

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVII. KÖTET. — 1. SZÁM.

FABRICZY KORNÉL
TISZT. TAG
EMLÉKEZETE

BERZEVICZY ALBERT
TISZT. TAGTÓL

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIA 1914. OKT. 5-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1914.

EMLÉKBESZÉDEK

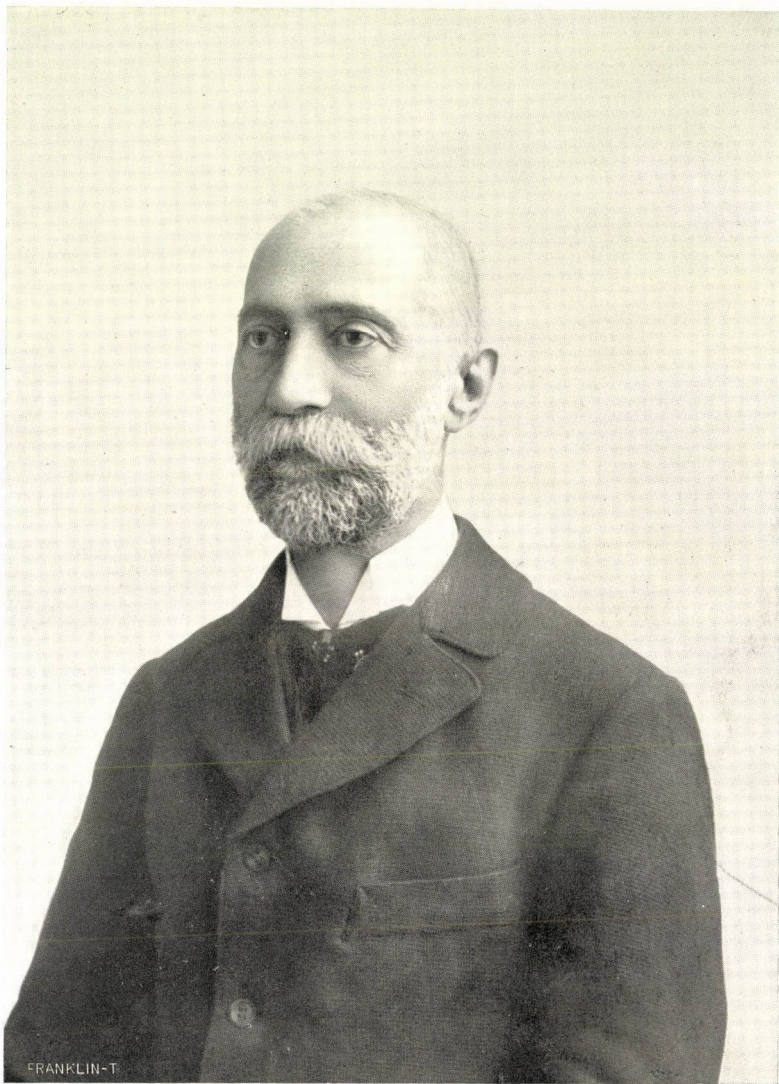
A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— » 20 »
III. kötet.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— » 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— » 20 »
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— » 40 »
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— » 30 »
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— » 50 »
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 » 20 »
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— » 80 »
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 » 20 »
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— » 40 »
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »

Frederick Ponce

FABRICZY KORNÉL T. T. EMLÉKEZETE.

BERZEVICZY ALBERT tiszti. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1914 október 5-én tartott ülésén.)

Ma telt le négy éve, hogy Akadémiánk tiszteleti tagja és nagy jótevője, Fabriczy Kornél, lakóhelyén, Stuttgartban fáradhatatlan munkás élet után örök nyugalomra tért. E napon óhajtottam teljesíteni Akadémiánk második osztályának meg-tisztelő megbízását és emlékbeszédet mondani Fabriczy fölött, mert így a naphoz fűződő emlék is mélyíti kegyeletes érzel-meinket, melyekkel annak a férfinak tartozunk, ki életében bírt és szerzett anyagi javainak úgyszólván összességét intéze-tünkre hagyta.

Fabriczy az újabbkori művészettörténelmi irodalomnak egyik legtermékenyebb munkása volt, de nem volt magyar író. Nagyszámú munkáinak túlnyomó része német nyelven, kisebb része olasz és francia nyelven jelent meg; magyarul nem közölt semmit, közéletünkben sem vett részt, külföldön lakván, csak látogatóba járt, de meglehetősen sűrűn hazánkba. Mindazonáltal az Akadémia igen helyesen cselekedett, a mikor őt nem a kültagság laza kötelékével csatolta magához, hanem tiszteleti tagjai sorába iktatta. Mert, ha — alapszabályaink értelmében — tiszteleti tagokul olyanok választandók, a kiktől vagy mint »tudománypártolóktól« az Akadémia »díszé s java öregbedését várja«, vagy a kik, mint »jeles tudósok és írók, a tudomány vagy az Akadémia körül érdemeket szereztek«, úgy elmondhatjuk, hogy Fabriczy mindkét rendbeli minősítésnek fényesen megfelelt s a mint tudományos írói hírneve díszére,

úgy a hazai tudomány s Akadémiánk iránti nagyszerű áldozatkészsége valóban javára vált intézetünknek.

Bátran szemébe nézhetünk annak a kérdésnek is, hogy miért nem volt Fabriczy magyar író? Ő tudományos irodalmi tevékenysége kizárólagos, de eléggé tág teréül az olasz renaissance-művészet, különösen a XV. századbeli építészet és szobrászat történetét választotta. Valljuk meg, hogy ennek az anyagnak oly roppant terjedelmű s annyira a részletekbe mélyedő feldolgozását, a minőt a Fabriczy írói munkássága tár elénk, a magyar irodalom magába sem fogadhatta volna, egészen eltekintve attól, hogy nyelvünk elszigeteltsége kutatásai eredményeit éppen azok elől vonta volna el, a kiket azok leginkább érdekeltek. Fabriczynak írói életcélját tekintve, úgyszólván szükségszerűen német íróvá kellett lenni, mert egyetlen nemzeti irodalom, — nem véve ki a francziát, az angolt, sőt még, bármily paradoxnak hangozzék: az olaszt sem — mondom, egyetlen nemzeti irodalom sem tekinti oly mértékben föladatának, mint a német a részletező feltárás, megvilágítás, megállapítás tudományos munkáját éppen az olasz renaissance-művészetre nézve végrehajtani, s e téren úgyszólván az egész világirodalmat szolgálni.

De Fabriczy éppen csak mint író nem volt magyar; egyébként szívében, lelkében hű maradt az idegenben is magyar hazájához. Gyermekek- és ifjúkori benyomásai, atyjának befolyása lelki és szellemi fejlődésére, a Szepesség emléke, melynek fiául mindig büszkén vallotta magát, néhány hű személyes barátság, melyet szeretett az atyáról a fiúra is átvinni: megannyi erős kötelékül szolgált, melyet szeretettel ápolt maga is, gyakran ellátogatván magyar barátai közé, különösen Vas- és Tolnamegyébe, úgyszintén Budapestre, szorgalmasan levelezvén az itteniekkel s folytonosan melegen érdeklődvén a magyar irodalom iránt. A magyar szépirodalom és történelem jelesebb termékeit megküldette magának Stuttgartba s még néhány évvel halála előtt, — talán az akkor megjelent új, díszes kiadás hírének hallatára — Mikes Kelemen leveleit kívánta olvasni.

Koronkint bántotta is őt az, hogy Magyarországon oly kevesen tudnak valamit az ő létezéséről s hogy például a tübingeni egyetem részéről tiszteleti doktorrá lett megválasztatásáról

— melyre pedig nagyon sokat tartott — oly kevesen emlékeztek meg a hazából. Bizalmas leveleiben nyilatkozik csak meg sohasem szünő érdeklődése a magyar viszonyok s különösen a magyar szellemi élet iránt, valamint erős magyar érzése, mely olykor följajdul Ausztriához való közjogi viszonyunk visszasságai miatt.

De legékesszólóbb bizonyosága volt magyar érzésének szeretete Akadémiánk iránt, melynek könyvtára számára gondosan küldözgette nemcsak nagyobb műveit, hanem kisebb tanulmányainak lenyomatait is és a melynek javára előbb 1902-ben, majd kiegészítőleg 1907-ben összesen a 300.000 koronát megközelítő értékű alapítványt tett néhai atyja, Fabriczy Sámuel, az Akadémia egykori levelező-tagja emlékére.

Már a fiúi kegyelet e ténye is arra kötelez, hogy a mikor a Fabriczy Kornél életéről és érdemeiről emlékezünk meg, ne feledkezzünk meg arról sem, kit ő maga mintegy összekötő kapocsnak ismert el közte és Akadémiánk között s kinek szellemi hatása kétségkívül sok tekintetben elhatározó volt boldogult tagtársunk irányának, pályájának kialakulására is.

Fabriczy Sámuel 1791-ben született Poprádon, hol atyja evangélikus lelkész volt. Fiatalon ügyvédi oklevelet nyervén, az 1811/12-iki országgyűlésen mint gróf Van der Nath Henrik küldöttje s Okolicsányi János tornai főispán titkára vett részt; gyönyörködött a vitákban s főleg itt szerezte publicistikai ismereteit. Majd Berzeviczy Gergely ügyvédje lett s e nagy tudású és széles szellemi látkörű férfiú hatása alá került. Dolgozott utóbb a megyei követek utasításának szerkesztésével megbízott megyei bizottságban és egyháza kormányzatában is, mint egyházkerületi főjegyző és senioralis felügyelő. Az 1848-iki magyar parlamentáris kormány szervezésekor Eötvös cultus-minister őt tanácsosául hívta meg a ministeriumba. A szabadságharcz kitörésekor visszavonult Lőcsére, hol a köztisztletben álló férfiú 1858-ban halt meg. Akadémiánk 1832-ben választotta őt meg törvénytudományi osztálya levelező-tagjává s 1861-iki Almanachunk szerint Fabriczy »osztályának alapos és sokoldalú ismeretei, szerénysége és jelleme által valóságos dísz volt«. Legelső munkája még latin nyelven jelent meg *Elementa juris criminalis hungarici* cím alatt 1819-ben. Azután magyar

nyelven közölt számos értekezést és bírálatot a *Tudományos gyűjtemény*-ben és egyéb folyóiratokban a büntetőjog, perjog, magánjog, közjog és közigazgatási jog különböző kérdéseiről. Azonban ifjabb korában aesthetikai, históriai és ethnografiai dolgozatokat is tett közzé, melyek ez irányban való műveltségét is tanúsítják.

Ennek az atyának második fiaként született Fabriczy Kornél 1839-ben. Külső életfolyását leghívebben vázolom, ha közlöm azt a rövid önéletrajzot, melyet ő maga tett közzé a *Repertorium für Kunstwissenschaft*-ban hét évvel halála előtt.

»Lőcsén születtem, — úgymond — a Szepességen, Felső-Magyarország régi culturrhelyei egyikén, mely még ma is őrzi Szent Jakab templomában s annak régi faragott és festett képeiben e vidék egykori csúcsíves művészete virágzásának tanubizonyságait. Gymnasiumi tanulmányaimat szülővárosomban végeztem, miközben sokszoros szellemi hatással volt reám a szülői ház, különösen classikai műveltségű atyám és egy a művészet minden megnyilatkozása iránt melegen érző nagybátyám, ki — bár munkakörének szerény korlátai között — mint építész maga is tevékeny volt a művészet terén. Ez a körülmény, valamint természetes hajlamom döntötték el pályám választását is, melyre hat évig készültem Bécs, Karlsruhe és Zürich építészeti és mérnöki főiskoláin, a legutóbbi helyen Semper előadásait is hallgatván. E helyeken szerzett ismereteimet 1864-től 1876-ig a gyakorlati vasútépítés terén értékesítettem Erdélyben, Württembergben és Magyarországon. Ez évek szabad órái azonban megengedték, hogy jobban elmélyedjek a művészettörténet tanulmányába, melynek kezdetleges ismereteit már mint középiskolai tanuló buzgón igyekeztem megszerezni. Miután hivatásomnak erőmet megfeszítő, gyakran félig művelt vidéken, sok nélkülözés és fátadalmak között való teljesítése egészségemet megrendítette, 1876-ban megváltam bureaukratikussá értékelés szerint eléggé magas állásomtól a magyar államvasutaknál s elhatároztam, hogy tevékenységemet ezentúl egészen az annyira szívemhez nőtt művészettörténet terére helyezem át. Miután Ausztriát és Németországot már előbb többször bejártam, most öt évi fáradhatatlan tanulmányt fordítottam Olaszhon, Franciaország és Anglia műkincseinek beható meg-

ismerésére s azután Stuttgartban telepedtem meg.« Fontosabb irodalmi műveinek száraz elősorolása után, mint e tevékenységét ért elismerést és kitüntetést csak kettőt említ meg: a Magy. Tud. Akadémia tiszteleti tagságát és a tübingeni egyetem tiszteleti doktorságát.

Életfolyásának ezt a vázlatos képét még csak azzal kell kiegészítenem, hogy Fabriczy megtelepedése Stuttgartban egybeesik nősülésével. Congenialis élettársat csatolt magához, mikor 1880-ban nőül vette Ziegler Zsófiát, ki nemcsak buzgó, odaadó és együttérző segítő munkatársa volt tanulmányaiban és utazásaiban, hanem zongorajátékával és különösen művészi énekével lelkes zenekedvelő férjének szabad óráit is földerítette. Fabriczy életére neje elbetegedése vetette a legsötétebb borut; azontúl munkaképességének, munkakedvének megcsappanásáról panaszkodik s életének legfájdalmasabb tragikuma az volt, hogy mikor végül őt is ágyba döntötte a kór, nélkülözni volt kénytelen szintén súlyosan szenvedő nejének támaszát és vigasztalását.

Fabriczy mint építész lett művészettörténészszé s így ezen a téren érdeklődése természetszerűen elsősorban az olasz renaissance építésze felé fordult; az akkori építészet plasztikai díszének gazdagsága s a két művészeti ág akkori széjjelválaszthatatlanul szoros rokonsága volt útmutatója az egykorú szobrászat tanulmányozása terén. Élete munkája azután mindvégig e kettőt, az építészetet és szobrászatot öleli át; a festészet és rajz úgyszólván csak amazokkal való vonatkozásaiban vonta magára figyelmét, de vannak irodalmi munkái, melyek a képírás, sőt olyanok is, melyek az iparművészet alkotásaival foglalkoznak.

Irodalmi működésének kezdeteként ő maga a Lützow folyóirata számára 1877-ben modern művészeti tárgyakról írt cikkeit jelöli meg; de csakhamar igazi hivatása terén látjuk őt: a Hohenstaufen II. Fridrik császár idejéből való, tehát a proto-renaissancehoz tartozó capuai hídkapu és annak szobrászati dísze az első olasz művészettörténeti tárgy, melynek beható tanulmányt szentel. Azóta Nápoly lett egyik középpontja kutató munkájának; a másiknak Firenzét választotta. A nápolyi nagy állami levéltárban megbűvölték őt a Cedole della Tesoreria Aragonese jobbára catalan nyelvű kéziratai, ezek a gyönyörű

pergamentre írt 167 kötetre menő pénztári naplói az Aragon uralkodóháznak, melyek a nervus rerum gerendarum fonalán az épp oly művelt, mint romlott, épp oly fényűző, mint pénzsóvár nápolyi udvar egész életét megjelenítik s természetesen a művészeti megrendelések és alkotások tekintetében is gazdag adatforrásul kínálkoznak. E forrásból folytak Fabriczynak a Nagy Alfonso Castello-nuovobeli diadalkapujára s egyéb nápolyi művekre vonatkozó, a Repertorium für Kunstwissenschaft, Jahrbücher der preussischen Kunstsammlungen és a Rassegna d'Arte hasábjain megjelent többrendbeli tanulmányai, melyek a Giuliano da Majano, Giuliano da San Gallo, Francesco di Giorgio Martini, Fra Giocondo da Verona, Guido Mazzoni, Aristotele Fioravante, Francesco da Laurana és Vincenzo da Cortona művészi munkásságához is nem egy eddig ismeretlen adalékot szolgáltatottak. Fabriczy különösen a Bertaux megállapításaival szemben meggyőző módon jelöli meg a diadalkapu plasztikai díszében az Andrea dell' Aquila, Isaia da Pisa, Paolo Romano és Guglielmo Monaco munkakörét s azok nézetéhez csatlakozik, a kik a kapubélés mindkét márványdomborművének főalakjában a böles Alfonsora vélnek ráismerni. Az ő fiának, Ferranténak, a mi Beatrixunk atyjának ismert nápolyi mellszobrát, azokkal szemben, kik a Guido Mazzoni művének tartják, Fabriczy a kevésbé ismert Adriano Fiorentinónak tulajdonítja.

Ha már a nápolyi és nápolyvidéki művészeti emlékek történeti elemzése sokszoros vonatkozásokat hozott felszínre a kisebb-nagyobb toscanai mesterekkel is, még dúsabb aratása volt Fabriczynek ezen a téren, midőn évenkénti hosszas olaszországi tartózkodásai alatt levéltári kutatásait a firenzei Uffizi, az Opera del Duomo és a fiesolei Badia archivumaiba helyezte át. Különösen a mult század kilenczvenes éveitől kezdve egymás után láttak napvilágot könyvei és cikkei, melyek a renaissance-kori toscanai építészet és szobrászat ismeretének tág terén teljesítenek valóban hézagpótló munkát.

Ide tartozik az a műve is, melyet kétséggkívül munkás élete legbecsesebb alkotásának kell tekintenünk: a Filippo Brunelleschi életét és működését tárgyzó, német nyelven 1892-ben megjelent vaskos könyve.

A kiváló franczia műtörténész Eugen Müntz, kihez Fab-

riczynkat szoros irodalmi kötelékek csatolták, a nyolczvanas évek végén Párisban olyan könyvsorozatot indított meg, melynek a világ legjelesebb művészei életrajzát kellett volna magában foglalnia. Maga Müntz írta meg a Donatello életrajzát, Colignon a Pheidiasét; a Brunelleschi-monografia megírására Müntz Fabriczyt kérte föl. Ez az eredetileg szerény keretben tervezett életrajz a föl kutatott anyag gazdagsága következtében nőtt nagygyá; benne írója a renaissance sokoldalú tehetségeinek szintén egyik csodás példáját szolgáltató mester munkásságának képzelhető legteljesebb képét adja, olyat, mely egyúttal leglelküismeretesebb kritikáját nyújtja a vonatkozó irodalmi forrásoknak, beható technikai megvilágítását a firenzei dómkupola építése menetének, mindig helytálló aesthetikai méltatását az újkori építészet nagy megalapítójától ma fölmutatható alkotásoknak s gondos és megbízható körülhatárolását a Brunelleschi kétségbevonhatatlan művészi oeuvrejének.

Fabriczynak sikerült e művében helyes mértékére szállítani le a becsét azoknak a legendáknak, melyek különösen a Brunelleschi híres kupolája körül keletkeztek s az egykorú, vagy közel egykorú krónikások és biographusokkal, különösen Manettivel és Vasarival szemben a mesternek ott, a hol kell, igazságot is szolgáltatott. Ha már a Battistero híres ajtóinak domborműveire nyitott pályázat pragmatikus története alkalmat nyújt a szerzőnek a Ghiberti nagy szobrászi jelentőségének méltatására is, Brunelleschi mindkét jeles kor- és munkatársának, Ghibertinek és Donatellónak életére nézve is több fontos adalékot találunk könyvében. Találunk benne továbbá nagyon helyes ítéletet arra a kérdésre nézve, mely körül napjainkban a művészet-történeti doktrinák egyik végtelből a másikba csapnak, hogy t. i. mennyi része volt az olasz renaissance-művészet kialakulásában az antik művészet hatásának és mennyi a kor szelleméből és szükségletéből s a közvetlen előzményekből merítő művészi inventiónak.

Fabriczy a firenzei San Lorenzo templomban látja azt az alkotást, melyben Filippo Brunelleschi a renaissance-építészetet, mely főleg a tömegek újszerű rhythmusában nyilvánul, tulajdonképpen föltalálta; de különös melegséggel méltatja a bájos kis Cappella Pazzi építészeti megszerkesztését. A firenzei mester

profán alkotásainak során a Palazzo Pittire nézve kimutatja, hogy annak mai alakjában mennyi tulajdonítható első építőjének s jelentőségét főleg abban keresi, hogy ez volt az első kísérlet a középkor hatalmasai részéről addig használt városbeli várak helyett palotát építeni. Az Ospedale degli Innocenti keletkezésének történetét Fabriczy nemcsak Brunelleschiről írt könyvében fejti ki, hanem arról külön tanulmányokat és okmánytárakat is közölt.

Tudósi lelkiismeretességét és fáradhatatlanságát Fabriczynak legjobban jellemzi az, hogy ő soha egy mű megírásával a maga elé tűzött feladatot teljesítettnek nem tekintette, hanem megállapodás nélkül gyűjtötte tovább is a vonatkozó anyagot, melyre kutatásai közben reábukkant. Így majdnem minden munkája mellett találhatók voltak könyvtárában jegyzetek is, melyek mintegy tovább fűzik a műben letárgyalt anyagot. Bár Brunelleschi-kötete maga is bőven tartalmaz jegyzeteket és okmánykivonatokat, »Brunelleschiana« cím alatt a porosz Jahrbücher 1907-iki évfolyamában, tehát még kevéssel halála előtt terjedelmes ily anyagot bocsátott közre, mintegy könyve kiegészítéseül.

Ugyancsak Brunelleschire vonatkozó tanulmányai folyamában fedezte föl Fabriczy a Vasaritól használt egyik legfontosabb forrásmunka eredetijét, a »Libro di Antonio Billi«-t, a firenzei Magliabecchianában lappangó kézirat alakjában, melyet azután ki is adott, későbbi másolatainak bírálatával együtt s igen tanulságos commentárt készített a szintén főleg Billi kéziratán alapuló »Codice dell'Anonimo Gaddiano«-hoz.

Kutatói és gyűjtői hangyszorgalma különösen alkalmassá tette Fabriczyt arra, hogy lehető teljességgel állítsa össze úgynevezett »prospectusait« egyes művészek összes ismert munkáinak. Ilyen becses prospectusokat bírnak tőle Bernardino Rossellinora, Michelozzora, Simone Cronacara, Giuliano da Sangallora, Giuliano da Majanora, Niccolo Lambertinire, Pagno di Lapo Portigianira, Niccolo dell'Arcára, a Ferrucciakra és Andrea Sansovinora vonatkozólag. Már ez a felsorolás is mutatja, hogy Fabriczy nemcsak az elsőrendű mesterekhez tartotta magát; szorgalmasan fölkutatta és megismertette az olyanok munkásságát is, kik név szerint majdnem feledésbe mentek, de saját korukban műveikkel az

átlagos igényeket ki tudták elégíteni. Ilyenek Nanni di Miniato, Giovanni Minello, Francesco di Giulio da Verona s különösen a pistojai Domenico Rosselli, kire. vonatkozó német és olasz nyelven megjelent tanulmányában kifejti, hogy az olasz renaissance festészete már meglehetősen föltárt és ismert, ellenben szobrászatára ez sokkal kevésbbé mondható; a minek oka, hogy a festészet iránt általánosabb lévén az érdeklődés, arra nézve a kortársak is több följegyzést hagytak hátra: most már föladatunk a szobrászatot is a maga egészében föltárni.

De becses tanulmányokat birunk tőle Donatellóra nézve és pedig úgy német, mint francia nyelven; foglalkozott Verrocchióval, továbbá Michelangelo, Christoforo Romano, Agostino Busti, Omodeo szobrászi műveivel, sőt Innocenzo da Imola, Tintoretto és Baldovinetti egyes festményeivel is.

Giuliano da San Gallo korántsem csak mint építész foglalkoztatta Fabriczyt; különösen beható tanulmányt szentelt festői jellegű kérajzainak is és a vatikáni Barberini-códex, a sienai vázlatkönyv, a firenzei Uffizi és Biblioteca Nazionale, valamint a Geymüller-féle magángyűjtemény szorgos átvizsgálása alapján kritikai leíró-catalogust állított össze e művész összes létező rajzairól.

Ugyanily mintaszerű catalogue-raisonnéját szerkesztette meg az összes toscanai eredetű fa- és agyagszobroknak egész a Cinquecento kezdetéig; a három fő szobrásziskola, t. i. a pisai, firenzei és sienai szerint csoportosítva nem kevesebb mint 368 az egész világon szétszórt műtárgyat ismertet itt nagy alapos-sággal, köztük budapesti múzeumainkban levőket is.

Érdekes magyar vonatkozásokat is találunk boldogult tag-társunknak nem egy művében. Így egy műismertetés keretében foglalkozott Estei Hippolit esztergomi érseknek az innsbrucki egyetemi könyvtárban levő misekönyvével, illetőleg annak festményeivel. A fiesolei származású Ferrucci szobrászcsalád összes tagjainak működését felölelő több munkája szükségképp rávitte Fabriczyt a magyarországi viszonylatokra is. Így a Jahrbücher-beli közleményében találkozunk Bakócz primás egy, Alfonso ferrarai herceghez intézett levelével. A *L'Arte* című folyóirat hozta egy ily című cikket: *Due Opere di Andrea Ferrucci, esistenti in Ungheria*. Ebben megemlékszik Mátyás király visegrádi váráról s annak szobrairól, Oláh Miklós kevéssel később kori

leírása szerint s az utóbbiakat, — melyek ma már nem léteznek, — Vasari nyomán Verrocchiónak és Ferruccinak tulajdonítja. Továbbá leírja részletesen az esztergomi bazilika Bakócz-kápolnájának oltárát, melyet — ugyancsak Vasari útmutatása szerint — szintén a Ferrucci művének tart. A kápolna építőjét a Giuliano da Sangallo vagy Simone Cronaca követői között keresi s behatóan megokolja, hogy miért nem osztja a Pulszky Károly nézetét, ki abban a Baldassare Peruzzi művét vélte látni; Andrea Ferruccitól származónak tartja a pécsi székesegyház Corpus-Dei-tabernaculumát is, melyet tudvalevőleg Szathmári György püspök készíttetett.

Reánk nézve különösen érdekes Giovanni Dalmatáról magyar és horvát kútforrások nyomán írt terjedelmes német tanulmánya. Ebben kétségbevonhatatlanul megállapítja, hogy a Quattrocento ezen egyik legjelesebb és legtermékenyebb dekoráló szobrásza azonos Magister Joannes Duknovich de Trau-val, ki Mátyás király számára sokat dolgozott s tőle Horvátországban nemesi birtokot is kapott. E tanulmány egyébként is a Mátyás budai várára s annak szobrászi díszére nézve számos becses, részben új megállapítást tartalmaz s a mellett a dalmát mester olaszországi műveit is részletesen ismerteti. Itt megemlíthetem, hogy Fabriczy Giovanni Dalmatának tulajdonította Beatrix királynénak a bécsi udvari múzeumban levő ismert márvány-dombormű képmását; de csak ezt, míg a Mátyásét később s mástól készíttetnek tartotta.

Nagy elismeréssel találkozott s angol fordításban is megjelent boldogult tagtársunknak a *Monographien des Kunstgewerbes* sorozatában megjelent, az olasz renaissancekor érmeit ismertető munkája. Főleg Heiss és Friedländer műveinek felhasználásával, de saját kutatásai bő eredményeinek értékesítése mellett írja le itt Fabriczy a Pisanoktól Leone Leoniig és Vittoriáig az összes nevesebb éremkészítők sajátosságait s jelentősebb munkáikat, melyeket képekben is bemutat. Föltűnteti a technika és ízlés változásait a korral, a képmásművészet e nemének szoros összefüggését a renaissance életével s — mint egy olasz méltatója írja —: »szerencsés synthesisbe foglalja össze a szerteszétszórt irodalmi anyagot, éles egyéni megfigyeléssel ajánlja némely érem szerzőségének új megállapítását s újítja meg félig vagy egészen elfeledett művészi egyéniségek emlékezetét«.

A Fabriczy irodalmi tekintélyét saját szakkörében semmi sem jellemzi élesebben mint az a tény, hogy a Bureckhardt világszerte elterjedt Cicerone-jának — ennek a legkedveltebb és legmegbízhatóbb útmutatónak az olaszországi művészet világában — a hetedik kiadástól kezdve Wilhelm Bode mellett a Venturi ajánlatára társszerkesztője lett s előbb csak az építészeti részt, utóbb, a 8-ik kiadástól kezdve a szobrászatit is átdolgozva ő rendezte sajtó alá. A Fabriczy érdeme, hogy e könyv, mely a Bureckhardt halálát követő első években részeinek aránytalansága, a Bureckhardt fölfogásától eltérő megállapítások és polemikák beférkőzése által meglehetősen eltért rendeltetésétől, újabb kiadásaiiban ismét visszakerült eredeti módszerének medrébe s eredeti szerzőjének zseniálisan kifejezett aesthetikai ítéleteihez ragaszkodva, csupán a történeti adatoknak az újabb kutatás és kritika eredményei alapján való pótlására és helyreigazítására szorítkozik.

Szinte beláthatatlan az az irodalmi munkásság, melyet Fabriczynk jelzett főbb művein kívül is német, francia és olasz folyóiratok hasábjain részint rövidebb-hosszabb czikkek, okmányközlések, műtörténeti adalékok és megjegyzések, részint könyv- és czikkismertetések alakjában kifejtett. Szépművészeti múzeumunk könyvtára, melynek idevonatkozó anyagát Kammerer barátom szívességéből s Rózsaffy Dezső dr. úr előzékeny segítségével módom volt rendszeresen átvizsgálni, nem kevesebb mint 265 czédula catalogusszám alatt tartalmazza a Fabriczy munkáit. Az ő helyét és szerepét a művészettörténeti irodalom terén classikus tömörséggel jellemzi, vonatkozással magyar származására s régibb vasúti mérnöki munkásságára a tübingeni egyetem tiszteleti-doktori okmánya, mely őt úgy méltatja mint »... natione Hungarum, erunditione Germanum, qui studiis a Vulcano ad Musas translatis et testimonia de artificum Italicorum vitas scripta et ipsa illorum opera diligentissime perscrutando sagacissime explicando historiae actuum largam verum memorabilium antea incognitorum copiam addidit, ... doctorem erat ...«

Kutatói és írói érdemeit s kvalitásait egyébiránt híven és igazán jellemezték azok a méltatások is, melyeket néhány, magát megnevezni nem akaró firenzei barátja a *Rivista d'Arte*-ban s az

ő saját fölkérésére barátja, Hans Mackowsky a *Repertorium für Kunstwissenschaft* hasábjain halála alkalmából tettek közzé.

Ezek szerint ő szakkörében mint kutató, mint az ismeretek kiterjesztője és méltatója méltán áll Wilhelm Bode mellett. Átfogja az egész területet s a közismert nagy nevek mellett egy sereg kisebb művészt is megismertet velünk. »A Bode divinatorius látását, nagy műértői tulajdonait nem találjuk meg Fabriczynál. Ő sem tért ki a föltevések és attributiók elől, de a merev biztosság s a dictatorius föllépés hiányzanak benne. Sohasem átalotta tévedéseit utólag nyilvánosan is beismerni. Természete nem volt prófétai, de a kitartásra irányzott. A mint építész korában nem a szabad alkotást, hanem a vasúti mérnök matematikailag exact szerkesztéseit választotta hivatásául, úgy nyilvánult tudományos munkájának módszerében is ez a tények exactságára helyezkedő intelligentia.« Az okmány-szerűen bizonyíthatót tekintette minden további kutatás szükséges alapjának. Csak az ő akaratának szívóssága volt képes ekkora önmegtagadó kutatói és adatgyűjtői munkát végezni. S neki öröm volt ez a munka. A született levéltári kutatónak nemcsak buzgalma, hanem az a szerencsés vaksága is lelkesítette őt, a mely minden legapróbb adatnak megőrül, a melyet a keresés és találás már magában kielégít, a nélkül, hogy az eredményt a ráfordított fáradsággal összemérni próbálná. Mintaszerűek okmányközlései, valamint azokhoz írt commentárjai is, melyek megírására pontos, még a legkisebb helyi publicatiókra is kiterjedő irodalomismerete képesítette.

Nagy figyelemmel kísérte a mindinkább szétforgácsolódó művészettörténeti irodalmat; már kiterjedt ismeretségei is segítségére voltak ebben, még inkább semmi akadálytól vissza nem riadó fáradhatatlan szorgalma. Az irodalmi anyag megismerése nála annál pontosabb és behatóbb volt, mert rendszeren az ismeretetés és bírálat szándékával járt együtt. Mint műismertetőt pedig nagy szorgalom mellett jóakarát is jellemezte. Elfogulatlanul látott az olvasáshoz, fölényét a maga legsajátabb szakára nézve sem érezte soha. »Nem védte annak határait kicsinyes féltékenységgel a betolakodók ellen. Tolla sohasem lett ostorrrá vagy éppen pallossá; nemtetszése legfőlebb a sajnálat formáját öltötte.« A polemiát egyáltalán nem szerette, bírálatainak, vitatkozásá-

nak személyes éle sohasem volt. Ellenben szívesen fölmelegedett a dicséretben, inkább a tudományos propagandára törekedvén, mint arra, hogy lekötelezzon valakit. Így némely ismertetése valóban értékes, tájékoztató értekezéssé nőtte ki magát.

A Fabriczy művei pontos, lelkiismeretes és kimerítő összefoglalásai a tárgyukra vonatkozó ismereteknek és alkalmasak a népszerűbb formában való fölhasználásra is, de ő maga ritkán nyúlt az ismeretnépszerűsítés eszközeihez. »Era un critico pei critici, uno studioso per gli studiosi«, mondja róla az olasz nekrológ. Tudott azonban a közönség szélesebb körei számára is írni, ezt különösen a nem szakfolyóiratok, mint például a *Münchener Allgemeine Zeitung* mellékletei számára írt dolgozatai mutatják, melyeknél olasz méltatói kiemelik a »stile piano ed eleganté-t is.

Ő maga egy magánlevelében azt mondja egy íróról, hogy »látszik szerzeményeiben a *Mache*, a gyötrelmes, izgató, speculativ munka. Már pedig az olyan művész, a ki ezt a látszatot nem bírja alkotásai végleges formájában elenyészteni, nem érte el a tökélyt«. Ez mutatja, hogy teljesen tisztában volt az írás művészetének kriteriumaival; mindazonáltal igazat kell adnunk Mackovsky-nak abban, hogy a stilus kifejező ereje és vonzó szépsége szempontjából Fabriczy nem tartozott a jeles írók közé. Könyvei, terjedő részletezésük által gyakran válnak színtelenekké, szárazakká, sőt fárasztókká. Habár meleg, szinte rajongó érzés volt benne a művészeti szép iránt, »nélkülözte a szellem simulékony-ságát, a kéz könnyedségét, a kifejezés természetességét. Körmondataiban hiányzik a fölépítés áttekinthetősége, kifejezéseiben az egyéni kinyomat, stilusában a rhytmus. Nem volt a szó és az előadás mestere, a szigorú tudomány szolgája volt, az is akart lenni, ebben ismerte föl legnemesebb életföladatát, ez az ő ethikai nagysága«.

De a mint ez az ő írói sajátossága nem volt alkalmas soha Fabriczyt életében népszerű s kedvelt íróvá tenni, épp oly alkalmas viszont biztosítani tudományos munkássága eredményeinek maradandó értékét, mint olyan alapköveket, a melyeket mindenki fölhasználni lesz kénytelen, ki az olasz renaissance plasztikája és építészetének megismerését munkálja.

Művei e tagadhatatlan, nagy irodalmi értékének fölismerése is, nemcsak a kegyelet kötelezné véleményem szerint Akadémiánkat

arra, hogy azokból legalább egy-két kötetnyit jó magyar fordításban is hozzáférhetővé tegyen közönségünknek. Ezt a gondolatot legyen szabad ez alkalommal a művészettörténet körül együttesen érdekelt I. és II. osztályaink szíves figyelmébe ajánlanom.

Még hátra van, hogy Fabriczyról, az emberről mondjak néhány szót, a mire azért vállalkozhatom, mert, bár magam csak fölületesen ismertem őt, köztünk élő személyes barátai szívesek voltak e részben igen becses adatokkal szolgálni; így Kammerer Ernő útján birtokába jutottam Fabriczy legbensőbb barátja, Fletzer Ignác úr följegyzéseinek, dr. Győry Tibor egyetemi magántanár úr pedig készségesen bocsátotta rendelkezésemre a boldogultnak hozzá intézett számos levelét, melyekben, — mondhatom — egész nemes lelke föltárult előttem.

Fabriczy nem hiába foglalkozott oly sokat az olasz renaissance-szal, ennek a korszaknak universalitásra való törekvéséből, abból a sokoldalúságból, mely a tanulmánya tárgyává tett mesterek legtöbbjét jellemezte, valami reá is átszállott. Képzettsége, irodalomismerete ritka kiterjedésű volt. Már nyelvismeretei is megkönnyítették a különböző irodalmakba való behatolást. Fiatal korában mérnökké és építészszé képezte ki magát, e mellett nem csekély geológiai ismeretei is voltak s hogy a botanikához is alaposan értett, azt az bizonyítja, hogy a stuttgarti műegyetem nagy herbariumának tudományos rendezését rábízták. Művészettörténeti kutatásai rávitték a szélesebbkörű történelmi tanulmányokra is és mert rajongó híve volt a szépnek minden alakjában, élvezni tudta nemcsak a művészet, hanem a természet s a költészet szépségeit is, sőt a költészet és különösen a zene állandó kísérői voltak életének, üdítői a munkában kifáradt szellemének; Vergilius és Shakespeare, Goethe és Arany, Carducci vagy Leopardi és Petőfi egyaránt lelkesítették, egyaránt otthonos volt költői világukban. Izlése azonban minden téren megtartotta a classikai irány iránti hajlamát, melyet talán még a Semper tanítása csepegtetett belé s az olasz renaissance tanulmánya erősített meg. Így a zenében is, melyben az egyszerű zenekedvelő mértékét messze túlhaladó műveltségre tett szert. Maga is szépen zongorázott, e kedvtelésével azonban házassága után fölhagyott, mert neje fölülmulta benne; képes volt csak azért útrakelni, hogy egy hangversenyen a Beethoven kilencedik symphoniáját meg-

hallgassa; egy-egy kedvelt kottát »élete kincsé«-nek nevezett bizalmas leveleiben.

Ezek a költői és művészi hajlamok egyáltalán nem zárták ki nála a szinte végletekig vitt rendszeret, pontosságot és szorgalmat, mely egyedül képesítette akkora tudományos anyagnak rendszeres földolgozására. Szép, apró írása, sohasem szünetelő figyelmének és önuralmának jele még a hevenyészett czédula-jegyzeteken sem tagadta meg magát s mindenre kiterjedő gondosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy összes ismerőseire sajátkezűleg czínezett borítékokat hagyott hátra gyászjelentésének pontos szétküldhetése végett.

Egyik jó ismerőse helyesen nevezte őt mimosa-természetnek, mert volt benne valami érzékenyen és félénken elzárkózó tartózkodás, mely nem tette közlékenynyé a tőle távolállókkal szemben, de melyet csak az tarthatott kényes rátartóságnak, a ki lelkének igénytelenségét és szerénységét nem ismerte, melyben csak az láthatott ridegséget, a ki barátai iránti a síron túl is tartó hűsége és gyöngédsége példáit nem látta. Fabriczy valójában nagyon vonzó egyéniség volt azokra nézve, a kiknek sikerült közeledni hozzá s a legragaszkodóbb és legáldozatkészebb barát azok iránt, a kiket szeretetbe zárt. Hány törekvő fiatal tehetség tapasztalhatta tudományos és művészeti téren érdeklődésének melegét, búzdításának erélyét, szolgálatkészségének kifogyhatatlanságát.

Az áldozatkészségre nemcsak a baráti szeretet s az ügy iránti lelkesedés képesítette, hanem főleg saját bámulatos igénytelensége, mely lehetővé tette, hogy a nélkülözés minden érzése nélkül vonhassa meg magától azt, a mit szívesen tett le a barátság, vagy a tudomány oltárára. Csak bizalmas leveleiben árulta el néha hozott áldozatainak nagyságát s irodalmi munkássága önzetlenségét. »Első nagy művem (a *Brunelleschi-monographia*) érdekében — írja 1903-ban Győry Tibornak — három olaszországi utat kellett tennem, mely legalább 2000 márkámba került, (csak!) máig egy fillért sem vettem be érte s örökösöm is aligha fognak belőle meghízni, bár művem általános elismerésben részesült. A múlt évben kiadott egy másik művemre (*Giuliano da Sangallo's Handzeichnungen*) nem tudtam kiadót találni, magam voltam kénytelen 500 márka költséggel kiadni; eddig

ötven példány kelt el 250 márka bevétellel. Itt is biztos tehát a deficit, bár a kritika művem értékének elismerésével nem fukarkodott. De azért mégis idealista voltam és maradok halálomig s áldom az eget érte, hogy 65-ik évemben oly mértékben vagyok még az, mint voltam 20 éves koromban.« És egy más helyen : »az a tudat, hogy az ember tudott áldozatokat hozni eszményeiért, már magában is jutalom !«

Igy csak az gondolkozhatott, a ki egyedüli életcélját, örömét, boldogságát a munkában találta ; s ez volt a Fabriczy jellemének legkiemelkedőbb vonása. »Csak a munka boldogít«, írja ő maga ; és másutt : »az élet valódi boldogsága az, ha az emberi művelődést előre vihetjük«. Rettetéssel gondolt szemei gyöngülésére, munkaképessége csökkenésére ; hogy mily szigorú követelményekkel lépett föl egyébiránt a saját munkaerejével szemben, azt elárulta, mikor 66 éves korában arról panaszkodott, hogy már négy óránál tovább egyfolytában nem tud levéltári munkát végezni. Rövid önéletrajzában is azt panaszolja, hogy testi bajok éveken át akadályozták abban, hogy erejét oly hatályosan fordítsa kedvelt tudománya művelésére, mint szeretne volna.

Bárilyszerényen ítélte meg a saját munkássága sikerét, nem tagadta meg azt a vágyát, hogy élete nyomot, emléket hagyjon hátra. »Mert hiába — írja 1903-ban — minden nemesebb érzésű emberben megvan a vágy, hogy földi existenciájának nyomait azon arasznyi időn túl terjeszsze, melyen át itt élnie engedtetett.«

Fabriczy nem volt hívő lélek, de stoikus életbölessége nyugodtan nézett szembe az elmulás gondolatával, s kötelesség-érzete, munkaszeretete és az emberi művelődés szolgálatának vágya nagy erkölcsi fölemelkedésre képesítették lelkét. »Ha elérkezik az elenyészés ideje, — írja Tolnászántóról 1904-ben — annak is nyugodtan fogok szemébe nézni.« Csak azért jajdul föl kévéssel halála előtt, hogy a sors oly hosszú munkás élet után nem méltatta könnyű, gyors halálra ; de még akkor is azzal óvja a csüggedéstől és buzdítja fiatal barátját, a mi élete munkásságában szinte jelmonddá vált : »Sursum corda !«

Sursum corda ! ezt vonjuk le tanulságképpen a Fabriczy fáradhatatlanul munkás életének példájából és e jelmonddal adjuk át emlékezetét az utána és utánunk jövődőknek.

FÜGGELÉK.

FABRICZY KORNÉL DOLGOZATAI.

Időrendben összeállította dr. Rózsaffy Dezső.

I.

Önállóan megjelent művek.

Filippo Brunelleschi: Sein Leben und seine Werke. Stuttgart, Cotta 1892. — 8°. — XXXIX. † 636. l.

Der Cicerone. Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens von Jacob Burckhardt. Siebente verbesserte und vermehrte Auflage. Unter Mitwirkung von Fachgenossen bearbeitet von W. Bode und C. von Fabriczy. Leipzig, Seemann. 1898.

Die Handzeichnungen Giuliano's da Sangallo. Kritisches Verzeichnis von Cornel von Fabriczy. Stuttgart, Gerschel 1902. — 8°. 136. l.

Medaillen der italienischen Renaissance. — Monographien des Kunstgewerbes. Leipzig, Seemann. 1903. — Nagy 8°. 108. l.

Italian Medals. Transl. by Mrs. G. W. Hamilton With 41 Pl. — London, Duckworth & Co. 1904. — 4°. 232. l.

Urbano da Cortona e Vincenzo da Cortona. Monografie di Dr. Paolo Schubring e di Cornelio von Fabriczy. Trad. dal Tedesco dal Conte Rinaldo Baldelli-Boni. — Cortona 1906. — Kis 8°. 67—82. l.

II.

Folyóiratokban, lapokban megjelent cikkek, tanulmányok, könyvismertetések, bírálatok.^{*)}

Die nationale Kunstausstellung zu Neapel 1877. Zeitschrift f. bild. Kunst. 1878. XIII. 48, 88, 378. l.

*) A szerzőtől a 80-as évek elején, részben névtelenül, nagy számmal jelentek meg rövid terjedelmű, egészen ephemer jelentőségű cikkek a *Kunstchronik* és más lapok rovataiban, ezeket jegyzékünkől kevés kivétellel mellőztük.

Die antike Kunst auf dem Trocadero. Kunstchronik 1878. XIV. 5, 6, 11.

Zur Kunstgeschichte der Hohenstaufenzeit. Kaiser Friedrich's II. Brückenthor zur Capua und dessen Skulpturenschmuck. Zeitschrift für bildende Kunst. 1879. XIV. 180, 214, 236. 1.

Cesare Guasti, Il pergamo di Donatello del Duomo di Prato, Firenze, Ricci. Repert. f. Kunstw. XII. 2. 1880.

Die französische Skulptur der Gegenwart. Zeitschrift f. bild. Kunst. 1881. XVI. 151, 220, 283, 379. 1.

Opfer der Restaurationswut in Italien. Kunstchronik 1882. XVII. 591—93. 1.

Neuerwerbungen des Louvre. Kunstchronik 1882. XVII. 569—573. 1.

Charles Blanc. (Nekrolog.) Kunstchronik 1882. XVII. 301—303. 1.

Die jüngsten Erwerbungen der Nationalmuseen Frankreichs. Kunstchronik 1882. XVII. 169—175 és 192—195. 1.

Das neue Kunst-Ministerium in Frankreich. Kunstchronik 1882. XVII. 153—56. 1.

Die französische Skulptur der Gegenwart. Zeitschrift f. bild. Kunst. 1882. XVII. 21, 84, 148, 305. 1.

Jean Baptiste Clesinger. Kunstchronik 1883. XVIII. 338—39. 1.

Gustave Doré. Kunstchronik 1883. XVIII. 320—322. 1.

Die Wandgemälde von Oberzell auf der Reichenau. Kunstchronik 1883. XVIII. 601—609. 1.

Edouard Manet. (Nekrolog.) Kunstchronik 1883. XVIII. 543—44. 1.

Die ehemalige Benediktiner-Abteikirche zum hl. Vitus in Ellwangen von Dr. Fr. I. Schwarz. Kunstchronik 1883. XVIII. 464—66. 1.

Römische Ausgrabungen und Funde. Kunstchronik 1883. XVIII. 393—95. 1.

Eine lombardische Künstlerfamilie im XIV. u. XV. Jahrh. Kunstchronik 1883. XVIII. 377—380. 1.

Ausgrabungen zu Sanxay (bei Poitiers). Kunstchronik XVIII. 1883. 345—348. 1.

Rubens und die Antike von Frdr. Göler von Ravensburg. Jena, 1882. Kunstchronik 1883. XVIII. 221—223. 1.

Les tapisseries de la Cathédrale de Reims. Texte par M. Ch. Lorient, héliogr. d'après les dessins de Mrs. Marquet et Dauphinot. Paris, Quentin 1882. Kunstchronik 1883. XVIII. 53—55. 1.

Sigismondo Malatesta, ein Tyrann der Renaissancezeit. Allg. Zeitung Beilage 1883. 242—244. sz.

Domenico da Cortona und das Hôtel de Ville zu Paris. Zeitschrift für bildende Kunst 1883. XVIII. 216—220. 1.

Ausgrabungen und Funde in Tarent. Kunstchronik 1884. XIX. 89—90. 1.

Fr. Lenormant: Monnaies et médailles. Kunstchronik 1884. XIX. 639—43. l.

Über die beiden Jörg Syrlin. Kunstchronik 1884. XIX. 373—76. l.

Die Medaillen der italienischen Renaissance. Allgemeine Zeitung, Beilage 1884. 265. sz.

Heuzey: Catalogue des figurines de terre cuite du Musée du Louvre 1883. Tome I. Kunstchronik 1884. XIX. 562—66. l.

Ch. Yriarte: La vie d'un patricien de Venise. Kunstchronik 1884. XIX. 346—47. l.

Ein schwäbischer Baumeister der Renaissancezeit. Kunstchronik 1884. XIX. 310—11. l.

Reorganisation der École des Beaux-Arts zu Paris. Kunstchronik 1884. XIX. 67—71. l.

Compositions et dessins de Viollet le Duc. Kunstchronik 1884—85. XX. 363. l.

Die Künstlerfamilie der Lombardi. Kunstchronik 1884—85. (?)

Charles Blanc et son oeuvre etc. par Tullo Massarani. Kunstchronik 1884—85. XX. 362. l.

Die Nationalgalerie zu London. Kunstchronik 1884—85. XX. 2. l.
Skizzenbuch von Jacopo Bellini. Kunstchronik 1884—85. XX. 445. l.

Louis de Ronchaud: La tapisserie dans l'antiquité. Kunstchronik 1884—85. XX. 442. l.

Une oeuvre de l'Adriano Fiorentino. Courrier de l'Art 1885.

Die Renaissance Frankreichs und Italiens. Allgemeine Zeitung, Beilage 1885. 149. sz.

Eine Künstlerfamilie der Renaissance. Allgemeine Zeitung, Beilage 1885. 223—224. sz.

Die Bildwerke an der Erzthüre des Augsburger Domes, von Dr. phil. Joh. Merz. Stuttgart, 1885. Kunstchronik 1885—86. XXI. 665—68. l.

Danneckers künstlerischer Nachlass. Kunstchronik 1885—86. XXI. 620—23. l.

Neues über die Frauenkirche zu Esslingen. Kunstchronik 1885—86. XXI. 387—89. l.

Opfer der römischen Stadterweiterung. Kunstchronik 1885—86. XXI. 225—27. l.

Die Medailleure der Renaissance. (Les Médailleurs de la Renaissance par Alois Heiss. Paris Rothschild 1881—1883.) Zeitschrift f. bild. Kunst. XIX. 1884. 360—365. l. és u. o. XX. 1885. 142—147. l.

Die Ausgrabungen auf Delos. Zeitschrift f. bild. Kunst. XX. 1885. 201. l.

Die Sammlung Davillier in Paris. Zeitschrift f. bild. Kunst. 1885. XX. 189—192. l.

Eug. Müntz: La renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII. Zeitschrift f. bild. Kunst 1885. XX. 162—169. l.

Lecoy de la Marche: Les manuscrits et la miniature. Zeitschrift für bild. Kunst. 1885. XX. 238. 1.

Das florentinische Museum von Wandteppichen. Kunst und Gewerbe. 1886. 333—336., 353—359. 1.

Ein bisher unbekanntes Werk Adriano Fiorentino's. Kunst und Gewerbe 1886.

Les artistes célèbres. Henry Regnault par Roger Marx. Kunstchronik 1886/87. XXII. 164—66. 1

Alois Heiss: Les médailleurs de la Renaissance. Paris J. Rothschild 1881—86. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 3. 1.

P. Valton: Gian Cristoforo Romano médailleur. (Revue Numismatique. 1885. III-me série t. 3me.) Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 4.

Revue Numismatique. 1885. IIIme série t. 3me. — Disegni di Architettura esistenti nella R. Galleria degli Uffizi in Firenze. Roma, 1886. — Revue archéologique 1885. IIIme série t. 5 et 6. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 503—507. 1.

Les monuments antiques de Rome à l'époque de la Renaissance. Eugène Müntz: Revue Archéologique 1885. IIIme série t. 5 et 6. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 4.

Die Fundamentierung des Campanile von S. Marco. Mantegna u. Squarcione. Der Meister des Chorgestühles von S. Stefano in Venedig. Du Cerceau's Aufenthalt in Italien. Epitaphium Mathei Florentini. Repert. f. Kunstwiss. 1886. IX. 499—502. 1.

Guida per il visitatore del R. Museo nazionale nell' antico Palazzo del Potestà in Firenze. 1885. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 115—118. 1.

Die Medaillen der italienischen Renaissance. Allgemeine Zeitung, Beilage 1886. 83—84. sz.

Catalogo delle opere antiche d'intaglio e intarso in legno esposte nel 1885 a Roma etc. per Raffaele Erculei. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 357—59. 1.

Eine Ansicht von Bologna aus dem Jahre 1505. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 3.

Eug. Müntz et I. Laurière: G. de Sangallo et les monuments du midi de la France au XV-e siècle. (Mémoires de la Soc. Nat. des Antiqu. de France. T. XLV.) Repert. f. Kunstwiss. 1886. IX.

Gir. Mancini: Trattato d'architettura etc. di Leonardo da Vinci. (Archivio Storico Italiano IV. sér. T. XV.) Repert. f. Kunstwiss. 1886. IX.

Geymüller: Documents inédits sur les manuscrits et les oeuvres d'architecture de la famille des San Gallo etc. (Mémoires de la Soc. Nat. des Antiqu. de France. T. XLV.) Repert. f. Kunstwiss. 1886. IX.

Courajod L.: Documents sur l'histoire des arts et des artistes à Cremona aux XVe et XVIe siècles. Repert. f. Kunstwiss. 1886. IX.

National-Gallery, London. Neuerwerbungen. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 4.

Ghiberti et son école par Charles Perkins. Paris, Rouam 1886. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 236—40. 1.

Architektur. Filippo di Ser Brunellesco e la cupola del duomo di Firenze. Studi di A. Nardini-Despotti-Mospignatti, Livorno, Meneci 1885. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 4.

Archivio storico lombardo. 1885. Anno XII. Repert. f. Kunstw. 1886. IX. 4.

Wandteppiche deutschen Fabrikats aus dem Schlosse zu Neuberg an der Donau. Kunst und Gewerbe 1887.

Die Plaketten der Renaissance. Kunst und Gewerbe. 1887.

Das Todesdatum Hans von Kulmbach's. (Hans Börch, Anzeiger des german. National Mus. Bd. I. S. 264.) — Die Madonnenstatue Jac. Sansovino's in der Capelle des Dogenpalastes. (Documenti per la storia dell' augusta ducale basilica di S. Marco etc. Venezia, Ongania 1886.) — Zwei neuentdeckte Bilder von Mantegna. P. Mantz. Gazette des Beaux-Arts 1886. I. p. 190 II. p. 213. B. 75. Repert. f. Kunstw. X. 3. 1887.

Les mosaïques byzantines portatives. Extrait du Bulletin monumental 52. vol. (1886.) Repert. f. Kunstw. 1887. X. 4.

Il Campanile di Santa Maria del Fiore. Studi di A. Nardini Despotti Mospignotti. Firenze, Loescher 1886. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 3.

Henry de Geymüller: Les Du Cerceau, leur vie et leur oeuvre d'après de nouvelles recherches. Paris, Rouam 1887. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 3.

Alois Heiss: Les Médailleurs de la Renaissance. VII. Venise et les Venitiens du XV-e au XVII-e siècle. Paris, J. Rotschild. 1887. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 3.

A. de Champeaux: Dictionnaire des fondeurs, ciseleurs, modeleurs en bronze et doreurs, depuis le moyen-âge jusqu'à l'époque actuelle. Paris, Rouam 1886. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 1.

Le Château de Fontainebleau au XVIIe siècle d'après des documents inédits par E. Müntz et E. Molinier. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 1.

Gustave Gruyer: Fra Bartolommeo della Porta, Mariotto Albertinelli. »Les artistes célèbres«. Rouam, Paris. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 1.

Archivio Veneto. (1886, I.). B. Cecchetti: Monumente Venedigs. J. Poppi: Kunstwerke zu S. Daniele in Friaul. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 4.

London, National Gallery. Neuerwerbungen im Jahre 1886. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 3.

Fresken von Francesco Bianchi. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Schöpfer des Grabmals Giangaleazzo Visconti's in der Certosa von Pavia. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 4.

Die Frage nach dem Schöpfer des Entwurfs der Madonna della Consolazione zu Todi. W. Mercier: »Academy« No 760, 1886. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 4.

Ein Altargemälde von Garofalo. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Ein Werk des paduanischen Goldschmieds Francesco da Santa Agata. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Name und Heimath des Medailleurs Sperandio. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Die Herkunft Guillaume de Marcillat's. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Fresken von Antonio da Ferrara. Repert. f. Kunstw. 1887. X.

Repliken des Johannesreliefs von Donatello. Repert. f. Kunstw. 1887. X. 2.

Cavallucci J. et Molinier E. : Les della Robbia. Allg. Zeitung, Beilage. 1887. 223. sz.

Die Medaillen der italienischen Renaissance. Allgemeine Zeitung, Beilage 1887. 13. sz.

Benevent, Esquisse d'un voyage en Italie. Courrier de l'Art 1887.

A. Bertolotti : Zur Biographie und Genealogie des florentinischen Architekten und Bildhauers Nanni di Baccio Bigio. »Arte e storia.« Repert. f. Kunstw. 1887. X. 1.

Scultura donatellesca a Solarolo. Archivio Storico dell' Arte. 1888. Anno I. 331. l.

Il busto in rilievo di Mantegna attribuito allo Sperandio. Una medaglia di Sperandio. Archivio Stor. dell' Arte. 1888. Anno I. 429. l.

Les collections des Médicis au XVe siècle. par Eugène Müntz. Archivio Stor. dell' Arte. 1888. Anno I. 185. l.

M. A. Raimondi. Étude historique et critique par H. Delaborde. Archivio Stor. dell' Arte. Anno 1888. I. 231. l.

Études iconographiques et archéologiques sur le moyen-âge par Eug. Müntz. Archivio Stor. dell' Arte. 1888. Anno I. 281. l.

Les antiquités de la ville de Rome aux XIVe, XVe et XVIe siècles par Eugène Müntz. Archivio Stor. dell' Arte. 1888. Anno I. 462. l.

Die Gartenhäuser des Palazzo Giustiniani zu Padua. Zeitschrift für bild. Kunst. 1888. XXIII. 82—85., 104—110. l.

Nouveaux renseignements sur Giovan Cristoforo Romano. Courrier de l'Art 1888.

Notes sur le buste de Mantegna et sur une médaille de Sperandio. Courrier de l'Art 1888.

Diario bolognese di Gaspare Nadi, a cura di Corr. Ricci e A. Bacchi della Lega. Bologna 1886. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 1.

Aless. Lisini : Della pratica di comporre finestre a vetri colorati trattato del secolo XV, edito per la prima volta. Siena, Lazéri 1885. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 1.

Archivio Storico dell' Arte. Anno I. Roma, Pasqualucci editore. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 3.

Les Artistes célèbres. Marius Vachon : Philibert de l'Orme. Paul Lefort : Velasquez. Paris, Rouam 1887—88. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 3.

Gazette archéologique. Recueil de Monuments pour servir à la con-

naissance et à l'histoire de l'Art dans l'Antiquité et le Moyen-âge. XI. Année. Paris, 1889. Repert. f. Kunstw. 1888. XI.

Eugène Müntz: Les Collections des Médicis au XVe siècle. Le Musée, la Bibliothèque, le Mobilier. Paris, 1888. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 3.

Die Heimat Lorenze Lotto's. Repert. f. Kunstwiss. 1888. XI.

Künstler im Dienste der Aragonesen. Repert. f. Kunstw. 1888. XI.

Dr. Hugo Graf: Werke des Bildhauers Loy Hering. Zeitschrift des Kunstgewerbevereins in München. 1886. Repert. f. Kunstw. 1888. XI. 2.

Milanesi: Zur Biographie des Bildhauers Andrea de Florentia. Arch. Stor. Napolitano. VIII. 272. Repert. f. Kunstw. 1888. XI.

Ein authentisches Werk von Benedetto Ghirlandajo. Repert. f. Kunstw. 1888. XI.

Diego Velasquez par Ch. Justi. Courrier de l'Art 1889.

Un quadro di Leonardo da Vinci. Archivio Stor. dell' Arte. 1889. Anno II. 388 l.

Domenico da Cortona architetto del Palazzo Municipale di Parigi. Archivio Stor. dell' Arte. 1889. II. 489. l.

Un gruppo del Annunciazione. Archivio Stor. dell' Arte. 1889. Anno II. 489. l.

Franz Wickhoff: »Die Fresken in der Capelle der heil. Katharina in S. Clemente zu Rom«. Arch. Storico dell' Arte. 1889. Anno II. 381. l.

Justi's Velasquez-Biographie. Allgemeine Zeitung, Beilage 1889. 261. sz.

V. Henri Delaborde: Marc-Antoine Raimondi. Étude historique et critique etc. Paris. Libr. de l'Art 1888. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 1.

Ein bisher unbekanntes Werk Agostino di Duccio's. Repert. f. Kunstw. 1889. XII.

Donatello's Mitarbeiter an den Reliefs im Santo. Repert. f. Kunstw. 1889. XII.

Zur Biographie Bart. Bellano's. Repert. f. Kunstwiss. 1889. XII.

Eine Sammlung alter Holzstöcke. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 3.

Fresken von Giov. da Milano. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 3.

Beiträge zur Sculptur der Renaissance. L. Courajod, Gazette archéologique XII. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 3.

L. Thuasne: Gentile Bellini et Sultan Mohammed II. etc. Paris, Leroux 1888. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 3.

Über Heimat und Namen Girolamo Mocetto's und Bonifacio's von Verona. Repert. f. Kunstw. 1889. XII.

Die sogenannte kleine heilige Familie Raphael's im Louvre. Repert. f. Kunstw. 1889. XII.

Neue Daten über Donatello. Repert. f. Kunstw. 1889. XII. 2.

Una composizione del Correggio. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 162. l.

Un' opera di Giovanni della Robbia. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 162. l.

Giuliano da Majano arch. dell' duomo di Faenza. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 441. 1.

Luciano da Laurana e il Palazzo prefettizio di Pesaro. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 239. 1.

F. Wickhoff: Über die Zeit des Guido von Siena. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 225. 1.

A. Schmarsow: Antonio Federighi de' Tolomei, ein sienesischer Bildhauer des Quattrocento. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 223. 1.

Opere dimenticate di Niccolò d'Arezzo. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 161. 1.

Dr. Wolfgang von Oettingen: Über das Leben und die Werke des Antonio Averulino genannt Filarete. Archivio Stor. dell' Arte. 1890. Anno III. 156. 1.

Anselmi: L'antico eremo di S. Girolamo presso Arcevia ed il suo altare in majolica, attribuito ad Andrea della Robbia. Jesi, Razzini 1887. Repert. f. Kunstwiss. 1890. XIII. 1—3.

Ein bisher unbeachtetes Werk Jacobello's dal Fiore. Repert. f. Kunstw. 1890. XIII.

Monumenti storici ed artistici degli Abruzzi, Studi di Vincenzo Bindi con prefazione di Ferd. Gregorovius. Napoli 1889. Repert. f. Kunstw. 1890. XIII.

Les Archives des Arts, Recueil de documents inédits, ou peu connus par Eugène Müntz. Paris, 1890. Repert. f. Kunstw. 1890. XIII.

Eugène Müntz: Histoire de l'Art pendant la Renaissance. Paris, Hachette et Cie. 1889. Repert. f. Kunstw. 1890. XIII. 1—3.

Eug. Müntz: Les Arts à la Cour des Papes. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire. (Nachträge.) Repert. f. Kunstw. 1890. XIII. 1—3.

Ch. Yriarte: Meister des berühmten Degens Cesare Borgia's. Gazette archéologique XIII. pag. 65—131. Repert. f. Kunstw. 1890. XIII. 5.

Partecipazione di artefici stranieri alla fabbrica di San Petronio a Bologna. Archivio Stor. dell' Arte 1891. Anno IV. 307—08. 1.

Lo Spedale di S. Maria degli Innocenti a Firenze, — documenti inediti sulla storia della sua fabbrica. Archivio Stor. dell' Arte 1891. Anno IV. 291—300. 1.

La Badia di Fiesole. Arte e Storia. 1891. No 3.

Il libro di Antonio Billi e le sue copie nella Biblioteca Nazionale di Firenze. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo VII. Anno 1891. 299—308. 1.

Angelo Gatti: La Fabbrica di S. Petronio. Bologna, 1889. Repert. f. Kunstw. 1891. XIV. 6.

Der Maler Lorenzo de Luzo da Feltre. Repert. f. Kunstw. 1891. XIV. 3.

Eugène Müntz: Les Constructions du Pape Urbain V. à Montpellier. Repert. f. Kunstw. 1891. XIV. 1.

Enrico Ridolfi: I Discendenti di Matteo Civitali. Florenz, 1889. Repert. f. Kunstw. 1891. XIV. 1.

Disegni antichi e moderni posseduti dalla R. Galleria degli Uffizi di Firenze. Roma 1890. Repert. f. Kunstw. 1891. XIV. 2.

C. Justi: Ein Denkmal venetianischer Bildnissplastik. Bartolomé Ordonez und Domenico Fancelli. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 138. 1.

Huomini singhulari in Firenze dal 1400 innanzi. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 56. 1.

La Farnesina de' Baullari in Roma. Archivio Stor. dell' Arte. Anno V. 1892. 141. 1.

»Catalogo della raccolta dei disegni della R. Galleria degli Uffizi in Firenze.« Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 292. 1.

C. Justi: Lombardische Bildwerke in Spanien. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 350. 1.

H. Janitschek: Die Kunstlehre Dantes und Giotto's Kunst. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 354. 1.

Studi e memorie riguardanti l'arte italiana pubblicati nel 1892 nelle principali riviste di storia dell'arte in Germania. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 401—405. 1.

F. Rieffel: Eusebio Ferrari und die Schule von Vercelli. Archivio Stor. dell' Arte. 1892. Anno V. 355. 1.

Müntz's Geschichte der Renaissancekunst. Allgemeine Zeitung. Beilage 1892. 89. sz.

E. Müntz: La Légende de Trajan. Extrait de la Revue des Traditions populaires. Repert. f. Kunstw. 1892. XV. 4—5.

Das Grabmal Gaston's de Foix. (Notizie e criteri per la ricostituzione dei due monumenti di Agostino Busti alla famiglia Birago ed a Gastone di Foix »Perseveranza« Aug. 29. és 30. 1891.) — Ein wiederaufgefundener Signorelli. — Die Denkmünzen der Carrara. (J. Guiffrey: Les médailles des Carrare.) — L'Album de Pierre Jacques de Reims. (A. Geoffroy: Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'école française de Rome.) Repert. f. Kunstw. 1892. XV. 6.

Fra Bartolommeo's Madonna Carondelet. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Ein Bild Magisters Paulus de Venetiis. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Zwei präsumtive Werke Andrea Bregno's. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Der Medailleur Candid. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

San Martino a Gangalandi. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Medaillen vom Ausgang des XIV. Jahrhunderts. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Zur Biographie Antonio's del Pollajuolo. L. Borsari: Ant. del Pollajuolo e gli Orsini. Roma 1891. Repert. f. Kunstw. 1892. XV. 2—3.

Niccolò di Guardiagrele. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Giovanna Tornabuoni und Ginevra de' Benci im Chor von S. M. Novella in Florenz. Repert. f. Kunstw. 1892. XV.

Recherches Nouvelles sur Donatello, Masaccio et Vellano. Gazette des Beaux-Arts. VIII. 3. période 1892.

Il libro di schizzi d'un pittore olandese nel museo di Stuttgart. Arch. Storico dell' Arte. Anno VI. 1893. 106—126. I.

Il codice dell' anonimo Gaddiano. Firenze, 1893. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XII. Anno 1893. 15—94. és 275—334. I.

Erklärung. (Válasz C. Frey bírálatára.) Repert. f. Kunstw. 1893. XVI.

Die sogenannte kleine heil. Familie Raphaels im Louvre. Repert. f. Kunstw. 1893. XVI.

Der Entwurf zu der nicht ausgeführten Domkanzel in Orvieto. Repert. f. Kunstw. 1893. XVI.

Die drei Grabmäler in der Capelle auf Isola Bella. Repert. f. Kunstw. 1893. XVI.

Diego Sant' Ambrogio: Di tre importanti altorilievi di Balduccio da Pisa, e di altre preziose opere d'arte esistenti nella chiesa di San Bassano in Pizzighettone. Archivio Stor. dell' Arte. 1894. Anno VII. 383. I.

Studi e memorie riguardanti l'arte italiana pubblicati nel 1893 nelle principali riviste di storia dell'arte in Germania. Archivio Stor. dell' Arte 1894. Anno VII. 386—396. I.

Diego Sant' Ambrogio: Intorno alla Basilica di S. Ambrogio in Milano. Milano, 1894. Estratto dal Periodico: »Il Politecnico«. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 376—79. I.

Ein Bildnis Michelangelo's. Gaet. Guasti »Il ritratto migliore e autentico di M. Buonarroti«. Firenze, 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 4.

St. Maria l'Incoronata in Lodi, Beltrami. Archivio Stor. lomb. 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 3.

E. Motto: Ambrogio de Predis. Archivio Storico lombardo XX. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 3.

Über den ersten Baumeister des Mailänder Castells. Luca Beltrami in »Perseveranza«, 1893. 9. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 3.

Der Votiv-Altar Tarchetta im Dom zu Mailand. Diego Sant' Ambrogio. Arch. Stor. Lomb. 1894. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 3.

Wiederaufgefundene Kunstwerke in der Umgebung von Mailand, von D. Sant' Ambrogio. »Perseveranza«. 1894. Repert. f. Kunstw. 1894. XVIII. 3.

Zur Biographie des Veroneser Malers Giolfino. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Guglielmo Bergamasco. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Über die Statue des heil. Ludwig von Donatello. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Giorgio Trenta: La Tomba di Arrigo VII. imperatore etc. Pisa, Spoerri 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 5—6.

Silv. Marco Spaventi : Vittore Pisano detto Pisanello. Verona, Pozzati 1892. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. 5—6.

San Francesco in Rimini von Fritz Seitz, Berlin 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Ant. Giuseppe Fosco : La Cattedrale di Sebenico ed il suo architetto Giorgio Orsini detto Dalmatico, Sebenico 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII. köt.

Nuova Rivista Misena. Anno IV—VI. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Archivio Storico dell' Arte 1893. Repert. f. Kunstw. 1894. XVII.

Geistliches Schauspiel und kirchliche Kunst in ihrem Verhältnis erläutert an einer Monographie der Kirche und Synagoge von Dr. Paul Weber. Stuttgart, Ebner und Seubert, 1894. Archivio Stor. dell' Arte. 1895. Anno VI.

La peinture en Europe par Georges Lafenestre etc. et. Eug. Rich-tenberger. Archivio Stor. dell' Arte. 1895. Anno VI.

Andrea del Verrocchio ai servizi di Medici. Archivio Storico dell' Arte. Serie II. 1895. Anno I. 163—76. I.

Pietro Franceschini : Il dossale d'argento del Tempio di San Giovanni in Firenze. Archivio Stor. dell' Arte. Serie II. 1895. Anno I. 469—71. I.

H. Grisar : Di un preteso tesoro cristiano dei primi secoli. Archivio Stor. dell' Arte. Serie II. 1895. Anno I. 468—69. I.

Studi e memorie riguardanti l'arte italiana pubblicati nel 1894 nelle principali riviste di storia dell' arte in Germania. Archivio Storico dell' Arte. Serie II. 1895. Anno I. 472—78 I. és 1896. Anno II. 151—160. I.

Fonditori fiorentini ai servigi della Repubblica di Ragusa. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XV. Anno 1895.

Charles Yriarte : Journal d'un sculpteur florentin au XVe siècle. Livre de souvenir de Maso di Bartolommeo dit Masaccio. Paris, Rothschild, 1894. Archivio Storico Italiano Serie V. Tomo XV. Anno 1895. 391—936. I.

Nuova Rivista Misena. Periodico Marchigiano d'erudizione storico-artistica, di letteratura e d'interessi locali, edito da Anselmo Anselmi. Anno VII. (1894.) Arcevia 1895. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 5.

Eine Reihe Reliefs von Benedetto Briosco. Diego Sant' Ambrogio : Undici nuovi bassorilievi della Certosa di Pavia ascrivibili allo scultore Ben. Briosco. Lega Lombarda 1895. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 6.

Der Architekt Antonio Labacco. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII.

Zur Textkritik des Anonimo Gaddiano. Dr. Kämmerer. Repert. f. Kunstw. XVII. 146. I. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 6.

Ein Bild von Ambrogio Borgognone. (Diego Sant' Ambrogio : La Lega lombarda 26. Mai 1895.) Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 4.

Diego Sant' Ambrogio : Il castello di Pandino. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII.

Diego Sant' Ambrogio : Nuove notizie ed osservazioni intorno alla Basilica di St. Ambrogio in Milano. Estratto dal Periodico »Il Politecnico«. Milano, 1895. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 4.

Rubbian Alf.: La Tomba di Alessandro V. Repert. f. Kunstwiss. 1895. XVIII.

Giovanni Pansa: Silvestro di Sumona detto l'Ariscola, scultore architetto del sec. XV. e le sue monumentali opere esistenti in Aquila degli Abruzzi. Lanciano, 1894. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 1. 59—60. 1.

Eugène Müntz: Les plateaux d'accouchées et la peinture sur meubles du XVe au XVIe siècles. Paris, Ernest Leroux, 1894. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 2. 140—143. 1.

Malaguzzi-Valeri, Franc.: Lo scultore Prospero Spani, detto il Clemente. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII.

N. Malvezzi, Alessandro V. Papa a Bologna. Alf. Rubbiani, La Tomba di Alessandro V. Estratto dagli Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna. Bologna Fava e Grignani 1894. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 5.

Vittorio Lazzarini: Filippo Calendario, l'architetto della tradizione del Palazzo Ducale. »Nuovo Archivio Veneto Anno IV. 429—446. 1. Repert. für Kunstw. 1895. XVIII. 6.

H. Grisar: Kreuz und Kreuzigung auf der altchristlichen Thüre von S. Sabina in Rom. Separatabz.: Röm. Quartalschrift VIII. Rom 1894. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 5.

Faraglia, Nunzio Federigo: Il sepolcro di Casa Caldara in S. Spirito di Sulmona. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII.

Archivio storico dell'Arte. dir. da Domenico Gnoli. Anno VII. Roma 1894. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 6.

Carlo Fumagalli: Il Castello di Malpaga e le sue pitture. Milano 1895. Repert. f. Kunstw. 1895. XVIII. 198—203. 1.

Studi e memorie riguardanti l'arte italiana pubblicati nel 1895. nelle principali riviste di storia dell'arte in Germania. Archivio stor. dell'Arte. Serie II. 1896. Anno II. 468. 1.

Julius von Schlosser: Giustos Fresken in Padua und die Vorläufer der Stanza della Segnatura. Archivio Stor. dell'Arte. Serie II. Anno II. 1896. 401. 1.

L. Sponsel: Sandrarts Teutsche Academie kritisch gesichtet. Dresda, 1896. Archivio Storico dell'Arte. Serie II. Anno II. 1896. 464. 1.

Cesare Faccio: di Antonio Labacco architetto vercellese del secolo XV. e del suo libro delle antichità di Roma. Archivio Stor. dell'Arte. Serie II. Anno II. 1896. 150. 1.

A. Geffroy: La colonne d'Arcadius a Constantinople. Archivio Stor. dell'Arte. Serie II. Anno II. 1896. 151. 1.

E. Müntz: Le Collections d'antiques formées par les Médicis au XVIe siècle. Paris, Klincksieck 1895. Extr. de Mémoires l'Acad. des Insc. et Belles-Lettres. XXXV. 2. — Les Collections de Cosme Ier de Médicis (1574.) Extr. de la Rev. Archéologique III. sér. T. 26. Paris, Leroux 1895. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XVII. Anno 1896.

Friedr. Steinchen: Raphaels seit 1508 verschollene, in St. Peters-

burg aufgefundenene Madonna di Siena. St. Petersburg, H. Schnitzdorff 1894. — A. Gloria : Donatello Fiorentino e le sue opere mirabili nel tempio di S. Antonio di Padova. Padova. 1895. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XVIII. Anno 1896.

La Tiara papale. (E. Müntz). Archivio Stor. Ital. Serie V. Tomo XVIII. Anno 1896. 470—471. 1.

J. C. Broussolle : Pélerinages ombriens. Archiv. Stor. Italiano, Serie V. Tomo XVIII. Anno 1896. 422—24. 1.

Das Landhaus des Kardinals Trivulzio am Salone. Jahrbuch der Königl. preuss. Kunstsammlungen. 1896. XVII. 186. 1.

Nuova Rivista Misena etc. Anno VIII. 1895. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 6. 446, 489. 1.

Francesco Malaguzzi-Valeri : La chiesa e il convento di S. Michele in Bosco. Bologna. Fava e Garagnani 1895. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 149. 1.

Venti Vite d' Artisti di Giovanni Battista Gelli publ. da Girolamo Mancini. Firenze 1896. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 353. 1.

Raffael's Plan von Rom. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 6.

Ein wiederaufgefundener Donatello. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 493. 1.

Das Todesdatum Spagnolettos. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX.

Arbeiten Fra Mattia's della Robbia in den Marken. — A. Malcotti : Le Majoliche Robbiane nelle Marche. »Italia Artistica e industriale«, Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 393. 1.

Nachweis eines bisher unbekannten Werkes von Guido da Como. (Arte e storia 1895. No 21.) — Dr. Alb. Chiapelli : Eine Miniatur von Cristoforo de Predis. (Luca Beltrami, »Perseveranza«, 1896. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 245—46. 1.

Ein bisher unbeachtetes Werk von Cristoforo Solari. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX.

Dekorative Sculpturwerke von Galeazzo Alessi. (Edilizia moderna, Milano Anno IV. Fase VI.) Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 84. 1.

Giorgione da Castelfranco. Nuovo Archivio Veneto Anno 1894. IV. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 82. 1.

Luziano Lauranas Todesdatum. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 82. lap.

L'altare di Carpiano. Le annotazioni del Libro Mastro delle spese della Certosa di Pavia. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 292. 1.

Sant' Ambrogio, Diego. Il trittico in denti d' ippopotamo e le due arche o cofani d' avorio della certosa di Pavia. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 202. 1.

E. Müntz : Les Collection d'antiques formées par les Médicis au XVI. Siècle. Paris, Klincksieck 1895. — E. Müntz : Les Collections de Cosme I-er de Médicis (1574.). Nouvelles recherches. Paris, E. Leroux 1895. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 157. 1.

Gaetano Milanesi: Di Attavante degli Attavanti, miniatore. Estr. della Miscellanea storico della Valdelsa. Anno I. Fasc., 1. Castelfiorentino 1894. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 68. 1.

Grisar: Una scuola classica di marmorarii medioevali. Il tempio e la chiesa di S. Salvatore. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 288. 1.

M. Guggenheim: Il palazzo dei rettori di Belluno, Venezia 1894. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 46. 1.

H. Grisar: Die alte Peterskirche zu Rom und ihre frühesten Ansichten. Sonderabzug Röm. Quartalschrift für christ. Alterthumskunde. IX. Bd. Rom, Cuggiani 1895. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 43—46. 1.

Archivio Storico dell'Arte dir. da Domenico Gnoli. Anno 1895. Repert. f. Kunstw. 1896. XIX. 6.

Carl Cornelius: Jacopo della Quercia, eine kunsthistorische Studie. Archivio Stor. dell'Arte Serie II. 1897. Anno III. 71. 1.

Italianische Sculpturen aus den Königl. Museen zu Berlin mit erkl. Text von der Direktion der Sammlung. Berlin, Mertens, 1896. Archivio Storico dell'Arte. Serie II. 1897. Anno III. 155—158 1.

Julius von Schlosser: Die ältesten Medaillen und die Antike. Archivio Stor. dell'Arte. Serie II. 1897. Anno III. 400. 1.

Künstler-Monographien, ausgeg. von H. Knackfuss. Ghirlandajo von Ernst Steinmann. XXV. — Botticelli von Ernst Steinmann. XXVI. — Velhagen és Klasing, Bielefeld-Leipzig 1897. Archivio Storico dell'Arte Serie II. Anno III. 1897. 477. 1.

Studi e memorie riguardanti l'arte italiana pubblicati nell'anno 1896 nelle principali riviste di storia dell'arte in Germania. Archivio Storico dell'Arte, Serie II. Anno III. 1897. 481. 1.

Diego Sant' Ambrogio: Un disperso monumento pavese del 1522 nelle chiesa di Santa Maria Maggiore di Treviso. Archivio Stor. dell'Arte Serie II. Anno III. 1897. 403. 1.

Sulla casa del Petrarca a Valchusia. Archivio Stor. Italiano. Serie V. Tomo XIX. Anno 1897. 235—326. 1.

Sul museo di ritratti composto da Paolo Giovio. Archivio Stor. Ital. Serie V. Tomo XIX. Anno 1897. 237—38. 1.

Le Gallerie nazionali italiane I. II. Roma 1894—1896. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XX. Anno 1897.

Archivio Storico dell'Arte dir. da Domenico Gnoli. Serie II. Anno II. 1896. Roma. Repert. f. Kunstw. 1897. XX. 5.

Ein neues Werk von Agost. Busti. Repert. f. Kunstw. 1897. XX. 5. (Bövebben l. Archivio Storico Lombardo 1897. év. IV. füz.).

Der Statuens Schmuck der Façade der Certosa von Pavia. Repert. f. Kunstw. 1897. XX.

Über die frühere Tätigkeit des Cosimo Rosselli. Repert. f. Kunstw. 1897. XX.

Die marmorne Altartafel der Abtei von S. Maria di Campo-morto. Repert. f. Kunstw. 1897. XX. 2.

Robert Davidsohn: Geschichte von Florenz. I. Band, etc. 1896. Repert. f. Kunstw. 1897. XX. 3. 215—227. 1.

Alessandro Chiapelli. Della Vita di Filippo Brunelleschi attribuita ad Ant. Manetti. Repert. f. Kunstw. 1897. XX.

Toskanische und oberitalienische Künstler in Diensten der Aragonesen zu Neapel. Repert. f. Kunstw. 1897. XX.

Kraus: Geschichte der christlichen Kunst. I. Bd. Deutsche Rundschau 1897. XXIII. 12.

Dr. H. Müller und J. v. Schlosser: Die Haggadah von Sarajevo, eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters. L'Arte Anno I. 1898.

Periodici: Rivista delle riviste straniere — Rivista delle riviste italiane. L'Arte 1898. Anno I. 472—82.

Julius von Schlosser: Tomaso da Modena und die älteste Malerei in Treviso. L'Arte 1898. Anno I. 483—84.

Max G. Zimmermann: Oberitalienische Plastik im frühen und hohen Mittelalter. Leipzig, A. S. Liebeskind 1897. L'Arte 1898. Anno I. 485—86. 1.

Studi e memorie riguardanti l'Arte Italiana, pubblicati nell'anno 1897 etc. L'Arte 1898. Anno I. 476—82. 1.

Eugène Müntz: Les Tapisseries de Raphael au Vatican et dans les principaux Musées et Collections de l'Europe. Paris, Rotschild 1897. Archivio Storico Italiano. Serie V. Tomo XXI. Anno 1898.

Le Gallerie nazionali italiane. III. Roma 1897. Arch. Storico Italiano. Serie V. Tomo XXII. Anno 1898.

Domenico Roselli: Ein vergessener Bildhauer des Quattrocento. Jahrbuch der königl. preuss. Kunstsamml. 1898. XIX. 35 és 117. 1.

Tommaso Malvito und die Krypta des Domes zu Neapel. — A. Miola: Il soccorpo di S. Gennaro descritto da un frate del quattrocento. Trani 1897. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 5.

Die päpstliche Tiara vom achten bis zum sechzehnten Jahrhundert. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 4.

Baudenkmäler der Region des Monte Vulture. C. Bertaux: Napoli nobilissima 1897. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 4.

Antonio della Porta, il Tamagnino. Repert. f. Kunstw. XXI. 1898.

Pietro Vanini d'Ascoli. (E. Bertaux: Ascoli Piceno et l'orfèvre Pietro Vanini »Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole française de Rome. XVII. köt. 1897. 1.) Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 3.

Ein neues Sculpturwerk Francesco Laurana's. (E. Müntz: Le sculpteur Laurana et les monuments de la Renaissance à Tarascon. Francia Akad. kiadása 1897.) Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 3.

Ein Werk Giov. Giacomo's della Porta. D. Sant' Ambrogio: Monitore tecnico 1896. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 2.

Palazzo dell Comune (degli Anziani) zu Ancona. A. Alippi: Rivista Misena 1896. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI.

Castel del Monte, das Werk eines französischen Architekten. E. Bertaux: Castel del Monte et les architectes français de Frédéric II. Extrait des comptes-rendus des séances de l'Acad. etc. Paris 1897. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 3.

E. Müntz: Les Arts à la Cour des Papes Innocent VIII. Alexandre VI. Pie III. (1484—1503). Paris, E. Leroux 1898. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 6.

Gustave Gruyer: L'Art ferrarais à l'époque des princes d'Este. Paris, Plon 1897. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 4.

Archivio Storico dell'Arte diretto da Domenico Gnoli. Anno III. 1897. Roma. Repert. f. Kunstw. 1898. XXI. 5.

Der schlafende Amor des Michelangelo. Zeitschrift für bildende Kunst. Neue Folge 1898—99. X. 306—310. 1.

Neue Dantelitteratur. (F. X. Kraus: Dante, sein Leben und sein Werk, sein Verhältnis zur Kunst und Politik. Berlin, Grote 1897.) Zeitschrift für bild. Kunst. Neue Folge X. 1898—99. 115—121. 1.

Julius von Schlosser: Die Werkstatt der Embriachi in Venedig. Wien 1899. L'Arte 1899. Anno II. 489—492. 1.

Appendice alla Rivista delle riviste straniere per l'anno 1898. Studi e memorie sull'arte italiana pubblicati nel 1898 nelle principali Riviste die Storia dell'Arte in Germania. Zeitschrift für bild. Kunst. 5. L'Arte Anno 1899. II. 227—229. 1.

Fritz Knapp: Piero di Cosimo, ein Übergangsmeister vom Florentiner Quattrocento zum Cinquecento. L'Arte 1899 Anno. II.

Uno Scultore dimenticato del Quattrocento (Domenico Rosselli). Archivio Storico Italiano. Ser. V. T. XXIII. Anno 1899. 1—60. 1.

Francesco Ehrle S. I. e Enrico. Stevenson: Gli affreschi del Pinturicchio nel'appartamento Borgia del palazzo Apostolico Vaticano, etc. Roma 1897. Archivio Storico Italiano. Ser. V. T. XXIII. Anno 1899. 394—399. 1.

Leonardo da Vinci. Allgemeine Zeitung. Beilage 1899. 118. sz.

Der Triumphbogen Alfonsos I. am Castel Nuovo zu Neapel. Jahrb. der kön. preuss. Kunstsamml. XX. 1899. 3. és 125. 1.

Le Galerie Nazionali italiane. Notizie e Documenti. Anno III. Roma 1897. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 2.

S. Borghesi e L. Banchi. Nuovi Documenti per la storia dell'Arte senese. Siena, Torrini 1898. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 5.

L'Arte (già Archivio Storico dell'Arte) diretta da Adolfo Venturi e Domenico Gnoli. Anno I. 1898. Roma. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 2.

Francesco Malaguzzi Valeri. L'architettura a Bologna nel Rinascimento Rocca S. Casciano, Capelli edit. 1899. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 4.

Verrocchio u. das Altarbild der Sacramentskapelle im Dom zu Pistoja. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Ambrogio Volpi da Casal-Monferrato. D. Sant' Ambrogio: Politecnico 1898. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 4., 339. 1.

Das Grabmal Berardo Maggi's. — Das Altarbild der Capella del Rosario. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 3.

Die Himmelfahrt Mariae im Dom zu Treviso. (Dr. Girol Biscaro: Arte e Storia XVI. 147.) Ein Gemälde Bramantino's. (D. Sant' Ambrogio: Perseveranza 1908.) Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 3.

Die Überreste eines bisher unbekannten zerstörten Grabdenkmals von Agostino Busti. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

S. Maria in Cosmedin zu Rom. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Über das Clarissenkloster S. Chiara zu Neapel. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Ein interessantes Werk der lombardischen Holzschnitzerei. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Ein neues Werk Marco d' Agrate's. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Hartmann Grisar: Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter. Freiburg, Herder'sche Verl. 1902. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

Emile Bertaux: Santa Maria di Donna Regina e l'arte senese a Napoli nel secolo XIV. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII.

S. Maria in Cosmedin zu Rom. H. Grisar: Revue de l'art chrétien. t. IX. 1898. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 2.

Die Emailplatte am Ciborium v. S. Niccolo zu Bari. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 507. 1.

Das Marmorrelief einer Pietà. Repert. f. Kunstw. 1899. XXII. 506. 1.

Kraus: Geschichte der christlichen Kunst. II. Deutsche Rundschau XXV. 1899. 474—476. 1.

Ausstellung von Kunstwerken des Mittelalters und der Renaissance aus Berliner Privatbesitz etc. L' Arte 1900. Anno III. 4. 1.

Ein Jugendwerk Bernardo Rossellino's und spätere unbeachtete Schöpfungen seines Meissels. Jahrb. der königl. preuss. Kunstsamml. 1900. XXI. 31., 99. 1.

Donatello's hl. Ludwig und sein Tabernakel an Or San Michele. Jahrb. d. königl. preuss. Kunstsamml. 1900. XXI. 442. 1.

Die reiche Marmorthür im Lavabo der Certosa von Pavia. Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 4., 342—4 1.

L' Arte (già Archivio storico dell' arte) diretta da Adolfo Venturi e Domenico Gnoli. Anno II. 1899. Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 3., 235. 1.

Cappella della Scuola del Sacramento. (Gerol. Biscaro: Nuovo Archivio Veneto 1899.) — Die Grabplatte Perino's de Cameri in Valpedo. (D. Sant' Ambrogio: Lega Lombarda 1900 febr.) Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII.

Der alte Dom von Brescia, die sogenannte Rotunda. (A. Mercanti: Emporium 1898.) Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII.

Die »Pax von Chiavenna«. (D. Sant' Ambrogio: Lega Lombarda 1899. No 212—213.) Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 1.

Die Arbeiten der Lombardi im Dom zu Treviso. Repert. f. Kunstw. 1900. XXII. 259. 1.

Die Fresken der Casa Prinetti in Mailand. Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 343. 1.

Der Jacobsaltar im Dom zu Pistoja. Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 423. 1ap.

Neues zum Leben und Werke des Niccolò d' Arezzo. Repert. f. Kunstw. 1900. XXIII. 85. 1.

Adriano Fiorentino. L' Arte. Anno IV. 1901. 415—17. 1.

Tre sculture di Francesco di Simone fiesolano. L' Arte. Anno IV. 1901. 58—59. 1.

Die Renaissance-Sculptur Toscana's I., II., III. (Wilhelm Bode: Denkmäler der Renaissancesculptur Toscanas. München, Bruckmann 1890.) Beilage zur Allgemeinen Zeitung. 1901. 241., 245. sz.

Giovanni Dalmata. Neues zum Leben und Werke des Meisters. Jahrb. der kgl. preuss. Kunstsammlungen 1901. XXII. 224. 1.

Giuliano da Sangallo. Jahrb. der kgl. preuss. Kunstsamml. XXIII. Beiheft. 1902. 1—42. 1.

Neues zum Triumphbogen Alfonsos I. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsammlungen 1901. XXIII. 3—16. 1.

Un ciclo di quadri del Tintoretto. Rassegna d' Arte, 1901. Anno I. 77—78. 1.

Gaspere Romano. Rassegna d' Arte 1901. Anno I. 186. 1.

Das Missale des Cardinals Ippolito d' Este in der Universitätsbibliothek zu Innsbruck. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 6.

Die Geschichte der Stiftung der Capp. Grifo in S. Pietro in Gessate zu Mailand. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 6.

Eine Büste Vincenzo Gonzagas. (D. Sant' Ambrogio: »Lega lombarda« 1901.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 5.

Sant' Ippolito, eine Steinmetzenstadt. (Aug. Vernarecci: Del Comune di Sant' Ippolito etc. Fossombrone 1900.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 5.

H. Grisar: *Analecta Romana*. Roma, Lefebvre e C. 1900. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 3.

Ant. Pollaiuolo's Grundbesitz in Pistoja. Dr. Alb. Chiappelli: *Bulletino storico pistojese* III. 1901. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 485. 1.

Ernst Steinmann: *Antonio da Viterbo*. München, Bruckmann 1901. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 315. 1.

Der Palast Francesco Sforza's in Venedig. (Luca Beltrami: *La Cà del Duca sul Canal Grande ed altre reminiscenze etc.* Milano, Albertini-Giacosa 1900.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 4.

Marcianus Capella und seine sonderbare Dichtung. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 2.

Eine neue Kunstzeitschrift »Rassegna d'Arte«. Repert. f. Kunstw. 1901. XIV. 1.

L'Arte, periodico di storia dell'arte etc. dir. da Adolfo Venturi. Repert. f. Kunstw. 1901. XIV. 1.

Das Museum Jovianum. (Eugène Müntz: Le Musée de portraits de Paul Jove. Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Paris 1900.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIII. 6.

Die Kanzel im Refectorium der Certosa von Pavia. (D. Sant' Ambrogio: Monitore tecnico 1900.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIII. 6.

Einige Stücke der Waffensammlung im Bargello zu Florenz. (Wend. Böheim: Zeitschrift für historische Waffenkunde, Bd. II. S. 28.) Repert. f. Kunstw. 1901. XXIII. 6.

Geschichte der Stiftung der Capp. Grifo in S. Pietro in Gessate zu Mailand. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 467—488. 1.

Die Bildnisse Isabella's d'Este. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 491—496. 1.

Neues über Andrea Cavalcanti da Buggiano. Repert. f. Kunstw. 1901. XXIV. 486—487. 1.

Erzgiesser Adriano Fiorentino. Sitzungsbericht, Kunstgeschichtliche Gesellsch. Berlin 1901. 33—39. 1.

Ancora del tabernacolo col gruppo del Verrocchio in Or San Michele. L'Arte 1902. Anno V. 46—48. és 336—40. 1.

Niccolò di Piero d'Arezzo. Nuovi appunti sulla vita e sulle opere del maestro. Archivio Storico Italiano. Serie V. T. XXIX. Anno 1902. 308—327. 1.

Hans Mackovsky: Verocchio. Künstler-Monographien LII. Bielefeld u. Leipzig, Velhagen u. Klasing. 1901. Archivio Storico Italiano Serie V. Tomo XXIX. Anno 1902. 146—154. 1.

Giuliano da Sangallo's figürliche Kompositionen. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXIII. 1902. 197—204. 1.

Un opera di Alessandro Abondio. Rassegna d'Arte. Anno II. 1902. 5—6. 1.

Petrarca und die Kunst. Allg. Zeitung, Beilage. 1902. 215. sz.

Die sixtinische Kapelle. (Ernst Steinmann: Die sixtinische Kapelle. I. Band, München, Bruckmann. 1901.) Beilage zur Allgemeinen Zeitung 1902 jan. 3. és jan. 4.

Un codice miniato di Cristoforo de Predis nella Biblioteca. Estense di Modena. Rassegna d'Arte 1902. Anno II. 71. 1.

Gaspere Romano di nuovo. Rassegna d'Arte 1902. Anno II. 139. 1.

Julius von Schlosser: Album ausgewählter Gegenstände der Kunst-industriellen Sammlung des allerhöchsten Kaiserhauses. Wien, Schroll 1901. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 3.

Neues über Bernardo Rossellino. Repert. f. Kunstwissenschaft 1902. XXV. 475—477. 1.

Zwei unbekannte Reliefs von G. A. Omodeo. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 5.

Alberto Maffioli da Carrara und sein Lavabo in der Certosa von

Pavia. (Sant' Ambrogio: »Monitore tecnico«, 1901. sept. 30.) Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 5.

Guglielmo lo Monaco. G. Ceci: Archivio storico per le province napoletane, Annata 1901. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 5.

Urkundliches zu den Fresken Baldovinetti's und Castagno's in S. Maria de' Servi zu Florenz. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 5.

Das Grabmal Bassiano's da Ponte. (D. Sant' Ambrogio: Lega lombarda 1901. sept. 6.) Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 4.

L' Arte dir. da Adolfo Venturi. Anno IV. 1901. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 4.

Eine Madonna in trono von Pinturicchio. (L. Staffetti: Un affresco di B. Pinturicchio. Giornale storico e letterario della Liguria.) Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 233. 1.

Neues zum Leben und Werke des Niccolò d' Arezzo. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 157—169. 1.

Guglielmo lo Monaco. Repert. f. Kunstw. 1902. XXV. 393—95. 1.

Die Skulptur d. Renaissance in Florenz. (Bode: Florentin. Bildhauer 1902.) Allg. Ztg. Beil. 1902. Nr. 225.

Per il portico degli Innocenti. Miscellanea d' Arte I. 1903. 210—211. 1.

Die Baukunst der Renaissance in Italien. (Durm: Handbuch der Architektur II. Teil.) Allg. Ztg. Beilage 1903. 73. sz.

Alfred G. Meyer: Donatello. Künstlermonographien LXV. Herausg. v. H. Knackfuss, Bielefeld-Leipzig, Velhagen u. Klasing 1903. L' Arte. Anno VI. 1903. 373—75.

Paul Schubring: Urbano da Cortona etc. nebst einem Anhang: Andrea Guardi. Strassburg Heitz. 1903. L' Arte Anno VI. 1903. 376—77.

Il convento di Porta San Gallo a Firenze. L' Arte. Anno VI. 1903. 381—83. 1.

Steinmann: Die sixtinische Kapelle. Archivio Stor. Italiano. Serie V. Tomo XXXII. Anno 1903. 481—488. 1.

Pagno di Lapo Portigiani. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXIV. Beiheft 1903. 119—136. 1.

Adriano Fiorentino. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXIV. 1903. 71—98. 1.

Giuliano da Majano. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1903. XXIV. Beiheft 137—176. 1.

Giuliano da Majano in Siena. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1903. XXIV. 320—334. 1.

Progetto di Giuliano da Sangallo per un palazzo a Milano. Rassegna d' Arte 1903. Anno III. 5—6. 1.

Lorenzo da Monte Aguto. Rep. f. Kunstw. 1903. XXVI. 93—95. 1.

Tagebuch J. da Pontormo. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 95—96. 1.

Fresken der Capp. Grifo in S. Pietro in Gessate zu Mailand. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 176. 1.

Grisar H.: Geschichte Roms und d. Päpste im Mittelalter. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 33—39. l.

Signorellis Pansbild der Berliner Galerie. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 261. l.

Das Marmorrelief der Krönung eines Kaisers im Museo Nazionale zu Florenz. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 262. l.

Das Grabmal Kaiser Heinrichs VII. Repert. f. Kunstw. 1903. XXVI. 263. ap

Alcuni documenti su Mino da Fiesole. Rivista d' Arte II. 1904. 40—45. l.

Benedetto Buglioni. Rivista d' Arte II. 1904. 139—142. l.

Laudedeo Testi: La forma primitiva delle gallerie lombarde e la cappella di S. Aquilino nel S. Lorenzo maggiore di Milano. Messina 1902. Archivio Storico Italiano. Serie V. T. XXXIII. 1904. 478—81. l.

Michelozzo di Bartolommeo. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1904. XXV. Beiheft 34—110. l.

Vincenzo da Cortona. Jahrbuch d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1904. XXV. Beiheft. 111—117. l.

Uno scultore Veronese sconosciuto. (Francesco di Giuliano da Verona.) Rassegna d' Arte 1904. 1904. Anno IV. 5—6. l.

Kunst und Tradition. (J. Schlosser: Zur Kenntniss der künstlerischen Überlieferung.) Allg. Zeitung Beilage 1904. 270. sz.

Die Blüte der Stickerei in Mailand. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 82—84. l.

A. Avena: Monumenti dell' Italia. I. 1902. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 373—376. l.

Die Baugeschichte d. San Sebastiano in Mantua. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 84—85. l.

Candida, A. F.: Del preteso busto di Sigilgaita Rufolo nel Duomo di Ravello. Trani, 1903. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 377—378. l.

Egger, H.: Krit. Verzeichnis d. Sammlung architekton. Handzeichnungen d. k. k. Hofbibliothek zu Wien. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 172—174. l.

Ein Brief Antonio Averulinos, genannt Filarete. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 188—189. l.

Ein Bild v. Luciano da Laurana. (Budnich: Un quadro di Luc. di Laurana. Triest 1903.) Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 189—190. l.

Ein neues Basrelief v. Giov. Antonio Omodeo. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 188. l.

Ein neues Skulpturenwerk von Gian Cristoforo Romano. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 379—380. l.

Bernardino Rosellino Dombaumeister. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 286. l.

Mancini, Vita di Luca Signorelli. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 367—370. l.

Ein neues Bild Tizians. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 187—188. l.

Neues zum Werke Andrea Verrocchios. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 381—383. 1.

Die Baugeschichte von S. Sebastiano in Mantua. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII.

Die sog. Dalmatica Carls d. Gr. im Schatz von S. Peter. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII.

Gustave Clausse: Les San Gallo, Architectes, Peintres, Sculpteurs, Medailleurs, XVe et XVIe siècles. Paris, Ernest Leroux. 1900. Repert. f. Kunstw. 1904. XXVII. 73—78. 1.

Ein Werk deutschen Meissels zu Padua. Kirchenschmuck 1904. XXXV. 233—235. 1.

Allogazone della Tomba di Niccolo Pandolfini a Benti Donato. Rivista d'Arte III. 1905. 176—80. 1.

Portate al Catasto di Mino da Fiesole. Riv. d'Arte III. 1905. 265—67. 1.

Un taccuino di Amico Aspertini. L'Arte. Anno VIII. 1905. 401—13. 1.

J. B. Supino, Arte Pisana. Firenze, Alinari, 1904. Archivio Stor. Ital. Serie V. T. XXXVI. 1905. 430—35. 1.

Guiliano da Majano in Macerata. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXVI. 1905. 40—6. 1.

Un opera di cesello tedesco a Padova. Rassegna d'Arte. 1905. Anno V. 40—41. 1.

Una scultura del Rinascimento a Viadana. Rassegna d'Arte. 1905. Anno V. 185—186. 1.

Pistoja's Kunstschatze von Odoardo H. Giglioli. Repert. f. Kunstw. XXVIII. 1905.

Italienische Architektur und Skulptur. Jahresübersicht 1903. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 3.

Aus dem Gedenkbuch Francesco Baldovinettis. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 539—544. 1.

Die Fresken des Antoniazio Romano von Adolf Gottschewski. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 3.

Fritz Burger: Geschichte des florentinischen Grabmals von den ältesten Zeiten bis Michelangelo. Strassburg, Heitz 1904. Repert. f. Kunstw. 1905. 5—6.

Giulio Ferrari: La Scenografia. Milano, Hoepli 1902. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 4.

Bertaux: L'Art dans l'Italie Meridionale. Tome I. Paris 1904. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 265—74. 1.

Italienische Architektur u. Skulptur. Jahresbericht. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 274—85. 1.

Domenico Gaggini in Neapel. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 193—95. 1.

Onofrio Giordano della Cava. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 188—90. 1.

Fr. Schottmüller: Donatello. München, Bruckmann 1904. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 379—84. 1.

Pietro di Martino da Milano in Ragusa. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 192. és folyt. 1.

Ein neues Werk Fra Ambrogio u. Fra Mattia della Robbias. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 98. és folyt. 1.

Boltraffios h. Barbara im Berliner Museum. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 539. 1.

Neue Daten zur Biographie Benozzo Gozzolis. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 538. 1.

Die Wiederauffindung eines seither verschollenen Werkes d. piemontes. Malers Macrino Alba. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 185 és folyt. 1.

Zur Kunstgeschichte von Pistoja bezw. Siena. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 186. 1. és folyt.

Giovanni di Bartolo, il Rosso u. d. Portal v. S. Niccolò zu Tolentino i. d. Marken. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 96—98. 1.

Eine bisher unbekannte Arbeit Giuliano da Sangallos. Repert. f. Kunstw. 1905. XXVIII. 190. 1. és folyt.

Ein Bildwerk der Renaissance zu Viadana. Kirchenschmuck 1905. XXXVI. 12.

Pasquino di Matteo da Montepulciano. Rivista d'Arte IV. 1906. 127—31. 1.

Memorie sulla Chiesa di Santa Maria Maddalena de' Pazzi a Firenze e sulla Badia di San Salvatore a Settimo. L'Arte. Anno IX. 1906. 255—62. 1. (V. ö. »Errata corrige« u. o. Anno X. 1907. 225—26. 1.)

Antonio di Chellino da Pisa. L'Arte Anno IX. 1906. 442—45. 1.

G. Ludwig: Carpaccio, La vita e le opere. Archiv. Stor. Italiano. Serie V. Tomo XXXVII. 1906. 451—56. 1.

Ein unbekanntes Jugendwerk Andrea Sansovinos. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1906. XXVII. 79—105. 1.

Nanno di Miniato, detto Fora. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXVII. 1906. Beiheft. 70—86. 1.

Simone del Pollajuolo, il Cronaca. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXVII. 1906. Beiheft. 45—69. 1.

Die Renaissanceskulptur Toskanas. Beilage der Allg. Zeitung 1906. 36., 37., 38. sz.

Vedute cinquecentistiche di alcuni monumenti milanesi. Rassegna d'Arte Anno VI. 1906. 87—90. 1.

Michelangelo in der Sixtina. (E. Steinmann: Die Sixtinische Kapelle, II. Band. München, Bruckmann 1906.) Beil. z. Allg. Zeitung 1906. 175., 176. sz.

Italienische Architektur u. Skulptur (Jahresbericht). 1904. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 41—65. 1.

T. Hoffmann: Bauten des Herzogs Federigo di Montefeltre. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 70—75. 1.

Antonio di Chellino da Pisa. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 380—84. l.

Urkundliches über Andrea della Robbias Arbeiten für S. Maria del Fiore. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX.

H. Egger: Codex Escorialensis. Wien 1905. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX.

Biadego, G.: Il pittore, Jacopo da Verona e i dipinti di San Felice etc. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 384—85. l.

G. Carotti: Le opere di Lionardo, Bramante e Raffaello. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 39—41. l.

R. Sc. Maffei: Di Zaccaria Zacchi. Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 287—88. l.

Giglioli, O. H.: Empoli artistica. — F. Lumachi 1906. (La Toscana illustrata II.). Repert. f. Kunstw. 1906. XXIX. 285—87. l.

»Documenti su due opere di Antonio Rossellino«. Rivista d'Arte 1907. V. 162—66. l.

Una statua senese nel Louvre. L'Arte. 1907. Anno X. 222—25 l.

Sculpture di Domenico Roselli. L'Arte. 1907. Anno X. 218—22. l.

Giovanni Miniello, ein Paduaner Bildner vom Ausgang des Quattrocento. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1907. XXVIII. 53—89 l.

Brunelleschiana: Urkunden und Forschungen zur Biographie des Meisters. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. XXVIII. Beiheft. 1907.

Un busto del Quattrocento in Andria. Rassegna d'Arte 1907. Anno VII. 51—53. l.

Veroneser Bilder der Galerie zu Stuttgart. Madonna di Verona I. 1907. 7—10. l.

Die Heimsuchungsgruppe in S. Giovanni Fuorcivitas zu Pistoja. Repert. f. Kunstw. 1907. XXX. 285—86. l.

Die Cappella di S. Biagio in S. Nazaro e Celso zu Verona. Repert. f. Kunstw. 1907. XXX.

Andrea Bregno u. Caradosso in Diensten Vanozzas. Repert. f. Kunstw. 1907. XXX. 286—88. l.

Summontes Brief an M. A. Michiel. Repert. f. Kunstw. 1907. XXX.

Ambrogio di Antonio da Milano. Repert. f. Kunstw. 1907. XXX. 251—54. l.

Italienische Architektur und Skulptur. (Jahresübersicht 1905.) Repert. f. Kunstwiss. 1907. XXX. 452—64. és 538—54. l.

Die Bildhauerfamilie Ferrucci aus Fiesole. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1908. XXIX. Beiheft. 1—28. l.

Villa della Viola, ein Sommersitz der Bentivoglio zu Bologna. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1908. XXIX. 169. l.

Niccolò dall'Arca, Chronolog. Prospekt samt Urkundenbelegen. Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml. 1908. XXIX. Beiheft. 29—41. l.

La leggenda Trajana in una scultura del Quattrocento. Rassegna d'Arte 1908. Anno VIII. 193—95. l.

Bertoldo di Giovanni e il suo lavoro pel Santo di Padova. *Rassegna d'Arte*. 1908. Anno VIII. 26. l.

Italianische Architektur und Skulptur. Jahresübersicht 1906. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 452—64. l.

W. Rolfs: Francesco Laurana. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 286—92. l.

F. Burger: Francesco Laurana. Eine Studie zur ital. Quattrocent-Skulptur. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 73—78. l.

H. Willich: Giacomo Barozzi da Vignola. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 276—79. l.

Neues über Pietro Torrigiani. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 296—297. l.

Der Bentivogliopalast zu Bologna. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 398—400. l.

Der Burgflecken Coldimancio. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 189. l.

Schubring: Die Plastik im Quattrocento. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 384—91. l.

Neue Urkunden zu Donatellos Arbeiten im Santo von Padua. *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXX. 189—90. l.

Die Künstlerfamilie del Majno (Magno). *Repert. f. Kunstw.* 1908. XXXI. 297—98. l.

Andy Pointner: Die Werke des florentinischen Bildhauers Agostino d'Antonio di Duccio. *Deutsche Litteraturzeitung* 1909. No 42.

Due opere di Andrea Ferrucci esistenti in Ungheria. *L'Arte* Anno XII. 1909.

Kritisches Verzeichnis toscanischer Holz- und Tonstatuen bis zum Beginn des Cinquecento. *Jahrb. d. kgl. preuss. Kunstsamml.* 1909. XXX. Beiheft. 1.

Andy Pointner: Die Werke des florentinischen Bildhauers Agostino d'Antonio di Duccio. Strassburg, Heitz 1909. *Archivio Stor. Italiano*. Serie V. Tomo XLVI. Anno 1910.

Acquisti recenti di quadri italiani per la galleria di Frankfurt a. M. *Rassegna d'Arte* 1910. Anno X. 73—76. l.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— K 60 f.
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1 20
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	— 50
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	— 60
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortúy Tivadar</i> l. tagtól ...	— 80
	II. Goróvé István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— 40
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— 40
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	— 60
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— 80
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	— 20
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1 —
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— 90
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	— 60
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— 60
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	— 60
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2 —
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	— 80
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— 60
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 50
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 —
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— 60
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— 60
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— 30
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— 30
	XI. Markosovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— 60
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 50
IX. kötet.	I. Cantú Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— 60
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— 60
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— 50
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— 60
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— 30
	VI. Margó Tivadar k. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— 60
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— 80
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— 60
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— 60
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— 80
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 20
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— 60
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— 30
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— 60
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— 60
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	— 60
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 —
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— 40
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— 50
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 —
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— 30
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 —
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 —
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— 30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— 30
	II. Hauser Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 20
	III. Téfly Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— 80
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2 —
	V. Laufenaue Károly l. tagról. <i>Kéty Károly</i> l. tagtól ...	— 30
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— 40
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— 40
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— 40
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— 20
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— 40
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> icz l. tagtól ...	— 40
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 —
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— 60
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— 60
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— 60
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— 30

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	—	K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	—	> 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	—	> 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	—	> 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1	> —
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> —
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Frölich Izidor</i> r. tagtól ...	1	> — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Hügyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	> —
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	III. Gethard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	—	> 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2	> — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1	> —
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1	> —
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól ...	1	> — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	II. Zeller Edúárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1	> 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1	> — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1	> — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1	> 50 >
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
	XIII. Bórovsky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	> 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 2. SZÁM.

BÁRÓ
KORÁNYI FRIGYES
LEV. TAG
EMLÉKEZETE

JENDRÁSSIK ERNŐ
L. TAGTÓL

(FELOLVASTA A MAGY. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1914. ÉVI NOVEMBER HÓ 23-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 30 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1914

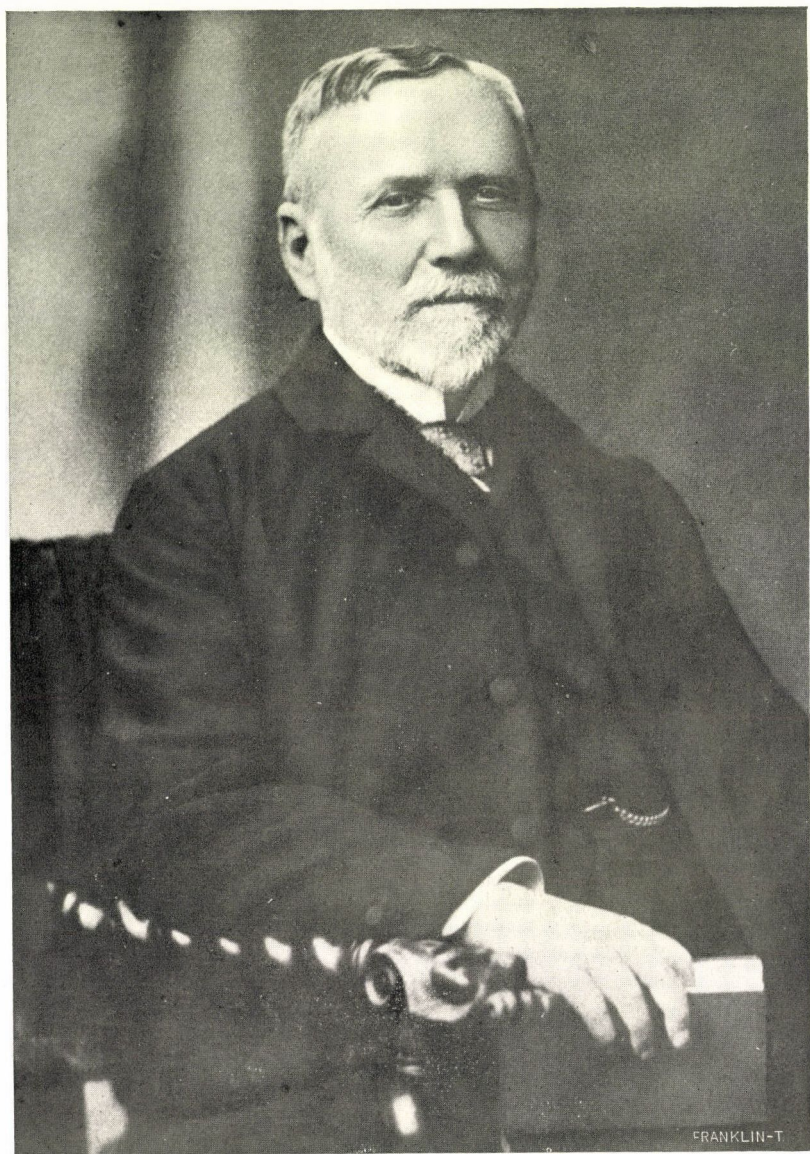
EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtrich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	— 1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— 1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >

Koranyi Frigyes

BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES L. T. EMLÉKEZETE

JENDRÁSSIK ERNŐ 1. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1914 november 23-án tartott ülésén.)

Igen tisztelt Akadémia !

Életünk jelen drámai időszakában, napról-napra változó aggodalmaink közepette kétség fogott el, vajjon ezen emlékbeszéd megtartására helyes időpontot választottam-e? De ki tudja, mit hoz ránk a jövő? Az is bizonyos, ha reményeink mind teljesülnek is, annyi tenni való, annyi pótolni való feladatunk lesz, a míg a civilizált életnek régi, megszokott, talán ezelőtt nem is eléggé megbecsült ideje vissza fog kerülni. De *Korányi* elég nagy férfiú volt ahhoz, hogy bármily időszakban újra meg újra felleveníthessük emlékét. Sajnálom, hogy írói képességem nincsen arányban azzal a tisztelettel, a melylyel emlékének áldozni szeretnék. Elhunyt tagtársunk érdemeit már oly sok testület és hivatott szónok örököltette meg méltó módon, hogy emlékezetének hű tükre mindenkorra biztosítva van. Ma szerencsésnek érzem magam, hogy Akadémiánk nevében fonhatok babért nemes élete emlékének.

Korányi Frigyes élete hazánk újabbkori fejlődésének legérdekesebb idejében folyt le, életének legnagyobb jelentőségét pedig az adta meg, hogy egyéni tulajdonságai éppen ezen időszakra voltak értékesek. Nem egyedül jutott neki a vezetőszerp, sőt annak a körnek, a mely hazánk orvostudományának megalapítása, terjesztése s kifejlesztése körül oly nagy érdemeket szerzett, ő, már koránál fogva is, csak mint társ munkása szere-

pellhetett, de mert fiatalabb volt a többinél s mert szívós természete hosszú életűvé tette: ő maradt meg legtovább és soká egyedül e nagy férfiak társaságából. Ez a körülmény életfeladatává tette, hogy a nagy tradíciót, ama nagy férfiak gondolkozását, törekvéseit, szellemi testamentumát az újabb generációra átvigye. E nagy feladat teljesítésében nyilvánult meg *Korányi* Frigyes valódi talentuma s az ő dicsősége, hogy e hivatásnak senki jobban meg nem felelhetett volna.

Vannak nagy emberek, a kik megelőzik századukat, de kortársaik előtt érthetetlenek maradnak; ezek közé tartoznak, a kiknek rendszerint csak az utókor adózik elismeréssel, a komoly tudósok és művészek igen nagy része, mert az az ő szerencsétlenségük, hogy meg kell várniok, a míg valaki, legtöbbször csak egy következő generációban megérthetővé teszi az ő szellemük szülöttjeit. De komolyan lehet vitatkozni azon, hogy nem egyenrangú művészet-e az előadó, a kommentátor, az ismeretterjesztő művészete, a mely nemcsak megérzi, megérti a nagy műveket, hanem megérthetővé, gyümölcsöztetővé is tudja azokat tenni. Ilyen feladata volt *Korányinak*, a mikor elmaradott orvosi kulturánkat kellett a szomszédos külföld szintjére emelni, e mellett meg kellett küzdenie a kis tehetségűek örökös ellenző, lekicsinylő szellemével, a melylyel azok az egyéni érdeket nem tudják és akkor sem tudták a közérdeknek alárendelni.

Korányi Frigyesben a szervező képesség, a fáradhatatlan, törekvésében bizó, optimista ügyszeretet párosulva voltak a fényes és meggyőző szónoki képességgel. Ezek adták kezébe az áldásthozó fegyvert, a melylyel sikeresen állhatott a kultúra érdekében a küzdőtérre.

De minden ember élete szorosan összefügg ama korrall, a melyben született és működött. Hogy megértsük, mely munkát teljesített e nagy tiszteletben élt férfiú, ismernünk kell ama körülményeket, a melyek között munkássága lefolyt.

Korányi Frigyes született 1828. decz. 20-án Nagy-Kállón, Szabolcsmegyében. Atyja, *Korányi* Sebald, a ki maga is 85 évet élt, voltaképpen kirurgus volt, de az Orvosi Hetilapban megjelent cikkei tanuskodnak arról, hogy igen jeles tanultsággal bírhatott, komoly és nagy műveltséget feltételező kérdésekről

írt jeles értekezéseket¹⁾ s tiszta, világos fogalmazása, önálló gondolkozása, sőt fiának gondolatmenetével igen rokon következtetése ezen dolgozatokból kitűnik.

Korányi elődei nem régen azelőtt kerültek Szabolcsba s akkor bizonyos körülmények és egyéni jeles tulajdonságok révén a legkiválóbb körökbe csakhamar bejutottak s többen közülök később előkelő társadalmi helyzetet nyertek el. *Korányi* Frigyes szüleinek legidősebb gyermeke volt s mindenképpen élvezhette a kellemes, jómódú otthont és e mellett a leggondosabb nevelést. Ezek a körülmények kétségtelenül nagy befolyással voltak sorására is, de még inkább az, hogy a családnak jó tulajdonságai fokozott mértékben öröklődtek át reá, a finom modor, a mások megbecsülése, az egyéni szerénység, munkabírási, kitartó törekvés a kitűzött cél felé: egyaránt közbecsültté tették s pályáján érvényesülését előmozdították. Ezek a tulajdonságok képesítették őt egész életében nagyobb szabású társadalmi actióira is. Már gimnázista idejében szerették társai s ha ünnepi szónokra volt szükség: benne állapotodott meg a közbizalom.

A mikor *Korányi* Frigyes orvostanulónak a pesti egyetemre jött, a tanítás nyelve még német volt, a bonczolástant *Csausz*, az élettant *Schordann* adta elő. A belklinika igazgatójaként *Sauer*, a sebészeti tanszéken pedig már *Balassa* működött. A gyakorlati tanítás ez időben, főként a theoretikai tudományokban, igen szegényes volt. Az élettanban a tanulók soha kísérletet nem láttak, tudományos módszertanról nem hallottak, a tünetmények okozatos összefüggését demonstrálva nem látták. Ennek az időnek legkiválóbb tanárai: *Sauer* és *Balassa* tudományuk teljes birtokában voltak, e mellett azonban *Balassa* önálló búvárkodó szellem is volt s egyben nagy általános műveltségével s a jó iránt való lelkesedésével nagyon támogatta és előmozdította az orvosi kar fejlődésének menetét. *Korányi* Frigyes már hallgató korában magára hívta e nagy férfiú figyelmét s ez további életére jelentékeny hatással volt.

Korányi Frigyeset azonban hallgató társai is csakhamar meg-

¹⁾ Torlódás, izgatottság, lob. Orv. Hetilap 1860. Az akaratképeség önállósága és a beszámítás. Függelék az akaratképeség és a beszámításról szóló közleményhez. Orv. Hetilap 1861.

becsülték, szónoki képessége pedig őt az egyetemen is társai vezérévé jelölte. Jelentkezett is nemsokára az alkalom arra, hogy az ifjúság nevében actióba lépjen. Negyedéves orvostanhallgató volt, a mikor — a mint ő maga memoirjaiban élénken ecseteli, — a forradalom kitört. Már az ezt megelőző időben a nagy események kezdtek kibontakozni: az ifjúsági összejöveteleken szabadelvű eszmékről volt szó, társaságokban olvasták a szabadabban gondolkozó francia szerzők műveit, mind nagyobb érdeklődéssel vették a külföldről ide származó híreket. A mi közönségünket is megszállta az új gondolatok ihlete, de egyben úgy érezte a nemzet, hogy ezen népszabadító eszméket a mi viszonyaink között még szélesebb körre kell kiterjeszteni s hogy minden felszabadítás első sorban az ország felszabadításával, függetlenné tételével van egybeforrv. A magyar forradalom nem csak az egyén érdekének kivívására törekedett, sőt legerősebben a közérdek, a hazaszeregetet lelkesítette népünket. Ez az érzés már általánossá vált, mégis nem kis mértékben meglepetésszerűen hatott, a mikor 1848 márcz. 15-én *Petőfi Sándor Jókai* és *Irányi* társaságában az egyetemen elszavalta a Talpra magyar-t. Előbb a központi egyetemen, majd féltíz óra tájban, a mikor éppen *Balassa* kezdte meg az előadását: az orvosi épület udvarán (a régi hatvani- és újvilág-utca sarkán) szavalt nagy költőnk. *Korányi* Frigyes emlékezetébe mélyen bevésődött e jelenet, feljegyzéseiben e történelmi eseményt a következő szavakkal adja elő: »Iskolatársaimmal a sebészeti tanteremben éppen gyülekeztünk *Balassa* előadására, a mikor az udvarról előbb csendesebb, majd hangos beszéd hallatszott. Néhányan kimentek a folyosóra s visszatérve hangosan kiáltották, hogy *Petőfi* szaval. *Balassa* megszakította előadását: — Uraim, így szólt, nagy mozgalom küszöbén állunk. Tartsák meg nyugalmaikat és higgadtságukat. Ezzel elhagyta a tantermet, s mi leszaladtunk az udvarra. Az orvostanhallgatóktól körülvéve, asztalról szavalta *Petőfi* a Talpra magyar-t. Arcza ma is előttem áll, a mint halásápadtan, inkább elnyomott hangon s időnkint csak egyes szavaknál válva hangosabbá, szavalta a *Felhívást*. Mi eleinte némán állottunk körülötte, csak a mikor hangjának pathosa fokozódott, kezdett zúgni az éljen.«

Az események aztán gyorsan fejlődtek tovább. A pozsonyi országgyűlésre küldöttséget menesztettek, az ifjúság képviselőt-

ben *Vasváry* Pál (a ki a szabadságharcban lelte korai halálát), *Meixner* János és *Korányi* Frigyes voltak a megbízottak. Hajón utaztak Pozsonyba s *Korányi* a hajón találkozott tanárával, *Balassával*, a ki az egyetem küldötte volt. Május elején pedig ugyancsak küldöttséggel ment *Korányi* Frigyes Kolozsvárra, az unió érdekében végzett demonstráláshoz. Ezek a kiküldetések jelzik, hogy *Korányi* már akkor érvényesülni tudott s társaiban bizalmat keltett. A szabadságharcz mind erősebb részvételre kényszerítette. Eleinte Szabolcs vármegye önkéntes csapatjának orvosaként működött. A mikor Pesten átutaztak, *Lamberg* gróf megölése izgatta az embereket, másnapon Duna-Adonyban meglátta *Görgeyt*, estére pedig tanuja volt *Zichy* Ödön gróf felakasztásának. E rémes jelenetek nagy hatással voltak rá; pár nap múlva csapatával a Dráva partján ágyútűzbe kerültek, majd késő ősziig folyton a horvát csapatokat tartották vissza. Ekkor történt olyan eset, a mely *Korányi* Frigyes jellemére rendkívül tanulságos. Egy alkalommal *Perczel* tábornok és a szabolcsi tisztek között, félreértett rendelet miatt szóváltás támadt s a szabolcsiak el akarták hagyni a harcsteret. Az izgatott helyzetben a tábornok előtt *Korányi* Frigyes, a ki még alig volt 20 éves s voltaképp a tisztkarhoz sem tartozott, mint oly sokszor későbbi életében, okos és nyugodt beszéddel elsimította a kedélyek hullámlását. *Perczel* tábornok a tisztekkel eleinte nem akart megbékülni, ezek már leoldották kardjukat s már-már súlyos következményű egyenetlenség támadt volna, de a fiatal orvosjelölt beszéde olyan hatással volt valamennyi jelenlevőre és a tábornokra is, hogy a jelenet általános kibéküléssel s a félreértés kimagyarázásával rendbe jött. *Korányi* ezért a tábornoktól elismerő nyilatkozatot kapott. *Korányinak* még egy ilyen veszedelmes békítő akcióban volt váratlan sikere. A szabadságharcz után való elnyomatás idején történt, hogy *Balassát* is elfogták s ekkor a hallgatók *Korányival* mint szónokkal bizottságot küldöttek a hirhedt s félelmetes hatalmú *Prottmann* rendőrfőnök elé, kérve *Balassa* szabadonbocsátását. És *Korányi* szavai itt is csillapítóan hatottak, s *Prottmann* maga is kíváncsnak jelezte *Balassa* felmentését. Ez mégis csak két hónappal később teljesedett. E két jelenet szebben jellemzi *Korányi* egyéniségét, befolyását kortársaira, mint bármely fejtegetés. Nemsokára a *Perczel* tábornokkal való

jelenet után *Korányi* Pestre rendelték a *Balassa* vezetése alatt álló honvédkórházba, majd a mikor Windischgrätz fenyegette Pestet, megbízatásban lokomotivon utazott Szolnokra 1849 január elsején. Innen aztán nemsokára szüleihez került vissza Nagyállóra. Azonban nem maradt sokáig otthon, *Görgey* Budát ostrommal bevette s *Korányi* ismét felkerült *Balassa* mellé, majd pedig, alig negyedik évét végzett orvostanhallgató létére, a 104. zászlóalj főorvosává nevezték ki. Ezen működésében maradt meg a szabadságharcz további idejében, a csapatokkal bejárta az ország déli részét, résztvett a szőregi, a temesvári ütközetekben s Lugoson értesült a katasztrófáról. Csak nagy bajjal tudott innen Aradon át szüleihez hazamenekülni.

Úgy látszott ekkor, hogy életfolyása ismét a rendes mederbe kerül, s valóban, tanulmányaihoz visszatérve, 1851-ben a pesti egyetemen orvos- és sebészdoktorrá promoveálták. Telve továbbtanulásának vágyával s kétségtelenül *Balassa* példáján és a háborúban végzett sebészi gyógyításain lelkesülve : munkakedvét a sebészet irányában érezte és sikerült elérnie, hogy még ugyanabban az évben *Schuh* tanár bécsi klinikáján műtőnövédkké választották. A milyen nagy volt azonban tanulási kedve s az a reménye, hogy a nagyhírű tanár keze alatt jövője ambíciójának megfelelően fog alakulni : oly nagy volt csalódása is, a mikor csakhamar a rendőrség a szabadságharcz idején való szereplése s néhány különben ártatlan levele miatt Bécsből és Pestről kitiltotta, sőt egyidőre szülővárosába kényszerítette. Az akkori rendőri hatalomnak ez az intézkedése egészen más irányba terelte *Korányi* életét, de voltaképpen inkább hasznára szolgált ez, mint kárára. Ezen kitiltás nélkül *Korányi* sebész lett volna, azonban minden jel arra vall, hogy talentuma őt inkább a belorvostan terére szánta. Ezt persze a végzetes időben senki sem láthatta előre, s elgondolható, hogy milyen végtelen kétségbeesés fogta el *Korányit*, a ki e megrázkódtatás alatt megbetegedett, majd arra gondolt, hogy kivándorol az országból ; lassankint azonban felülkerekedett egészséges életösztöne, s elszigetelt új lakóhelyén, Nagyállón, iparkodott régi baráti körében újakat is találni s a kikkel személyesen nem jöhetett össze : azokkal állandóan levelezésben maradt. Időről-időre a külföldre is ellátogatott, Prágában, Münchenben, majd Párisban és Londonban járt s

kiváló társadalmi képességeivel mindenütt új barátokat szerzett és e mellett tapasztalati körét tágította.

Ezen időtájt, 1857-ben, *Markusovszky* bízva *Balassa*, *Lumnitzer*, *Hirschler* és mások közreműködésében, megindította az Orvosi Hetilapot. *Korányi* Frigyes csakhamar csatlakozott a munkatársakhoz s ezen folyóirat hasábjain jelentek meg első közleményei.

Korányi Frigyes orvosi működését nemcsak szülővárosában becsülték meg, orvosi gyakorlata csakhamar nagy körben terjedt el, a szomszédos vármegyékbe is elhívták nagy betegekhez. Szabad idejét vasszorgalommal önképzésre használta fel, ámbár e tekintetben igen szerény eszközökkel kellett beérnie. Társadalmi összeköttetéseivel, de mégis nagy fáradsággal, egy inséges járvány alkalmával sikerült kisebb kórházat létesítenie, a melynek vezető orvosa lett. E kórházból alakult ki később a megyei kórház. Végre 12 évi vidéki gyakorlóorvosi működés után visszavonták befolyásos betegek közbenjárására a kitiltó rendeletet s *Korányi* Frigyes Pestre költözött. Itt eleinte elég sok nehézséggel kellett megküzdenie. Az egyetemen docenturáért folyamodott; először a mellkasi szervek betegségeiből óhajtott a venia legendit, ezzel a kérésével azonban elutasították, mert ebből a körből már volt képesített magántanár s így végül 1864/5-ben az idegkórtanból nyert magántanári képesítést. Ugyanekkor a fővárosi hagymáz-osztály, majd az idegbajos fiókosztály rendelőorvosa lett, 1866-ban a ludoviceumi kolera-osztály főorvosává nevezték ki.

1865/6-ban megürült a sebészek számára rendelt belorvosi tanszék. Nagy küzdelem folyt ezért s *Balassa* *Korányi* érdekében a helytartótanács, majd más politikai befolyásos férfiak segítségét használta fel s így is csak hatásos protectionnak köszönhetette *Korányi*, hogy ezt a tanszéket elnyerte. Ezzel új tér nyílt meg előtte, helyesebben mondva ekkor megtalálta azt, a mit keresett, a mire erőt, képességet érzett magában s a mire ambíciója elejétől fogva buzdította.

A kezdet így is szerény volt, mert 1873-ig a klinikán csak az igen hiányos előtanultságú sebészhallgatók nyertek oktatást; a jelzett időtől kezdve azonban a sebészi tanfolyam megszűnt s *Korányi* klinikája mint a II. sz. belorvosi klinika, parallel tan-

székké alakult. A kezdet nehézségeit nagy mértékben fokozta a klinika mostoha elhelyezése az újvilág-utcai (Simmelweiss-u.) kolostor épületében. Már évek óta sürgette az orvosi kar a helyzet javítását, de *Korányi* ékes szavára és tollára volt szükség, hogy a mértékadó körökben az elhatározást megérlelje. Ennek köszönhető, hogy 1880-ban a klinika új palotájába átköltöztetett. Mennyi gondnal és körültekintéssel vezette *Korányi* ez építkezést! Mindenekelőtt külföldön megtekintette a hasonló intézeteket, a melyek azonban akkortájt sem voltak még valami nagyon mintaszerűek. *Korányi* iparkodott ez új intézetben minta gyógyító kórházat, tudományos vizsgálódásra alkalmas centrumot és minden eszközzel felszerelt tanítóhelyet létesíteni. Ezeket az elveket építési programjában részletesen kifejtette. Mindez az akkori időkhöz mérve igen jelesen sikerült is, talán még jobban sikerült volna, ha a tervező műépítész nem kötötte volna magát igen szigorú, szép, de a czélnak nem megfelelő külformához. *Korányi* működésének első fázisa tehát 14 évig tartott, az új intézetben pedig még 28 évig dolgozott és tanított.

Milyen időszak volt ez! Jóformán mindent újra és újra kellett áttanulnia ő magának is s főképp gondolkozásának megszokott alapjait kellett átalakítania, hogy a tudomány haladásával lépést tartson. A theoretikai ismeretek mind jobban és jobban belekapcsolódtak a belorvostanba, a módszereket át kellett dolgozni az emberre, az eredményeket az ember szerveinek működésén kellett újból kipróbálni. Így rákényszerült a belorvostan arra, hogy a míg a theoretikai physiologia módszereit csak a békán, nyúlón s néha más állaton próbálta ki, a felismert tételek helyességét az emberre pedig csak hitelezte: mármost a klinikán az ember physiologiai viszonyait fürkészsze ki. De nem csak az élet-tani, a kórtani bűvárlat legnagyobb része is a belorvostan feladatává lett. A betegségek okozta elváltozások hatását a szervezetre valóban állatkísérletek egyedül nem állapíthatták meg. Így vált szükségessé aztán, hogy a belorvos a bakteriológiát az ember betegségeivel is vonatkozásba hozza, s mindezekben a disciplinákban nemcsak általános tájékozódást kellett a belorvostan tanárának elsajátítania, hanem elegendő gyakorlati ismeretre is szert kellett tennie, hogy a megfelelő vizsgálati irányzatnak klinikáján helyet és irányt adhasson. El lehet gondolni, milyen

munkát rótt mindez *Korányira* és kortársaira, a kik bizony mindezekről a módszerekről, azok eredményéről s azoknak az orvosi gondolkodás alapjaira való hatásáról egyetemi tanulmányaik folyamán mit sem hallottak. Csak az, a ki e nagy átalakulásokat megélte, bírja felfogni, hogy mekkora szellemi erő kellett ahhoz, hogy a megszokott philosopháló gondolkozásmódtól, az igaznak megszokott tételektől elpártoljunk, hogy belássuk a régi, azelőtt meggyőzőnek vélt okadatolás hiányosságát, téves voltát, s felismerjük az újban a helyeset, de megóvjuk magunkat annak túlzásaitól. Az ilyen új megismeréseket nem lehet egyszerűen tudásunk gyűjteményébe becsatolni, azért nem, mert nem ille- nek oda be, összeütköznek a már ott lévő nézetekkel. Minden új adatnak helyét csak úgy találhatjuk meg, ha azokat a régebbi adatokat, a melyek vele vonatkozásban vannak: megfelelően átalakítjuk. Hogy *Korányi* Frigyes mennyire tudta átérezni, átérteni s recipiálni az új eszméket, annak fényes jelét adta 1905-ben, tehát 77 éves korában, a mikor a belorvostan haladása czímén *Markusovszky-előadásait* mondotta. A belorvostan hala- dása valóban imponáló módon jutott e mesteri fejtegetésekben érvényre; de a míg a szerző idáig jutott, mindent sokszor újra kellett megtanulnia. Egy ízben *Korányi* kifejezést is adott ennek, mondván, hogy tanuló korában a hagymázt még mint ideglázat tanulta s legutoljára már a paratyphus A és B-ről tartott előadást.

A 12 évi vidéki gyakorlat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy *Korányi* általános orvosi műveltsége széles alapra helyezkedjék s ez megóvta őt egész életében az egyoldalúság oly gyakori nagy hibájától. De ez a távol töltött hosszú időszak nem csekély mértékben növelte a klinikai működésének kezdeti nehézségeit. Ehhez járult tudományos nyelvünknek akkortájt még nagyon kiforratlan volta. Igaz, hogy a belorvostant már *Wagner* kezdette magyar nyelven tanítani: de *Korányi* nem volt *Wagner* tanítványa s gondolkozási irányuk is nagyon eltérő volt. Mindezek a nehézségeken azonban nagy szorgalmával s talentumával sikeresen küzdött meg. Nyelve mindig a nemes irodalmi szint- nek felelt meg, de néhány régi, vidékies szóhoz mindvégig hű maradt. Előadásai mindig előkelő, nyugodt, szabatos for- májúak voltak s a tételek logikai egymásutánját mesteri pontos- sággal tudta megtartani, tekintet nélkül a mellékkörülményekre.

Igy bizony gyakran megesett, hogy előadása a kiszabott időn tetemesen túl tartott. Előadása valóban azt a látszatot keltette, mintha előre teljesen megszerkesztette, szóról-szóra betanulta volna, e miatt talán nem volt annyira közvetlen, de imponált elegáns szó- és gondolatfűzésével. Előadásainak tartalma mindig a tudomány magaslatán maradt, a legújabb felvételeket, nézeteket igen érthetően ismertette, néha talán több jelentőséget tulajdonított bizonyos újonnan közölt állításoknak, mintsem azt a jövő kritikája megengedte volna. De ebben is az ő nagy optimizmusa tükröződött vissza, mindenkiről csak jót tételezett fel s — a közleményekről is. Az orvosegyesületben tartott előadásai valósággal ünnepként hatottak s igen nagy elismerésben részesültek.

Korányi tudományos munkásságának megítélése körül tekintetbe kell venni, hogy őt épp abban az időben, a mikor önálló búvárlatra adhatta volna magát: a politikai bosszú szellemi fejlődésének legértékesebb periódusára kis vidéki városba kényszerítette, a hol távol a nagyvilágtól, megfelelő kórháztól, tudományos intézettől, könyvtártól 12 évet kellett vesztelnie. Azután pedig hosszú időn át előadásainak kidolgozása, a klinika helyzetének javítására célzó sok időt rabló és sok gondot okozó elfoglaltság következett. *Korányi* e tekintetben ugyanolyan helyzetben volt, mint többi nagytehetségű kortársa, a kiknek az utókor nem lehet eléggé hálás azért, hogy a hazai tudományosságot a külföldivel egy szintre bírták hozni s nagy energiát felemésztő munkássággal a tudománynak megfelelő otthont teremtetek. Ez a kiváló társaság életfeladatának ismerte ezt a törekvést s a hosszú idők mulasztását valóban alig két évtized alatt kipótolta. Hogy e mellett nagyobb értékű tudományos munkásságra nem maradhatott sem elég idő, sem eléggé nyugalmas élet: azt, méltányos szemmel nézve a dolgokat, nagyon is beláthatjuk. Mindez azonban nem jelenti azt, mintha *Korányi* éppen nem végzett volna önálló tudományos kutatást, hiszen legutolsó műve is (a gerincoszlop kopogtatásáról szóló) egészen rendszeres, kísérletes, nagyon gondos tanulmány. Többi dolgozata leginkább klinikai megfigyelésből indult ki s aztán irodalmi adatok s nagy tapasztalatára épített gondolkozás alapján iparkodott a kérdésbe bemélyedni, vagy újabb álláspontot találni.

A dolog természetének felel meg, hogy az ilyen észleléseket a haladó idő később más és határozottabb formában világíthatja meg s *Korányi* gondolkozásában még megmaradt némi árnyalata a tanuló-korában nagyon elterjedt és megszokott philosopháló okfejtégetésnek is, a melynek hypothézisei néha kevesebb argumentummal is beérik, mint azt a szigorú természettudományban meg kell kívánnunk. De e tekintetben nem szabad elfelednünk, hogy az ő fiatalsága idején a belorvostan még édes keveset merített a theoretikai tudományok ismeretarából s még nagyon is a segédeszközök nélkül dolgozó empiria keretében maradt. Bizony szaporátlan munka volt ez, valóságos Lucza széke. Ezeknek a klinikai közléseknek azonban nem csekély didaktikai értékük volt, így a tudományos egyesületekben tartott előadásai mindig rendkívüli érdeklődést keltettek s nagyban hozzájárultak ezen egyesületek tudományos magaslatának emeléséhez. Ezek a közlemények csaknem az egész belorvostan területére kiterjednek, így idegbajos esetekről (agylues, zsábák, agyvízkr, féloldali bénulás, aphasia, ízlés, trigeminus érzéstelenség, környéki idegbénulások, idegesség, hangrészgörcs), mellkasi bajokról (emphysema, mellhártya-izzadmány, viszonylagos szívbillentyű-elégtelenség, hörgőlob, tüdőűszök, tüdőlob, tüdővész), a hasi szervek betegségeiről (a lép helyzetváltoztatása, idült hashártyalob, bélrák, máj-echinococcus és gyógyítása, máj-lüktetés, vándorló vese), különféle fertőző bajokról, egyes szervek megbetegedéseiről és gyógyításáról (pajzsmirigy, elektrotherapia, jaborandi stb.) tárgyalnak. Ilyen nagyobb ismeretterjesztő közlései voltak továbbá az 1873-iki cholera-epidémia alkalmából tartott s nyomtatásban is megjelent előadásai, majd az influenzáról, a tuberkulózisról írt jeles cikkeket. Ugyanebbe a csoportba tartoznak az igen értékes értekezések, a melyeket nagy kézikönyvekbe dolgozott ki. Így *Kétly*-vel és *Bókay* Árpáddal együtt szerkesztette a hat kötetes *Belgyógyászati Kézikönyvet*, a melynek igen fontos fejezeteit (hasi hagymáz, lépfene, takonykór, Weil-betegség, bélélőldiek) nagy körültekintéssel és igen gazdag személyes tapasztalatai értékesítésével írta meg. Ezenkívül három nagy külföldi kézikönyv-vállalatnak volt munkatársa, ezek: *Pütha Billroth*: Handbuch der Chirurgie, a melyben a Milzbrand, Rotzkrankheit című fejezeteket írta meg, továbbá az A. *Eulen-*

burg: Real-Encyclopädie der gesamten Heilkunde, a melyben a Lungenatelectase, Lungenblutung, Lungenabscess, Lungenemphysem, Lungenentzündung, Lungengangrän, Lungenoedem, Lungeninfarct, Lungenschwindsucht című czikkelyek *Korányi* tollából eredtek s 2-ik kiadásban is megjelentek, végre *Nothnagel*: Specielle Pathologie und Therapie című nagy belorvos-tanában a Milzbrand és Rotzkrankheit-ről szóló fejezetek, mint alaposan átdolgozott új kiadásai a már említett sebészeti gyűjtőmunkába írt dolgozatainak az ő nevére és vele hazánk kultúrájára hoztak elismerést.

Mindezekhez a közlésekhez csatlakoznak alkalmi beszédei és czikkei, emlékbeszédei (*Wunderlich, Skoda, Balogh* Kálmán, *Markusovszky*), a melyek (több mint 20) szellemes, komoly és érdekes tartalmúak. Egyike a legérdekesebbeknek a *Markusovszky* nekrológja, hiszen ifjúságában nagyon sokat élt át e nagy férfiú életének eseményeiből. E beszéd minden sora élénken fejezi ki a közügyekért való nagy lelkesedését s egyszersmind lelkének nemes melegségét, a melylyel a baráttal jóban-rosszban együttérzett s a mikor arról szól, hogy a természet rendje a kiváló cultura-politikus egészségét kikezdte: költői szavakkal fejezte ki aggodalmát, majd bánatát a jeles férfiú halálán. Beszédeiben több alkalommal foglalkozott a közegészségügy életbevágó kérdéseivel, így azokban, a melyeket a főrendek házában mondott, továbbá, a melyeket a klinikák helyzetének javítása, a fertőző betegségek meggátlása s a tüdővész leküzdésére irányuló nagyszabású mozgalom érdekében bocsátott világgá. Beszédei közül külön fel kell említenem a legalaposabb természettudományi felfogást tanusító Rectori szónoklatát 1887-ből. Abban a díszes székben, a melybe évről-évre változó sorban oly különböző gondolatvilágú, egymást soha meg nem értő férfiak kerülnek, a mely székben elismert tudósok a nagy közönségnek évről-évre sokszor ugyanarról a dologról homlokegyenest ellenkező tanokat hirdetnek: *Korányi* Frigyes az emberi akarat szabadságáról beszélt. Ezen értekezésében határozottan determinista elvet vallott; végső meghatározásában az emberi akarat szerinte az emberi alaptulajdonságok és a környező társadalmi viszonyok egymásra való hatásának tükrözete. Igen jeles philosophiai ismeretkört, nagy jártasságot a világirodalomban s tiszta

logikai gondolatmenetet találunk ezen gyönyörűen megszerkesztett értekezésben. Érdekes, hogy ugyane tárgyról már atyja is értekezett az Orvosi Hetilap 1861-iki évfolyamában.

Akadémiánkban székfoglaló értekezésének tárgyát is klinikai észleléseiből merítette, s bár abban az időben igen hiányos metodika állott csak rendelkezésére: mégis érdekesen hívta fel a figyelmet az ezen tárgyról írt több közleményével a többszörös fertőzések együttes előfordulására. Itt említhetem meg, hogy Korányi egyike volt az elsőnek, a kik az Akadémia palotájára adakoztak.

Korányi tudományos munkáinak egyik legértékesebbje az az értekezés-sorozat, a melyet Markusovszky-előadások czímén tartott 1905-ben. Ezen előadások a belorvostan újabbkori haladásáról szóltak, de voltaképpen legnagyobb részt a bakteriológia és a serológia legmodernebb tételeivel, továbbá a physikai-chemiai módszerek szolgáltatta diagnosztikai eredményekkel foglalkoztak. Olyan tárgykör volt ez, a melylyel ő gyakorlatilag sohasem foglalkozott s a melynek megértése és előadása igen jelentékeny munkát szükségel s nem kevésbé lepte meg a hallgatóságot, a mikor *Korányi*, olyan korban, a melyben mások már régen nyugalomba vonultak, friss és fiatal szellemmel adott ezekről a szövődött dolgokról kimerítő és világos képet s összefüggésbe hozta a theoretikai bűvárlatok eredményét a klinikai adatokkal. És még ez sem volt utolsó szava tudományunkban, három évvel később, 80-ik életévében adta elő a már említett bűvárlatait a gerincoszlop kopogtatásának új vizsgálati módszeréről (a gerincoszlop kopogtatási hangjának diagnostikai értékéről és az ép és kóros vesék kikopogtatásának czélszerű módjáról és eredményeiről); oly rendszeres, széles alapon, nagy körültekintéssel végzett és fáradságos holttestkísérletekkel ellenőrzött vizsgálatok voltak ezek, a melyek becsületére váltak volna bármely fiatal bűvárnak, s az orvosi gyakorlat számára ezek bizonyos esetekben maradó becsű körjelzési vizsgálati módokat jelentenek.

E tudományos munkássághoz még csatlakozik tanítványainak az ő vezetésével készült irodalmi tevékenysége. Több mint 700 ilyen közlemény jelent meg klinikájáról; tanítványai sorában, mint legjelesebbek, *Bókay Árpád*, *Udránszky László* és

Korányi Sándor tűntek ki. Az első kettő csakhamar a theoretikai orvostan mezejére tért át: *Korányi* Sándor azonban a klinikai megfigyelést a theoretikai kutatással új és hálás módon kötötte össze s ezekből a physikai-chemiai módszerekkel való vizsgálatokból az emberi pathológiának igen nagy haszna került ki. *Korányi* Frigyes klinikájának ezek a vizsgálatok a legértékesebb közlései s méltán lehetett büszke ezekre a klinika igazgatója, a ki így saját fiának munkájában látta megvalósulni azt, a mit a kevésbbé szerencsés kezdet tőle megtagadott.

Korányi Frigyest sajátos talentuma a közéletben való érvényesülésre jelölte. Valóban nem egy alkalommal volt eredményes az ő szava, a mikor közegészségügyi kérdésekben megszólalt. De e tekintetben a legnagyobb eredményt a tüdővész ellen megindított mozgalmával érte el.

Hazánk szomorú tüdővész-statisztikája *Korányi* figyelmét már régen felhívta és sok alkalommal szólalt fel e kérdésről, eleinte csak egyetemi előadásain, majd a nagy nyilvánosság előtt is, s a mikor a Budapesten 1894-ben tartott nemzetközi hygiéniai kongresszuson *Leyden* berlini tanár a tüdővész szanatóriumi kezelésére és népszanatóriumok felállítására propagandát csinált, *Korányi* már bejelentette, hogy ez actiót hazánkban megkezdette s egy emberbaráttól e célra már jelentékenyebb összeget is szerzett. Ezentúl *Korányi* a napilapokban, a főrendek házában, Ő Felségénél, a főváros előjáróinál sok alkalommal járt el, mindenütt lelkesített és munkatársakat toborzott, pénzt gyűjtött, maga is bőven adakozott, ekképen 1897-ben a Szanatórium Egyesület megkezdhette munkáját s már 1898-ban a budakeszi erdőben a Szanatórium alapkövét letehatték s 1901 november havában megkezdődött a betegfelvétel. Ezek a számok nagyon egyszerűnek tüntetik fel a dolgot, de valójában igen nagy nehézségeket kellett leküzdeni s a szükségelt alap-tőke összegyűjtése *Korányi*-nak szerfelett nagy munkájába került. A mi viszonyaink között alig gondolható el, hogy ez másnak sikerült volna. *Korányi* azonban igen jól tudta, hogy a milyen végtelenül nagy áldás az egyes betegre e szanatórium, hazánk valamennyi ilyen betegének sorsát csak alig változtathatja meg. Ebben a tudatban nem is szűnt meg tovább küzdeni, főként tőkéket gyűjtött ingyenes helyek létesítésére, az

ápolónók nyugdíj alapjára, majd iparkodott a Szanatórium Egyesület működését szélesebb alapra helyezni, vezette a dispensaire intézmény létesítését, előmozdította a vidéki szanatóriumok alapítását. A nyilvánosság előtt több mint 13 beszéd ad hírt fáradozásairól, de ezek csak ünnepi alkalmak voltak, valamely nagy kitartással elért eredmény kapesán mint egy nagy háborúban diadalmas csaták után. Légió azoknak a száma, a kik ezen áldásos működés nyomán visszanyerték egészségüket, életüket s ismét a társadalom munkás tagjai lehettek. *Korányi* még megérte, hogy kezdeményezése folytán az országban három nagy népszanatórium létesült, továbbá 37 tuberkulózis ellen küzdő egyesület és ma csaknem 70 tüdőbajsgondozó intézet folytatja a nemes harcot.

Korányi-nak a közügyek iránt való nemes érzéke még más két téren hozott neki babért s nem eléggé meghálálható hasznót a közügynek. Már tanársága első éveiben *Markusovszky*-val és *Atyámmal* kidolgozott néhány javaslatot, a melyek alapján létesült a közegészségügyi tanács, azután ennek keretén belül eleinte mint tanácstag, később mint elnök igen hasznos, önzetlen s jelentékeny kihatású munkásságot fejtett ki. E tekintetben nagy hasznát vette a 12 éves vidéki gyakorlatnak, a mely idő alatt megismerte a vidék egészségügyi bajait s az orvosi gyakorlat sokszoros vonatkozását az élethez, a közigazgatáshoz. Nem az ő és a közegészségügyi tanács többi tagján mulott, hogy ennek az intézménynek az ország nem vette annyi hasznát, mint a mennyire szüksége lett volna s a mennyi a tanács tagjaitól bőven kitelt volna! Fontos közegészségügyi kérdések megoldása helyett ez a tanács legnagyobbbrészt a gyógyszerészek orvosság kombinációival és a publikum hiszékenységet kiaknázó patentált műszerek elbírálásával foglalkozott. *Korányi* maga erősen panaszkodik emlékirataiban arról, hogy a legjobb, leg-sürgősebb javaslatok, még akkor is! a miniszteriumban elheverték, vagy az osztály kevés belátású (s többnyire nem jól megválasztott) hivatalnok-orvosainak elégtelen megítélőképessége következtében megmásítottak. Ehhez hozzájárult, hogy nálunk a jogászoknak a politikai pályára csaknem kizárólagos jogot sikerült szerezniök s ennek alapján a jogász magát mindenben tekintély felett állónak képzei. Így volt ez, mondja *Korányi*,

még azon időszakban is, a mikor a belügyminiszteri tárcza Magyarország egyik legnagyobb államférfiának, *Tisza Kálmán*-nak kezébe jutott... és így fog maradni, ki tudja, meddig. *Korányi* elnöksége alatt a közegészségügyi tanács 1896-ban már kidolgozott egy alapos járványtörvény-tervezetet, ez azóta is, tehát 18 éve várja azt a kormányférfiút, a kinek majd lesz munkáltató képessége és érzéke a közegészségügy iránt. Ez időben e tanács még az orvoskari tanártestülettel felváltva díjtalanul végezte a törvényszéki orvosi felülvéleményezéseket is és ez alkalmat adott *Korányi*-nak arra, hogy az érdekesebb s nehezebb megfejtésű törvényszéki esetek egy részét az irodalomban is értékesítse. Ez irányú tevékenysége még tágabb térre jutott, a mikor 1897-ben az igazságügyi orvosi tanács elnökségét átvette s élete végéig intézte ezen fontos tanács ügymenetét. Az ő elnöksége alatt indult meg a tanács fontosabb és tanulmányosabb eseteinek rendszeres közlése. Szerencsés kézzel vezette *Korányi* e tanács működését, pedig ugyancsak nehéz volt a helyzet, a mikor az elnöklést megkezdette. Nagy önfeláldozásába is került, mert érte a jól működő közegészségügyi tanács elnökségétől kellett megválnia, de a kormánynak éppen azért volt szüksége *Korányi*-ra, mert vezetőképességét e téren már ismerték és elismerték.

Csak néhány szót még *Korányi* magánéletéről. Eltekintve vidéki száműzetésétől, valóban szerencse vette körül. Nagy műveltségű és lelki jószágban gazdag neje, kiválóan talentumos gyermekei családi életének nyugodt boldogságot biztosítottak. Vele szemben a hatalom is elismerőnek bizonyult: királyi tanácsosság, nemesség, Szent István-rend kiskeresztje, a III. osztályú vaskoronarend, a főrendek házának tagsága és a magyar bárói rang jutottak sűrű egymásutánban osztályrészéül. De tudományos testületek is kitüntették, viselte az egyetem rectori méltóságát, sok hazai és külföldi tudományos egyesületnek, kongresszusai osztálynak volt elnöke s a Magyar Tudományos Akadémia 1884-ben őt levelező tagjai sorába iktatta. Minden bizalmi állásának díszére vált. Az egyetem 50 éves orvosi és 40 éves tanári jubileumán nagy díszszel ünnepelte.

Ilyen volt *Korányi* tevékenysége és élete. Őt valóban jó Genius küldte hazánk földjére; élete harmoniás láncolatban

folyt le; a kik őt első útjain vezették és segítették, meg lehettek elégedve választásukkal. Ő többet használt hazájának a közügyekben hathatós tevékenységével, mintha csupán szaktudományi kérdésekben ért volna el sikereket. Róla elmondhatjuk, hogy életének változatos körülményei közt ő mindig az odavaló ember volt a maga helyén és a maga idejében. Egyike azoknak a kitünő férfiaknak, a kiknek áldásos működése nemcsak a legszűkebb szakmára terjedt, hanem a kik felfogták koruk szükségleteit s a külföld példáját nem elérhetetlen magasságnak vették, hanem egész erejük megfeszítésével oda hatottak, hogy mi se maradjunk mögötte. Nagy feladat volt ez, főképp ha meggondoljuk, hogy ez az időszak egybevágott azzal, a melyben a külföldön is óriási mértékben megindult a természettudományok haladása. *Korányi* nekünk sokkal több volt mint dolgát jól végző, kötelességét pontosan teljesítő ember. Az ő egyéni talentuma őt irányító, vezérlő szerepre jelölte s *Balassá*-val, *Markusovszky*-val, *Jendrassik* Jenővel együtt *Korányi* Frigyesnek köszönjük a jelen viszonyok fejlettségét.

Hazánk orvosi culturájának történetében neve mindig emlékezetes fog maradni.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— K 60 f.
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1 20 ,
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	— > 50 ,
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 ,
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 40 ,
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t. ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	— > 20 ,
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1 > — ,
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 ,
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2 > — ,
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > 50 ,
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > — ,
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 ,
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 30 ,
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 > 50 ,
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól ...	— > 50 ,
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 30 ,
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	X. Házslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 > 20 ,
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 30 ,
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 > — ,
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— > 40 ,
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 ,
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 > — ,
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 30 ,
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — ,
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 > — ,
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 ,
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 ,
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 > 20 ,
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 80 ,
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2 > — ,
	V. Laufener Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól ...	— > 30 ,
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 ,
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— > 40 ,
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 ,
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 20 ,
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 ,
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól ...	— > 40 ,
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > — ,
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— > 60 ,
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 60 ,
	IV. Péter Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— > 30 ,

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Krónes Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Hügyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 » — »
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 » — »
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól ...	1 » 50 »
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól ...	1 » — »
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 40 »
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— » 60 »
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1 » 20 »
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 40 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVII. KÖTET. — 3. SZÁM.

KÖNIG GYULA
RENDES TAG
EMLÉKEZETE

RADOS GUSZTÁV
R. TAGTÓL

(FELOLVASTA M. T. AKADÉMIA 1915. JANUÁR 25-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— » 20 »
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
IV. kötet.	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— » 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— » 20 »
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— » 40 »
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— » 30 »
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— » 50 »
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 » 20 »
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— » 80 »
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 » 20 »
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— » 40 »
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »

König Gyula

KÖNIG GYULA R. T. EMLÉKEZETE

RADOS GUSZTÁV rendes tagtól.

(Felolvasta 1915 január 25.)

Oly időben élünk a melyben nap nap után oltárt emelünk keblünkben a névtelen hősök ezreinek, a kik vérüket és életüket feláldozták a haza és az emberi művelődés nagy érdekeinek védelmében. Minden gondolatunkat, minden érzésünket, minden érdeklődésünket annak a gigászi harcnak fázisai kötik le, melynek végleges kimenetele dönteni fog nemcsak hazánk, hanem egész Európa sorsa fölött is. De bármit is rejtsen méhében a jövő, egy pillanatra sem hagyott el ügyünk igazába és győzedelmes diadalába vetett sziklaszilárd hitünk. Ez a hit adja meg lelkünknek a nyugalmat arra, hogy a háború névtelen hősei mellett, a kik az emberi civilizatio legfőbb kincseinek védelmében az önfeláldozás optimumával váltották meg a haza iránti kötelességeiket, azokról a halhatatlan nagyjainkról is megemlékezzünk, akik életük minden törekvésével, minden lelkesedésével, minden munkájával, minden küzdelmével azon fáradtak, hogy az emberi megismerés határainak kitolásával, a szellemi téren tett nagy hódításaikkal, művelődésünk kincseit gyarapítsák. E nagyok közé tartozott König Gyula is, a ki a Bolyaiak óta hazánk legtehetségesebb, érdemekben és sikerekben leggazdagabb kutatója volt a matematikai bűvárlat terén és a kit a halál 1913 évi április 8-án, élete és munkacreje teljében, szinte munka közben, ragadott ki az élők sorából. Szomorú napja volt ez a magyar tudományos és közéletnek,

melynek ő egyik számottevő tényezője volt, még szomorúbb a hozzá sohasem múló hálával ragaszkodó számos tanítványának, a kik benne jóakaró barátjukat és genialis mesterüket tisztelték.

A tekintetes Akadémia engem tüntetett ki azzal a megbízással, hogy az elhunyt, nagy társunk iránti tiszteletének és kegyeletének kifejezést adva, méltó szavakkal ünnepelem azt, a mit az elhunyt nagy tudós tervezett és teremtetett, hogy az ő maradó alkotásainak fényéből, önzetlen tudományszeretetéből, eszményi lelkesedéséből ösztönzést és erőt meríthessenek még jövő nemzedékek is a tudományfejlesztésért, az emberi művelődésért és az emberiség méltóságának érdekében folytatandó küzdelmükhöz. A tekintetes Akadémia e megbízásával engem nemcsak, hogy kitüntetett, de le is kötelezett, mert ezzel alkalmat adott a nagy mesterem iránti hálaérzelmeimnek kifejezésére is, a kinek mint hajdani tanáromnak, későbbi kartársamnak és mindenkor jóakaró barátomnak oly kimondhatatlanul sokat köszönök.

Feladatom súlyát két irányban is érzem. Sokkalta csekélyebb az erőm, semmint hogy rövid beszéd keretébe méltóan tudnám befoglalni mindazt, a mit e nagy elme évtizedeken át a legnagyobb odaadással és szinte megszakítás nélkül folytatott munkában alkotott és mint életművet reánk hagyott. Hiszen a tisztán szakszerű önálló matematikai kutatásait tartalmazó műveinek gondos tanulmányozása évekre terjedő munkát ró reánk; de ezek mellett itt vannak még bölcséleti, természettudományi általános cultur-philosophiai, tanügyi iratai és beszédei, melyeknek már nagy értéke sem engedi, hogy méltatásuktól eltekinthessünk. Azért tartok tőle, hogy az, a mit nyújthatok a legkiválóbb és legfontosabb műveinek csak igen vázlatos ismertetésére fog szorítkozhatni és hogy felette hiányos lesz a kép, a melyet e sokoldalúságában is bámulatos tudósunk életművéről adhatok.

De talán még fokozottabb mértékben érzem feladatom nehézségeit más irányban. Hazánkban még fölötte csekély az elvont tudományok iránti érdeklődés, a matematika iránt pedig csökönyös közönyt, szinte ellenszenvet tapasztalunk és nekem matematikus nagy alkotásait kell ünnepelem. Való-

jában a matematika iránti előítélet teljesen alaptalan. A szálló ige a matematika szárazságáról csak *fable convenue*, mely onnan származik, hogy a matematika szépségeit csak kevesen ismerik, míg a legtöbben a rossz oktatás és a középiskolai tananyagnak szerencsétlenül szellemtelen, többnyire csak unalmas technikai részletekre szorítkozó összeválogatása folytán, a matematikát a képletek száraz gyűjteményének, a matematikust pedig oly különcnek nézik, a ki világeletében csak az élettelen formulák szaporításával haszontalankodik, vagy pedig nyomorult díjért végeláthatatlan törlesztési és biztosítási tervek készítésével rabszolgamunkát végez.

Bátran állíthatjuk, hogy nincsen tudomány és alig van művészet, mely a phantasiát annyira igénybe venné és ezt tevékenységre annyira ingerelné, mint épen a matematika, mely csekély számú axiómán és csak néhány a szemléletből merített föltevésen elindulva, teljes rendszerét a logika és a belső szemlélet útján építi fel, tehát a képzelő erőt különösen igénybe veszi. Ez másként nem is lehet a nélkül, hogy a matematika szigorúságába és alkalmazhatóságába vetett hitünk meg ne rendüljön, mert ez csakis így felelhet meg ama nagy hivatásának, hogy érzéki és fogalmi világunknak, a látható dolgoknak és a láthatatlan, de tudatos, gondolatainknak közvetítője legyen. A phantasiának mily merész és csodálatraméltó alkotásai az aritmetika irracionális, complex és ideális számai, a geometriának végtelen távolban fekvő és képzetes elemei. A képzelő erőnek ily magas foka a képzőművészetekben nem is érvényesülhetne a nélkül, hogy azok legfőbb feladatukról az illusiókeltés feladatáról lemondanának, melynek csak akkor felelhetnek meg, ha már ismeretes, érzékelhető dolgokat vagy tényeket új és bennünket gyönyörködtető kapcsolatban tárnak elénk.

De e mellett a matematika szépérzésünket is nagy mértékben kielégítheti; mert csodálatosan tökéletes rendszerében minden oszlopnak, minden pillérnek, minden bolthajtásnak meg van a maga sajátos rendeltetése; benne is az épülő rendszer mivolta határozza meg az építő anyagot és az építés eszközeit, melyeknek törvényszerűségeit, ha megsértjük, csak

úgy föllázad aesthetikai érzésünk, akár csak az oly építőművészeti alkotásokkal szemben, melyeknek szerkezete a statika törvényeivel ellenkezik. Ezen felül pedig csakis a matematika segítségével érthetjük meg teljesen a világ törvényszerűségét és érezhetjük át a természet bámulatos és felemelő összhangját.

A világ más, mint mechanikai alapon nem fogható föl, a mechanika oczeánján pedig csak a matematika hajóján vitorlázhatunk. Ebben a felfogásban már Leonardo da Vinci volt, az olasz renaissance e leggeniálisabb művésze és legkimagaslóbb gondolkozója, a kinek elméjét matematikai, physikai és a technikai tanulmányok és gondolatok ép oly élénken foglalkoztatták, mint a képzőművészet ama remekei, a melyekkel a művészeteknek legragyogóbb és legdicsőbb korszakát oly csodálatraméltó módon megindította. Azon a lapon, melyen az úrvacsorához, a renaissance e legnagyobb alkotásához, a Megváltó megható alakjának vázlatrajzát készítette, matematikai és mechanikai formulákat találunk följegyezve. Leonardo át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy exactnak csak az a tudás tekinthető, mely matematikai alapra hozható. A »Libro di pittura« című híres munkájában erre nézve így nyilatkozik: »Nissuna humana investigatione si po dimandare vera scientia, sessa non passa per le matematiche dimostratione.« Költőibb módon adott kifejezést e gondolatnak Galileo Galilei, a ki egyik művében azt mondja, hogy a természet törvénykönyve a matematika nyelvén van megírva.

Még tovább ment Kant^{*)} a matematika értékelésében, a ki benne oly tudományt látott, mely a való megismerést leginkább megengedi és a gondolkodás minden terén a szabattosság és biztosságnak mintaképe, mely az érzésünket hasonló, de magasztosabb módon gyönyörködteti, mint a természet.

Ennek a nagy szellemektől annyira magasztalt tudománynak volt Kőnig Gyula egyik legkiválóbb művelője és továbbfejlesztője. A matematikának alig van disciplinája, melyet számottevő módon ne gazdagított és fejlesztett volna. A nagy és egyetemes jelentőségű problémák és ezeknek nehézségei

---

^{*)} Kant, De mundi sensibilis et intelligibilis forma atque principiiis 12. etc.

vonzották őt leginkább, a melyeket tiszteletet parancsoló, szívós kitartással és finom elmeéllel úgy oldott meg, hogy vele a tudománynak eladdig homályba burkolt területeire fényt árasztott és nehézségek áthidalásával a tudomány oly vidékeit is hozzáférhetővé tette, melyek előbb hozzáférhetetleneknek látszottak.

De az ő gazdag egyénisége nem merült ki a szaktudásban, a kinek a tudománya fejlődésére gyakran irányító hatása is volt. Kiváló volt ő széleskörű és mély tudásánál, érdeklődésének sokirányúságánál, jeles szervező tehetségénél fogva is.

Ha az ő nagyszabású, sok téren alapot vető és vezérlő tevékenységét teljesen át akarjuk érteni, meg kell ismerkednünk azzal a korrallal is és annak jellemével, a melynek ő fia volt.

Ifjúsága még abba az idylli időbe esik, a melyben az élet gond és küzdelem nélkül pergett le, szűk korlátok között, a verseny ostora nélkül, bizonyos indolentiával és mindenekfelett nagy közönnyel.

E paradicsomi állapotoknak egyszer s mindenkorra véget vetett a tér és idő korlátaival lerontó, életütemünket oly nagy mértékben meggyorsító, technikai felfedezéseknek érvényesülése, mely kezdetben — igaz — csak a gazdasági életre volt kihatással. A közgazdasági téren az idylli nyugalmat biztosító célrendszert a szabad versenynyel járó önálló vállalat váltotta fel. Ennek az új kornak emberei testileg és lelkileg keményebbek, merészebbek, vállalkozóbbak, a küzdelem nekik életszükségletük és a haladás vágya lelkükben mély gyökeret vert érzésük. Nagy gazdasági harcok és időszakonként fellépő krízisek próbára teszik még a vezéreknél is lelki erejét és a végtelenségig finomítják idegrendszerüket, aczélozzák akaraterejüket és cselekvőképességüket. Ez a nagy lelki feszültség, mely annyira felfokozta életünk intenzitását, korunk szellemére is a legnagyobb kihatással volt. Ez a szellem tölti be ma egész culturánkat, ez adott gondolkodásunknak és érzésünknek új irányt és új tartalmat, mely lázasan forrongó korunk jellemző bélyege gyanánt fenn fog maradni, korunk tudományában, philosophiájában és művészetében is. Azért mily találó Lamprechtnek, a nagy német histórikusnak, jellemzése, a ki korunkat az ideges izgatottság vagy

legalább az idegébberség korának nevezi. Korunknak ez ideges izgatottsága, melyben nem épen kórtünetet kell látni, mert okozója nem ideggyengeség, hanem inkább az idegek ébersége, átragadt a tudományos életre is. Azok a szálak, melyek a tudományt a gyakorlati élettel fűzik össze, megsokszorozódtak, mert a mai időben számos tudományos felfedezés nyomban megtalálja a gyakorlati alkalmazását. Ez a körülmény fokozta újabban a matematikának és természettudományoknak népszerűségét is. A gyakorlat emberei a hajdan szobatudós matematikust, vagy a laboratóriumában csendesen kutató physikust új meg új kérdésekkel ostromolják és gyakran zökkentik ki a nyugodtságot és folytonosságot igénylő kutatás útjából, mely egyedül biztosíthatja az érett és helytálló eredmények termelését. Az egymást űző tudományos congressusok, melyeken lázas sietséggel s csak félig kidolgozott, szinte impressionista módra készült értekezések kerülnek felszínre, a hol nem befejezett és teljesen kiforrt elméletek ingerlik a kíváncsiságot, hanem inkább megoldatlan kérdések lajstromának feltárása vált divattá, a hol a tudományos munka — ellentétben a belső természetével — sokszor kollektív jelleget öltött, csak fokozzák a tudósok nervositását és sokszor fosztják meg a komoly munkához megkívánt nyugalomtól.

König Gyulában is megtaláljuk korunk vonásait. Őt is éber idegzete, gazdag asszociáló és erős cselekvőképessége sarkalta szakadatlan munkásságra. De, bár eleven idegzetű volt, tudományos lelkiismeretével sohasem tudta volna összeegyeztetni, hogy tudása fájáról éretlen gyümölcsöket is leszedjen, hogy oly tudományos munkát is közreadjon, mely meggyőződése és tudása szerint tartalmi és formai tekintetben a lehető tökéletesség fokán nem állott volna. Másrészt mégis idegeinek ébersége magyarázza — a tudományos termelésének tiszteletet parancsoló bősége mellett — sokirányú más tevékenységre való hajlamát és azt a vezérszerepet is, mely neki tudományos életünk irányításában jutott.

Áttérve életrajzi adatainak ismertetésére, megállapíthatjuk, hogy König Gyula a tudósoknak külső eseményekben szegény, de belső, szellemi élményekben annál inkább bővelkedő életét élte, a mely épen a maga csendes zavartalanságá-

ban a contemplationnak és a tudományos termelésnek annyira kedvez.

1849 december 16-án született Győrött. Ebben a már akkor is nagyra törekvő és szépen haladó intelligens városban tekintélynek örvendő atyja, a ki ott vagyonos nagykereskedő volt, és finomlelkű anyja féltő gonddal nevelték egyetlen gyermeküket. Nem csekély érdemük, hogy az eleveneszű gyermek fejlődő tehetségét felismervén, őt a tudományos pályára szánták. Már 10 éves korában látjuk őt a győri Szt. Benedek-rendi főgimnázium deákjai között, a hol lelkes és hivatott tanárok már legfiatalabb éveiben oltották lelkébe a classikus műveltség iránti szeretetet és az ókori nagy írók szépségei iránti fogékonyságot, melyet élete végéig frissen megőrzött és a melynek bizonyára javarészt köszönhetette azt a kiváló formaérzékét, mely minden irodalmi művében megnyilvánult. E gimnázium mostani nagyérdemű igazgatójának, Meszlényi Lambert főtisztelendő úrnak köszönhetem, hogy alkalmam volt Kőnig Gyula összes gymnasiumi bizonyítványaiba betekinteni, a melyek végig jeles osztályzataikkal fényes tanúságot tesznek a fiatal deák nagy szorgalmáról és szép tehetségéről.

Gymnasiumi idejéből származik az egyetlen ismertté vált költeménye, a mely 1865-ben »Egy könnyező gyermekhez« címén a győri Szt. Benedek-rendi gymnasium érdemkönyvében jelent meg. E lyrai költeménye, melyben a könnyet, a bűnnek ezt az égi jelét, énekli meg, formájának csínosságával, érzésének meleg őszinteségével, nyelvének színességével oly kedvesen hat, hogy szinte sajnáljuk, hogy Kőnig élete későbbi szakában a verseléssel teljesen felhagyott. Álljon itt mutatványképen a költemény néhány versszaka (a 6., 7., 8. és 9-ik):

És mégis áraszt könnyeket
Az ifju és a vén:
Mind hordoz sajgó sebhelyet
Feljajduló szíven.

Siratja egyik nemzetét,
A multat és jelent,
Siratja a jövő miatt
A sok részvétlent.

Hiú szerelmet más sirat
 És csalfa hölgy kegyét,
 De még tiéd most a mosoly,
 Használd föl idejét!

Ha mosoly ül arczodon,
 Virágos föld leszen,
 És két vig madárka: két szemed
 Mosolygva megjelen.*)

Már 1867-ben, tehát tizennyolcz éves korában szerezte meg jeles érettségi bizonyítványát s ezzel befejezván a gymnasiumi tanulmányait, orvosi pályára készült. Felette érdekesek egyetemi évei, a melyek sokban térnek el a rendes chablontól. A bécsi egyetem orvosi karán kezdi meg őket, a melyen egy tanéven át buzgón foglalkozott az orvoselméleti alaptanulmányokkal. Mint figyelemreméltó körülményt főlemlítem, hogy első éves orvostanhallgató korában orvosi tanulmányai mellett matematikai előadásokat is hallgatott. A differenciál- és integrálszámítás mellett még Mothnak a differenciálegyenletekre vonatkozó előadását is hallgatta. Ezt nyilván abban a meggyőződésben tette, hogy az orvostudományi exact kutatásnak a matematika egyik fontos segédeszköze, mely önálló bűvárlatokban alig nélkülözhető.

Bécsből, a hol az egyetemen csak egy évet töltött, Berlinbe költözött, ott Kummer, Kronecker és Weierstrass, az akkor legkiválóbb matematikusok, és Trendelenburg philosophus előadásaival ismerkedett meg, de egyelőre csak fél évig volt Berlinben, mert az 1868—9. tanév második felében már a heidelbergi egyetem hallgatója lett, a melyen mindössze másfél évet töltött. A heidelbergi egyetem híres bölcséleti karán a jelen hazai tudományos életünknek számos kiválósága épen ez időben készült tudományos pályára. Itt Helmholtz, Kirchhoff híres physikusoknak, Königsbergernek, a jeles matematikusnak, Bernsten physiológusnak, Erb pathologusnak, Zeller, Reichlin-Waldegg philosophusoknak előadásait hallgatta, valamint Helmholtz physiológiai practicumában is tevékenyen vett részt. E nagy férfiak előadásaiból merített lelkesedést és ösztön-

*) L. Budapesti Hirlap 1913 április 27-iki számában 44. l.

zést az önálló tudományos bűvárlatra. Különösen Helmholtz és Königsberger gyakoroltak reá erősebb befolyást s az ő buzditásuk érlelte meg benne a pályaváltoztatás elhatározását. Ezentúl már kizáróan a matematikai és természettudományi kutatásnak óhajtotta szentelni összes tevékenységét, lemondva ezzel a sokkal nagyobb külső elismeréssel és nagyobb anyagi eredménnyel is járó orvosi pályáról.

König tanulmányi menetének és fejlődésének talán éppen e sajátos alakulására vezethető vissza gondolkodásának csodálatos egyetemessége, széleskörű és a mélységbe is a dolgok velejéig hatoló nagy tudása, melyek őt szinte polyhistorrá avatták.

Helmholtz felszólítására még Heidelbergben a physiologiában az elektromos idegizgatás elméletébe vágó egyik vitás kérdésnek kísérleti úton való eldöntésével foglalkozott. »Beitrag zur Theorie der elektrischen Nervenreizung« legelső értekezésének címe, mely e kísérleti élettani vizsgálódásainak eredményeit és az abból folyó következtetéseit összefoglalja s a mely 1870-ben a bécsi tudományos akadémia értesítőjében jelent meg.

Mathematikai tanulmányai első sorban a függvénytanra irányulnak, mely akkor az érdeklődés homlokerében állott, s különösen ennek az algebrai egyenletek elméletével kapcsolatos részei vonzották őt. Az 1871-ben »Zur Theorie der Modulargleichungen« címen Heidelbergben megjelent doctori értekezése is ebből a függvénytani fejezetből merítette tárgyát. A moduláris egyenletek legmagasabb és legalacsonyabb méretű tagjainak méretszámait megállapítván, azt találta, hogy ezeket éppen a $\varphi(n)$, illetve $\psi(n)$ ismeretes számelméleti függvények fejezik ki. A complex multiplicationnak nevezett transformációval kapcsolatban a modularis egyenlet discriminansát vizsgálja meg és azt az érdekes és figyelemreméltó eredményt deríti ki, hogy a modularis egyenlet többszörös gyökeinek száma mindenkor 2-nek valamely hatványával egyenlő.

A Heidelbergben töltött idő König lelkében sohasem enyésző nyomokat hagyott hátra, mert ezt ifjúsága és egész élete aranykorának tekintette.*) Hiszen ő ama boldogok

---

*) L. König Gyula: »Helmholtz és a jelenkori német tudományosság.« Akadémiai értesítő 1895. évf. 356. l.

közé tartozott, a kik szép ifjúságra tekinthettek vissza, a kik minden anyagi gondtól menten, kizáróan annak a czélnek szentelhetik munkásságukat, mely hajlamaiknak és lelkesedésüknek legjobban felel meg. Szeretett is visszaemlékezni a heidelbergi évekre, arra az időre, midőn még a tavasz duzzadását érezte ereiben, hitet, reményt szívében és az eszmények egész világát lelkében. Rajongással szerette a szép Neckarparti várost az azt koronázó Alhambra romjaival, hegyeivel, berkeivel, szép sétáival, a melyekbe a heidelbergi deákság belevitte ifjú életének vidám költészetét, a hol az egész város élete a tanárok és tanulók körül fordult meg, a hol a tanuló-társakat az eszményi barátság aranyszálai fűzték egymáshoz, a hol tanár és deák impulsust nyerve és impulsust adva, kölcsönösen munkatársaknak tekintették egymást. Kevés volt akkoriban ott a deák, mindössze néhány száz, de ezek megkímélve a nagy városokban mutatkozó deáknyomor sötétségétől, komolyan tanultak és vidáman szórakoztak. Nem volt ott vizsgára való magolás, mert nem a tudás anyagi értékesítésének vágya, hanem a tudomány iránti tiszta és szent lelkesedés ösztönözte a deákokat munkára; nem volt ott politizálás sem, mert nem öblös szájjal, hanem munkával akarták szolgálni nemzetüket, melynek egységeért, dicsőségeért és jövőndő nagyságáért a férfiak komolyságával lelkesedtek és dolgoztak.

Visszaemlékezve a heidelbergi állapotokra, König sohasem tudta elnémitani szívének azt a vágyát, hogy vajha a magyar ifjúságnak is volna ily paradicsomi szigete, a melyen a tudás fája bűn és tilalom nélkül teremne, a melyen egyetemi ifjúságunk megkímélve a nagyvárosi élet kísértéseitől, erkölcsi metelyeinek veszedelmétől, a politikának sokszor szennyes hullámaitól, tudományának és eszményeinek úgy élhetne, a hogyan a hatvanas években élni adatott a heidelbergi deákságnak.

König, miután 1870 július havában doctori szigorlatát Heidelbergben summa cum laude letette, még egy semesterre Berlinbe tért vissza, a hol ismét Weierstrass és Kronecker előadásait hallgatta, kik közül különösen Kronecker volt Könignek későbbi tudományos irányzatára döntő befolyású.

1871-ben, tehát 22 éves korában, a budapesti tudomány-

egyetemen habilitált, a hol előadói megbízást is kapott. 1873 augusztus havára esik tanárképző tanári, szeptemberre műegyetemi helyettes tanári kinevezése és végül 1874-ben a műegyetemen a III. matematikai tanszék nyilvános rendes tanára lett.

König Gyula tehát már 24 éves korában foglalhatta el azt a tanszéket, melyet annyi lelkesedéssel, akkora odaadással és fényes sikerrel 39 évnél hosszabb időszakon át töltött be oly dicsően. König testestül-lelkestül professor volt, a szónak legszebb és legnemesebb értelmében, a kinek a kutatás és a tudomány közlése annyira életszükségletévé vált, hogy róluk még akkor sem tudott lemondani, midőn harmincz évi érdemes szolgálata után nyugalomba vonult. Kutatásaival egészítette ki előadásait és viszont előadásaiból merített impulzust a további kutatáshoz.

A nagy tömegnek csak gyenge sejtelve van arról, hogy az emberiség tudását maradandó értékű eredményekkel kibővítő kutatás sokszor mekkora nehézségekkel, mily agyat repesztő, kimerítő, nagy észmunkával jár. E nehézségek leküzdésére az igazságra való törekvés ösztöne egymagában nem volna elegendő, ha ez az ösztön hatalmas szenvedélylyé nem fokozódnék, mely az erőket megfeszíti, fokozza és hatványozza. Anyagi haszon, külső elismerés, hála, sőt sokszor a közeli érvényesülés reménye nélkül foly e küzdelem az igazság földerítéseért a tudós és problémája között. A támadó fél kezdetben a tudós. De a szerepek csakhamar fölcserélődnek, a támadó fél támadott féllé lesz. A probléma üldözi, hatalmába ejti, lenyűgözi, concentratióra és a legnagyobb szellemi erőmegfeszítésre kényszeríti azt, a ki fölvetette és lelki nyugalmát csak akkor adja vissza neki, ha végigküzdvé az összes nehézségeken s azokon teljes győzelmet aratva, a problémát véglegesen megoldotta.

A kutatásnak ez a szenvedélye töltötte el König Gyula lelkét is, a ki élete végéig föllelkesült a tudománynak, a világ és a szellem harmóniájának, szépségein. E lelkesedés híján igazi tudós, olyan, a ki nagyot és maradandót alkotni tudna, nem is képzelhető. Königinnek is ez volt a legbensőbb meggyőződése. Szerinte a főiskolai tanárságra csakis az lehet hivatva, a ki tehetségénél fogva a tudomány fejlesztésére is

rátermett. Mert ha elvitázhatatlan tény — mondja Kőnig — hogy minden főiskola első feladatát tudományos középosztály kiképzésében kell hogy lássa, ép oly elvitázhatatlanul igaz az is, hogy minden főiskola menthetetlenül elsatnyul, ha a tanítást, az első feladatát, egyszersmind utolsónak is tekinti. Az a tudomány, melyet e főiskola akkor művel, nem lesz fáklya, melyet egyik nemzedék a másiknak átnyújt, legfeljebb gyújtófa, mely már a második kézben elalszik. Más szóval a főiskola, a mely és az a tanár a ki csak tanítani akar, tanítani sem tud; mert tudományt csak az adhat elő, a ki a tudománynak él, azt műveli és fejleszti s tudományt csak az sajátíthat el, a ki tudományos életet lát, a ki a tudományt a maga alakulásában, fejlődésében, küzdelmeiben közvetlenül szemlélheti.

A tanári hivatás és a tanári kötelességek ez a felfogása hatotta át Kőniget közel 40 éves tanárkodásának minden fázisában.

A műegyetemen és a középiskolai tanárképző intézeten ő szervezte újjá a matematika oktatását, melynek terén szinte évszázados mulasztásokat rövid idő alatt kellett pótolni. Neki köszönhető tehát első sorban az a nagy és fényes eredmény is, melyet e téren elértünk és a melylyel méltán büszkélkedhetünk, mert a műegyetemi, de különösen a tanárképzői matematikai oktatásunk új rendjével sokban előztük meg az egyéb tekintetben haladottabb külföldet is, mely csak ma készül egyik-másik intézmény létesítésére, melynek áldásait mi már évek óta élvezhetjük.

Kőnig tanterve lehetővé tette, hogy a hallgatóság a matematika összes modern disciplínáival megismerkedhessék. Ő maga lehető gyakran változtatta előadásainak tárgyát és szinte nehéz volna felsorolni azt a sokféle előadást, melyet ő közel 40 éves tanársága alatt megtartott. A műegyetem hallgatói részére kezdetben »Algebrai analízis« és »Magasabb fokú egyenletek elmélete«, később »Analízis I. és II. folyam« című előadásában foglalta össze tudományos alapon mind azt, a mit a technikai gyakorlat szempontjából fontosnak és multhatatlanul szükségesnek talált. Előadásainak és tudományos munkájának súlypontját azonban a speciális előadá-

saiba helyezte. Bámulatatos az ő sokoldalúsága és munkaereje, melynek 20 különféle speciális előadásnak megtartásával fényes tanujelét adta. Ezeknek tárgyai voltak: a determinánsok és lineár egyenletrendszerek; a lineár transformatiók algebrája; algebrai egyenletek függvényteni szempontból; Galois-féle elmélet; eliminatio-elmélet; algebrai görbék elmélete; elemi számelmélet; algebrai egész számok elmélete; az algebrai mennyiségek arithmetikai elmélete; complex változó függvényei és elliptikus függvények; valós változó függvényei; határozott integrálok, Fourier-sorok és gömbfüggvények; totál differenciálegyenletrendszerek és az elsőrendű partiális differenciálegyenlet integrálásának elmélete; variatio-számítás; valószínűségi számítás; politikai számtan; halmazelmélet. Ez előadásai legtöbbjéhez egy vagy több, új vizsgálati eredményeit közlő értekezése fűződött, melyekkel az előadásiban épen fejtegetett elméletnek észrevett hézagait kitöltötte, vagy pedig az ott fölmerült új kérdéstételekre a választ megadta.

Külön tanulmányt érdemelne König mint előadó. Szónoki készséggel és nagy eloquentiával tartotta meg előadásait, a melyekben fényes aperçuivel, a vezérlő gondolatoknak állandóan plastikus kidomborításával, eredetnél eredetibb kérdések fölvetésével, kristálytiszta logikájával és éles kritikájával tudta lebilincselni hallgatóinak figyelmét és fölkelteni bennük az új kérdések iránti érdeklődését. Előadásában nem a könnyű megérthetőség, hanem a makulátlan igazságra való törekvés, a mindig és mindenütt helyt álló tudományos szigorúság volt a főgondja. Ezért a gyengébb tehetségűek csak nehezebben követhették előadásainak fejtegetéseit, a melyekben sohasem tapadt a részletekhez, mert tárgyat csak nagy vonásokban vázolta és szántsándékkal kerülte annak a benyomásnak felidézését, mintha az előadásban tárgyalt disciplina már kész és befejezett dolog lenne; ellenkezően, bátran reámutatott a nyílt kérdésekre is, azok megoldatlan voltára és megoldásuk után előálló újabb nyílt kérdésekre. E tekintetben ő Descartes-tal tartott, a ki analytikai geometriáját ezzel az érdekes mondatdal fejezte be: »J'espère que nos neveux me sauront gré, non seulement des choses que j'ai ici expliquées, mais aussi de celles, que j'ai omises volontairement, afin de leur laisser

le plaisir de les inventer». Könignek ily módon sikerült tanítványai előtt a tudományt mint élő és fejlődő organismust bemutatni, melynek életfolyamata sohasem fejeződik be, a mivel nem csekély mértékben fokozta hallgatóságának tudományos érdeklődését. Az előadásaival párhuzamosan vezette a seminariumi gyakorlatokat, a melyekben hallgatóit nemcsak a modern matematikai irodalomba iparkodott bevezetni, hanem új kérdéstételek közlésével sikerült neki közülok számosat önálló kutatásra is serkenteni, a kik erre az első ösztönzést és első vizsgálataik tárgyát is tőle kapták. E tekintetben ő sohasem fukarkodott, hiszen ő maga eredeti és új gondolatainak bőségéből bátran osztogathatott.

És ha most kérdezzük, hogy König e sohasem lankadó professori buzgóságának és odaadó lelkesedésének mi volt az eredménye, akkor válaszukban örömmel állapíthatjuk meg, hogy az ő tanító, buzdító és lelkesítő munkájának köszönhetjük, ha hazánk ma a matematikusok oly gárdájával dicsekedhetik, melynek tudományos termelését az egész világ ismeri, használja és nagyrabecsüli; megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy az utolsó évtizedek folyamán hazánkban semelyik tudományban akkora föllendülést nem tapasztalhattunk mint épen a matematika terén, és hogy ez a föllendülés még korántsem lévén befejezve, ez arra a reményre is jogosít, hogy bennünket már a közel jövőben az e téren vezető és irányító nemzetek sorába fog emelni. De még ezzel sem merül ki König Gyula professori érdeme; mert nem csekély része volt neki abban is, hogy mérnökeink, a kiknek évtizedeken át nagyrabecsült és szeretett tanára volt, oly jól állják meg helyüket a világon, a kikbe ő tanításával és példaadásával beléoltott valamit lelkesedésének hevéből, ítéletének józanságából, logikájának erejéből, előadásainak szigorú szabatosságából, a nagy munkabírásából és határtalan munkakedvéből.

König, mint a magyar kir. József-műegyetem tanácsának egyik legtekintélyesebb tagja, a műegyetem igazgatásából és a műegyetemi oktatás szervezéséből is bőven vette ki részét. Három éven át látta el a műegyetemi mérnök- és építészszakosztályi dékáni tisztelet és ugyancsak három ízben választotta meg őt a műegyetem tanácsa rectornak. A műegyetemi

igazgatás élén hervadhatatlan érdemeket szerzett magának. Rectori minőségében tartott inauguráló beszédei a paedagogiai retorika valóságos remekművei. Bennük a technikai tevékenységnek és oktatásnak úgyszólván philosophiáját fejté ki. A műszaki főiskolát a munka egyetemének tekintti, mely a természet és a társadalom munkáját vizsgálja és egyezteti a nemzet művelődésének és gazdagodásának érdekében. A legélesebben küzd a nálunk akkor és — sajnos — részben még ma is elterjedt ama félszeg felfogás ellen, mely a műszaki tanulmányokat a tudományok sorából kizárni óhajtaná és a technikust csak úri kabátba bujtatott mesterembernek tekintti. Ezzel a felfogással szembeszáll nemcsak az igazság, de a haza jövőjének érdekében is, mert Széchenyivel együtt át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy nemzetünk szellemi és anyagi érdekei, a tudományos és gazdasági élete örök kölcsönhatásban vannak. E felfogással szemben hangoztatja, hogy az igazi tudós a szakszerűséget oly területen is tiszteli, melyen ő maga nem otthonos és semmint azt kicsinyelné, inkább azon van, hogy a munkaosztás folytán keletkezett különféle áramlatok a nemzeti művelődés közös medrébe tereltesse.

A mérnöki tudományokban korunk önálló, új alkotásait látta, melyek mindegyike ép annyira technikai művészetnek, mint technikai tudománynak is tekintendő. E mellett művészetben — a szó tágabb értelmében — oly tevékenységet értett, a melynél fogva az emberi szellem a természettel kapcsolatba lépve, új tényeket, új tüneményeket, új eljárásokat vagy új tárgyakat teremt. Míg a szépművészetekben a czélszerűség érzete működik a cél tudata nélkül, addig a technikai művészet egyedül a cél pontos körülírásával és a használandó és rendelkezésre álló segédeszközökkel számot vetve, csak gondos számító és tervező munka alapján képes életre való alkotásokig eljutni. Ezek az alkotások a laikus szeme előtt ma talán még az elmélet ködébe vesznek, de holnap már felrázzák a gyakorlatot és megkezdik társadalmat és gazdaságot átformító munkájukat. A technika ma már a természet örök törvényeinek fáklya-fénye mellett, tudományos úton halad, míg régen a pusztá empiriára lévén utalva, tévutakon botorkált és tapogatódzott előre. És ha még ma is akadnak egyes vaskalaposok, a kik a

mérnöki tudományoknak és technikai tevékenységnek — ezeknek exact, tudományos módszereik mellett is — tudományos voltukat letagadják — még pedig azért, mert szerintök a technika előtt oly czélok lebegnek, melyek »csak« gyakorlatiak, akkor könnyű kimutatni, hogy e becsmélő »csak«-ban mennyi a tudatlan fecsegés és mennyi a tudatos színlelés. Azoknak azt is válaszolhatnók, hogy mennyire félszeg dolog a szellemi munka terén rangfokozat felállítására törekedni, mennyire kicsinyes valamely tudomány lefokozása és semmibe vétele csak azért, mert az gyakorlatilag is fontosnak és hasznosnak bizonyult.

De más oldalról König a technikus részén néha tapasztalt ama törekvést is a legélesebben elítélte, mely a gyakorlat és elmélet között ellentétet látott. A technikai oktatásban az elméletnek semmibe vétele mellett egyedül a gyakorlati érzékre akarják egyesek a fősúlyt helyezni, egy homályos, szinte definiálhatatlan valamire, a mely tudományos ismeretekben szűkölködő, régibb mérnökök agyvelejében szülemlett meg, talán azért, hogy vele tudományos hiányaikon vigasztalódjanak. Valójában az elmélet sohasem gyakorlatellenes és a gyakorlat sem elméletellenes. A ki csak az empiriára támaszkodik, az valóban a mesterember szintjára süllyed, a ki legfeljebb másolni tud, de a kinek nincs ereje önálló, új alkotásokra. Egy a vér, mondja König, mely az exact és a technikai tudományok szervezetében kering és a ki az ezek között lüktető ereknek csak egyikét is aláköti, az tudatlan kézzel merényletet követ el művelődésünk és elsősorban technikai kulturánk ellen. Az elméleti és gyakorlati kiképzés összhangzatos fejlesztésében látja ő minden technikai főiskola főfeladatát, mert a gyakorlatinak nevezett érzék egyoldalú nevelése a routine posványába vezet. Ennél nagyobb veszedelem pedig alig képzelhető. Az öszvérnek, mely jó és előírt úton biztosan halad fölfelé, routine-ja van, de a ki még meg nem mászott csúcsok tetejére vágyódik, az saját lábára áll és nem bízza magát az öszvér bölcsességére.

Az a gyakorlati érzék, melyet König sürget, a helyesen szemlélő és kombináló érzék ama teremtő erejű synthesisében gyökeredzik, mely szinte művészi ihlettel gazdagítja fogalmaink világát, alkot új tárgyakat, új folyamatokat. Azért ne a rész-

letekhez ragaszkodjunk, akár formulák, akár rajzok, akár modellek alakjában, hanem emelkedjünk a technikában is az alkotás művészetéig és végezzünk még közepes feladatainkon is oly munkát, a minőt a tudományok nagyjai a fejlődés fordulópontjain végeztek. Mindenkinek a szakismerete annyi, a mennyi a tudományos éleslátása és annyi a gyakorlati érzéke, a mennyi az önállósága. A szolgai utánzás nemcsak szellemi, de anyagi haszonnal sem járhat. Könignek lelkéből fakadt meggyőződése volt, hogy a technika terén is kiki az igaznak a haszonnal és széppel való egyesítésében keresse boldogulását. Nem véletlen, — kiált fel König — hogy a szt. Péter-kupolának, a szépség és nemes egyszerűség e mintaképének, Michel Angelo épen azt az alakot kívánta adni, melyről csak későbbi számítások derítették ki, hogy a mechanika elvei szerint egyszersmind a legnagyobb állandóságot biztosítja.

A gazdasági és jogi tudományoknak a technikai oktatásban való nagy fontosságára már König mutatott rá a legnagyobb nyomatékkal. De a gazdasági oktatásban nem chablonos definitióktól vagy osztályozások kivonatától, holmi scholastikus észgymnasztikától várt üdvös eredményt, mert ezekben az exact gondolkodáshoz szoktatott műegyetemi hallgatóság csakhamar üres szalmacséplésnél egyebet nem igen látna. Eredményt inkább attól várt, hogy a tanuló szeme előtt felvonuljon az érlelődő eszméknek ama nagy küzdelme, a melyben a merev jogállam, ez a hatalmi szervezet, cselekvő cultur-állammá alakult és attól, hogy a technikus mindenekelőtt tisztán lássa majdani alkotásainak sociális szerepét s hogy mély betekintést nyerjen a gazdasági erők játékába, a melyeknek épen a technikus adott új hatalmat és jelentőséget azzal, hogy a természeti erőket leigázta és munkába fogta.

Rectori működésének nem csekély eredménye volt, hogy a műegyetemi építkezés kérdését fölszínre hozta, napirenden tartotta és megoldását kitartó buzgósággal sürgette mindaddig, a míg az új építkezésnek a kormány részéről való elvi elhatározásával, az dülőre nem jutott.

Könignek a műegyetem körül szerzett nagy érdemeit a műegyetem tanártestülete, mely őt büszkén vallotta magáé-

nak, mindenkor hálásan elismerte és még a gyászév folyamán megült König-emlékünnepe az iránta érzett kegyeletének megható kifejezését adta; sietett továbbá emlékét megörökíteni annak a jól sikerült bronz-mellszobor felállításával is, mely a műegyetem aulájának újabb dísze.

König tudományos nagy érdemei legfelsőbb helyen is elismerésre találtak. A király előbb a miniszteri tanácsosi cím adományozásával és nyugalomba vonulása alkalmából a »Pro litteris et artibus« érdemjelvénynyel tüntette őt ki.

Akadémiánk is elismerte érdemeit, midőn 1881-ben levelező tagjává, 1889-ben rendes taggá, 1894-ben a III. osztályának titkárává és 1910-ben igazgatósági taggá választotta. Mind e tisztségeiben odaadó buzgósággal szolgálta akadémiánk ügyeit és különösen nagy érdemeket szerzett magának mint osztálytitkár, a mely minőségében a tagtársait vezetni és támogatni kész működésével ezeknek sohasem muló háláját érdemelte ki. A III. osztály organumának, a Matematikai és Természettudományi Értesítő-nek, mely már oly számos és értékes értekezésnek méltó közzétételét tette lehetővé, ő volt a megalapítója.

König Gyulát, mint matematikust, eredeti észjárás, erős logika, gazdag inventió és éles kritika jellemzik. Intuitívjának nem a geometriai képzelőerő, hanem az elvont gondolatsorozatok belső szemlélete volt a főforrása; a classikus aristotelesi syllogismus mellett, analogiák iránti finom érzéke és ennek fölhasználása és különösen a teljes inductio módszerének alkalmazása voltak kutatásainak fősegédeszközei. Finom gondolati szálakból szőtt munkáit mély tartalmuk mellett a forma eleganciája és szépsége jellemzik. Minden könyvének, minden értekezésének, minden előadásának megvan az az egyéni zamatja, mely azokat érdekessé és vonzóvá tette. Műveinek szerkezetére és aesthetikai kialakítására is kiváló gondot fordított; bennük logikai vagy stylaris pongyolasággal sohasem találkozunk.

Alapot vető kérdéseket megoldó, jelentékeny matematikai kutatásai mellett, a matematika teljes rendszerét is bölcséleti szemlélődésének körébe vonta, a melyben az alapfogalmak tisztázására irányuló törekvéseivel egyes matematikai

disciplinák alapjának megszilárdításához tetemesen hozzájárult.

Legkiválóbb művei a függvénytan, az algebra, a differenciálegyenletek integrálásának elmélete, az elméleti mechanika, a halmazelmélet és a logika körébe tartoznak. Beszédem szűk keretében csak a legkiválóbbakat említhetem fel, de a hallgatással mellőzöttek már magukban véve elegendők volnának arra, hogy szerzőjük nevét a feledéstől megóvják. Különben összes műveinek teljes lajstromát beszédem függelékében állítottam össze.

»Az n -edfokú algebrai egyenlet legkisebb absolut értékű gyökének általános kifejezése« című értekezése, mely 1876-ban jelent meg, egyik felette értékes és szellemes munkája, mely a benne alkalmazott eredeti vizsgálati módszernél, de eredményeinél fogva is állandó érdeklődésre tarthat számot.

A Galois-féle elméletbe vágó számos dolgozata közül különösen azt emelem ki, mely »Véges alakrendszerek a racionális függvények elméletében« címen 1881-ben jelent meg és a melylyel nevét az invariants-elmélet egyik legnevezetesebb problémájával elválaszthatatlan kapcsolatba hozta; mert a benne alkalmazott módszer részben előkészítette azt az utat, a melyen később Hilbert az invariantsok véges alapszerének létezésére vonatkozó bebizonyítása végleges sikerre vezetett.

A differenciálegyenletek elméletébe vágó művei között a legkimagaslóbb »A két független változót tartalmazó másodrendű partiális differenciálegyenletek« című nagy értekezése, melyet az Akadémia a Bézsán-jutalom odaítélésével tüntetett ki. A másodrendű partiális differenciálegyenletek integrálásának elmélete a matematika legkevésbé fejlett, mert egyik legnehezebb fejezete. Monge és Ampère óta, a kik ez elmélet alapvetéséhez járultak hozzá, tehát a XIX. század eleje óta, ez elmélet terén jelentékenyebb haladás nem jegyezhető fel. Annál figyelemreméltóbbnak kell elismernünk Könignek idevágó vizsgálódásait, a melyekben neki azt a nevezetes tételt sikerült kimutatnia, hogy a két változót tartalmazó legáltalánosabb másodrendű partiális differenciálegyenlet teljes megoldásának meghatározása mindenkor visszavezethető egy másik,

több változóra vonatkozó, de lineár másodrendű partiális differenciálegyenlet egy egyetlen particuláris megoldásának a meghatározására. E mellett sikerült neki egy Lévytől bebizonyítás nélkül közölt tételnek fölhasználásával felállítani mindama másodrendű partiális differenciálegyenleteket, melyeknek teljes megoldása elsőrendű közönséges differenciálegyenlet-rendszer megoldására vezethető vissza.

A nagy jutalomban részesítette Akadémiánk »Analysis, bevezetés a matematika rendszerébe« című nagybecsű kézikönyvét, a mely nemcsak megjelenése idején, de még ma is a legkiválóbb összefoglaló munkák egyikének tekintendő és a mely a benne kifejtett rendszer monumentalitásával, tartalmának gazdagságával, tárgyalásainak szigorú tudományosságával tűnik ki.

A nagy jutalomban másodízben is részesült, midőn »Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai« című munkája jelent meg. E művét a jutalmat odaítélő bizottság a következőképen méltatta:

»Akár a benne kifejtett eszmék gazdagságát és mélységét tekintsük; akár az itt először használt módszerek termékenységet, az új eredmények fontosságát és nagy tömegét, a tárgy szigorú és e mellett szellemes kifejtését, az előadás világosságát és eleganciáját nézzük: mindenképen arról győződünk meg, hogy az utolsó évek nemzetközi irodalmában is aligha jelent meg munka, mely a matematika egyik fontos disciplinájára nézve oly önálló felfogással foglalná rendszerbe a multnak minden alapot vető alkotását és egyszersmind gazdag, eredeti tartalmával a jövő fejlődés számára oly nagy reményekre jogosító alapot nyújtana.«

E mű német fordítása, mely Lipcsében jelent meg, a benne foglalt elméleteket a nemzetközi matematikai közönségnek is hozzáférhetővé tette, és örömmel állapítjuk meg, hogy a nagy kvalitásait dicsérő német és franczia bírálótok Akadémiánk ítéletét a legteljesebb mértékben igazolták.

Legyen szabad itt egy igen kevésbé ismert, de tárgyánál fogva érdekes dolgozatáról megemlékeznem. Könignek egyetlen geometriai dolgozata ez, mely »A nem euclidesi tér valós ábrázolása« címen a göttingai tudós társaság értesítőjének

már 1872. évfolyamában jelent meg és a melyben — miután Beltrami a nem-euclidesi síkgeometriát egy bizonyos, állandó negatív görbületű felületen ábrázolta — Könignek sikerült az ábrázolás érdekes módszerével a nem-euclidesi teret is bizonyos valós sugárcomplexuson megérzékíteni.

Végül szólnom kell utolsó, már csak halála után megjelent könyvéről, mely őt élete utolsó éveiben oly élénken foglalkoztatta és a melynek az ifjú lelkesedésével minden szabad idejét és teljes munkaerejét szentelte. »A logika, aritmetika és halmazelmélet új alapjai« e Lipcsében megjelent munkájának címe, a mely a logikára, a collectiv fogalomalkotásokat elemző halmazelméletre és az aritmetika új axiomatikus alapvetésére vonatkozó kutatásait foglalja össze. Természettudományi alapra helyezkedve és a belső élmények elemzéséből indulva ki, e művében a legfinomabb elmeéllel tisztáz oly kérdéseket, melyek a matematika legactuálisabb, legérdekesebb és legkényesebb kérdései közé tartoznak. Mélyen belehatol a continuum mysteriumába és sikerrel magyarázza a halmazelmélet egyes fogalomalkotásainak tökéletlenségénél fogva mutatkozott antinomiákat, a melyek szabatosabb alapvetéssel megszüntethetők. E műve, mely tudományos credójának tekintendő, nagy mértékben alkalmas arra, hogy a logika törvényeinek megbízhatóságába vetett hitünket megszilárdítsa, eltekintve attól, hogy ezenfelül még a halmazelméletet is új, az eddiginél szilárdabb alapra helyezte.

Meghatottsággal olvassuk König Gyula ez utolsó művét, melyben újból felragyog nagy elméjének fénye, a melyben újból csodálatba ejt gondolkozásának mélysége, logikájának élessége és a mely bennünket újból — és fájdalom utoljára — gyönyörködtet szépségekben bővelkedő előadásának művészetével.

König Gyula mélységes matematikai tudása mellett egyzersmind a legszellemesebb íróink egyike volt. Szaktudományának szűkebb keretén kívül eső természettudomány-történeti, bölcséleti és művelődés-történeti értekezései, culturphilosophiai és emlékbeszédei a magyar essai-irodalomnak valószínűs gyöngyei. Hosszú és bonyolódott eszmelánczoknak csattanósan kihegyezett, rövid kifejezése és a temperamentumából folyó, sziporkázó szellemessége jellemzik leginkább ez iratait.

A találó kifejezés, élcz és ha kellett a gúny ostora is mindenkor rendelkezésére állottak, a nélkül hogy ezekkel a hatást vadászta volna. Mindezt essai-iből nemcsak gyönyörűséget, de tanulságot is merítünk. Idevonatkozó művei közül a legjelesebb az a beszédje, a melyet a művelődés egységéről akadémiaiunknak 1892. évi ünnepi közgyűlésén elmondott. Mily fölényes gúnnyal ostorozza korunk és társadalmunk tunyaságát, midőn így fakad ki:

»Az a hang, mely az emberek ítéletein és előítéletein egyaránt kaczag; az az úri közöny, mely egy lélekzetben igazat ad mindenkinek és senkinek; az a hajlam, mely nem a munkát, hanem az élvezetet keresi — mindezek ma ép oly csábítók, mint háromezáz év előtt voltak. A Faust első monológjából pedig, hol a renaissance köntöse alatt ott hullámszik az emberek örökké vén vágyainak világa, a mai apró Faustok leginkább a holdhoz intézett ama sóhajt idézik, — ez ma a legdivatosabb — hogy

Eldobva a fülledt tudást,
Bár harmatodból innám a gyógyulást.«

Mily ideális és felemelő életfelfogásnak adja találó és szép kifejezését, midőn korunk skepticismusáról és pessimismusáról így nyilatkozik: »A mióta az emberi értelem a világ-egyetem és társadalom fogalmaival szemben először foglalt állást és a míg csak emberi kutatás fogja vizsgálni az így megalkotott probléma-sorozat végtelen egymásutánját; mindazóta és mindaddig, mint nem kicsinylendő őserők küldöttjei belenyúlnak a tudás és kultúra, meggyőződés és lelkesedés lakta zöld virányaiba a kételkedés és tagadás, a bizalmatlankodás és kicsinylés hatalmas jégáramai. Skepticismus és pessimismus a tudományos nevük; a tudomány hálátlan gyermekei, de mégis gyermekei; hogy őket kitagadjuk, arra nincs jogunk, de nem is volna szívünk. Ha a tudomány és az élet tartalmának bővítésén fáradoznak szüntelen törekvéseink, miért nem volna szabad kutatniok a tudomány határát, az élet becsét. Ám legyen! Ha a kritika több a pusztá tagadásnál, munkája nem veszett kárba és újra termőföld lesz a törmelékből, melyet felhalmozott.

Egész más tüneménynyel állunk azonban szemben, ha a tudomány és élet e theoretikus rosszalása elhagyja az iskola falát, ha lemond arról, hogy ismerettani vagy erkölcsstani rendszerre tömörüljön, hanem inkább positiv irányeszméket keres, melyekkel azután a történendők folyását igazgatja. Az *értelem skepsisével* és a *kedély pessimismusával* szemben türelmesek vagyunk, mert lelki áramlataink rithmusában ők is rokon hangokra találnak; de az *értelem pessimismusa* és a *kedély skepsise* művelődésünk anarchista ellenségei, melyekkel szemben az egyénnek és a nemzetnek egyaránt kötelessége, hogy szembeszálljon. Ha egy-egy gyöngé pillanatban, a lemondás pillanatában, föl is merül az a kérdés, vajjon kulturánknak, egész gondolatvilágunknak van-e örök értéke, vajjon megtaláljuk-e gyümölcseiben az érte hozott vér- és munkaáldozatok árát, a feleletnek nem szabad tagadónak lennie. Az már nem az egyeseknek, hanem a nemzetek létkérdése, hogy bízzunk a történeti fejlődés erejében, melyben — bármily viszontagságok között is — az emberek történeteik felküzdi magát az emberiség eszméihez.«

A modern művelődés eszményképét König az eszmék erkölcsi egységében, a kulturális kötelességérzet solidaritásában találja, mert a tudomány mellett különösen ethikai öntudatunkat ismeri el a legmagasabb igazság hatalmának. Az egyén lehet olykor gyenge, de a társadalomnak — mint a cultura hordozójának — mindenkor erősnek és egyéninek kell lennie, mert művelődésünk vágyai csak oly magasabb egyéniségben valósulhatnak meg, melyből kihullott az egyesnek fogyatkozása, de megmaradt az egyén határozott törekvése és akaratereje. A mi nemzetünknek is van egyénisége és ennek kiművelésében megelégedést találhat apró és nagy, ha az érdekek közössége átszellemül a kötelességek közösségében.

König Gyulának hazai és idegen nyelven megjelent értekezéseinek és könyveinek száma a százat megközelíti; hiszen utolsó lehelletéig hevült azokért a tudományos ideálokért, melyek őt kora ifjúsága óta tette és kitartó munkásságra serkentették.

Tanári és irodalmi működése mellett bőven vette ki részét hazánk tudományos, közművelődési és tanügyi mozgalmából. 1876-ban több tanártársával megindította a »Műegyetemi

Lapok«-at. Néhány évvel ezután báró Eötvös Loránddal együtt alapította a Matematikai és Fizikai Társulatot, melynek kezdetől fogva mindhaláláig alelnöke és buzgón működő tagja volt. A magyar tudományos Akadémia kiadásában megjelent »Matematikai és Természettudományi Értesítőt« 1892-től fogva állandóan ő szerkesztette. Irányító szerep jutott neki, mint a középfokú kereskedelmi iskolák kormánybiztosának, ez iskolák újjá szervezésében és tanterveinek készítésében. Tevékenyen vett részt a közoktatási tanács új szervezeti szabályzatának és a középiskolai tantervek kidolgozásában is. Középiskolai használatra irt »Algebra« című tankönyve úttörő munka számába veendő, a mely a középiskolai matematikai oktatásunknak egészen új irányt adott.

Említés nélkül ne maradjon itt az ő közgazdasági és sociális munkássága sem. Az országos gazdasági Munkás- és Cselédpénztárnak, e philantropikus és sociális szempontból felette nagy fontosságú intézménynek alapítása, szervezése és igazgatása körül hervadhatatlan érdemeket szerzett magának. Életének utolsó éveiben a Franklin-Társulatnak, hazánk e nagy-hagyományú irodalmi és kiadó intézetének alelnöke volt és ebben az állásában is nagy hozzáértéssel és mindenekfelett hazánk kulturális érdekeinek szem előtt tartásával szolgált a magyar irodalom és sokszorosító művészet érdekeit. E nagy vállalatnak legtöbb nagyobb szabású kiadványát ő kezdeményezte és jórészt neki volt köszönhető, hogy ezek typographiai és művészeti kiállítás tekintetében bármely külföldi kiadvánnyal versenyezhettek.

De nem folytatom tovább e száraz felsorolást, mert már abból a hiányos és vázlatos életképből is, melyet nyújthattam, kitűnik, mily óriási volt a munka, melyet Kőnig Gyula végzett és mekkora siker és áldás járt ennek nyomában. A munka volt életének főszenvédélye, mely eszményi törekvésével egyetemben sarkalta akarátát, szilárdította energiáját és edzette jellemét; ezek adták meg neki magasabb hivatásának és a vele járó köteleességeknek tudatát, mely őt a mindennapi élet szürkésege fölé emelte és oly munkára serkentette, mely nem a pillanatnak szólt és nem egyeseknek érdekeit, hanem az összeség jövőjét és üdvét szolgált. Ő mind

magasabb és magasabb czélokat tűzött maga elé, amelyekkel ő maga is állandóan emelkedett.

Folyton emelkedő életpályáján a siker és boldogság hű kísérői voltak. Nemeslelkű élettársa oldalán, tehetséges és nagyra törekvő fiainak sikereiben örömet lelve, boldog családi élet is jutott neki osztályrészül, a melyből friss erőt meríthetett az élet küzdelmeihez. A halál is csak orozva tudta megtámadni. Még 1913 április 7-én szellemének és testének teljes frissességében láttuk munkája mellett; csak este panaszkodott rosszullétről, de éjjélkor állapota megjavul és még élénken foglalkozik utolsó könyvével, életének ez utolsó örömeivel. A hajnali órában családjától környezve örök pihe-
nésre hunyta be szemét, nagy fájdalmára mindazoknak, a kik ismerték és tisztelték.

König Gyula a legfényesebb elmék közé tartozott, a kik a magyar tudományt és művelődést valaha szolgálták. Élénk képzelőtehetség, gyors fölfogás, éles logika, bámulatos emlékező tehetség jutottak neki osztályrészül. Hogy ez így volt, azt az isteni gondviselésnek köszönhettem, mely őt a szellem e nagy adományaival megajándékozta; de nagy sikereiben és abban, hogy minden a mi volt és amit elért önönmagának köszönhettem, része volt neki is, a ki a tehetség isteni adományaival hiven sáfárkodott és utolsó leheletéig törhetetlen állhatatossággal élt, munkálkodott és küzdött tudományos eszményeiért.

Tekintetes Akadémia! A vallásos hitnek egyik legköltőibb, legmegkapóbb és erkölcsi életünkre egyszersmind legerősebb befolyású eleme a földöntúli életben való hit. Van azonban a földön is sirontúli élet, mely az egyesek életművében rejtőző nagy energiának kisugárzásában nyilvánul. Ennek a posthumus életnek tartama az igazi érdemnek és nagyságnak próbája és mértéke. König Gyula életműve ezt a próbát is fényesen fogja megállani, mert ez élni fog nemcsak tanítványainak és barátainak kegyeletes emlékében, hanem még távoli nemzedékek előtt is, a melyek az ő példaadásából és műveiből még beláthatatlan időig tanulságot, lelkesedést és gyönyörűséget fognak meríthetni. Azért fény és dicsőség emlékezetének, hála az isteni gondviselésnek, mely bennünket vele megajándékozott!

KÖNIG GYULA IRODALMI MŰVEI.

Magyar nyelven megjelent önálló művei:

- Bevezetés a felsőbb algebrába. Budapest, 1876.
A másodrendű és két független változót tartalmazó parciális differenciál-egyenletek elmélete (Bézsán-díjjal kitüntetve). Budapest, 1885.
Analízis. Bevezetés a matematika rendszerébe. I. kötet. Budapest, 1887.
Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai. Budapest, 1903.
Algebra a középiskolák felsőbb osztályai számára, 4 füzet. Budapest, 1879, 1880, 1881, 1882.
Rektori székfoglaló beszéd. Budapest, 1891.
Rektori megnyitó beszéd. Budapest, 1892.
Rektori megnyitó beszéd. Budapest, 1893.
Rektori zárjelentés. Budapest, 1894.
Bolyai de Bolya, Tentamen etc., ediderunt J. König et M. Réthy. Budapest, 1897.
Egy lap a természettudományok kezdeteiről. Népszerű természettudományi előadások gyűjteménye. 17. kötet. Budapest, 1897.
(Ugyanaz A Természet köréből cz. kötetben. Budapest, Franklin-társ. kiadványa 1896.)

A M. T. Akadémia Értesítőjében:

1871. V. A függvényeknek végtelen sorok által való kifejezéséről.
1872. VI. A mértan hypothesisei és azok elemző tárgyalása.
1873. VII. A linear differentialegyenletek elméletéhez.
1891. II. Hunyady Jenő emlékezete.
1892. III. A művelődés egységéről.
1895. VI. Helmholtz és a jelenkori német tudományosság.
1897. VIII. Bolyai Tentamenjének új kiadása.

A Matematikai és Természettudományi Értesítőben:

- 1882—83. I. A hatványsorok egy tulajdonságáról.
Az alternáló csoportról.

1883—84. II. Taylor-sorának érvényességi föltételeiről.

Az egész függvények tényezőkre bontása, ha az együtthatók tetszőlegesek.

1889—90. VIII. A szimmetrikus függvények elméletéhez.

1895. XIII. A reciprocitás tétele a négyzetes maradékok elméletéhez.

1897. XV. A határozott integrálok elméletéhez.

1905. XXIII. A halmazok elméletének alapjai és a continuum problémája.

1906. XXIV. A halmazok elméletének alapjai és a continuum problémája.

Szerkesztette e folyóirat I—XXX. köteteit.

Értekezések a matematikai tudományok köréből című gyűjteményben :

1871. I. Az elliptikai függvények alkalmazásáról a magasabbfokú egyenletek elméletére.

1880. VII. A raczionális függvények általános elméletéhez.

1881. VIII. A Hamilton-féle rendszerek és az elsőrendű partialis differentialegyenletek általános elmélete.

1882. IX. Az algebrai egyenletek elméletéhez.

1887. XIV. A dinamika alapegyenleteinek jelentéséről.

A Műegyetemi Lapokban

1876. I. Az n -edfokú algebrai egyenletek egy általános megfejtéséről.

Kilencz matematikai feladat.

Todhunter »An elementary treatise on Laplace's functions,

Lamé's functions and Bessel's functions« ismertetése.

1877. II. Egy kiküszöbölési feladatról.

A több ismeretlent tartalmazó elsőfokú congruentia-rendszer általános elmélete.

A determinánsok szorzási tételének új levezetése.

Cayley »An elementary treatise on elliptic functions« ismertetése.

Riemann »Gesammelte Werke« ismertetése.

Dr. König Gyula »Bevezetés a felsőbb algebraiba« ismertetése.

Farkas Gyula »A determinánsok elmélete« ismertetése. (E két utóbbi K. Gy. aláírással; a tartalomjegyzék szerint K. Gy. = König Gyula.)

Szerkesztette e folyóirat I—III. köteteit.

A Matematikai és Fizikai Lapokban :

1892. I. A gamma-függvények elemi tárgyalása. 1. és 18. feladat.

1906. XV. A halmazok elméletéhez.

A Természettudományi Közlönyben :

1871. III. Elliptikus függvények alkalmazása a magasabb egyenletek elméletére.

1872. IV. Függvények végtelen sorok által kifejezve.

1873. V. A természettudományok felvirágozása a XVII. század elején.

Adatok a személyes észleleti hibák elméletéhez.

1879. XI. A természettudományok kezdetei.

1880. XII. A geometriai kutatásokról.

1882. XIV. A véletlenről.

A Budapesti Szemlében :

1873. III. Az általános mechanikai elvek fejlődési története.

1874. IV. Az általános mechanikai elvek fejlődési története.

1889. LX. Az egyetemi kérdések Magyarországon.

A Hazánk és a Külföldben :

1867. Magyarország a jégkorszakban (négy közlemény). Mily állatokban hittek 300 év előtt?

1868. Az agy és a lélek.

A magyar filozófiai társaság Közleményeiben :

1910. Az igaz fogalmának formalizálása a synthetikus logikában.

A Győri Közlönyben :

1866. X. Hazánk és a külföld, hat czikk (K—g Gy—a aláírással).

Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönyében :

1880/81. XIV. Néhány szó a gimn. tantervről, Algebráról és dr. Lutter Nándor úr bírálatáról.

A Magyar Tanügyben :

1880. A matematika virágzásáról — Nagy-Kőrösön.

A Budapesti Hírlapban :

1913. ápr. 27. Egy könnyező gyermekhez, költemény (Benczések győri gimnáziumának önképzőköre, 1864—65-iki érdemkönyv. Reménybimbók).

Westöstliche Rundschau (Budapest) :

1895. II. Helmholtz und die deutsche Gelehrsamkeit der Gegenwart (Ugyanaz Pester Lloyd, 1895).

Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn :

1882/83. I. Über eine Eigenschaft der Potenzreihen.

Über die alternirende Gruppe.

1886/87. V. Neue Interpretation der Fundamentalgleichungen der Dynamik.

1889/1890. VIII. Zur Theorie der symmetrischen Functionen.

Német nyelven megjelent, önálló munkái :

Zur Theorie der Modulargleichungen der elliptischen Functionen, Inaugural-Dissertation. Heidelberg, 1871.

Einleitung in die allgemeine Theorie der algebraischen Grössen. Leipzig, 1903.

Neue Grundlagen der Logik, Arithmetik und Mengenlehre. Leipzig, 1914.

Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften (Wien):

1870. Beiträge zur Theorie der elektrischen Nervenreizungen.

Göttinger Nachrichten.

1872. Über eine reele Abbildung der sogenannten Nicht-Euklidischen Geometrie.

Nouvelles Annales de Mathématique (Paris):

1874. Nouvelle démonstration du théorème de Taylor.

Monatshefte für Mathematik (Wien):

1890. Über stetige Functionen, die innerhalb jedes Intervalles extreme Werte besitzen.

Comptes Rendus de l'Académie des Sciences (Paris):

1906. CXLIII. Sur la théorie des ensembles.

Verhandlungen des III. internationalen Mathematiker-Kongresses in Heidelberg 1905:

Zum Kontinuumproblem. (Vortrag den 10-ten August 1904.)

Acta mathematica (Stockholm):

1899. XXII. Das Reciprocitätsgesetz in der Theorie der quadratischen Reste.

1906. XXX. Sur les fondements de la théorie des ensembles et le problème du continu.

1908. XXXI. Sur les fondements de la théorie des ensembles et le problème du continu.

Mathematische Annalen (Leipzig):

1872. V. Über die Darstellung der Functionen durch unendliche Reihen.

1876. IX. Ein allgemeiner Ausdruck für die ihrem absoluten Betrage nach kleinste Wurzel der Gleichung n -ten Grades.

1879. XIV. Über rationale Functionen von n Elementen und die allgemeine Theorie der algebraischen Gleichungen.

Ein Beweis des Multiplicationstheorems für Determinanten.

1879. XV. Die Factorzerlegung ganzer Functionen und damit zusammenhängende Eliminationsprobleme.

1880. XVII. Über Reihenentwicklung nach Bessel'schen Functionen.

1881. XVIII. Über endliche Formensysteme in der Theorie der rationalen Functionen.

Zur Theorie der Resolventen.

1883. XXI. Beiträge zur Theorie der algebraischen Gleichungen.

1884. XXIII. Über eine Eigenschaft der Potenzreihen.

Über die Bedingungen der Gültigkeit der Taylor'schen Reihe.

Über die Integration der Hamilton'schen Systeme und der partiellen Differentialgleichung erster Ordnung.

Über die Integration simultaner Systeme partieller Differentialgleichungen mit mehreren unbekannten Functionen.

1884. XXIX. Theorie der partiellen Differentialvergleichung zweiter Ordnung, mit zwei unabhängigen Variablen.

1888. XXXI. Über eine neue Interpretation der Fundamentalgleichungen der Dynamik.

1905. LX. Zum Kontinuumproblem.

Berichtigung hierzu.

1905. LXI. Über die Grundlagen der Mengenlehre und das Kontinuumproblem.

1907. LXII. Über die Grundlagen der Mengenlehre und das Kontinuumproblem.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól ...	— K 60 f
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól ...	1 20
	XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól ...	— > 50
	XV. Bónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól ...	— > 60
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortúy Tivadar</i> 1. tagtól ...	— > 80
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	— > 40
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	— > 40
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól ...	— > 60
	V. Rádsza Rádszendrálála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	— > 80
	VI. Kacskovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	— > 20
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1 > —
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól ...	— > 60
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól ...	— > 60
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól ...	— > 60
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2 > —
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> 1. tagtól ...	— > 80
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	— > 60
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > 50
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > —
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— > 60
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 30
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 > 50
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól ...	— > 60
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— > 60
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— > 50
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— > 60
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól ...	— > 30
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— > 60
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól ...	— > 80
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól ...	— > 60
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	— > 80
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól ...	1 > 20
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól ...	— > 30
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	— > 60
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedűs István</i> 1. tagtól ...	— > 60
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 > —
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól ...	— > 40
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 > —
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól ...	— > 30
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> 1. tagtól ...	1 > —
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 > —
	XII. Gr. Andrássy Manó 1. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre 1. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól ...	— > 30
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> 1. tagtól ...	1 > 20
	III. Télfy Iván 1. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól ...	— > 80
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2 > —
	V. Laufenauer Károly 1. tagról. <i>Kétly Károly</i> 1. tagtól ...	— > 30
	VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40
	VII. Hollósy Jusztinián 1. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— > 40
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> 1. tagtól ...	— > 40
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 20
	X. Horvát Árpád 1. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40
	XI. Halász Ignác 1. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> 1. tagtól ...	— > 40
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > —
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól ...	— > 60
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— > 60
	III. Kerékgyártó Árpád 1. tagról. <i>Békefi Remig</i> 1. tagtól ...	— > 60
	IV. Plósz Pál 1. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— > 30

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	—	K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	—	60 >
	VII. Kronez Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	—	30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	—	30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	—	60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	—	45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	—	80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	—	60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	—	60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1	— >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	—	30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	— >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	—	80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	—	60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	—	80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1	— >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	—	40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	—	60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	—	60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	—	60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	—	60 >
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	—	60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	—	60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	—	30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	— >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1	20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	—	40 >
	IV. Knaut Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2	— >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1	— >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1	— >
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól ...	1	50 >
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól ...	1	— >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól ...	—	80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1	50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól ...	1	— >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1	— >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	—	30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	—	80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	—	60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	30 >
	XI. Slay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1	50 >
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1	20 >
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 4. SZÁM.

TORMAY BÉLA
LEVELEZŐ TAG
EMLÉKEZETE

RÁTZ ISTVÁN

L. TAGTÓL

(FELOLVASTA A MAGY. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915. ÉVI MÁRCZIUS HÓ 22-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN)

ARCZKÉPPEL

Ára 60 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI RÓL.

I. kötet.	I. Korponay János 1. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> 1. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre 1. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> 1. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> 1. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf 1. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> 1. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János 1. tagról. <i>Ápáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf 1. tagról. <i>Vadnai Károly</i> 1. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János 1. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István 1. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon 1. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> 1. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> 1. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> 1. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János 1. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Osvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >

Tormay's Life

TORMAY BÉLA L. T. EMLÉKEZETE.

RÁTZ ISTVÁN I. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémiában 1915 márczius 22.)

I.

Az első gazdasági iskolák hazánkban.

A mezőgazdasági ismereteket hazánkban csak a XVIII. század második felében ¹⁾ kezdték behatóbban tanítani. A nemesi családok fiait a tallosi (1763), illetve szempezi, a tatai (1765) és váczai (1786) lovagiskolákban (scolae equestres) már igyekeztek a mezei gazdálkodás elemeibe is bevezetni.²⁾ Természetes azonban, hogy e tanítás csak gyakorlati irányú lehetett.

Tudományosabb alapon a Pázmán Péter alapította nagyszombati érseki egyetemen tanították először hazánkban a mezőgazdaságtant és az egyetem 1775. évi szervezeti szabályzata már kötelezte a természetrajz tanárát a mezőgazdaság tanítására.³⁾ Az 1777. évben pedig, mikor a nagyszombati

¹⁾ Balás Árpád (Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei 1896. Magyar-Óvár 1897. 300. l.) adata, hogy a sárospataki ref. főiskolán a XVII. század második felében külön előadásokat tartottak a mezőgazdaságról, nyilván téves, mert dr. Rácz Lajos tanár szíves közlése szerint abban az időben szó sem volt a főiskolán a gazdaságtan tanításáról. Legelőször 1796-ban történik említés a főiskola irataiban az *oeconomia rustica* tanításáról.

²⁾ Bél Mátyás szerint: »*oeconomiam nobiliori juventuti tradabunt diligenter*«. *Compendium Hungariae geographicum*. Ed. IV. 1792. p. 57–58.

³⁾ Pauler Tivadar: A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem története. Budapest, 1880. I. k. 75. l.

egyetemet Budára helyezték át, a külföld példáját követve, a mezőgazdaságtant is felvették a kötelező tantárgyak sorába. A philosophiai facultason az első éves hallgatók részére a természetrajznak a mezei gazdaságra és iparművekre való alkalmazásáról (*usus in oeconomia rustica et in artefactis*), a második éves hallgatók részére pedig a mezei gazdálkodásról szóló előadásokat tartottak. Sőt azzal a tervvel is foglalkoztak, hogy az egyetemmel kapcsolatosan szerveznek gyakorlati gazdasági intézetet (*institutum oeconomicum practicum*). E terv nem valósult meg, sőt nemsokára a mezőgazdaságtan tanítását is megszüntették az egyetemen.

A gazdasági ismeretek fejlesztésére és terjesztésére szolgáló első szakiskolát 1779-ben Tessedik Sámuel evangélikus lelkész alapította Szarvason, melynek gyakorlati céljaira báró Harucker Ferencz engedett át uradalmából 1140 □-ölnyi területet; de 1806-ban az iskola, a mely nem részesült kellő támogatásban, megszűnt.

A mezőgazdasági szakok tudományos művelése és tanítása valósággal csak a gróf Festetich György által 1796-ban Keszthelyen és Albert Kázmér szász-tescheni herczeg által 1818-ban Magyaróváron alapított gazdasági iskolában vette kezdetét s ettől az időtől kezdve fokozatosan épült ki a mai formájában, a mely mind a tudományos iránynak, mind a gyakorlati élet követelményeinek törekszik megfelelni. A gazdasági szakoktatás legmagasabb szervét, a felsőbb tudományos képzésre szolgáló és önálló bűvárlatokra előkészítő mezőgazdasági főiskolát azonban máig is nélkülözzük, mert azok az újabb intézmények, a melyek ezt a hiányt pótolni törekednek, nem oldhatják meg minden irányban és tökéletesen a gazdasági főiskola feladatait.

A mezőgazdasági szakoktatás mai szervezetének kiépítésében jelentékeny feladat jutott Tormay Bélának, a ki mint tanár, majd igazgató és főigazgató, végül pedig mint a földművelésügyi ministerium szakoktatási főosztályának vezetője, közel félszázadon át irányította a gazdasági tanintézetek fejlődését. Nagy érdemeket szerzett azonkívül az állatorvosi szakoktatás terén is, mert nem csak az állatorvosi tanintézetet szervezte éles előrelátással és sok gyakorlati érzékkel, hanem

megvetette további fejlődésének az alapjait és közreműködött modern irányban való kiépítésében: főiskolává való szervezésében is.

Széleskörű irodalmi működésével és társadalmi téren való munkásságával is ugyanazon czélokat és irányokat szolgálta, mint a vezetésére bízott intézmények, nevezetesen a mezőgazdasági és állatorvosi szakismeretek terjesztését, az állattenyésztés és állategészségügy fejlesztését.

A tekintetes Akadémia megbízása folytán e jeles férfiú emlékét óhajtom ma feleleveníteni, a ki nagy munkabíráásával, példás kötelességérzetével, széleskörű és áttekintő gyakorlati ismereteivel igen sok szolgálatot tett a mezőgazdasági tudományoknak és ezek előbbrevitelével az országnak.

Hivatásomnál és munkakörömnél fogva két évtizeden át szoros összeköttetésben állottam Tormayval, közelről szemléltem sokoldalú tevékenységét s tanultam megbecsülni pihenést nem ismerő munkásságát. Hálás vagyok a tek. Akadémiának, hogy bizalma folytán nekem jutott a feladat Tormay élete folyását, törekvéseit és működését emlékezetbe idézni.

II.

Tormay életrajzi adatai.

Tormay Béla az 1839. évi október hó 10-én Szekszárdon született, a hol atyja: Tormay Károly dr., Tolna vármegye tiszti főorvosa és a Ferencz-kórház igazgató-főorvosa volt 1848-ig, a mikor az első magyar ministeriumba egészségügyi osztálytanácsosnak nevezték ki és ennek folytán Pestre költözött. A szabadságharc kezdetén a veszprémi és székesfehérvári tábor főorvosa lett, az 1849. év elején a tiszáninneri és tiszántúli tábori kórházakat szervezte, februárban a honvédelmi bizottmány elnöke az egészségügyi osztály főnökévé nevezte ki, májusban pedig Debreczenbe rendelték egészségügyi tanácsosnak. E hazafias szolgálatai miatt 1850-ben a cs. haditörvényszék elé állították. A szabadságharc után Esztergom vármegye főorvosának, kevéssel azután a helytartóságnál az egészségügy országos vezetőjének és Pest város

rendes főorvosának, 1861-ben pedig közkórházi igazgató-főorvosnak nevezték ki. Négy évtizeden át szorgalmas munkása volt az orvosi irodalomnak, számos önálló munkát írt, melyek közül egyesek több kiadást is megértek. Főképen orvos-statisztikai és közegészségügyi munkái voltak alapvetők.

Szüleivel a kilenczéves Béla is Pestre költözött, de az idegenszerű környezetben nem érezte jól magát, visszavágyott szülőföldjére s a mikor tréfásan arra biztatták, hogy ha nagyon vágyik Szekszárdra, hát visszamehet, szó nélkül útnak indult gyalogszerrel Tolna felé s beállított váratlanul ott lakó nagybátyjához, a hol már aggódva várták a szülei. Pestre visszatérve tanuja volt a szabadságharcz megrendítő eseményeinek, a melyeknek emléke mélyen belevésődött fogékony lelkébe.

Iskoláit Szekszárdon kezdte és Szőnyi Pál tanintézetében folytatta, mely a szabadságharcz után egyike volt a legjobb és legmagyarosabb iskoláknak. De az iskola nem tudta annyira lekötni, hogy elfelejtette volna vele a szabad természetet, a mezőt és a virágos kertet.

A városból az Alföld délibábos rónájára vágyódott, gazda akart lenni, a maga földjén szeretett volna szántani és vetni. Természetes hajlamát követve, gróf Széchenyi István czeni uradalmában lett gazdasági gyakornok. De nem sokáig maradt ott, mert az alföldi gazdálkodás jobban vonzotta s gróf Károlyi István derékegyházi uradalmában elvállalta az ellenőri tisztelet. Itt szerezte első tapasztalatait a juhtenyésztésben, a mely tenyésztési ágnak későbbben egyik legalaposabb ismerője lett. Derékegyháza akkor még nagyterjedelmű pusztá volt, a hol az uradalmi ellenőr sokat érintkezett a néppel s itt sajátította el Tormay a népies nyelvet, melynek ismerete nagyban elősegítette, hogy a nép számára írott gazdasági könyvei: *Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései* stb., széles körben elterjedtek és közkedveltekké váltak.

Az 1858. évben újra Pestre jött s miután engedélyt kapott az állatorvosi tanfolyamnak két év alatt való elvégezhetésére, az egyetemen természettudományi és állatorvosi előadásokat hallgatott. Az állatorvosi oklevél elnyerése után a weihenstefani felsőbb gazdasági tanintézetben iratkozott be, hogy gyakorlati mezőgazdasági ismereteit kiegészítse elméleti irányban is.

Bajorországi tartózkodása alatt kezdett rajzolgatni, a mihez a kedvet benne főleg Wágner Sándor, a kivel szoros barátságot kötött, élesztgette; az ő serkentésének és irányításának köszönhető, hogy későbben munkáit maga díszítette fel szép rajzokkal, a melyek mester kezére vallottak.

Külföldi tanulmányútjáról hazatérve, hajdumegyei birtokán: Nádudvaron telepedett meg, a hol régi vágyának megfelelően a gazdálkodásnak óhajtott élni. Egy esztendő elteltével azonban le kellett mondania erről a szép tévről, mert az akkor még vízjárta vidék ártalmas volt az egészségére. Visszatért tehát újra a szülői házba Pestre, abban a reményben, hogy ha betegségéből felgyógyul, folytathatja a gazdálkodást. Ez a reménye azonban nem teljesedett sohasem.

Az 1861. évben kinevezték a pesti egyetemmel kapcsolatos állatgyógyintézetben az anatómiai és élettani osztályhoz tanársegédnek, a hol két évet töltött. Érdekes véletlen, hogy édesatyja: Tormay Károly dr. hasonlóképen ebben az intézetben kezdte működését, a hol 1830-ban Haffner József dr. tanár mellett tanársegéd volt.

III.

Tormay a gazdasági tanintézeteken.

Az 1848-ban kitört szabadságharcz idején megszűnt keszthelyi Georgikon nemzeti hagyományait óhajtották a magyar gazdák új életre kelteni, mikor a mult század hatvanas éveinek elején mindinkább hangosabban sürgették, hogy magyar nyelven tanító felsőbb gazdasági tanintézetet állítson a kormány Keszthelyen. Végre 1864-ben teljesedett a gazdaközönség óhajta és megkezdődtek az *országos gazdasági tanintézet* szervezési munkái. Az 1865. évi november 7-én Tormay Bélát az intézet segédtanárának nevezték ki s egyben megbízták az állatanatómia és élettan, meg az állattenyésztés előadásával. Keszthelyen nyert tehát a mezőgazdasági szakoktatás terén először önálló alkalmazást.

Említésre méltó, a mit e tanintézet akkori állapotáról

az 1883. évi február 12-én kelt és a gazdasági főiskola szervezése tárgyában készített emlékiratában mond.¹⁾

»A keszthelyi tanintézet nem állott akkor másból, mint egy felszeretlen majorból, üres istállókból, egy szobából, melyet tanteremnek neveztek s azonkívül még néhány üres helyiségből, a mi mutatta, hogy ezekbe lehetne taneszközöket is elhelyezni, ha ilyenek lennének.«

De nemcsak a taneszközöknek volt híjával az intézet, hanem tanára sem volt elegendő, mert az egész tanártestület az igazgatóból, egy rendes és két segédtanárból állott, a kihez még a földművesiskola tanára és a kertész csatlakozott. Érthető tehát, hogy nem volt előadó, a ki a chemiát és a gazdasági géptant tanítsa. Tormay elvállalta ennek a két tantárgynak az előadását, sőt későbbben a gazdasági intéző teendőinek ellátását is, hogy a hiányok pótolhatók legyenek. E buzgalmának elismeréséül 1868-ban kinevezték rendes tanárrá.

Mikor így helyzete már annyira javult, hogy a tanészékét anatómiai és kórtani készítményekkel meg rajzokkal is felszerelhetette s a helyesebb munkamegosztás következtében tudományos munkára is találhatott volna időt és alkalmat, az 1869. évi január 23-án Szilávy József földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minster váratlanul, mint Tormay mondja: táviratilag áthelyezte Debreczenbe és megbízta a pár hónappal előbb megnyitott gazdasági felsőbb tanintézet igazgatásával.

Újból kezdhette tehát a szervezés nehéz munkáját, mert a debreczeni intézeten az egyes tanszékek még nem voltak teljesen felszerelve, sőt részben betöltve sem, elsősorban tehát alkalmas tanerőkről és az intézet megfelelő berendezéséről kellett gondoskodnia.

Fáradozásainak megvolt az az öröndetes eredménye, hogy az intézet hallgatóinak a száma kezdett szaporodni, úgy hogy a városban rendelkezésre álló intézeti épületek mihamar szűkeknak bizonyultak s kibővítésre szorultak. Ezt az alkalmat felhasználta Tormay arra is, hogy az intézetnek gyakorlatiasabb irányban való szervezését kezdeményezze.

Az igazgatói teendők ellátásán kívül Tormay tanította az

¹⁾ L. a M. Kir. Állatorvosi Főiskola irattárában.

állattenyésztést, az anatómiát és élettant s előadásában arra törekedett, hogy gyakorlatias irányban, lehetőleg szemléltető módon tanítson. Ez a törekvés indította arra, hogy alkalmas készítmények és rajzok bemutatásával tegye előadásait érthetőbbé és érdekesebbé. Természethű rajzai közül 36 darab körülbelül 120 cm hosszú és 90 cm magas képet a háziállatok morphologiai bélyegeiről és 14 kisebb képet mikroszkopos készítményekről még ma is gonddal őriznek a debreczeni gazdasági akadémia illető osztályain. Rendbe hozta egyúttal a gazdasági tanintézet birtokát, megfelelő módon beosztotta és befásította, hogy a futóhomokos terület könnyebben megművelhető legyen.

Sokirányú munkássága mellett volt ideje és kedve arra is, hogy a gazdasági ismereteknek a tanintézet keretén kívül való terjedését is hathatósan elősegítse. Kezdeményezésére jött létre 1870-ben a kormány és a debreczeni ref. főiskola között az a megállapodás, hogy a tanítóképző növendékei részére a gazdasági intézet tanárainak részvételével mezőgazdasági tanfolyam szerveztessék, melyen a növénytermelést, a kertészetet, az állattenyésztést, a méhészetet stb. gyakorlati irányban tanulhassák a leendő néptanítók. E tanfolyamoknak 30—40 hallgatója volt, a kik közül sok lelkes oktatója lett a népnek a helyesebb mezőgazdálkodásban. Ugyanezt a célt akarta szolgálni azzal is, hogy a mezőgazdasági kérdésekről népszerű előadásokat honosított meg, a melyeket már akkor is sokan látogattak.

Debreczenben irodalmi téren is szorgalmasan dolgozott s egymásután jelentek meg az állattenyésztés körébe vágó kisebb-nagyobb munkái.

Itt alapított családot is, feleségül véve munkácsi Barkassy Hermint, a ki nagy műveltségével, nemes gondolkozásával, ritka szívjóságával önfeláldozó segítőtársa lett minden törekvésében s olyan harmonikus és családias otthont teremtett részére, a melyben minden gondját, fáradságát kipihente s derült kedélyhangulatát, a humor iránt való előszeretetét élete utolsó perczéig megőrizhette.

Debreczenben közel öt évet töltött s onnan áthelyezték a pesti állatgyógyintézethez tanárnak.

IV.

Tormay az állatorvosi tanintézetén.

A budapesti állatgyógyintézet II. József császárnak az 1786. évi december 12-én kelt legfelsőbb elhatározása, illetőleg a m. kir. helytartótanácsnak az 1787. évi február hó 4-én 4748. sz. a. kelt rendelete értelmében a pesti m. kir. orsz. tudomány-egyetem orvosi karán szervezett állatorvosi tanszékből fejlődött s az egyetemmel kapcsolatos intézmény volt, 1851-ben azonban önállósították és közvetlenül a helytartótanács alá rendelték. Az alkotmány helyreállítása után az intézet a közoktatásügyi minister fennhatósága alá került, az 1869. évi márczius 8-án pedig átvette a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister. Eredetileg tehát az egyetem egyik intézete volt, de abból idővel kikapcsolták. Szászországban és Bajorországban ennek az ellenkezője történt, mert a drezdai és müncheni állatorvosi főiskola különálló szervezetként létesült, de a törvényhozás újabban a lipcei, illetőleg müncheni egyetemhez csatolta önálló facultas formájában, a mit a svájci köztársaság már régebben keresztülvitt a zürichi és berni egyetemen; a giesseni egyetem pedig az orvosi facultassal kapcsolatos állatorvosi intézetet önállósította külön facultasként.

A pesti állatgyógyintézetnek kezdetben három, majd öt tanára volt ¹⁾ és az 1873. évi október 11-én újonnan szervezett hatodik, vagyis állattenyésztési tanszékre a király Tormayt nevezte ki nyilvános rendes tanárrá, a kit, mint legfiatalabbat, az 1873. évi november 18-án a tanártestület jegyzőjévé választottak. Ebben a minőségében mihamar megismerkedett az intézet szervezetével s a mikor látta, hogy az a gazdasági élet követelményeinek és az újabb tudományos irányzatnak már nem felel meg, hozzáfogott azokhoz az előkészítő munkálatokhoz, melyeknek eredménye az a szervezeti szabályzat-

¹⁾ Az 1873. évben működő öt tanár a következő volt: dr. Zlamál Vilmos egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia levelező tagja, dr. Szabó Alajos, dr. Galambos Márton, dr. Varga Ferencz és dr. Than-hoffer Lajos állatgyógyintézeti nyilvános rendes tanár.

tervezet lett, a mit a tanártestület az 1875. évi június 30-án terjesztett fel jóváhagyás céljából a kormányhoz. E tervezet a hallgatóktól az addig előírtnál magasabb előképzettséget kívánt (a gymnasium VI. osztályának sikeres befejezését) s a tanfolyamot egy évvel megtoldva, három évre javasolta kiterjeszteni, hogy alaposabb és gyakorlatiasabb legyen a kiképzés. Kérte azonkívül a tanártestület a javaslatban azt is, hogy a rendes tanárok az állami tisztviselők VI. fizetési osztályának megfelelő javadalmazásban részesüljenek.

A ministerium, némi változtatással, hozzájárult a tervezet-hez és még ugyanazon évi szeptember 23-án jóváhagyta a király is a m. kir. állatorvosi tanintézet szervezéséről szóló szabályzatot, egyben pedig igazgatónak Tormayt nevezte ki.

A új szervezet és az új vezető sok tekintetben emelte az intézet színvonalát. Első eredménye az újjászervezésnek az lett, hogy nagyobb előképzettséggel bíró hallgatók is látogatták az intézetet; így több gazdasági iskolát végzett ifjú, néhány okleveles gyógyszerész, orvostanhallgató, sőt 1—2 orvosdoktor is beiratkozott a rendes hallgatók sorába, a mint azt dr. Thanhoffer Lajos,¹⁾ az Akadémia elhunyt rendes tagja, e tanintézet százéves történetéről szóló munkájában elmondja. Egyúttal több tanszéket és szakintézetet szerveztek s azokhoz a kormány ösztöndíjjal gazdasági tanintézetet végzett gazdákat is beosztott, hogy elméleti és gyakorlati ismereteiket gyarapítsák. Eleinte még a régi szűk helyiségekben és hiányosan felszerelt osztályokon folyt az előadás, noha Szlávy József minister már 1867-ben vett az intézet céljára a Rottenbiller-utczában 7000 □-öl telket; de az újonnan szervezett tanszékek így is lehetővé tették a sikeresebb tanítást és tudományos buvárkodást, a mi szélesebb körben is felkeltette az intézet iránt az érdeklődést.

Tormay igen jól tudta, hogy elsősorban az intézet tanárainak tudományos értéke emelheti mind magát a vezetésükre bízott intézményt, mind annak a szaktudománynak a színvonalát, a melynek fejlesztésére hivatott. Minden törekvése

¹⁾ Az állatorvosi tudomány és állatorvosi tanintézetünk története. Írta: Dr. Thanhoffer Lajos. Budapest, 1888. p. 58.

odairányult ez okból, hogy az egyes tantárgyak előadóinak és az osztályok vezetőinek olyan elismert tudományos férfiakat nyerhessen meg, a kiknek már jóhangzású neve van a tudomány terén. Ennek a törekvésének a sikere volt, hogy a chemiai tanszékre dr. Liebermann Leót, volt innsbrucki, akkor budapesti egyetemi m. tanárt, majd dr. Zlamál Vilmosnak, a Tudományos Akadémia lev. tagjának nyugalomba vonulása után a belorvostani tanszékre dr. Azary Ákost, az egyetem gyógyszer-tani és általános kórtani intézetének tanársegédjét nyerte meg.

Az intézet szűkös viszonyai és czélszerűtlen berendezése azonban útját állották további fejlesztésének. A régen érzett hiányokat már 1872-ben óhajtotta a kormány pótolni, a mikor az új állatorvosi intézet terveit is elkészítették, a melyek szerint 820.000 frt lett volna szükséges a felépítésére, de az építés elmaradt. Tormay igazgatóvá történt kineveztetése után sürgette az intézet mielőbbi áthelyezését, de csak az 1878. évben sikerült e tervét előbbrevinni annyiban, hogy a kormány megbízta Steindl Alajos tanárral együttesen az intézet terveinek és költségvetésének elkészítésével. Az új tervek szerint a tanintézet felépítése 412.680 frtba került volna; miután azonban a kormány ezen összeget túlságosan nagynak találta, a tervezők azt javasolták, hogy az intézet egyes részeinek felépítése halasztassék későbbi és kedvezőbb időre. Siettetten akkor azonban már az építkezés megkezdését az is, hogy a Kunewalder-ház telkén, a melyen más egyetemi intézetekkel együtt az állatorvosi tanintézet is állott, a József-műegyetem új intézeteit óhajtották felépíteni s ennek folytán előbb a rajta álló intézmények áthelyezéséről kellett gondoskodni.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minister és báró Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister határozott fellépése folytán, végre engedélyezte a törvényhozás a szükséges költségeket és az 1879. évben megkezdtek az építkezést. Az 1880. év végén a Rottenbiller-utczában elkészült az új, modern intézet, a mely már akkor megvalósította azt az azóta általánosan helyesnek elismert elvet, hogy az egyes tanszékek céljaira szolgáló intézeti helyiségek külön pavillonokban helyezendők el s ennek folytán legfeljebb két rokonszakma talált együttes elhelyezést. Ez a rendszer abban

az időben egészen új lévén, a budapesti állatorvosi tanintézet beosztását sokáig mintaszerűnek ismerték. Az 1881. évi január hóban egyes osztályok már át is költöztek új otthonukba s megkezdődött azoknak a berendezése és felszerelése. A legmodernebbül a Thanhoffer vezetésére bízott élettani és a Liebermann vezetése alatt álló chemiai osztályt szerelték fel, mert mind a kettőben kiterjedt tudományos munkálkodás folyt már akkor is.

Ebben az időben létesült, Tormay közreműködésével és a vegytani osztálylyal kapcsolatosan, a budapesti vegykísérleti, a növényteni és gyógyszerzeti osztály mellett pedig, dr. Czákó Kálmán vezetése alatt, a magvizsgáló-állomás, a mely két intézet a bennük folyó széleskörű tudományos munkásság és gyakorlati irányú sikeres tevékenység alapján azóta nagy országos intézetté nőtt s önállósítva folytatja hasznos működését.

Már az állatorvosi tanintézet újjáépítése előtt részletes javaslatokat készített Tormay, hogy az állati fertőző betegségek, elsősorban pedig a lovak ú. n. tenyészbénasága kór-oktanának tanulmányozására kísérleti állomást létesítsen a kormány Rákospalotán az állatorvosi tanintézettel kapcsolatosan, ellátva azt jól felszerelt laboratoriumokkal és a kísérleti állatok részére megfelelő helyiségekkel. E javaslata már azért is figyelmet érdemel, mert ilyen kísérleti telepek abban az időben nem léteztek. Sajnos, e terve nem valósult meg, pedig elvitathatatlan, hogy mind gyakorlati, mind pedig tudományos tekintetben nagy jelentősége lett volna az állomásnak, a melyhez hasonlók a külföldön is csak jóval később keletkeztek.

Az újjászervezéssel és alkalmas új helyiségekbe való átköltözéssel indult meg a magyar állatorvosi iskola fokozatos fejlődése, a mi 1909-ben a főiskolai szervezet életbeléptetéséhez, 1906-ban pedig a doktorrá-avatás jogával való felruházásához vezetett. E gyors fejlődés megindításában és előmozdításában nagy érdemei vannak Tormaynak, mert éles elméje és nagy gyakorlati érzéke már akkor felismerte az állatorvosi tanítás nagy közgazdasági és tudományos jelentőségét, a mikor az erre hivatott tanintézet még igen mostoha viszonyok között tengődött; sőt ez intézmény fontosságáról

meg tudta győzni a földművelésügyi kormányzat vezetőit is, a kik azután megteremtették további haladásának előfeltételeit. De sok része volt abban is, hogy az új intézetben új szellem honosodott meg és a tanítás szélesebb tudományos alapot nyert, mert a tanszékek számát is igyekezett szaporítani, a mi lehetővé tette, hogy az össze nem illő szakok szétválasztassanak, az előadások szakszerűbbekké legyenek és az egyes tantárgyak előadói, szakmájuk önálló művelése alapján, tudományos munkásságot fejthessenek ki.

Az állatorvosi tanintézetnek 1889-ben akadémiává, 1899-ben pedig főiskolává történt szervezése idejében már a földművelésügyi ministeriumban működött mint osztályfőnök, de az állatorvosi iskola ügyeit ebben a hatáskörében is érdeklődéssel kísérte s mint a mezőgazdasági szakoktatás előadója, hathatósan elősegítette, hogy a tanártestületnek a fejlesztésre irányuló törekvései megvalósulhassanak.

V.

Tormay a földművelésügyi ministeriumban.

Még be sem fejezte teljesen az állatorvosi tanintézet és vele kapcsolatos intézmények szervezését, már újabb feladatok elé állította rátermettsége és a kormány bizalma. Az 1880. évben, igazgatói és tanári teendői alól való felmentése nélkül, megbízták a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministerium állattenyésztési osztályának szervezésével. Alapvető munkásságot kellett itt is végeznie, mert a hazai állattenyésztésben még nem volt semmi rendszer. De nem rendelkezett a kormány elegendő számban alkalmas szakemberekkel sem, a kikre a kijelölt irányelvek gyakorlati keresztülvitelét rábízhatta volna. Keresni, nevelni, tanítani kellett először azokat a tisztviselőket is, a kiket az új munkakör szolgálatába kívántak állítani. Így esett azután, hogy mikor a kormány elhatározása folytán az ország állattenyésztésének fellendítésére és jövedelmezőbbé tételére nyugati állatfajtákat kellett importálni, tizenkét éven át Tormay maga vezette az állami importokat s e célból ismételve hosszabb időt töltött a külföldön.

Kezdetben főleg hollandi és kuhlandi fajtákkal kísérleteztek, későbbben azonban a hazai viszonyoknak inkább megfelelő s az éghajlatunkhoz könnyebben alkalmazkodó berni, simmentali és pinzgauai szarvasmarha-fajtákat igyekeztek meghonosítani.

Kevés megszakítással már 1880-tól kezdve vezette a ministeriumban a mezőgazdasági szakoktatás ügyeit is. Ebben a hatáskörében egy nagyobb jelentőségű terv megvalósítása sokat foglalkoztatta, a mint arról az állatorvosi főiskola irat-tárában lévő hivatalos adatok tanuskodnak.

A törvényhozás már az 1872. évi költségvetés tárgyalása alkalmával felhívta a közoktatásügyi és a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministert, hogy készítsen törvényjavaslatot a gazdasági főiskola szervezéséről. Tíz éven át, a mint Tormay egyik emlékiratában írja, csak a törvényhozásban időnként elhangzott felszólalások tartották napirenden a kérdést, de senki sem kísérelte meg annak gyakorlati megoldását, pedig abban az időben is voltak már szószólói annak a most megvalósuló tervnek, hogy a felsőbb gazdasági tanítást a tudomány-egyetem vagy műegyetem keretében kell megoldani. Tormay ezzel szemben önálló gazdasági főiskola szervezését sürgette, a mely csak az előadók és tanítási eszközök tekintetében állott volna némi kapcsolatban a többi főiskolával, hogy céljaira felhasználhassa ezeknek a legkiválóbb szakembereit is.

A főiskola helyül a fővárost jelölte ki: »a hol, mint mondja, a tanárok a tudomány magaslatán állanak, a hol a tanszékek kellően fel vannak szerelve, a hol minden tudományos törekvés központosul, a hol a társadalmi műveltség magához vonzza a fiatalságot«.

Budapesten óhajtotta tehát szervezni a főiskolát, mert itt a természettudományi szakoknak kitűnő tanárai voltak, a kiket a mezőgazdasági tudományok művelőivel való szorosabb együttműködés gyakorlati irányú és a mezőgazdaságnak is hasznára váló bűvárkodásra serkentett volna.

Gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister 1882-ben elrendelte a mezőgazdasági és erdészeti főiskola szervezési munkálatainak megkezdését és azok vezeté-

sével Tormayt bízta meg. Egyben az állatorvosi tanintézet tőszomszédságában, a Rottenbiller-utca és mostani Wesselényi-utca sarkán, a főiskola céljára nagy telket vásárolt.

Tormay a megbízásnak igyekezett lelkiismeretesen megfelelni s alapos tanulmányok után elkészítette a főiskola szervezési szabályzatát, tantervét és vizsgarendjét, a felterjesztésében pedig kifejtette, hogy a mezőgazdasági főiskola leg hamarabb és legkevesebb áldozattal az állatorvosi tanintézettel kapcsolatosan szervezhető, mert egyrészt feladatait illetőleg ehhez a tanintézethez áll legközelebb, másrészt a szükséges tanszerek, illetőleg intézetek egy része az állatorvosi tanintézeten megvan már; így szervezve van az összehasonlító anatómiai, összehasonlító élettani, állattenyésztéstani, állatjárványtani, chemiai és botanikai tanszék, illetve intézet. Be akarta vonni azonkívül a közreműködésbe az egyetem és műegyetem tanárai közül a természettudományok előadóit, továbbá a földtani és meteorológiai intézet szakembereit is.

A főiskola hároméves tantervébe több olyan ma általánosan fontosnak ismert tantárgyat javasolt beleilleszteni, a melyre még akkor nem sok figyelmet fordítottak a gazdasági tanintézetek, nevezetesen: a tenyésztett növények kórtanát, a nemzetgazdaságtant, a mezőgazdaságot közelebbről érintő törvényeket, a mezőgazdasági statisztikát stb.

Nagy gondot fordított javaslataiban arra is, hogy a gyakorlatokra és a kísérletes vizsgálatokra megadassék a tanításban minden eszköz és alkalom, hogy a hivatottak minél alaposabban kiképezhessék magukat s előkészülhessenek az önálló tudományos bűvárkodásra.

A főiskola gazdasági oklevele, egyebek között, az állami szolgálatra, tanári oklevele pedig a gazdasági tanintézetek tanári állásaira képesített volna.¹⁾

E sok előrelátással készült javaslat, sajnos, nem valósult meg, noha később is többször volt alkalma e kérdésben véleményt mondani.

¹⁾ L. a M. Kir. Állatorvosi Főiskola irattárában Tormaynak az 1883. évi február 12-én kelt felterjesztését a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministerhez.

Az 1884. évi októberben gr. Széchenyi Pál beosztotta Tormayt, mint mezőgazdasági szaktanácsost, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministeriumba. Úgy látszik azonban, hogy nem nagy kedvvel vált meg igazgatói és tanári állásától, mert fenntartotta magának azt a jogot, hogy egy éven belül visszatérhessen a tanintézethez. Két évvel később, vagyis az 1886. évi július 12-én az összes gazdasági tanintézetek és a szarvasmarhatenyésztés érdekében felállított telepek főigazgatójává lett, az 1888. évi márczius 28-án pedig gazdasági főigazgatónak nevezte ki a király, egyben pedig az állatorvosi tanintézet igazgatói állásától felmentette.

Ettől az időtől kezdve egész munkásságát hivatalos kötelességei, főleg a gazdasági szakoktatás és az állattenyésztés szervezése foglalták le s a mikor kiderült, hogy az állattenyésztés érdekében a törvényhatóságoknál kezdeményezett intézkedések kellő sikerre nem vezettek, megfelelő törvényes rendelkezések előkészítésével igyekezett az ország állattenyésztésének egyöntetű rendezését biztosítani.

Egy negyed századra terjed az a folytonos, következetes és a nehézségektől vissza nem riadó munkásság, melyet az állattenyésztés szervezése és fokozatos javítása érdekében kifejtett. Azonkívül nem csak tanári, hanem közigazgatási szolgálata közben is mindent megtett a gazdaközönség szakértelmének fejlesztése és a helyes tenyésztési elveknek a gyakorlati életbe való átvitele céljából is. Neki köszönhető, hogy az állattenyésztés tanítása mindinkább gyakorlatiasabbá és részletesebbé lett mind a gazdasági tanintézeteken, mind pedig az állatorvosi tanintézetben, a mi lehetővé tette, hogy a gazdákkal együttesen az állatorvosok is hasznos szolgálatokat tegyenek e téren a mezőgazdaságnak. De gondja volt arra is, hogy ezek az ismeretek a kisgazdák körében is terjedjenek.

Méltán elmondhatjuk, hogy a Tormay soha nem szünő gondoskodásának és buzdításának igen nagy része volt abban, hogy a bekövetkezett nehéz gazdasági helyzetben épen az állattenyésztés jövedelmének fokozódása segített a mezőgazdaság súlyos állapotán.

1896-ban Darányi Ignác földművelésügyi minister megbízásából szervezte az állattenyésztési és tejgazdasági felügyelő-

ségeket, a mely intézmények alkalmas szakembereket állítottak a kormány szolgálatába az állattenyésztés érdekeinek védelmére.

Részt vett azonkívül csaknem valamennyi törvényjavaslatnak az előkészítésében és kidolgozásában, a melyet közigazgatási szolgálata közben a földművelésügyi ministerek a törvényhozás elé terjesztettek. Legtöbb része volt mégis ezek közül a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. t.-cz., továbbá a mezőgazdasági czikkek hamisításának tilalmazásáról szóló 1895. évi XLVI. t.-cz. kidolgozásában. Természetes következménye volt e munkásságának, hogy mikor az utóbb említett törvény értelmében a felülbíráló tanácsot szervezték, Tormayt nevezték ki elnökének.

Az állattenyésztési főosztályon kívül főnöke volt a gazdasági, szakoktatásügyi és kísérletügyi, a kertészeti és gyümölcsészeti, valamint a közgazdasági és mezőgazdasági főosztályoknak is s e minőségében szervezte az újonnan alapított földművelési iskolákat, közreműködött a gazdasági akadémiák, a mezőgazdasági kísérletügyi intézmények és a kertészeti tanintézet stb. fejlesztésében.

Hivatalbalépése idejében úgyszólván csak az állatorvosi tanintézettel kapcsolatos budapesti vegykísérleti és magvizsgáló-állomás szolgálta hazánkban a mezőgazdaság érdekeit. Tormay azonban már 1883-ban a gazdasági főiskola szervezéséről szóló javaslataiban kifejtette, hogy mind a szaktudományok, mind a gyakorlati mezőgazdálkodás érdekeinek leghatásosabb fejlesztői a jól szervezett kísérleti intézmények. Akkor e javaslatának megvalósítására a feltételek, főleg a pénzügyi viszonyok kedvezőtlenek voltak, későbbben azonban a gazdatársadalom is belátta e törekvés nagy fontosságát s maga is mindinkább sürgette ez intézmények szervezését. Így jöttek létre a gazdasági akadémiákkal kapcsolatos vagy önálló kísérleti intézmények, a melyekben ma igen jelentőségteljes tudományos munka folyik.

Az 1901. évtől kezdve államtitkári teendőkkel is meglett bízva s ennek folytán olyan kiterjedt és felelősségteljes munkakört kellett ellátnia, melynek csak a Tormay rendkívül nagy munkaereje tudott sikeresen megfelelni.

VI.

Tormay irodalmi munkássága.

Irodalmi munkásságát 1861-ben, mint az akkori állatgyógyintézet tanársegédje kezdte meg *Zsírhzízlalási kísérletek* című dolgozatával s közel egy félszázadon át folytatta lan-kadatlan kitartással. Munkáinak egyik részével a tudományos irodalmat gyarapította, másik részével pedig a mezőgazdasági gyakorlati ismereteknek a gazdák körében való elterjesztésére törekedett.

Tudományos munkái közül a legértékesebbek az állattenyésztésről szólnak, s nem csak feldolgozásuk módja, hanem tartalmuk tekintetében is eredeti művek. Az állattenyésztés-tannak Tormay előtt egyáltalában nem voltak hazánkban számbavehető művelői, de nem volt czéltudatosan és okszerűen vezetett állattenyésztés sem; mind a kettőt az ő tudományos és gyakorlati tevékenysége vezette modern irányba.

Legjelentékenyebb munkája: *A szarvasmarha és tenyésztése*, melynek első kiadása 1877-ben jelent meg s azóta még két, részben három új kiadásban került ki a sajtó alól. A negyedik kiadásból már csak a munka első részét rendezhette sajtó alá, a mi 1906-ban meg is jelent, míg a második és harmadik részét, időközben bekövetkezett halála miatt, már nem állott módjában újabb megfigyeléseivel kibővíteni.

E 38 nyomtatott ívre terjedő s igen sok természethű és szép eredeti rajzzal díszített könyvének első részében, a szarvasmarha általános jellemzése után, párhuzamba állítja a régibb mezőgazdasági viszonyokat a jelen állapottal s az összehasonlítás alapján kifejti azokat a feltételeket, a melyeknek megteremtésével állattenyésztésünk jövedelmezőbbé és a külföldivel mindenben versenyképesé volna tehető. Saját beható vizsgálataira támaszkodva, igen részletesen leírja a szarvasmarha külső bélyegeit, tekintettel a különböző fajtákra s azokra a hibákra, melyek az egyes testrészekben előfordulhatnak. Tárgyalja az állatszempléken és a kiállításokon használatos bírálati eljárásokat, kifejti az e tekintetben követendő irányelveket s részletesen

ismerteti azt a bírálati eljárást, melyet ő dolgozott ki és honosított meg hazánkban.

A negyedik kiadásnak ezt az első részét teljesen átdolgozta a megváltozott gazdasági viszonyoknak megfelelően, mert míg régebben főleg az igavonásra használt szürke szarvasmarha volt hazánkban elterjedve, addig újabb időben a színes és bővebben tejelő fajták honosodtak meg, elsősorban tehát ezeknek a fajtáknak a morphologiai sajátosságaira kellett könyvében nagyobb figyelmet fordítani.

A könyv második része a bölény-, a bivaly- és a tulokfajok természetrajza, melyben ismerteti az egyes fajokat öslénytani, morphologiai, anatómiai és biológiai tekintetben. Részletesebben főleg a tenyésztett fajokkal foglalkozik, kiterjeszkedve minden olyan bélyegükre és tulajdonságukra, a melyből e fajok tenyésztési értéke, igavonásra, tej- vagy hústermelésre való használhatósága megítélhető. Legalaposabban a szelíd tulokkal vagyis a szarvasmarhával s ennek fajtáival foglalkozik, különös gondot fordítva a koponyaalakulások tekintetében megállapítható eltérésekre. E leírásaiban elsősorban évtizedekre terjedő saját vizsgálataira és méréseire támaszkodott s a *Bos taurus primogenius*-, *brachyceros*-, *frontosus*- és *eurycephalus*-fajtákon végzett beható tanulmányaival újabb bizonyítékokat szolgáltatott, hogy az ősi alak ezek között valóban a primogenius-typus, melyből a variabilitas, selectio és a különféle viszonyokhoz való alkalmazkodás, illetőleg a domesticatio folytán keletkeztek a többi típusok.

A harmadik részben az európai szarvasmarhafajtákat írta le s igen becses adatokat örökített meg a mindinkább szűkebb térre szoruló ú. n. magyar-erdélyi szarvasmarháról, mert ennek az állatfajtának Tormay volt a legalaposabb ismerője, úgy hogy e tekintetben könyve forrásmunka. Nagy hozzáértéssel és mondhatnám előszeretettel fejti ki e szarvasmarhafajta előnyeit, szemben a kényesebb és követelőbb fajtákkal. »Ápoljuk a honit, mely nem hagy bennünket cserben, mondja egy helyütt, rossz körülmények közt is megvan, gyengén telel, mostohán nyaral, mégis használható állat lesz belőle.« De igen értékesek és alaposak a többi európai szarvasmarhafajtáról szóló ismertetései is, mert külföldi utazásaiból, főleg a hazai

köztenyésztésre alkalmas fajták betelepítése céljából tett utasásaiból, saját tapasztalataiból ismerte valamennyit.

Méltán írja e munkájáról egyik hivatott bírálója: Monostori Károly, hogy: »nincsen a nemzetközi irodalomban sem olyan mű, mely a szarvasmarhák morphológiáját és fajtáit olyan kimerítően s olyan sok jó és tájékoztató rajzzal illusztrálva tárgyalná, mint a szóban lévő könyv. Rendkívül becselessé az teszi, hogy közvetlen megfigyelések és tapasztalatok alapján lett írva«.

Második nagyobb eredeti munkája az *Általános állattenyésztéstan*, melynek harmadik kiadása 1905-ben jelent meg. Első része igen érdekes összefoglaló képét adja hazai gazdálkodásunk régi, patriarchalis módjának, a legelők elkülönítésére és a tagosításra irányuló törekvéseknek, majd a legelők felosztásából és felszántásából eredő káros következményeknek. Leírja azokat a törekvéseket, melyekkel egyes nagybirtokosok a hazai tenyésztett állatfajtákat külföldi háziállatok betelepítése útján javítani igyekeztek és rámutat azokra az akadályokra, melyek e törekvések sikerének többé-kevésbé útját állották. Irányelveket állít fel a jövőre és kijelöli azokat a feladatokat, a melyek megoldásával hazánkban az állattenyésztés továbbfejleszthető lenne. Negyedik fejezete a faj és fajta fogalmát a szakavatott állattenyésztő nézőpontjából körvonalozza s egyrészt az ősöknek, másrészt pedig a külső körülményeknek a fajták keletkezésére való befolyását fejtegetve, a létért való küzdelem és a természetes tenyésztés fajalakító jelentőségét méltatja. Az állatfajták szándékos kitenyésztéséről szóló vélemények bírálata után az állattenyésztés legérdekesebb, de egyúttal legnehezebb kérdésével: az átörökítéssel foglalkozik s e tekintetben is főleg a saját gyakorlati tapasztalatai és tenyésztési kísérletei tanulságosak.

Messze vezetne, ha e kérdésekről szóló fejtegetéseit ismertetném s így csak annyit legyen szabad megemlítenem, hogy Lamarck és Nügeli értelmében a változó életfeltételeknek is nagy befolyást tulajdonított a fajták kialakulásában és azt vallotta, hogy az állat az ezek hatása közben szerzett bélyegeit és tulajdonságait is képes részben vagy egészben átörökíteni ivadékaira.

Tormay jól tudta, hogy a tenyésztési kísérletek és gyakorlati megfigyelések eredményeinek helyes kritikával való felhasználása igen fontos, mert csak helyesen végrehajtott tudományos kísérletek és megbízható szakszerű megfigyelések alapján oldhatók meg az állattenyésztés vitás kérdései.

A biológiai kutatás eredményeit tulajdonképpen még nem használták fel olyan mértékben az állattenyésztés céljainak előmozdítására, mint a növénytermelés érdekében; pedig elvitathatatlan, hogy mind a tudományos biológiának, mind a gyakorlati állattenyésztésnek érdekében állana, ha kölcsönös vonatkozásaik a jövőben nagyobb figyelemben részesülnének. A háziállatok céltudatos tenyésztése sok megoldatlan kérdésnek s ezek között az öröklés problémájának a megvilágítására is sok értékes adatot szolgáltatathatna, mert tudományos alapon való továbbfejlesztése esetén az állattenyésztéstan átalakulhatna a biológia egyik fontos ágává. Az állattenyésztésnek, mint a biológiai kérdések megfigyelésére alkalmas módszernek megfelelő felhasználása egyben gazdasági sikereit is elősegítené, hiszen a tények felderítése magában véve nem elégítheti ki a természetbuvárt, ha megvan a lehetőség arra, hogy a tudományosan megállapított tételeket a gyakorlati élet céljaira is értékesíthesse.

Hazánkban Tormay volt az első és sokáig az egyetlen szakember, a ki a biológiai kutatások eredményeit, főképen az örökléstan tételeit az állattenyésztés terén gyakorlatilag is törekedett hasznosítani, már olyan időben is, a mikor annak nagy jelentőségét, legalább nálunk, még egyáltalában nem ismerték fel. Egy nagyobb tanulmányában már az 1890. évben törekedett az átöröklés kérdését gyakorlati irányban megvilágítani és tételeit a háziállatok tenyésztésére alkalmazni.

Sok hasznos szolgálatot tett Tormay népszerű munkáival is, melyek a mezőgazdaságnak valamennyi ágát felölelték. Legtöbb idevágó munkája a földműveléssel foglalkozó népnek szólt s annak idején senki sem tudott mezőgazdasági kérdésekről a nép nyelvén úgy beszélni és írni, mint ő, természetes tehát, hogy megértették és meg is szerették könyveit. Munkái igen széles körben elterjedtek s belevittek a nép ismeretvilágába

sok olyan új felfogást, irányelvet és gyakorlati tudást, a mi nagy hasznára vált a mezőgazdaságnak.

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései címen ismert népies munkái közül egyesek négy kiadást megérttek, sok ezer és ezer példányban elterjedtek és még ma is kedvencz olvasmányai a falusi gazdáknak.

Számos könyvet írt a földművesiskolák és néptanítók részére is. A *Mezőgazdasági vezérfonal* néhány év alatt öt kiadásban jelent meg, a mi legjobb bizonyíték arról, hogy a gyakorlati czélnek, melyre szánva volt, kitűnően megfelelt.

A *magyar gazda kincsháza* című könyvében tömören, de világosan és áttekinthető formában összefoglalta, a kiskgazda igényeihez mérten, a mezőgazdaság összes ágait s egyszerűen és könnyen érthető nyelven ismertette meg olvasóival az okszerű gazdálkodás módjait és feltételeit.

A gazdasági életet, annak örömeit és apró-cseprő bajait, hasznát és gondjait kevesen ismerték úgy, mint Tormay. Világosan tudta tehát megjelölni, hogy milyen irányban kell a kiskgazda érdekeit támogatni, ismereteit pótolni és fejleszteni. Az életnek írt, az életből vette a példáit, a melyekkel tanításait magyarázta s ebben rejlett a titka annak a sikernek, hogy könyveit nem csak forgatták, de haszonnal olvasták.

Népszerű munkái jól beillettek Darányi Ignác földművelésügyi minster programjába, melylyel a földművelő nép gazdasági ismereteit igyekezett minden lehető módon fejleszteni. A téli gazdasági tanfolyamok, a népies előadások, a háziipari oktatás tartós hatását semmi sem biztosíthatta jobban, mint azok a széleskörű szakismerettel és igen nagy gyakorlati tapasztalattal megírott könyvek, melyeket Tormay adott a kiskgazdák kezébe.

Gazdasági íróink közül a legsokoldalúbb és legtermékenyebb volt, mert alig volt olyan fontosabb mezőgazdasági, állattenyésztési vagy állategészségügyi kérdés, melyhez a szaklapokban vagy külön kiadott kisebb-nagyobb munkáiban hozzá ne szólt volna. Tág ismeretköre, önálló megfigyelései és ezeken alapuló éleslátása segítségével igen sok termékeny gondolatot vitt bele a köztudatba, sok hasznos tervet fejtett ki és igyeke-

zett megoldani, vagy legalább is a megvalósuláshoz közelebb vinni.

Önállóan megjelent nagyobb munkáin kívül több százra megy azoknak a közleményeknek a száma, melyek szétszórva, a szaklapokban és napilapokban jelentek meg.

Hazánk gazdasági viszonyait a külfölddel is törekedett megismertetni s e végből német, francia és angol nyelven több tanulmánya jelent meg. Az amerikai consuli jelentésekben hazánk szarvasmarhatenyésztését ismertette és az ő tollából származott a *La Hongrie agricole* című munka is.

VII.

Tormay társadalmi tevékenysége.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület munkásságában, a mult század hetvenes éveitől kezdve, állandóan részt vett. Galgóczy Károlylyal, a Magy. Tud. Akadémia tiszteleti tagjával egyetemben azok közé a lelkes férfiak közé tartozott, a kik Korizmics László alelnök vezetésével életet vittek a Köztelek falai közé és megépítették a modern magyar mezőgazdasági cultura és irodalom fundamentumait. Már az 1874. évben több értekezést adott ki az Egyesület Tormay közreműködésével az állattenyésztésről, a következő évben pedig megbízta, hogy a szentlőrinczi tejgazdaságban összehasonlító vizsgálatokat tegyen különféle fajtájú szarvasmarhákön a takarmányértékesítés és tejtermelés között való összefüggés megállapítása céljából. Ettől az időponttól kezdve igen sok előadást tartott a Köztelken a szarvasmarhákrol, az állatoknak a keresztezés útján való nemesítéséről és más actualis kérdésekről.

A gazdatársadalom egyik vezérévé tulajdonképen akkor lett, mikor a magyar gazdák Székesfehérváron az 1879. évben tartott II. országos értekezleten napirendre tűzték azt a fontos kérdést, hogy a gabonaárak csökkenésére való tekintettel mi módon lehetne az állattenyésztéssel a mezőgazdaság jóvedelmének egyensúlyát helyreállítani? E nagyjelentőségű kérdés előadójának Tormayt kérték fel, a ki tanulmányában kifejtve

a mezőgazdaság hanyatlásának okait, megjelölte azokat a kormányzati és társadalmi feladatokat, a melyek megoldásával a fenyegető baj orvosolható. Az általa kifejtett irányelvek és a gazda-congressuson elhangzott vélemények adták meg azután az első indítékot arra, hogy mind a kormány, mind a társadalom részéről megkezdődött a mozgalom a hazai állattenyésztés újjászervezésére.

1882-ben Tormay vezetése alatt alapította meg az Egyesület a Magyar Törzs- és Nyájkönyvet, későbbben pedig állandóan közreműködött az Országos Törzskönyvelő Bizottságban, mely a nevesebb állattenyésztések állományát nyilván tartja. Az 1885. évben javaslatot készített az állattenyésztési kerületek beosztásáról és a szarvasmarhatenyésztés fejlesztésének módjáról. E munkával újra homloktérbe állította e fontos közgazdasági feladatot, a mi azután nem is került le többé a napirendről, a míg nem nyert kielégítő megoldást.

Tevékeny tagja volt az egyesület igazgató-választmányának, tejgazdasági, irodalmi és tanügyi szakosztályának, az 1892. év óta elnöke volt az állattenyésztési és állategészségügyi szakosztálynak és a tenyészállatvásár rendező bizottságának, Széll Kálmán lemondása után pedig magának az állatvásár bíráló bizottságának is, a melynek tanácskozásain, értekezletein nem csak elnökölt, hanem valósággal vezette és irányította is a tanácskozásokat.

Évtizedeken át egyik vezetője volt a mezőgazdasági és állatkiállításoknak, főképen pedig az 1885. és 1896. évi országos kiállításnak, de a nemzetközi világkiállítások magyar részének is.

Egy emberöltőre terjedő munkásságának és azoknak az érdemeknek elismeréseül, melyeket a hazai mezőgazdaság fejlesztésében és az Egyesület feladatainak előbbrevitelében szerzett, az 1906. évi december 8-án tartott közgyűlés tiszteleti tagjának választotta.

Az Országos Közegészségügyi Tanácsnak az 1878. évtől kezdve rendes tagja volt, mint a földművelésügyi minister képviselője és e minőségében a Tanács megbízásából számos nagyfotosságú közegészségügyi kérdésben szerkesztett véleményt.

Sokat foglalkozott a városok élelmezésének kérdésével s említésre méltó, hogy a népélelmezés javítása és olcsóbbá

tétele czéljából már a hetvenes években sürgette a lóhúsnak emberi eleségül való felhasználását. Később (1894 márcz. 8.) a Közegészségügyi Tanácsban is hasonló értelemben adott ez ügyben véleményt, tudományos alapon is kifejtve, hogy a lóhús az emberi táplálkozásra minden tekintetben teljesen alkalmas.

A kilenczvenes évek elején többször tett külföldi tanulmányutat abból a czélból, hogy a nagy városok élclmezését és az erre szolgáló köz- és állategészségügyi intézményeket, nevezetesen a vágóhidakat, állatvásárokat, a vásárcsarnokokat stb. közvetlen tapasztalásból megismerje és szerzett tapasztalatait a hazai viszonyok javítására értékesíthesse.

Tormay kezdeményezésére vált ki 36 évvel ez előtt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésének egyik szakosztályából az Országos Magyar Állatorvos-Egyesület, midőn 1879-ben a Budapesten tartott XX. nagygyűlés gazdasági és állatgyógyászati szakosztályában e tárgyban indítványt tett és beterjesztette az alapítandó egyesület alapszabályainak tervezetét. Az 1880. évben megalakult az Egyesület és Tormay lett az elnöke. Huszonnégy éven át vezette nagy előszeretettel és buzgalommal az Egyesület ügyeit, a mely idő alatt az megerősödött, jelentékeny vagyont gyűjtött, segélyalapot teremtett, folyóiratokat és könyvkiadóvállalatot alapított és számottevő intézménynyé nőtte ki magát. Elvitathatatlan, hogy az Állatorvos-Egyesület igen jelentékenyen hozzájárult hazánkban az állatorvosi tudomány fejlesztéséhez és az állategészségügyi intézmények fokozatos javításához. Az 1904. évben elnöki tisztéről lemondván, az Egyesület, elismerésének és hálájának jeléül, tiszteletbeli elnökévé választotta és emlékére a segélyalap javára nagyobb alapítványt tett.

VIII.

Tormay utolsó évei.

Negyvenhárom évi állami szolgálat után, az 1904. évi február 14-én vonult nyugalomba. Tulajdonképen azonban nem nyugodott azután sem, mert megszabadulva felelősségteljes és terhes hivatalos teendőitől, minden idejét és tudását társadalmi

és irodalmi téren törekedett értékesíteni. Sajtó alá rendezte, átdolgozta, kibővítette elfogyott régiebb munkáit, hogy az újabb tapasztalatokkal kiegészítve kerülhessenek a gazdaközönség kezébe. De hozzászólt az újonnan felvetődött actualis kérdésekhez is, főleg a mezőgazdaságot érintő socialis és egészségügyi kérdésekhez.

Dolgozott úgy szólván utolsó napjáig és az 1906. évi december 30-án bekövetkezett halála előtt két héttel még elnökölt az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület egyik szakosztályának ülésén s megjegyzéseket fűzött az ott elhangzott előadáshoz.

Tanári működése, közigazgatási szolgálata, társadalmi tevékenysége és irodalmi munkássága jutalmául sok kitüntetésben és elismerésben volt része. A gazdasági szakoktatás és az állattenyésztés szervezésében kifejtett sikeres munkásságáért előbb a kir. tanácsosi címmel, majd 1882-ben a III. oszt. vaskoronarenddel, 1885-ben ministeri tanácsosi címmel, 1896-ban magyar nemességgel és nádudvari előnévvel, 1903-ban a Lipót-rend lovagkeresztjével, 1904-ben pedig, mikor nyugalomba vonult, államtitkári címmel tüntette ki a király kegye. Külföldi kormányoktól is többször részesült kitüntetésben s tulajdonosa volt a badeni zähringi oroszlán-rend, a szász Albert-rend, a francia méríte agricole-rend stb. középkeresztjének.

Irodalmi munkásságának elismeréseül a Magy. Tud. Akadémia az 1899. évi május 5-én tartott nagygyűlésén a III. osztály levelező tagjának választotta és az 1901. évi július 17-én tartott ülésén *Egy fejezet hazánk mezőgazdaságának történetéből* című értekezésével foglalta el a székét.

Műveinek ismertetéséből kitűnik, hogy Tormay igen jelentékeny irodalmi munkásságot fejtett ki. Sokoldalúsága, sokirányú működése és a reá háruló hivatalos feladatok tömege megakadályozta ugyan, hogy nagyszabású és hosszúéletű műveket hagyjon maga után, elvitathatatlan érdeme azonban, hogy a hazai állattenyésztés tudományos megalapozásával úttörő munkát végzett, melynek hatása messzire kihatott és a közgazdaság terén is igen eredményesnek bizonyult. Gyakorlati jelentőségében éppen olyan fontos volt a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére, a szó valódi értelmében való népszerűsítésére

szolgáló irodalmi munkássága is, melynek jelentőségét eléggé méltányolni alig lehet.

Élete és munkássága tauusítja, hogy a vasakaratú férfiak közül való volt, a kiknek a nagy munkakör, a nagy feladatok terhe megsokszorozza az erejét és a kik a pihenést is új munkában keresik.

Tanított élő szóval, mint tanár és nagyszámú munkáival, mint kimeríthetetlen termékenységű író. A közigazgatás terén pedig igyekezett megvalósítani az új eszméket és új irányokat, a melyeknek helyességét a gyakorlati élet igazolta.

A mezőgazdasági irodalom terén való sikeres munkássága és az intézmények, a melyeknek tervezésében és felépítésében több mint négy évtizeden át lankadatlan buzgalommal dolgozott, maradandó emléket biztosítanak nevének, melyet a magyar cultura minden munkása hálával és tisztelettel fog emlékezetben tartani.

FÜGGELÉK.

TORMAY BÉLA IRODALMI MUNKÁI.¹⁾

1861.

Zsírhzizlalási kísérletek. Pest, 1861.

1862.

Lófogtan vagy a ló életkorának meghatározása. Kiadja a Gazdasági Füzetek szerkesztője. Pest, 1862. 5 táblával.

1868.

A III. nemzetközi állatorvosi gyűlekezet. (Zlamál Vilmostal.)
Közlemények a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium köréből. Pest, 1868.

1871.

Állatgyógyászati vázlatok. Debreczen, 1871.
Általános állattenyésztéstan. Debreczen, 1871.

1872.

Gazdasági lótenyésztés. Pályamű. A szöveg közé nyomott 84 ábrával. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium kiadványa. Debreczen, 1872.

1873.

A falusi lótenyésztő. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium kiadványa. Debreczen, 1873.

Az Érmellék szőlészete és borászata. Pest, 1873.

Die Érmellék, ihre Weinkultur und ihr Wein. Eine Denkschrift zur Wiener Ausstellung. Pest, 1873.

---

¹⁾ Számos közleményének csak a címe ismeretes, de a megjelenés helye és ideje nem. Ezeket nem vettem fel a jegyzékbe.

1874.

Állattárlatok a bécsi kiállításon. Erdélyi Gazda. Kolozsvár, 1874.
A szarvasmarhafajokról általában és a scheinfeldi fajról különösen. Pest, 1874.

1875.

Gazdasági szemle a bécsi közkiállításon. Szerkesztette: Barkassy Kálmán Vörös Sándor és Gamauf Vilmosmal. Kolozsvár, 1875.

1876.

Állattenyésztési füzetek. Pest, 1876.
A m. kir. állatorvosi tanintézet értesítője. Pest, 1876.

1877.

A szarvasmarha és annak tenyésztése. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. ministerium kiadványa. Pest, 1877.
A m. kir. állatorvosi tanintézet értesítője. Pest, 1877.

1879.

Nézetek és tapasztalatok a haszonbérlet köréből. Gazdasági Lapok, XXXI. évf., 1879.

Hivatalos jelentés a Párisban 1878-ban tartott egyetemes kiállításról. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister úr megbízásából kiadja az Országos m. kir. statisztikai hivatal. IX. füzet. *Az Állattenyésztés.* Első rész. Szarvasmarha, juh, sertés és baromfi. Szerkesztette: —. Budapest, 1879.

A magyar gazdák Székesfehérvárott az 1879. évi június 3—5. napjain tartott II. országos értekezletén tárgyalt hetedik kérdés: »Hogy a gabonaárak csökkenése a magyar gazda létezését ne veszélyeztesse, az eddigi üzletrendszer változtatása szükséges; az állattenyésztés melyik ága szükségeli viszonyaink között a melegebb felkarolást?» U. o., 1879.

A m. kir. állatorvosi tanintézet értesítője. U. o., 1879.

Egy kis elmélkedés sertésenyésztésünk érdekében. U. o., 1879.

1880.

Enquête-bizottság véleménye az állattenyésztésről. U. o., 1880.

1882.

Kalauz a lópatkolásban. Kovácsok számára. 20 táblával. U. o., 1882.
A m. kir. állatorvosi tanintézet értesítője. U. o., 1882.

1883.

Az elvetelés kanczákon és teheneken. Veterinarius, VI. évf., 1883.
 p. 167—170, 183—187.

1884.

Kalauz a lópatkolásban stb. II. kiadás. Budapest, 1884.*Néhány szó a sertéstenyésztés érdekében.* Veterinarius, VII. évf., 1884. p. 67.

1885.

A szarvasmarha tenyészkörületei az országban. Budapest, 1885.
Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. U. o., 1885.*Szarvasmarhatenyésztésünk állapota.* (A tenyészmahakiállítás katalógusának előszava.) U. o., 1885.*Sertéstenyésztésünk állapota.* (A sertésakiállítás katalógusának előszava.) U. o., 1885.

1886.

Tenyésszarvasmarhák, juhok, sertések, úgyszintén a házállatok tartása 1885-ben. U. o., 1886.

1887.

Elbeszélés a régen múltból. Budapest, 1887.*Az állatorvosi szakoktatás 100. évfordulójának ünnepe.* Ünnepi beszéd. Veterinarius, X. évf. 1887. p. 33.*A szarvasmarha és tenyésztése.* I. rész. II. kiadás. Számos fametszetű ábrával. Budapest, 1887.

1888.

Mezőgazdaság és állattenyésztés. Osztrák-Magyar monarchia írásban és képben. III. k. U. o., 1888. p. 411.

1889.

Nádudvari uramnak a borju fölneveléséről szóló beszélgetései. Budapest, 1889.*Nádudvari uram az állategészségügyi törvényről a legszükségesebb tudnivalókat estéli beszélgetések alkalmával megismerteti.* U. o., 1889.

1890.

Az átörökítés. Veterinarius, XIII. évf., 1890. p. 319., 367.*A szarvasmarha és tenyésztése.* II. és III. rész. II. kiadás. Számos fametszetű ábrával. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület könyvkiadóvállalata. Budapest, 1890.*A gazdasági kezelők részesítése a tiszta jövedelemben.* Különlenyomat a Mezőgazdasági Szemléből. Magyar-Óvár, 1900.*Magyarország juhászata.* Budapest, 1890.

1891.

A mezőgazdát is érdeklő néhány városi ügyről. Jelentés nagyméltóságú gróf Bethlen András m. kir. földművelésügyi minister úrhoz. Budapest, 1891.

A sertéskérdés egy fontos részlete. Mezőgazdasági Szemle. IX. évf. 1891. 2. f. 49. l.

1892.

A sertéskérdés egy fontosabb részlete. 2. kiadás. Budapest, 1892.

A szarvasmarha és tenyésztése. I. rész. III. javított és bővített kiadás. 72 ábrával. U. o., 1892.

1894.

Elmélkedés a mezőgazdasági egyensúlyról, Budapest, 1894. 63 l.

A lóhús kiméréséről. Veterinarius. XVII. évf., 1894. p. 161.

1895.

Általános állattenyésztéstan. II. kiadás. Budapest, 1895. (VIII + 327 l.)

1896.

A háziállatok tenyésztése. Földmívelésiskolák növendékeinek használatára és kisebb birtokosok számára. Budapest, 1896. 112 l.

1897.

A konyhasó mezőgazdaságunkban. Veterinarius. XX. évf., 1897. p. 97., 129.

1899.

Mezőgazdasági vezérfonal néptanítók számára. 3. javított és bővített kiadás. A földmívelésügyi m. kir. minister megbízásából írta —. Budapest, 1899. VII + 352 l.

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései. A téli mezőgazdasági tanításokban résztvevő kisgazdák okulására. Budapest, 1899.

1900.

A magyar gazda kincsháza. A magy. kir. földmívelésügyi minister megbízásából írta —. Budapest, 1900.

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései a téli tanításokban résztvevő kisgazdák okulására. U. o., 1900. 38 l.

1901.

A szarvasmarha és tenyésztése. Második rész. Természettajzi adatok és koponyaalakulások leírása. Harmadik javított és bővített kiadás. 39 fametszetű ábrával. Budapest, 1901. 407 l.

1902.

Egy fejezet hazánk mezőgazdaságának történetéből. (A szerző székfoglalója a M. Tud. Akadémia 1901 június 17-én tartott ülésén,) Mezőgazdasági Szemle. XX., évf. 1902. 2—4. f.

Állatorvosi feladatok a köztenyésztés terén. Az Állatorvosi könyvtár V. kötete. Kiadja a Magyar Országos Állatorvos-Egyesület. Budapest, 1902. VI + 176 l.

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. Második bővített kiadás. 111 ábrával. U. o., 1902. 409 l.

Mezőgazdasági vezérfonal néptanítók számára. A magy. kir. földmívelésügyi minister megbízásából. Negyedik javított és bővített kiadás. (A m. kir. földmívelésügyi minister kiadványai 1902. 12. szám.) U. o., 1902. XIV + 409 l.

Emlékbeszéd sárvári és felsővidéki gróf Széchenyi Pál fölött. U. o., 1902.

1903.

A háziállatok tenyésztése. Darányi Ignác m. kir. földmívelésügyi minister megbízásából. Második javított kiadás. Budapest, 1903. 111 l.

1904.

Lótenyésztésünket illető nézetek. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület könyvkiadóvállalata. Budapest, 1904. 64 l.

A fulusi lótenyésztő. A m. kir. földmívelésügyi minister megbízásából. 57 ábrával. (A m. kir. földmívelésügyi minister kiadványai. 14. sz.) Budapest, 1904. IV + 167 l.

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. Harmadik bővített kiadás. 111 ábrával. Budapest, 1904. 479 l.

1905.

A községi szövetségről és a közösen való termelésről. Mezőgazdasági Szemle. XXIII., évf. 1905. p. 385. és 433.

Általános állattenyésztéstan. Harmadik kiadás. Az Orsz. Magy. Gazdasági Egyesület könyvkiadóvállalata. Budapest, 1905. XIV + 273 l.

1906.

Mezőgazdasági vezérfonal néptanítók számára. Ötödik javított és bővített kiadás. Budapest, 1906. XIV + 443 l.

A szarvasmarha és tenyésztése. I. rész. A szarvasmarha külsője. Negyedik javított és bővített kiadás. 72 fametszetű ábrával. Budapest, 1906. 192 l.

A tuberkulosis a háziállatok között és a tejkérdés. Mezőgazdasági Szemle. XXIV., évf. 1906. p. 385. és 433.

1908.¹⁾

Nádudvari uram vasárnapi beszélgetései mezőgazdasági dolgokról. Negyedik kiadás. 111 ábrával. Budapest, 1908. 476 l.

¹⁾ Halála után jelent meg.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	—	K	60	f.
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1		20	
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péché Antal</i> l. tagtól ...	—		50	
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	—		60	
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól ...	—		80	
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		40	
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		40	
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Rádzsa Rádzsendrálka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—		80	
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—		20	
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1		—	
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—		90	
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	—		60	
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	—		60	
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2		—	
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól ...	—		80	
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1		50	
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1		—	
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—		60	
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—		60	
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—		30	
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—		30	
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—		60	
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1		50	
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—		50	
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—		60	
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—		30	
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—		60	
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—		80	
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—		60	
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—		60	
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—		80	
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1		20	
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—		60	
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—		30	
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		60	
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1		—	
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—		40	
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—		50	
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1		—	
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—		30	
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1		—	
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1		—	
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—		30	
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—		30	
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1		20	
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—		80	
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól ...	2		—	
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól ...	—		30	
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—		40	
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—		40	
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—		40	
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—		20	
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—		40	
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	—		40	
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1		—	
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—		60	
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—		30	

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	—	K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	—	> 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	III. Staub Mórca l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	—	> 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól ...	—	> 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól ...	—	> 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1	> — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1	> — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Hügyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndt Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	> — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1	> 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	—	> 40 >
	IV. Knaut Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2	> — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1	> — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1	> — >
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól ...	1	> — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Nosvay Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1	> 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Nosvay Lajos</i> r. tagtól ...	1	> — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1	> — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1	> 40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1	> 50 >
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól ...	2	> — >
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól ...	1	> — >
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jandrássik Ernő</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól ...	—	> 80 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 5. SZÁM.

VÁLYI GYULA
LEV. TAG
EMLÉKEZETE

RÉTHY MÓR
RENDES TAGTÓL

FELÖLVASTA 1915 NOVEMBER 29-ÉN

ARCZKÉPPEL

Ára 60 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

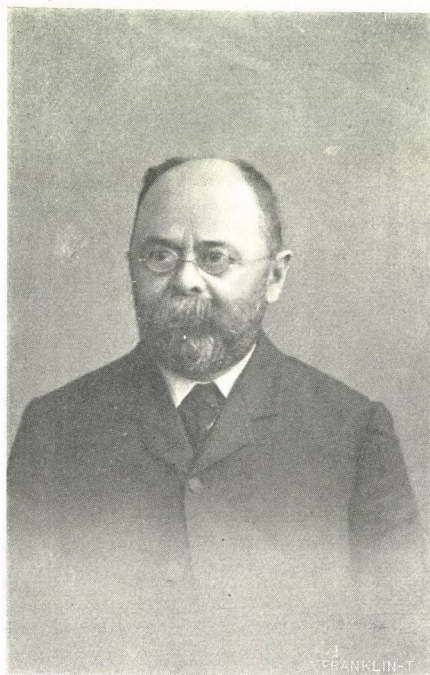
EMLEK BESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boné külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Neudtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynold Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— » 20 »
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tisztt. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmius László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— » 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— » 20 »
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— » 40 »
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	— » 30 »
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— » 50 »
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 » 20 »
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— » 80 »
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 » 20 »
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— » 40 »
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »

Václav Hlaváček

VÁLYI GYULA LEVELEZŐTAG EMLÉKEZETE

RÉTHY MÓR rendes tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1915 november 29-én tartott ülésén.)

A tekintetes *M. Tud. Akadémia* III. osztálya 1913. évi nov. hó 17-iki zárt ülésén engem bízott meg emlékbeszéd tartásával *Vályi Gyula* társunkról, és így nekem jutott osztályrészül, hogy felidézzem amaz emlékeket, a melyek lelkem előtt elvonulnak róla, a kit négy évtizeddel ezelőtt a kolozsvári Tud. egyetemen hallgatóim között először láttam s csakhamar megszerettem, s a ki azóta velem mindszorosabb viszonyba lépván, élte fogytaig a leghívebb, a legbensőbb és legszeretettebb barátom maradt; nekem kell elparentálnom a nagy tudóssá fejlődött volt hallgatómat, holott a dolgok természetes rendje szerint ő lett volna arra hivatott, hogy mint nálam sokkal fiatalabb, túléljen engem, és ő foglalkozzék holtom után az én emlékemmel.

Vályi Gyula, a magyar matematikusok markáns alakja, 1855 január 25-én abban a városban született, a hol a két legnagyobb magyar matematikus, a két Bolyai élt, Marosvásárhelyt. Apai és anyai ágról ősi magyar nemes család sarja. Apja *Vályi Károly*, több nemzedéken át ref. papcsalád fia, a 17-ik században Báthory Zsigmond fejedelemtől nemesített *Válii György* utóda, szintén Marosvásárhelyt született, ott nevedett, ott végezte iskoláit és az ügyvédi vizsgát letéve, már 1848 előtt mint ítélő bíró, majd mint ú. n. derékszéki bíró működött, majd Marosvásárhelyt a ref. egyházközségnek hosszú időn át volt curátora s a városi iskolaszék elnöke; postamasteri állást is töltött be, a melyet édes anyjától,

Szentistváni Nemes Juliannától örökölt volt. Anyja *Dósa Rákhel*, a mohácsi vész előtti parasztlázadás vezérének, *Dósa Györgynek* egyenes utóda, *Dósa Eleknek*, a magyar képviselőház volt alelnökének, e Tud. Akadémia néhai tiszteleti tagjának, testvérhuga; ama tudós férfiúnak, a ki az »Erdélyhoni Jogtudomány« című három kötetes munkájával a nagy jutalomra íteltetett volt méltónak és a kit a haza bölcse *Deák Ferencz* mint Erdély Verbőczijét szokott volt emlegetni. Meghalt 1867-ben. Emlékbeszéd róla Akadémiánkban br. Kemény Gábor, volt minister, megbízott tag elhalálozása okából sajnos nem tartatott.

Vályi Gyulánk így apai és anyai oldalról kiváló szellemi tehetségeket örökölt. Már gyermekkorában meglátszott rajta a kiválóság, és a család minden tagja, *Elek* nagybátyja is, csodagyermekül emlegette. Noha mindig keveset tanult, az elemi iskola és a gymnasium minden osztályában minden tárgyból egyaránt kitűnő előmenetelt tanúsított, és tanárai, közöttük *Mentovich Ferencz* a matheseos et physicae lelkes s tudós professora is, róla a legnagyobb csodálattal beszéltek.

Testi fogyatkozásai, láb- és szembaja, sajnos korán jelentkeztek; az első baja egy esés és hibás gyógykezelés következménye 3—4 éves korából, a második pedig gymnasista korából datálódik. Tanulótársai »bácsi«-nak nevezték biczegő járású, pálczára támaszkodó Gyula barátjukat; bizonyára szeretetreméltósága is hozzájárult, hogy így becézték, mert különben ő volt tanulótársai között a legkisebb és a legfiatalabb.

Felső tanulmányait a *Ferencz József* tudományegyetemen Kolozsvárt végezte és ott (1873/4—1876/7) négy éven át a legnagyobb szorgalommal és kitüntetéssel művelte különösen a matematikai és physikai tudományokat, a melyekért már gyermekkorától fogva lelkesedett: hisz édes atyja *Bolyai Farkasnak* kedvelt tanítványa volt vala, és az ő Tentamen-példányának első lapján ott ékeskedik a nagy magyar matematikus dedicatiója: »Tekintetes Vályi Károly úrnak, barátságos szeretettel.«

Magam 1874-ben neveztetvén ki a kolozsvári alma mater tanárául, és Bolyai János nagy alkotása, a »geometria abso-

luta vera«-val kezdvén előadásaim sorozatát, mindjárt az első félévben szerencsém volt hallgatóim között látni a szorgalmasan jegyző, figyelmes, mindig gondolkozó, hallgatag kedves kis *Vályit*, a kit azontúl is 3 éven át az előadásokon, a szemináriumban és a colloquiumokon a legkiválóbb hallgatómul tiszteltem. Hogy mennyire becsültem az ő képességeit, arról talán legjobban tanuskodik az a körülmény, hogy az 1876/7. tanév második és a rákövetkező tanév első felében, két féléven át heti két dupla órában: *Jacobi* »Dynamik«-áját az első rendű partiális differentiális egyenletek elméletével egyetemben, továbbá *Monge* »Theorie des surfaces courbes« híres munkákat vele referáltattam. Az ő ismeretes alaposságával átvette e munkákat elejétől végig, figyelmét nem kerülte el semmi, és segítség nélkül megértett ő mindent a dolgok velejébe hatoló nagy eszével. A tanítással eltöltött immár elég hosszú életem legszebb órái a Vályival egymagával együtt átélt e kedves órák voltak; és a mikor a közbeneső 1877. évi nagy szünet második havában Borszékra utazva Marosvásárhelyt *Vályit* szülői házában felkeresvén, atyja és anyja engemet hálájukkal elhalmoztak, igazán joggal hárítottam el magamtól minden szavukat azzal, hogy hálával én tartozom nekik, a kik nekem olyan jó tanítványt neveltek és hálával tartozik nekik hazánk, a melynek *Gyula* egyik kiválósága leend. Soha el nem felejttem azt a puritán, egyenes lelkű, kedves párt és még ma is előttem áll az öreg *Vályi*, a mint lelkes szavakkal beszél volt tanáráról *Bolyai Farkas*ról és mutatja a Tentamen-példányt a mester dedicatiójával.¹⁾ Igenis, abból a lelkesen elmondott néhány szóból vált előttem világossá, hogy *Vályi Gyula* miért választotta éppen a matematikai tudományok művelését élete céljává.

Vályi Gyula nemes homlokát a magasztos lelki tulaj-

¹⁾ *Vályi Gyula* a kolozsvári egyetem math. szemináriumának ajándékozta összes könyveit; ezek között van két Tentamen-példány, melyek egyikének elején a fenti dedicatio olvasható, utánna áll: »A külön fél ív a' rég megküldött első darabhoz köttendő elől a' római lapszám szerint«, *Bolyai Farkas* keze írása. A második példányt *Vályi* édes anyja öcscsétől kapta ajándékul; erre az elején fel van írva: »Dono ipsius Auctoris possidet Stephan Dósa 1836. M. Vásárhely.«

donságok egész koszorúja övezte: lelke fogékony volt minden iránt, a mi szép és nemes; és óriási emlékező tehetsége s judiciuma képessé tette zenét, szépirodalmat és a tudományokat teljesen megérteni és magába harmonice olvasztani. És a mikor 1877-ben a középiskolai tanári vizsgán, a melynek édes szülői kívánságára, de igénytelen, szerény lelkületénél fogva is alávetette magát, természetesen kitüntetéssel túl volt, úgy magam, mint néhai Martin Lajos kollégám, ki velem ebben az egy dologban teljesen egyetértett, minden erőnkkel azon voltunk, hogy számára a kar útján külföldi utazási ösztöndíjat eszközöljünk ki, a mi nekünk az 1877/s. tanév második felére sikerült is. Mondani sem kell, hogy ennek senki sem örült jobban, mint Vályi maga. A berlini egyetemre menve négy féléven át *Weierstrass*, *Kirchhoff*, *Kronecker*, *Borchardt* és *Kummer* elsőrangú matematikusok előadásait hallgatta és az előadásokat nagy szorgalmával és tehetségével feldolgozva, a szó legnemesebb és legteljesebb értelmében igazi tudóssá vált.

Különösen *Weierstrass* előadásai ragadták meg lelkét, és ez előadások kidolgozása annyira sikerült neki, hogy érte maga a nagy férfiú is megdicsérte. Legyen szabad a siker fokának feltüntetésére kiváló tudósunk, *Haar Alfréd*, kolozvári egyetemi mathésis-professornak a megboldogult bátyjához, *Vályi Gábor* nyugalmazott egyetemi tanárhoz intézett levelét ide iktatni:

Méltóságos Uram!

A mellékelt két kötetet Méltóságodnak sajnós oly korán elhunyt testvéröccse körülbelül másfél évvel ezelőtt adta át nekem.

Kötelességemnek tartom most ezeket a köteteket Méltóságodnak visszaküldeni.

Ez a két kötet azoknak az előadásoknak kidolgozása, melyeket a megboldogult, *Weierstrass* berlini előadásai nyomán készített. A berlini akadémia már évek óta fáradozik azon, hogy ennek a nagy mesternek előadásait kiadhassa. Az elliptikus függvényekről szóló előadások kiadásával egy hazánkfiát, *dr. Riesz Marcellt* — jelenleg a stockholmi egyetem magántanárát — bízta

meg, a ki betekintett a mellékelt két kötetbe is. Meggyőződvn arról, hogy ez a kidolgozása az összes létezők közül a legjobb, *Riesz Marcell* általam arra kéri Méltóságodat, kegyeskedjék megengedni, hogy ez a két kötet nála maradhasson mindaddig, a míg ő a megfelelő előadások kiadásával elkészül.

Természetesen az előszóban kellőképpen megemlítendő lesz az a szerep, a melyet ez a két kötet ennél a kiadásnál visz.

Fogadja Méltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását

Haar Alfréd.

Magam is betekintettem Weierstrass előadásainak e kidolgozásába és bámulatom Vályi felett annál nagyobb, mert szülőivel, különösen édesanyjával Berlinből folytatott levelezéséből tudom, hogy szembaja miatt nem volt szabad napjában 2 óránál többet írnia és olvasnia¹⁾ és mert tudom, hogy ugyanekkor még Kirchhoff és Kronecker előadásait is gondosan kidolgozta, valamint a levelezésekre is nagy gondot fordított.

Vályi voltaképeni tanuló évei, a berlini tanulmányúttal, 1880. tavaszán, élete 25-ik évében be voltak fejezve, és következett önálló munkásságának ideje. Eleddig két közleménye jelent meg a »Műegyetemi Lapok« folyóirat I. kötetében 1876-ban, haladottabbak számára, Hunyadi és Königtől kitűzött matematikai feladatok megfejtései; megemlítem, hogy e közlemények közül a második Vályival levelezésre indítá Königet, a mi reá természetesen nagy hatással volt. Miként feljegyzéseiből látom, külföldi tartózkodása alatt is írt két dolgozatot; egyiket Kirchhoffnak, másikat Weierstrassnak

---

¹⁾ 1879 április és májusban szemei annyira véresek voltak, hogy hosszú ideig tilos volt írnia. Rövid levele így szól: Berlin, 1879, VI/18. Édes anyám! Rakhel napját szerencsétlenem, minden jót kívánok, de csak így röviden, mert az írást, úgy látszik, nem nekem találták fel. Szemeimet egészen jól érzem ugyan, de még járok a klinikára. A tentát jó ideig még csak spórolom, azért ne várjanak tőlem levelet. Kezeiket csókolja szerető fia Gyula.

nyújtotta volt be; az elsőről semmi továbbit nem tudok, a másodikról csak annyit, hogy a témát Weierstrass adta és hogy róla elismerőleg nyilatkozott a philosophiai kar dekán-jához intézett levelében és szavaiban is.

Első teljesen önálló dolgozatát 1880. május havában kezdte és még az évben bevégezvén »*A másodrendű partiális differentiális egyenletek elméletéhez*« címmel tudori értekezés-sül a kolozsvári egyetem math. természettudományi karának benyújtotta.¹⁾ Ez első munkájában már teljesen kidomborodik Vályi classicus írói egyénisége; boldog vagyok, hogy a dolgozat témáját én adtam²⁾ és hogy én vagyok az első, a ki a dolgozatot elolvastam. Ezzel a mesterművel, a melyre még vissza fogok térni, Vályi jövője, egyetemi carriére-je és nevének halhatatlansága egy csapásra meg volt állapítva és rövid idővel bölcsészettudorrrá való avatása után 1881. május havában a kar ugyanez alapon egyhangúlag kimondá magántanárrá való képesítését.

Vályi 1881/2 tanévben megkezdvén magántanári működését, 1884 elejéig, már 7 eredeti értékes dolgozatot tett közzé. És a *Ferencz József*-tudományegyetem 1884 május havában a mennyiségtani természettan, majd 1886 szeptember havában az elemi mathésis tanárául választotta meg.

Ime a kiváló férfiú életének 29. évében eléri a maga elé kitűzött czélt: előadhatja az egyetemen nyilvános tanári minőségben, az isteni mathésist; és élhet gondtalanul s belémélyedhet szeretett tárgyába, foglalkozhatik teljes odaadással azokkal a kérdésekkel, a melyek lelkét nyugtalanítják.

Megkísértem elébb mint író, aztán mint tanárt jellemezni.

Miképen jellemezzem mint író? Kiterjeszkedjem egész írói működésére, mely az analysis, geometria és a számelmélet különböző és egymástól nagyon távoleső fejezeteit öleli fel? Ez emlékbeszédemet hosszadalmassá tenné. Röviden megállapíthatom, hogy Vályi valódi classicus író; tárgyat minden-

¹⁾ A tudori szigorlatot 1881 február havában tette le.

²⁾ Ezt Vályi doktori értekezésében egyenes kérésemre nem említé meg; csak Gábor bátyjának beszélte el.

kor szabatosan, teljesen és felesleges szó nélkül adja elő; bizonyításai szigorúak és pontosak; az analysisben a differenciális egyenletek elméletének fejlesztésével, a geometriában különösen a többszörösen collinear (spec. perspectiv) idomokról való ismereteink gyarapításával és a számelméletben új tantételek felfedezésével, — egyszóval mindennel, a mit művelt, a tudománynak nagy szolgálatokat tett. Értekezéseinek nem a száma és a nagysága, hanem azok minőségével imponál. Testi törekénysége gátolta a munkában, erős lelke maradandók alkotására vitte. Alig lehet jobban jellemezni az író és tanár Vályit, mint Schlesinger társunk a kolozsvári egyetem math. és term. karához intézett részvétiratában tette, hol róla ezeket írja:

»Ennek a most bevégződött életnek tragédiája volt, hogy testi törekénység akadályozta mindazon gazdag szellemi tulajdonságok kifejtésében, melyekkel Vályi dicsekedhetett. És, hogy daczára ennek az akadálnak, ő úgyis, mint kutató, úgyis, mint tanár oly maradandót és kitűnőt nyújthatott, az annak a régi korbéli példányképekre emlékeztető, a változhatatlanba békés derűs megnyugvásnak köszönhető, melyet elhunyt collegánkban mindenkor csodáltunk.«

E valóban classicus írónk azok közé tartozik, kiknek munkáit érdemes volna összegyűjtve és valamennyit fordításban is kiadni, mert egy részük nincs is lefordítva, más részük, ha le is van fordítva, nem elterjedt folyóiratban jelent meg. Értekezései minőségének jellemzésére méltóztassék megengedni, hogy ezt doktori dolgozatán kísértsem meg, a mely 25 éven át csak magyar nyelven volt olvasható és a mely hogy világhírűvé lett, Kürschák társunk munkásságának és bizonyos körülményeknek, első sorban természetesen kiválóságának köszönhető. Szerencsém lesz, ezt téve, egyet-mást historicumára vonatkozólag is elmondani, a mi kevésbé ismeretes és a mi feljegyzésre érdemes.

A doktori értekezés tárgya a következő:

Valamely megnevezett hatás nagysága függ egy bizonyos testfelszínnek alakjától oly módon, hogy összetevődik az egyes df elemek hatásából, — a mely utóbbi nagysága Vdf_z formában van megadva, lévén df_z a df elem projectiója

egy alapsíkon, a V hatásforma pedig adott módon függ a df elem helyétől és állásától.

Ha kérdezem, milyennek kell lennie a felszín formájának arra nézve, hogy a megnevezett hatás a lehető legnagyobb legyen, akkor e kérdésre felelhetek, ha sikerül általánosan megoldanom egy a V alapján ismeretes szabály szerint alakítható másodrendű part. diff. egyenletet. Ez a megoldás rendesen nagy nehézségekbe ütközik. Vannak azonban olyan V hatásformák, a melyek esetén a másodrendű differenciál-egyenlet elsőrendűekre reducálható; ez esetekben a megoldás bizonyára könnyebb lesz, sőt elvben kész, mert rá módszereink vannak.

Vályi arra az esetre szorítkozván eleve, a midőn a V hatásforma csakis az egyes df elem állásától függ, a következő két feladat megoldását tűzi ki céljául:

1. feladat; V meglévén adva, mi a kriteriuma annak, hogy a reductio elsőrendű partiál differenciál egyenletekre lehetséges-e vagy sem?

2. feladat; ez elsőrendű egyenletek tényleg meghatározandók.

Jelölvén x, y, z -vel pontkoordinátákat, a szokott

$$p = \frac{dz}{dx}, q = \frac{dz}{dy}, r = \frac{d^2z}{dx^2}, s = \frac{d^2z}{dxdy}, t = \frac{d^2z}{dy^2} \quad (1)$$

$$P = \frac{dV}{dp}, Q = \frac{dV}{dq}, H = \frac{d^2V}{dp^2}, K = \frac{d^2V}{dpdq}, L = \frac{d^2V}{dq^2}$$

jelölésekkel, a szélső értékprobléma megoldandó másodrendű part. diff. egyenlete ez:

$$(2) \quad Hr + 2Ks + Lt = 0.$$

Vályi vizsgálatainak egyik eredménye a következő tantétel: Alakítsuk át a

$$(3) \quad D = \sqrt{\left(\frac{d^2V}{dpdq}\right)^2 - \frac{d^2V}{dp^2} \frac{d^2V}{dq^2}}$$

menyiséget, mely a p és q változók függvénye, úgy, hogy q és P függvényeként jelentkezzenek. Ha D ez előállítását tartva szem előtt, a

$$(4) \quad -2D \frac{d^2 D}{dq^2} + 2D^3 \frac{d^2 D}{dP^2} + 3 \left(\frac{dD}{dq} \right)^2 + D^2 \left(\frac{dD}{dP} \right)^2 \equiv 0$$

identitás teljesül, akkor a (2) egyenlet elsőrendű part. diff. egyenletekre reducálható és csakis akkor.

E tétel már megadja az 1. feladatban kívánt kritériumot; az I. feladat meg van oldva.

Ha pedig a V olyannak van megadva, hogy a (4) identitást teljesíti, akkor Vályi megadja az egész eljárást, a mely (2) egyenlet elsőrendű általános megoldásaira vezet. A 2. feladat is meg van oldva.

Végül mintegy függetlenül Vályi egy harmadik feladatot tűz ki maga elé: kérdezi, miként kaphatók meg az összes V függvények, a melyek esetén a szélső értékprobléma ily módon megoldható? Erre nézve első sorban a (4) egyenletet kellene általánosan megoldania. A megoldás módszerét értekezése utolsó oldalán 14 sorban helyesen előadva, a 15-ik sorba valami véletlen elnézés folytán hibás egyenletet ír fel, a melyről kijelenti, hogy általános megoldására módszert nem ismervén, a kérdéses V hatásformákat nem tudja meghatározni. Ezzel a kijelentéssel be is végzé vizsgálatait két okból. Először is a félév alatt végzett munka erősen kifárasztá. Ezt ő maga beszélte el nekem 1911 szeptember elején, és a ki tudja milyen óriási volt e munka, az e kijelentését kellően méltányolhatja; a másik még nagyobb okát egy éve beszélte el nekem testvérbátyja, dr. Vályi Gábor barátom; szülői kívánságára pályáznia kellett a Marosvásárhelyt az ev. ref. collégiumon üresen álló math. tanszékre, és a doctori qualificációval remélték legyőzni versenytársát, *Bedőházi Jánost*. Mindnyájunk örömére *Bedőházi* lett ott a győztes és Vályi egészen a miénk maradt.

A doctor-dissertációba csúszott hiba pedig megírása után mintegy 25 évig maradt felfedezetlenül; elmondom, hogy ki, mikép fedezte fel és hogy mik voltak a felfedezés következményei.

A 25 éves Vályi doctori dolgozatát 1889-ben az akkor szintén 25 éves Kürschák, társunk azóta, vette kézhez és azok az észrevételek közül, melyeket a tanulmány folyamán tett, csak kettőt ragadott ki.

Az egyik észrevétele az: ha a V hatásforma nemcsak a felszínelem állásától, hanem a helyétől is függ, akkor a szükséges és elégséges feltétel arra nézve, hogy a maximum-probléma elsőrendű part. diff. egyenletekre vezessen a (4) alatti identitás helyett az, hogy maga $D \equiv 0$ legyen.

A másik észrevétele, hogy a midőn Vályi kritériuma teljesül, akkor a Vályi-féle kettős integrállal kapcsolatos másik (Kürscháktól felfedezett) kettős integrál szélső értékmeghatározása is elsőrendű part. diff. egyenletek segítségével lehetséges. E második megjegyzése a Vályi 1. és 2. feladatainak új és egyszerűbb megoldására vezet.

Kürschák tanulmányait az Akadémia Értesítőjében és a *Berichte aus Ungarn* folyóiratban 1889 és 1890-ben, a *Math. Annalen*-ben 1894-ben tette közzé. Ez utóbbi helyen megjelent közleményében egyúttal elreferálta Vályi harmadik feladatát és erre vonatkozó eredményét, és elmondta hogy az csakis magyar nyelven jelent meg.

Kürscháknak éppen a *Math. Ann.*-ben publicált e dolgozata révén lett Vályinak értekezésére figyelmessé *Kapteyn* utrechti egyetemi tanár, ki 1900 okt. 4-én írt levelében¹⁾ Vályit megkérte, legyen szíves neki dolgozatát megküldeni; ha magyarul van is írva, meg fogja érteni a »calculus universalis« nyelve révén. Kapteyn tényleg áttanulmányozta a doctori dolgozatot, és a calculust elejétől végig nagy fáradsággal elvégezve, rájött többek között az utolsó egyenletbe becsúsztott hibára is s annak kijavítása után Vályi harmadik feladatát is megoldá. Éveken át folytatott tanulmányai során eredményeit 1905-ben »*Grunert Archiv*« folyóiratban²⁾ egy tantételben foglalta össze, mely a Vályitól megkezdett minden dicséreten felülálló vizsgálatoknak méltó bekoronázása. A tantétel így szól:

¹⁾ Lásd a függelékben Kapteyn két levelét.

²⁾ III. Reihe 9—10. Bd.

Hogy $Hr + 2Ks + Lt = 0$ egyenlet, hol H, K, L a p és q függvényei, elsőrendű partial differential egyenletekre reducálható legyen, szükséges és elegendő a következő egyenletek teljesítése:

$$H:K:L = \frac{d^2 V}{dp^2} : \frac{d^2 V}{dpdq} : \frac{d^2 V}{dq^2}$$

$$(4^*) \quad 2D \left[\frac{d^2 V}{dq^2} \frac{d^2 D}{dp^2} - 2 \frac{d^2 V}{dpdq} \frac{d^2 D}{dpdq} + \frac{d^2 V}{dp^2} \frac{d^2 D}{dq^2} \right] =$$

$$= 3 \left[\frac{d^2 V}{dq^2} \left(\frac{dD}{dp} \right)^2 - 2 \frac{d^2 V}{dpdq} \frac{dD}{dp} \frac{dD}{dq} + \frac{d^2 V}{dp^2} \left(\frac{dD}{dq} \right)^2 \right]$$

hol D a (3) által definiált mennyiség.

A (4^*) negyedrendű part. diff. egyenletnek, mely Vályi (4) alattijától csak alakban különbözik, általános integrálja ez:

$$(5) \quad p = \frac{g' - h'}{\lambda - \mu}, \quad q = \frac{\varphi' - \psi'}{\lambda - \mu},$$

$$(6) \quad V = 2fg'\varphi''d\lambda - 2fh'\psi''d\mu - (g' - h')(\varphi + \psi')$$

$$- \frac{2}{\lambda - \mu} \left[(g - h)(\varphi' - \psi') - (g' - h')(\varphi - \psi) \right],$$

hol λ és μ két változó paraméter és

$$\begin{aligned} g &= g(\lambda) & h &= h(\mu) \\ \varphi &= \varphi(\lambda) & \psi &= \psi(\mu) \end{aligned}$$

a λ és μ paramétereknek négy egészen önkényszerű függvénye.

Hacsak a (4^*) egyenlet teljesül, a szóban lévő

$$\frac{d^2 V}{dp^2} r + 2 \frac{d^2 V}{dpdq} s + \frac{d^2 V}{dq^2} t = 0$$

egyenleteknek két elsőrendű integrálja

$$\begin{aligned} z - y\varphi''(\lambda) - xg''(\lambda) &= F(\lambda), \\ z - y\psi''(\mu) - xh''(\mu) &= F(\mu), \end{aligned}$$

hol F jelent önkényszerű függvényt, λ és μ pedig a p és q változóknak az (5) megoldásából eredő függvényeit jelentik.

Hogyan történt meg, hogy Vályi doctori értekezését német nyelven nem tette közzé? Elmondom. A doctori szigorlat után Vályi első dolga volt az értekezést németre lefordítani és szeretve tisztelt volt tanárának, Weierstrassnak, közzététel végett megküldeni. Válaszra, sajnos, hiába várt és arra, hogy a fordítást visszakérje, avagy az értekezést újból lefordítva egyenesen megküldje folyóiratnak, rávehető nem volt. Ilyen volt Vályi. Az ügy be van fejezve, mondá mosolyogva az őt jellemző stoikus nyugalommal, nem foglalkozom többet vele; eredményeim bizonyára nem újak. Tényleg nem foglalkozott problémájával addig a pillanatig, a mikor 1905-ben *Kapteyn*-től neki megküldött különlenyomatból arról értesült, hogy a *Grunert Archiv*ban megjelenendő cikkében téves utolsó egyenletét kijavítja és a problémát teljesen megoldja. Erre elővéve rögtön dolgozatát, maga is rájön könnyen a tévedésre és a kiigazított egyenlet megoldására. *Schlesinger* társunk pedig, kivel e számítását közlé, elhatározta, hogy a már gyenge szemű szerző helyett újra lefordítja és *Grunert*ben kiadja Vályi névalírásával a doctori értekezést, mely munkában Fejér társunk is segítségére volt. Így jelent meg a német kiadás.¹⁾ Megjelent már előbb a »*Math. és Phys. Lapok*«-ban²⁾ a jubileumi magyar új kiadás is.

Áttérek Vályinak mint tanárnak a jellemzésére, és ezt könnyen tehetem, mert hiszen 6 éven át collégája voltam, ismerem összes előadásait és végül több volt tanítványát van szerencsém ismerni. Vályi előadásai elejétől végig jól átgondolt és kidolgozott magas színvonalon álló munkák és felölelik a mathésisnek majdnem minden ágazatát: kezdi az 1881/2. és 1882/4. tanévekben az első- és másodrendű partiális differentialegyenletekkel; folytatja az 1882/4. második és 1883/4. első felében a geometriával; a rákövetkező tanévben a számelméletet és a differentiaalgeometriát adja elő; az 1886/7. tanévben és rákövetkezőben az electricitás, mágnesség, hő, ruganyosság és fény elméleteit tanítja és ezek mellett előadja hallgatóinak az algebrai analysist, az analytikai függvénytan elemeit és a

¹⁾ *Grunert Archiv*, Reihe III, Bd XV.

²⁾ *Math. és Phys. Lapok* XV. köt.

projectiv mértant; az 1888/9. tanévben előadásokat tart a geometria alapfogalmairól és az Abel-féle egyenletekről; az 1889/90. tanévben trigonometriai és algebrai formákról; 1890/1-ben a Ludolf-féle számról; 1891/2-ben pedig Bolyai appendixéről. A mathésis purával foglalkozó előadásai periodicus ismétlődő, a későbbi években hozzájuk járulnak a sugár-complexeokról és a Hamilton quaternióiról szólók.

Hogy milyenek voltak ez előadások és hogy mennyire szerették hallgatói *Vályi*t, arra nézve méltóztassanak megengedni, hogy volt hallgatóját, dr. Dávid Lajos neves matematikust megszólaltassam, ki róla ezeket írja:

»*Vályi Gyula* előadásainak egy teljes cyclusa a következő volt: Algebrai analysis. — Trigonometria. — Elemi függvénytan. — Algebra. — Analytikus geometria. — Invariánsok elmélete. — Számelmélet. — Algebrailag megoldható egyenletek. — Algebrai görbék és fölületek. — Bolyai János Appendixe. És minden félévben: Elemi mennyiségtani gyakorlatok. — Matematikai seminarium.«

»Előadásaiiban kizárólag matematikus volt, tartózkodván pl. minden philosophikus megjegyzéstől. A legapróbb részleteket is türelmesen végig követte calculatoriusan és rendkívüli biztossága a számolásban ritkává tették a tévedéseket. Tekintélyes anyagot nyújtott, igen áttekinthetően csoportosítva. A gondos elrendezés, meg elsőrangú emlékezőtehetsége lehetővé tették, hogy előadásait mindenféle jegyzet nélkül tartsa, a mire különben nagyfokú rövidlátása miatt kényszerítve is volt. Előadásai nem voltak merev, változatlan rendszerek. A föl olvasói által közvetített irodalomból évről-évre ki tudta választani és beolvasztani azt, a mi az illető collegiumot tökéletesebbé tette. Így évek során át több előadása még a hallgatói által kiadott, nem elég hű másolatban is igen használható tankönyvvé jegezesedett ki. Csak két előadása volt, melyek kevésbé változtak. Egyik az Elemi függvénytan, melyben egykori mesterét *Weierstrasst* követte; ebbe volt bele szöve az elliptikus függvények elmélete is. Másik ily előadása *Bolyai János* Appendixe, melyben különösen kezdetben ragaszkodott e mestermű paragrafusaihoz sorrendben is, tartalomban is. Két jellemző életteljes emlékjel volt e két előadás.«

»E két nagy mintaképnek megfelelően tiszta és szigorú tárgyalásra törekedett valamennyi előadásában. És viszont hallgatóitól is hasonlót követelt. Bár nagy jóindulattal és türelemmel kérdezett, de általános kijelentések, jellemzések helyett mindig a pozitív részletekre, tényleges bebizonyításokra helyezte a súlyt. Nem kérdezett ötletszerűleg, hanem kérdései átgondolt, tervszerű eszközök voltak a jelölt tudásának kipróbálására.«

»Hallgatói szerették. Nem zárkózott el előlük. Mindig szívesen meghallgatta ügyüket, pedig sokszor nem egyetemi vagy tudományos dolgokról volt szó. És szívesebben segített, mint nem. Talán azt tartotta irányadónak, hogy a szánalom gyakran helytelenül ítél, de mindig helyesen cselekszik. Sötét, sikos téli időben, matematikai seminarium után, akadt is mindig önként egy-egy hallgató, ki karonfogva hazavezette, hogy rossz lábával s még rosszabb szemével baj ne érje. Az őszinte ragaszkodás csöndes kifejezése volt ez is az iránt, kivel szemben sohasem nyílt alkalom zajos ünneplésre, tetszésnyilvánításra.«

Valóban érdemes munkát végezne a Tekintetes Tudományos Akadémia, ha Vályi Gyula előadásait kiadná. Vályi volt hallgatói között akadna nem egy, a ki a sajtó alá rendezésre vállalkoznék. Itt körünkben pedig tisztelünk nagy-érdemű férfiakat a kik nemrégiben igen közel viszonyban állottak Vályihoz és a kik a revisiót bizonyára szívesen vállalnák.

»Hallgatói szerették«, írja Dávid Lajos úr. Hogyne szerették volna azt a tanárt, a ki teljesen hivatásának élt, a ki még assistenst se kívánt maga mellé, mindig velük foglalkozott és a ki mindegyiküket ismerte és szerette. Igen gyakran megesett, hogy régibb hallgató folyamodványát kari ülésen tárgyalva, az illető arczára a referens nem emlékezett. Rögtön megszólalt Vályi, találóan emlékeztetett vonásaira és hanghordozására; a hallgatóra tüstént emlékezett minden volt tanára. Dr. Schneller István társunk, a kolozsvári tanárképzőintézet igazgatója Vályi nyugalomba vonulásakor joggal búcsúzott el tőle e szavakkal: »Sajnálom azt, hogy hallgatóságunk nem láthatja maga előtt azt a kiváló személyiséget, a kiben a tanári jelesség meghatározó módon vetekedett humánus, szerény szeretetreméltóságával s minden téren tanúsított lelkiismeretességével, s ki ezért

egész személyiségevel az igaz tanárnak képzését kiválóan előmozdította.« Hallgatói szerették tanárukat, mert ismerték. Ő is ismerte tanítványait.

Megemlékeztem Vályi Gyuláról, mint ifjúról, egyetemi hallgatóról, tanárról és tudósról; megemlékezem róla mint fiúról, testvérről, hazafiúról, barátról és kollégáról, — egyszerűen mint emberről. Minden tekintetben elsőrendű ember volt: a nyugodt, okos, higgadt, tetőtől talpig jó, egyszerűen a bölcs magyar ember mintaképe. Egyszer láttam szülői körében; sokat voltam együtt vele, szülőiről sohase beszélt; hogy azonban mennyire szerette őket, azt édes, aranyos leveleiből is látom, a melyeknek kedves hangját, a rajtuk előmlő egyszerű nyelvezet mellett is gyönyörködtető bájosságot nem győzőm eléggé élvezni. Sorra olvastam a Berlinből 1878—80. években hazaküldött leveleit; a csomagot nem bírtam letenni, a míg végig nem olvastam őket; méltóztassanak megengedni, hogy egyet közülök, az 1878. június 21.-ére, anyja nevenapijának ünnepére írt levelét mutattványul az emlékbeszéd kapcsán közöljem. — Két testvére ért magasabb kort: Gábor és Róza. Bátyját Gábort, a kolozsvári tudományegyetem jogi karának tanárát, ki nála sokkal idősebb volt, úgy szerette és tisztelte, mint atyját és egyetemi magántanár s hallgató korában nála is lakott. Mint collegámmal kezdettől fogva jó viszonyban voltam vele és Gyula révén barátság fűződött közöttünk: mindenkor gyönyörűséggel, mondhatni apai örömmel hallgatta, a midőn szeretett öcsését nem győzőm dicsérni: és későbbi időkben, a mint Gyula tudományos kvalitásával rangban is folytonosan emelkedett, ennek senki se örült jobban Vályi Gábornál. Épúgy Gyula igaz szeretettel ragaszkodott bátyjához öregségéig; és ismeretes, hogy amidőn Vályi Gábor két kolozsvári pénzügyi bukása miatt, melyeknek igazgatósági tagja volt, nagyfokban károsult, Gyula odasietett bátyjához és átadta neki vagyonát e szavakkal: vedd bátyám vagyonomat és tégy vele, mintha a tied volna; semmi külön óhajnak nem adott kifejezést bátyjával szemben. Csak bátyja nejével, szül. Gidófalvi Matild ő méltóságával szemben mondá egyszer: »bizony az volt szándékom, hogy a Tud. Akadémiának 10.000 K-t hagyományozzak alapja gyarapítására és 20.000 K-t a kolozsvári

egyetem math. term. tud. karának ösztöndíj alapra; de most már lemondok erről is; nem lehet.« Dehogyan nem lehet, válaszolta ő méltósága, annyink csak marad! És tudjuk, hogy dr. Vályi Gábor, meg se várva anyagi ügyei rendezését, sietett felejtethetetlen öcscsének ezt az óhaját teljesíteni, hogy így kegyeletes érzésének eleget tegyen.

Nem kisebb szeretettel volt Gyula néne Róza iránt, a ki Dósa Elek nagybátyjuk Miklós fiához, kir. táblai bíróhoz, 1870 előtt a marosvásárhelyi jogi akadémia volt tanárához, ment férjhez. Csak 4 évvel volt öregebb Gyulánál, együtt játszották gyermekjátékaikat, végtelenül szerették egymást, és Gyulának anyjához Berlinből intézett levelei csaknem stereotyp így végződnek: »Édeseknek a kezét és Rózát csókolom, Miklóst tisztetem«, Berlinből neki küldött egy levelét, a »Harz«-ba való útról, a mely különösen vonzó és kedves a belőle kisugárzó pajzán jókedvénél fogva, méltóztassanak megengedni, hogy e beszéd függelékeként szintén közöljem.

A midőn Dósa Miklósné 1883-ban kora özvegységre jutva szülőihez költözködött s 1891-ben atyja Vályi Károly késő öregkorban, 82 éves korában meghalt, a jó testvér Gyula öcsce napjainak vidítására sietett. Gyulánál volt szerencsém az áldott jó asszonyt megismerhetni; soha derültebb kedélyű nőt nem ismertem és Gyulát nem érthette nagyobb csapás, mint a jó testvérnek 1900 szeptemberében bekövetkezett kora halála. Ugyanez év tavaszán, május hóban, egy másik súlyos csapás is érte a Vályi-családot: büszkesége és reménysége, ifj. Vályi Gábor 22 éves korában egy végzetes perczen megszűnt élni. Alighanem ez a kettős csapás volt az oka, hogy ez időpontra túl Vályi nagyon keveset publicált; ¹⁾ bizonyára folyton súlyosodó szembaja is nehézzé tette az önálló vizsgálatokat és a publicálást, ez azonban magában véve nem magyarázhatja meg az alig 45 éves férfiú oly nagyfokú visszavonulását. Panaszhangját azonban nem hallottam soha. A mikor régebben szünidő elején vagy végén őt lakásán felkeresve, neki átadtam Rados társunk üzenetét, küldene valamit a »Math. és Phys.

¹⁾ 1901—1907. és 1912-ben megjelent egy-egy igen rövid czikk, közülök az első bizonyára már 1900-ban készen volt. (Lásd alább irodalmi munkásságának lajstromát.)

Lapok» számára, mindig kihúzott valami kész vagy közel kész dolgot a fiókjából; legfeljebb hozzátette: Apróság, de hát ilyen szemekkel nem foghat az ember nagyobb dologhoz. De már 1901-től fogva Rados társunk üzenetére panasz helyett inkább tréfásan mondá: »Olyan nincs a sifonérban«.

De ha irodalmi munkássága a csapások súlya alatt jóformán megszűnt is, intenzív érdeklődése a tudományok, a szépirodalom valamint a zene iránt nem csökkent. A matematika kiváló tudósa és a zene lelkes kedvelője, *Fejér Lipót*, ki Vályival épen ez időszakban (1905-ben) ismerkedett meg és vele Kolozsvárt hat éven át együtt munkálkodott, miként maga mondá, gyönyörködött matematikai szellemében, valamint zenei hallásában és a zenei irodalomban való nagy jártasságában, mely jártasság annál feltűnőbb nála, mert sohasem gyakorolta volt a zenét. A matematika tanításában és annak tökéletesítésében kifejtett buzgalma se lankadt, s éppen *Fejér* társunk tapasztalhatta, hogy a matematika adjunctusának segítségét az ő seminariumában nem vette igénybe soha; mert szeretett hallgatóival maga directe kívánt foglalkozni, hogy így lelkét úgyszólván beléjük lehelje.

Nála munkaszeretőbb, őszintébb, igazabb embert és ragaszkodóbb s önzetlenebb barátot nem ismertem: résztvett barátai örömeiben és bánatában s ha valamely kérdésben megakadva, barátja hozzáfordult, az ő tudományának mélysége és bámulatos nagy esze rendesen megtalálta, és igaz, jó szíve egyenes lelke meg is adta a helyes választ. Mint collega, mindenkor igazságos, concilians és figyelmes volt, soha senkit meg nem bántott és ha valakinek, neki bizonyára soha ellensége nem volt. És a mikor 1911-ben, 56 éves korában, emlékező tehetsége előadása közben egyszer cserbenhagyta és e miatt kétségbeesve, rögtön beadta lemondását a matematikai tanszékről, collegái a legigazabb sajnálkozással siettek őt e határozatáról lebeszélni. Elhatározásában azonban hajthatatlan maradt: »Már tíz évvel ezelőtt kellett volna lemondanom«, volt válasza és hivatkozva a berlini tudományegyetem volt tanárára, Kummerre, a ki ép ilyen esemény után kathedrájától megvált, megmaradt beadott lemondása mellett.

Régi lakását is feladva, bátyjához költözött, hol sógor-néja gondos, szeretetteljes ápolásában volt része. Ez időn túl csak 1912. és 1913. nyári szünidején volt alkalmam Kolozsvárt láthatni; 1912-ben látogatásaimat még kétszer visszaadta kertemben; 1913-ban már nehezére esett a járás és majdnem állandóan karosszékében bátyja kertjében ülve fogadott, és mindjárt első látogatásom alkalmával bocsánatot kért, hogy azt vissza nem adhatja. Annál gyakrabban kerestem én fel: beszélgettünk a multakról, szó esett doctori értekezéséről is és ekkor mondta el azt, a mit előbb közölni szerencsém volt. Nem gondoltam, hogy soha többé nem látom. Oly élénken társalgott, olyan életkedvvel és bölcsen szólt minden kérdéshez, hogy rá se lehetett gondolni, hogy utolsó napjai oly közel esnek. 1913 szeptember első napjaiban vettem tőle búcsút a viszontlátás reményében; egy hónappal rá, október 13.-án este már Budapestre érkezett a gyász hír, hogy Vályi Gyula társunk, 58 éves korában, aznap reggel, örökre behunyta szemét. A sors, mely iránta lényeges dolgokban oly mostoha volt, megkímélte hosszas vergődésektől: a halála előtti estét kedélyesen tölté bátyja családjával; reggel még felébredt, hogy szó nélkül egy mély sóhajjal búcsút vegyen az élettől.

Kedves Vályi Gyula! Abban a városban születél, a hol hazánk két legnagyobb matematikusa élete javarészét élte; Bolyai János születése helyén írtad te halhatatlan műveidet, és buzdítottad a magyar ifjúságot mély és igazi tudományosságú előadásaiddal tettekre; a Bolyai-szellem volt a te vezércsillagod! Gyöngé testben erős lélekkel mindig és mindenben az igazság útján törtél előre; az igazért lelkesedtetél, mindig az igazán jót szeretted és tetted. A tudós nemes Vályiak és Dósák méltó utódául, a magyar Genius tudós nemes képviselője voltál teljes életedben s a halhatatlanok sorában az vagy és maradsz örökké. Lelkem előtt lebegsz, úgy a hogy annyi-szor láttalak; előttem van szellemes, igaz s kedves székeley arczod, melynek mása hivatva lesz ez emlékbeszéd élét emelni; és bízom benne, olajfestményed díszíteni fogja majdan ez Akadémia csarnokait. Felejthetetlen kedves barátom, Isten veled!

MELLÉKLETEK.

I.

Vályi Gyula lev. tag. irodalmi munkásságának lajstroma.

1. A másodrendű partiális differentiális egyenletek elméletéhez. Tudori értekezés. Kolozsvár 1880. Második kiadása a »Math. és Phys. Lapok«-ban 1905. Németre lefordítva Grunert Archiv III. Reihe XV. 1909.
2. Die Flächen, deren sämtliche Normalen eine Kugelfläche berühren. Grunert Archiv Bd 68. 1882.
3. A két független változós másodrendű simultán partiális differentiális egyenletek integrálásáról, Math. és Term. tud. értesítő, 1883 jun. 25. üléséből. Németül Math. und Naturwiss. Berichte I. és Crelle Journal Bd 25. 1883.
4. Integration einiger partieller Differentialgleichungen Grunert Archiv Bd 70, 1883, és II. Reihe Bd 1, 1884.
5. Többszörösen kollinear háromszögek kúpszeleteknél Math. és Term. tud. értesítő 1884. febr. 18. ülés. Németül Math. u. Naturwiss. Berichte III. és Grunert Archiv Bd 70.
6. Többszörösen perspectiv tetraéderek, Math. és Term. tud. értesítő 1885. oct. 19 és decz. 14. Németül Math. u. Naturwiss. Berichte IV.
7. A perspectiv tetraéderek tanához, Math. Term. tud. értesítő 1885, 1886 és Grunert Archiv 1886.
8. A négyzetes formák tanához, Math. és Term. tud. értesítő 1887 május 17. ülésből. Németül Berichte V. és Grunert Archiv II. Reihe 6. Bd, 1888.
9. A harmadrendű görbék elméletéhez, Math. és Term. tud. értesítő 1889 oct. 20, 1890 oct. 20., 1891 oct. 19. (Ez utóbbi székfoglaló értekezés). Németül Berichte Bd VIII., IX., X.
10. A másodrendű felületek osztályozása, Math. és Term. tud. értesítő 1890 jun. 16. ülés és »Math. és Phys. Lapok« I. köt. Németül Berichte VIII. és Grunert Archiv 1890 II. Reihe 9. Bd.
11. Számelméleti probléma a geometriában, »Math. és Phys. Lapok« 1891.

12. A negyedrendű és elsőfajú térbeli görbékről. Math. és Term. tud. értesítő 1892 jun. 20. Németül Berichte 10. Bd.

13. Desargues tantételének térbeli analogonjáról, Math. és Term. tud. értesítő 1892 oct. 17. Részletesebben a »Math. és Phys. Lapok« III. köt.-ben. Németül Berichte Bd 13 és Monatshefte für Math. u. Phys. IV. Jahrgang 1893.

14. Többszörösen lineáris tetraéderek a negyedrendű és elsőfajú térbeli görbén, Math. és term. tud. értesítő XII. köt. 1893 márcz. 13. Németül Berichte Bd 13.

15. A másodrendű forgási felületekről, »Math. és Phys. Lapok« III. 1893 nov. 30 ülés.

16. A tetraéder magasságairól, »Math. és Phys. Lapok« XII. kötet 1894.

17. Többszörös involutio Math. és Term. tud. értesítő 1894 oct. 22., 1895 oct. 21., 1896 oct. 19. Németül Berichte Bd XIII.

18. A polárrecziprok tetraéderekből Math. és Term. tud. értesítő. XII. köt. 1894. Németül Berichte Bd XIII. és Monatshefte für Math. u. Phys. VI. Jahrgang 1895.

19. Többszörösen perspectiv háromszögek a síkban, Math. és Phys. Lapok 1898, VII. kötet. Németül Monatshefte für Math. és Phys. IX. Jahrgang 1898.

20. Többszörös poláris reciprocitás a síkban, Math. és Term. tud. értesítő XVI. kötet 1898 oct. 17. Németül Berichte Bd XVI.

21. A századok elnevezésének kérdéséhez, Math. és Phys. Lapok IX. kötet 1900.

22. A talpponti háromszögekről Math. és Phys. Lapok X. kötet 1901. Németül Monatshefte für Math. u. Phys. XIV. Jahrgang 1903.

23. Egy számelméleti tantétel, Math és Phys. Lapok XVI. köt. 1907.

24. Számelméleti apróságok, Math. és Phys. Lapok XXI. köt. 1912.

Ideiktatom még a »Műgyetemi Lapok«-ban az I. kötetben 1876-ban megjelent első közleményeit: a 7. és 12. feladatok megoldásai.

II.

Egy-két levele.

Édes Anyám!

Az év legkedvesebb napja, Rákhel napja közeledik, de az idén legjobb akaratom mellett sem lehetnék jelen e szép családi ünnepélyen, csak a messze távolból küldhetem e napon jó kívánságaimat, hogy az Isten édest még sokáig éltesse, megtartva egészségben, erőben és jókedvben édes apámmal együtt, hogy e napot évről-évre minél több örömmel s meglelégedéssel tölthessék el. Terminusnak még most is tán elég lesz egyelőre csak az aranylakodalmat tűzni ki, addig még gondolhatunk ki valami új további terminust.

Hogy az idén nem jelenhetek meg Rakhel napjára, legalább photographiám által akartam volna képviseltetni magamat, el is készítettem, de nem sikerült úgy, mint a hogy én szerettem volna. Olyan haragos, savanyú képet vágtam, hogy legkevésbbé sem illenék be így ennek az örömmel telt ünnepnek szép keretébe. A nemsikerülésnek legfőbb oka az, hogy persze sötét okulár nélkül kellett levétessem magamat. Felhős időt választottam ugyan, de mégis az üvegfalón s üvegtetőn beömlő egyforma világosság a gyenge szeművel akarata ellenére is összehuzatják szemöldökeit. Aztán avval a sok előleges commandirozással s körülpolcizolással is kizavarják az embert minden természetességéből. Egyszerre három képet akartam most küldeni, édesnek, Eliznek és Rózának, de okosabb lett volna egyelőre csak egyet rendelni meg, s csak ha sikerül, készíttetni utána a másikkat, a mi ilyen nagyobb képnél (Cabinetportrait) lehetséges. Kisebb kép tán jobban sikerült volna, de azért akartam nagyobbat küldeni, hogy édes is jól megláthassa. De már késő minden okoskodás. Egy pár nap mulva csakugyan elküldöm ezeket a haragos képeket, akkor ítélhetnek felette. Én legalább nem tudok mosolygás, de aztán bosszankodás nélkül ránézni arra az összehúzott szemöldökre. Az egészben inkább a jó szándékot, mint a sikert vegyék tekintetbe.

Édes apám becses levelét pünkösdi negyedik napján kaptam, mert a vásárhelyi posta csak első napján az ünnepnek indította útnak. Azt írja édes apám, hogy ez az ünnep, már t. i. Pünkösdi, az első, mit így egészen egyedül kell hogy eltöltsék, de bizony már Husvétkor is volt részem ebben az egyedül való ünneplésben.

Ugyan, az én naponkénti sétáim is beillenek egy-egy kirándulásnak, mégis, hogy eleget tegyek dr. Schulek rendeletének, ki azt mondotta volt, hogy olykor-olykor nagyobb kirándulásokat is csináljak: az ünnep második napján ánumé kirándulást csináltam a szomszéd városba Charlottenburgba, melyet Berlinton csak a Thiergarten választ el. Nincs nagyon messze, Berlin végétől mintegy $\frac{3}{4}$ órát tesz jó sebesen menve. A város elég nagy, népességére nézve szinte van akkora, mint Kolozsvár, de kiterjedésére jóval kisebb. Kedves kirándulási helye a berlinieknek. Van ott egy királyi kastély, mellette nagy kerttel, mely nyitva áll a közönség számára. Hatalmas fákkal van tele a kert, de afféle kertészeti dolgok csak épen a legelején vannak. A bokrok meg vannak hagyva eredeti formájukban, nincsenek lenyírva, mi ily kertekben szokásos. Vagy egy vasárnapon még kimegyek oda.

A közönség figyelme most persze egészen a congressus felé van fordulva. Az első congressusi ülés napján láttam Andrásit udvari hintóval épen a congressus ülésére hajtatra. Ugyanaz nap láttam Goresakoffot a muszka követségi palota egyik földszinti ablakában kék házi sapkájával fején nézni a Lindenen járó-kelőket. Sokan bámulják ugyan bátorságát a merényletek után, de ha valaha bátorságban lehetett lenni Berlinben, úgy most lehet. Mindenfelé csak rendőrt lát az ember.

Édesék kezét csókolom, Rózát csókolom, Miklóst tisztelem, Istvánékat (mert azt hiszem, Rákhel napján már ott lesznek,) üdvözlöm.

Eliznek kezét csókolom s erősödést kívánok neki. Erzsikét csókolom, Gábort tisztelem.

Még egyszer minden jót kíván és Rákhel napjának minél vigabban eltöltését kívánja

szerető fia

Gyula.

U. i. A levél elejét, hol a képekről szólok, egy pár nappal előbb, a képek első hatása alatt írtam. Az óta többször megnézegetve azokat, mind jobban-jobban megbarátkoztam velök. Jobbnak látom azért most már elküldeni azokat, édesnek is így bizonyosan nagyobb örömet szerzek velök, mint szereztem volna, ha csak pár nap múlva küldöm vala el. Az arczkifejezés ugyan nem talál a Rákhel napi hangulathoz, de annak okát fennebb aligha el nem találtam. Azért írtam rá a képekre, hogy előbb a levelet olvassák el, mert így, nem várva már nagyon sokat, tán jobban meg lesznek vele elégedve. Én azért találtam előbb oly rosszagnak, mert teljesen bizva a photographus szavában, ki azt mondotta a felvétel után, hogy a képek nagyon jók lesznek, igen sokat vártam tőlük. És most nézzék és ítéljenek!

Berlin, 1879 augusztus 31.

Édes Rízim!

A mult évben gratuláló leveletem későn kaptad volt meg. Hogy az idén ez ne történjék, valamivel előbb, talán még igen is korán indítom útnak, de jobb előbb, mint később. Így talán én is leszek az első, ki névnapod alkalmával minden jót kíván neked, kívánom, hogy Miklósoddal minél többször, s minél vigabban tölthesd ezt a napot édesék körében. Én most is csak innen a távolból, gondolatban lehetek jelen, de talán a jövő évben már én is ott lehetek.

Tegnapelőtt érkeztem meg nagy kirándulásomból, egészen fel-frissülve, újjá születve. A kirándulás legnagyobb dicsősége természetesen a Brocken megmászása, mely Németországnak magasságra második hegye. A dicsőség annál nagyobb, mert nem használtunk semmi vezetőt, egyedül Baedeker könyvét. Ez, az igaz, oly pontosan megírta, hol kell jobbra, balra, hegynek stb. menni, hogy lehetetlen volt eltévedni. Míg a hegyoldalt másztuk, gyönyörű idő volt. Mire a tetőre értünk, olyan köd lett, hogy nem is láttuk, hogy a tetőn vagyunk. Egy ott áldogáló embertől kérdők, hogy mennyire vagyunk a tetőtől? az persze jót kaczagott, hogy mi még fennebb szeretnénk menni. — Baedeker avval biztatja az embert, hogy innen 15 mérföldre ellátni mindenfelé, de mi az orrunk hegyét is alig láthattuk. Így nem tettünk egyebet, mint az ott levő vendéglőbe bementünk, hol pompásan pattogó tűz fogadott. Olyan hideg van ott fenn, hogy folyton tüzelnek. — Legtöbben úgy tesznek, hogy ha este nem láthatnak semmit, fenn maradnak,

ha talán a nap felkéléséből láthatnának valamit. Mi azonban nem voltunk ilyen kíváncsiak, tudva, hogy kíváncsiságunkat jól meg kellene fizetni. Ismertük már az ilyen hegy tetején levő vendéglőket az azelőtti éjről nagyon jól. A mint megérkeztünk a Harzba, első dolgunk volt egy közel fekvő hegyet, a Burgberget Harzburg mellett, megmászni. A tetőn találtunk egy vendéglőt, gondoltuk ott megszállunk, minek menjünk még le vendéglőt keresni? Hanem reggel a fizetésnél vettük észre, hogy jobb lett volna alatt hálni meg, egy kis szobáért egy éjjelre két tallért fizettünk.

Körülbelől legszebb része kirándulásunknak a »Steinerne Renne« volt, egy hegyi patak, mely folytonos vizesés között meredek oldalon rohan le. Sokkal fárasztóbb volt, mint a Brocken, de jutalmazóbb is. Jó félórát tartott, míg folytonos mászás mellett sziklák és hegyomlások között a tetőt elértük. A jó németek persze sörházat csináltak a tetőre, így volt hol megpihenni. Soha sör jobban nem esett nekem, mint ott. Általában a sörivásba keményen belejöttem a kirándulás alatt. Megijednék, ha most egy tömegbe látnám azt a sörmennyiséget, mit egy hét alatt elfogyasztottam. A sörnek egy új hatását, germanizáló hatását vettem észre. Két pohár sör után már tisztességesen beszél az ember németül, — három után pedig ékesen. Csak úgy foly a német szó az emberből.

Most újra itt vagyok Berlinben, a Thiergartenben, mely eddig annyira tetszett nekem, tegnap már nagyot sétáltam újra, — de levegője, mely előbb oly frissnek tetszett, mennyire fülledt a Harz fenyveseinek levegője után.

Édesék kezét csókolom, Miklóst tisztелеm, Istvánékat üdvözlöm.
Téged csókol, s minden jót kíván

szerető testvéréd
Gyula.

Prof. W. Kapteyn levele és lev. lapja Vályihoz.

Utrecht (Holland), 4. Oct. 1900.

Geehrter Herr College!

Aus einer Abhandlung des Herrn Kürschák Math. Annal. XVI. X., p. 9 ersehe ich, dass Sie im Jahre 1880 in Ihrer Inauguraldissertation sich beschäftigten mit dem Problem: alle Diff. Gleichungen zu bestimmen von der Form

$$\frac{d^2 V}{dp^2} r + 2 \frac{d^2 V}{dp dq} s + \frac{d^2 V}{dq^2} t = 0$$

in der V eine Function von p und q allein ist, welche nach der Mongeschen Methode integrirbar sind.

Leider habe ich diese Dissert. nirgends in unseren Bibliotheken finden können. Ich möchte doch gern darin nachsehen, zu welchen Resultaten Sie schon gekommen sind und auf welchem Wege Sie diese erhalten haben. Wohl bedauere ich, dass ich die ungarische Sprache nicht verstehe, aber meine, dass vielleicht die math. Formeln schon genügend sein sollen, um die Methode und Resultate zu fassen, wo ich mich schon längere Zeit mit denselben Gegenstand beschäftigt habe. Ich erlaube mir deshalb Sie freundlichst zu bitten, mir womöglich ein Exemplar dieses Werkes zusenden zu wollen. Wenn nicht mehrere Exemplare zu Ihrer Verfügung stehen, werde ich das Werk gerne an Ihre Adresse zurücksenden.

Ihnen bestens dankend für die Mühe, die ich ihnen gebe,
zeichne ich
hochachtungsvoll erg.

Prof. W. Kapteyn.

Hochgeehrter Herr!

Utrecht, 25. Febr. 10.¹⁾

Es freut mich, dass Ihre interessante Arbeit über partielle Differential-Gleichungen zweiter Ordnung, die ich früher mit so viel Mühe entziffert habe, jetzt in deutscher Sprache erschienen ist, und ich erlaube mir Ihnen für die Zusendung meinen besten Dank auszusprechen.

Mit besonderer Hochachtung Ihr erg.

W. Kapteyn.

---

¹⁾ Olv. 1910. évi febr. 25-én.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	—	K	60	i.
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1		20	
	XIV. Zsigmond Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól ...	—		50	
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	—		60	
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	—		80	
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		40	
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		40	
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Rádza Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—		80	
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—		20	
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1		—	
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—		90	
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	—		60	
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	—		60	
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2		—	
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	—		80	
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1		50	
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól ...	1		—	
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—		60	
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—		60	
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—		30	
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—		30	
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—		60	
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1		50	
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—		50	
	IV. Ludwig K. F. v. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—		60	
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—		30	
	VI. Margó Tivadar k. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—		60	
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—		80	
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—		60	
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—		60	
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—		80	
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1		20	
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—		60	
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—		30	
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Glastone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—		60	
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	—		60	
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1		—	
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—		40	
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—		50	
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1		—	
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—		30	
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1		—	
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1		—	
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—		30	
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—		30	
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1		20	
	III. Téfly Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—		80	
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2		—	
	V. Laufenaue Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól ...	—		30	
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—		40	
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—		40	
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—		40	
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—		20	
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—		40	
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	—		40	
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1		—	
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—		60	
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	—		60	
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—		60	
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—		30	

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Géza l. tagról. <i>Cóncha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mórész l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól.	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól.	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Táncsics Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1 > 50 >
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól	1 > — >
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 > 50 >
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	1 > — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 > — >
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— > 50 >
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	— > 30 >
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 40 >
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	— > 60 >
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1 > 50 >
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— > 40 >
	XIV. Pulszky emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2 > — >
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1 > — >
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jandrassik Ernő</i> l. tagtól	— > 30 >
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól	— > 80 >
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Rátz István</i> l. tagtól	— > 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 6. SZÁM.

VÁMBÉRY ÁRMIN

TISZT. TAG

EMLÉKEZETE

IRTA

GOLDZIHER IGNÁCZ

REND. TAG

ARCZKÉPPEL

FELOLVASTA 1915 OKTÓBER 25-ÉN

Ára 60 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I.	Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II.	Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III.	Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV.	Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V.	Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI.	Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII.	Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII.	Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX.	Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X.	Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I.	Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II.	Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III.	Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV.	Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V.	Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI.	Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII.	Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII.	Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX.	Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X.	Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I.	Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II.	Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III.	Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV.	Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V.	Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI.	Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII.	Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII.	Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX.	Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X.	Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I.	Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II.	Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III.	Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV.	Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V.	Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI.	Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII.	Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII.	Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX.	Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X.	Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I.	Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II.	Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III.	Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV.	Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V.	Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI.	Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII.	Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII.	Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX.	Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X.	Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I.	Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II.	Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III.	Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV.	Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V.	Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI.	Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII.	Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII.	Heer Osvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX.	Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X.	Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI.	Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >

Kimberly Ann

VÁMBÉRY ÁRMIN TISZT. TAG EMLÉKEZETE

GOLDZIHER IGNÁCZ rendes tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1915 október hó 25-én tartott ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Az osztályomtól reám bízott és, azt hittem, természet-szerűen is engem megillető nehéz feladat teljesítésében: hogy elköltözött világhírű tiszt. tagtársunk, *Vámbéry Armin* életmunkájának méltatását egy emlékbeszéd keretében összefoglaljam, két körülmény nyújthat némi könnyítést.

Fel vagyok ugyanis mentve az alól, hogy *Vámbéry* tüne-
ményes életpályáját idézzem fel annak az útnak vázolásával,
melynek mentén a nyomasztó szegénységben nevelkedett tanuló-
fiú önerejéből világszerte a szellemi élet legmagasabb polczára
emelkedett fel. E pálya részleteit ő maga ismertette feszítően
vonzó *mémoire*-munkájában, egyikünk előtt sem ismeretlen
Önéletrajzában, melynek joggal adhatta e címet, hogy »*Küz-
delmeim*«.

Másrészt munkái részletezésével sem kell ez alkalommal
foglalkoznom. A feladat e részének egyik tagtársunk az Aka-
démiaival kapcsolatos egy folyóiratban, *Vámbéry* sokrétű iro-
dalmi dolgozatai fölött szemlét tartva, máris eleget tett.¹⁾

Azonban még e kettős tehermentesítés mellett is be kell
érnem azzal, hogy élénk táruló csodálatos módon gazdag és

¹⁾ Munkácsi Bernát, *Vámbéry Armin tudományos munkássága* (Buda-
pesti Szemle [1915.] CLXII. köt. 87—112.; 243—274. lapjain).

sokfelé ágazó tevékenységét csak *egy* kimagasló szempont alatt jellemezzem.

Ugyanis Vámbéry genialitásával, sőt szellemi fejlődésének egész menetével, kezdettől fogva nem fért össze a járt utak taposása. »Csak a vadonatúj tárgyaknak — így szól vallomásaiban (Küzdelseim 318. l.) — volt rám nézve különös ingere, csak ilyenkor égttem a vágytól és leltem meg az irodalmi ösztönzést s ámbár nem féltem tőle, hogy mások megelőzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majd hogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, minden mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött...«

Munkásságának saját magától így jellemezett kiindulója és indítéka érthetővé teszi, hogy Vámbéryvel a tudományos feladatok nem egy pontján, mint *úttörővel* találkozhatunk. Ez a szempont az, mely alatt az ünnepélyes megemlékezés ez órájában óhajtom — bármily illetéktelenül — elköltözött tagtársunk életmunkáját megjeleníteni.

I.

Vámbéry úttörő tényei közt első helyen áll természetesen a teljes művelt világban annak idején feltűnést keltő és tudományos eredményeinek alapul szolgáló *középpázsiai utazása*, melyre Akadémiánk támogatásával indult.

A kutató utazások történetének is megvan a maga *hőskora*, különböző területeken más-más időben. Az az idő, melyben Vámbéry egy kolduló dervistársaság tagjának képében nyolcz hónapon át vándorolt Közép-Ázsiában, az oxusi vidékekre nézve az utazások hőskorába tartozik.

Jártak már azelőtt is, a tizenhatodik század óta, a tőle bejárt terület némely részén európai utazók hittérítési, kereskedelmi, majd későbbben politikai czéllal. Hogy mily veszedelmes volt ily vállalkozás, a Vámbéry útrakelését rövid idővel megelőző tragikus események mutatják: Conolly és Stoddard angol katonatisztek vértanúsága Bokharában, Wyburn kapitány nyomtalan eltűnése a turkomán sivatagban, de Blocqueville borzalmas rabsága a turkománok közt, melyből csak nagy vált-

ságdíj árán szabadulhatott. Pedig mindezen elődök útja csak szelvényére terjedt annak a területnek, melynek felkutatása izgatta a fiatal Vámbéry képzeletét, vágyakozását, tudomány-szomját. Az ijesztő előzmények (Küzd. 180. l.) nem tántorították meg merész vállalkozásában.

Manapság, midőn Közép-Ázsia tatár területeinek nagy része orosz uralom vagy ellenőrzés alatt áll, midőn ottani városokban az európai ember — persze eltekintve az ázsiaiakkal sokban homogén muszka »intézmények« korlátaiktól — meg-lehető kényelemmel fordulhat meg; részben, úgy a hogy, tür-hető közlekedési eszközökkel rendelkezik; a tudós is kutathat a piaczkon, meg a keleti könyvtárakban, — manapság, mondom, már csak a Vámbéry első nagy könyvének olvasásával alkot-hatunk képet a szörnyű veszélyekről, melyek még néhány évtized-del ezelőtt e vidékeken pillanatról pillanatra környezték az európai kutató utazót, ha ugyan arra a vakmerő életkockázatra nem vállalkozhatik, hogy európai és nem-muszlim valóságát ázsiai meg muszlim inkognitóval cserélje fel s e merész látszatot, szemben egy kíméletlenül fanatikus környezettel sikerrel fenn-tarthassa és a leleplezés minduntalan jelentkezhető veszélyét bámulatos ügyességgel elhárítsa.

Nem pusztán turista kaland, hanem igazában tudományos teljesítmény.

A nyelvek, a vallás, a népszokások mily intim ismerését tételezi fel ily inkognitó sikeres érvényesítése, hogy — magának Vámbérynak szavaiként — »egy bénalábú európai ember meg-állja helyét az emberrabló turkománok közt a vadul fanatikus Közép-Ázsiában, s az ó-világ ez eddig elzárt részét felfedezései által közelebb hozza a Nyugat világához !« (Küzd. 320. l.) Mennyi nyelvi és tárgyi tudáson kell alapulnia annak a dervis-szerepnek, melyet kutatásai érdekében magára vállalt Vámbéry, mint a középázsiai utazások e hőskorának hőse! Olyannyira gazdája volt a nyelveknek és a népismeretnek, hogy — mint mondja — Törökországban élő európaiak nem ázsiai ember színében sze-replő európainak, hanem európai álarczot öltő titkos perzsának vagy oszmánlinak tartották (Küzd. 249. l.), vagy pedig később nála, itt Budapesten megforduló keletiek, »igaz dervisnek hitték,

ki európai inkognitót öltött, hogy üdvére és javára lehessen az iszlámnak» (394. l.).

Mondottam, hogy a bejárt terület egyes részein voltak előzői, a kiknek, ha ugyan egyiküknek-másikuknak sikerült is szerencsésen hazatérnie, végrehajtott vállalkozása a tudomány gyarapításához számottevő mértékben nem járult. Vámbéry utazásának úttörő értékét elsősorban annak *tudományos* céljai és *eredményei* jellemezik; másodsorban az a tény, hogy ő volt az első, kinek kutató utazása a középázsiai continens terjedelmre nézve egy-folytonosságban minden előzőit felülmuló területén történt. Ő volt az európaiak közt az első vándor, ki a nyugati törökség közt töltött huzamos tartózkodással ily feladatra készülvén, — hogy utazásának csak legfőbb állomás-pontjait említsem — Erzerumon és Tebrizen át Perzsia Mazendrán tartományában a Káspi-tenger déli partvidékéről a tengeren átkelve, a turkománok földjét átbarangolta, a honnan a hyrkáni sivatagot átszelve, Khivába, innen pedig a rettenetes Khalata-sivatagon keresztül Bokharába meg Szamarkandba került, majd útját afghán földön folytatva, Mejmenén át, Heratba ért, a honnan a szent Meshedben töltött tanulságos időzés után Khoraszán tartományán keresztül újból a perzsa fővárosba jutott, a hol végre biztonságban érezhette magát. Ez utazás területén sok helyütt európaiaktól addig érintetlen földön fordult meg és nem egy helységnevet írt be elsőnek Közép-Ázsia mappájába; neki sikerült továbbá ez úton »nem egy ismeretlen adatot szolgáltatni e tájak törökségének néprajzi vonatkozásairól« (Küzd. 220., 321. l.).

II.

Úttörése e részben a *geographiai* ismeretek gyarapításán kívül különösen a *philologiai* és az *ethnographiai* tudomány terén érvényesült.

Utazása legelőkelőbb és legfontosabb tudományos hatása-ként ismerendő el Vámbéry úttörő jelentősége a *török philológiában*.

Vajjon midőn a szegény, tizenkilencz éves fiatal ember

egy József-napi vásár alkalmával a szlavóniai Kutyevo nevű községbe mint házitanító szerződötve, keserves otiumát arra használta, hogy egy csomó európai nyelv elsajátítása után, melyeket már előző szorgalma legyűrt vala, a török nyelv auto-didaktikus tanulására és általán a keleti tanulmányokra fordítsa (Küzd. 75. l.) — vajjon már ez időben jelentkeztek-e lelkében későbbi tudományos irányának és céljainak akár csak homályos körvonalai? Nem tudhatjuk. De Önéletrajzából megtudjuk, hogy már konstantinápolyi tartózkodása idejében, midőn sikerült neki a török nagy házaknál megfordulnia, a nagy-műveltségű későbbi nagyvezír, Aáli pasa könyvtárából dsagatáj könyveket kért kölcsön (145. l.). »A középázsiai utazás gondolata — úgymond — tehát jókor belevette magát agyvelőmbé, szünetlenül csak vele foglalkoztam s míg egyrésről kitartóan rajta voltam, hogy érintkezésbe léphessek a Közép-Ázsia khán-ságaiból Sztambulba jövő mekkai zarándokokkal, másrésről ép olyan hévvel szedtem magamba a dsagatáj írárok minden foszlányát és örömömnem nem volt határa, mikor engedelmet kaptam reá, hogy kutathassak Aáli pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában« (158. l.)

E tanulmányok, melyeknek bevallott célja a magyar nyelvvel való összehasonlítás volt, minthogy »az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében a nyelvnek olyan elemeit vélte fellelhetni, melyek határozottabb hasonlóságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével« (u. o.), a középázsiai utazás által általánosabb jelentőségre bővültek és a török philologia korszakos meggazdagítására vezettek.

A helyszínen szerzett eleven tapasztalatai és irodalmi megfigyelései segítségével« alig létező elődei« (318. l.) szórványos és apró előzményei után, ő indította meg nagy terjedelemben a *törökség keleti ágának* a török philologia körébe való bevonását.

Az ő munkáinak hatását megelőző időben a török philologia leginkább a hozzánk közel levő török nyelv és irodalom, röviden mondva a nyugati, az oszmán törökség tanulmányozásában merült ki. Munkái eredménye, hogy ezentúl a török nyelvterület távolabb fekvő keleti zugaira is irányult a tudós figyelem. Ha igazságosak óhajtunk lenni, őt kell a török philologia ily nagy-szabású kiterjedése megindítójának, megalapítójának tekin-

teni. Az első nehézségeket ő küzdötte le; könnyebb volt a nyomaiba lépőknek, kik előtt a középázsiai törökség a politikai viszonyok változása által külsőleg is mindinkább és mindkönnyebben hozzáférhetővé vált, az »áldervis«-től nagy nehézségek árán felszántott földbe mélyebb barázdákat eresztetni, vagy az ő eredményeit felülvizsgálni és kiszélesíteni. A kezdeményezés dicsősége — a mint ezt a német kritika is elismeri ¹⁾ — őt illeti meg az ujjur, özbeg, kirgiz, szárt nyelvjárásokról szóló munkáival és a velük kapcsolatos számos szövegkiadásával és ezek magyarázásával.

III.

A philologiai térhódítást a *törökség ethnographiájának* megalkotása kíséri. E disciplinát, az egész területre kiterjedő összefoglalását »*A török faj*« című munkája alapította meg.

Kezdetől fogva nyelvészkedését az ethnographia kapcsolatába és szolgálatába helyezte, amazt úgyszólván mint *ancilla ethnographiae*t értékelve. »Az ethnographia — úgymond — és a gyakorlati philologia egymástól elválaszthatatlan.« E meggyőződésén indulva fogamzott meg szellemében ethnographiai nagy munkájának gondolata; úttörő, a mennyiben a világirodalomban itt legelőször van körvonalozva és tartalmilag kifejtve a *teljes törökség* ethnographiájának tágas kerete. Addig a feladat a földrajzi tekintetben szétagolt törökség egyes részeire nézve volt itt-ott teljesítve. Radloff Vilmos is, maga is úttörő, ki e téren nagy előzőjéül tekinthető, a törökségnek csak egyik ágára terjeszti kutatását. Vámbéry említett nagy könyvében, a szétszórt előmunkálatok felhasználásával, mintegy teljes *encyclopaediáját* nyújtja a törökség néprajzának.²⁾

Állást foglal mindenekelőtt az általános bevezető kérdésekben: honnan és mily útvonalakon vándoroltak be a török néptörzsek mostani lakóhelyeikre; milyen az őstörténeti viszonyuk a finn-ugor népekhez; magyarázatába és kritikájába bocsát-

¹⁾ Lásd Tschudi, a »Der Islam« cz. folyóirat V. köt. (1914.) 107. lapján.

²⁾ Tschudi, u. o.

kozik a keleti forrásokban a törökség eredetére vonatkozóan megőrzött, sok részben fictiv tudákos hagyománynak. Aztán sorra veszi öt osztályban Szibériától és a Volga vidékétől a turkománok területén át Kis-Ázsiáig, az oszmánságig, más szóval a nyugati törökség országaiig szétszórt török népeket. Egyenkint adja jellemzését nyelvjárási sajátosságainak, életfoglalkozásuknak, statisztikai viszonyaiknak, családi és társadalmi szokásaiknak a bölcsőtől a koporsóig, vallásuknak, babonájuknak, szóval mindazon mozzanatoknak, melyek a néprajzi kutatás körébe tartoznak. Nagy értékkel bírnak különösen az egymásra illeszkedő culturrétegek kölcsönhatásáról szóló érdekes fejtegetései és itt első sorba helyezhetjük észrevételeit a törökség bevándorlását megelőző iráni (perzsa) műveltség nyomairól a törökség nyelveiben, szokásaiban és vallásos képzeteiben (66. és k. lapok), mely nyomokat még a műveltség legprimitívebb fokán tengődő özbekekig éles elmésséggel iparkodik kihámozni (431., 444. ll.). Nem kevésbé fontosak kitérései arra a művelődés- és vallástörténeti tekintetben egyaránt nagyérdekű kérdésre: hogy mily viszonyba kerültek a török népek ősi hagyományai a fölējük boruló, habár tőlük csak felszínesen elsajátított iszlámhoz, mely behatás által a szóhasználatban és a gondolati világban a philologust épen úgy mint a vallástörténet kutatóját egyenlőképen érdeklő hybrid jelenségek álltak elő. Egyszóval e nagy munkában legelőször van összefoglalva a török fajhoz tartozó összes népek *physicumának* és *psychicumának* valamennyi jelenségeire kiterjedő tudnivaló, még pedig, Vámbéry írói egyéniségének megfelelően, a tudományos komolyságnak semmiképen sem rovására, fölötte élvezetes, a szakkörökön túl a művelt nagyközönségnek is hozzáférhető, a rideg tárgy zátonyaival mesteri módon megbirkózó irodalmi modorban.

Habár figyelme egyenlő mértékben terjed a törökség összes ágaira, a szibériaira, a Volga- a Pontus vidékeire, a nyugati törökségre, könnyen érthető, hogy a munka fősúlya mégis a *közép-ázsiai* ágra esik, még alaki terjedelem tekintetében is. A könyv 739 lapjából 292 (207—499. l.) van lefoglalva a *közép-ázsiai törökség* számára. Itt Vámbéry a saját emberei között sűrög-forog; nem kell rábíznia magát idegen értesítésekre, különösen a muszkákra, kik sem a politikában, sem a tudományban

soha sem voltak tőle elkényeztetve. Turkománjairól, özbegjeiről saját közvetlen tapasztalásai alapján *ex visu* beszélhet a tudomány mai állásának megfelelő részletezéssel és az árnyalatok finom megfigyelésével és felismerésével. E tanulmány alap-elemeit már utazásáról szóló könyvének második részében gyűjtötte volt egybe; a »*Török faj*«-ban bővült anyaggal és gazdagabb szempontokkal tér vissza utazásának ethnographiai eredményeire. Előadásának nem egy pontján tudatos ellenkezésbe is kerül azokkal a kutatókkal, kik a törökség e részének egyik-másik töredékének ethnographiájával ő előtte foglalkoztak. Érdekes meghallgatni, a mit ez eltérések okául felhoz: »Az újabb európai utazók — úgymond — s nevezetesen az oroszok, ennek épen az ellenkezőjét állítják; de ezzel szemben világosan ki kell jelentenem, hogy ezek az urak legnagyobb része nem ismeri a török nyelvet s a szokásokat és vallást, s azonfelül, mint idegen uralom képviselői, sohasem szemlélhették a dolgokat igazi világosságukban. De én előttem annak idején nem volt elrejtve a családi életnek semmi csinja-binja s nagyon természetes, hogy más eszközök más eredményre vezettek.«¹⁾

IV.

Ország-világ ismeri azt a közvetetlen czélt, mely Vámbéryt középpázsiai utazására, a török-tatár nyelveknek és népeknek élete végéig buzgalommal és kitartással folytatott tanulmányozására indította: a magyarok eredetének, ősi fészkének ki-kutatása, nyelvünk, rokonsági viszonyainak felderítése.

Nem ő volt az első magyar ember, kinek az e kérdések iránti lelkesedés adta kezébe a vándorbotot, kit e lelkesedés edzett meg a veszélyek, nélkülözések és küzdelmek ellenében. És nem ő volt másrészt az egyedüli kutató, — hisz a legnagyobb felfedező, Kolumbus elég világos példa reá — kit felfedezései más célra vezettek, mint a melynek elérését ki-indulóban maga elé tűzött vala.

A nagy Körösi Csoma a magyarok eredetének és rokonsági

¹⁾ A török faj 435. l.

viszonyainak kikutatására indulván, ugyan nem a maga elé tűzött közvetlen feladatot oldotta meg, hanem egy eddig ismeretlen birodalmat hódított meg a világtudomány számára: Tibetet, nyelvének, népének, vallásának, irodalmának, kultúrájának ismeretét. Vámbéry is, a magyar nép eredetét keresván, a *török philologia* úttörőjévé lett.

De be kell látnunk, hogy az érintett analógiák nem fődik teljességgel és maradék nélkül Vámbéry törekvését és munkáját. Ő élete végéig le nem mondott a diadal tudásáról, hogy philológiai irányával és eredményeivel, ha nem is teljes megoldás elé vezette, de megközelítette az utazásával maga elé czélul tűzött feladatot. Ő váltig a törökségben találta a probléma kibogozásának nyitját, a magyarok eredete kérdésének kulcsát. S minden egyéb tudományos és politikai dolgozatainak közepette e kutatás anyagának bővítését, eredményeinek előbbrevitelét, formulázásuk megállapítását, mintegy cultusszerű áhítattal és rajongó lelkesedéssel művelte. Hiába ismételteti, hogy ő a nyelvészkedést másokra bízta, hogy nem óhajt iskolai értelemben a nyelvészek közé állni, — a mi ellen Önéletleírásában is (503. l.) erőlesen szabadkozik —; hiába! mondom. Egyéb téren aratott sikereinek és eredményeinek közepette mégis csak kora ifjúságának e lelkesedésszülte gondolata maradt mindvégig buzgalmának középpontja, gerince. A kik járatosak voltak dolgozó szobájában, egytől-egyig tanúi annak az épületes tapasztalatnak, hogy lelkesedésének ez iránya maradt, bármint fogta fel ő maga, gondolati életének középpontja, kiindulója, végcélja egyaránt. Örvendező elégtétellel, akár becses hadizsákmánynak mutatott fel minden újabb szó-téglát, melyről azt hitte, hogy elméletének épületébe beillesztheti.

Nem azért ülök ez estve e helyen, hogy — a mire nézve az illetékesség legcsekélyebb mértékét sem igényelhetem — ez eredmények bírálati méltatásába bocsátkozzam. Nem is lehet ez e megemlékezés hivatása. E terem nyelvtudományi osztályunk ülései alkalmával éveken át visszhangozott a heves vitáktól, melyeket elméletei támadó és czáfoló irányban felidéztek.

Ez alkalommal azonban nem kerülhető el annak a ténynek constatálása, hogy a vele ellentétes iskola hívei, loyalis módon és mintegy posthumus elégtételként készítetve vannak

annak a megengedésére, hogy a Vámbérytól méhszorgalommal egyberakott anyag termékenyítően hatott a saját álláspontjukra, hogy a harczok hevében nem vették észre, »mennyi becsülésre méltó anyag van az ő munkásságában«, mennyi »nemes ércz van ott bőségesen«, hogy viszont »az ő nagy ellenfeleinek, a módszerükről és alaposságukról oly híres tudósok műveinek« sem adományozhatják a csalhatatlanság és véglegesség jellegét és hogy ellenfelének, »az etymologia nagytekintélyű mesteré«-nek is »módszerbeli gyengeség«-et lehet hibául felróni.¹⁾

Végtére talán mégis csak igaza lesz az öreg *Lehrs Károly*-nak, a königsbergi classikus philologusnak, ki a philologus tíz parancsolatai közé igttatta a következőt: »Du sollst den Namen Methode nicht unnützlich führen.«

S e részben egy, Vámbéry tudományos önmegítélésében végighúzódnó érdekes tépelődés sem kerülheti el figyelmünket. Egyrészt váltig szabadkozik az elméleti aprólékos gyötrődés ellen, másrészt pedig mintegy önvádként saját munkái fogyatkozásául rója fel ennek hiányát. Erre vonatkozó vallomásaiban némelykor a túlzó önkicsinylésig megy, mely csak oly tudóstól érthető, kinek valóságos érdemei fényét nem homályosíthatja el írói temperamentumának kendőzetlen jellemzése.

Nem fog ugyan mindenki egyetérteni azon ítéletével, melylyel az úgynevezett, különösen német »szobatudományos-ságot« illeti.

Hiszen a tudományos igazságok felismerésének haladó fejlődése épen az orientália terén, fényesnél fényesebb tanúbizonyságát nyújtja annak a ténynek, hogy ezen tudományok korszakos haladásai, azok a teljesen megváltozott, mondhatnám az előbbi nemzedék szemléleti módjának teljes felforgatásával azonos szempontok, melyek alatt most a keleti dolgokat, a kelet ősrégi és újkori kultúráját, a róla tanúskodó forrásokat szemléljük, ismerjük és értékeljük s nem csekély mértékben magának a kutatás számára hozzáférhető anyag bővülése és gyarapodása, annak a méhszorgalmú laboratóriumszerű munkának eredmé-

¹⁾ Budapesti Szemle CLXII. kötet (1915.) 112., 251., 274. lapokon.

nyei, melyet a nyugati, különösen a német professzorok és privát-docensek kapcsolatos folytonossággal végeztek.

S alapjában Vámbéryt saját maga ellen kell védelmeznünk abban, hogy Önéletrírásának számos helyén, tudományos munkájáról szoltában váltig mintha csak elhárítaná magáról a theoretikus töprenkedés gyanuját. Hiszen maga mondja, midőn egyik könyve, »*A török nyelv etymologiai szótára*« keletkezéséről szól, hogy »hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökér-
szók jártak az eszemben és igaz gyönyörűségemre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségekig követhettem ugyanegy fogalom változását és átalakulásait s megállapíthattam összefüggéseit« (326. l.). De mint az ezzel kapcsolatos későbbi munkája: »*A török-tatár nép ősi műveltsége*« mutatja, őt nem annyira a nyelvészkedés az az iránya csábította, melyet ő ugyanazon huzamban »szófejtő játék«-nak nevez, mint inkább az a tanulság, melyet a nyelv, a szellemi és társadalmi élet e leg-
őbb tanuja, a »primitív művelődés« csirádzására nyújt; nem annyira a hangok etymológiája érdekelte mint öncél, mint inkább ezek tanúsága a törökség ősi társadalma szelleméről.

Ha nem is végezte azt oly szigorú módszerességgel, oly óvatos szkepszissel és feszes fegyelemmel, mint a hogy azt a tudomány iskolaszerű művelőitől — az eredmények pontosságának semmi-
esetre sem kárára — megszoktuk, úgy még sem állhatunk rá arra az önjellemzésére, hogy tudományos munkája minden úgy-
nevezett szobatudósság félretolásával létesült legyen. Bizony, kutató szorgalommal vesződött ő is azon, noha könnyebb tollal és szikrázóbb ötletességgel létrehozott eredményeken, melyekkel a keleti tudomány több pontján az úttörés dicsőségét vívta ki.

V.

Még ezen, főképen tudományos tevékenységére szorítókozó átnézetben sem hagyhatók figyelmen kívül, habár e helyen csak felszínesen érintve, Vámbéry úttörő irodalmi tényei a *politika* körében. Ezek is közép-ázsiai utazása kapcsolatában léptek elő.

Utazása alatt a nyelvi és néprajzi érdekeken túl éber figyelmét nem kerülték ki a Közép-Ázsiában készülöben levő politikai alakulások sem. »Khivából, Bokharából és Heratból

és főképen Oroszországnak Ázsia déli részeire irányuló és közép-ázsiai teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól» (Küzd. 255. l.) nyújthatott híreket, melyek annak idején Angolország politikai köreiből mély benyomást keltettek. A dervis, kinek a nép minden rétegének emberei bizalommal adóznak, hiszen tőle fogاناتos áldást, javukra szolgáló imádkozást, sőt mindenféle varázserejű bűbájosságot remélnek, — Kelet világában a szemfüles dervis gyakran sokkal többet vehet észre a hivatásos politikusnál.

Tapasztalásai közlésével és évtizedeken át ez irányban erélyesen folytatott publicista munkájával, újság- és revue-czikkében, önálló művekben, Vámbéry felköltötte, sőt mondhatnók, felrázta az angol államférfiak és az angol közönség figyelmét arra a veszedelemre, mely államuk ázsiai befolyását és hatalmát az oroszoknak Közép-Ázsiában mindinkább előretörő térfoglalása által fenyegeti. Ázsiában, mely idővel »szabad prédája lett a hódításra éhes Európának« (487. l.), ő Angolországnak, különösen ellentétben a moszkovitákkal, elsőrendű cultúr-hivatást tulajdonított. Ez irányban folytatott irodalmi izgatása a legnépszerűbb politikai írók sorába emelte őt Angolországban, melynek kormányai is pályáztak szakavatott tanácsadására. »Minél jobban támadtam — úgymond ő maga — Oroszországot, annál nagyobb tetszésre találtam« Angliában. (295. l.)

Úgy hiszem, fájdalmas csalódása lett volna Vámbérynak, megérni azt az időt, midőn a tőle oly hévvel és szeretettel buzdított Anglia évszázados versenytársát czimborául fogadja a keleti világ szabadságának megsemmisítésére. E változás kibontakozását ugyan még életében is tapasztalhatta az angol-orosz kockavetésben Perzsia fölött, melynek szabad intézményekre való törekvése ellen a szabadság ősi ellenségeivel szövetkezve, Anglia is a kerékkötő szerepére vállalkozik. És továbbá, mily fájdalmat okozott volna neki Angliának szakítása államférfiai százados hagyományával, hogy karöltve az északi despotizmussal, a török birodalom megsemmisítésére törve tékozolja el politikai erkölcsét; s végül mily gyötrelmet keltett volna lelkében Angliát szövetségben látni hazánk, Szt. István koronájának integritása ellen áskálódó legádázabb ellenségeivel!

VI.

Reánk, saját tudományos kultúránk szempontjából legfontosabb úttörése Vámbérynek az a hatás, melyet felső oktatásunk terén egy reánk nézve váltig oly nagy fontosságúnak elismert, de még ez idő szerint is mostoha viszonyok közt mozgó tudományszak meghonosítására gyakorolt: értem a *keleti tudományokat*, az orientáliát.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy hazánk műveltségi és tudományos érdekei között nem utolsó helyet kell hogy elfoglaljon a keleti kultúra, a keleti népek történetének és intézményeinek komolyan tudományos, a nyugati tudományos-sággal versenyképes, azaz nem dilettáns és ötletszerű, csupán csak gyakorlati képességekre irányuló tanulmányozása. Hiszen erre utal, az általános tudományos szempontokon kívül, történeti multunk, geographiai helyzetünk, politikai és gazdasági érdekünk.

A németek régóta nagyon helyesen látták be, hogy politikai és gazdasági érdekeiket Keleten nem mozdíthatják elő célszerűbb módon és nagyobb hatással, mint azzal, hogy a gyakorlati munka elé bocsátják a tudományos munkát; amannak sikerét az utóbbival készítik elő. E bölcs belátás eredményezte Németországban az egyetemeiken, még a legkisebbeken is fennálló nagy kihatású és mindig a tudományok kitünőségeivel betöltött tanszékeken kívül életbe léptetett nagyszabású intézkedéseket, — csak a berlini és hamburgi szakiskolákról szólok, hogy még a kisebb egyetemeken is fennálló szemináriumokat¹⁾ ne is említsem — tudományos expeditiókat, világgrazdoló irodalmi vállalatokat, tudományos folyóiratokat, gyűjteményes munkákat, e tudományt szolgáló propagandaszerű társulatokat stb., stb. S mindezek nemcsak a modern Keletre szorítkoznak, hanem a keleti világot a maga történelmi folytonosságában ölelik fel, kezdve az őskortól, nyelveivel, vallásaival, kultúrájával, állami életének okirataival, le a legújabbkori Marokkó, Khina, Törökország stb. nyelvi, művelődési, irodalmi,

¹⁾ Említésre méltó, hogy az épen csak egy év óta fennálló frankfurti egyetemen is már megvan a »*Seminar für orientalische Sprachen*«.

politikai, gazdasági körülményeiig. Ez átfogó mozgalmat, a lényegükben elméleti tudományos eredményeivel és tényeivel az utolsó évtizedekben annak a megfontolása vezérli, hogy — a mint másutt mondva volt — »a tapasztalat bizonyítása szerint európai népek befolyásának megszilárdulása ama távoli vidékeken egyenes arányban áll azoknak e befolyást megelőző és folytatóan művelt tudományos megmunkálásával. Tényleg mindinkább annak elismerése hódít tért, hogy a tanuló szobának döntő része van abban a munkában, melyet némi euphemismussal »pénétration pacifique«-nek szoktak nevezni, és hogy még a gazdasági érdekek sem lehetnek el a philologus, történet-tudós és valláskutató munkája nélkül.«¹⁾

Rückert annak idején (1827) alkalmilag azt mondja, hogy középső Európában Bécset kell tekinteni a keleti tanulmányok hivatott gyűjtőpontjának. Elfogultság nélkül mondhatnók, hogy e hivatás teljesítésének tetemes részét természetesen a magunk számára kellene idővel lefoglalnunk.

Hogy a keleti tudományokra irányuló foglalkozás nálunk egyáltalán gyökeret verhetett, hogy beültetve lettek azok a csírák, melyek a kifejlődés lehetőségének feltételeit foglalták magukban, nagy érdeme Vámbérynak. Ez volt hazai tudományosságunk szempontjából legérdemesebb *úttörése*.

E tanulmányoknak, túlzás nélkül mondhatjuk, siralmas előzményei voltak 1866-ban, midőn ő nagy utazásáról hazatérve, egyetemünkön megtelepedett. Toldy Ferencz, néhai Repiczky Jánosról itt elmondott emlékbeszédében élénk színekkel rajzolta az akadályokat, melyek közt e jelesünknek lehetővé vált, hogy a pesti egyetemen 1852-ben a keleti nyelvekre magántanári engedélyt nyerjen. Nincsen adatunk róla, hogy mily hatása volt e nehéz kezdeményezésnek abban az időben, midőn egyetemünk mostoha helyzete a philologiai tudományok terén nagy energiák kifejtésének nem igen kedvezhetett. Azon körülmények leírása (Küzd. 110), melyek közt a Konstantinápolyba készülő Vámbéry is pesti tartózkodása idején részesült Repiczky magánoktatásában, nem igen csábítanak annak feltételezésére, hogy Repiczky iparkodása termékeny talajra, bűzdításra talált légyen.

¹⁾ Zeitschrift für Assyriologie (1910.) XXIV. köt. 361. lap.

Vámbéry is 1866-ban — abban az időben még Bécsbe kellett ezért fordulnia — csakis a *lector publicus*, nyilvános tanító, szerény minőségében kezdhette meg annak idején a nehézségek legyűrését, nem nagyon biztató viszonyok közt. »Ha nem lesznek hallgatóim, akkor magam fogok tanulni« — e vigasztaló mondattal, melylyel Ő Felsége egy szkeptikus kérdésére válaszol (Küzdelmeim 278. l.), erősíti magát már eleve *tanítói* pályájának esetleges külső eredménytelensége, a tanulóifjúság közönyössége ellen.

A keleti collegiumok eredményességét, ott a hol e studium nem kötelező és valamely életpályára előkészítő és minősítő tanulmány számba megy, sehol sem lehet a résztvevő hallgatóság számarányai alapján mérlegelni. Színültig telt auditoriumra a keleti nyelvek és irodalmak tanára a művelt világ semmi néven nevezendő egyetemén nem számíthat. A Collège de France földszintjének egy vajmi kis szobája, az úgynevezett »Salle des langues« az, melyben a világhírű Étienne Quatremère — »Prince de l'Orient«, a mint az Institut-ben nevezni szokták — tanított és a melynek tanítószekén helyet foglalhatni volt az ifjú Renan szélső ambíciójának tárgya. S midőn ez utóbbi e teremnek nem is nevezhető tanítóhelyiségben a Corpus Inscriptionum Semiticarum anyagait fejtegette, vagy a zsoltárokat a héber eredeti alapján magyarázta, lehetett ott látni vagy tíz szál hallgató embert, férfit és nőt, kiknek fele azonban Párist látogató turista volt, kik a Collège leczkerendjéből merített tudomás alapján, talán minden érdek nélkül az előadás tárgya iránt, élni óhajtottak az alkalommal, hogy a világirodalom nagy alakját szemtől szembe láthassák és hallgathassák ajkai beszédét.

S jellemzőnek talállok e tényre nézve egy adatot, melyet Graf Károly Henrik német orientalistának volt strassburgi tanárához, Reuss Eduárdhoz abból az alkalomból intézett egy leveléből meríték, hogy a lipcei egyetemen Fleischernek, a mult század közepső évtizedeiben, a világ leghíresebb orientalista tanárának török collegiumát hallgatta. Öten voltak résztvevők. »Öt ember egy török collegiumban, — úgymond Graf idézett levelében, — több mint a mit a Collège de France urai valaha elértek.¹⁾

¹⁾ Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem Schüler und Freund Karl Heinrich Graf (Giessen, 1904.) 243. lap.

Vámbérynek tanítói pályája küszöbén ugyan nem volt oka az elcsüggedésre. Legelső collegiumhirdetésére akadtunk néhányan, — az is igaz, hogy biz' édes kevesen, — kikben különféle szempontokból hajlandóság ébredt arra, hogy a hazájában megtelepedett ünnepektől keleti utazó vezetésével a keleti ismeretek titkaiba hatoljunk. A hallgatóság e kis csoportjában kedvet ébreszteni e tanulmányokra és egykönnyen szalmatüzzé fajulható buzgalmát ébren tartani, benne mintegy csíráját lerakni a keleti tanulmányok meghonosításának és fejlesztésének hazánkban: ez volt Vámbéry úttörése a tanítás terén.

Magam tapasztalásából szólhatok arról a nagy buzdító határról, melyet lelkes tanítása mindnyájunkra gyakorolt, kik tanításának úgyszólván zsenjei voltunk az utolsó hatvanas években és kik az ő tőle nyitott perspectiváktól mindig beljebb meg beljebb édesgetve, leküzdöttük a kezdet nehézségeit és félre toltuk a közönséges értelemben vett hasznossági szempontokat. Tanárunk nem fárasztott bennünket túlságosan bevezető elméleti fejtegetésekkel. A mit ő vallomása szerint a tudományban került, »nyelvtani szórszálhasogatás és az elméleti kutatók vizsgálódásainak való tűnődés« (Küzd. 503. l.), nem igen tetézte a kezdőnek a görbe betűkkel való ügyis keserves birkózását. Akár a török, akár a perzsa dolgokban, mert mindkét irodalom volt reá bízva, mindjárt elevenen *medias in res* vezetett. A tanításban is az volt az elve, hogy »egy szemernyi gyakorlatot többre becsül egy véka elméletnél« (Küzd. 487. l.). Bizony igaz, nem volt tanításában túlságos összehasonlító nyelvtudomány (legfeljebb alkalomadtán egy kis török-magyar párhuzam), meg nyelvtörténet és hangtan sem szerepelt tanítása csemegéi közt — ettől ugyan nem tartott vissza, de arra utalt, hogy később és egyébütt kell keresnünk — de annál erélyesebb képesítés arra, hogy a nyelvvel az illető nép eszméinek mélyébe behatolhassunk az irodalom alapján. Aránylag nagyon rövid idő alatt az ő ösztönzésével, okos didaktikájával el is értünk odáig, hogy a nyelvtudás elemein túl a török meg a perzsa irodalom egy-egy remekével foglalkozhassunk. Török olvasmányunkban nagy súlyt helyezett V. a magyar történelmi vonatkozások ápolására is. Idővel felügyelete alatt már önállóan fordítottuk az Akadémia Könyvtárának kézírata alapján (nyomtatott kiadása akkoriban még nem volt) Pecsevi történelmi munkájának

a magyarországi hadjáratokra vonatkozó részeit, Feridun Insá foliánsából e háborúkról szóló, a magasabb török stilus minden nehézségeivel túlon túl megtömött hadibulletinjeit, majd Kemá Pasáhzáde Mohács-náméját sat.

S ha a volt tanítvány most ide s tova egy fél század elülte után mintegy lélektani megokolásába merészkedik azoknak a tényezőknek, melyek a fiatal Vámbéry tanítási módja foganatos-ságát előmozdították, úgy e visszaemlékezést nem kerülheti el az az erős suggestiv elem, melylyel a tanulásra vágyó ifjú lelkére hatott. Ez a suggestiv hatás abból a viszonyból sugárzott ki, melyben ő maga a tanulmány tárgyához állt. Néki e keleti dolgok nem voltak csupa tanítási *objectum*, hideg, dermedt bonczolási tárgy, hanem a maga subjectivitásának élő valósága. Nem kívü-lök állt; bennük és velük élt; minden kritika és elfogulatlanság mellett szeretetének, lelkesedésének voltak tárgyai; ő maga nem csupa professor, és európai politikus, hanem még mindig jórészen török efendi, meg középázsiai dervis. Ez eleven közvetlenség okvet-len áthatott a fiatal növendék lelkére és mintegy átvarázsolta abba az élő keleti milieube, melynek szellemi termékei megisme-résére iparkodott.

A mit azonban a török és perzsa nyelven és irodalmon kívül az élet számára meg lehetett tőle tanulni, az a kifogyhatatlan, szünetet nem ismerő szorgalom volt, melylyel ő maga élt tudomá-nyos és irodalmi munkájának. Mint ő maga mondja (Küzd. 289. l.), a »Nulla dies sine linea« volt a jelmondata és ennek szemmel-tartásával »nem veszett kárba életének egy napja sem« (u. o. 153. l.) és a ki éveken át szemtanúja volt annak a tervszerű, okos időbeosztással járó, a szellemi erők túlszigázásáig soha sem fokozódó, de minden akadályozó, gátló körülmény elől kitérő (Küzd. 366. l.) kitartásnak, melylyel ideje javarészét dolgozóasztala mellett töltötte, az meg fogja érteni, hogy Önéletírásában hival-kodás nélkül szólhat (u. o.) »szorgalmáról, kitartásáról, munka-kedvről és komolyságáról, melyekkel minden nehézségen győzedel-meskedett«. »Csak a munkát mondhatom minden áldás és sze-rencse igazi kútforrásának« (371. l.). Még alpesi nyaralásaira is magával vitte egyik-másik készülőben levő dolgozatát, mely nem tett szükségessé könyvtári segédeszközöket. A Zeitschrift der

Deutschen Morgenländischen Gesellschaft- és egyéb folyóiratokban megjelent tudományos dolgozatai, leginkább a középázsiai poesis köréből, egytől egyig ily vakációsi pihenő-munka termékei.

Ilyen értelemben ünnepelhetjük Vámbéryt mint a keleti tudományok úttörőjét felsőbb oktatásunk rendszerében.

Ha nem is volt elvárható, hogy valamennyien, kik hosszabb vagy rövidebb ideig hallgatói voltak, a tudományos irodalomban is számot tegyenek, e téren való alapvető hatása méltánylására átvehetjük amaz igaz ítéletet, melyet Akadémiánk elnöksége Vámbéry akadémiai tagsága félszázados évfordulója alkalmából hozzá intézett üdvözlőiratában rövid szóval így foglalt össze:

»A kik a mi nemzedékünkben ezen reánk nagyfontosságú tanulmányoknak sikerrel szentelik magukat hazánkban... egytől egyig Méltóságod iskolájának növendékei és oktató bűzdításának köszönik tudományos értéküket.«¹⁾

S e ponton, e megemlékezés végezetéül, ne tessék, tekintetes Akadémia, szerénységgel felróni e sorok csekély írójának, ha Tudós Társaságunk *testületi* kegyeletéből a maga *egyéni* részét külön is kiveszi. Hisz ő volt sorrend szerint a legelső deák, ki, midőn a mester egyetemünkön letelepedett, hozzá hallgatóul iratkozott. Tőle nyertem legelső nevelésemet arra a tudomány-szakra, melynek azóta életemet szenteltem; ő bocsátott el tudományos utamra; ő vezetett be a tudomány ez avatott csarnokába is, melyben emlékezete hervadhatatlanul fog fenmaradni.

¹⁾ Akadémiai Értesítő 1910., 602. lap.

	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól ...	K	60	i.
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól ...	1	20	
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól ...	—	50	»
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól ...	—	60	»
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól ...	—	80	»
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	40	»
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	40	»
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól ...	—	60	»
	V. Rádzsa Rádzsendrálka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	80	»
	VI. Kacsovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól ...	—	20	»
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól ...	1	—	»
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	90	»
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól ...	—	60	»
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	—	60	»
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól ...	—	60	»
	II. Benan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	2	—	»
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól ...	—	80	»
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	60	»
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	50	»
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	—	»
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	60	»
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	60	»
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	30	»
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	30	»
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	60	»
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	50	»
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	60	»
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	60	»
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—	50	»
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	60	»
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	30	»
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	60	»
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—	80	»
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	60	»
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—	60	»
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	80	»
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	20	»
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	60	»
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	30	»
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	60	»
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	60	»
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	—	60	»
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	—	»
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—	40	»
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	50	»
	III. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1	—	»
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	30	»
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	—	»
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1	—	»
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	30	»
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	30	»
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1	20	»
	III. Télyi Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	80	»
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2	—	»
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéty Károly</i> l. tagtól ...	—	30	»
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	40	»
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—	40	»
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	40	»
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	20	»
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	40	»
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól ...	—	40	»
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	—	»
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	60	»
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	—	60	»
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békési Remig</i> l. tagtól ...	—	60	»
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	30	»

	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	— K 80 f.
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Knauz Sándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 » — »
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól ...	1 » — »
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól ...	1 » 50 »
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól ...	1 » — »
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Posvay Lajos</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Posvay Lajos</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	1 » — »
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 40 »
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól ...	— » 60 »
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól ...	1 » 50 »
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	1 » 20 »
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	XIV. Pulszky-emlékünep. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G.</i> l. tagoktól ...	2 » — »
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól ...	1 » — »
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jandrassik Ernő</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól ...	— » 80 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 7. SZÁM.

RÓNAI HORVÁTH JENŐ

TISZTELETI TAG

EMLÉKEZETE

DR SZENDREI JÁNOS

LEV. TAGTÓL

ELŐADTA 1915 DECEMBER 13-ÁN

ARCZKÉPPEL

Ára 60 fillér

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

I. kötet.	I. Korponay János l. t.ról. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	III. Morécza István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól.....	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanowsky Endre</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	V. Wohler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól.....	— „ 60 „
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Kriszstom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.ról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól.....	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— „ 30 „
	VI. Paúr Ivan lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	— „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Ráczsa Ráczsendlalála Mitra k. t.ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

Lorrath Jui' aile' b' m' m' m'

RÓNAI HORVÁTH JENŐ T. TAG EMLÉKEZETE

Dr. SZENDREI JÁNOS lev. tagtól.

(Előadta a M. Tud. Akadémia 1915 december 13-án tartott ülésén.)

A nemzetek élete, ép úgy mint az egyéneké, küzdelemből áll. És e küzdelemben nincs nemzete a világnak, mely lételeért annyit harczolt volna, mint a magyar. Hiszen egész története a honfoglalástól a legújabb időkig, tulajdonképen nem egyéb, mint a folytonos harczok története.

És ezenközben, a messze századok ködén át, még a vesztett csaták szomorú emlékét is megaranyozva, a magyar föld határaitól a hadi erények, a halált megvető hősi bátorság s az önfeláldozás oly példái ragyognak vissza reánk, mint a mennyiről összevéve az egész világtörténelem sem emlékezik.

A nép ajkán felcsendülő dal, rege és hagyomány s a komoly történelmi bűvárlat egyaránt századok óta hirdetik ezek igazságát.

A honfoglaló Árpád, Szt. István és Szt. László, Nagy Lajos és Mátyás a hős királyok, majd Hunyady János, Dugovits Titusz, Kinizsi, a Zrínyiek, Dobó, Szondi és annyi más hősünk nagy tetteik példájával fennen ragyognak ma is minden magyar harczos előtt.

A századokra átszálló hősi tettek buzdító példáját azután a hagyomány gyönyörű regékbe fűzi. A nagy hősök nem elég hogy életükben ontották értünk vérüket, de haláluk után fölkelnek sokszázados sírjukból s eljönnek a nehéz harczok óráiban megsegíteni nemzetüket. Ha veszélyben van a székely nép, mondják, hogy hős Csaba királyfi a csillagokkal kövezett tejút felhőin át, a hadak útján repülve jön rohanó lovasai élén megvédeni székely véreit.

Majd Szt. László királyról írja a krónika, hogy mikor Nagy Lajos király alatt a törökök először törtek be az ország határain, a váradi székesegyházban ijedten vették észre az őrző papok, hogy az oltárról eltűntek Szt. László király ereklyecsontjai. Harmadnapon azután ismét megtalálták s látták, hogy a szent koponyája át van izzadva.

Nemsokára az elfogott tatár rabok hozták hírül, hogy nem a magyar és székely katonák verték meg őket, hanem az égi lovag, a ki a csapatok előtt rohant, fején arany koronával és rettenetes csatabárddal kezében s a ki nem volt más, mint maga Szt. László király.

Es ha e regéket a történelmi kritika világánál vizsgáljuk, a nép mesemondó ajkán át annak az igazságát ismerjük meg, hogy a hőstettek emléke felkél a régi sírokból és századok multán is lelkesedni és győzni tanít.

Mily szépen mondja erről *Ipolyi*: A mult, a történet dolgok tudata a sugár, melynél a jövő homája földerül, a szövétnek, mely a borúhomályban vezérel, a mag, mely a romok között is egy új és szebb élet rügyeit fakasztja.

Az utolsó század nagy culturalis törekvései és hosszabb békéje, a tudomány, művészet és ipar hatalmas föllendülése, a nemzet egyéneit egyrészt pályájuknál fogva, másrészt a magasabb culturával járó kényelem és élvezetek révén elpuhították, úgy hogy a régi hősök korának visszatértéről sokan még álmodni sem mertek többé.

És mégis íme ma a veszély óráiban, a haza hívó szavára csodák támadtak újra s a vér nyomán, mely századokon át permetezte a haza szent földjét, ezernyi és ezernyi hős támadt.

És itt a tudomány csarnokában, e falak között, melyeket a nemzet áldozatkészsége emelt, ki kell nyilatkoztatnia majd a magyar történetírás géniuszának a történelmi igazságot, hogy a jelenkor nemzedéke nyomába lépett őseinek s hősi vitézsége betetőzte és szárnyalásában elérte a mult vitézi hírét, minden diadalát, minden dicsőségét.

A multak ködéből, mint egy sötétből lobogó fáklya egy-egy hős alakja válik ki, míg ma százezernyi hős van s egy helyett ma ezer és ezer Kinizsi és Zrínyi harczol.

Ezeréves hadi multunkból több mint másfél ezer régi

várunk ismeretes. És ma, százezernyi várunk van, hiszen várrá lett a haza földjének minden röge, a Kárpátoknak minden bérce, minden fenyője.

És a mikor a magyar történetírásnak feladata ma, hogy e legendás kor minden lélekemelő tényét följegyezze, nekünk kötelességünk, hogy arany betűkkel írjuk föl és a kegyelet és hála érzésével övezzük azok nevét, a kik a nemzet fennmaradásáért véreztek, érettünk küzdöttek.

A kegyelet ilyen érzéseinek van szentelve ez óra is.

Rónai Horváth Jenő altábornagy, a magyar katonai és hadtörténelmi irodalom egyik alapvető munkása, Akadémiánk tiszteleti tagja s Hadtörténelmi Bizottságunk elnökének működését és érdemeit akarjuk méltatni.

A Kárpátok alján, az uzsoki szorosnál küzdött hadosztályával és bár nem adatott meg neki, hogy a mit fiatal tiszt korában *Petőfi* költeményeit előszeretettel szavalva annyszor kért magának: »Ott essem el a harcz mezején« — mégis a hadi fáradalmak közben szerzett súlyos betegséggel tért vissza s hasztalan volt övéinek, szerető hitvesének s hön szeretett gyermekeinek minden ápolása, hazájáért hősi halált halt.

Róla emlékezve, tudományos működését és hatását kívánnom vázolni s megkísérlem, hogy gyenge szavammal az ő immár örökre elköltözött nemes alakját közibénk még egyszer visszaidézzem.

*

Alig ismerünk Magyarország legújabbkori történetében intézményt, melynek létesítése nagyobb és hazafiasabb lelkesedést keltett volna, mint a magyar királyi honvédség felállítása. Hozzájárult ehhez egyrészt a honvéd névnek a közelmúltban lezajlott szabadságharcból fennmaradt varázsa, másrészt az, hogy a honvédségben mindenki a századok óta álmodott önálló magyar nemzeti hadsereg megszületését látta.

A történelmi alap az 1867-iki kiegyezés volt melynek, főleg az 1866-iki hadjárat tapasztalatai nyomán is a monarchia belső szervezése és haderejének újjáalakítása lőn az egyik eredménye. Ennek volt természetes folyománya a magyar honvédség fölállítása, melynek jogi alapját a honvédségről szóló 1868. évi XLI. t.-cz. vetette meg.

Az első szervezés munkálatai oly gyorsan haladtak előre, hogy 1869 november elején, az országgyűlés által megszavazott jutalék arányában az első honvédújonczok már bevonultak.

A pesti 1-ső honvédgyalogezredet ebben az évben érte az a kitüntetés, hogy a zászlóanyai tisztet dicső emlékü Erzsébet királynénk vállalta el s a zászlószentelésen maga díszítette fel szalagokkal a lobogót.

Miután a honvédségnek tüzésége nem volt, a gyalogsági tűzharcz hatékonyabbá tételére, a mai gépfegyverek elődei gyanánt 1871-ben Montigny és Gattling-rendszerű szórólövegekkel láttatott el, mely akkor, jöllehet az 1870/71-iki német-francia háború tapasztalatai alapján a szórólövegosztagok már 1875-ben feloszlattak — mégis oly hazafias örömet keltett, mint a közelmúltban a honvédtüzéség felállítása.

A honvédség felállításánál a legelső, legfontosabb, de a legnehezebb feladatok egyikét a tisztikar létesítése képezte. Az első szükségletek fedezésére alkalmazták a hadseregből átlépett, a kilépett, nyugdíjazott s a volt 1848/49-iki honvédtiszteket; — utóbb pedig fokozatos előléptetés útján fedezték a szükségletet s mindaddig a míg a Ludovika-Akadémia nem szolgáltatott képzett tiszteket, — tiszti iskolák, tisztképző tanfolyamok és a központi lovasiskola útján gondoskodtak a megfelelő kiegészítésről.

És itt jut szoros kapcsolatba a Ludovika-Akadémia a honvédség fejlődésével.

Tudjuk, hogy a múlt század elején, a mikor a francia háború alkalmával a nemesi insurrectio utoljára vétetett igénybe, tűnt ki a képzett tisztek hiánya s ezért egy felállítandó katonai akadémiára már az 1808-iki országgyűlésen a vármegyék és a főurak részéről tetemes összegek ajánlottak fel. Ferencz király maga a váci Teréziánus épületét ajándékozta e célra s Ludovika királyné a koronázási ajándékból 50 ezer forintot adott. Az 1808. évi VII. t.-cz. pedig elrendelte, hogy a bécsi helyi akadémiával egyenrangú intézet Pesten állíttassék fel.

Mindamellet az építkezés csak 1830-ban vette kezdetét s csak 1848-ban készült el az épület s 1849 január első napjaiban nyílt meg »Magyar hadi tanoda« czímen. A szabadságharcz eseményei miatt azonban nemsokára bezáratott.

A honvédség felállítása után 1870-ben visszaadatván a nemzetnek, az 1872. évi XVI. t.-cz., mint Ludovika-Akadémiát rendelte megnyittatni s ezentúl a honvédség tényleges állományú tisztikara nagyrészen innen, majd utóbb az újonnan felállított hadapródiskolák útján nyerte kiegészítését.

Még nincsen egészen félszázada a m. kir. honvédség felállításának és ma vitézségének immár az egész világon elismert és magasztalt próbáiról nem is szólva, úgy a valódi katonai szellem, mint felszerelés és kiképzés tekintetében egyenrangú tényezőként áll Európa legelső hadseregei mellett. Oly katonai eredmény ez, mely ma igazán a nemzet fennmaradását biztosítja s a melyért a hála a vezető férfiakat s magát a nemzetet illeti, mely törvényhozása útján hadseregének minden anyagi eszközt rendelkezésére bocsátott.

Az új honvédséget a hazafias közönség mindenütt tüntető szeretettel vette körül. Ha az egykorú hírlapokat lapozzuk, megkapó jelenetekről olvasunk. Gyakran megesett, hogyha a buzérvörös nadrágos és csákós honvédek gyakorlatra vonultak, meg kellett az utcán állaniok, mert a lelkesült polgárok körülvették, éljeneztek, ölegették őket. Eger városában pedig az történt, hogy a mikor a honvédszászlóalj díszben kivonult, — új magyar címeres lobogóját a közönség sorfala, sok helyt térdre borulva végigcsókolta.

Csak például hozom fel ezeket arra, hogy az akkor sokáig visszatartott nemzeti érzések számára mit jelentett a honvédség.

És ez a lelkesedés csak fokozódott akkor, a midőn a honvédség főparancsnokává József főherczeg neveztetett ki. Az ő végtelen népszerűsége és a közszeretet, melyben az egész országban állott, csak emelte ezt a lelkes hangulatot. Ha nagyobb városok honvédsége felett szemlét tartott, Kassán, Debreczenben, Miskolczon, Nagyváradon, Kolozsvárott vége, hossza nem volt a hazafias tüntetéseknek, fáklyászenéknek.

Ebben a milliőben, a meleg hazafias érzések ezen korszakában kezdte meg katonai pályafutását *Rónai Horváth Jenő*, a ki a honvédség felállítása óta eltelt 47 évből, a Ludovika-Akadémiába való belépésétől kezdve haláláig 40 évet töltött a honvédség kötelékében. Mint kitünően képzett katona,

vezető állásokban, széles hatáskörrel, ismert szigorú katonai erélyével és buzgalomával a honvédség fényes fejlődésében szintén nagy érdemeket szerzett magának.

Drégelypalánkán Hont megyében 1852 decz. 30-án született. Katonai pályafutását 1874-ben kezdte meg, a mikor is 21 éves korában a 62-ik honvédzászlóaljhoz besoroztatván, a Ludovika-Akadémia előkészítő tisztképző tanfolyamába lépett. 1876-ban hadnagy lett, majd jeles eredménnyel elvégezvén a felsőbb tiszti és a bécsi hadi iskolát, vezérkari minősültséget nyert és vezérkari szolgálatra a 6-ik hadtesthez osztatott be. 1883-tól 1885-ig a honvédelmi miniszteriumban volt a tisztképzési ügyek referense. 1897-ben már ezredes s mint ilyen a budapesti 1-ső honvédgyalozezred parancsnoka. 1901-ben a 75-ik gyalogdandár parancsnoka, 1904-ben vezérőrnagy. Mint ilyen 1906-ban a székesfehérvári V-ik honvédkerület parancsnoka. Két év múlva, 1908-ban már altábornagy s utóbb a kassai III-ik honvédkerület parancsnoka, honnan megrendült egészsége miatt 1911-ben nyugalomba vonult.

Katonai szolgálati ideje alatt legfelsőbb helyről három ízben tüntettetett ki, és pedig először a katonai érdemkeresztrel, majd a III. oszt. vaskorona, utóbb pedig a Lipóterend lovagkeresztjével.

De kiváló katonai erényei és képességei mellett a hadtudományok és főleg a hadtörténelemnek szentelte minden szabad idejét s irodalmi munkásságán kívül 1885-től 1891-ig, tehát hat évig mint a Ludovika-Akadémia, majd 1894 óta, mint a törzstiszti tanfolyam tanára szerzett nagy érdemeket.

Irodalmi munkásságát 1876-ban, az akkori egyedüli katonai folyóiratban, a *Ludovika-Akadémia Közlönyében* kezdte meg s mint annak két évtizeden át belső munkatársa nagyszámú munkálatot tett közzé. De ezenkívül munkatársa volt a *Századoknak*, a *Történelmi Tárnak* s több német és francia szaklapnak is.

A hadtudományok terén négy kiváló tankönyvvel gazdagította katonai irodalmunkat. 1888-ban a *Harczászat*, 1895-ben *Az alkalmazó harczászat*, 1889-ben *Az egyetemes hadtörténet vázlata* és 1891-ben *Az újabbkori hadviselés történelme* jelent meg tollából.

De leglelkesebb, legbuzgóbb munkása a magyar hadtörténelemnek volt.

Előtte a hadtörténelemmel kiváló történészeink, mint *Salamon Ferencz*, *Thaly Kálmán* és *Pauler Gyula* foglalkoztak az általános hazai történet keretében. Katonai hadtörténetírónk előtte *Kápolnai Pauer István*on kívül alig volt.

Akadémiánk megbízásából 1888-tól kezdődőleg tíz évfolyamát szerkesztette a *Hadtörténelmi Közleményeknek*. Célja az volt e folyóirattal, mint beköszöntőjében is mondja, hogy »a különösen is szegény magyar katonai irodalom leginkább mellőzött ágát, a magyar hadtörténelmi irodalmat, mely nemzetünk dicső multjának történetét van hivatva megörökíteni, egy oly szakfolyóirattal ajándékozza meg, mely a magyar hadi dicsőség emlékét felújítván, a hazafias szellemet terjeszse s a magyar nemzet fiainak legszebb erényét: a hazaszeretetet ápolja és fejleszse«. Azokat az erényeket, a melyek szerinte a mai korban is azt a belső erőt képviselik, a mely a katonát győzni tanítja.

Egyik tanulmányában a hadtörténelem katonai értékéről pedig azt mondja: Daczára azon óriási különbségnek, mely a mult századok és a jelenkor hadi technikája és hadfelszerelése között létezik, — mégis nem tudom elképzelni a jelen bármely hadjárata olyan hadi eseményét, vagy helyzetét, melyre a multak harczaiban már ne lett volna példa. Már ez maga megokolja a hadtörténelem tanításának szükségét.

Talán épen a most folyó világharcok eseményei igazolták mindezeket a legjobban; úgy hogy nem volna szükséges, hogy *Rónai Horváth Jenő* ezen felfogását támogassam.

De mégis meg kell említenem, hogy a közel multban *Rieger Ferencz* altábornagy az *Armeeblatt*ban közölt egyik vezércikkében ugyancsak a hadtörténelem tanításáról ír. Czikét abból az alkalmából írta meg, hogy a bécsi egyetemen külön tanszéket létesítettek a szónoklattannak. Szellemes párhuzamot vont a beszéd, illetőleg, a szónoklat és a tettek művészete a hadművészet között s megállapítja, hogy a közel jövőben eljövendő küzdelmek miatt a beszéd helyett helyesebb volna a hadtörténelmet tanítani, melynek nagy lelkesítő hatása kétségtelen.

És csaknem ugyanebben az időben *Endres Ferencz* német vezérkari tiszt a Berlinben megjelenő *Neue Militärische Blätter*ben teljesen hasonló értelemben nyilatkozik, de ezenfelül azt kívánja, hogy a katonai szellem általános emelése céljából a hadtörténelem nemcsak a hivatásos katonáknak, hanem a középiskolák útján az egész polgári népességnek taníttassék.

Rónai Horváth Jenő tudományos érdemeiért 1888-ban Akadémiánk által levelező taggá választatván, a hadtudományi bizottság előadójául hivatott meg. Mint ilyen kiadta a *Magyar Katonai Évkönyvet* s megindította a *Magyar Hadtörténelmi Könyvtárat*, kiadva abban két vaskos kötetben a *Magyar Hadi Krónikát* és *Zrínyi Miklós hadtudományi munkáit*. És ez az ő két fő műve.

A Magyar hadi krónika a magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története, mely a honfoglalástól kezdve, a legutolsó boszniai hadjáratig időrendben tárgyal minden hadi eseményt, minden hadjáratot, ütközetet és várostromot.

Csak katonai és történész szakemberek képesek méltányolni e munka nagyságát, midőn annyi ezer forrást, az egész hazai és külföldi történelmi irodalmat kellett átkutatni és földolgozni.

Nem kevésbbé nagy érdeme *Zrínyi Miklós* a költő és hadvezér hadtudományi munkáinak kiadása. Zrínyit ugyanis, akkor még *Szécsi Károly* 5 kötetes életrajza sem jelenvén meg, leginkább csak mint költőt magasztalta irodalmunk. Pedig hadtudományi munkái korának teljesen színvonalán állanak s nagy hadvezéri képességeinek kétségtelen bizonyítékai. *Rónai Horváth Jenő* az ő hadtudományi munkáinak commentált kritikai kiadásával tehát nagy érdemeket szerzett.

Általában ez a hazaszeretettől lángoló hős volt az eszményképe úgy is mint katona és úgy is mint író.

Számos tanulmánya és cikkében hadtörténelmünk minden korszakára kiterjeszkedik s így a Honfoglalással és Mátyás király hadművészetével is több tanulmányban foglalkozik, de mindig és mindig visszatér *Zrínyi*hez, tárgyalva annak hadjáratait és műveit. Akadémiai székfoglalójául is *Zrínyi Miklós* hadtudományi elveiről értekezett. Mégis *Zrínyi* munkái kiadá-

sának előszavában szerényen mondja: »Nekem Zrínyi munkáinak kiadásánál csak a tolmács igénytelen szerepe jutott; de *Zrínyi Miklóst* tolmácsolni nemes föladat s a munka, mely velejár, nem fáradságot okoz, de élvezetet szerez, míg jutalma az lesz, ha általa Zrínyi nagy szellemének hatása, önzetlen hazaszeretete minél nagyobb körben terjed.« És ha ez megtörtént, abban nagy része van *Rónai Horváth Jenőnek*, a ki lángoló magyar érzésében méltó társa volt nagy eszményképének.

Tudományos és irodalmi működésének kiváló becsét kölcsönöz az, hogy a történetírói kritikát a tudományosan képzett katona tollával egyesítette.

Nagy tudományos érdemeinek elismerése volt, hogy Akadémiánk 1910-ben tiszteleti tagjai sorába emelte s egyidejűleg Hadtörténelmi Bizottsága elnökévé választotta.

Valóban igaza van egyik katonai szaklapunknak, midőn azt írja, hogy benne elvesztettük nemcsak hadseregünknek, illetőleg honvédségünknek egyik legkiválóbb tábournokát, hanem a hadi történettudományoknak kiváló ismerőjét és a magyar katonai irodalomnak egyik leghivatottabb, legértékesebb munkását is.

Irodalmilag sohasem szünt meg foglalatossá válni s a legutóbbi években is katonai hazafias tárgyú olvasókönyvek tervével és előkészítésével foglalkozott.

De mindezekon kívül, mint egyik legkiválóbb katonai szónokunkról is meg kell emlékeznünk! Katonai alkalmi beszédei erős logikájú lelkesítő szónoklatok voltak. Tanári előadásai pedig, melyeket volt tanítványai évtizedek múlva is felejtetlenné mondanak, úgy a Ludovika-Akadémia tisztképző, mint utóbb a törzstiszti tanfolyamon sok száz tisztünk részére a hazafias érzések valódi iskolája voltak.

Egy oly nemzeti hadsereg szellemének fejlesztésénél pedig, mint a m. kir. honvédség, ez bizonyára enyészhetetlen érdeme marad neki.

Egyénisége a tiszta magyar katonai férfitípus megtestesülése, a mely a hős *Simonyi* obester alakjára sokat emlékeztetett. A katonai szolgálat megkövetelte szigor mellett atyai jó szívvel volt megáldva, a kiért tanítványai és alárendeltjei valóban rajongtak.

A világháború kitörése *Rónai Horváth Jenő* életében és lelkében tragikus változást idézett elő.

Ő neki, a ki egész életében, egész emberöltőt kitevő hosszú katonai szolgálata alatt, hazafias lelke minden erejével a harcért esengett, igazi csatákról tanult, írt és álmodott, — békében kellett leélnie életét, a mikor pedig hogy átérezte, hányszor lelkesen szavalta, nagy eszményképének, *Zrínyinek* versét:

Nem írom pennával,
Fekete tentával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel
Az én örök híremet.

És nem volt alkalma, hogy királyáért és hazájáért kardot húzhasson. És most, — élete alkonyán, mikor megrendült egészséggel már nyugalomban van, — most virrad fel a százszor megírt, százszor megálmodott csaták kora. Mindegy, ő így is utolsó lehellestéig katona, a ki a háború kitörésekor valóságos lázba esik, évtizedekkel fiatalodik meg és kész, ha kell mint közhonvéd azonnal a harctérre vonulni.

De a legfőbb hadvezetőség nem feledkezett meg az ő nagy katonai tudásáról s már 1914 okt. 13-án szolgálattételre hívta be s mint felsőbb parancsnokot Erdélybe, Désre rendelte. Innen december 13-án a Kárpátokba, majd az oroszok közeledésekor december 25-én az uzsoki szoroshoz vonult hadosztályával. Az oroszok első betörésének visszaverésekor, innen írta szeretett hitvesének: Boldog vagyok és áldom az Istent, hogy immár egy darab az ellenségtől visszahódított hazai földön alhatom.

Szellemének még teljes erejében volt, de a téli hadjárat rettenetes fáradalmai között a lélek szárnyalása nem bírta többé a beteg testet fenntartani s vissza kellett térnie, hogy övéi között keressen gyógyulást. De csak siettette elmulását a marczangoló fájdalom, hogy ott kellett hagynia hősi küzdelmei színhelyét.

Halálos küzdelmei között is folyton vezérkari főnökével rendelkezett s a folyó évi márczius hó 2-án éjjel 11 órakor hazáját szerető lelke elhagyva romlandó testét, visszaszállt

katonáihoz a csatatér felhői közé. Elmulásakor bizonyára az ő *Zrínyije* várágyuira is öntetett egyik jelmondatát susogták ajkai: Ne bánts d a magyart!

Élete egyik fő büszkesége, huszártiszt fia a galicziai harcztér behavazott hegyei közül már elkésve, csak koszorúfedte sírhantjához érkezhett.

*

Tekintetes Akadémia!

A középkori krónikások *Rubruquis*, *Alberich* és ezek nyomán utóbb *Joinville* egybehangzóan írják, hogy a magyarokkal rokon kúnoknál az volt az ősi szokás, hogyha valamelyik nagy vitéz emberük vagy vezérük meghalt, azt úgy temették el, hogy teljes fegyverzetben kezében lobogós kopjával, vagy legkedvencebb paripájára, vagy nagy karosszékbe ültették s arany és ezüst pénzt raktak mellé, hogy a túlvilágon szükségét ne szenvedjen. Azután a kún király levelet tétetett a halott vezér tarsolyába, melyben megírta az előző kún királynak a másvilágra, hogy ez a vezér, királyának és hazájának hű fia, vitéz harcos és hű bajtárs volt, miért is kéri, hogy őt odaát megbecsüléssel és szeretettel fogadják.

A magyar király ő Felsége ezt a levelét szintén megíratta *Rónai Horváth Jenő* számára, a mely épen hogy halálos ágyához érkezett, a melyben a királyi kézirat szavai szerint elismerte a harczokon való »vitéz és eredményes magatartását«, — és vele küldött egy piczinyke kis zöld babérágat, a Lipót-rend már korábban bírt keresztjéhez a hadi díszítményt.

Azt hiszem, Tekintetes Akadémia, mi is bizonyíthatjuk, hogy *Rónai Horváth Jenő*, a ki tollal és karddal kezében egyaránt harczolt hazájáért, tudományunknak is hű és odaadó munkása s a magyar nemzeti eszmének lángszavú bajnoka volt.

A míg magyar hadtörténelmi irodalom lesz, neve fennmarad.

A mi szíveinkben pedig, a kik őt mint embert is szeretjük, emléke örökkön élni fog.

	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncz József külső tagról. <i>Kanits Agost</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kauts Gyula</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
XI. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérfataky László</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazsinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Telfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneht Alfred k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerekgyártó Árpád l. tagról. <i>Békési Remig</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plösz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krönes Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békési Remig</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	" 4 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békési Remig</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csapiár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Berndt</i> r. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornvánszky Gyula</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnp. <i>Berzeviczy A. t., Marcsali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól.....	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól.....	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Rátz István</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Vámbery Armin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 8. SZÁM.

HAJNIK IMRE
RENDES TAG
EMLÉKEZETE

KOVÁTS GYULA
LEV. TAGTÓL

FELOLVASTA 1916 MÁRCZIUS 27-ÉN

Ára 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
1916

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.ról. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	- K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	- " 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	- " 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	- " 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	- " 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	- " 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	- " 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	- " 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	- " 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	- " 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	- " 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	- " 20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	- " 20 "
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	- " 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	- " 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	- " 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	- " 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	- " 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	- " 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	- " 20 "
III. kötet.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	- " 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	- " 20 "
	III. Lönnrot l. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	- " 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	- " 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	- " 20 "
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	- " 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	- " 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	- " 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	- " 20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Juszinián</i> lev. tagtól	- " 40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	- " 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	- " 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	- " 40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	- " 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	- " 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	- " 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	- " 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	- " 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	- " 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	- " 20 "
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	- " 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	- " 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	- " 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.ról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	- " 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	- " 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	- " 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	- " 40 "
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánócsi József</i> l. tagtól	- " 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	- " 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	- " 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	- " 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	- " 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	- " 60 "
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	- " 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	- " 30 "
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	- " 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	- " 20 "
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	- " 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	- " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	- " 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	- " 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	- " 60 "
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	- " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	- " 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	- " 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	- " 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	- " 40 "
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	- " 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	- " 60 "
	V. Rádsza Rádszendralála Mitra k. t.ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	- " 80 "

J. H. Smith

HAJNIK IMRE RENDES TAG EMLÉKEZETE

KOVÁTS GYULA I. tagtól

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1916. márczius 27-én tartott ülésén)

Hajnik Imre 1840. évi április hó 5-én született Budapesten. Ugyanitt halt meg 1902. évi augusztus 30-án 62 éves korában. Korán veszítettük el. Hamarjában alig tudtuk, hogy milyen nagy a veszteségünk. Már mindjobban látjuk. Rövid tizennégy esztendő, mely elhunytá óta lepergett, már megmutatta, hogy mennyire pótolhatlan, a mint ezt nézetem szerint a muló idő mindinkább igazolni fogja. Őszintén fogom az emlékét feltárni, a mint ezt az ő kiváló egyénisége meg is követeli. Így a kiválóságát is jobban szemlélhetjük.

I.

Gymnasiumba Pesten kezdett járni a piaristáknál. De atyja Hajnik Lipót mint a Herczeg Esterházyak hitbizományi javainak igazgatója később családotul Bécsbe került, hol Imre fia a gymnasiumot tovább a skót benzéseknél járta és 1858-ban végezte el. Tanulásának erről az idejéről mindig szívesen emlékezett meg. Már ekkoriban örömet olvasott magyar történetet s Mátyás királylyá választásáról cikket is írt, mely a Pákh Albert szerkesztette Vasárnapi Ujság 1858. évi folyamának június 24-iki számában jelent meg.

Jogot a bécsi egyetemen kezdett tanulni, hol akkoriban kiváló professorok működtek, mint Arndts, Siegel és Phillips, kik őt római jogra, német jogtörténetre és egyházi jogra tanították. Ezek a professorok rakták le Hajnik jogtörténelmi művelt-

ségének alapjait, a mikor már Bécsben a jog tanítása körül a jogtörténeti irány kerekedett minden tekintetben felül.

1860-ban került a pesti egyetemre, hol jogi tanulmányait a tételes jogokkal foglalkozva kellett folytatnia. De azért történelmet is tanult. Segédtudományait is művelte. A latin classicusokat is szívesen olvasgatta s a modern világnyelveket is megtanulta, mert már ekkor jogtörténetre készült s érezte, hogy szélesebb körű általános műveltségre kell szert tennie. Így készült jövődő pályájára, melyre rendeltetve volt származásánál fogva is. Anyai ágon szépapja Markovics Mátyás II. József uralkodása idejében magyar egyházi jogot írt, mely nem kevés magyar jogtörténeti tudásról tanuskodik (*Principia Juris Ecclesiastici Regni Hungariae*, Budae 1786). Nagyatyja Hajnik Pál ilyen czímen: *Historia Juris Hungarici a tempore Sancti Stephani ad gloriosissime regnantem Franciscum I.* (Buda 1807) magyar jogtörténetet írt, mely szakmának tanítását Mária-Terézia rendelte volt el híres *Ratio Educationis*ában (1777). De már fia, II. József idejében a magyar jogtörténet a tételes magyar jog keretében húzódik meg. Ezt a jogtörténetet élesztgette Hajnik Pál. Ő általa lettek a Hajnikok nemesekké Ferencz király adományából, a ki ezzel a magyar jogtörténet iránti érdeklődését tanusította.

1848. évi önvédelmi harcunk leveretése után jogi életünk megváltozott. Egészen az osztrák jog uralma alá jutottunk. Ennek következtében nemcsak a római jog terjedelmesebb tanítása vált szükségessé, de még az is szükségessé vált, hogy a magyar jogtörténet helyébe a német jogtörténet (*Deutsche Reichs- und Rechts-Geschichte*) lépjen, melyet Hajnik már Bécsben hallgatott. Nemsokára azután, hogy Hajnik Imre, mint joghallgató a pesti egyetemre került, a jogtörténet tanítása itt nagy változáson ment át, melyet az ő későbbi pályafutása és irodalmi működése okából kell ismertetnem, a mi meg szükségessé teszi még azt is, hogy előbb a jogtörténet tanítására nézve a külföldön már nagyon korán támadt bizonyos törekvésekkel is megismerkedjünk.

II.

A németek régebben sokat törték a fejüket azon, hogy az egyetemes jogtörténet tanítását létesítsék. Leibniz volt az első, a ki ezt 1667-ben indítványozta *Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae* című értekezésében Aristotelesre való hivatkozással, ki 158 városi alkotmányról is írt volt. Ennek hatása alatt az egyiptusi, a perzsa, a szittya és a görög jog tanítását is emlegeti, melyekről Herodotus, Ktesias és Diodorus tudósítanak bennünket. Persze a római jogról sem feledkezik meg. Majd a germán népjogokat említi, a pápai bullákat, a *Sachsenspiegel*, az erdélyi szászok jogát, mely már minket is érint és a következőket mondja érdekes tervére vonatkozólag: *Ex his aliisque omnibus undecunque collectis Deo dante conficiamus aliquando Theatrum legale et in omnibus materiis omnium gentium et locorum temporum placita disponemus.* A németek a XIX. évszázad első felében még inkább foglalkoztak az egyetemes jogtörténet problémájával. A *transcendentalis idealismus* nagy híve Schelling hívta fel rá újra a figyelmet. Később Hegel jogi *philosophiájában* foglalkozik vele. Utána következőleg Feuerbach, Mittermayr, Gans és Thibaut is szószólója az egyetemes jogtörténet művelésének. De már Savigny a német jogtörténeti iskola megalapítója a jogtörténetet illetőleg sokkal szerényebb igényeket támasztott. (*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft Berlin 1816.: Stimmen für und wider neue Gesetzbücher*). Csupán a német s ezt kiegészítőleg a római és kánoni jog történetének tanítását kívánta, mely jogok Németországon mint tételes jogok tettek számot. Alapítójával hasonlóképen vélekedett a német jogtörténeti iskola legtöbb híve. Ennek következtében a Leibniz óta minduntalan előkerült nagy program az egyetemes jogtörténet tanítására vonatkozólag meghiusult. Az eredmény az lett, hogy a németek a saját jogtörténetükkel beérték. A jogtörténetnek nagyobb keretekben mozgó művelése a németeknél ma is csak *encyclopaedicus* jelentőséggel bír, a mint ezt a Schuler-Libloy európai jogtörténete (*Abriss der europäischen Staats- und Rechts-Geschichte Berlin 1874*) s a Hinneberg szerkesztésében megjelenő *Die Kultur der Gegen-*

wart egyetemes jogtörténete (Allgemeine Rechtsgeschichte. Leipzig und Berlin 1914) is mutatja, mely eddigelé csak a kezdetleges (primitív), a keleti népek s a görögök és rómaiak jogtörténetét nyújtja.

A francziák is igyekeztek arra hatni, hogy a jogtörténet nagyobb keretekben műveltessék. De nem úgy, hogy közvetlenül mindjárt az egyetemes jogtörténetet tartották volna szem előtt, hanem akként, hogy bizonyos önként kínálkozó keretekben úgynevezett összehasonlító jogtörténet műveltessék. Ebben az irányban úttörő Montesquieu volt, ki *Esprit de lois* czímen 1748-ban megírott remek munkájával a legjobb példát adta. Pastoret 1817-ben a törvényhozások történetéről (*Histoire de la législation 1817—1837*) írt, minek következtében ő lett Párizsban (Collège de France) a *Histoire comparée de la législation* első professora. Utódai közül Lermnier és Laboulaye váltak ki. Francia, ki egyetemes jogtörténet írására már elég korán vállalkozott, Pouhaër (*Essai sur l'histoire générale de droit*, Paris 1849. I. köt.) volt. Nem is tudta munkáját befejezni. És ezóta a francziáknál még az európai jogtörténet megírására sem került a sor. De e nélkül is a francia nemzeti jogtörténeti irodalom az összehasonlító jogtörténeti irodalom támogatásával igen szépen fejlődött.

Nálunk Krajner Imre a legelső, a ki »A magyar nemesi jószág története Verbőczy koráig tekintettel a külföldi jogokra« czímű Pesten 1843-ban kiadott munkájában szóvá teszi az európai jogok történetét. De ezeknek szerves egészként való összefoglalását nem követelte. Ilyest Frank Ignác (A közigazság törvénye Magyarhonban, Buda I—II. 1845—1846.) sem kívánt, habár a korabeli magyar magánjog tanításáról (8. §.) írván szintén súlyt fektet az idegen régi jogokra, kivált az egyházi és római jogra, nemkülönben a régi német és francia jogra, melyek szerinte annak idején hazai jogfejlődésünkre nagy hatással voltak. A külföldi régi jogokat tehát a magyar jogfejlődés szempontjából úgy Krajner, mint Frank csak mint olyakat tekintették, melyeket jól fel kell használni. Csakhogy a magyar jogtörténet tanításának kialakulását az 1848-at követő események megátolták.

Az 1860. évi októberi diploma vetett véget a ránk szakadt

idegen uralomnak s 1861-ben egyetemünk jogi karán kérdés támadt a felől, hogy minő jogtörténet jöjjön a német jogtörténet helyébe, melyet már több időn át tanítottak. Wenzel Gusztáv professor kezdesére a német jogtörténet helyébe az egyetemes európai jogtörténet került bizonyára azon behatások alatt, melyeket egy általános jogtörténetre vonatkozólag a németek nem egyszer hangoztattak. És Wenzel nemsokára Egyetemes Európai Jogtörténetét meg is írta (1863—1869). Pedig munkája megírásában sokat kellett megfelelő külföldi irodalom hiányában az elébe tornyosult akadályokkal küzdenie. Munkája 1873-ban harmadik kiadást ért, de már 1878-ban belőle egy encyclopaedicus jellegű vázlatot [Az egyetemes európai jogtörténet rövid vázlat] készített, a melyből a magyar jogtörténetet kihagyta, melyet külön vázlatban már korábban (Magyarország jogtörténetének rövid vázlata 1872) írt meg. De azért az egyetemes európai jogtörténet előadását folytatta. Tagadhatatlan, hogy a hallgatóság körében az egyetemes európai jogtörténet bizonyos érdeklődést keltett, de az sem tagadható, hogy a magyar jogtörténet tanítását föltöbb háttérbe szorította.

III.

Hajnik jogi tanulmányainak végeztével 1863-ban Pozsonyba került mint segédtanár a kir. jogi akadémiára, hol tulajdonképen könyvtárnokoskodott s egy-egy betegeskedő, vagy egyébként akadályozott tanárt helyettesített. Két év múlva (1865) a nagyváradi kir. jogi akadémiára nevezték ki a történelem és statisztika rendkívüli tanárának s innét egy év múlva (1866) ugyanilyen minőségben a kassai kir. jogi akadémiára. Báró Eötvös József vallás- és közoktatás-ügyi minister előterjesztésére a király 1867-ben a győri jogi akadémia rendes tanárává s helyettes igazgatójává nevezte ki, hol magyar jogtörténetet tanított. Ekkoriban még a jogakadémiákon az európai jogtörténet tanítása nem divott, melyet rájuk vonatkozólag csak 1874-ben rendeltek el.

Már 1867-ben jelent meg Magyarország az árpádházi királyság óta az ősiségnek behozataláig és a hűbéri Európa czímen

az a nagyszabású dolgozata, mely őt már úgy mutatja be, hogy kellő módon különbséget tesz a magyar és a nyugateurópai jogfejlődés között. Az előbbi a szállásbirtok intézményéből indul ki, mely a nemzetség közös tulajdona volt. Ennek a felosztásából fejlődik a későbbi idők tulajdoni joga, melylyel a királyi adományozásból (*donatio regia*) kialakult tulajdoni jog rokon természetű. Nincs tehát a vasallusi intézményre ráépítve. Így mégsem hűbér, mely már magánjogi jellegű s még a közhatalmat is egészen magánjogi jellegűvé tette. Ilyes nálunk nem történt, a mi mutatja, hogy igazán hűbériekké nem lettünk. Hajnik mindezt kimutatja. Nem is volt más a célja, mint: »a magyar álladalmi és társadalmi életnek sajátlagos jellegét feltüntetni, a mint az a sajátlagos magyar felfogásban és az ez által átlengett honfoglalásban gyökeredezett, a nemzetnek a nyugateurópai viszonyokhoz való simulása után is fennmaradt és daczára minden külső behatásnak, megmaradt azon álladalmi és társadalmi szervezetben is, a melyet még az élő nemzedék látott romba dőlni és melynek romjai még most is fedik a hazai földet«. Így maga Hajnik dolgozatának előszavában, a mely a magyar jogfejlődést illetőleg leginkább Bartal György nagy jogtörténeti munkájára (*Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libr. XV. Pasonii 1847*) támaszkodik és a külföldi jogfejlődésre vonatkozólag Laurent belga tudós *La feudalité et l'église* című munkáját vette alapul. Csak attól óvakodjunk, hogy e dolgozatot úgy tekintsük, mintha európai jogtörténeti dolgozat volna. Magyar jogtörténeti dolgozat összehasonlító jogtörténeti alapon.

1869-ben kezdte Pesten Heckenast Gusztáv kiadója útján közzétenni Magyar Alkotmány- és Jog-történelem című munkáját. Ekkoriban még csak az első füzet jelent meg: Bevezetés a magyar alkotmány- és jogtörténelembe (1—38 lap). A második füzet: Az ősmagyar nemzeti szervezet s ennek előzményei hazánkban (39—84 lap) 1870-ben került ki a sajtó alól. A harmadik füzet: Szent-István-féle alkotmány. Első rész: Alakulási és virágzási korszak (85—191 lap) ugyancsak 1870-ben jelent meg. Ezt követi 1872-ben a negyedik füzet: A Szent-István-féle alkotmány. Második rész: Hanyatlási korszak (192—266 lap)

és az ötödik füzet: A magyar jogélet az Árpádok alatt (267—377 lap). Az ekkép tagolt munkát a Magyar Tudományos Akadémia a Marczibányi-jutalommal tüntette ki, a melyben összehasonlító jogtörténeti alapon nyugvó ugyanazzal a felfogással találkozunk, melyet Hajnik imént ismertetett dolgozata tárt elénk. Különös figyelmet érdemelnek a Szent István adta alkotmányra vonatkozó részek, melyek szerint mintául Nagy Károly birodalmának alkotmánya szolgált, a mi azonban egyéb külföldi behatással kapcsolatban sem zavarta meg a magyar jog önálló fejlődését. Fölötte érdekesek az aranybullára vonatkozó fejtegetések is, melyek már a Szent István adta alkotmány hanyatlási korszakával függnek össze. A munka végül az árpádkori magánjogot, peres eljárást és büntetőjogot fejtegeti. E jogok fejlődését főleg okiratok segítségével deríti fel, a mi előbb kevésbé volt szokásos, mert többnyire inkább csak törvényekre hivatkoztak.

Azt követőleg, hogy az Akadémia 1871-ben levelező tagjai sorába választotta, a király Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére 1872-ben a pesti egyetemre az egyetemes európai és a hazai jogtörténet nyilvános rendes professorává nevezte ki, a mi őt elsősorban az európai jogtörténet művelésére utalta. Nemsokára (1873) akadémiai széket is elfoglalta magyar tárgyú értekezés (A nemesség országgyűlésen fejenként való megjelenésének megszűnte) felolvasásával. Az Akadémia rendes tagjává 1880-ban választotta. Mint ilyen széket 1886-ban foglalt, a mikor ismét magyar tárgyú értekezést (Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben) olvasott fel.

Már 1874-ben tette közzé Egyetemes Európai Jogtörténetének első kötetét, melyben maga feltárja, hogy a külföld különben bő jogtörténeti irodalmának az európai jogtörténelem nem külön ága, valamint nem szerepel ott a jogi tanszékek között sem. Helyét néhol — így folytatja — különösen Franciaországban az európai törvényhozások összehasonlító története pótolja, mely téren aztán egyes nevezetesebb jogi intézményeket tárgyaló művekben leginkább a francia jogirodalom válik ki. Elképzelhetni, hogy ilyen helyzetben az európai jogtörténet megírása Hajniknak is mennyi nehézséget okozott. És a kezdet nehézségeit, mint munkájának első kötete mutatja, az egész közép-

korra vonatkozólag le is győzte. Pedig a középkori magyar jogtörténetet is beleszötte, a miből már láthatjuk, hogy Magyar Alkotmány- és Jog-történetét, mely csak az árpád-házi királyok kihaltáig terjed, legalább a mohácsi vészig menőleg minő irányban folytatta volna. De már az európai jogtörténet újkori részének kidolgozásával több idő múltán mégis felhagyott. Belátta, hogy az újkorban az európai jogfejlődés nagyon is szétesik s rendszeres egészbe alig foglalható. Inkább felhagyott vele, mintsem olyat nyújtson, mely nem lehet egészen megfelelő. Már az első kötet másodizben kibocsájtásakor (1875) készült újabb előszavában megjegyzi, hogy munkája második kötetének megjelenését tanügyi érdekek kevésbé sürgetik, mit azzal okol meg, hogy a tizenhatodik századtól a francia forradalomig terjedő korról a politikai tudományok, a római jog és az észjog irodalma is foglalkozik. Az első kötet második kiadásának (1880) előszavában reménykedik ugyan, hogy az újkor jogtörténetét is ki fogja adni, de erről ugyane kötet harmadik kiadásának (1891) előszavában már nem emlékezik meg többé. Tagadhatatlan azonban, hogy eddigelé Hajniknál jobban a középkori európai jogok történetét senki sem vázolta. Ezt tárgyazó első kötetének különösen magyar részei figyelemre méltók, melyekben önálló kutatások eredményei foglaltatnak. E kötetét, mely öt kiadást ért, a Magyar Tudományos Akadémia már 1878-ban a Marczibányi-jutalommal tüntette ki.

Hajnikot egyideig az európai jogtörténet irodalma terén kifejtett tevékenysége visszatartotta attól, hogy a magyar jogtörténetet irodalmilag folytatólagosan művelje. De nemsokára azután, hogy európai jogtörténetének első kötetével elkészült, hozzálátott a magyar jogtörténet műveléséhez is. 1879-ben jelenik meg a Királyi Könyvek a Vegyesházbeli Királyok alatt című tanulmánya, mely már mutatja, hogy különleges kutatásokat folytat az árpád-házi királyok után következő korra vonatkozólag s mindig arra gondol, hogy magyar jogtörténeti nagy munkáját befejezze. Az értekezése tárgyául szolgált királyi könyvekben nemcsak királyi jószágadományozások foglaltatnak, de egyéb tartalmú kiváltságos levelek is, melyek úgy a közjogot, mint a magánjogot illetik. E könyvek alapján kimutatja, hogy anjoukori kancelláriai praxisunk olasz minták után igazo-

dott, a mi igen fontos adat a magyar középkor kancelláriai praxisára vonatkozólag, mely a diplomatika terén még mindig írójára vár. E fontos, a peren kívüli eljárás keretében mozgó tanulmányát főleg a peres eljárást illető tanulmányai követik, mielőtt nagyobb, a mohácsi vész idejéig lenyúló, a bírósági szervezetet és a perjogot egyaránt tárgyzó munkáját megírta. Úgy gondolta, hogy előbb mindig kisebb tanulmányokkal kell elkészülni s csak ezután lehet hozzálátni ahhoz, hogy nagyobb keretben mozgó munkák készüljenek, a mit nálunk sokszor szem elől tévesztenek, sőt nem egyszer azt is hangoztatják, hogy a jogi professor csak minél hamarabb tegyen eleget annak a kívánságnak, hogy szakmája egész rendszerét könyvben feldolgozva nyújtsa, a mit pedig leginkább a tételes jogok professorai tehetnek meg. Már a jogtörténeti szakok professorai nincsenek ilyen szerencsés helyzetben különösen Magyarországon, hol kevés monographia áll rendelkezésükre. Hajnik sem fejezhette be magyar jogtörténeti munkáját. Így is ahhoz képest, a mit nyújtott, igen nagy tevékenységet fejtett ki.

A per és a bírósági szervezet történetét illető monographiái a következők : 1. A perdöntő eskü és az előleges tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. Budapest 1884. 2. Az okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Budapest 1886. 3. A bírósági személyes jelenlét helytartója a vegyesházbeli királyok korszakában. Budapest 1892. Ilyen alapos előkészülés után fogott hozzá nagyobb perjogi munkájának megírásához ily címmel : A magyar bírósági szervezet és a perjog az Árpád- és a Vegyes-házbeli királyok alatt. Ezt a munkáját a Magyar Tudományos Akadémia 1899-ben adta ki. Ez írói tevékenységének legutolsó alkotása s ezzel is megpecsételte a magyar jogtörténethez való hűségét, mely irodalmi működésében úgyszólván mindig irányította. E munkájában nem keveset nyújt. Főleg becses e munka abban a tekintetben, hogy az árpádkori perből az átmenetet az anjoukori perbe felderíti. Werbőczy megírta, hogy Róbert Károly alatt ex finibus Galliae vettük át a peres eljárás szabályait. Azt, hogy ez mit jelent, Hajnik magyarázza meg. Kimutatja, hogy a normann perben kiképződött peres eljárást vettük át, a melynek a bizonyítás terén a kutató vagyis inquisitiós eljárást köszönhetjük. Ennek a felderítése óriási munkát igényelt. Sok ezer

okiratot kellett átnéznie. Még a publicált okiratok eredeti példányait is át kellett vizsgálnia, mert voltak írók, kik a Werbőczy előadásának Róbert Károly perjogi reformjára nézve nem igen akartak hitelt adni, mint például Kelemen Imre (Hist. Jur. Hung. 1818). Már Frank Ignác idézett munkájában csak ennyit ír: Öröm volna mégis, ha Károly rendszere valahol feltalálhatóna. És Hajnik kikutatta azt a rendszert, melyet Frank részleteiben is megismerni kívánt. Még a magyar földesúri bíraskodás történetére nézve is alapvető kutatások eredményeit tárja fel. A hazai írók közül leginkább Kovachich Márton György jogtörténeti kutatásaira támaszkodik, kiről munkája előszavában külön meg is emlékezik a legnagyobb elismeréssel és tisztelettel, mi Hajnikhoz igen méltó, a ki maga is elsőrendű kutató is volt.

Ő előtte a magyar középkori per története nem igen volt ismeretes. Peres eljárásainknak inkább csak a mohácsi vész utáni időkben kifejlett formái voltak ismertek. Az ő kutatásai és vizsgálódásai következtében most már a középkori per története is tisztázódott. Valójában munkája megírásával a magyar jogtörténet irodalmának nagy szolgálatot tett, ha meggondoljuk, hogy jóformán csak a saját erőire volt utalva. Előszavában el is mondja, hogy mennyire nem támaszkodhatott, mint a külföldi irodalom hasontartalmú munkáinak írói, valamely jogkönyvben már összefoglaltakra, hanem középkori perjogunk rendszerét és tanait főleg a korunkra maradt okiratok tömegéből kellett kikutatnia. Vajha meglenne a Hajnik munkájának az a hatása, hogy mai tételes perjogunk művelői is hasznát vennék, kik — legalább eddigelé — a hazai per történetével vajmi keveset törődtek. Pedig működésük a magyar igényeknek megfelelő csak úgy lehet, ha munkáikban a magyar jogfejlődést nem mellőzik s az egyes főbb intézkedéseket hazai háttérből is igyekeznek felvilágosítani. Még a római peres eljárásra is vissza kell egyben-másban tekinteni. Miért ne a magyarra, mely bizonyára rejt magában egyetmást, mit a tudományos elemzés szempontjából fel lehet használni.

IV.

Hajnik Imre mint professor is kiváló volt. Előadásai igen szabatos előadások voltak s arról tanúskodtak, hogy már elég korán megszokta azt, hogy azokra készüljön. És ezt azontúl is megselekedte, hogy tankönyveit megírta. Ezek korántsem tették feleslegessé előadásait. Könyveit előadásában csak mint vezérfonalakat használta fel. Így aztán hallgatói tőle nem egyszer újabb kutatások eredményeiről is értesültek, melyeket mindig figyelemmel kísért.

Az egyetemi intézményről való vélekedését mint az 1889—1890. tanév rectora székfoglaló beszédében mondotta el, mely egyetemünk szervezetének kifejlődéséről szólt. Ebben a beszédében classicus rövidséggel adja elő a budapesti egyetem szervezetének történetét. Először is kimutatja, hogy megalapításával még nem létesült egyetemi önkormányzat. Még annak következtében sem, hogy Mária-Terézia gondoskodása az egyetemre is kiterjedt s fényesen látta el saját vagyonnal. Hajnik kimutatja, hogy a nagy absolutista II. József teremtette meg egyetemünkön az önkormányzatot. De a kalapos király után az egyetemi önkormányzat megszűnt s minden a régi kerékvágásba helyezkedett vissza. Csakhogy az egyetem nem szűnt meg önkormányzatát folyton követelni. A küzdelmeket, melyek még a vagyoni önállóság biztosítékait is kívánták, Hajnik igen méltányolja. »Az államosítás lejtőire jutva — ime a Hajnik saját szavai — egyetemünk az akkori politikai viszonyok erejénél fogva idegen hatóságok befolyása alá jutott.« Ezzel arra czéloz, hogy a prágai egyetemmel tekintették egyértékesnek s ezzel együtt a bécsi egyetemtől tették bizonyos vonatkozásokban függővé. Ilyen volt egyetemünk helyzete a mult évszázad első tizedében, minek következtében Hajnik constatalni kénytelen, hogy »Sem autonómiát s tanítási szabadságot, sem függetlenséget nem élvezve . . . a külföldi egyetemekéhez hasonló tudományos tevékenységet kifejtteni és a tudományos életnek hazánkban irányt nemzeti alapon adni képes nem lehetett.« Ime Hajnik mint az egyetemi önkormányzat s tanítási szabadság és különösen mint a nemzeti irányú tudományos élet híve, melyeknek nálunk tagadhatatlanul

korábban kellett volna érvényesülniök. Immár a nemzet köz-kincsévé lettek. Kívánatos is, hogy el ne kallódjanak. Ez a kívánat árad ki a Hajnik felejthetetlen székfoglaló beszédéből.

Hajnik második rektori beszédét egyetemünk újjáalakításának 110. évfordulója alkalmából 1890. évi május 13-án tartotta a jogi tanítás fejlődéséről egyetemünkön emlékezve meg. Olyan szép áttekintést nyújt, hogy szinte kíváncsossá teszi jogi karunk egész történetének a megírását, a melyet eddigelé még nem birunk. Abból indul ki, hogy az egyetemeken kezdetben csak római és kánoni jogot tanítottak. Egyetemen nemzeti jog tanítására sokáig nem került a sor, a melyet oly számba vettek, mintha csak jogszokás lett volna. Egyetemen nemzeti jogot tanítani nálunk kezdtek, a mi mutatja, hogy a magyar régebben a saját jogát hogyan szerette és tisztelte. Később egyetemünkön külföldi behatás következtében a *ius naturae* és *gentium* is befogadásra talált s az előbbinek a révén a büntető jog is. Mind-ezt Hajnik igen szépen elmondta, valamint azt, hogy Mária Terézia alatt a politikai tudományok tanítása is tért foglalt akkoriban, a mikor a római jogot az észjoggal igyekeztek kiszorítani. Ki is szorították. Csak II. József tért aztán vissza a római jog kötelező oktatására. Hajnik még azt is kiemelte, hogy a történeti és a bölcséleti elem úgy jogtanításunkban mint jogi irodalmunkban már korán érvényre emelve sohasem jutottak olyan ellenséges helyzetbe egymással, mint Németországban. Valójában Hajnik maga is mentes volt a német jog-történeti iskolának attól a túlzásától, mely csak a történelmileg kialakult jogot ismerte el. Ünnepi beszédében arról sem feledkezett meg, hogy a magyar közjog külön tanításának kivívása mennyi nehézségbe ütközött. E beszéd egyike legérdekesebb dolgozatainak, a mely még arra is kiterjeszkedik, hogy egyetemünk régibb jogi tankönyvei, mint jól megírott könyvek a tanulást mennyire megkönnyítették. Az ő könyvei is igen jól érthetők. Ennek daczára megesett rajta, hogy a Szarvas Gábor Magyar Nyelvőre stílusán sok kifogásolni valót talált. Pedig a Hajnik nyelvezete élvezhető, ha nem is mindig tősgyökeres magyar.

Rectorsága után még több ideig professoroskodott. De lassankint mindjobban megérezte a professori működés súlyát.

Nyugalomba vágyódott. 1900-ban betegeskedni is kezdett. Némi szórakozást csak az nyújtott neki, hogy ebben az évben a nagy szünet idején két leánya kíséretében Angliába utazott, honnét azonban még betegebben került vissza. Ekkor véglegesen elhatározta, hogy nyugalomba vonul. A jogi kar marasztalta. De őt már nem lehetett nyugdíjazási kérelmének visszavonására rábírni. 1901. évi február 12-én kelt legmagasabb elhatározásával a király megengedte, hogy közel negyven évi szolgálat után nyugalomba vonulhasson s a Szent István-rend kiskeresztjének adományozásával tüntette ki, mely ha valakire, úgy ő reá illett rá, ki a szent király létesítette állami szervezet keletkezését és fennállását akként magyarázta meg, mint nálánál jobban eddigelé senki.

V.

Hajnik élete hátralévő részét még inkább az irodalmi munkálkodásnak szerette volna szentelni, a melyben őt professori nagy elfoglaltsága igen akadályozta. Régi vágya volt, hogy a magyar nemesi birtok jogi történetét megírja, melyre vonatkozólag már sok okiratot gyűjtött és kivonatolt. Nem ok nélkül. A magyar nemesi birtok jogi történetének teljes felderítése, a melylyel Krajner Imre ismételtén foglalkozott (*Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königthums bis zum Jahre 1382 Wien 1872*) igen kíváncsú. Benne játszódik az a kérdés is, hogy nálunk mennyiben foglalt tért a hűbériség. Az egész kérdésre Hajnik a feleletet — úgy mint senki más — bizonyára megadta volna, a mire nézve a hűbéri intézmény legkülönbözőbb alakulásait ugyancsak jól kell ismerni. Tudjuk, hogy nemcsak longobárd hűbér jog számít. Ettől már a francia és az angol hűbéri jog is eltérő. Különösen az utóbbi. De maga a német hűbéri jog sem egységes jellegű. Sőt maga a porosz hűbéri jog is elágazó. Nemkülönben a szász hűbéri jog. Hajnik e változatokat mind ismerte s a magyar jogi anyagot is teljesen hatalmában tartotta. A kérdés minden vonatkozásban tisztázódott volna. A megoldás körvonalait már kiadott munkáiban eleve is nyújtotta. Csak még a részletes kidolgozás hiányzott.

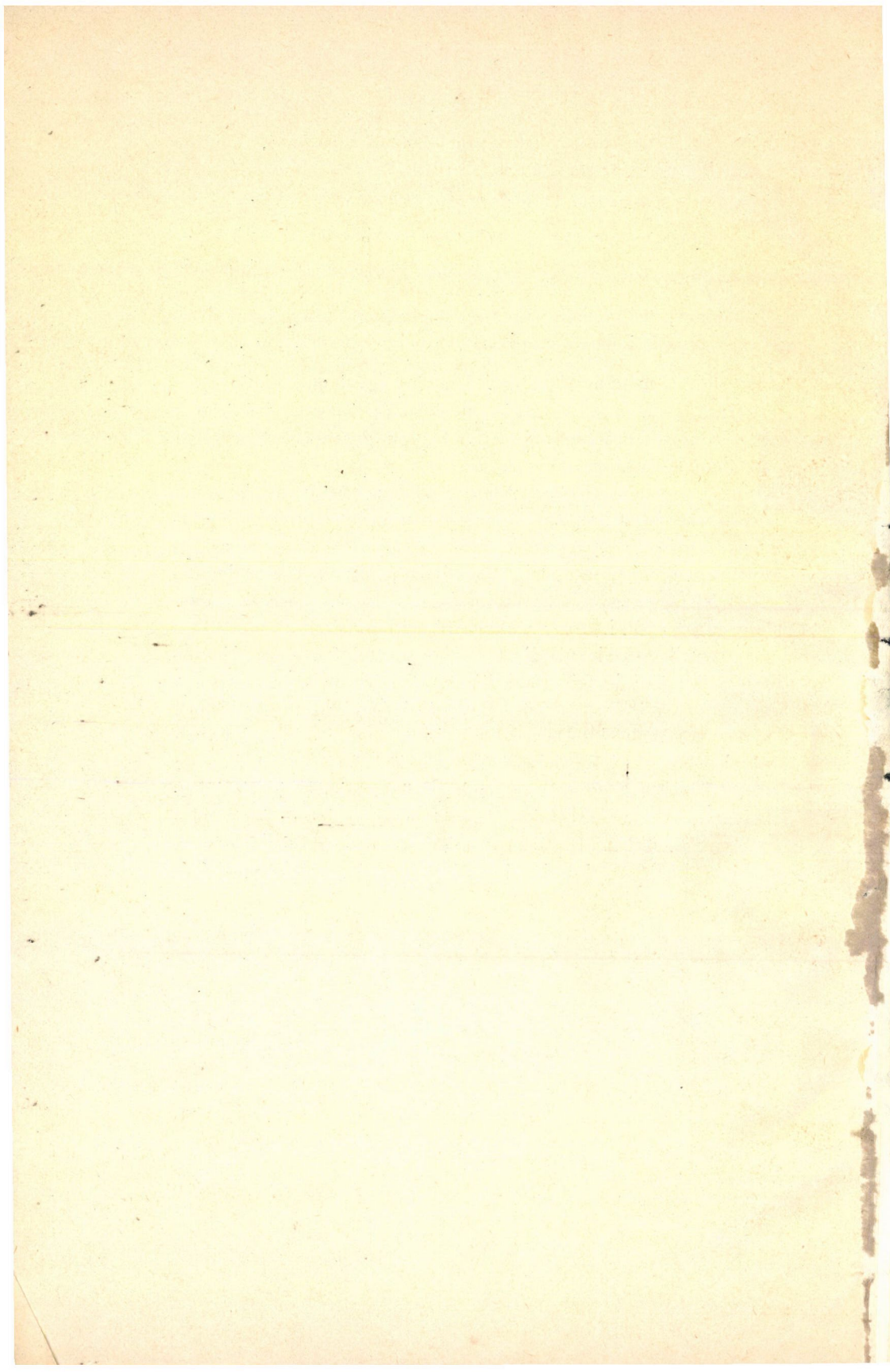
Sajnos azonban, hogy terve végrehajtásában korai halála megakadályozta. Pedig ha tovább él Magyar Jogtörténetét is bizonyára befejezte volna, mit már a magyar peres eljárás történetéről írott munkájával előkészített. Szinte mohó vágygysietett nyugdíjba, hogy annak megfelelhessen, a mi még reá várakozott. Egészen tervszerűleg járt el, a mit a magyar nemzeti múzeum birtokába jutott sajátkezű regestái s magyar jogtörténeti feljegyzései eléggé mutatnak. Kitűnik belőlök, hogy a vegyesházbeli királyok korára vonatkozólag nemcsak az Anjouk, de a Zsigmond, a Hunyadiak s a Jagellók idejében folyt jogtörténetre is nagy súlyt helyezett. A feljegyzések a Habsburgok korabeli jogtörténetre is kiterjeszkednek s 1848-ig nyúlnak le. Mindezeket Hajnik még fel akarta használni. De a sors másként akarta. Röviddel nyugdíjba vonulása után Budapesten családja körében zugligeti nyaralójában meghalt, a mikor még az egyetemi ifjúság nem gyűlt volt össze a közeledő új tanévre. Így történt, hogy hült tetemét az egyetem nem a saját templomában helyezte ravatalra s nem innét vitte örök nyugvóhelyére, hanem a családja temettette el a Kerepesi-út mellett fekvő temető halottas házából ugyanebben a temetőben. Ezóta már tizennégy év mult el, de a nagy veszteséget, mely halálával a magyar tudományt érte, még tovább is fájlalni fogjuk, a mit jól átérezni csak úgy tudunk, ha a magyar jogtörténeti irodalom nagyon is változatos sorsát tartjuk szem előtt, a mely még mindig az írójára vár. Ha majd találkozik valaki, a ki a magyar jogtörténeti irodalom érdekes történetét megírja, Hajnik Imrén ugyancsak meg kell hogy akadjon a szeme, a ki azok sorában, kik Kollár Ádámtól kezdve szolgálták a magyar jogtörténet irodalmát, a legkiválóbbak egyike. Kollár Ádám a magyar jogtörténet művelésének tulajdonképeni megalapítója nagy súlyt helyezett arra, hogy a magyar jogtörténet a maga összefüggésében a külföldi jogfejlődéssel műveltessék. Ez irányította követői közül Hajnikot is, ki aztán minden túlzástól menten méltóan képviseli a magyar jog önálló fejlődésének igazát. E fejlődésről olyan szépen emlékezik meg abban a kis dolgozatában is, melyet A magyar jog és a hármaskönyv czímen 1895-ben írt a Beöthy Zsolt szerkesztette Magyar Irodalomtörténet-be. En-

nek még a harmadik kiadásában (1906) is olvasható. Imigyen végződik:

Nagy érdeme a hármaskönyvnek, hogy hazánkban a jog magyar maradt, idegen jog — különösen a római — soha ki nem szorította és hogy lehetségessé tette a magyar jog tudományos művelését. A nemzeti irodalomnak egyik fontos, szépirodalmunk után legmagyarabb ága tehát Werbőczynek köszöni virágzását.

Hajnik még megérte azt, hogy az egyetemes európai jogtörténet keretén kívül külön is előadott magyar jogtörténet 1892-ben kötelező tantárgy lett. Az így gyarapodott anyagot azonban kevesbíteni kellett, a mi meg úgy történt, de már csak Hajnik elhalálózása után 1906-ban, hogy a budapesti egyetemen folyt hosszas tárgyalások után az európai jogtörténet helyébe a magyar jogtörténet lépett tekintettel a külföldi jogfejlődésre, a mit úgy kell érteni, hogy a magyar jogtörténetnek egy nagyobb bevezető része is legyen, mely a húnok bevándorlásától, illetőleg a nyugatrómai birodalom megdőlésétől a magyar állam kialakulásáig terjedjen s ettől fogva se hiányozzék a külföldi jogfejlődés kellő figyelembevételével. Ekképpen a magyar jogtörténet az összehasonlító jogtörténet figyelembevételével adatik elő. De azért a Hajnik munkái sok tekintetben ma is alapvető jelentőségűek és nélkülözhetetlenek. Valójában megérdemelte, hogy róla megemlékeztünk. Minden idejét jóformán csak annak szentelte, hogy a magyar jogtörténet tudományát szolgálja. Így lett belőle az 1848 utáni időkben a magyar jogtörténeti tudomány újjáteremtője. Híven meg fogjuk emlékét őrizni.

VI.	Kacskovics Lajos l. tagról.	<i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K	20 f.
VII.	Ballagi Mór r. tagról.	<i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	"	"
VIII.	Lenhossék József r. tagról.	<i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	"	90 "
IX.	Haán Lajos l. tagról.	<i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
X.	Keleti Károly r. tagról.	<i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
VIII. kötet.					
I.	Szücs István lev. tagról.	<i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
II.	Renan mint orientalista.	<i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	"	"
III.	Pancic József külső tagról.	<i>Kanitz Agost</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
IV.	Báró Kemény Gábor t. tagról.	<i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
V.	Wenzel Gusztáv r. tagról.	<i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	"	50 "
VI.	Sir Richard Owen k. tagról.	<i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	"	"
VII.	Vajkay Károly l. tagról.	<i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
VIII.	Grünwald Béla l. tagról.	<i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
IX.	Deák Farkas r. tagról.	Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	"	30 "
X.	Szabó Károly r. tagról.	<i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	"	30 "
XI.	Markusovszky Lajos t. tagról.	<i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
XII.	Roscher Vilmos k. tagról.	<i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	"	50 "
IX. kötet.					
I.	Cantu Caesar k. tagról.	<i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
II.	Dankó József lev. tagról.	<i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
III.	Nagy Imre r. tagról.	<i>Féjerpataky László</i> r. tagtól.....	—	"	50 "
IV.	Ludwig K. F. v. k. tagról.	<i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
V.	Kronecker Lipót k. tagról.	<i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
VI.	Margó Tivadar r. tagról.	<i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
VII.	Gneist Rudolf k. tagról.	<i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
VIII.	Du Bois-Reymond E. k. tagról.	<i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
IX.	Xántus János l. tagról.	<i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
X.	Hazslinszky Frigyes r. tagról.	<i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
XI.	Finály Henrik l. tagról.	<i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	20 "
XII.	Török József és Antal Géza tagokról.	<i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
X. kötet.					
I.	Spencer Wells k. tagról.	<i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
II.	Szathmáry György l. tagról.	<i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
III.	Gladstone W. E. k. tagról.	<i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
IV.	Abel Jenő l. tagról.	<i>Hegedüs István</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
V.	Horvát Boldizsár t. tagról.	<i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	"	"
VI.	Nagy Iván r. tagról.	<i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	—	"	40 "
VII.	Mihalkovics Géza r. tagról.	<i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	50 "
VIII.	Pasteur Lajos k. tagról.	<i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	"	"
IX.	Capasso Bertalan k. tagról.	<i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
X.	Jurányi Lajos r. tagról.	<i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	"
XI.	Bunsen Róbert k. tagról.	<i>Károlyi</i> r. tagtól.....	1	"	"
XII.	Gr. Andrassy Manó l. tagról.	<i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	"	30 "
XI. kötet.					
I.	Domanovszky Endre l. tagról.	<i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
II.	Hauer Ferencz k. tagról.	<i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	"	20 "
III.	Télffy Iván l. tagról.	<i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
IV.	Szilágyi Sándor r. tagról.	<i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól.....	2	"	"
V.	Laufenauer Károly l. tagról.	<i>Kéthy Károly</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
VI.	Arneht Alfréd k. tagról.	<i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	30 "
VII.	Hollósy Jusztinián l. tagról.	<i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	"	40 "
VIII.	Jekelfalussy József r. tagról.	<i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	"	40 "
IX.	Fodor József r. tagról.	<i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	"	40 "
X.	Horvát Árpád l. tagról.	<i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	40 "
XI.	Halász Ignác l. tagról.	<i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól.....	—	"	40 "
XII.	Tóth Lőrincz r. tagról.	<i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	"	"
XII. kötet.					
I.	Taine Hippolyt k. tagról.	<i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
II.	Heller Agost r. tagról.	<i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
III.	Kerekgyártó Árpád l. tagról.	<i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
IV.	Plósz Pál l. tagról.	<i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	"	30 "
V.	B. Balássy Ferencz l. tagról.	<i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
VI.	Kondor Gusztáv l. tagról.	<i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
VII.	Krones Ferencz k. tagról.	<i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
VIII.	Bertrand Sándor k. tagról.	<i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	"	30 "
IX.	Torma Károly r. tagról.	<i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
X.	Czobor Béla r. tagról.	<i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
XI.	Ráth Zoltán l. tagról.	<i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	"	60 "
XII.	Szigeti József l. tagról.	<i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	"	45 "
XIII. kötet.					
I.	Mátyás Flórián r. tagról.	<i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	"	40 "
II.	Pulzsky Agost l. tagról.	<i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	"	80 "
III.	Staub Móricz l. tagról.	<i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	"	80 "
IV.	Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról.	<i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
V.	Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról.	<i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	"	60 "
VI.	Fayer László lev. tagról.	<i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	"	"
VII.	Hoffmann Pál r. tagról.	<i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	"	30 "
VIII.	Wosinsky Mór l. tagról.	<i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	"
IX.	Reclus Elisée k. tagról.	<i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80 "

	X. Csaplar Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferenc</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferenc</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferenc</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferenc</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferenc</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól.....	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól.....	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Ármin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 9. SZÁM.

BAKSAY SÁNDOR
T. TAG
EMLÉKEZETE

KOZMA ANDOR
L. TAGTÓL

FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1916 MÁJUS 7-ÉN TARTOTT
LXXVI. ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN

Ára 70 fillér.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1916

EMLEKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	" 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	" 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	" 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	" 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	" 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	" 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	" 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	" 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	" 20 "
	IV. Charles Robert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	" 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	" 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	" 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	" 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	" 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	" 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	" 20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	" 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	" 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	" 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	" 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	" 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	" 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	" 20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	" 40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	" 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	" 40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	" 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	" 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	" 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	" 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
V. kötet.	I. Fábiny Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	" 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	" 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	" 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	" 40 "
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	" 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	" 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	" 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	" 60 "
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	" 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	" 30 "
	VI. Paur Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	" 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	" 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	" 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	" 60 "
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	" 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	" 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortúy Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
	III. Beóthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	" 60 "
	V. Rádsza Rádszendrálála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "

Dr. Walsay Sándor

BAKSAY SÁNDOR T. TAG EMLÉKEZETE

KOZMA ANDOR 1. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémiának 1916 május 7-én tartott LXXVI. ünnepélyes közülésén.)

Tisztelt Akadémia !

A méltató szeretet meghitt szavával kívánom idézni Baksay Sándornak, a legmagyarabb elbeszélő költőnek nemes emlékezetét. A fajtánk őstelevényéből napsugaras ég alatt kisarjadt erős, de szelíd pásztorét, kinek élethivatása vala, hogy az Úrnak egy szegény nyáját lelki mezőkön legeltesse ; s a ki ebben szép, hosszú életén át dicsőségesen megfáradván, elszólíttatott Urához, hogy annak számot adna.

Nem kétséges, hogy az ő számadása tiszta volt, hasonlatosan a hajnali harmathoz a mezők liliomának kelyhében ; és biztos, hasonlatosan ama láthatatlan oszlophoz, melyen az erkölcsi világrend örökkévaló épülete nyugszik. Holott az Úrhoz szólított pásztornak hozzá kelle fűznie őszinte számadásához, hogy »Óh, Uram, én nemcsak munkálkodtam a nyáj körül, hanem merengtem is ; nem csupán lélektápláló füveket kerestem, hanem szép virágokat is ; nem csupán szigorkodtam, hanem mosolyogtam is. A mit mondtam, az nem volt mindig prédikáció, hanem olykor mese ; s a mit énekeltem, az nem volt mindig zsoltár, — mert bizony, pogány hősök végzetes haragja, eget-földet rázó tusakodása is vala az.«

A ki értőképen olvasta Baksay írásait, nem akadhat fenn azon, hogy e reá, mint költőre irányuló emlékezés őt legelőbb is lelkipásztori mivoltában jeleníti meg. A ki csak egyetlen művét

ismeri és a ki valamennyit, egyaránt tudja, hogy az ő írásainak lelke amaz Írásból lekedzett, melyet neki hivatása adott kezébe, hogy hirdetné abból az igét, törvényéül az élőknek, vigasztaló reményéül a halódóknak. Elbeszéléseinek tárgyai is, melyek művészi valóságossága mindig nyilvánvaló, vagy egyenesen az ő vallásabeli lelkipásztorok, vagy olyan törzsökös, eredeti alakok életéből vették, a köre a kedvesen figyelő szem távcső nélkül is rálát a fehérre meszelt kálvinista parochia zöldsalugátes ablakából. De mégha a *majora canamus* vágyán buzdulva, képelete Homer fénydús ege alá ragadja is, — még akkor is, pogány hős dalában is, szembeszökik egy nem profán tünemény : a népies magyar nyelvnek heroikus költői nyelvvé hajlítása azzal a művészettel, melyhez az első, nagyszerű mintákat a Szentírás adta, Károli Gáspár fordításában.

Az írónak ilyenén különlegessége korlátozza általános népszerűségét. Az irodalom magasszempontú avatottjai, a kiknek az igazi tehetség annál érdekesebb, minél különlegesebben fejezi ki magát, nincsenek sokan, de valamennyien nagyra tartják Baksayt. Azok a lelkes és szintén fogékony literátus emberek pedig, a kiknek sorsa az íróéval rokon, a kik a maguk szívének minden búját és derülését, a maguk gondolatának minden lendületét, a maguk elmélyedő szemének minden megfigyelését s a maguk romlatlan nyelvének minden zamatját különös tökéletességben találják meg az ő írásaiban, rajongnak érte. Ilyen színarany értékű megbecsülés, ilyen megértő szeretet-adta népszerűség, ha kisebb körre terjed is ki, igazabb írói dicsőség, mint sok szélesebbkörű és zajosabb, melyben több a hűhó és a divatszertűség, mint az olvasók benső meggyőződése.

Nekem derűs fiatalkori emlékem egy nyári lovaglásom a somogyi Balaton-parton. Valamely csöndes faluban, az utcázat szegélyező szilfák árnyékvetését keresve, az egyik gyalogsoron léptettem. A kis parasztházak lakói künn voltak aratni ; az udvarok üresek, kapuk, ablakok zárva. De a csillagos tornyú templom mellett, egy nagyobb, cserepes ház nyitott ablakából jóízű, férfias kaczagás hangzott felém. Bepillantok az ablakon a hűvös szobába. Egy derék úr ül ott, szemében tündöklő mosoly, előtte könyv.

— Mit olvas, magyatiszteletű uram ? — kiáltok be vidáman.

— A *mi* Baksaynkat, fiatal jövevény, — hangzik ki a szíves válasz ; — nincs ennél különb író kerek e világon ! Büszke vagyok rá, hogy paptársam.

Ekkor hallottam életemben először Baksay nevét s láttam először írását nyomtatásban.

Tán ez a róla kapott első kedves benyomás szintén részes abban, hogy a mikor most tiszteletet akarok tenni az ő írói emlékezetének, nem tudom hatalmas írói egyéniségét szelíd papi mivoltától elválasztani. Holott nem vagyok híve annak a közismert módszernek, mely a költők életé körülményeiben keresgél a kulcs után, hogy megnyissa azzal a költő alkotásainak és egyéniségének titkait. Megengedem, hogy az ilyen általános kulccsal rá lehet nyitni többé-kevésbé érdekes látszatokra, de a költői képzelet és érzés közös munkájának igaz benső folyamatára bajosan.

A költők irodalmi egyéniségét kizárólag műveikben kell keresnünk. Minél erősebb valamely költői tehetség, annál kevésbé van alárendelve a költő emberi sorsa esetlegességeinek, sőt annál inkább megvan az az ereje, hogy maga a tehetség gyakoroljon hatást a költőre, mint emberre.

Baksayt nem az tette költővé, hogy pap volt. Ellenkezőleg : az tette nagyon fenkölt papi emberré, hogy költői géniuszának fénye beragyogta egész életét. Így, én itt az ő lelkipásztorkodását csak azért tartom érdekesnek, mert abban is az ő emelkedett költőisége valósult meg. Az ilyen harmónia az irodalmi egyéniségek költészete és való élete közt, vajmi sokszor nincs meg ; de valahányszor megvan, mindig megkapó, s annál szebb, minél inkább a költőé benne a vezérlő szólam.

Hanem a valóságban elérhető legszebb emberélet sem olyan költőien szép s kivált nem oly mesészerűen érdekes, mint azt nagy szívvel megvert és mesészővő képzelettel megáldott költők szeretnék. Ezért találkozunk a szépirodalomban annyiszor nemes költőkkel, a kiknek két életrajzuk van. Az egyik, melyet valóban, a másik, melyet ábrándvilágukban éltek meg. Amaz évszámadatai tankönyvekben olvasható ; emez, a szebb, érdekesebb életrajzuk, valamelyik saját írásművükben, mely költött cselekvényben, költött alakokat játszat, de bizonyos feltűnő, állandó buzgással, különösen a főalak benső jellemzése és megértetése körül, elárulja, hogy itt az íróművész a maga lelki tükre előtt ül

és abból rajzol. Az ilyen művekből oly közvetlenül árad felénk a meleg subjectivitás varázsa, hogy a fogékony olvasó örvendezve ismer rá, például Copperfield Dávidban magára a derűsen érzelmes Dickensre ; az egyik borúsan humoros Bolond Istókban magára a mélységes lelkű Arany Jánosra ; sőt talán, a másik, a ragyogóan kedves Bolond Istókban, magára a fiatalság elragadó virágzásában pompázó Petőfire.

Ezek a képzelt költői önéletrajzok a valóból csak annyit adnak, a mennyit a költő magához méltónak érez, ellenben mindent kitárnak, a mit a költő, szerencsében vagy szerencsétlenségében, a maga életfelfogása nemességeül, a maga szíve tisztaságául, a maga jelleme becsületéül eszményít.

Ilyen nem való, de igaz költött önéletrajzot Baksay is írt. Én legalább Gyalogösvény című gyűjteménye I. kötetében a Pusztai találkozást, mely kerek kisebb regény, ilyenül olvasom. S még ha azt az ellenvetést hallok is, hogy maga a költő a regény hőiséül más modellt vallott, nem önmagát, akkor is bizonyos maradok abban, hogy ama regényhőshöz hasonló értékű ember csak egy volt a világon — s az nem Baksayn kívül, hanem ő benne, az ő határtalanul nemes tökéletesedési vágyában élt.

A regény hőse Dombay Máté, a fiatal kálvinista pap. Külséről az író csak annyit mond : ki-ki olyannak képzelje, a minőnek egy szeretetre méltó fiatalembert képzelni szeret. Ez a fiatalember mind g tanult és tanított. Már kisfiúként a népiskolában is többet tanult a maga erejéből, mint a rektortól s már ott is tanította iskolatársait, különösen kötelességtudásra. Az asztalosmesternél, kihez német szóra adták, s kit cserében, legényeivel együtt megtanított magyarul, mellékesen az asztalosmesterséget is kitanulta. A minek utóbb, mint theologus diák Baselben meg Edingburghban nagy hasznát vette : naponként hat órát dolgozott mint asztaloslegény s így szerezte meg a költséget, hogy — ugyancsak napi hat órán át — egyetemi előadásokat hallgathasson.

Végzett emberül s kezdő lelkészül visszatérvén hazájába, mind magasabbra szárnyalt tanítóhatalma. Igéző beszéde foglyul ejtett minden embert s hozzá is úgy szóltak, mint a két tanítvány Emausban a Mesterhez : »maradj velünk, mert beesteledik«. Tanított a katedrában mindenek csodálatára és épülésére. Tanított jó szívével is s a legmagasztosabb tisztult hittel, mely minden más val-

lású ember hitét is szentnek és sérthetetlennek vallja. Így Dombay az ő katolikus tanítványait a katolikus Miatyánkra tanította, a zsidókat pedig az ó-testámentom szépségeire.

Tanító működése közben, valamely nőképzőintézetbeli leánytanítványa, megbűvölve szavaitól, hálás elragadtatással, hirtelen kezét csókolt neki.

És ez a fiatal pap, mert büszkesége nem állta a papválasztás kelletlenségeit, végre is csak lévitának szerződött el, nevetségesen nyomorúságos feltételek mellett, egy minden kultúra híján szűkölködő, de őszerejű szittya közbirtokosság, vagy, a mint ez magát nevezte, »nemesi familia« puszájára. Ott még nemhogy templomnak és egyházi szervezetnek, de még annak az iskolának sem volt se híre se hamva, a melyben majdan a lévitának tanítania s anyyira-mennyire lelkészkednie is kellend.

Imhol, Robinson a pusztá szigeten! — mondja a regényben maga az odavetődött lévita. Imhol az alkotó tehetségével és jóakaratóval hatalmas férfi, azon a még chaoticus területen, melyből emberséges, szép, rendes culturvilágot teremtenie küldetése van! — mondom én, a regény elolvasása után.

Mert, a mit a vadmagyar pusztán Dombay Máté végez néhány esztendő alatt, az csodás, az gyönyörű!

Valamint az Úr lelket lehelt az agyagba és abból ember lett, a pusztai lévita lelket lehel a maradi, a konok, a veszekedő, a közáldozattól irtózó, a culturától húzódó emberekbe. És íme azokból haladásra kész, okos szóra hajló, békülékeny, közáldozatban bőkezű, igazi derék jó emberek lesznek, a kik úgy kíváncznak a cultura áldásaira, mint a zsoltárbeli szarvas a szép híves patakra.

Dombay Máté szelid szava és vasakarata, kezdetben csak a furfangosan politikus familia-kurátortól, meg a pusztá korcsmáros-zsidójától s egy-két jövevény pásztorembertől segítve, megteremti előbb az iskolát. Végre pedig, miután már nagy hite dombot mozdított el a helyéből s lombos virulást varázsolt az avar homokra, megteremti a kevély, nyulánk kis épületet, ragyogó bádogtornyával, két kis hangos harangjával: a templomot.

Igen, így teremthet egy nagytehetségű jó pap keresztelt pogányokból igaz keresztyéneket, ezek kezdetleges gyülekezetéből pedig egyházat, az emberek hasznára és Isten dicsőségére!

Dombay Máté tiszteletes úr, a ki ezt megeselekedte, megérdemli érte már a legszebb földi jutalmat is: a maga családi boldogságát. Meg is kapja; mert ama bizonyos leányka, a ki egykoron a nőképzőben kezét csókolt neki, véletlenül éppen a pusztai familiának egyik módos nemes kisasszonya, a ki repeső szerelmes szívvvel, édes-örömost lesz tiszteletes asszony s szép édes anyja szép Dombay-fiaknak és leányoknak.

Ez nagyjában a regény, melynek hőstét én azért szeretem, mert benne magát a regény íróját látom. Nem a maga valóságos másában, hanem a maga gyönyörű naiv ábrándjában, melynél fogva úgy tetszett neki, hogy annál a lelki magasságnál, melyre ő életében feljutott, még magasabbra is juthatott volna, ha őt az élet olyan regényes erőfeszítésekre kényszeríti vala, a minőket csak elképzelt és leírt.

A »Pusztai találkozás« e mellett oly gazdag különböző fajta irodalmi értékekben, a minő csak az a mű lehet, melynek a költő a maga legbensőbb lelki kincstára drágaságait pazar kedvvel, túláradó szeretettel adja oda. E regény nagy sokaságban felvonuló nemes úri és nemes paraszti alakjainál igazabb vérbeli magyarokat, s ezek pártos tusakodásainál s utóbb mégis alkotó munkára egyesülésüknél igazabb magyar erkölcsű életet még senki sem festett. Így festeni csak az tud, a ki egyetlen vonást sem tesz saját lelkébe fölvetten eleven modellek nélkül.

Van még e gazdag regényben egy szépséges epizód is, mely nem fontos ugyan a cselekvény, de nagyon az a költő képzelet-tisztaságának megismerése szempontjából.

Dombay Máté, mint fiatal káplán, eltemet egy falusi kálvinista papot, majd rövid idő múlva eltemeti annak hitvesét is. A papi pár után őt árva marad. A legnagyobbik köztük, a szép hajadon Junda, mindjárt az édes anyjuk frissen hantolt sírja mellől bátrarr előlép s átveszi a kis elárvult család vezérletét, mint annak új, gondos, hűséges édes anyja. Látván a leányt ebben a megkapó szerepben, Dombay elgondolta: »nem azt, hogy ez a leányka egy férfit boldoggá tehet, mert kincs, hanem azt, hogy ez a leány méltó arra, hogy egy derék ember boldoggá tegye. Hitte, hogy e boldogító tette ő van hivatva... De ez a vonzalom nem az a vak, heves, égető és kízó indulat volt, mely a közönséges szerelmet jellemzi s melynek első-utolsó, egyetlen szava ez: nálad nélküli

nem élhetek ! . . . Az ő vonzalmuk nem csapott ilyen magasan az üres levegőbe ; a néma tekintet csak ennyit mondott : veled szeretném átélni az életet. Nem akarnám, hogy más tegyen boldoggá ; én szeretnék azzá tenni. Ennyit és nem többet ; de ez elég volt, mert igaz volt.«

Ez az egész epizód. Mert Junda aztán mihamar végkép eltűnik szemeink elől. A nem földi, a tisztán eszményi szerelemből nem lesz házasság.

Mily nagy fényűzése a költő termékeny lelkének Junda komoly, nemes alakját s Dombay csodásan finom szíve fogékony-ságát egy ilyen tünde epizódban varázsolni elénk ! Egy hulló csillag villan fel, fényes ívet kezd rajzolni, gyönyörűséggel fordítjuk oda szemünket — s már ellobbant, nincs sehol ! . . . De nem feledjük el, hogy szép volt.

Különben, szépségek megvillantása, nem a mese továbbmondása kedvéért, hanem csak azért, mert a költőnek jól esik a benne zsongó temérdek érzésen, gondolaton, ötleten, tréfán, kivált pedig népi megfigyelésen túladni, Baksay minden elbeszélő művének sajátossága. »Ödöngjünk !« — mondja »Jáhel« című elbeszélésében, »hiszen nem hajt a tatár«. És az olvasó, elbájolva Baksay egyéniségének érdekességétől, nem akar tatár lenni. Nem hajtja a kedves ödöngőt, szívesen ödöng vele, a ki ödöngés közben annyi szép virágot szed neki.

A költő »Patak banya« című elbeszélését, mely megint nem külső, de belső méreteire nézve kerek és igen erőteljes szomorú regény, ugyancsak egy pompás ödöngéssel kezdi. A magyar parasztcsalád szervezetében két típusát rajzolja meg az öregasszonynak: a szülét és a banyát. Az előbbi az áldott jótét-lélek, az utóbbi az átkozott gonosz boszorkány. Mert Kálmán király helyesen tette ugyan törvénybe, hogy boszorkányok nincsenek, hanem azért a banya mégis az.

Miután az ödöngő költő, ilyformán, egy hervadásában is bájoló őszi virágot talált, egy rút, zörgős őszi kórót pedig botjával lecsapott, megáll Baranya és Somogy vármegye határ-árkánál, melyben, a népmonda szerint, valamikor egy banyát hantolt el a hóhér. Patak banyát, a ki mint Judás a Mestert, elárulta volt a maga szent vallását s azután, ugyancsak mint Judás, felakasztotta magát.

A költő elborong a sötét mondán. Hát igaz lehet ez? Hát Judás iszonyú bűnének megismétlését el szabad hinnünk valakiről?

Valamely embertársunk áruló híre, a hír hallói lelkiületének legbiztosabb próbaköve. A ki az árulás vádján kapva-kap, a ki szereti annak igazságát fennen hirdetni és tájékozott örömmel bizonygatni, az mindig Káin véréből való. A kinek ellenben az undok bűn sehogysem fér a képzeletébe, a ki mindig hajlandó az árulásban kételkedni, az minden bizonynyal Ábel véréből eredt.

Baksay ama határ-árokknál hamar fölkapja lecsüggedt fejét:

— Vallásáruló? Egy ember, mi több, egy asszony és vallásáruló? ... Nem tudom elhinni, nem hiszem!

És ebből a nemes, lovagias daczból, tovább ödöngés közben, tisztán és meghatóan emelkedik ki a költő képzeletének önfeláldozó, hitéhez hű és gonosz végzettől kínhalálba üldözött Patak Istvánnéja, a kit méltatlanul káromol Patak banyának a hagyomány.

Ezt az elbeszélését Baksay, zárjelben, szegény emberek tragédiájának mondja. Valóban, a conflictus, melybe a hősnő a maga hibáján kívül, sőt erényei folytán jut, a legzordonabbul tragikus.

Patak Istvánnénál van elrejtve a bezárt templom kulcsa, mely nélkül az ellenséges hatalom nem foglalhatja el a templomot. Patakné soká állhatatosan daczol a hatalom fenyegetéseivel, bár férje és sok hitsorsosa börtönben szenved s a maga és egész falujának sorsa gyötrelmek. Ám utóbb gyermekeit is elrabolják tőle s azokat csak a kulcs árán mentheti meg. Iszonyún vergődik, tusakodik, megszámol lelkiismeretével. Hű kálvinista létére is még a feszülethez, még a boldogságos Szűzanya kőképéhez is odaroskad igaz sugallatért. »Isten megbocsátja« — hangzik onnan szívébe az igaz sugallat. Ellentállása megtörik s végre beadja a kulcsot.

Isten bizonyára meg is bocsátotta ezt, de az emberek nem. És így lett a szegény, a szép, a jó, a hű Patak Istvánné öngyilkos és így kente rá a gyűlöletes hagyomány a Patak banya nevet.

Nem tehetek róla, — az én szívem a kedves, szép és mindenképen jóra való parasztmenyecskének tragikai rangra emelésén elcsitíthatatlanul kesereg. Nekem félistenek, királyok, hősök s bármelyik osztályhoz vagy nemhez tartozó nagystílú lények legyenek azok, a kik, akár a végzettel, akár az emberi társadalommal, akár a maguk vagy mások bűnével való nagyszerű össze-

ütközésben, nagyszerű halálba omlanak. Akkor túlemleri nagyságukkal arányban állónak érezem kínjaik, tragédiájuk nagyságát s lelkem megrendülésében is élvezem a bánat fenségét.

De, ha szegény emberek s különösen egy szegény ártatlan parasztasszony tragédiája nehéz fájdalmat hagy is lelkemben, örökre megmarad számomra gyönyörűségül Baksay íróművészetének ereje, mely elbeszélő művei között épen »Patak banyá«-ban a leghatalmasabb.

Hanem a mesemondó, ki hol derűs, hol mély szomorúságba borult arcczal beszélt nekünk, míg látományos szemei előtt a maga legsajátabb népének alakjai rajzottak, — egyszerre felemelkedik ültéből, kezébe sokhúrú nagy lantot ragad és előttünk áll s megszólal, mint hősöket zengő énekes.

Igy felmagasulva oly nagy, a minőnek előbb, minden szeretetünk és csodálatunk mellett sem képzeltük.

Baksay mint énekes is elbeszélő marad, de a mikor a vers megköti csapongását, mikor a szavaknak rythmusok és rímek zenéjévé kell összehangozniok, akkor tűnik csak ki igazán művészetének biztossága s művészete anyagának, nyelvének mindent győző gazdagsága, mindenhez simulni képes hajlékonysága, teljes szépsége.

Verses elbeszélő művészetét nem a maga képzeletéből vett történetek elmondására fordítja. Antik mesterek époszait mondja el újra, eleven magyar nyelvre élesztve fel halhatatlan szépségeket, holt nyelvek díszes koporsóiból.

Korábban Lucanos Pharsaliáját fordítja le, híven az eredeti formához, hexameterekben. E munkájával, még mint ismeretlen fiatalember, megnyeri Akadémiánkon a boldogemlékezetű Kelemen József pécsi nagyprépost által az 1860-ik esztendőben kitűzött 100 aranyas pályadíjat. Ez a munkája, mely szorosan véve az ő egyetlen műfordítása, 1869-ben könyvben is megjelent, szélesebb olvasókörré azonban nem igen hatott.

Annál nagyobb figyelmet keltett, néhány évtizeddel utóbb, Baksay Iliasa, mely a Homerosénak tartalmát tősgyökeres magyar nyelven, zengő, rímes és hangsúlyos magyar alexandrinusokban mondja el.

Műfordítás-e ez?

Ha kisebbíteni akarnám, azt mondanám, hogy igen.

Nem mintha kicsinyleném a műfordítói költőművészetet. Én azt, mint a legnehezebb, legritkább sikerű, de ha igazán és teljesen sikerül, a legnagyobb méltánylást érdemlő költő-művészi munkának ismerem. Hanem műfordítás alatt csakis olyan munkát érthetek, melynek az a törekvése, hogy az idegen költői művet s az abban megnyilatkozó idegen költő egyéniségét és világát s ilyformán magának az eredeti műnek egyéniségét is, más nyelven a lehető legtökéletesebb hűséggel tükrözze. Költői műnek egyéniségét a forma és a tartalom együtt adja meg. Ez még a prózában írt költői művekre is áll; hát még a versekre! A ki prózában írt regényt versben fordítana le, sőt, a ki csak a próza stílusát változtatná meg lényegesen, az, mégha jobb művet adna is az eredetinel, nem azt adná, hanem mást.

Baksay azonban, az Ilias első hat énekének Kisfaludy-társasági kiadásához írt előszava szerint, azért határozta el magát a homerosi eposnak magyar versekben elmondására, mert az az antik formában unalmas s a modern olvasók csak mondvacsinált lelkesedéssel szimulálják, hogy attól el vannak ragadtatva.

Ez az őszinte szókimondás egyáltalán nem szentségtörés, de nem is műfordítói álláspont. Ellenben álláspontja az eredeti költőnek, a ki teljes joggal veheti a tárgyát onnan, a honnan neki tetszik. A maga képzeletéből, a történetből, a mondából, a néptől vagy más, immár elavult s akár újabb költőből is. Ha eredeti tehetségének erejével remeket alkot, nyert ügye van. Mit árt Arany János Toldijának néhai való jó Ilosvai Selymes Péter? Baksaynak ugyan Homeros többet használ, hanem azért az ő homerosi éposai (mert az egész Iliason kívül az Odysseia egy részével is elkészült) elmondásukban, formájukban, stílusukban mégis teljesen eredeti, tősgyökeres magyar remek.

Annak, a ki, mint magam is, az eredeti görög Homerossal csupán mint a középiskolai nyelvoktatás segédeszközével ismerkedett meg, természetesen Baksay homerosi éposai sokkal érthetőbbek és összehasonlíthatatlanul kedvesebbek, mint az eredetiek. Együttal feltűnően naivabbak is. A szaktudósok ugyan bizonyosak benne, hogy az eredeti görög Homeros szintén egészen naiv, hogy az ő istenei és herosai is ős pásztorkodó népek dús, de földönjáró képzeletének incarnált alakjai, s hogy a homerosi korszak görög culturája is kezdetleges még, — de mi, a kik az egész antik hellén-

világról csak egybefoglalt általános fogalmat kaptunk, azt mindig csak hatalmas és finom letűnt culturvilágnak tudjuk elképzelni: classicus oszlopsorokkal, emelkedett philosophiával, pogány, de humánus életvidámsággal, raffinált szellemi étellel, lenge leplekben lejtő emberek és természeti erőket symbolizáló istenségek sokaságaival. Így nekünk nincs közvetlen módunk a görög Homeros igazi ízét, a tavaszi fergeteg erejével és a tavaszi zsendülés bájával ható ős naivitást felismernünk. Ezért, ha mi Baksay magyar Homerosát olvassuk, annak gyönyörű naivitása nem a görögről alkotott balvéleményünket corrigálja, hanem az ősi, eredeti magyar jóízűség örömét és élvezetét adja nekünk.

Ezt magában véve a magyar nyelv még nem tenné. Ehhez a hatáshoz, a teljesség kedvéért, még épen Baksaynak különösen zamatos népiessége is kellett. És kellett rímeinek s asszonánczainak csengő-bongó játéka, melyben vajmi sokszor elmagyarosított kiejtésű hellén nevek magyar szavakkal hangzanak össze. De talán mindeneknél inkább részes a magyar hatásban a hangsúlyos alexandrinusok bőségesen ömlő, hömpölygő folyama, mely versfajba a legkönnyebben belefér mindaz, a mit magyar ember magyarán gondol ki. Hisz épen ezért vannak ilyen alexandrinusokban írva a legjobb és — a legrosszabb magyar költői alkotások is.

Baksay alexandrinusai egyenrangúak legnagyobbakéival, Arany és Petőfi alexandrinusaival. Sőt Baksay e már-már elkoptatott versformát új változatokkal, az előbb pedánsul egyenlő soroknak itt-ott rövidebb sorokkal, az előbb mindig csak páros rímelésnek itt-ott szeszélyes ugrásokkal tarkításával megint felüldítette. Ebben a verselési szabadságban, melyet nemcsak a vers zenéjének elevebbé tételéért vesz magának, hanem azért is, hogy egy-egy kifejezésének plasticitását rythmus- és rímszökkenésekkel szembetűnővé tegye, rendkívüli ízlés és kellem van. A kifejezésnek általában oly nagy mestere, a minő csak az a költő lehet, a kinek elképzelő-tehetségén kívül a nyelve is kimeríthetetlenül gazdag. A legszövevényesebb cselekvéseket is biztos versekben a legvilágosabban teszi szemlélhetővé. A legbonyodalmasabb harci kavarodást is egyetlen gyors elolvasás után minden részletében tökéletesen megértjük s úgy emlékszünk rá, mint magunk szemével látott eleven képre. Egy-egy íj pendülése, egy-egy nyíl suhanása bennünk mint valósággal hallott hang zúg vissza.

Ezek a nagy költő-művészi kvalitások még akkor is eredeti tehetségre vallanak, ha valóban műfordítóban találatnak. Ezeket nem lehet egyik nyelvről a másikra átvinni : ezeket az eredeti költő és a fordítója egyaránt csak a maga lelkéből merítheti.

S vajjon a sajátos magyar humornak az a friss harmatozása, mely számunkra barátságos csillogásává teszi Baksay homerosi világát, műfordítás-e görögből?

Zeüsznek lakomára vonulását a többi istenekkel együtt az Okeánosz mellé, a szíves Aithiopokhoz, a magyar énekes a magyar népmesék kedves hangján adja :

Zeüsz és véle a többi istenek
Szerecsenországba torozni mentenek.

Még kedvesebben dudolja el, magyar népdal ígöző muzsikájára, »a sokat tűrő és isteni Odysszeüsz« lepihenését :

Cserfalevél derekalja párnája,
Cserfalevél takaródzó dunnája.

Hephaistos isten, sántasága okán, a »biczebócza« jelzöt kapja ; a mi igen találó és jóízű, de mégis arra vall, hogy a magyar vallású énekes ezt a görög istent nem veszi komolyan. A többit sem nagyon.

Már a görög hőseket inkább, mert azok az ő képzeletében a szittyá előidőkből való magyar hőökké alakulnak át. Hatalmas perlekedők, de aztán szilaj, nagy verekedők is. »Ékesen fegyverzetek«, »nagy tekintetesen«, »tiszteletesen«, kivált mikor »újdonatúj dolmányt, remeket és gyengét« öltenek magukra.

Nekem, s azt hiszem minden magyarnak, a ki szereti a maga édes fajtáját, mindez derűs, meleg, meghitt gyönyörűség, — de jut-e eszünkbe, hogy nem eredeti, hanem ó-görög?

Bizony mondom : Baksay a görög agyagba a maga magyar lelkét lehelte s abból élő, új eredetit teremtett a magyarság képére és hasonlatosságára.

A Magyar Tudományos Akadémiának, épen ezért, örökké dicsősége marad, hogy félretéve minden tudákos előítéletet, Baksay Iliasát, melynek hat első éneke először a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelent meg, teljes egészében kiadja. Homeros költői egyénisége és stílusa mindenesetre fontos az egész világnak, fontos

Akadémiánknak is ; hanem, ép a magyar Akadémiának, egy nagy magyar költői egyéniség és egy őseredeti magyar stílus magasraemelése nem kevésbé fontos.

Büszkén gondolhatunk arra is, hogy valamint a magyar remekmű, úgy annak szerzője, írói pályája kezdetétől fogva Akadémiánk legkészségesebb elismeréseiben részesült s e tudós társaságban a legmagasabb rangra, a tiszteleti tagságra is felemelkedett. Holott egész nemes életét a világbeli ügyeskedésektől távol, vidéken töltötte, nem keresve senki kegyeit, de nem is híva ki senki irigységét.

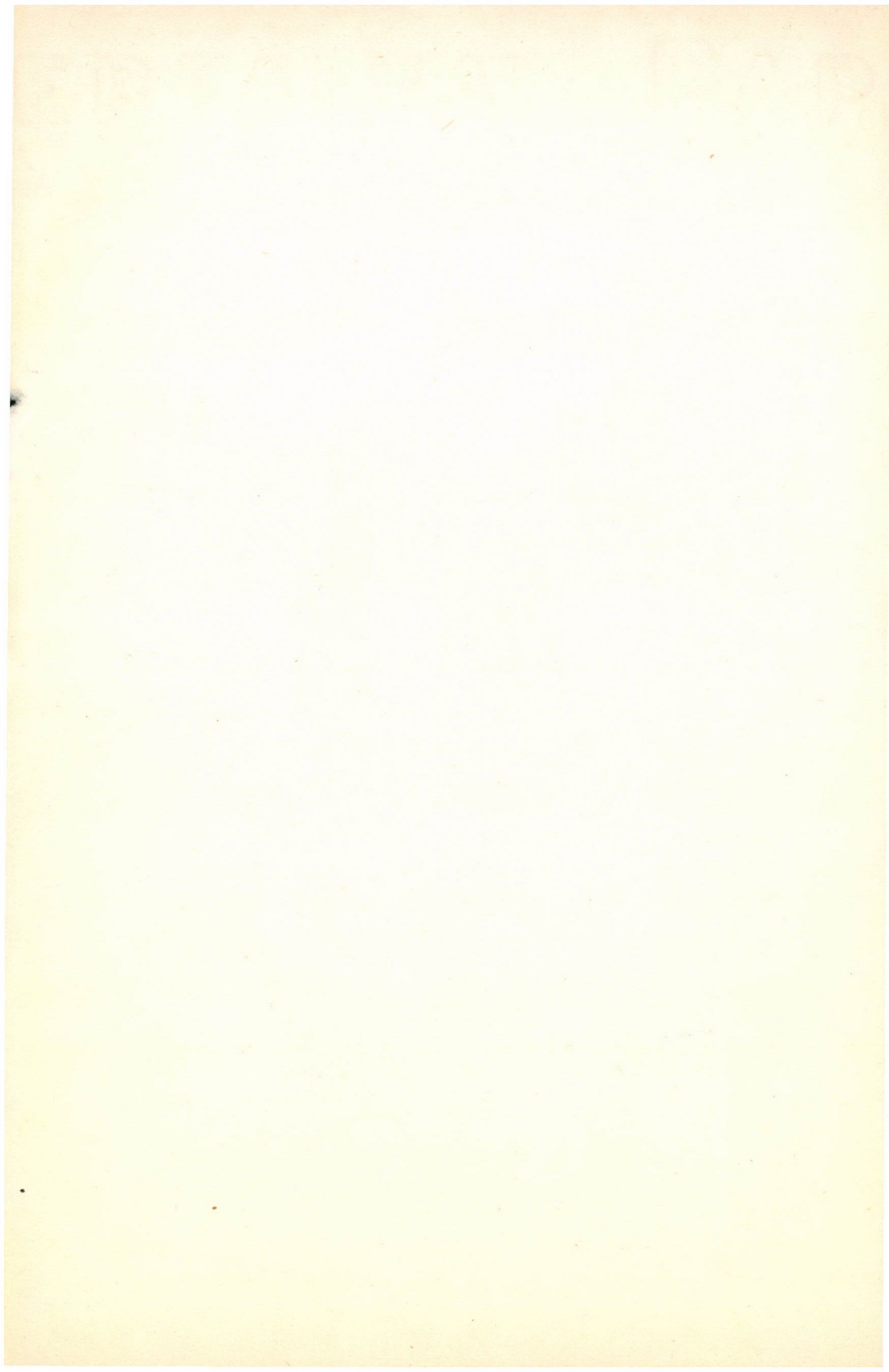
Megbecsüljük őt haló porában is és bízunk szeretetreméltó írói egyéniségének, sajátos magyar gondolkodásának, érzésének és őserejű nyelvének halhatatlan értékében.

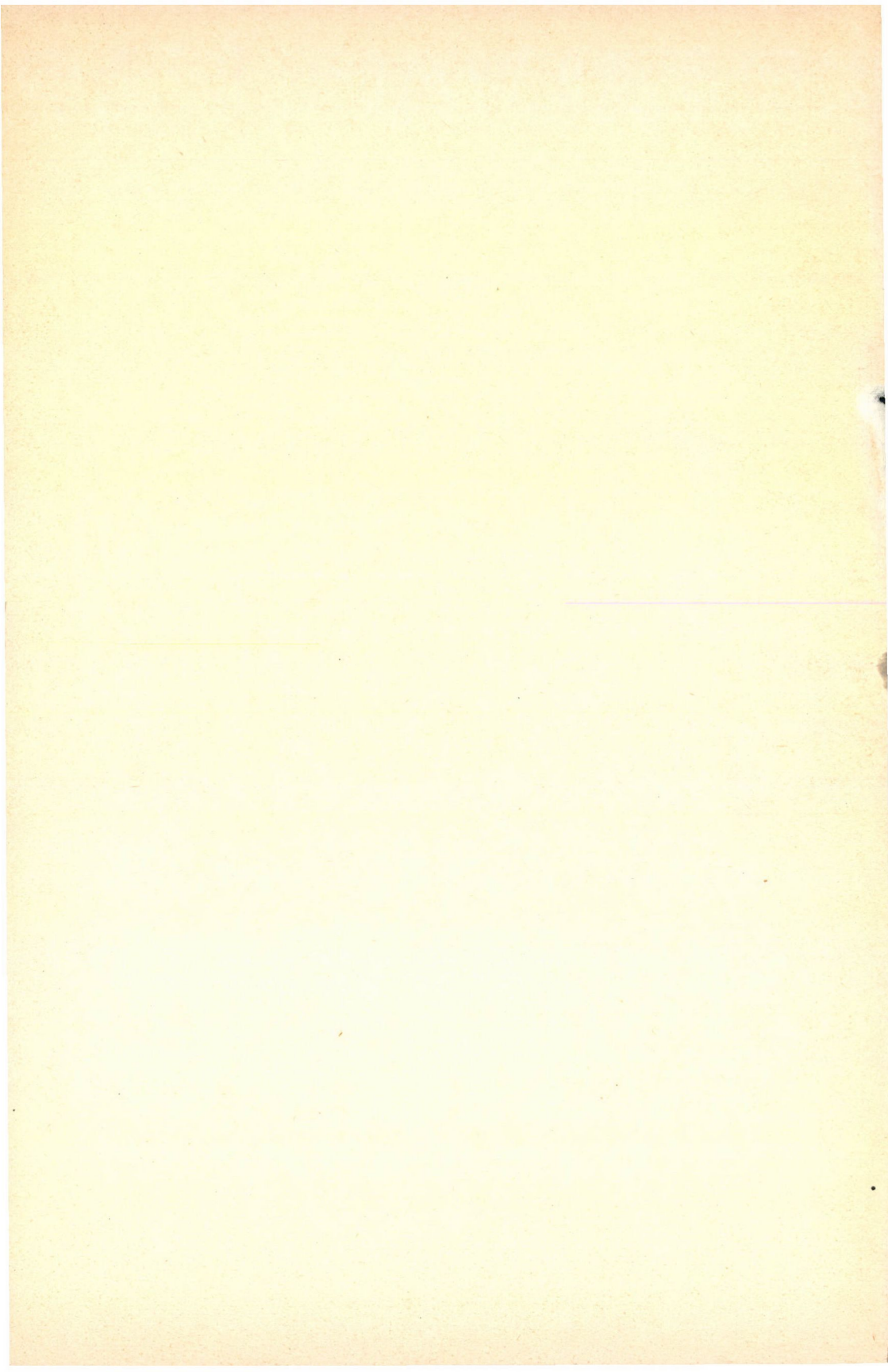
Vajha ez a sok halhatatlan érték nem csak az avatottaktól felismert és megbecsült drága kincs maradna ! Vajha olvasnák Baksayt minél nagyobb körben, vagy legalább a jelennek és a jövőnek egyetlen olyan magyar írója ne lenne, a ki nem ismeri meg az ő írását ! Mert én azt hiszem, hogy Baksay, a ki a maga bámulatos eredetiségével az ó-görög eposokat is tősgyökeres magyar remekekké tudta átvarázsolni, még az idegenszerűségek után kapkodó magyartalan magyar írókkal is csodát tehetne.

Bár ily nagy áldás fakadna Baksay Sándor nagy és áldott emlékezetéből !

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" "
VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet. I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" "
III. Páncs József külső tagról. Kamits Ágost l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" "
VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet. I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Nagy Imre r. tagról. Fejérváthy László r. tagtól.....	—	" 50 "
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Margó Tivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhofffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
XII. Török József és Antal Géza tagokról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet. I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" "
VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhofffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	1	" "
IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	" "
XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" "
XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet. I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól.....	2	" "
V. Laufennauer Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Arneth Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
IX. Fodor József r. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Móricz l. tagtól.....	—	" 40 "
XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet. I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Heller Ágost r. tagról. Fröhlich Izidor r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Krones Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinsky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
IX. Torma Károly r. tagról. Téglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Szigeti József l. tagról. Berczik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet. I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
II. Pulszky Ágost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
III. Staub Móricz l. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" "
VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortway Tivadar r. tagtól.....	1	" "
IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissán Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornvánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Szendrey János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól. (Sajtó alatt).	—	"	60	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZÉRKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 10. SZÁM.

JALAVA ANTAL
KÜLSŐ TAG
EMLÉKEZETE

SZINNYEI JÓZSEF
RENDES TAGTÓL

FELOLVASTA 1916 MÁJUS 29-ÉN

ARCKÉPPEL

Ára 60 fillér.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1916

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Sainte-Claire Deville Henrik lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól.....	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Charles Robert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól.....	— „ 60 „
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kozmizics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Ede lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól.....	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— „ 30 „
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 „ 20 „
	VIII. Heer Öszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Rádsza Rádszendrának Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

A. Jalava

JALAVA ANTAL K. T. EMLÉKEZETE.

SZINNYEI JÓZSEF r. tagtól.

(Fölvasta a M. Tud. Akadémia 1916 május 29-én tartott ülésében.)

Rendkívül munkás és eredményekben gazdag élet fonala szakadt meg Jalava Antalnak, Akadémiánk külső tagjának elhúnytaival 1909 július 3-án. A sírjánál elmondott beszédek mindegyikéből az a fájdalmas érzés csendült ki, hogy Finnország ő benne legderekabb fiainak egyikét vesztette el.

Jalava Antal 1846 július 18-án született. Eredeti családi neve Almberg volt, s a Jalava nevet, a melyet írói álnévül használt, hivatalosan csak 1906-ban vette föl, a mikor egyszerre százezernél több idegen nevű finn ember változtatta finnre a nevét. Lehetséges, sőt valószínű is, hogy az ősei svédek voltak, azon bevándorlók közül valók, a kik századokkal ezelőtt az »ezer tó országának« partvidékeit népesítették be. Temperamentuma is arra vallott, hogy ereiben svéd vér foly, de pusztán eredeti családi nevéből korántsem volna szabad ezt következtetni. Finnországban ugyanis sok ezer tősgyökeres finn embernek van vagy volt idegen neve. A XVI. század vége felé ott is lábra kapott a vezetéksnevek latinosításának és görögösítésének divatja; így lett Kalajoki-ból (halas folyó) Calamnius, Joutsen-ből (hattyú) Cygnaeus, Mola-ból Molander stb. A XVIII. század elejétől fogva svéd módra elhagyogatták az -inus, -enus végű nevek -us végzetét; így lett pl. a hajdani finn Tammela, Salmela névből először Tammelinus, Salmelinus, azután Tammelin, Salmelin. Sokan egészen svéd nevet vettek

föl, s ekkép szaporodtak el a -berg, -dal, -ström, -qvist stb. utótagú nevek, a milyeneket még most is nagyon sokan viselnek. Ezek részint elferdítései, részint fordításai a finn neveknek, részint pedig egészen önkényesen fölvetett vagy adott nevek.

Jalava Antal lutheránus papnak a fia volt; művelt otthonból került ki és jó módban nevelkedett. Középiskolai tanulmányai végeztével 1863-ban beiratkozott a helsingforsi egyetem bölcsészeti karára. 1868-ban elnyerte a magisteri fokot s ezzel a középiskolai tanári képesítést. Tíz éven át mint a finn nyelv tanára működött Helsingforsban finn és svéd lyceumokban és a svéd leányiskolában, valamint a rövid életű nőnevelő akadémiában. Kiváló, lelkes tanár volt; svéd anyanyelvű tanítványaival meg tudta kedveltetni a finn nyelvet, úgyhogy nem egyből lelkes apostola lett a finnség ügyének.

A finn nép nyelve évszázadokon át el volt nyomva; mint a költő mondja: »vadon erdőkben kellett meghúzódnia, távol a hatalmasok teremtől és a tanult emberek dolgozó-szobájától«. A svéd uralom első századaiban az egyház és az iskola nyelve a latin, a törvénykezés nyelve a svéd volt. A reformáció, a mely igen gyorsan elterjedt az országban, bevitte a nép nyelvét az egyházba, s már a XVI. század negyvenes éveiben megjelentek az első finn-nyelvű könyvek, köztük az újtestamentom fordítása. A papság gondoskodása folytán lassanként az olvasnitudás is mindinkább terjedt a nép körében, és 1649-ben megnyílt az első finn népiskola is. A középiskolákban azonban a latin nyelv helyébe legnagyobb részben a svéd lépett mint a tanítás nyelve, s a finn nyelvnek csak kisegítő szerep jutott addig, míg a deákok a svédet megtanulták. Mire az egyetem küszöbét átlépték, akár teljesen elfelejtették az anyanyelvüket, hacsak hivatásuknál fogva nem volt rá szükségük, mint a papoknak. Így alakult ki tősgyökeres finnekből egy kis svéd úri osztály, a mely az anyaországból áttelepedett svéd urakhoz teljesen hozzá hasonult; a finn nyelvet legföllebb törve beszélte, és a következő nemzedék már úgy sem. S ezt a fejlődési folyamatot az úrhatnáság a városokban az alsóbb rétegekbe is átterjesztette.

A finnség ébredésének első jelei a XVIII. század utolsó évtizedeiben mutatkoztak, még pedig a tudomány terén, latinul

és svédül írt munkákban, a melyeknek szerzője a nagytudományú Porthan egyetemi tanár volt. Az ő munkássága a tisztán nemzeti tudományok: a hazai történelem, a finn nyelv és a rokon nyelvek tanulmánya s az egész finn folklóre terén mozgott. Porthant a finn történelem atyjának nevezte el az utókor, mert ő volt az első, a ki Finnország történetét az egész svéd birodalom történetétől elkülönítve búvárolta. Munkálkodása tisztán tudományos volt, nem volt benne semmi politikai célzat. Természetes, hogy a hatása is csak szűk körre terjedhetett; de abban a kis körben fölkeltette és ébren tartotta annak a tudatát, hogy Svédország keleti felének lakossága külön nép; s ha fiai a harminczéves háborúban svéd zászlók alatt harczoltak is Németország csatatarein, a svédek harczidicsőségét gyarapítva, s ha egy kis társadalmi osztály az idők folyamán nemcsak névleg, hanem valósággal svéd lett is nyelvén és lelkében: azért a nép zöme mégis külön nép maradt, a melynek megvan a maga külön fajisága, a maga nyelve, megvannak a maga hagyományai és természetes jogai.

Élénkebbé vált a nemzeti érzés a XIX. század elején. S hogy élénkebbé vált, azt Porthan hatásán kívül két egy mástól nagyon távol álló tényezőnek véletlen találkozása és együtt hatása okozta; e két tényező a romanticizmus és a politika volt. Az előbbi hatás még Svédországból jött, mert természetes, hogy Finnországnak Svédországtól való elszakadásával a műveltségbeli közösség nem szűnt meg. Az ú. n. foszforos iskola, a hogy a svéd romantikusokat nevezték, legszívesebben népies tárgyakat dolgozott föl; érdeklődés tárgyává lett a nép és a népköltészet. A romanticizmus hullámai csakhamar átsaptak Finnországba is. Néhányan elkezdtek finnül verselni, mások a nép ajkáról gyűjtöttek dalokat. Porthan tanítványai a finn történelem egyes korszakainak földerítésén fáradoztak vagy a finn nyelv rendszerét vizsgálták és szó készletét gyűjtötték. Többen követelték, hogy a finn nyelvet tegyék a közoktatás és a törvénykezés nyelvévé. Kiadtak a nép számára egy hetilapot, a mely rövid idő alatt jelentékeny olvasóközönséget gyűjtött maga köré. Kísérlet történt arra is, hogy az úri osztálylyal újra befogadtassák a finn nyelvet.

A nemzeti fölbuzdulás szemet szűrt Svédországban, és föl-

hangzott a panasz, hogy Porthan és mások az egyetemi ifjúság tanulmányainak és törekvéseinek oly irányt adtak, a melyet nem lehet egyébnek nevezni, mint egyre jobban elharapodzó fennomániának.

A finnség apostolai között legnagyobb föltűnést Arwidsson, egy svéd nyelvű politikai lap szerkesztője keltett, a ki akkor magántanár volt az egyetemen. Ő az 1809-iki nagy állami változásra utalva — mikor t. i. Finnország elvált Svédországtól és mint »Finn nagyfejedelemség« széleskörű autonómiával fölruházva Oroszországhoz csatlakozott — 1821-ben lelkes szózatot intézett honfitársaihoz és kifejtette, hogy nemzetiségük megóvása létüknek főföltétele; azért azt sürgette, hogy az ország jövődjét önálló alapra kell helyezni, a nemzeti nyelvre és a nemzeti történelemre támaszkodva. És ő volt az, a ki fennen hangoztatta: »Svédek már nem vagyunk, oroszokká nem lehetünk, tehát finnekké kell lennünk«. Hanem az a rettenthetetlenség, a melylyel az akkori állapotok ferdeségeit ostorozta, nagyon bántotta a kormányt; a lapját betiltották, őt magát pedig elűzték az egyetemről.

Ki volt mondva a jelszó, hogy »finnekké kell lennünk«, de az ígének testté válása még késett. A lelkes szózatok, a melyeket a hazafiak a művelt osztályhoz intéztek, legnagyobb-részt süket fülekre találtak. A kik hallották és megértették e szózatokat, azok a helyett hogy föllelkesültek volna, csak elbámultak, hogy akadnak emberek, a kik ily merész dolgokat nyilvánosan el mernek mondani. Az akkori állapotok nem kedveztek a nemzeti törekvéseknek; az ország a háború után ki volt merülve, a nép nem bízott az új viszonyokban és félt minden változástól. Mint egy későbbi kiváló publiczista, Meurman Agathon írja: »A legbátrabbak is elvesztették az ország önállóságába vetett minden bizalmukat, szótlanul rejtették szívükbe sötét sejtelveiket, csupán — hogy úgy mondjuk — passzív ellenállással igyekezvén megakadályozni minden változtatást, bármennyire szükséges is. Lassanként ellankadt a szellemi és az irodalmi élénkség is. A többség nemsokára nem talált semmi óhajtani, semmi remélni valót. A hivatalnokok, a műveltség igazi képviselői egyhangú rendszerességgel haladtak előre az előléptetés szabályos fokain, megkapták a fizetésüket

a meghatározott napon s takarékosan élván valamit félre is tettek belőle a jövőre, ennél fogva még csak fizetés-emelésért sem folyamodtak. Lehet-e tehát csodálni, ha ők a legteljesebb meggyőződéssel hitték, hogy minden olyan jól van, a mennyire csak lehet. Ha a szívük mégis kívánt — a mint hogy az emberi szív olykor-olykor kívánni szokott — valami tárgyat a lelkesedésre, azt megtalálták Oroszország hatalmaságában, Szentpétervár fényében, Szentpétervár tudományosságában és művészetében. Arról a Svédország iránti háláról, a melyet most oly szorgalmasan prédikálnak, akkor csodaképpen sem lehetett hallani semmit. Ha Svédország nevét említették, azt némi szánakozással tették, szegénysége miatt. Hogy finn nemzet is van, az senkinek sem jutott eszébe. Nagyon természetes, hogy ilyen körülmények között semmiféle élénkség sem lehetett semmi téren. A földművelés pangott, ipar nem volt, irodalom még kevésbé. Hogy is lehetett volna valakinek valami mondanivalója! Az egyetemen előadásokat tartottak, búvárkodtak és csodálták a maguk rendkívüli tudományosságát. Az a kevés is, a mi doktori értekezéskép megjelent, latinul volt írva, és az ország ezekről nem tudott semmit, de azt hitte, hogy nem is szükséges tudnia. Hiszen ott hivatalnokokat neveltek a fiúkból; nem elég az? A hivatalnokkorszak fagyasztó légkörében minden élettelen volt, minden meg volt halva.

A nemzeti törekvések roppant anyagi nehézségekbe ütköztek, s ezeken kívül akadályukra volt még a hatalom birtokosainak közömbössége, sokszor ellenséges indulata is. Már azt is nagy vívmánynak kellett tekinteni, hogy 1826-ban lektorságot alapítottak az egyetemen a finn nyelv tanítására. A középiskolákban semmi helye sem volt a finn nyelvnek, még csak a tantárgyak között sem. Finnország történetét sem tanították; Svédországot kihagyták ugyan a tantervből, de semmit sem tettek a helyébe.

Igen nagy jelentőségű mozzanat volt a finn nemzeti törekvések történetében a Finn Irodalmi Társaság megalakulása. A múlt század huszas éveinek vége felé a helsingforszi egyetemen összeverődött egy csomó nagytehetségű és nagy reményekre jogosító fiatalember, a kik később nagynevű emberek lettek

hazájukban, s egyiknek-másiknak a híre hazája határán túl is messzire elszáryalt. Köztük volt Lönnrot, a ki nemsokára a Kalevalával lepte meg nemzetét és az egész művelt világot; Runeberg, a finnek későbbi nagy svéd költője; Castrén, a nyelvbúvár és ethnographus; Snellman, Finnország legnagyobb államférfia. E nagyramenendő — legnagyobbbrészt svéd anyanyelvű, de finn érzelmű — ifjak körében gyakran szóba került az, hogy a finn irodalmat mi módon, minő eszközökkel lehetne föllendíteni. Ez eszmecserék eredménye az lett, hogy 1831-ben megalapították a Finn Irodalmi Társaságot. Lönnrot, a ki már deák korában gyűjtögetett népdalokat, a társaság megalakulása után újra gyűjtő útra indult Finnország keleti részeibe és Orosz-Karjalába. 1834-ben azzal a meglepő jelentéssel lépett az Irodalmi Társaság elé, hogy a gyűjteményében levő népköltési termékek legnagyobbbrészt töredékei egy egykori nagy egésznek, és már a következő évben megjelent a finnek nemzeti éposza, a Kalevala.

Ez esemény volt a világirodalom történetében, de még nagyobb esemény a finn nemzeti mozgalmak történetében. A finnség apostolai most már büszkén és megrendíthetetlen bizalommal hangoztathatták, hogy annak a népnek, a mely olyan époszt tudott megteremteni, mint a Kalevala, van annyi szellemi ereje, hogy helyet követelhessen magának a nemzetek sorában; ilyen nép nem pusztulhat el, nem veszítheti el a nyelvét, a nemzetiségét; annak élnie kell és föl kell virulnia.

Végre megjött az is, a ki nélkül semmiféle mozgalom nem lehet diadalmassá: a hatalmas vezető ember. 1844-ben föllépett Snellman, a kiben a zsenialitással rendkívüli merészség és megtörhetetlen erélyesség társult, s e tulajdonságait folyton táplálta hazájának és népének lángoló szeretete. Snellman mindjárt fölléptekor megragadta vaskezelével a nemzeti mozgalom gyepölőjét és holta napjáig kezében tartotta. Az első és legszükségesebb teendő volt kiemelni a finn nyelvet elnyomott állapotából s a közoktatás, a műveltség és az irodalom nyelvévé tenni. A finn nyelv abban az időben annyira el volt nyomva, hogy ennek csak a lehetőségére gondolni is nagy merészség volt. De a vasakarátú Snellman semmit sem tartott lehetetlennek, a minek a követelése jogos. Lapot alapított (svéd

nyelvűt); kérlelhetetlenül ostromolta benne az akkori állapotokat és vaskövetkezetességgel hangoztatta, hogy ezeknek meg kell változniuk, mert a kor szelleme követeli, s ez a jogos követelés nem ismer akadályokat, nem retten vissza az ellenállástól. Nekünk van — azt mondta — saját hazánk, saját határunk, saját kormányunk, saját pénzügyünk; hazánk népének saját nyelve, saját nemzetisége van; ezt meg kell óvni és föl kell virágoztatni. S ennek a szolgálatában a legcsekélyebb erők is hasznavehetők; mindenki találhat valami hasznos, erejének megfelelő teendőt, hacsak szereti azt a népet, a melyhez tartozik, a melynek költségén nevelkedik és élvezi az élet előnyeit. Tegyük a nép nyelvét a műveltség nyelvévé, mozgassuk meg ezzel a nép szellemi erejét, s akkor semmiféle külső erőszak nem tehet bennünket tönkre.

A fiatalság örömmel hallotta, hogy nincs oly csekély erő, a mely a haza szolgálatában hasznossá ne válhatnék. De visszhangra találtak Snellman szavai az idősebb nemzedékben is, és már néhány hónap mulva tömör sorokban állotta körül a vezért a finn párt.

A bürokráciát ennek láttára félelem fogta el, mert minden gépszerűsége mellett is volt annyi belátása, hogy lelke legmélyén a finnpártiak követelését észszerűnek és jogosnak s így magára nézve veszedelmesnek ismerje el. Még egy év sem telt el, és a finn párt leküzdésére megalakult a svéd párt. Úton-útfélen panaszkodtak, hogy az őrzöngő fennománok (finnpártiak) egy csapásra meg akarják Finnországban szüntetni a svéd nyelv használatát; bizonyígtatták, mily határtalan igazságtalanság volna ez a svéd anyanyelvű lakosság irányában; hogyan menne tönkre az ország egész műveltsége, ha arra kényszerítenék a tudósokat és a hivatalnokokat, hogy finnül is tudjanak, stb. Ehhez később még egy »nyomós« érv járult, t. i. az, hogy Finnország nagy halálával tartozik Svédországnak azért a sok jóért, a melyben tőle részesült, s ennél fogva halálos vétek volna a svéd nyelv uralmát megszüntetni. Természetes dolog, hogy Snellman az ő szemükben fölötte veszedelmes forradalmár volt, a kinek minden áron szárnyát kell szegni. Meg is tettek mindent, a mi csak tőlük telt, hogy elhallgattassák. Hatalmas fegyver volt a kezükben a cenzúra, s azt egyre

szigorúbban alkalmazták Snellmannak félelmes lapja ellenében. Csakhogy Snellman nem az az ember volt, a kit az akadályok visszariasztanak. Fenyegették mindennel, még azzal is, hogy Szibériába számkivetik, de ő azt felelte, hogy neki mindegy, akár Szibériában, akár Finnországban porladoznak majdan a csontjai. Végre a svédpártiak látván, hogy sem szép szóval, sem fenyegetéssel nem tudják elhallgattatni, 1846 végén rendeletet eszközöltek ki lapjának betiltására. A lap megszűnt, de az eszmék, a melyeket terjesztett, a törekvések, a melyeknek szószólója volt, tovább éltek a finnpártiak lelkében, és attól lehetett tartani, hogy megint csak fölütik a fejüket az irodalomban. Ez meg is történt, mert Snellman csakhamar engedélyt kapott egy svéd irodalmi folyóirat kiadására s abban ugyanazzal a bátorsággal és erélylyel folytatta a küzdelmet, mint előbb. Ez is elég veszedelem volt, de még nagyobb veszedelem lett volna a svédpártiaknak, hogyha finn nyelven szólalt volna meg valaki, s így a nemzeti törekvések híre a nép közé is eljuthatott volna. Ezt minden áron meg kellett akadályozni. 1850-ben kibocsátottak egy rendeletet, a mely megtiltotta, hogy finn nyelven nem szabad kiadni mást, mint vallásos és gazdasági munkákat.

II. Sándor cár és nagyfejedelem alatt, a ki 1855-ben lépett trónra, sok minden megváltozott Finnországban. Az 1850-iki rendelet lassanként feledségbe ment. 1858-ban megalapították az első finn lyceumot, 1863-ban pedig megnyílt az első finn tanító- és tanítónőképző-intézet. De a finn párt küzdelmeinek legfőbb eredményei az 1863-iki és 1865-iki rendeletek voltak, a melyek azt biztosították, hogy 1884 elejétől kezdve a finn nyelv minden téren teljesen egyenlőjogú lesz a svédvel. Ezeket Snellman eszközölte ki, a ki akkor már szenátor volt.¹⁾

A fiatal Jalava természetesen szintén a finn párthoz tartozott. Kiváló tehetségét és nagy munkabírást hamar észrevették és alkalmat adtak neki arra, hogy a finnség ügyét az

¹⁾ E. G. Palmén: *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran viisikymmenvuotinen toimii ynnä suomalaisuuden edistys* 1831—1881. Helsingissä, 1881. — J. V. Snellman'in kirjoituksia aikakauskirjallisuuden alalla. Suomentanut A. Meurmann. I. Helsingissä, 1879. (Suomentajan esipuhe.)

iskolán kívül is szolgálja. Mikor egyetemi tanulmányait befejezte és a tanári pályára lépett, Helsingforsban nem jelent meg más finn-nyelvű újság, mint a hivatalos lap. A párt nem lehetett el finn sajtó-organum nélkül, azért a megszűnt *Suometar* helyébe megalapították a máig is megjelenő *Uusi Suometar* (*Uusi Suometar*)-t, s ennek a szerkesztését ideiglenesen Jalavának kellett elvállalnia. Másfél évig állott a lap élén és becsülettel megállta a helyét. Napilap szerkesztése sok gonddal és munkával jár most is, de még sokkal több gonddal és munkával járt az akkori kezdetleges viszonyok között. Kevés volt a rendes dolgozótárs, s a szerkesztőségnek — a mely még tizenkét évvel később is csak három belső tagból állott — kemény munkát kellett végeznie. A szerkesztő és társai nemcsak hogy maguk írták a lap javarészét s átdolgozták a vidéki tudósításokat, hanem még a svédnyelvű hirdetések finnre fordítását is maguk végezték. Nyelvi nehézségekkel is kellett küzdeniük. A szépirodalmi próza akkor már elég fejlett volt ugyan, de az újságíróknak nagyon sok olyan szóra van szüksége, a mely nélkül a szépirodalmi művek szerzője vagy fordítója ellehet. S azoknak a szavaknak jó része nem volt meg, azokról gondoskodni kellett. A finn újság olvasóinak tetemes része a nép embereiből kerül ki; azok nagy figyelemmel elolvassák az egész lapot elejétől végig, jórészt meg is tanulják. Ennek az olvasóközönségnek nem lehetett és most sem lehet idegen szavakkal tarkított nyelven írni, mert az alsóbbrendű finn olvasó tudnivágását nem lehet kielégíteni azzal, hogy a teljesen ismeretlen idegen szavakat finn helyesírással írva adják eléje. Ő egészen meg akarja érteni azt, a mit olvas; azért a finn hírlapíró (s általában minden finn író, a kinek olvasóközönsége nem csupán a művelt osztályból kerül ki) csak közkeletű idegen szavakat használhat, s ha valamely nem-közkeletű idegen szót semmiképp sem kerülhet el, azt rekeszjelben meg kell magyaráznia. A finn újságíró nem »intervjúol«, hanem »beszéli«, s az obstrukciót igen találóan »kerékkötés«-nek nevezi. A finn nyelvújítás sikerült alkotásainak tetemes része újságírók tolla alól került ki. Hogy Jalavának mint hírlapírónak mekkora része volt e nyelvújításban, azt talán majd a finn irodalmi nyelv nagyszótárából lehet megtudni, a melynek elő-

munkálatai már megkezdődtek; de hogy része volt benne, az egészen kétségtelen. Erre vall későbbi hivatalában kifejtett munkássága is. 1876-tól kezdve u. i. mint a szenátus finn fordítója a svéd nyelven megfogalmazott szabályrendeletek és az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok fordításával volt megbízva. E fordításaival nagy mértékben fejlesztette, sőt jórészt maga alkotta meg a törvények nyelvét és a hivatalos nyelvet.

Hivatalos állásánál fogva a régi, nehézkes mozgású rendi országgyűléseken mint a parasztrend tolmácsa működött. A parasztképviselők legnagyobb része finn volt, de voltak közöttük svédek is. A finnek beszédjeit svédül, a svédekéit finnül kellett tolmácsolnia. Ezt a fárasztó munkát kitünően végezte és a szónokok beszédjét sokszor folyékonyabban és világosabban tolmácsolta, mint a hogy ők elmondták.

Az *Új Suometar*nak azután is, hogy a szerkesztésétől megvált, igen szorgalmas külső dolgozótársa maradt egészen élete végéig, tehát majdnem négy teljes évtizeden át. Nagy népszerűséget szereztek a lapnak és előfizetői számát rohamosan megnövelték az ő álnév alatt írt *Helsingforsi levelei* (17 év alatt jóval több mint 400). Ezekben mindig a finn nyelv és a finn művelődés ügyeivel foglalkozott; éber szemét nem kerülte el a legcsekélyebb mozzanat sem; buzdított és tanácsolt, dicsérte a haladást és korholta a maradiságot. A svéd pártnak, a mely görcsösen ragaszkodott a maga veszélyeztetett hatalmi állásához, nagy szállka volt a szemében az elmés, fürgé tollú álnevű író, s a svédpárti lapok fölszisszenései és heves kifakadásai arról tanúskodtak, hogy a *Helsingforsi levelek* írója elevenére tapintott az ellenfélnek.

Tevékeny tagja volt Jalava a Finn Irodalmi Társaságnak is. Ennek a célja előmozdítani a finn haza ismeretét és a finn nyelv művelését; e végből gyűjt könyveket és kéziratokat, a melyek Finnország multjával, hagyományaival, földrajzával, statisztikájával, nyelvével és minden egyébvel foglalkoznak, a mi Finnországot érdeklí; gyűjt továbbá finn népdalokat, népmeséket, népnyelvi adatokat, régiségeket, néprajzi tárgyakat és finn irodalmi termékeket; kiad könyveket és folyóiratokat, fordíttat közérdekű munkákat, anyagi támogatást ad adat-

gyűjtőknek s pályadíjakat tűz ki finn történelmi, nyelvészeti és irodalmi kérdések megoldására. Kiadványai már egész kis könyvtárt tesznek ki. E társaságban, a mely Finnország művelődési intézményeinek leghatékonyabbjai közé tartozik, Jalava 1871-től kezdve igen buzgó működést fejtett ki; tagja volt különféle állandó bizottságainak, több éven át előadója a nyelvtudományi bizottságnak és 1901-től kezdve a társaságnak egyik alelnöke. Szava sokszor döntő súlylyal esett latba.

Tagja volt a Népművelő Társaság igazgatóságának 1878-tól kezdve s utóbb másfél évtizeden át alelnöke. Ez a társaság népszerűen írt ismeretterjesztő füzeteket és könyveket ad ki s kiadványait — a melyek rendkívül olcsók — megbízottjai útján sok ezer példányban juttatja el a nép közé, az ország legtávolabbi zugaiba is. Ezekkel a ponyvairodalom silány termékeit akarja kiszorítani s a népnek jó olvasnivalót adni a kezébe.

Az 1872-ben megalapított finn színház igazgatóságának 27 évig volt tagja Jalava s csüggedetlenül küzdött és áldozott társaival együtt a színház fennmaradásáért abban az időben, mikor súlyos anyagi gondok nehezettek az igazgatóság vállaira.

Sok volna felsorolni mindazokat a társulatokat és más közművelődési intézményeket, a melyeknek a működésében vagy már megalapításában tevékenyen részt vett. Hiszen ő ott volt mindenütt, a hol népének nyelvéért és művelődéséért küzdeni, munkálkodni és áldozni kellett.

Egészen különleges működési tere volt Jalavának mint a magyar nyelv, a magyar irodalom s a magyar viszonyok ismerőjének és ismertetőjének.

A magyar nyelv iránt már a XVIII. században érdeklődtek egyes finn tudósok, a kik tudtak a finn-magyar nyelvrokonságról.¹⁾ Welin János egyetemi tanár 1736-ban Szenczi Molnár Albert szótárának segítségével finn-magyar összehasonlító szójegyzéket állított össze, a mely terjedelmesebb volt minden korábbinál, mert 566 egyeztetést tartalmazott. A rend-

¹⁾ E. N. Setälä: *Lisä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan*. Helsingissä, 1892.

kívül sokoldalú Porthan részletesen ismertette lapjában Sajnovics Jánosnak a magyar-lapp nyelvrokonságról szóló munkáját; 1779-ben Göttingában tartózkodván megismerkedett az ott tanuló magyarokkal és tanulgatta a nyelvünket. Személyes ismerősei közé tartozott Perlaky Dávid (későbbi kemenesaljai esperes), a ki megírta Porthan számára a magyar nyelv rendszerének rövid, vázlatos ismertetését. Utóbb Porthan ismét érintkezésbe jutott magyarokkal, de csak levelezés útján. Iratai között van Verseghy Ferencznek és Gyarmathi Sámuelnek egy-egy levele; az előbbi a magyar nyelv néhány sajátosságát ismerteti (és megtudjuk belőle, hogy Verseghy magyar etymologiai szótárt készült írni); az utóbbihoz pedig mellékelve van Gyarmathi magyar nyelvtanának rövid latin ismertetése. Porthan nemcsak finn-magyar szóegyezéseket állított össze, hanem egy tisztán magyar tárgyú dolgozatot is írt, a melyben Farkasnak németek számára kiadott magyar nyelvtanára talpraesett megjegyzéseket tett. Strahlmann János valkjärvi pap 1816-ban német nyelven kiadott finn nyelvtanához *Comparatio etymologiae linguae Fennicae cum Hungarica* című függelékét csatolt. (Az, a ki ennek megírására buzdította és munkájában segédkezett neki, egy Oroszországba kivándorolt beregmegyei születésű magyar ember, Orlay János dr., I. Pál csárnak udvari orvosa volt.)¹⁾ A mult század második felében, mikor a finnugor nyelvtudománnyal mi nálunk is, Finnországban is behatóbban kezdtek foglalkozni, a magyar nyelv iránti érdeklődés is nagyobb lett a finn nyelvészek körében. Többé-kevésbé megtanulta a magyar nyelvet Ahlqvist, Blomstedt és Donner; mind a három hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott hazánkban; Ahlqvist 1863-ban tanulmányt írt a finn-magyar nyelvrokonságról; Blomstedt 1869-ben finn nyelven a Halotti Beszéd-ről szóló könyvet bocsátott közre s azután rövid ideig a magyar nyelv magántanára volt a helsingforsi egyetemen; Donner később a finnugor nyelvek összehasonlító szótárában használta föl magyar nyelvtudását.

Mindez azonban tisztán tudományos érdeklődés volt, a

---

¹⁾ *Nyelvtud. Közlemények.* XXIV. 94; id. Szinnyei József: *Magyar Irók.*

mely néhány tudós szűk körére szorítkozott. Magyarországról a finnországi nagy közönség jóformán semmit sem tudott.

Jalava 1874-ben egyetemi ösztöndíjjal külföldre utazott, hogy az anyanyelv és más hazai nyelvek tanítását tanulmányozza. Járt Németországban, Ausztriában, azután 1875 elején hazánkba jött és tanulmány-évének felét itt töltötte. Legelső magyarországi levelében azt írja, hogy már évek óta erősen vágyakozott az után, hogy eljuthasson valamikor délre, népének távollakó rokonaihoz, a magyarokhoz. Róla írt megemlékezésében azt mondja Setälä: »A magyarság iránti érdeklődést Jalava Antalban eredetileg, úgy látszik, valami törzs-ösztönféle, valami phylogenetikus rokonsági érzés keltette föl. Az a tény, hogy egy »turáni« nép — hiszen ennek a törzsnek magasabb műveltségre való képességét és különösen »államalkotó« tehetségét kétségbe vonták — tanújelét adta magasabb műveltségre és továbbfejlődésre való képességének s különösen nagy politikai és uralkodó tehetségének, Jalava Antalra varázsszerűen hatott. De ez az érdeklődés nem csupán a törzs-ösztönön alapult; ő e mellett sohasem tévesztette szem elől a műveltség dolgát és az egyetemes emberit. A mi őt leginkább lebilincselte, az a magyarok szellemi energiája és rugalmassága volt, s a műveltség, a melyet ez a nép elért; és neki úgy tetszett, hogy a finnek mindebből sokat tanulhatnak.«¹⁾

Jalava volt az, a ki a finnekben fölébresztette a magyar nép iránti érdeklődést. *Magyarországi levelek* cím alatt hosszú cikksorozatot írt az *Uusi Suometar* című lapba, a melynek igen nagy volt az olvasóközönsége. Ezeket a leveleket azután tetemesen meggyarapítva 1876-ban könyv-alakban is kiadta *Magyarország és népe (Unkarin maa ja kansa)* cím alatt. Részletesen és behatóan ismertette az akkori viszonyokat s rövid áttekintését adta nemzetünk és irodalmunk történetének is. Jalava a magyarországi állapotokat nem azoknak a szemüvegén át nézte, a kikkel itt-tartózkodása alatt érintkezésbe került, hanem a maga szemével nézett mindent. Nem fölszínes szemlélő, hanem igen jó megfigyelő volt. Könyvéből meleg rokonérzés árad ki, de a magyarság iránti szeretete nem tette

¹⁾ *Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen*. IX. 223.

elfoglulttá; a fény mellett meglátta az árnyékot is. Rendkívül vonzóan van megírva ez a könyv s az olvasóközönségre igen nagy hatást tett. Minden magyar embert, a ki a legutóbbi négy évtized alatt megfordult Finnországban, meglephetett az, hogy hazánk viszonyait mennyire ismerik és mennyire érdeklődnek irántuk, még pedig nemcsak a művelt osztálybeliek, hanem alsóbbrendűek is.

Ezt az érdeklődést Jalava nemcsak fölkelte, hanem ébren is tartotta. Magyarországra még öt ízben ellátogatott és mindig talált a finn olvasóközönség számára érdekes elmondanivalót. Otthon is folytonosan figyelemmel kísérte politikai életünket és művelődésünk haladását s a nevezetesebb mozzanatok lapokban és folyóiratokban ismertette.

Már első magyarországi tartózkodása alatt megtanulta a nyelvünket és azután finnre fordítva kiadott néhány magyar szépirodalmi művet, nevezetesen *A falu rosszá*t (1877), a melyet számtalanszor játszottak finn színpadokon, továbbá az *Új földesurat* (1878), a páratlan humorú *Kedves atyafiakat* (1879), Tóth Kálmán vígjátékát: *Nők az alkotmányban* (I. alább) és Berczik Árpádnak *Víg órák* című novella-kötetét (1902). Hogy fordításai mily lelkiismeretes gonddal készültek, arról Budenzhez írt levelei tanúskodnak, a melyekben sokszor kért tőle fölvilágosításokat, különösen tárgyi magyarázatokat.

1881-ben kiadott egy *Magyar Albumot* (*Unkarin Albumi*). Ebben magyar költők műveinek több műfordítótól származó átültetésén és főnnebb említett vígjátékfordításán kívül *Széchenyi István grófról és Magyarország nemzeti újjászületéséről* szóló terjedelmes tanulmányát tette közzé. Ez később átdolgozva külön kötetben is megjelent a Népművelő Társaság kiadta életrajz-sorozatban (1901). Ugyanebben a gyűjteményben adta ki Jalava *Deák Ferencz* életrajzát is (1902), és ugyancsak a Népművelő Társaságnak egy másik gyűjteményében két *Magyarországról* szóló népszerű ismertető füzetét jelent meg (1882—83). Egyetemi szünidei tanfolyamokon két ízben tartott előadásokat Magyarország történetéről. Szándéka volt megírni az 1848/49-iki szabadságharc történetét is, és e célból már tetemes anyagot gyűjtött össze, de betegeskedése miatt a munka megírásáról le kellett mondania.

Jalavának arra is volt gondja, hogy az ő magyar-ismertető munkássága ne maradjon folytatók nélkül. Módot akart nyújtani az érdeklődőknek, különösen az egyetemi ifjúságnak a magyar nyelv megtanulására. E célból mindennek előtt alkalmas kézikönyvről kellett gondoskodni. A véletlen úgy hozta magával, hogy 1879/80-ban Finnországban folytatta tanulmányait egy kezdő magyar nyelvész, a kinek Jalava csakhamar testi-lelki barátja lett és az maradt holtig. Jalavának az a gondolata támadt, hogy együtt írhatnának magyar nyelv-könyvet; ez meg is történt, és így jött létre *A magyar nyelv tankönyve (Unkarin kielen oppikirja)*, a mely a Finn Irodalmi Társaság kiadásában 1880-ban jelent meg. Ez a kézikönyv szolgált Jalava magyarnyelvi tanfolyamainak alapjául. Ő ugyanis már az 1880/81-iki tanévben megkezdte a magyar nyelv tanítását az egyetemen; 1881 tavaszán pedig kinevezték a magyar nyelv rendkívüli (azaz fizetéstelen) lektorává, s ebben a minőségben haláláig, tehát majdnem három évtizeden át nagy buzgalommal működött. Tőle tanulták a magyar nyelvet nemcsak azok, a kik a finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal készültek foglalkozni, hanem mások is, és tanítványai között találkoztak többen, a kik később magyar szépirodalmi műveket fordítottak finnre. (Ezek sorában találjuk az ő Ilona leányát is.)

Jalavának magyar tárgyú munkássága szervesen kapcsolódott bele az ő élete főmunkásságába, a melynek célja a finn nyelv jogainak kiküzdése és a finn nép műveltségének gyarapítása volt. *Magyar Albuma* előszavában azt mondta: »Mi finnek... sokat tanulhatunk magyar testvéreink példájából; nemcsak azt, hogy mit kell tennünk, hanem azt is, hogy mit kell elhagynunk.« Azért nagy gonddal domborította ki munkáiban azokat a szívós küzdelmeket, a melyeket a magyarság a maga nemzeti jogaiért és nyelvéért folytatott, és azért fordított és fordíttatott le olyan magyar regényeket, a melyekből honfitársai nemzeti küzdelmeikben erőt meríthettek.

Hazánk iránti érdeklődéséért és ebből eredt munkásságáért már 1877-ben tiszteletbeli tagjává választotta a Magyar Történelmi Társulat; 1880-ban levelező tagjává a Kisfaludy-Társaság, és 1902-ben külső tagjává a M. T. Akadémia. A Kisfaludy-Társaságban széket is foglalt 1886-ban a Kalevalának egy

epizódjáról szóló tanulmányával. Az Akadémia kitüntetésére szerénységében teljességgel érdemetlennek tartotta magát. Midőn értésére esett, hogy megválasztották, valósággal megdöbben és azt írta egy itteni barátjának, hogy neki semmi jogcíme sincs arra, hogy ilyen tudós testületben helyet foglaljon. Csak nagy nehezen sikerült megnyugtatót és rábírt, hogy a kitüntetést hálásan megköszönve el ne hárítsa magától.

Jalava Antal nemeslelkű, jószívű, őszinte, barátjaihoz rendületlen hűséggel ragaszkodó ember volt. E tulajdonságai sok jóbarátot szereztek neki nemcsak saját hazájában, hanem mi nálunk is.

És most visszatérek oda, a honnan kiindultam. Mialatt a nyílt sír mellett a koporsóját virágokkal hintették be, az ének-kar rázendítette az »Integer vitae«-t, és mikor a búcsúbeszédnek elhangzottak, a hantok dübörgését a nemzeti himnusz hangjai fojtották el. Ez a két ének jellemzés volt, a legjobb jellemzés. Mert Jalava Antal *integer vitae* volt és teljes életében nemzete javáért munkálkodott.

	VI. Kacsóvics Lajos l. tagról.	Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról.	Imre Sándor r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról.	Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról.	Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról.	Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról.	Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista.	Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" "
	III. Pancic József külső tagról.	Kanitz Agost l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról.	György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról.	Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról.	Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról.	Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról.	Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról.	Báró Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról.	Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról.	Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról.	Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról.	Óváry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról.	Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról.	Fejérfataky László r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról.	Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról.	Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról.	Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról.	Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról.	Thanhoffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról.	Mocsáry Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról.	Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról.	Marki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról.	Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról.	Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról.	Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról.	György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról.	Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról.	Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról.	Marki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról.	Thanhoffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról.	Högyes Endre r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról.	Óváry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról.	Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról.	Than Károly r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról.	Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról.	Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról.	Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Téli Iván l. tagról.	Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról.	Fraknoi Vilmos r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenauer Károly l. tagról.	Ketty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneth Alfréd k. tagról.	Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollós Jusztián l. tagról.	Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról.	Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról.	Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról.	Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról.	Szilasi Mór l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról.	Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról.	Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Agost r. tagról.	Fröhlich Izidor r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról.	Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról.	Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról.	Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról.	Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krones Ferencz k. tagról.	Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról.	Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról.	Téglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról.	Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról.	Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról.	Bercsik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról.	Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Agost l. tagról.	Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Mór l. tagról.	Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról.	Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról.	Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról.	Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról.	Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról.	Ortígy Tivadar r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról.	Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	l.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubicz Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ő. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Bořovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-émlékünnep. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor r. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 11. SZÁM.

BUNYITAY VINCZE

LEVELEZŐ TAG

EMLÉKEZETE

KARÁCSONYI JÁNOS

RENDES TAGTÓL

FELOLVASTA 1916 OKT. 30-ÁN.

ARCKÉPPEL

Ára 70 fillér.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1916

EMLEKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	K 20
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	20
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	40
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	60
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	20
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	20
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencs</i> lev. tagtól	80
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	40
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	20
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	40
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	20
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	80
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	20
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	20
	VII. Zsivóra György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	40
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	60
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	60
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	20
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	20
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	20
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	40
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	20
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	20
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	20
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	40
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	40
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	20
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	40
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	60
	II. Benffy Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	20
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	40
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	60
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	20
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	20
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	20
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	20
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	20
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	20
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	80
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	60
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	40
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	40
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	40
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánócsi József</i> l. tagtól	40
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	20
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	40
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	20
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	40
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	60
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	40
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	30
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	50
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	20
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	80
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 20
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecs Vilmos</i> l. tagtól	40
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	60
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	60
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 20
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	50
	XV. Rónay János jáczint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	60
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	80
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	40
	III. Beóthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	40
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	60
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	80

Bunjakovich

BUNYITAY VINCZE L. T. EMLÉKEZETE.

KARÁCSONYI JÁNOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1916 október 30-án tartott összes ülésén.)

Tisztelt Akadémia!

Bunyitay Vincze már régen nem jelent meg az Akadémia gyűlésein és így az új tagok őt személyesen alig ismerték. De számosan vannak azért még, a kik nem csupán látásból, hanem közelebbről is ismerték, és a kik ismerték, bizonyosságot tehetnek róla, hogy vele a Magyar Tudományos Akadémiának érdekes és érdemes tagja szállt sírba.

Érdekes már maga az, hogy református papi család ivadéka, mennyire elszakadt szűkebb hazájától, Zemplén megyétől, hogyan alakult át kath. pappá, hogyan lett történetíróvá, pedig épen nem annak indult, hogyan építtetett a ledőlt, elpusztult református templom helyett új, kath. templomot, hogyan igyekezett iskolával megmenteni a veszendőnek indult népet a magyar hazának és a kath. egyháznak!

Bunyitay Vincze Sátoraljauhelyen született 1837 január 11-én. Családja 1660-ban kapott nemességet, de tagjai közül nem váltak ki nevezetesebb emberek az 1740—1810 közt élő Bunyitay Jánosig, a ki testvérével, Józseffel együtt iskolákat végzett és mind a ketten református papokká lettek. János egyfolytában 17 évig a Töketerestől északra eső miglészi kis, református egyházban papskodott, azután három évig a

Sátoraljauhelytől északra eső lasztóczi kis egyházközséget igazgatta és itt már magyar nyelven hirdette az Isten igéjét, de előjárói parancsára könnyek közt újra el kellett foglalnia a miglészi papi állást, mert ő tudott tótul és Miglészen arra volt szükség. Itt azután a kicsiny, alig 100 lélekből álló egyházközségnek új templomot építtetett és a gálszécsi kerületnek esperestje lett. Tíz gyermeke közül kettő református pap, egy ügyvédő lett, de a többit már nem nagyon tudta taníttatni, úgy hogy Sámuel nevű, ötödik fia már csak a nejevel, Csernel Erzsébettel kapott magyarjesztrebi (most magyarsasi) birtokon gazdálkodott. E Bunyitay Sámuelnek két fia és két lánya lőn, de, úgy látszik, hogy fiai közül ő is már csak az idősebbiket, Andrást, tudta taníttatni, mert a fiatalabbik, Károly nevű írni is alig tudott. Az 1800-ban született Bunyitay András látván, hogy a jesztrebi kis birtokából meg nem él, házasság útján próbált jobb megélhetést biztosítani magának és így leszállott Zemplén felső vidékéről, a hegyek közül Olaszliszkára és ott kapott magának házastársat, az 1797-ben született, tehát nála három évvel idősebb Szepesi Anna személyében.

E házasság nyitja annak, hogy a református papi család harmadik ivadéka már nem csupán katolikussá, hanem kath. pappá is lett és építeni, helyreállítani igyekezett azt, a mit ősei leromboltak. Bunyitay András neje ugyanis nem csupán idősebb, hanem sokkal nagyobb lelkierejű magyar nő volt, mint a férfi és így csak oly kikötéssel nyújtja kezét, hogy az összes gyermekek kath. vallásúak lesznek. A férfi beleegyezett, s az akkori törvények e kikötés megvalósítását biztosították is.

Bunyitay Vincze szülei eleintén Olaszliszkan laktak. Ott született első gyermekük is, János és az ott levő kath. templomban kereszteltetett meg. Azután Lasztóczra, a Sátoraljauhelytől északra eső kis faluba költöztek, mert Bunyitay Andrásnak ott nagyanyja után az egyik nemes udvarházhoz joga volt és azonkívül ott jegyzői hivatalt is vállalt. Mikor azonban már János fiukat iskoláztatni kellett, akkor Sátoraljauhelyen keresett állást és így 1834 táján Zemplén vármegye kórházának gondviselője lőn. Így történt, hogy utolsó gyermekük, Bunyitay Vincze már Sátoraljauhelyen látott napvilágot. Maga a város bírása, Trutler József lőn keresztatyja és annak neje keresztanyja.

Sátoraljauhelyen a piaristáknál kezdte azután iskoláit Bunyitay Vincze és mindig kitűnő tanuló volt. 1846 őszén, tehát még csak 9 éves korában lépett a gimnáziumba. 1847 június 13-án nagy öröm volt a házuknál, mert az idősebb fiú, János elérte célját, kassai-egyházmegyei pap lett és épen ekkor tartotta ott Sátoraljauhelyen első miséjét.

Ez nagy hatással volt Bunyitay Vincze ifjú lelkére, de még nagyobb az 1848/49-iki szabadságharcz. Láta a magyar nemzet lobogó lelkesedését, a szegényesen öltözött honvédek bevonulását, hallotta a tarczali ütközet híré, hallotta, hogy az ő családjából is két ifjú harczolt és halt meg a hazáért, de látta Sátoraljauhelyen az osztrák és orosz seregek végigvonulását is, és lelkébe véste, hogy dolgozni, tanulni kell a magyar nemzet fiainak, ha hazáját megmenteni és élni akar. Ekkor érte családjában is az első bánat. Bátyja, János, tüdővészben elhalt.

Mivel 1848/49-ben a piarista gimnázium megszűnt, 1850 őszén szülei Kassára adták őt és 4 év alatt itt végezte a gimnázium hátralevő osztályait. Atyja 1850-ben elhalt és így nevelése egészen anyjára, az erős katolikus asszonyra maradt.

1854-ben mutatkozott nála először a későbbi, erős, önálló gondolkozás jele. Anyja azt óhajtotta, hogy ő is kath. pap legyen. Meghajolt, de nem folyamodott a kassai megyébe, a hol bátyja szolgált, a melynek egyházmegyéjében ő nevelkedett, hanem erős magyar érzésétől hajtva elment Egerbe és az egri kispapok közé kérte felvételét. Nehéz dolog volt akkor azok közé bejutni, de ő neki sikerült, mert anyjának jó ismerőse vagy talán rokona is volt az egyik egri kanonok, Stipula József és ő felvételét kieszközölte.

1858-ig elvégezte azután a hittudomány négy évfolyamát minden nagyobb zökkenés nélkül és úgy látszott, hogy mint egri pap, valamelyik jó plebánián jó bor és jó dohány élvezése közt morzsolja le életét.

Azonban forni kezdő írói tehetsége és roppant erős akaratereje ekkor egész más irányba terelte élete folyását.

Az egri érsek akkoriban Bartakovics Béla volt, s ő az önkényuralom idején is lelkesen támogatta a magyar irodalmat. Ennek nyomán azután egész irodalmi kör alakult ott Egerben

az egri papokból és kivált a vallásos költészet terén méltán dicsérendő eredményt ért. Ott élt ekkor a ciszterciek házában Szvorényi József, ott lakott Tárkányi Béla, ott volt a ragyogó tollú Mindszenty Gedeon. A vidéki plebániákon éltek, de mint jeles költők nagy tiszteletben állottak Pájer Antal és Benőfy Soma.

Hogyne buzduult volna fel ilyen példák látásán Bunyitay Vincze lelke. Ő is nekifogott tehát a magyar költészet művelésének és már 1856—58-ban, még kispap korában megjelentek első költeményei a Családi Lapok-ban, az Orosz Mihálytól szerkesztett Kalauz-ban s a Katholikus Néplap-ban. Nem csupán megismerkedett, hanem szoros barátságot kötött Mindszenty Gedeonnal is és benne nem csupán hű barátot, hanem állandó buzdítót is nyert.

Ily előzmények után nevezték ki őt 1858 augusztus 28-án az egri érseki kancellária mellé szürke kis embernek, másoló-nak, vagy mint latinosan hívták: actuarius-nak. Szinte természetesnek látjuk, hogy az ő csapongó költői lelke nem bírta a gépies másolást és így jóbarátjainak, édesanyjának, rokonainak nagy megdöbbenésére két hónap múlva levetette a papi ruhát, ott hagyta állását és feljött Pestre Gschwindt szeszgyáros családjához nevelőnek.

Ámde, ha előljárói rosszul ismerték Bunyitay Vinczét, mert, bár ideiglenesen, míg a felszenteléshez kora megjön, oly gépies dolgokra alkalmazták őt, még rosszabbul ismerte ő magát, a mikor a nevelői, sok türelmet, sok tapintatot kívánó állásra vállalkozott. Hisz ő már ifjúkorában oly nagyratörő, mindig a szépet, nemeset, változatost óhajtó türelmetlen, nyughatatlan természet volt!

Három hónap alatt teljesen meggyőződött arról, hogy a nevelői pálya nem neki való. Meggyőződött arról, a mit mint tapasztalatlan kispap elképzelni, elhinni sem tudott, hogy a világi életpályákon se olyan nagyon osztogatják az elismerést, hírt, dicsőséget és kenyeret. Most, mint a tékozló fiúnak, eszébe jutottak édesanyja sóhajtasai, szerető paptársainak sajnálkozó szavai és újra visszakíváncozott a papi pályára.

De hova menjen? Egerbe visszamenni szégyelt. Kassára sem mehetett. Szatmárra jutni akkoriban bajos volt, mert még

nem volt vasútja. Lement tehát 1859 márcziusban Váradra és itt kérte felvételét Szent-László egyházmegyéjének papjai közé. Az áldott, jólelkű Szaniszló püspök kissé nehezen ugyan, de mégis fölvette, mert nagy szüksége volt tótul tudó papra és Bunyitay egy kissé már hazuról is tudott tótul, de vállalta, hogy meg fogja tanulni a tót nyelvet.

Igy jutott Bunyitay Vincze a váradi egyházmegyébe. Egy darabig a papnevelőintézetben ismételte a hittudományokat, azután felavatták segédpappá és 1859 november 4-én elküldték Békéscsabára segédlelkésznek. Már ekkor szabad volt keresztemnie, temetnie, szent beszédeket tartania és különösen föl kellett használnia az időt a tót nyelv tökéletes elsajátítására, annál is inkább, mert az akkori plebános tótul nem tudott és így a tótajkú hívekkel csak a káplánok érintkeztek. Békéscsabán maradt azután akkor is, midőn 1860 február 11-én misés pappá szentelték fel és kedves plebánosa, szeretett káplántársa mellett egészen beletalálta magát a papi életbe. Megkezdődött ekkor már a magyaros élet, ő is csináltatott magának új magyar ruhát és vígan várta a szebb jövőt.

Ha ott marad, talán nem lett volna belőle magyar író. Ámde 1861 márczius havában Nagyváradra helyezte őt püspöke az olaszii plebánia segédlelkészeként. Itt sokkal kevesebb dolga volt és megint magyar irodalmi férfiakkal jutott összeköttetésbe. Itt lakott már akkor Hoványi Ferencz, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, itt lakott Fogarassy Mihály, a Szent István-Társulat alelnöke, itt élt és fáradhatatlanul lelkesített másokat, dolgozván maga is Nogáll János. Különösen ez utóbbi, mint volt igazgatója ismerte és becsülte Bunyitay Vincze tehetségét és így 1863 január havában összes régi ismerősei bámulatára egyszerre csak megjelent az Idők Tanuja cz. napilapban egy felhívás Bunyitay Vinczétől, hogy a tőle kiadandó ifjúsági iratokra fizessenek elő. Ma alig tudjuk megérteni, mily örömmel fogadták az akkori magyar írók Bunyitay e fellépését. Mindjárt a legjelesebbek felismerték, mily nagy haszon lenne, ha ez ifjúsági iratok által a magyar katolikus ifjúságot a jó erkölcsök és haladás útján meg lehetne tartani. Mindjárt a legjelesebb egyházi költők és írók, mint Mindszenty, Kuthen, Benőfy megígérték támogatásukat. Még ez évben

csakugyan megjelent ez ifjúsági iratokból két kötet. Jórészt Bunyitay Vincze elbeszéléseit és verseit tartalmazta, de között verseket említett kortársaitól is.

Kezdett tehát a remény megvalósulni, a mit Bunyitay Vincze már 1858-ban nyújtott, hogy kitűnő magyar költő, szépirodíró és elbeszélő lesz!

De e remény megint csalóka volt. Az ifjúsági iratok megakadtak és 1863 után nem jelent meg több kötet. Oka ennek az volt, hogy Bunyitay 1863 közepén mindenáron plebános akart lenni. Türelmetlen, nyughatatlan természete nem bírta elviselni az öregebb paptárs hibáit, gyengéit és azonkívül forrón óhajtott, hogy 1858 óta ide s tova hányódó édesanyjának végre állandó lakást, biztos megélhetést nyújtson.

Megüresedett éppen akkor a szentjobbi plébánia. Ennek elnyeréséhez annál nagyobb reménye lehetett, mert ha Szentjobbon nem is, egyik fiókegyházában a tót nyelv használatára akkor még nagy szükség volt, s a váradi, fiatal papok közül bizony kevesen törték magukat a tót nyelv elsajátításáért. A plébánia kegyura akkor Fábry Ignác, kassai püspök volt és ez Szaniszló püspök ajánlatára őt nevezte ki 1863 augusztus 23-án szentjobbi plebánossá.

Bunyitay boldogan sietett Kassára a püspök kegyét megköszönni. Magához vette édesanyját és elkezdett gazdálkodni.

Ezzel a szépen indult irodalmi működés megint elakadt. Megakadt, de csak azért, hogy új irányban annál erősebben induljon meg.

Szentjobb a Berettyó tágas völgyének közepén esik. Tele van a régi, ott lakó magyarok emlékeivel a dicső Szent-László királytól, a szerencsétlen Álmos herczegtől kezdve egész a Rédeyek és Rákócziak fejedelmi alakjaig. Mögötte van a szép Rézhegység, a nyughatatlan Zólyomy Miklós udvarházával! Váradról jövet elmegy az út a bihari és adorjáni várak romjai mellett!

Ennyi emlék nem maradhatott hatás nélkül Bunyitay fogékony lelkére.

És csakugyan öt év múlva apró, érdekes czikkelyek jelentek meg egyik lap hasábján a magyar történet megragadó eseményeiről Bunyitay Vincze tollából. Majd két kis kötetbe egybefoglalva külön is megjelentek azok »Régi képek« néven.

Bunyitay a költő odahagyta tehát a képzelet világát és a valódi élet iránt kezdett érdeklődni. Még költő is maradt ugyan, mert szerette kiszínezni, nagyítani az eseményeket, még nem annyira a valót, mint a mulattatót és oktatót kereste azokban, de már mégis közeledett igazi hivatása felé!

Hogy teljes erejével a történetírásnak szentelje magát, arra tulajdonképen egy kis, látszólagosan sajnálatos, zemplénmegyei félreértés adott okot.

1871 szeptember elején történt, hogy a Magyar Történelmi Társulat tagjai a zemplénmegyei levéltárak felkutatása végett oda kirándulván, többek közt Csörgőre, báró Sennyey Pál birtokára is küldöttek ki négy tagú bizottságot. Ámde ezek a levéltárba be nem juthattak, mert a gazdatiszt állítása szerint neki utasítása a levéltár megmutatására és kinyitására nem volt. Nagy kedvetlenséget okozott ez magának a Történelmi Társulatnak is, de később magának a bárónak is.

Olvasta ezt Bunyitay ott lent Szentjobbon és mint zemplénmegyei ember szégyelte, hogy Zemplénmegye egyik gazdag levéltára ismeretlen maradt a magyar tudósok előtt. Tudta ezenkívül azt is, hogy neki a báró Sennyey-családnál vannak olyan összeköttetései, hogy előtte megnyitják a levéltárat. Folyamodott tehát báró Sennyey Pálhoz és oly jó ajánlatot kapott, hogy az engedélyt a levéltár átkutatására megkapta.

1872 május havában tehát elutazott szülőföldjére és bejutott a Sennyey-levéltárba. Négy ajtós nagy szekrény tele a magyar történet annyi nevezetes emlékével tárult ki előtte! Nem volt igaz, — mint némelyek mérgükben rebesgették — hogy az egerekkel étették az érdekes leveleket. Ott voltak azok mind szépen, birtokok szerint elrendezve! A képzelet világa helyett megjelent előtte a valódi élet világa az ő bajai-
val, szenvedéseivel, de dicsőségével és munkájával is.

Az eredeti oklevelek olvasása, másolása oly hatást tett Bunyitay Vinczére, hogy ezentúl szívvel-lélekkel magyar történetíróvá vált.

Hozzá ott Biharban legközelebb állott a váradi egyházmegye. Nem csupán a hála, hanem inkább annak fényes multja ragadta meg figyelmét és annak történetével kezdett foglalkozni. Elővette nem csupán a régi írókat, hanem fáradhatat-

lanul kutatta fel az addig ismeretlen okleveleket is. Heteket töltött a gyulafehérvári, leleszi és Budapesten az Országos levéltárban, pedig 1875 után ez neki sokszor nagy nehézségébe került, mert elcserélte a szentjobbi plébániát a bélfenyéri-vel és itt nem volt káplánja. Így mindig csak úgy távozhatott el, ha helyettesről gondoskodott. Végre, hogy egyedül a magyar történeti tudománynak élhessen, midőn édesanyja 1879-ben meghalt, lemondott plébániájáról is, csak egy kis zugot kért a püspöki palotában, elfogadta a püspöki könyvtárosi állást és 1881 elején beköltözött Váradra.

E nyolcz évig tartó kutatásnak, tanulmányoknak eredményeként 1878-tól kezdve egymás után jelentek meg érdekes történeti értekezései: »Ismeretlen apátságok«, »Az egyedi apátság«, »A váradi ős székesegyház«. Az új székesegyház felszentelésének százados évfordulójára az egyházmegye névtárában közzétette ez egyház felépítésének és kifestésének történetét is.

De mindezek csak tükördarabok voltak a váradi püspökség egész történetéről. Mióta bejött Váradra, végigjárta az egész egyházmegyét, megnézett, fölmért, lerajzoltatott minden régi templomot vagy romot, fölment minden toronyba, csak hogy még jobban megszólaltassa, előadhassa az ősök vallásos buzgóságának, művészeti érzékének jeleit. Csak mikor mindennel készen volt, akkor adta sajtó alá három kötetből álló hatalmas művét, a váradi püspökség történetét 1566-ig. Két év alatt, 1883—1884-ben megjelent a három kötet.

Méltán örömmel fogadta minden magyar ember a nagy művet. Tele van az sokszor parányi, de azért érdekesebbnél érdekesebb adatokkal, tele van a nagy hatással működött váradi püspökség nagy alakjainak pompás rajzaival. Most látszott meg, hogy mégsem hiába volt Bunyitay jó ideig költő és szépíró. Ő a régi adatokba életet tudott önteni, nem szárazon, hanem élvezetesen, változatosan, lelkesen írt és így nagy műve mindenkire kedves, vonzó olvasmány lett.

Megbecsülte ezt mindjárt a magyar tudósok első gyűlékezete, a Magyar Tudományos Akadémia is és Bunyitayt épen e jeles művéért 1884 június 5-én tartott gyűlésén levelező-tagjai közé iktatta.

A váradi püspökség történetének még három kötetre kellett volna terjednie és 1566-tól a jelen korig terjedő történetét kellett volna felölelnie.

Bunyitay dolgozott ezen. 1884 után megjelenő értekezései jóformán mind ez új kötetek egyes részei.

Mindjárt akadémiai székfoglalójában: »A mai Nagyvárad megalapítása«-ban mintegy összefoglaló képet nyújt a XVIII. században élt váradi püspökök és kanonokok alkotásairól. »Biharmegye és a vallási unió« című, szintén a Magyar Tudományos Akadémiában felolvasott értekezésében a Tiszántúl egyik, teljesen ismeretlen, napjainkig ható vallási mozgalomáról ad ismertetést. Gróf Csáky Imrének a Csáky-levéltár kiadatlan oklevelein alapuló, különös melegséggel írt életrajza (megjelent a Kath. Szemle 1887-ik évfolyamában). Nagyvárad visszavívásának kétszázados emlékünnepére írt értekezése, »Nagyvárad a török foglalás korában« (Budapest, 1892) s végül az ezredéves Magyarország ünnepére készült történeti névtárban (schematismus historicus-ban) közölt plebániai történetek és egyéb adatok mind a váradi püspökség történetének megírásával vannak összefüggésben. Sőt megírta a Váradtól távol, 1566—1689-ig száműzetésben élő — mert a magyar királytól kinevezett és így Váradra be nem engedett — püspökök életrajzeit is. Megvan most is kéziratban. Ő maga helyeztette azt el a káptalan levéltárában a végből, hogy majd valamelyik történetíró hasznát vegye, de már ki nem nyomatta és olyan arányban, mint az 1566-ig terjedő rész, a váradi püspökség történetével nem készült el.

Ennek pedig sok, Bunyitayn kívül álló oka is volt. Talán első és legfőbb oka az, hogy Lipovniczky István váradi püspök, a ki őt az egyházmegyéje történetének megírásával megbízta, s a ki annak írását, kinyomtatását a beteg emberek türelmetlenségével sürgette, 1885 augusztus 12-én meghalt. Utána csaknem egy év múlva jött Ipolyi Arnold, a nagynevű tudós. Az ő beiktatásának öröme adta ki Bunyitay a váradi káptalan költségén a váradi káptalan legrégibb statutumait becses jegyzetekkel. Ipolyi eljövetele Bunyitayban is nagy reményeket ébresztett, mert ő elhozta bámulatos ismereteit, becses gyűjteményét, páratlan művészi ízlését Váradra, de beteg, sorvadva

jött ide s félév után 1886 december 2-án egyszerre elhalt. Újra hosszú várakozás nehezedett az udvari papokra, tehát Bunyitay Vinczére is, míg végül megérkezett 1887 augusztus 24-én Schlauch Lőrincz, az ékesszavú, az egyházjog és bölcsélet terén annyira jártas püspök.

Két év tele bizonytalansággal, várakozással!

Sok türelem, sok bizalom kellett volna ahhoz, hogy ez idő alatt is valaki dolgozzék. Bunyitayban egyik sem volt. Azonkívül új püspökei új megbízásokat adtak neki. Ipolyi arra hívta fel, hogy kisebb munkáit gyűjtse egybe és nyomtassa ki. Schlauch beszédeit gyűjtette össze és bocsáttatta közre vele, majd a természetvizsgálók nagyvárad-i gyűlésére kiadott »Nagyvárad« ismertető mű szerkesztőségének élére állította s végül Szent-László szenttéavatásának hétszázados évfordulójára a dicső királyról szóló emlékmű megírásával és szerkesztésével bízta meg. Ez utolsó megbízást oly nagy örömmel fogadta Bunyitay, hogy még egyszer feléledt benne a költő és »Szent László emlékezete« című díszműben újra pengette lantjának régóta pihenő húrait Szent-Lászlóról szóló költeményében.

Más tudós körök és intézmények, sőt egyes családok is óhajtották Bunyitay munkásságát a magyar haza és a kath. egyház felderítésére felhasználni.

A vatikáni okirattár bizottsága felkérte őt, hogy Rómában a vatikáni levéltár kincseinek kiaknázásában nyújtson neki segítséget. Bunyitay elment és a vatikáni levéltár kötetein kívül szabadidejében elővette a San Spirido-kórház régi tagjainak névsorát is. Elkészítette ebből a római Szent-Lélektársulatba az 1446—1523. években beiratkozott magyarok névsorát és azt a Vatikáni Okirattár V-ik köteteként kiadta.

A Szent-István-társulat 1890-ben még nagyobb feladatot rőtt rá. A hitújítás korára vonatkozó egyháztörténeti adatok gyűjtő-bizottságába választotta be egyik gyűjtőnek és szerkesztőnek. Bunyitay vállalta ezt is, sőt épen ő vállalta a legnehezebb részt, a budapesti, bécsi és sok vidéki levéltár átkutatását. Hónapokat töltött Bécsben, mert már a várad-i püspökség történetének írása közben rájött arra, hogy a XVI. század vallási mozgalmaira a legbecsesebb, legjelentősebb adatok a császári és királyi udvari állami levéltárban vannak. Végig-

járta azután a pozsonyi, nyitrai, esztergomi, szepesi, gyöngösi, kassai, leleszi és más hiteles helyek levéltárait s az egyháztörténelmi emlékek eddig megjelent V. kötete bizonyítja, hogy mindenütt fáradhatatlanul pontosan dolgozott hazája multjának felderítésén.

E megbízatása közben maga Bunyitay is kilépett egy vidék történetírásának szűk keretéből. Nagyobb, országos események, változások és kivált a művészi törekvések kezdték őt érdekelni. Már a váradi püspökség történetének megírásakor, de még inkább, mikor Ipolyi kisebb munkáit egybegyűjtötte és kisimítva közrebocsátotta, nagyon megszerette a középkori magyar művészetet. Azért 1886 tavaszán örömmel fogadta jóbarátjának, Bölöni Sándornak abbeli ajánlatát, hogy járják végig Szilágymegyét és keressék ott a középkori művészet alkotásait. Elrejtett kincseket talált ott és nem nyugodott, míg azokat a Magyar Tudományos Akadémiának 1886 november 8-án »Szilágymegye középkori műemlékei« címmel be nem mutatta. Kopasz nádorról szóló életrajzában már az egész ország XIV. század eleji eseményekre kiterjeszkedik. Majd levéltári kutatásai közben fontos adatokra bukkanván, a gyulafehérvári székesegyház építésére nézve, nagy szeretettel írta meg: »A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei és egy magyar humanista« című értekezését (Budapest, 1893. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia) és állított benne méltó emléket egyik legderekbabb, legáldozatosabb lelkű magyar papnak, a tornamegyei származású Lászlai Jánosnak.

Ennyi fáradságát, ennyi buzgóságát és érdemét főpásztora nem hagyhatta jutalom nélkül, és azért 1893-ban kinevezette őt váradi kanonokká, Szent-László káptalanának tagjává. Nagy hálával fogadta Bunyitay e kinevezést, s kedvelt szokása volt minden étkezés előtt felemlíteni, hogy fogadjuk köszönettel azt, a mit Isten adott és Szent-László!

Mikor a kanonoki javadalmat megkapta, még nagy tervei voltak. Folytatta a hitújítás korára vonatkozó kutatásokat, irogatta a váradi püspökök életrajzeit, annál is inkább, mert Schlauch Lőrincz mindig késznek nyilatkozott annak kiadására, szerette volna a sárospataki vár és egyház történetét megírni kivált műtörténeti szempontból és gyűjtötte is hozzá az

adatokat. A darnai prépostság multja is nagyon érdekelte, s különböző tervei voltak annak felelevenítésére.

Ámde — sajnos — e szép tervekből, jó szándékból nem lett semmi. Sokan csodálkoztak is, hogy a termékeny író, e nyughatatlan, örökké újító lélek egyszerre elhallgatott, elnémult. Csak mi, a kik közelebbről láttuk, tudtuk annak okát. Ideges-betegség vett rajta erőt, az erős kéz (pedig azelőtt mily gyorsan és fáradhatatlanul szántotta a sorokat) reszketni kezdett, szemei a sok régi homályos írás olvasásában elkoptak, s bár ő mindig titkolta, mindig nehezebben látott. Az orvosokra panaszkodott, hogy hiába hozat még Berlinből is pápaszemeket, nem tudnak rajta segíteni. Pedig nem a pápaszemekben, hanem ő benne volt a hiba.

De ha irodalmi téren a magyar történetírás nagy kárára elnémult, lelke azért nem pihent, hanem a magyar nemzet nevelésére, fenmaradására irányított alkotások terén kezdett működni. S ez alkotásokhoz megvoltak neki az eszközei is nem csupán a kanonoki jövedelemből, hanem még a régibb időből is.

Bunyitay Vincze ugyanis eltérően a többi költőtől, ifjúságában is csupán egyszerű költő maradt és nem volt egyúttal pénzköltő. Ellenkezőleg, már plebános korában nagyon takarékos és még ezenfelül vagyongyűjtő is volt. Nem volt elég neki a plebánia szülője, még saját szöllőt is vett hozzá, jószágokat tartott és így szép tőkét szerzett össze már akkor, midőn Bélfenyérre ment. Ott is szigorúan ragaszkodott jövedelméhez, s ha kellett, ezekért veszekedni is tudott. Attól kezdve, hogy püspöki könyvtáros lett, vagyona még inkább gyarapodott, mert háztartást nem kellett vezetnie.

Midőn tehát vagyona már a 200.000 korona felé közeledett, hozzáfogott jótékony intézmények alkotásához. Először is Bélfenyérre fordult tekintete, mert a jó Isten úgy rendelte, hogy ott halt meg, annak temetőjében nyugodott édesanyja, s mentül idősebb lett, annál erősebben elevenedtek fel ifjúkori emlékei, annál jobban eszébe jutottak édesanyjának érte hozott áldozatai. Tudta, hogy a félreértések, melyek közte és volt hívei közt egykor fenforogtak, részben a nép neveletlenségéből és tudatlanságából származtak, azért kiskorától kezdve akarta

neveltetni a jóra, a keresztény, igaz erkölcsökre a bélfenyéri népet. 1903-ban tehát elkezdte és a következő évben befejeztette a bélfenyéri kisdédóvó épületét, rátétette arra czímerét és alávésette e jelszót: Istenemnek, fajomnak! E kisdédóvó vezetését Szent-Vincze leányaira bízta és azok eltartására, valamint az épület javítására 30.000 koronás alapítványt tett. Később még ezzel sem elégedett meg, hanem a kisdédóvó mellett másik telket is vett és arra új iskolaépületet emeltetett.

Midőn e második alkotása készült, egy ízben újra meglátogatta anyja sírját és visszatérve egykori lelkipásztori működése helyéről, e szavak törtek elő kebléből: Most tudom csak igazán, miért vezérlett engem az Isten a váradi egyházmegyébe.

Pedig még e kisdédóvónál és iskolánál nagyobb dolgot is szeretett volna művelni. 1881 augusztus 27-én történt, — mint maga feljegyzi útinaplójába — hogy a csolti rég eltűnt apátság helyének megállapítása végett Vésztőre utazott. Az apátság romjait meg is találta a csolti fok mellett a mágori dombon. De ha már ott volt, a többi elpusztult falusi templomok színhelyét is meg akarta nézni. Vésztőtől keletre esett két pusztá, Kót és Iráz, akkor még tele csupa nádasokkal és mocsarakkal. A vésztői református pap kerített neki szekeret és a nádasokban jártas embert és — oly magas nád közt, hogy a szekéren ülők is alig látszottak ki belőle — kereste fel előbb a kóti kis templom helyét, megmérgette annak elszórt tégláit. Azután még tovább ment Iráz felé és épen akkor ért oda, midőn a templom dombját a Sebeskörös-társulat a Sebeskörös új medrének gátjába elhordatta. Meghatva, csaknem könnyezve járt a szétdúlt alapfalak törmelékei és az elhányt embercsontok közt és mindig emlegette, nem hal ő meg addig, a míg az elpusztult templomok helyett új templomot nem épít.

1912-ben e szándékát is végrehajtotta. Azelőtt két évvel a váradi káptalan elhatározta, hogy a volt Iráz falut feltámasztja és e végből daruszigeti birtokából 100 telket 100, lehetőleg békésmegyei kath. családnak elad. Bunyitay — bár a falu nem épen ott, a hol ő szerette volna, nem is épen a legalkalmasabb helyen épült — vállalta, hogy az új falunak templomát ő építteti fel. Fel is építtette. Még pedig nem

csupán a pénzt adta hozzá, hanem a lelket is. Ő határozta meg, hogy olyan alakban építsék, mint a régi micskei templom, a melyet ő onnan Szentjobbról annyiszor látott, tornyát pedig olyanra alakítsák, mint a kalotaszentkirályi templomé, mert ő annyi torony közt azt találta legmagyarosabbnak. Maga válogatta ki a belső felszereléseket is, hogy minden egyszerű ugyan, de nemes ízlésű legyen. És nem csupán áldozatul, hanem gyarlóságainak elégtételül is ajánlotta fel ez egyházat Istennek, azt írván a címere alá jeligéül: »Bocsásd meg a mi vétkeinket.«

Ha így dolgozott Istennek dicsőségén, egyházának felvirágoztatásán, nem feledkezett meg közelebbi vérségi összeköttetéséről sem.

Pedig ő igazán elmondhatta a költővel, hogy: testvértelen ága volt nemének! 1855-ben meghalt utolsó testvére, Karolina nevű néneje is és ettől kezdve anyján kívül nem volt senkije. Atyai ágon nagybátyjának, Károlynak nem voltak gyermekei, a többi Bunyitayak neki pedig csak 3—4—5-ödízi rokonai voltak. Egyik nagynénjének, Vályinénak gyermekei távol-laktak tőle és ő kath. iskolában járva gyermekkorában sem érintkezett velük. Csak 1883 táján már mint jeles író kereste fel őt levéllel egyik harmadik fokú Bunyitay nevű rokona és térítette figyelmét atyai véreire. 1890 után pedig egyik, még távolabbi atyafia Nagyváradra költözött és így a családi összeköttetés még élénkebb lett.

Ennek hatása alatt határozta el, hogy családjá jóltanuló gyermekei részére ösztöndíjalapítványt tesz. 1907-ben tehát 60.000 koronát tett le a nagyváradí lat. szert. egyházmegyei alapítványi pénztárnál a végből, hogy abból 5000 korona kamata a kezelőpénztárt illesse, 5000 korona kamata mindig az ösztöndíjalap gyarapítására fordíttassék, 50.000 korona kamata pedig két, elég jól tanuló Bunyitay-fiú közt osztassék ki egész addig, a míg tanulmányaikat be nem fejezik.

Meg is magyarázza végrendeletében, miért ösztöndíj és nem adomány alakjában gondoskodott atyafiairól. »Nem könnyen meggazdagodott embereket akarok belőlük csinálni, hanem inkább a jövő nemzedékekről kívántam gondoskodni, s módot-alkalmat adni nekik, hogy magukat úgy a hazának, mint szegény családunknak hasznos tagjaivá kiképezzék.«

Ily, mondhatni csodálatosan vezérelte Isten Bunyitay Vincze sorsát, hogy egyházának, hazájának, családjának nagy szolgálatokat tehessen. Így érte őt a halála 1915 márczius 26-án, így temettük el azután az ő szeretett püspöke és buzdítója, Lipovniczky István sírja közelébe, hogy hamvadó poraik együtt várják a küzdelmes, nehéz élet után a boldog feltámadást.

Irodalmi művei csak hirdetik, de a szegény gyermekek és a templomban imádkozó hívek áldják is emlékezetét!

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" "
VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.		
I. Szeles István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" "
III. Páncs József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tiivadar t. tagtól.....	1	" "
VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.		
I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Nagy Imre r. tagról. Fejérvataky László r. tagtól.....	—	" 50 "
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Margó Tiivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.		
I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tiivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" "
VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	1	" "
IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	" "
XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" "
XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.		
I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
III. Telfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól.....	2	" "
V. Laufenaucr Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Arneth Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
IX. Fodor József r. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Móricz l. tagtól.....	—	" 40 "
XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.		
I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Heller Ágost r. tagról. Fröhlich Izidor r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
V. B. Balássy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Kronecs Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
IX. Torma Károly r. tagról. Téglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Szigeti József l. tagról. Berceik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.		
I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
II. Pulszky Ágost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
III. Staub Móricz l. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" "
VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Wosinszky Mór l. tagról. Ortvay Tiivadar r. tagtól.....	1	" "
IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	l.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ő. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor r. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 12. SZÁM.

ENGEL ERNŐ
KÜLSŐ TAG
EMLÉKEZETE

FÖLDES BÉLA
RENDES TAGTÓL

FELOLVASTA 1916 DECEMBER 11.

ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1916

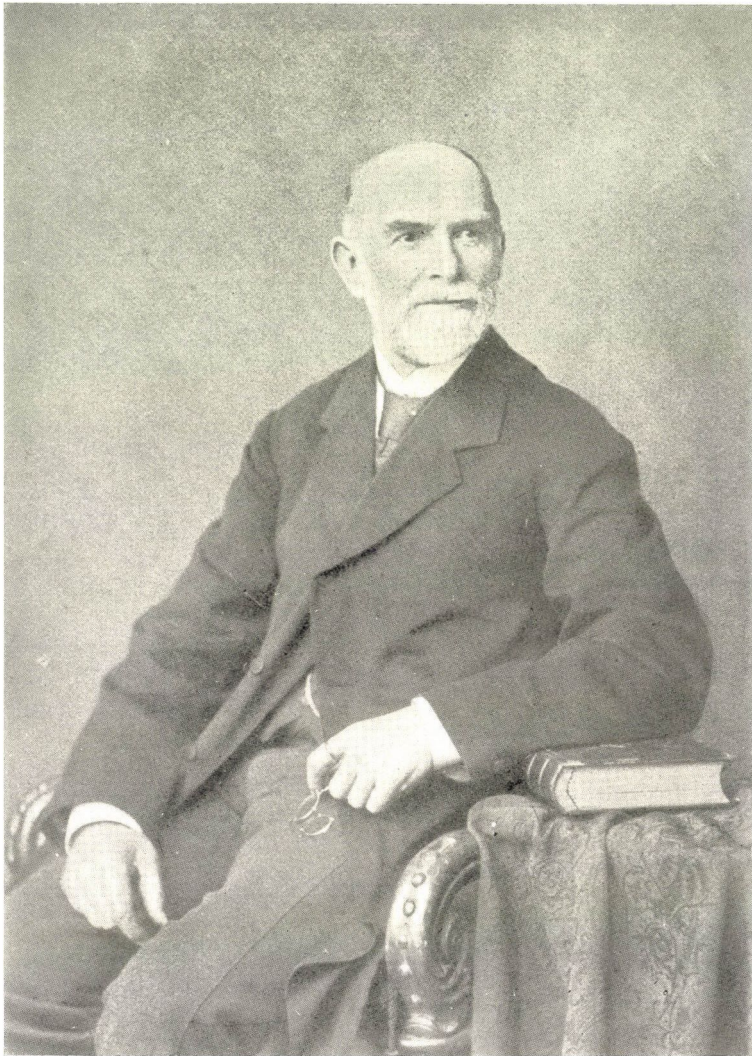
EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.ról. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanowszky Endre</i> lev. tagtól	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— „ 80 „
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— „ 60 „
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pomperly János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.ról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánócsi József</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— „ 20 „
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— „ 30 „
	VI. Páur Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1 „ 20 „
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pech Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beothy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

Dr. L. J. J. J.

ENGEL ERNŐ KÜLSŐ TAG EMLÉKEZETE.

FÖLDES BÉLA r. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1916 december 11-én tartott ülésén.)

A statisztika a tudományok areopagjában a legfiatalabb tagoknak egyike. Mégis a kutató emberi elmének már jelentékeny szolgálatokat tett. Mintha a tudvágyó ember hatodik érzékkel gyarapodott volna, mely előtte eddig nem látott világokat tár fel. Soha nem sejtett tények, soha nem sejtett összefüggések, okozati láncolatok jutottak tudomásunkra. Az exact tudás fegyvertára hatalmas eszközzel gyarapodott. A csillagásztól kezdve az üzletemberig, senki ma a statisztikát nem nélkülözheti. A tudás minden terén, egyet sem véve ki, a philosophiai doctrinák, a történelem, a földrajz, a természettudomány igénybe veszik segítségét. Legnagyobb eredménynyel pedig a társadalmi tudományok nagy köre használta fel. De a gyakorlati élet terén is mindenütt a statisztika az, mely a felderítő szolgálatot végzi; a községi jegyző működésétől kezdve fel az államokat vezérlő államférfiúig. Mindegyiknek kell, ha hasznos működést akar végezni, hogy a statisztika eszközét szorgalmasan kezelje.

Azok sorába, kik e tudományt a fejlődés magas fokára emelték, annak módszerét tökéletesbítették és finomították, annak látókörét, annak határait tágították, a kik azt nagy emberiségi problémák megoldására, különösen a társadalmi bajok gyógyítási módjainak felismerésére felhasználták, azt majdnem saját határain túl, mintegy magamagát túlhaladván, termékenynyé

tették, a kik Humboldt módjára új kérdéseket intéztek a statisztikai módszer segítségével a hallgatók világerőkhöz, — tartozik Engel Ernő.

Néhány nap előtt húsz éve mult, hogy Engel Ernő, a kiváló statisztikus, az emberszerető socialpolitikus és társadalomtudós meghalt, kit a Magyar Tudományos Akadémia 1869-ben emelt kültagjai sorába. Emlékezetének kegyeletes felidézése és megtisztelése, — mely iránt az Akadémiától tavaly nyertem megbízást — bár késett, de nem késő, mert Engel Ernő érdemei nem avultak el, sőt el sem halványultak, hisz a statisztikai tudomány történetében tartós emlékek lesznek.

Engel Ernő 1821 márczius 26-án született Drezdában. 1842—45-ig a híres freiburgi bányaaakadémiát látogatta és vizsgáinak letétele után ismereteinek kibővítése végett Németország és Belgium (itt ismerkedett meg Quetelet-vel), Anglia és Franciaország bányakerületeit kereste fel és végül tudományos kiképzését Párisban fejezte be. 1848-ban az ipari és munkáviszonyok tanulmányozására újonnan szervezett bizottságba neveztetett ki és 1850-ben a szász statisztikai hivatal élére jutott. Itt működött 1858-ig, míg a szász kamarában a statisztikára nézve tett sértő nyilatkozatok miatt visszalépett. Ez időben különösen a földbirtok kérdésével foglalkozott oly célból, hogy a földhitelt a jelzáloggal kapcsolatos életbiztosítás útján erősebb alapra fektesse. Az általa szerkesztett emlékirat alapján keletkezett a szász jelzálogbiztosító intézet, melynek élére állott, mígnem 1860-ban a porosz statisztikai hivatal vezetésére meghívatott. Ez állásban Hoffmann és Dieterici voltak híres elődjai. Itt kezdődik az a nagyszabású tevékenység, mely őt mintegy a statisztika német megtestesítőjévé, a porosz statisztikai hivatalt pedig vezető mintaintézetévé tette. Egyúttal melegen karolta fel a nemzetközi statisztikát, a Quetelet által létesített kongressusok mindegyikén mintaszerű dolgozataival, emlékirataival, véleményeivel, valamint buzdító példájával vezérszerepet vitt és e kongressusok megszűnésével a helyökből lépett statisztikai intézetnek is irányadó vezéralakjává lett.

Mint a porosz statisztikai hivatal igazgatója, működésének első évében létesítette a porosz statisztikai hivatal folyóiratát, mely évtizedeken keresztül a statisztikai tudomány legelőkelőbb

közlönye volt és különösen Engelnek a classicitásig emelkedő dolgozataival, valamint általában nagyértékű értekezéseivel a statisztikai tudomány kincses bányájává lett. Megindította továbbá a »Preussische Statistik« nagy forrásgyűjteményét és a »Statistisches Jahrbuch«-ot. Különös gondot fordított a statisztikai módszerek és felvételek tökéletesbítésére; a felvételek feldolgozását összpontosította a statisztikai hivatalban, mi az anyagok tudományos feldolgozásának legnagyobb biztosítéka. Bevezette ama majdnem forradalmi természetű nagy reformot, mely az egyéni számlálólapok alkalmazásával jár. Megvalósította az önszámlálás elvét, miáltal a népességet a statisztikai felvételekbe bevonta és azt az idegenkedést legyőzte, mely mindenütt a hivatalos, vagy plane katonai közegek által végrehajtott felvételekkel járt. Nagy jelentőségre emelkedett az általa 1862-ben szervezett statisztikai seminarium, mely az államtudományok egyik legelőkelőbb tanintézetévé fejlődött és mely a tudománynak elsőrangú erőket — csak Schönberg, Cohn, Elster, Miaskovski, Becker, Knapp, Held, Brentano neve álljon itten — nevelt.

Mintaszerű az a könyvtár, melyet kapcsolatosan a statisztikai hivattal létesített és a mely a világ egyik leggazdagabb államtudományi könyvtára. Mennyire érdekelte őt a könyvtár, mutatja az a körülmény, hogy külön értekezést írt a könyvkötések árának kiszámításáról, a mi egyúttal bizonyítéka a statisztikus minutiosus munkálkodásának.

Erősen foglalkoztatta őt a munkásosztály jólétének emelése. A fogyasztás terén tett vizsgálódásai azon eredményhez vezettek, hogy oda kell törekedni, miszerint a fizikai élet fenntartása a munkás fenntartási költségeinek 80%-át ne haladja túl, tehát 20% maradjon a többi magasabb szükségletek kielégítésére. Ezen cél felé kell, hogy a cultura fejlődése vezessen. A munkásjólét előmozdítására különösen alkalmasnak találta a takarékpénztárakat, a biztosítóintézeteket és ez intézményekkel számos dolgozatban foglalkozik. Egyik törekvése arra irányult, hogy a balesetbiztosítás statisztikai alapjait teremthesse meg. Nagy jelentőséget tulajdonított a szövetkezeti ügynek és egy ideig ő is azt hitte, hogy a szövetkezetek segítségével meg lehet oldani a munkáskérdést. Különösen a termelési szövetkezetektől várt ő nagy eredményeket és itt az államsegélyt is igénybe

vehetőnek tartotta. Lelkesedéssel küzdött a munkásosztályrendszer mellett. A nagyvárosi lakásügy javítása, a jelzáloghitelnek az életbiztosítással való összekötötése által elérhető tökéletesítése és a socialis politika számos törekvésében úttörő, tervező, buzdító, megbecsülhetetlen munkát végzett.

A birodalmi statisztika szervezése terén is nagy tevékenységet fejtett ki.

Nagy figyelmet fordított a statisztikai anyag terjesztésére, a statisztika popularizálására. Egyik kedvencz eszméje, statisztikai egyletek létesítése, hogy a közönségben az érdeklődés a statisztika iránt ébresztessék, nagyobb eredményekhez nem vezetett. Annál nagyobb volt az eredménye az általa alapított és a folyóirat mellékleteként is kiadott »statisztikai levelezésnek«, melylyel a statisztikai anyagot a napisajtó számára megközelíthetővé és mintegy könnyű feltalálásra alkalmassá akarta tenni.

Buzgó tagja volt a sociálpolitikai egyletnek, sőt Blenek szerint atyja volt a tanszéki szocialismus nevű iránynak, melyet a német egyetemek legkiválóbb tanárai vallottak.

A politika is többször érintette élete útját. 1867—70-ig tagja volt a porosz képviselőháznak. Állítólag bevonatott azokba a tanácskozásokba, melyek a Franciaország által fizetendő hadisarcz kiszámítására folytak. 1870-ben egy szeretetadományküldeményt vezetett Strassburgba, melynek folytán a császárné kezdeményezésére azt a megbízást nyerte, hogy a német népnek a háborúban tanusított segélyző működésének történetét megírja. Azonban a megbízás végrehajtása többrendbeli nehézségekbe ütközött. A helyett megírta a német hadseregnek a háborúban szenvedett veszteségeiről szóló jelentését, mely miatt sok támadásnak volt kitéve. A hivataltól való visszalépésébe, melyre elsősorban szervi szívbaja kényszerítette — politikai mozzanatok is játszottak bele, a mennyiben Bismarckkal a gabonavámok kérdésében ellentétbe jutott.

Miután 1882 július 1-én hivatalától visszalépett, szászországi birtokára vonult, a hol tudományos munkálkodását folytatta és különösen sociologiai kutatásainak eredményét feldolgozta. »Demos« címen egy három kötetre terjedő munkában a népjólét terén tett vizsgálódásait akarta feldolgozni, még

pedig az első kötetben a népjólét mérését, a másodikban a családi jólét mérését, a harmadikban az egyéni jólét mérését akarta tárgyalni. E három kötetből csak a harmadik kötet első része jelent meg. Ez időben nagy tevékenységet fejtett ki a községi élet terén is. 1896 december 8-án 75 éves korában fejezte be e kiváló szellem, az államtudományok egyik legtermékenyebb, úttörő munkása, tudományos eredményekben gazdag életét.

Abban a helyzetben vagyok, hogy Engelnek többnyire folyóiratokban szétszórót dolgozatainak egy elég gazdag gyűjteményéből tekinthetem át e kiváló szakember tudományos működését. Engel maga tüntetett ki engemet e gyűjtemény összeállításával és megküldésével, melyben több fontos tételt sajátkezűleg külön kiemelt. E gyűjteménynek ránk nézve még az az érdekes historicuma van, hogy Szilágyi Dezső — ki a statisztikának nagy tisztelője volt és semmi nagyobb törvényhozási actióba vagy országgyűlési felszólalásba nem bocsátkozott az illető tárgyra vonatkozó statisztikai anyag áttekintése nélkül — e gyűjteményben tanulmányozta a polgári házasság előkészítése alkalmából Engelnek következő igen értékes munkáját: »Der Einfluss des Gesetzes über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung auf die Statistik des Standes und der Bewegung der Bevölkerung im preussischen Staate. Zugleich ein Gutachten über die Frage: Wie muss die Statistik der Bevölkerung beschaffen sein, damit sie der Gesetzgebung u. Verwaltung, der Wissenschaft in dem Leben jederzeit die grösstmöglichen Dienste leiste? (1874.)

Engel a társadalmi statisztika egyik úttörője. A »Statistik der Morbidität, Mortalität u. Invalidität« című emlékiratának előszavában azt írja: »Stockholmban 1874-ben volt, a hol előadót javasolta, hogy egy jövőendő congressuson az eddig mindig csak orvosi szempontból vizsgált halálokok egyszer társadalmi szempontból is világíttassanak meg; azaz állapíttassék meg egyfelől, mely társadalmi rétegekben fordulnak elő legsűrűbben bizonyos halálokok, másfelől mutattassék ki az összefüggés egészség, ellentállóképesség és hosszabb élettartam egyrészt és a nagyobb-kisebb jólét között másrészt.« De nem várt arra, míg mások tanácsának életet adnak, maga lelkesen hozzáfogott és a tanulmányok egész sorában a tudományt gazdagította becsesebb-

nél becsesebb felfedezésekkel. A vizsgálódások egy része, mely a nép szükségleteinek kielégítésével függ össze, a világháború által teljes actualitást nyert és a fáradhatlan német tudomány máris újból felvette az Engel által megindított vizsgálódások fonalát, tanulmányozván a nép élelmezésének, szükségletkielégítésének törvényeit.

Statisztikai vizsgálódásainak egyik főtárgya a nép fogyasztási viszonyainak tanulmányozása lévén, e vizsgálódásokkal úgy a statisztikának, mint a társadalmi gazdaságtannak nagy szolgálatot tett és e tudományokat egy nehéz ponton előbbre vitte. Első idetartozó dolgozata 1857-ben jelent meg a szász statisztikai hivatal közleményeiben. E dolgozatban főleg a Ducpétiaux által gyűjtött belga és a Le Play-féle adatokat dolgozta fel és szászországi adatokkal kiegészítvén, bizonyos általános tételeket állapít meg. Ezzel be nem érven, bizonyos fogalmaknak: a normaltermelés, a normalfogyasztás fogalmának tisztázására törekszik. Eredményeinek legfontosabb részét a következő tételekben foglalja össze:

1. A Malthus-féle törvény, azt tartalmazván, hogy az emberek mértani, a létfenntartási eszközök számtani arányban szaporodnak, már elméletileg is hamis; ellentmond az anyagok körforgásáról szóló positive bebizonyított törvénynek és az állatok és növények táplálására vonatkozólag tett felfedezéseknek.

2. A népesség szaporodása csak akkor hátrány, ha más arányban történik, mint a mely a fogyasztás középértékének megfelel. A legcsereképesebb termelvények termelési ágaiban a népességi szaporodás vagy korlátozása vagy a termelők szaporodásának korlátozása értelemmel nem bír. Különben is a munkaszabadság országaiban a helyes arány magától igen gyorsan helyreáll; oly országokban pedig, melyek az ipart korlátozzák, a culturát visszatartják, a hol a föld nem szabad stb., hiábavaló fáradság ezt mesterségesen előteremteni.

A népességi politikának legalább közvetve arra kell irányulnia, hogy a termelő erők az egyes fogyasztási célok között az aliquot arány mértékében szaporíttassanak. Egy kormány, mely az iparszabadságot megadja, a mellett azonban meghagyja a föld megköötöttségét, tehát kedvezne a lakás, a ruházati tárgyak előállításának, ellenben akadályozná az élelmezési cikkekét,

nagyjában ép oly helytelenül cselekednék, mint kicsiben egy hatóság, mely forgalmi szabadságot adna az ipari, de nem a mezőgazdasági czikkeeknek.

3. Az igazi népességi politika kevésbbé irányul az abszolút népességi szaporodás előmozdítására, mint az egyes nemzedékek élettartamának meghosszabbítására. Valamint a mezőgazdaságban helyesebb a belterjes, mint a külterjes művelés, úgy a népességi gazdálkodásban is.

4. A népesség sűrűségének nincs abszolút határa. Ha minden kéznek munkája van és minden száj tápláltatik, akkor jólét uralkodik. Ez pedig igen erős impulsus a népesség szaporodására. A népsűrűség tehát folyománya a termelés és fogyasztás egyenletének.

5. Mentül szegényebb egy család, az összkiadásoknak annál nagyobb részét veszi igénybe az élelmezési szükséglet kielégítése.

6. Egyenlő viszonyok között az élelmezésre fordított kiadások csalhatatlan mértékét adják valamely népesség anyagi jólétének. A jólét csökkenésével mértani arányban emelkednek az élelmezésre fordított költségek.

7. A fogyasztás nagysága minimalis mértéke a termelésnek.

A dolgozat igen gondos vizsgálódását tartalmazza a fontosabb gazdaságtani kérdéseknek, melyek a termelés és fogyasztás egymáshoz való viszonyával összefüggnek.

Újból foglalkozik Engel ezen kérdésekkel: »Die Lebenskosten des Menschen« (Berlin 1885) című munkájában, végül pedig befejezi ezen tanulmányokat röviddel halála előtt, 1895-ben a »Bulletin de l'Institut International de statistique« kilencedik kötetében következő cím alatt megjelent terjedelmes, alapvető és maradandó értékű dolgozatában: »Die Lebenskosten belgischer Arbeiterfamilien früher u. jetzt«. De a dolgozat sokkal többet tartalmaz, mint a mit a cím elárul. A dolgozat bő történetét adja a háztartási statisztikának az első ebbeli kísérletektől kezdve jóformán minden dolgozatra kiterjeszkedve, mely a statisztika ezen ágával foglalkozik. Aztán behatóan tárgyalja a háztartási statisztika methodológiáját. Itt rója le Quetelet emléke iránti kegyeletét, a mennyiben a háztartásokat, melyek végre különböző gazdasági complexumokat alkotnak, egy egységre vezeti vissza és ezt az egységet Quetelet-nek nevezi. Hivatko-

zással az elektrotechnika által használt Watt, Ampère stb. egységekre, kéri a statisztikusokat, hogy Quetelet emlékéet azzal tiszteljék meg, hogy a háztartási egységet, mely a háztartási adatok összehasonlíthatóságának alapját képezi, Quetelet nevééről rövidítve Quet-nek nevezzék. Sajnos, hogy ezen óhaja nem igen talált visszhangra, talán ép a szokatlan rövidítés miatt.

A socialis statisztikának ezen fontos és Engelt többször foglalkoztató ágára buzdít a »Das Rechnungsbuch der Hausfrau u. seine Bedeutung im Wirtschaftsleben der Nation« című értekezésével is (Zeitschrift des kön. preuss. statistischen Bureaus 1881). Behatóan ismerteti az akkor még bölcsőben levő, azóta a statisztika erőteljes ágává fejlődött háztartási statisztika fontosságát úgy a magán, mint a nemzeti gazdaság szempontjából; a családok anyagi jólétének, emelkedésének vagy hanyatlásának ez biztos tükre. Kidolgozza a háztartási statisztika fölvételére szolgáló schemát részletesen, bevételek és kiadások szerint. Már itt kifejti ama helyes nézetét, hogy a háztartások összehasonlítására bizonyos egységet kell felállítani, a nélkül azok egymással nem hasonlíthatók össze, mert hiszen tagjaik száma, kora, neme különböző és a szerint különbözők a szükségletek. A bevételek és kiadások alakulása, mérve ezen egységek által, adja a háztartás anyagi jólétének tükrét. De ezek a családi zárszámadások a nemzet jólétének is minden vitán felüli bizonyítékai volnának. Engel e dolgozatban nem elégszik meg azzal, hogy a háztartási statisztikának a módszerét kifejti, hanem az irodalom eddigi adatgyűjtése alapján, mely ugyan még nagyon korlátolt, bizonyos eredményeket vezet le, középértékeket, melyek Engel szerint a gazdasági statisztikában ép oly fontossággal bírnak, mint az átlagos hőmérséklet, légnyomás a meteorológiában. Ép úgy, mint a meteorológiában esetleg kisebb számú megfigyelések is megbízható eredményhez vezetnek, tekintettel arra, hogy végre vidékek, foglalkozások, műveltségi fok szerint, sok hasonlatosságot találunk a háztartások bevételei és kiadásai tekintetében. Ducpetiaux, Carroll Wright, a statisztikus előtt elég ismert felvételei, melyek ugyan nagyobbára úgynevezett munkásbudgetek, ezen vizsgálódásának alapját alkotják. Ezeket kiegészíti Szászországra vonatkozó adatokkal. Ez utóbbiakból azon eredményt vezeti le, hogy igénybe vesznek:

	Az alsóbb osztályban	A középső osztályban	A jómódú osztályban
a fizikai szükségletek (élelmezés, lakás, ruházat, fűtés, világítás) .	95.0	90.0	85.0
magasabbfokú és szellemi szükségletek	5.0	10.0	15.0

Természetes, hogy ez adatok csak bizonyos irányokat jelölnek. A háztartási statisztika ekkor még gyermekkorát éli, de nagy érdeme Engelnek, hogy fontosságát felismerte és mindenkép arra törekedett, hogy azt előmozdítsa. Sőt még gyakorlatilag is a tanulmány végéhez csatolt táblázatnak nagyobb értéket tulajdonítunk és azt kívánnók, hogy minden háziasszony asztalán ott legyen. E tábla tudniillik kimutatja, hogy 1, 2, 10 egész 100 fillér, vagy márka, vagy korona stb. napi kiadás mit jelent egy hétre, egy hónapra, egy negyedévre, egy évre. Meg vagyunk győződve, sok felesleges kiadás elmaradna, ha a háziasszony ezt a táblát mindig szem előtt tartaná. Mindenesetre teljesen igaza van Engelnek, mikor a következőket mondja: »Véleményünk szerint nincs jobb és biztosabb eszköz a népjólét megmérésére, mint ezen számadások, vagy helyesebben mondva főeredményeik helyes összeállítása, mert ha az ember életcéljának teljesítése, a veleszületett szükségleteknél fogva, csak a szükségletek kielégítése által lehetséges, úgy ezen kielégítés módja és az erre bizonyos időszakokban rendelkezésre álló és felhasznált eszközök mértékét nyújtják annak, miképen valósítottak meg ezen életcélok egyes esetekben és nagyban. Így tehát amaz asszonyok és leányok, midőn a háztartási könyvek kezelésében résztvesznek és a férfiak, kik ezen számvitelnél tettel és tanácsal az asszonyokat támogatják, egy valóban nagy ügy szolgálatában állanak. A kis, jelentéktelen, de jól vezetett számadási könyv, ha az év végén a sokszori használat folytán egy kicsit széjjelment is, eszközzé válik, hogy úgy mondjuk, a társadalmi éghajlat mérésére és meghatározására.«

Szoros kapcsolatban ezen vizsgálódásokkal áll Engelnek egy másik nagyértékű monographiája: »Wer ist Consument? Wer Producent? Zwei international statistische Fragen.« (Zeitschrift d. kön. preuss. statistischen Bureaus 1879.) A dolgozat különösen napjainkban, az autarchia szempontjából ép úgy,

mint a nagy tömegek szükségleteinek kielégítése szempontjából jóformán közvetlen actualitással bir, persze a számbeli eredményeket az azóta lefolyt idő alaposan megváltoztatta. E dolgot alapján Engel a nemzetközi statisztikai intézet előtt azt a javaslatot tette, hogy a népszámlálás alkalmával lehetőleg minden állam oly adatokat gyűjtsön, melyek lehetővé teszik a fogyasztók és termelők egymással való összehasonlítását, különösen pedig az azóta több államban — nálunk is — megvalósított oly csoportosítását az adatoknak, hogy termelési ágak szerint meg lehessen állapítani nemcsak azt, hogy hányan vannak minden egyes termelési ágban elfoglalva, hanem azt is, hány fogyasztó él abból a termelési tevékenységből, mintegy a termelésnek megterheltetését. Engel háromféle úton törekszik célja felé, a mennyiben részint a foglalkozási statisztikából, részint a fogyasztási statisztikából, részint a korstatisztikából állapítja meg az egyes termelési ágak szerint a termelők és fogyasztók arányát. A korstatisztika különösen annak keresztülvitelére használható, hogy különbség tétessék a függő fogyasztók és a független fogyasztók között, azaz a kik maguk nem keresnek és mások által tartatnak fenn, vagy nem. Már régebben kimondták a statisztikusok, hogy két állam között az physikailag és szellemileg az erősebb, melyben több a 15—65 éves korban álló egyén. Ilyen összehasonlításra Engel szerint Németországra nézve ép nagy szükség van, mert nagyon terjedt akkor az a pessimisticus nézet, hogy Németország erősen közeledik a túlnépesség felé, hogy a népességben gyorsabb a szaporodás, mint az élelmiszerek előállításában, a mit Engel el nem ismer, sőt megczáfol.

A főeredmények, melyeket Engel vizsgálódásából levezet és melyek az autarchia szempontjából érdekesek, a következők. Az egyes fogyasztási ágakban, csak a főbb physikai szükségleteket emelve ki, a termelésben mutatkozó felesleg vagy hiány százalékokban :

	Élelmezés	Ruházkodás	Lakás	Fűtés és világítás
Németország	— 2·15	+ 1·48	—1·32	+0·24
Ausztria	+13·94	— 4·95	—5·12	—1·26
Magyarország	+17·91	—10·05	—5·76	—1·21
Franciaország	— 0·69	+ 1·56	+1·40	—1·41
Anglia és Wales	—27·37	+10·66	+7·69	+3·36

Ez adatok nagyon alkalmasak az egyes államok gazdasági jellegének, sőt, mint Engel mondja, a népesség kedvező vagy kedvezőtlen összetételének csálthatatlan megállapítására. Sőt arra is, hogy a népességi szaporodás hasznát felismerjük. Mennél közelebb viszik a szaporodó termelők a termelő ágakat a normális megosztás felé, annál kevesebb gondot fog a szaporodás okozni. Ha pedig a szaporodás oly termelési ágak felé tódul, melyek különben is túlerősek, zavarok keletkeznek. A népességi politikának e tanulságokat mindig szem előtt kell tartani. Ha egy kormány egyfelől iparszabadságot ad, de a birtok osztathatatlanságát akarja fenntartani, ne csodálkozzék, hogy ha ama termelők szaporodnak, a földjáradék emelkedik és végre vagy nagy kivándorlás, vagy gyarmatalapítás válik szükségessé.

Socialis gondolkozását és socialstatisztikai érzékét már egyik legrégebbi dolgozatában juttatja kifejezésre, a »Preis der Arbeit« című tanulmányában, a mely 1866-ban a Virchow és Holzen-dorff-féle gyűjteményben jelent meg. Első részében, mely a munka lényegéről és áráról beszél, igen értékes fejtegetések vannak különösen a munka sokféleségéről és azon sok tényezőről, mely a munka értékére és árára befolyást gyakorol. Az emberi munkában három elemet különböztet meg: a testet, az észet és a szívet. A test a physikai erő, az érzékek és tagok foglalatja; az ész ezeket irányítja és különböző czélokra képezi; a szív a jó és rossz érzelmek székhelye, melyek a munkára igen nagy befolyást gyakorolnak. A különböző munkákban ezen elemek más-másféle arányban szerepelnek és abból származik az egyes munkák eltérő jellege. Belső értékben természetesen legmagasabban áll az a munka, mely mind a három tényező maximumát egyesíti. És a mai korszak szempontjából nevezetes, hogy Engel a következő eredményhez jut: »Egy pillanatig sem habozom kijelenteni, hogy ilyen munka a harctéren parancsoló tábornok munkája.« Mintha csak Hindenburgot, az erős fizikummal, nagy észszel és nagy szívvel megáldott hadvezért festené le! A munka árának kiszámítását Engel, Smith Adamra hivatkozván, a munka önköltségére vezeti vissza, mint a mi minden árú árának legfontosabb tényezője. A munka önköltségének tételeit Engel következőkép állapítja meg:

I. Az ifjúkorban felmerült nevelési és kiképzési tőkének visszatérítése, még pedig :

1. ezen tőke törlesztése és a nem törlesztett tőkének a törlesztés időpontjáig való kamatoztatása ;

2. biztosítás azon veszély ellen, hogy ez a törlesztés elmarad, a törlesztési idő előtti halál folytán, rokkantság és munkahiány folytán.

II. Az élet és a munkaerő fenntartása a munkakorszakon keresztül, még pedig :

1. az erő fenntartása és megújítása költségeinek fedezése ;

2. biztosítás időelőtti rokkantság esetére ;

3. biztosítás keresethiány esetére betegség, válságok, üzleti zavarok következtében.

III. Az élet fenntartása az aggkorban :

1. életfenntartás és aggkorra való ellátás fedezése.

Engel végül igen gazdag statisztikai adatok alapján a különböző munkák tekintetében az önköltségeket kiszámítja, különösen három csoportot különböztetvén meg, azt a munkást, a kinek kiképzése a 15. életkorral, a 25. és a 30. életkorral befejeződik. Számításának minutiosítását mutatja, hogy a munkabér által fedezendő költségekhez minden kategoriánál a megfelelő temetkezési költségeket is felszámítja, mert nem méltó befejezése az életnek Engel szerint, ha a temetésről másoknak kell gondoskodniuk. Nemes socialpolitikai felfogását mutatják az e tanulmányt bezáró szavak, melyekben a tanulmány eredményeit és tanulságait összefoglalja : »Tehát nem megrövidítése az ifjúkornak, nem a természetes határon túl való meghosszabbítása a munkakorszaknak képezik az egy nemzedékben élő physikai, szellemi és erkölcsi munka fenntartásának és erősítésének eszközeit, hanem egyesegyedül a természet által megállapított munkakorszaknak lehetőleg teljes kihasználása. Ehhez tartozik elsősorban a munkának oly ára, mely az önköltségeknek megfelel. A hogy gyárak és kereskedelmi üzemek okvetetlenül tönkremennek, a melyek termelvényeik és eladandó árúik önköltségeiről hiányosan vannak tájékozva és azokat tartósan az önköltségen alul adják el, ép oly bizonyosan és feltartóztathatlanul tönkre megy oly nép, mely munkáját állandóan az önköltségeken alul odaadja.«

A statisztika tág alkalmazhatóságának igen érdekes esete

Engel következő dolgozata : »Die Statistik im Zivilprocess. Eine Reminiscenz aus dem Leben der Presse im Jahre 1848.« A dolgozat a porosz statisztikai hivatal folyóiratában, 1873-ban jelent meg. Az érdekes eset, melyre Engel az inductiv módszer eszközét, a statisztikát alkalmazta, a következő volt. A februári forradalom előtt Németországban is a censura uralkodott, még pedig nemcsak a napisajtó, hanem a tudomány tekintetében is. Ez áll különösen Szászországra nézve. Biedermann tanárnak megtiltották államjogi előadásait; Brockhausnak megtiltották magyar könyvek kiadását, mert nem volt magyarul tudó censor. A közélet békóit először az 1846-ban fellépett drágaság megrázkódtatta. A drágaság kérdésének tárgyalását többé megakadályozni nem lehetett. Ugyanaz a Biedermann, kitől 1846-ban megvonták Lipcsében a venia legendit, az 1847-ben Drezdában nyilvános előadásokat tarthatott a socialismusról. Aztán jött a februári forradalom. Megigérték a sajtószabadságot, de ez már nem volt elég. Egy liberális ministerium alakult meg, mely az egyesületi, gyűlekezési és sajtószabadságot hozta. Egyszerre a politikai lapok mint a gombák teremnek és természetes, hogy a sajtószabadság czége alatt sok kinövés mutatkozott. Csakhamar elválnak a liberális párt a radikális párttól. 1848-ig Szászországban tulajdonkép politikai lap nem létezett, akkor alapította Brockhaus a »Lipcsei«, későbbben »Német Általános Ujságot«, mely az augsburgi általánosnak akart versenytársa lenni. Itt is a két nagy kiadóvállalat, Brockhaus és Cotta egymással versenyeztek. Egy harmadik nagy kiadó, Teubner, alapította már 1846-ban a »Dresdener Tageblatt«-ot, mely azonban politikával keveset foglalkozott és nagyon reactionárius volt. A februári forradalom után ez tarthatatlan volt; Teubner 1848 márczius 31-én beszüntette a Dresdener Tageblattot és Biedermann szerkesztése alatt kiadta a külső alak tekintetében a régihez hasonló »Das Dresdener Journal«-t. A régi szerkesztő pert indított, mert szerződésileg a lap fennállásáig az állása biztosítva volt és ő azt állította, hogy az új lap nem új lap, hanem csak folytatása a réginek. A főfelebbezési bíróság kötelezte alperest az ellenkező bebizonyítására. Teubner szakértők véleményét szerezte meg magának, Engelhez is fordult. Engel kijelentette, hogy a kérdést csak statisztikailag, azaz analitikailag lehet eldönteni. Bizonyos jellemző mozzanatok

alapján a régi és az új lap tartalmát össze kell hasonlítani, hosszabb időszakot alapul véve. Engel a következő jellemző tünetek alapján teszi meg vizsgálódását :

I. Külső mozzanatok :

1. cím ;
2. alak, nagyság, kiállítás ;
3. megjelenési mód.

II. Belső mozzanatok :

1. az anyag, mely szerint a lap

- a) politikai, vagy
- b) tudományos, vagy
- c) szórakoztató, vagy
- d) hirdetési.

2. Az anyag tárgyalási módja, vagy a cikkek formája, mert ugyanaz az anyag vagy alapeszme lényegesen változik, a szerint a mint :

- a) vezércikkekben vagy essay-kben talál feldolgozást ;
- b) levelezésekben lényegileg tények szerint szerepel ;
- c) tárczában dolgoztatik fel. Ehhez járul :

3. a tendentia vagy politikai irány, mely

- a) radikális,
- b) liberális,
- c) conservatív,
- d) retrográd, vagy reactionarius,
- e) neutralis, pártonkívüli.

4. A földrajzi tér vagy forma, mely szintén lényeges különbséget tesz, mely szerint a lap inkább helyi vagy provincialis, országos vagy egyetemes.

5. Tekintetbe jön mint megkülönböztető jel a szerkesztés módja, ügyessége, mely szintén lapok között nagy különbséget okozhat.

Engel részletesen ismerteti eljárását, melynek alaposságát mutatja az, hogy például az anyag 8 fejezetre és 84 alfejezetre van felosztva. Az egész anyag huszonegy táblázatban van feldolgozva. A vizsgálat eredménye, hogy az új lap semmi tekintetben sem folytatása a réginek. Engelnek nem jutott az az elégtétel, hogy vizsgálódásának befolyását a per menetére használhatta, különös körülmények folytán a felek egyezséget kötöttek.

De azért Engel dolgozata tudományos szempontból mindig érdekes bizonyítéka maradt annak, hogy a statisztikai módszer látszólag arra kevésbé alkalmas anyagoknál is hasznót nyújthat. Engel 1852-ben adott véleményéhez a következő megjegyzést fűzi: »Szerző előtt a természettudományi módszereknek vitás jogkérdések eldöntésére való alkalmazásának hasonló esete ismeretlen, bár különösen a bűnperben, a hol különböző büntettek bűnének helyes mérése szükséges, a természettudományi analysis nagy szolgálatot tehet. Vajha a több mint húszéves actaálom után a nyilvánosság elé bocsátva, egy emlékezetes időre vonatkozó szakvélemény graphikai mellékleteivel együtt példáját nyújtaná annak, hogy a statisztika számára látszólag járhatlan területeken azt értékesíteni lehet... Complex jelenségek — legyenek azok emberek vagy állapotok — egyes elemeinek helyes felismerésén, elszigetelésén, mérésén alapszik az annyival nagyobb haladása az inductiv tudományoknak mint a deductiv tudományoknak. Mentül több tárgya az utóbbinak megközelíthetővé tétetik az inductiónak és a szigorú analysisnek, annál inkább fognak azok is a haladás útjára tereltetni. És ez nagyon kívánatos volna«.

Számos egyéb monographiái közül említtem még röviden a következőket. Rendkívül tanulságos a föld mezőgazdasági felhasználására és a termési eredményekre vonatkozó tanulmánya (*Zeitschrift des kön. preuss. Statistischen Bureaus* 1878). E dolgozatból csak a következő, teljes actualitással bíró megjegyzést emeljük ki: »Az érdekelt körökben nem szűnnek meg mindent, a mi Franciaországban van és ott történik, messze felemelni minden fölé, a mi hazánkban van és történik. 7—8 év előtt ugyanazon körökben ép az ellenkező történt. Azonban, a mint nem régen megczáfolhatlanul bebizonyítottuk, hogy a német iparos termelési ereje semmiben sem áll hátrább a francziánál, ép úgy az itt közölt adatokból merítsék a bizonyítékot, hogy a német mezőgazdaság is minden összehasonlítást a francziával kibír. Nem kevésbé sorompóba léphet győztesen minden más nemzetével, bár Poroszország némely vidéke igen nehéz viszonyok között kénytelen dolgozni, melyeket csak az energia, a szorgalom és a takarékoság erényeivel (melyek hazánkat nagygyá tették) győzhet le és eddig még mindig legyőzött.«

Kétszeresen érdekelhet minket, magyarokat Engel következő kisebb közleménye: Maury és Quetelet hagyománya (*Zeitschrift des kön. preuss. Statistischen Bureaus* 1876). Először azért, mert e tanulmányt az 1876-ban Budapesten tartott statisztikai congressuson olvasta fel, azután azért, mert a mezőgazdaságot érdeklő igen fontos indítványról volt szó. Az amerikai *commodore* Maury ugyanis Quetelet közvetítésével felhívta a nemzetközi statisztikai congressus közreműködését egy terv megvalósítására, melynek célja egy az egész világra kiterjedő meteorológiai hálózatnak főleg a mezőgazdaság érdekében való létesítése. Engel fordításban közli Mauryt, — a híres meteorologusnak és úttörőnek a tengeri viharok törvényeinek megállapításában — a *st. louis-i* mezőgazdasági congressus elé 1872-ben terjesztett munkáját, melynek indítványait a statisztikai congressus magáévá is tette.

Különös előszeretettel mívelte a foglalkozási és ipari statisztikát. Valóságos remekei a statisztikai vizsgálódásnak az iparstatisztikáról szóló nagy jelentései. Végigkíséri az összes eddig történt hivatalos és tudományos kísérleteket; a foglalkozási statisztika rendszerét a különböző államokban, az ipari foglalkozások csoportosítását az összes nevezetesebb világhiállításokon, a mi rendkívül érdekes eredményekhez vezet, a nemzetközi statisztikai congressusok munkálatait stb. »Die zwingenden Gründe und äusseren Veranlassungen für eine durchgreifende Reform der volkswirtschaftlichen Statistik« című értekezése, melyben jóformán szemlét tart a gazdasági statisztika összes ágai fölött és különösen a külkereskedelmi statisztika hiányait feltárja, második részében, melynek címe »Beiträge zur Geschichte der preussischen zollvereinsländischen, deutschen und internationalen Gewerbestatistik« egész történetét adja a statisztika ezen fontos ágának. Munkája egyáltalában az ipari és külkereskedelmi statisztikának egész encyklopaediája.

E munkálatokkal kapcsolatosak az iparban használt munkaeszközök és gépekre vonatkozó minutiosus dolgozatai, melyekben kiváló mérnöki tudása is teljes értékében mutatkozik.

Megemlíjtük még dolgozatait az ipari népesség sűrűségéről, a gőzkazánok és gőzgépekről, a gázvállalatokról, a motorikus erőkről (e dolgozatról emlitem, mint különösen értékes részt,

a természetéről jellemzéséről írt fejtegetéseket), az egyéves önkéntesekről. Közgazdasági és technikai szempontból rendkívül becses tanulmánya a munkaeszközök és gépek systematikájáról és földrajzi eloszlásáról; mintaszerű vizsgálódása a közmunka és közszállítások körüli árverésekről, tanulmányai a vasúti statisztikáról. Nagy fontossággal bírt a socialpolitikai egyesület első összejövetele számára készült tanulmánya a lakásvizonyokról, melyben a nagyvárosi lakásnyomor megható képét nyújtja és gyökeres orvoslására javaslatokat tesz. A »lakásfeudalizmus« kifejezését a modern nagyvárosok lakásvizonyainak jellemzésére Engel véste. Megjelöli az állam, a községek feladatait e téren és különösen az önszegélyezés feladatait. Több irányban a későbbi fejlődés medrét ásta. De a nagyvárosi lakásnyomor felkutatásában és ecsetelésében a súlyos lakásvizonyoknak közegészségügyi, közgazdasági, társadalmi és erkölcsi visszahatását is erős tollvonással ábrázolta. Nem került el figyelmét a lakásnyomornak és vele szoros kapcsolatban levő lakásüzérkedésnek visszahatása a házépítésre és a házberendezési iparra, melyeknek silányságát a nagyvárosi nomádszerű élet jóformán előidézí. Rendkívül érdekes statisztikai adatok kísérik az okfejtést. A baj főokát az építési telek monopoliumában látja, melylyel jár, hogy a különben is monopolszerű árú értékét jelentékenyen meghaladja és milliókat átcusztat a fogyasztók zsebéből a lakástermelők zsebébe, mely lakástermelés a lakásbérbeadással együtt iparszerű foglalkozássá válik. Reméli, hogy a városi élet megdrágulásával a visszaözlés a faluba magától be fog következni, a mi azonban a városban bizonyos iparágak hanyatlását fogja előidézni. Az államtól kevesebbet vár, legfeljebb a közigazgatás terén és a hivatalnokok számára természetbeni lakás, esetleg lakássegély megadását javasolja. A házak adómentességét nem helyesli, mert az a házbéreket nem csökkenti és csak a háztulajdonosok, illetőleg telektulajdonosok hasznára válik. Legtöbbet vár a lakásépítési szövetkezetektől.

Elméleti dolgozatai közül különösen megemlékezünk a porosz statisztikai hivatal folyóiratában megjelent azon dolgozatról, melyben először kifejti álláspontját arra a kérdésre vonatkozólag: önálló tudomány-e a statisztika vagy csak módszer,

aztán a tudomány — melyet ő demológiának nevez — rendszerének áttekintését adja. E dolgozat, mely csak részét teszi egy a statisztikai seminariumról szóló értekezésnek (*Zeitschrift des königlich preussischen statistischen Bureau*, 1870 180. l), alapszik egy már 1851-ben megjelent értekezésen. Következőképp jelöli meg a statisztikai tudomány feladatát: »A népek és államok és azok részeinek — későbbben e helyett az emberi közületek — életét jelenségeiben megfigyelni és arithmetikailag felfogni és az okozati összefüggést ok és hatás között analytikailag kimutatni.« Bűnnek mondja azt a felfogást, mintha csak a külső természetben uralkodnának törvények. Az emberi társadalom élete is törvények szerint folyik le, ezeket a statisztika mutatja ki, mely ezáltal a társadalom physikájává és physiologiájává válik és így átmenetet képez az állam- és társadalomtudományoktól a természettudományokhoz. A statisztikának feladata: 1. a jelenségek megfigyelése; 2. az összefüggések kutatása; 3. az egyes behatások intenzitásának analytikai kimutatása. Engel ezután a három működés alapjait, a módszereket, az eszközöket, különösen a hivatalok szervezetét fejti ki, valamint az anyag tagolását, úgy mint a területet, a népet, az anyagi culturát, a szellemi, erkölcsi és vallási culturát, a társadalmi és politikai berendezéseket tekintve. Igen érdekesen foglalkozik itt a tünetek tanával, a mennyiben kimutatja, hogy ott, ahol pontos mérések nem lehetségesek, arra kell törekedni, hogy a tünetek bizonyos rendszerbe foglaltassanak, p. mely tünetekből lehet valamely nép jólétét vagy annak nyomorúságát megítélni. Főleg kimutatja, hogy a társadalomtudományoknak is a természettudományi módszert kell követniök, hogy a társadalmi test tanulmányozása a tudományos vizsgálódásnak ugyanazon ágait mutatja, mint az emberi testre vonatkozó tudományok. Hogy e módszert sikerrel alkalmazta, azt oly kiváló természettudósok, mint Liebig, Cotta stb. fentartás nélkül elismerték. A természettudományi rendszert alkalmazni kell az összes társadalmi jelenségekre. Engel Stein, Mohl úttörő vizsgálódásainak elismerése mellett végül azon következtetéshez jut, hogy nem egy új tudományra, egy úgynevezett társadalomtanra van szükség, hanem az összes emberi közületeket, tehát államot és társadalmat együtt kell az emberi közületek tudományában összefoglalni és e tudományt demographiának, ille-

tőleg demológiának nevezi. Engel utalván arra, hogy mindkét név már egyes írók által használtatott, a demológiát tartja helyesebbnek, mert hiszen nemcsak leírásról, hanem éppen a leírás segítségével a társadalmi élet törvényeinek felfedezéséről van szó. Az emberi közületekkel foglalkozó demologia a társadalmi tények vagy állapotok tudománya. Főleg, a mennyiben azok mérhetők, tehát a mérhető társadalmi tények és állapotok tudománya. Minthogy Engel a demológiát az egyes ember életcéljaira építi fel, ennek megfelelően rendszere három részre oszlik: a bölcséleti demologia, a positiv demologia és a gyakorlati demologia. Minden egyes rész tartalmát közli könyvek, részek, fejezetek szerint, egy nagy organonja a társadalmi tudományoknak, mely azonban messze túlterjed azon, a mi számokban mérhető. Ennek jellemzésére csak azt hozom fel, hogy van egy külön fejezet ezzel a címmel: Greater Britain, egy fejezet: a Burgszínház Bécsben, egy fejezet: A jezsuiták Nyugateurópában, egy fejezet: egy új jutalmazási rendszer a párisi világkiállításon. Munkáiban Engel maga érezte és kifejezésre juttatta a kifogásokat, melyek rendszere ellen felhozhatók és különösen a rendszerének conglomerat jellege ellen azzal védekezik, hogy más tudományok is régebben egy egészet képeztek, melyek ma mint külön tudományok szerepelnek. Az ő rendszeréből is lassanként elkülönülhetnek egyes önálló tudományok. Rendkívül szellemesen jellemzi Engel — és ezt szép graphikonban is feltünteti, — a területi közületek és a társadalmi, érdekközületek egymáshoz való viszonyát, miképen szakad el az egyén, mely csak érdekét követi, területi összefüggéstől, családtól, országtól, államtól! A demologia gyűjtse, mérje a társadalmi jelenségeket és vezessen az egyes tényekből a világtörvényhez. Ha a jól rendezett megfigyelések kellő száma rendelkezésre fog állani, akkor majd megjelen az a Humboldt Sándor, a ki az emberi társadalom megfigyeléseiből az emberiség Cosmosát fogja felépíteni.

Engel tudományos felfogásának jellemzésére még foglalkozni kell azon emlékbeszéddel, melyet 1876-ban a Budapesten tartott nemzetközi statisztikai congressuson a tudománynak akkor meghalt mesteréről — Queteletről — mondott. Előtte fekszik az emlékiratnak Engel által használt példánya, melyet valószínűleg az előadás rövidítése céljából sajátkezűleg jelölgetett. Hódoló tisz-

telettel szól Queteletről, kinek későbbben azzal óhajtott emléket állítani, hogy — a mint láttuk — a háztartási normalegységet nevééről nevezte el. Azonban e nagy tisztelet és elismerés nem gátolta Engelt abban, hogy emlékbeszédében bővebben foglalkozzék azzal, mekkora igazság rejlik Queteletnek azon tanaiban, melyek nevét híressé tették. A felelet, melyet Engel e kérdésre adott, mutatja egyúttal Engel tudományos hitvallását. Quetelet vizsgálódásainak súlypontja ama szabályszerűség kutatása, mely az embernek látszólag szabad akaratból származó cselekedeteiben, a statisztikai adatok tükrében láthatóvá válik és mely az ember szabad akaratát állító felfogással ellenkezni látszik. A büntetteknek, az öngyilkosságoknak stb. állandó budgetje, melyre Quetelet utal, a szabad akarat híveivel szemben a determinismus mellett döntött. Quetelet az emberi cselekedeteknek szabályszerűségét arra vezette vissza, hogy az emberek elhatározására állandó és változó körülmények hatnak; a tömegesen észlelt jelenségeknél a különös, esetről-esetre változó, egyéni tényezők elmosódnak, ellensúlyoztatnak és csak az állandóan ható tényezők jutnak kifejezésre. Így nagyszámú megfigyelés mellett az emberi cselekedetek szabályszerűséget mutatnak. Ezt a szabályszerűséget a nagyszámú megfigyelések sora juttatja leginkább kifejezésre. Azt is megállapította Quetelet, hogy az átlagtól való eltérések is határozott szabályszerűséget mutatnak, mely a Newton-féle binomialis sornak felel meg. Végül az ember physikai és szellemi tulajdonságai átlagából az átlagos ember fogalmát construálta, mintegy a Poisson által felfedezett, hibásan a nagy számok törvényének nevezett, a jelenségekben kifejezésre jutó társadalmi törvénynek egyéni megtestesítőjét. Engel constatálja, hogy Quetelet ezen tanai munkáinak elterjedésével a legnagyobb elismerésre tettek szert, későbbben azonban erős kételyeket támasztottak, végül pedig elítéltettek és túlhaladtattak, azon egynek kivételével, hogy a statisztikát exact matematikai alapra követtele fektettetni. Engel Quetelet felfogásának gyengeségeit behatóan feltárja. Elveti az átlagos ember fogalmát, mely sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem bír értékkel, első sorban már azért, mert fontos tényezők elhanyagolásán nyugszik, minek folytán a statisztikai abstractio értéke teljesen elvész. Az átlagos ember

elmélete túlságosan generalizáló felfogás eredménye, mikor pedig a társadalmi jelenségek kutatásánál épen a különösre kell súlyt fektetni és ha nem volna szó a statisztikáról, majdnem azt kellene mondani, hogy Quetelet itt inkább a deductiv módszer szerint jár el. E ponton Engel Quetelet elméletét hibásnak tartja. Azon sok ellenmondásra is utal, melynek Quetelet az akarat szabadsága tekintetében elfoglalt álláspontja, különösen pedig a bűnügyre való hajlam (*penchant au crime*), házasságra való irányzat (*tendance au mariage*) ki volt téve. Ellenben csatlakozik Quetelet azon tanához, mely szerint a statisztika nemcsak módszer, hanem önálló tudomány és csak sajnálatát fejezi ki a felett, hogy Quetelet egyes nyilatkozatokban a statisztika területét néha nagyon megszorította és tárgyává csak az államot tette, holott az más társadalmi alkatokra is vonatkozik, a mint Quetelet maga is »*Système social*«-ról beszél.

Oly tudós előtt, ki a német tudomány, a német bölcsélet emlőin nevelkedett, mint Engel, a Quetelet-féle *conceptio* hiányossága nem maradhatott észrevétlenül. Kant óta philosophiailag művelt fő nem helyezheti ellentétbe az akaratszabadságot a szükségyszerűséggel. Jól mondja Lange, a materialismus történetének írója, hogy Quetelet úttörő tanulmányai »a felvilágosodott német philosophusra nézve nem az akaratszabadság szempontjából érdekesek, mert az összes emberi cselekedeteknek empirikus feltételezettsége és szigorú causalitása, melyet Quetelet nem is mert teljesen állítani, Kant óta különben is teljesen bizonyos és jóformán ismert és elintézett dolognak tekintetik.«*) Ismert tény különben, hogy gondolkozásunk állandó elemeit könnyen elhanyagoljuk és csak a változókra fordítunk figyelmet.

Engel egyesítette az elméletet a gyakorlattal, egyesítette az egyetemes felé való törekvést, a nagy conceptiókat a mikroszkopikus részletmunka iránti türelemmel, az erős kritikai szellemet az alkotóképességgel. Az emberiség ama nehéz küzdelmében, hogy a társadalom szövevényes jelenségeinek causalis nexusát, az emberi élet kiszámíthatatlannak látszó görbéjének törvényeit megismerje, egyik győzelmes hadvezér volt. Úttörő, tele új

---

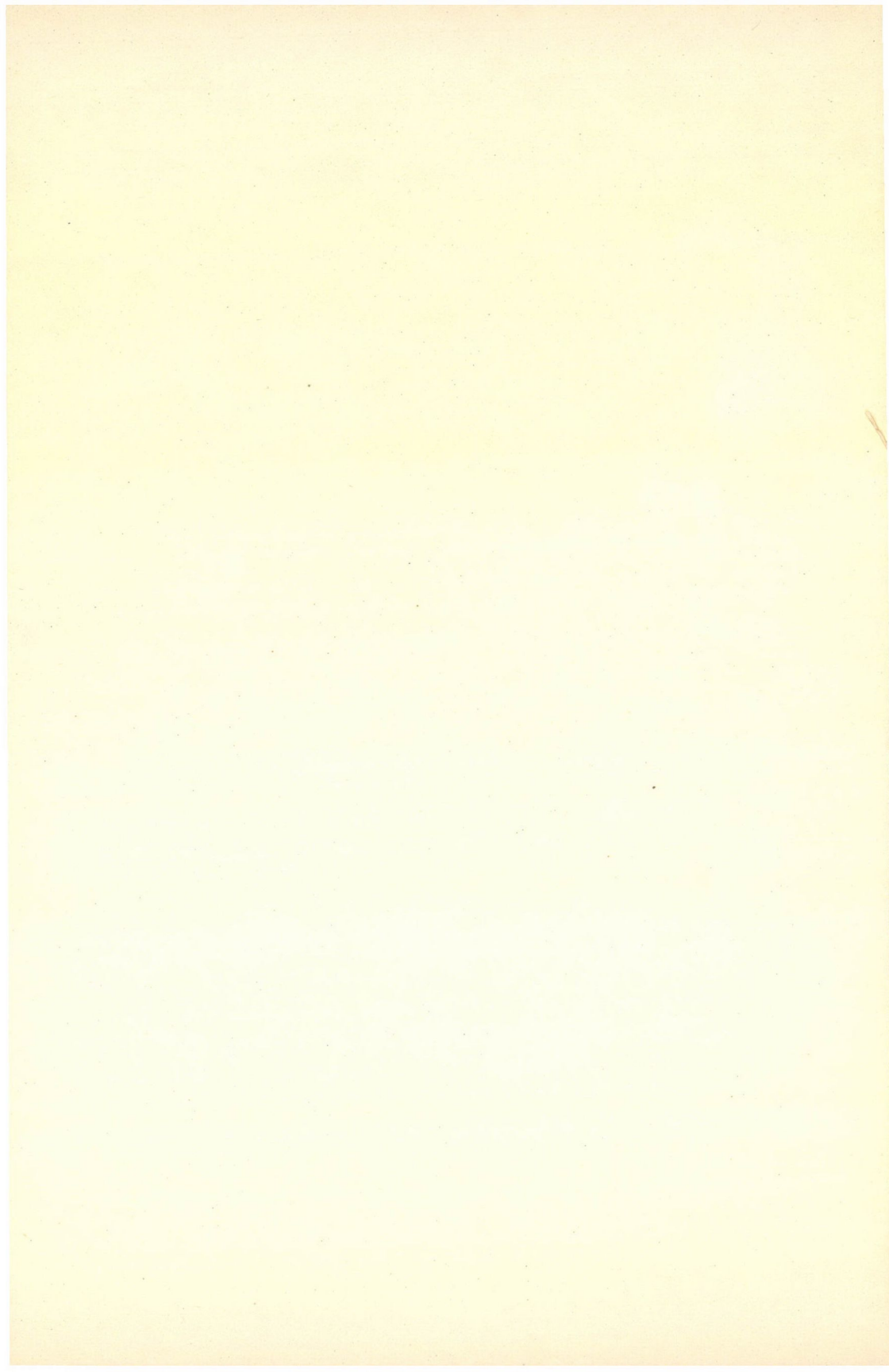
*) Lange, *Geschichte des Materialismus* (Iserlohn 1875). II. köt., 404. l.

eszmékkal, a német nagy szervező tehetségnek egyik képviselője. A Quetelet-ek, Engelek lehetővé tették megczáfolni Newton azon pessimistikus nyilatkozatát, hogy a csillagok járásának törvényeit meg lehet állapítani, de az emberi akarat — mint ő mondta »hóbort« — törvényeit hiába keressük. Engel hazánkhoz is vonzódott. Többekre buzdító hatással volt. Ezért ma nemcsak nagy elismeréssel, de rokonérzéssel is megemlékezünk róla.

	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncz József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérbatáky László</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Geiszt Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Telfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Agost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Agost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Stanb Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór J. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	l.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Búbics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dessi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrássik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Rátz István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor r. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 13. SZÁM.

LENGYEL BÉLA
RENDES TAG
EMLÉKEZETE

IRTA
ILOSVAY LAJOS
R. T.

FELOLVASTA 1916 MÁRCZIUS 20-ÁN

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1917

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	20 "
	III. Moróczy István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> t. tagtól	20 "
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	40 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	20 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	20 "
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	20 "
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztián</i> lev. tagtól	40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20 "
V. kötet.	I. Fábiny Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	40 "
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	60 "
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	30 "
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	50 "
	*VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	60 "
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	50 "
	XV. Ronay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	40 "
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	60 "
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	80 "

Lengyel Béla

LENGYEL BÉLA RENDES TAG EMLÉKEZETE

ILOSVAY LAJOS r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1916 márczius 20-án tartott ülésén.)

Hazánkban a mult század hatvanas éveitől kezdve, a tudományos ismeretek elsajátításához és továbbterjesztéséhez hozzá kapcsolódott a tudományok minden ágában, a természettudományokban is, a komoly vállalkozás önálló kutatásokra. Kezdünk részt venni a művelt nemzetek tudományos versenyében. Eredeti vizsgálataink nem mind világra szólnak, de tisztos tanúságot tesznek arról, hogy miként a politikai és gazdasági törekvésekben, azonképpen a tudományok művelésében is elhatározott szándékunk odáig jutni, a hol munkánk eredménye már nemzetközi mértékkel mérhető. A természettudományos munkálkodás fellendülésének ez időszakába esik a chemia egyik kimagasló képviselőjének: *Lengyel Bélának* fejlődése és működésének legnagyobb része, kit 1913 márczius 11-én veszítettünk el. Nekem jutott az a megtisztelő, de szomorú feladat, hogy az ő emlékezetét a tekintetes Akadémia színe előtt felelevenítsem és őszinte kegyeletünk adóját lerójam; nekem, a ki a Megboldogultnak tanítványa, az 1875/76-ik tanévben mellé rendelt segédje voltam és a kit később, mikor a tudományos és közművelődési feladatok közössége hozzá közelebb vitt, barátságával ajándékozott meg. Abból a 43 esztendőből, a melyet ő a budapesti tudományegyetem, a tudomány és a magyar közművelődés ügyének szolgálatában töltött, 41 évnek közvetetlen szemlélője voltam és nagyon szerencsésnek érezném magamat, ha megemlékezésem

róla, méltó lehetne az ő eredményekben gazdag munkásságához, melynek éltető ereje és végső célja mindég a magyar nemzet becsületének öregbítése volt.

Ebesfalvi dr. Lengyel Béla 1844-ben, januárius 4-én született Körösladányon. Nagyatyja, Békésvármegyének tiszti ügyésze, az emberi jogokról szóló tanításokat úgy gyakorolta, hogy a vármegyének lakossága őt az »igazságos« jelzővel tüntette ki. Atyja, a ki gazdatiszt volt, rövid ideig irányíthatta fiának nevelését, mert 1852-ben, helytelenül adagolt gyógyszerből, mérgezés áldozata lett, 38 éves korában. Anyja, *Schrot Agnes* mindenét pénzzé téve, 1854-ben Pestre költözött, hogy fiát taníttathassa. Pesten 1855/56-ban beiratkozott a főreáltanodába, mely akkor, s még jó sok ideig, csak hat osztályú volt.¹⁾ Középiskolai tanulmányait általában kitűnő eredménnyel végezte. Már a reáltanodában főleg a chemia érdekelte, melylyel gyakorlatilag is foglalkozott, még pedig olyan sikerrel, hogy *Preisz Móricz*, a chemiának nagy-érdemű tanára, a legszebb reményeket fűzte kedvelt tanítványának fejlődéséhez. A főreáltanodát elvégezván, kitűnő bizonyítványának alapján, a polytechnikumon a mérnöki szakosztály második évfolyamába vették fel. Tanulmányait a polytechnikumon jó eredménnyel folytatta, de mint a mérnöki szakosztály hallgatója is folytonosan érdeklődött a chemia iránt és az 1865/66. tanévben, mikor a polytechnikumon a mérnöki szakosztály ötödik évfolyamába lépett, beiratkozott a tudományegyetemre is, hogy a chemiával tüzetesebben foglalkozhassék. A chemiai gyakorlatokban elért sikere megérlelte benne azt a gondolatot, hogy pályát változtat. E szándékát elősegítette *Than Károly* is az által, hogy az egyik vegyész növendéki ösztöndíjat neki juttatta. Az a tudományos szellem, a melyet *Than Károly* honosított meg a tudományegyetem chemiai intézetében, eldöntötte *Lengyel Béla* sorsát is. A mérnöki tudományokkal véglegesen szakítva, minden erejét a chemiának szentelte. Ezt annál nagyobb becsvágygyal tette, mert *Than* meggyőződésén alapos elméleti készségről, meglepő ügyességéről és kitartásáról a kísér-

¹⁾ A reáliskolákat 1875-ben fejlesztették ki 8 osztályuakká.

letezésben, saját kutatásaiban bizalmas munkatársává avatta. Szép előmenetelét és nagy szorgalmát *Than* azzal jutalmazta, hogy az 1866/67-ik tanévre tanársegédnek neveztetette ki. Ebben a minőségben töltötte el még az 1867/68-iki tanévet is.

Tanársegédi ideje alatt alkalma nyílt előadói tehetségének bemutatására is. Előadást tartott a kir. magy. Természettudományi Társulat szakülésein a chlor-durranó-gáz czélszerű előállításának módjáról, a gázok átömléséről kolloid anyagokon; ismertette Stas vizsgálatait a vegyi arányok törvényeinek és az atómsúlyoknak egymáshoz való viszonyáról, valamint előadásokat tartott *Than* helyett is, a ki abban az időben sokszor gyöngéledett.

Lengyel Béla tanársegédi éveiben főleg elemzési módszerekkel és alkalmazásukkal foglalkozott. E tanulmányoknak hasznát látta mezőgazdaságunk, mert a kir. magyar Természettudományi Társulattól 1866-ban kitűzött pályakérdés megoldására elég erősen érezvén magát, öt magyar búzafaj chemiai elemzését végezte; de hasznát látta maga is, mert búza-elemzései is hozzájárultak, hogy 1868-ban a debreczeni gazdasági tanintézet chemiai tanszékét ő nyerje el. Mielőtt azonban tanszékét elfoglalta volna, az elméleti ismereteinek kibővítésére kínálkozó alkalmat felhasználta és állami ösztöndíjjal Heidelbergbe ment, hova őt is, mint a világ minden részéből annyi mást, *Bunsen*, a chemiai elemző módszerek híres mestere vonzotta. *Bunsen*en kívül még *Kirchhof G.*, *Helmholtz* és *Kopp* kötötték le érdeklődését. Az 1868/69-ik tanév második felében már önálló kutatást végzett *dr. Emmerling A.-val*, *Bunsen* egyik tanársegédjével társulva, és segédkezett *Bunsennek* a rhodium-vegyületek előállításában. *Bunsen* felismervén *Lengyelnek* kiváló tulajdonságait, felajánlotta neki az időközben megüresedett előadási tanársegédi állást, melyet ő a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister beleegyezésével el is fogadott és magát a Debreczenben vállalt kötelezettsége alól fölmentette. Az 1869/70-ik tanévben tanársegédi teendői gátolták önálló, tudományos feladatok megoldásában; a rendelkezésére maradt szabad időt arra használta fel, hogy készüljön a bölcsészettudományi szigorlatra, melyet Heidelbergben le is tett.

1870-ben a német-francia háború véget vetett heidelbergi tartózkodásának. Visszatérve, megszerezte a magántanári képe-

sítést a tudományegyetemen. E minőségében két féléven át tartott előadást. 1870-ben, december 6-án a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minster segédtanárrá léptette elő azzal a megbízással, hogy *Than Károlyt*, a kit a tudományegyetem rohamos fejlődése következtében felszaporodott munka már nagyon igénybe vett, mind az elméleti, mind a gyakorlati oktatásban segítse. 1872 július havában Ő felsége ny. rk. tanárnak nevezte ki. Munkakörébe tartozott, hogy a gyógyszerészetan-hallgatóknak a gyógyszerészi chemiából, valamint a chemiai analysisből tartson előadásokat. Nyilvános rendkívüli tanársága 1877-ig tartott, mikor nyilvános rendes tanárrá lépett elő.

Lengyel Bélának tudományos munkásságát méltatni akarván, nem szeretnék abba a hibába esni, a melybe nálunk, akarva, nem akarva, sokan beleesnek az által, hogy valamely külföldi nagyságot vesznek mértékül s vele mérik a mi tudósunkat. Ez az eljárás se nem igazságos, se nem méltányos. Nem igazságos azért, mert különböző életviszonyok között működő egyéneket tárgyilagosan összehasonlítani lehetetlen; nem méltányos azért, mert nálunk főleg azokban a tudományágakban, a melyeknek képviselői kötelesek az élet szükségleteit nagyon is szemmel tartani, minthogy az államnak, a polgároknak felelősek azokért, a kik vezetésük alól kikerülve, gyakorlati pályán fognak működni, sok olyan munkát kénytelenek elintézni, a melyek a tudományos foglalkozást erősen korlátozzák. Akkor, a mikor *Lengyel Béla* hazatért, a külföldön már meglehetősen szétváltak a chemiának egyes irányai; az elméleti, a szervetlen és szerves chemiának, a thermochemiának, a chemiai analysisnek, a gyógyszerészi chemiának már minden nagyobb egyetemen önálló művelői és előadói voltak; azonban hazánk egyetlen egyetemén, mindezeknek a terjedelmes és egyenként is fontos részeknek ellátására, csak egy tanári állással rendelkezett. Ez még hagyján, ha az a tanár egészen tanári hivatásának élhetett volna. Ámde az igazgatás, a különféle előkészültségű növendékeknek foglalkoztatása, a tanárjelölteknek vezetése, a kémszereknek, üveg- és porcellántárgyaknak megrendelése és gondozása is azt az egy tanárt terhelte. Igaz, hogy két tanársegéd és két ösztöndíjas vegyész-

növendék is osztozkodott munkájában: de ezek, a kiknek már az előkészítés is elég munkát adott, még többnyire tapasztaltalanok voltak és saját jövőjüknek megalapozása is megosztotta figyelmüket, a tanárt nem támogathatták olyan mértékben, mint a milyenben kívánatos lett volna, hogy se a tanítás, se a tudományos buvárkodás érdeke ne szenvedjen. Ezen az áldatlan helyzeten kívánt segíteni a közoktatásügyi kormány, mikor *Lengyel Bélának* a segédtanári állást szervezte és a mikor őt a ny. rk. tanári kinevezésre előterjesztette. A szándék nagyon is jó volt, de arra senki sem gondolhatott, hogy közművelődésünk gyors fejlődése következtében a hallgatóság annyira megszapordhatik, hogy a terhen, a munkának kétfelé osztása már nem sokat könnyíthet, sőt nemsokára bekövetkezhetik, hogy a két tanszék a tanítás követelményeit valahogyan csak kielégítheti, de a hely elégtelensége miatt arról már le kell mondania, hogy hathatósabb tudományos munkásságot fejtsen ki.

Az, a ki a viszonyokat közelebbről ismerte, elég jól tudta, hogy *Lengyel Bélának* segéd-, illetőleg ny. rk. tanárrá történt kineveztetése, a chemiai intézet igazgatására nézve eredményel járt, de azt is tudta, hogy az ő munka- és jogkörének kitágítása munkaerejének érvényesülését nem mozdíthatta elő, mert ennek két fontos feltétele: a helylyel és pénzzel való szabad rendelkezés, hiányzott. Eléggé ismeretes az is, hogy a budapesti tudományegyetemnek első korszerű tudományos intézete, a chemiai intézet, alig négy évi használat után már szűknek bizonyult és 1888-ban a helyszűkén már csak úgy lehetett segíteni, hogy *Lengyel Bélát*, a vezetése alá beosztott gyakornokokkal együtt, a természettudományi épület első emeleti helyiségeibe költöztették át, melyek mind a tanításra, mind a kutatásra teljesen alkalmatlanok voltak. Itt töltött el 21 évet, türelemmel várva a körülmények jobbra fordulását. Ez azonban csak akkor következett be, mikor a kir. József-műegyetem építkezése a budai oldalon már annyira haladt, hogy a chemiai laboratóriumok új otthonukba beköltözhettek. A felszabadult helyiségek *Lengyel Béla* rendelkezésére állottak ugyan, azonban az átalakítási munkálatokat csak a physikai laboratóriumok kitelepítése után fejeztethette be. Nagy energiával látott hozzá, hogy a műegyetem chemiai és physikai munkálatokra épült helyiségeiből egységes terv szerint

átalakított, korszerű intézetet létesítsen. E törekvésében a közoktatásügyi miniszter jóakarattal és nagy anyagi áldozattal segítette. A feladatot aránylag rövid időn megoldotta és az 1909/10-ik tanévet végre olyan intézetben kezdhette meg, mint a milyenről egykor álmodott.

A kedvezőtlen viszonyoknak ellenére *Lengyel Béla* olyan munkásságot fejtett ki, a melylyel érdemeket szerzett mind a kortársak, mind az utókor elismerésére. Munkatervében tudományos életünk, felső oktatásügyünk, közművelődésünk szükségletei irányították. Tekintve, hogy a M. T. Akadémiához legközelebb állanak azok az érdemei, a melyek az Akadémia kapuját nyitották meg előtte, először tudományos munkásságának méltatására törekszem.

Lengyel Béla a kísérleti chemiának volt sikerekben gazdag művelője. Az elméleti chemia csak annyiban érdekelte, a mennyiben az elméletek ismerete, a szaktudós tudományos műveltségének kiegészítéséhez feltétlenül szükségesek. Mint a kísérletezésnek elsőrendű mestere, nem idegenkedett a legbonyolultabb készülékeket igénylő feladatoktól sem. Kutatásainak tárgyát különösen a szervesetlen chemia köréből választotta. Vizsgálatainak körülményeit mindig szabatosan írta le. Azt, a mit ő látott, láthatta és láthatja mindenki, mert a jelenség előidézésének részleteiből semmit sem hallgatott el, a sejtésnek sohasem adott táplálékot.

Nagy segítségére volt, hogy az üveg anyagán kénye-kedve szerint annyira uralkodott, hogy nála az üveggel való bánás mestersége már művészetté finomult. Erős falú, akár több literes gömböket alig tizedszázalékos különbséggel fújt és csöveket, a melyekben rendkívül ritkított levegőben, vagy különféle gázokban előidézett fényjelenségeket kellett észlelnie, meglepő könnyűséggel készített. A sorsnak e ritka adományával tudott is élni, miről tanuskodnak szép tanulmányai a gázok színeképéről. Túlzás nélkül mondhatom, ha arra lett volna utalva, hogy önfentartását tudományos üvegeszközök készítésével biztosítsa, még a hazai csekély fogyasztás mellett is tetemes vagyonra tehetett volna szert.

Lengyel Béla Heidelbergben *Emmerling A.-val* társulva, annak a feladatnak megoldásával foglalkozott, hogy a carbonylsulfidból chlor hatására létesíthető-e carbonylchlorid? Minthogy a kémhatás lefolyása se közönséges, se magas hőmérsékleten nem volt kielégítően eredményes, megkísérelték chloroformból készíteni carbonylchloridot. Céljukat elérték chromsavval végzett oxidálás által, mikor chlorfejlődés közben a chloroform nagy százaléka változható át carbonylchloriddá. Így aránylag könnyen elégséges tiszta terméket állítva elő, meghatározták egy pár physikai állandóját. E munkálat végzése mellett *Lengyel Béla*, *Bunsen* megbízásából előállította még a rhodiumnak néhány új vegyületét is.

Hazatérése után, úgy látszott, mintha tanulmányainak tárgyát jövőben a szerves chemia köréből választaná: azonban azt a közleményét, a melyben az acetonnak egy új áminjáról számolt be, más, hasonló tárgyú vizsgálata nem követte. Visszatért a szervetlen chemia területére és sajátkészítésű eszközzel a nitrogénoxid sűrűségét határozta meg. Kísérleteivel azt akarta eldönteni, hogy a nitrogénoxid molekula összetételét NO helyett nem inkább NOH képlettel kellene-e jelölni. Ugyanis: ha NOH képlet helyes, akkor az a tétel, hogy »a vegyületek molekulájában az alkotó részek egyenlő vegyértékűek«, alkalmazható a nitrogénoxidnak nevezett vegyületre is; ha azonban NO a helyes molekula-képlet, akkor ez a vegyület az általános tétel alól kivétel. *Lengyel Béla* kísérletei azt bizonyították, hogy a nitrogénoxid kivétel. A gáz sűrűségét a hidrogén sűrűségére mint egységre vonatkoztatva, 15·18-nak találta 15·00 helyett; míg ha NOH képlet volna helyes, a sűrűség számértékének 15·5-hez kellett volna közelebb lenni.

E dolgozat ellen elvi tekintetben az a kifogás tehető, hogy a hidrogén hiányát a nitrogénoxidban csak kényes physikai eljárás eredményeiből következtette, a helyett hogy ezt, már a sűrűség meghatározása előtt, chemiai úton eldöntötte volna.

Érdekes vitás kérdéshez szolgáltatott adalékot és erős bizonyítékot a hidrogén színképek tanulmányozásával. *Plücker* és *Hittorf*, továbbá *Wüllner* azt állította, hogy a hidrogénnek két-féle színképe van, a szerint, a mint a nyomás, mely alatt a gáz

van, és a hőmérséklet, melyre a gázt hevítik, változik. *Lengyel* fölötté fáradságos kísérletekkel megállapította, hogy a hidrogénnek csak egy színképe van, hogy a kis nyomás alatt lévő hidrogén színképét a szénhidrogének sok csíku színképe idézi elő, s végre hogy a hidrogént, a közönségesen követett eljárások szerint, nem lehet oly tisztán előállítani, hogy kis nyomás alatt a hidrogén jellemző vörös, zöld és kék vonalán kívül más vonalak is láthatók ne volnának.

A gázok színképének vizsgálatára ismét visszatért és meglepő eredményeket közölt a Magyar Tudományos Akadémiának 1878 október 21-én tartott ülésén, melyen mint levelezőtag »Néhány gázkeverék színképi vizsgálata« címmel adta elő székfoglaló értekezését. A kérdés, melyre feleletet várt, ez volt : Miként változik a színkép, ha nagyfeszültségű elektromos áram gázelegyeken hatol keresztül ? Gázelegyei voltak : hidrogén oxigénnel, hidrogén nitrogénnel és oxigén nitrogénnel.

Megfigyelései szerint a gázelegyek színképeinek intenzitása nem arányos a gázok mennyiségével. P. o. Ha az elegyben 88% oxigén, 12% hidrogén van, előbb a hidrogén színképe jelenik meg és az oxigéné csak akkor villan fel, mikor a gázelegyre ható nyomás 18 mm. De az elegy összetételétől is függ a színkép megjelenése. A hidrogén meg oxigén elegyére ható nyomást annál kisebb mértékben kell csökkenteni, hogy az oxigén színképe is látható legyen, mennél több oxigén van jelen a hidrogénhez képest. Figyelemreméltó, hogy ha a gázelegyben két térfogat hidrogénre egy térfogat oxigén jut és az elegy nagyobb nyomás alatt van, vízgőz keletkezik, minek következtében két gáz és vízgőz alkotja a rendszert ; de ha a gázelegyre ható nyomás csekély, vízgőz nem keletkezik.

Hidrogén meg nitrogén elegyében is a hidrogén színképe előbb jelenik meg, mint a nitrogéné, még akkor is, mikor a hidrogén mennyisége sokkal kisebb, mint a nitrogéné. Különben mennél több nitrogén van az elegyben, annál gyorsabban jelenik meg színképe.

Nitrogén meg oxigén elegyében előbb a nitrogén színképe tűnik fel ; ha a gázelegyre ható nyomás csökken, kezd az oxigén színképe is mutatkozni, de csak a vörös és a zöld csíkok láthatók, a kék láthatatlan. A nitrogén színképében előbb a kék csík látszik ;

ha a nyomás csökken, a kékhez járulnak a zöld, sárga, narancs és vörös csíkok is.

Ezek szerint a színekép minősége függ a nyomástól is. Általában az alacsonyabb nyomás alatt lévő elegyek színeképe fejlettebb. Legtöbb esetben teljesen fejlett színeképe csak egyik gáznak van; a másiké vagy egészen hiányzik, vagy csak egyes csíkjai jelennek meg. Különösen feltűnő ez a nitrogén meg az oxigén elegyének színeképében. Nagyobb nyomás alatt a nitrogén, kisebb nyomás alatt az oxigén színeképe látszik jobban. Ez az oka, hogy ha a gázelegyre ható nyomást csökkentjük, a nitrogén színeképe gyorsabban jelenik meg, mint az oxigéné; viszont kis nyomás alatt a nitrogén színeképe tűnik el gyorsabban.

Abból a tapasztalatból, hogy egyik gáz színeképe még akkor is gyorsabban jelenik meg, mint a másiké, mikor mennyisége viszonylag kevesebb, azt következteti, hogy a gázok az elektromosságot nem egyenlő mértékben vezetik. Legjobban vezeti a hidrogén, utána következik a nitrogén és leggyengébben vezeti az oxigén. Ezért jelenik meg a hidrogén meg az oxigén, valamint a hidrogén meg a nitrogén elegyének színeképében előbb a hidrogéné; a nitrogén meg az oxigén elegyének színeképében pedig a nitrogéné. Abból, hogy kis nyomás alatt lévő nitrogén meg oxigén elegyének színeképében a nitrogén színeképe gyorsabban eltűnik, mint az oxigéné, azt következteti, hogy nyomás változtatásakor a gázok az elektromos áram áthatolásával szemben különböző fokú ellenállást fejtenek ki.

Lengyel Bélának a gázok színeképére vonatkozó tanulmányai csak megerősítik azt a véleményt, a melyet először *Bunsentől* hallottam, hogy a milyen hatalmas eszköze a kutatásnak a spektroszkóp, éppen olyan bizonytalan is, ha a kutató nem elégséges elővigyázattal használja.

Meglepő eredménnyel végződtek azok a vizsgálatai is, a melyeknek célja volt a Geissler-féle csövekben észlelhető utóvilágítás okát kideríteni. Kísérleteit egyszerű, vagy összetett gázt tartalmazó csövekkel végezte. E gázok voltak: oxigén, levegő, levegő meg oxigén elegye, nitrogén, dinitrogénoxid, nitrogénoxid, nitrogéndioxid és salétromsavgáz.

Tiszta oxigén jelenlétében utóvilágítást nem észlelt; utóvilágítást csak akkor látott, ha az oxigént nitrogénnel, vagy szén-

dioxiddal elegyítette. A nitrogénnek oxidált termékei jelenlétében sem mutatkozott utóvilágítás addig, a míg az elektromos áram e vegyületeket el nem bontotta. Az utóvilágítás a Geissler-féle cső olyan részeiben is látszott, a melyek az elektromos áram közvetlen áthatolásán kívül estek. Az utóvilágítást a terpentinolaj gőze megakadályozza. Véggövetkeztetése az, hogy a Geissler-féle csövekben észlelhető utóvilágítás és a foszfor világítása, foszforeszkálása között hasonlóság van. Eddigi kísérletek szerint a foszfor csak oxigéntartalmú gázkörben világít, mikor az oxigén részben ózonná változik át, tehát jogosult az a feltevés, hogy mind az utóvilágításnak, mind a foszforeszkálásnak oka közös, nevezetesen: mind a két esetben az oxigén részben ózonná változik, mely átváltozás fényfejlődéssel jár.

Minthogy a hidrogén és a gázelegyek színképének, valamint az utóvilágításnak tanulmányozásához használt csövekben a gázt *Sprengel*-féle szivattyúval ritkította, mely szerfelett lassan működött, szükségét látta olyan szivattyút szerkeszteni, a mely gyorsabban és önműködőleg végezze el a ritkítást. A közkézen forgó szivattyúk közül a *Boltwood*-féle higany-légszivattyút találta legalkalmasabbnak a módosításra. Módosított szivattyújával másfél literes üvegcsővekben 3—4 óra alatt a levegőt annyira bírta ritkítani, hogy bennük a *Röntgen*-féle sugarakat már észlelhette. Ugyanakkor a *Röntgen*-féle csöveket is olyan kedvezően módosította, hogy csöveinek hatásfoka 45%-kal haladta meg a kereskedésbeliek hatásfokát.

Lengyel Béla szándékozott a sok érdekes kémhatásra használható hydroxylámin chemiai sajátságait tüzetesen tanulmányozni. E végett nagyobb mennyiségű hydroxyláminsóra lett volna szüksége. Minthogy a *Lossen*-féle eljárást nagyon körülményesnek és a reáfordított munkához képest hálátlannak találta, hozzálátott egyszerűbb és gazdaságosabb módszer kidolgozásához. Kutatása sikerrel járt. Azt tapasztalta ugyanis, hogy nitrátokból, legegyszerűbben káliumnitrátból, sósavas közegben, szemecskézett ónnal, eléggé kielégítő mennyiségben keletkezik hydroxylámin, mely az oldatban mellette lévő egyéb termékektől elválasztható, ha a változatlan salétomsavat zinkkel ammoniává redu-

kálja. A zink a feloldott ónot is kiválasztja, még pedig újabb mennyiségű káliumnitrát feldolgozására hatékonyabb állapotban, mint a milyen volt a szemecskézett ón. A keletkezett sósavas hydroxylámin elkülönítése az ő eljárása szerint is elég körülményes és nagy veszteségekkel kapcsolatos. E vizsgálatának legfontosabb eredménye, hogy megdöntötte azt a téves tanítást, mintha nitrátokból, sósavas közegben, ónnal, csak ammonia keletkeznék, ellenben hydroxylámin nem.

Mihelyt az elektromos áramot chemiai reakciók végzésére könnyen lehetett használni, ő azonnal megkísérelte alkalmazását és pár esetben rendkívül kedvező eredményt.

E kísérleteinek meglepő eredményeként írt le 1893-ban egy szenet és ként tartalmazó vegyületet tricarbonsulfid néven, mely egyike a legérdekesebb sajátosságú testeknek. Ehhez a vegyülethez akkor jutott, a mikor arra nézve végzett kísérleteket, hogy vajjon a széndisulfid, mint hőeltűnéssel keletkező vegyület, az ívfény hőmérsékletén egészen-e, vagy csak részben disszociál, ha a széndisulfid gőzét az ívfény környezetéből lehetőleg gyorsan eltávolítja. A tricarbonsulfid előállítása nagy óvatosságot követel. Keletkezésének legkedvezőbb feltétele, hogy az ívfényt inkább kis feszültségű és nagyobb intenzitású árammal létesítsük, mint megfordítva. A tricarbonsulfid sötétpiros folyadék. Már közönséges hőmérsékleten párolog. A meglehetősen nagy fajsúlyú folyadék forráspontját nem határozhatta meg, mert mielőtt forrni kezdett volna, már megszilárdult. Lassanként megszilárdult akkor is, ha hőmérsékletét lassan fokozta; de ha hőmérsékletét gyorsan emelte 100—120 C°-ra, robbanással változott át fekete, üvegszabású, szemecskés törésű, szilárd terméké. Csökkentett nyomás alatt 60—70 C°-on részben átdesztillál, részben megszilárdul. Közönséges hőmérsékleten több hétig tart, míg a szilárd, polimer-módosulatba jutás bekövetkezik.

A tricarbonsulfidból a hexabromidot és a hexachloridot, a hexabromidból pedig a dibromoxidot állította elő. A tricarbonhexabromiddal megkísérelte a tricarbondisulfid szerkezeti képletét megállapítani. E vizsgálatainak eredményét összefoglalta abban az értekezésében, a melylyel, mint az Akadémia rendes tagja,

1894 június 18-án széket foglalt. Szerinte a tricarbondisulfid a methylacetylenhez hasonló szerkezetű, minélfogva molekulájában egy kénatómnak bromsulfyl (SBr) alakban kell jelen lenni. E tanulmányai arra indították, hogy felelevenítse *Kolbénak* a mult század hatvanas éveiben nyilvánított azt a nézetét, hogy a szénatóm vegyértékei nem egyenlő értékűek, és feltegye, hogy a szénatómnak csak két-két vegyértéke egyenlő értékű egymással. E föltevással ugyanis okát adhatja annak, hogy a széndisulfidban egyik kénatóm felvehet olyan sajátságot, a melynél fogva brómmal, vagy chlórral egyesülhet, ellenben a másik nem.

Általános érdeklődést keltett egy másik közleménye is 1896-ban, melyben leírta, hogy 70—80 voltos és 10—18 ampère-es árammal egyszerre kb. 15 g. fémes calciumot is előállít. Ez olyan nagyszerű siker volt, a melyhez hasonló, eladdig egyetlen buvár fáradságát sem jutalmazta.

Ekkora tömegű calciumhoz aránylag könnyen jutva, világos, hogy a calcium physikai és chemiai sajátságairól megbízhatóbb adatokat közölhetett, mint közöltek elődei. A calciumhydridnek, a calciumnitridnek első előállítása, sajátságaiknak megismertetése az ő nevéhez legalább is annyi, ha nem több joggal fűződik mint a *Moissanéhoz*. A nagyobb tömegű fémes strontium előállításáért járó érdemből is jogos részre támaszthat igényt *Moissan-nal* szemben.

Némely testnek rádióaktiv, azaz önsugárzó sajátságáról közölt jelentések reáirányították *Lengyel Béla* figyelmét is e kor-szakos fölfedezésre. Mondhatjuk, hogy nálunk főleg ő és néhány tanítványa érdeklődött jobban e kétségtelenül új és megkapó jelenség iránt, melynek tanulmányozásához mohón láttak hozzá a kutatók, minthogy mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben fölötte értékes eredmények ígérkeztek.

1898 október 17-én tett jelentést a Magyar Tudományos Akadémiának azokról a megfigyeléseiről, hogy néhány gáz hat a fotografuslemezre. Mikor e kísérleteket megkezdette, tulajdonképpen azt akarta megállapítani, hogy a fémes calcium nem lövel-e ki olyan fénysugarakat, a melyek iránt a fotografuslemez érzékeny. A calciumot az oxidálástól védeni akarván, üvegtölcsérrel borította le és a tölcserbe, lassú áramban, széndioxidot bocsátott.

Több óra múlva a calcium alatt az érzékeny lemezen nem látszott változás, míg körülötte hatás mutatkozott. Ebből a kísérletből kiderült, hogy a calcium nem lövel ki radioaktív fénysugarakat, de a széndioxidgáz hat a fotografuslemezre, miből következik az is, hogy a hatást nem valamely láthatatlan fénysugárnak, hanem chemiai tényezőnek kell tulajdonítani. E feltevésnek bizonyítására sok kísérletet végzett különféle gázokkal. Kísérleteinek eredményeképpen kimondotta, hogy az érzékeny fotografuslemezre a redukáló gázok hatnak, míg a közömbös, vagy éppen oxidáló gázok hatástalanok. Tételei helyességének bizonyítására újabb irányú kísérleteket kellett végeznie, melyekből azt a következtetést vonta le, hogy a redukáló gázak az ezüstbromidra úgy hatnak mint a napfény, t. i. az ezüstbromidot a fotografálásban használatos előidézőkkel redukálhatóvá teszik; valamint ugyanilyen változást idéznek elő rajta azok a fémek is, a melyek híg savakkal hidrogént fejlesztenek.

Lengyel Bélának észleletei egytől-egyig helyesek voltak, magyarázata ellen azonban erős kifogást emeltek. Voltak buvárok, a kik a hatást fémgőzőknek tulajdonították, de volt olyan is, p. o. *Russel*, a ki a hatásokat a hidrogénperoxidban kereste. A dolog mibenlétét *Lengyel Bélának* egyik tanítványa, *Légrády Erzsébet* derítette fel, bebizonyítván, hogy a fény iránt érzékeny lemezen a hatást nem fémgőz, nem hidrogénperoxid, hanem a fémtől ionizált hidrogén létesíti.

A radioaktív jelenségek tanulmányozása készítette elő a rádium felfedezéséhez vezető utat. Abban a rádiumvegyületben, a melyet *Curie-ék* kezdetben vizsgáltak, még sok bárium volt. Valami új elemi test jelenlétére csak abból a tapasztalatból következtettek, hogy a báriumvegyületnek részleges átkristályosításával fokozódott a termék aktiv sajátsága. *Lengyel Béla* abból a megfigyelésből indulva ki, hogy a földfémek sulfidjai csak akkor foszforeszkálnak, ha a sulfidhoz idegen anyag keveredett, azt következtette, hogy a testek radioaktív sajátsága hasonló jelenség a foszforeszkáláshoz. Minthogy pedig a radioaktív báriumvegyületet uránérczből állították elő, sőt *Curie-ék* eleinte olyan radioaktív készítménnyel dolgoztak, a melynek színeképében csakis a bárium csíkjait látták, megkísérelte báriumvegyületből, uránvegyület segítségével állítani elő radioaktív anyagot. E végett

aetherből kikristályosított uránylnitrátot kevés báryumnitráttal olvasztott össze ívfényben, az olvadékot feloldotta híg sósavban és az oldatból a báryumot kiválasztotta kénsavval. Ez a báryumsulfát sokkal erősebben hatott a fotografuslemezre, mint az uránvegyület, miből hajlandó volt feltenni, hogy a rádium talán nem is új elem, hanem a báryumnak valamely módosulata.

A tények rövid idő múlva meggyőzték feltevésének tarthatatlanságáról. De nemcsak ő volt, a ki így gondolkozott. Ezt a nézetet vallotta akkor, az 1912-ben szerencsétlenül elhunyt *Erdmann H.*, a berlini műegyetem kitűnő hírnévnek örvendő tanára is. Csak később ismerték fel, hogy a rádium α és β sugarai közül a β sugarak jobban hatnak a fotografuslemezre, mint az α sugarak; csak később tudtuk meg, hogy az urán α sugarakat, míg a belőle keletkező urán α , β sugarakat lövel ki; csak későbbben vált ismeretessé, hogy ha uránvegyületeket aetherből kristályosítunk ki, az uránylnitrátnak hatása a fotografuslemezre ideiglenesen azért szűnik meg, mert az urán α , mely az uránból keletkezik, rövid időn belül visszaalakul uránná; valamint az is csak később tudódott ki, hogy ha uránylnitrát-oldatot kevés báryumchloriddal elegyítünk és az oldatból a báryumot sulfat alakjában kiválasztjuk, az oldatban lévő összes urán α a báryumsulfáttal válik ki.

Nem kételkedem, hogy ha *Lengyel Béla* vizsgálatait zavartalanul tovább folytathatja, az urán α -re reábukkant volna. Hiszen ma már tudjuk, hogy az urán α -et szakasztott úgy választják le báryumsulfáthoz elegyedve, mint a hogy ő választotta le az uránnál radioaktívabb báryumsulfátot.

Igazolásul annak, hogy *Lengyel Béla* elég jó irányban végezte vizsgálatait, még csak azt említem meg, hogy ő radioaktív ólmot is állított elő.

Érthető, hogy az az élénk érdeklődés, a melylyel *Lengyel Béla* a radioaktív jelenségek vizsgálata érdekében megindult mozgalmat kísérte, átszármazott tanítványaira is, a kik közül különösen *dr. Weszelszky Gyula* fejtett ki a nemzetközi irodalomban is kellően méltányolt munkásságot.

Tekintve, hogy sok esetben az ásványos vizek és iszapok gyógyító hatásának okát kielégítő módon magyarázni nem tud-

ták, sokan szinte megkönnyebbülten lélekzettek fel a radioaktív anyagoknak, de különösen az emanátiónak felfedezése után. Azt vélték, hogy a forrásszellemet, mely századokon át ide-oda bujkált, végre sikerült leleplezni. Az idő fogja kideríteni, hogy a titok kulcsa kezünkben van-e már. Egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy sok elhíresedett ásványos víz radioaktív és a hatást az emanátiónak tulajdonítják. *Lengyel Béla* a csízi jódbrómforrás gázait, vizét és iszapját megvizsgálva, azt találta, hogy a víz és az iszap radioaktív. A gázban az emanatiót vagy az emanátiónak bomlástermékét : a heliumot nem találta ugyan meg, de megállapította benne az argon jelenlétét. Radioaktívnak találta a buziási ártézi-kút vizét és iszapját is. Az ő laboratóriumában végezte dr. *Weszeliszky Gyula* a hévizi tó vizének és iszapjának vizsgálatát és bebizonyította, hogy mindkettő radioaktív.

Ámbár *Lengyel Béla* nemcsak figyelemmel kísérte a kémiai elemzés módszereit, hanem szakadatlanul alkalmazta és bírálatosan össze is hasonlította azokat egymással, minélfogva bőséges alkalmak voltak elvekben gyöngeséget, kivitelben tökéletlenséget megfigyelve, kedvet kapni megbízhatóbb, érzékenyebb módszerek kutatására : mégis csak egyszer történt meg, hogy analitikai módszer kidolgozására szánta magát. 1890-ben közölt egy előzetes jelentést a salétromossav mennyiségének titrimetriás meghatározásáról. A salétromossav oxidálására kaliumhypochloritot használt. A hypochloritból chlór szabadul fel, melynek mennyiségét jodometriás módszer segítségével határozta meg. A számítás azon alapul, hogy egy molekula chlór egy molekula salétromossavat jelez. Az eredmények elég jók voltak akkor is, ha a salétromossav háromszázesezeres hígításban van jelen ; nem zavart a nitrát jelenléte sem, ha mennyisége nem volt több 10—12%-nál. Minthogy azonban a salétromsav mennyiségét a kelleténél kissé nagyobbban találta, kutatni kívánta az eltérés okát. Sajnálhatjuk, hogy vizsgálatait nem fejezte be, vagy ha befejezte is, az eredményeket nem közölte, még pedig nem azért, mintha módszere a régiekhez képest különös előnyöket biztosított volna, hanem azért, mert a salétromossav mennyiségének kipuhatólását egy, erre a célra még nem használt reakcióra alapította.

Lengyel Béla tudományos munkásságának egészen új tér nyílt meg 1884-ben, mikor *Trefort Ágoston* vallás- és közoktatásügyi miniszter az ásványos vízvizsgáló intézet vezetőjévé nevezte ki. Ez az intézmény annak a lelkes mozgalomnak köszönhetette létesülését, melyet néhány egyetemi tanár *Markusovszky Lajos* támogatásával azért indított meg és tartott ébren, hogy a hazánk ásványos vizeiben rejlő óriási tőkét nagyobb haszonnal lehessen kamatoztatni. A mozgalomnak tudományos és gyakorlati fontosságát *Trefort Ágoston* nemcsak megértette, hanem az őt jellemző gyors elhatározással két év leforgása alatt az intézet létesíthetetésének útját annyira előkészítette, hogy ez működését 1885-ben már meg is kezdhette. Tekintve, hogy *Lengyel Bélának*, mint az ásványos vízvizsgáló intézet vezetőjének teendője volt, hogy a vízvizelmzéseket végezze és végeztesse, az ásványos vízforrásokat időnként meglátogassa, a források befoglalását, a palacszkok töltését és dugaszolását ellenőrizze, a forrástulajdonosokat az ásványos vízzel való bánásban útasításokkal ellássa, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az intézet működéséről évenként jelentést tegyen, a fürdőhelyek fejlesztésére javaslatokat készítsen: valóban nem csodálkozhatunk eleget, hogy a rendelkezésére bocsátott alkalmatlan és hiányosan felszerelt helyiségekben, erős tanári elfoglaltság, de csekély segítség mellett, a reá háramló feladatokat mégis közmegelegedésre oldhatta meg. Az intézet hat évig állott fenn, azután főleg takarékoságból meg kellett szüntetni. A fentartására fordított kb. 15—20 ezer korona eléggé megtérült, mert a helyszínén szerzett tapasztalatok alapján adott útasításokon kívül elkészült benne 27 ásványos víznek minőségi és mennyiségi, 32-nek minőségi elemzése, továbbá 31 szakvélemény különböző vizeknek egészségügyi, vagy ipari használatosságáról.

Az ásványos vízvizelmzéseknek rendszerint csekély tudományos becsért tulajdonítanak. Ez a felfogás jogosulatlan, mert bár nem minden ásványos vízvizelmzés hálálhatja meg a fáradságot oly pazarul, mint a dürkheimi sósforrásé, melynek vizében *Bunsen* a caesiumot fedezte fel: mégis az ásványos vizek kémiai összetételét ismerni szükséges, még pedig nemcsak azért, mert az elemzés tájékoztat a víz gyógyító és kereskedelmi értékéről, hanem azért is, mert felvilágosítást adhat ásvány-, vagy földtani

tekintetben fontos kérdésekre, esetleg az elemzés közben vetődhetnek fel kérdések, melyeknek megoldása tudományos nézeteket tisztázhat.

Tudományos eredményekben a *Lengyel Bélától* végzett ásványos vízelemzések sem voltak meddőek, miről a már előbb említett és a radioaktív hatás tanulmányozásán kívül a következők is tanuskodnak. Mikor ő a szovátai *Illyés-tó vizét* elemezte, annak a jelenségnek okát, hogy a víz hőmérséklete a víz felületétől lefelé néhány centiméternyire alig 16—20 C°, míg 3—4 méter mélységben 60 C°-ra is felemelkedik, chemiai folyamatból termelt hőnek tulajdonította. Minthogy ez a magyarázat nem volt kielégítő, a jelenség gondolkozásra buzdított másokat is. *Kalecsinszky Sándor* a sűrűbb sós víz és a felette lévő kisebb sűrűségű édes víz hőit elnyelő és hőit elbocsátó tehetségét összehasonlítva, arra a következtetésre jutott, hogy az édes víz alatt lévő sós víz mint hőakkumulátor halmoz fel hőt, és feltevésének helyességét kísérletileg is bebizonyította.

A csízi jódrómos víznek vizsgálatakor *Lengyel* meglemezte a vízből felszálló gázt és megállapította, hogy van benne metán, széndioxid, nitrogén és argon; metán és nitrogén mellett megtalálta az argont a buziási ártézikút vizéből kitóduló gázban is. Azért méltók figyelemre ezek az adatok, mert nálunk, ásványos vízből kiáramló gázban, ő előtte senki sem mutatott ki argont.

Lengyel Béla munkás élete főmozzanatainak kidomborításához nem elégséges csak a kutató sikereit állapítanom meg, hanem ki kell terjeszkednem arra is, hogy mint tanár miként töltötte be helyét és mennyiben járult hozzá, hogy közművelődésünk szintája emelkedjék. Röviden talán elég volna annyit mondanom, hogy az egyetem és az országos népműveltségi szükségletek kielégítésére irányuló törekvésében méltó tanítványa és munkatársa volt mesterének: *Than Károlynak*. De hozzátehetem, hogy attól az időtől kezdve, a melyben munkakörét az egyetemen kijelölve látta, kötelességének ismerte ezt a kört egyéni felfogása szerint kiszélesíteni és kielégítő tartalommal kitölteni. Magyaros, nyugodt előadásaival, bámulatosan ügyes, szép és biztos kísér-

leteivel még szórakozottságra hajlandó hallgatóira is nagy vonzó erőt gyakorolt.

Sohasem tévesztette szeme elől, hogy tanítványait, a kik legnagyobb részben gyógyszerész-növendékek voltak, a gyakorlati élet követelményeinek megértésére és kielégítésére nevelje. A gyógyszerészet és a gyógyszerész-növendékek érdekével teljesen azonosította magát. Minden mozgalmat támogatót, mely célul tűzte ki, hogy a gyógyszerész készülsége minél magasabb legyen. Ezért pártolta a gyógyszerész-gyakornokokat előkészítő tanfolyam szervezését és fejlesztését; ezért buzgólkodott a mellett, hogy érettségi bizonyítvány nélkül gyógyszerészi pályára menni ne lehessen és hogy a gyógyszerész-doktori cím megszerzésének feltételei ne legyenek enyhébbek, mint a bölcsész-doktori címé.

Természetes, hogy idők folytán egyre tágult Lengyel Béla munkaköre. 1887 december 7-én a vallás- és közoktatásügyi minster megbízta a gyógyszerészgyakornoki vizsgáló-bizottság elnökségével és elnöke maradt 25 évig; ugyanez a minster 1906-ban kinevezte az Országos Tanárvizsgáló Bizottság tagjának, míg 1908-ban a belügyminster bizalmából tagja lett az Országos Közegészségügyi Tanácsnak.

Chemiai tankönyvirodalmunk fejlesztéséhez értékes munkákkal járult hozzá. Heidelbergből hazatérve, lefordította *H. E. Roscoenak* nem terjedelmes, de az atómelmélet alapján szépen megírt könyvét »A vegytan alapvonalai« címmel, mely először 1871-ben, másodszor 1874-ben jelent meg. E könyvben még nem szakított a *Bugát*-féle mesterszavak használatával, de a szók idegenszerűségét ellensúlyozta nyelvezetének magyarossága. 1889-ben adta ki nagyobb munkájának első kötetét, a »Szervetlen Vegytan«-t felső tanintézetek használatára. Művében csak mérséklettel közli a physikai chemia körébe vágó kutatásokból levont általánosításokat, inkább a részletekre fordít nagyobb gondot, melyeknek kidolgozásában a *Thantól* megállapított tárgybeosztáshoz alkalmazkodott. 1896-ban a Magyar Chemiai Folyóirat II-ik évfolyamának mellékleteként jelentette meg »A quantitativ chemiai analysis elemei« című munkáját, mely jól választott példáival a chemiai laboratoriumokban már régen érzett hiányon segített.

Lengyel Béla habozás nélkül csatlakozott még 1866-ban ahhoz

a lelkes kis csapathoz, mely a Kir. Magyar Természettudományi Társulat zászlója alatt a természettudományos ismeretek terjesztésére és népszerűsítésére vállalkozott; vállalkozott nem azért hogy a természettudományok tételeire esküvők, hanem a természet összes tényezőivel okosabban bánni tudók száma növekedjék. Szabad oktatásnak még híre sem volt akkor, a mikor a Természettudományi Társulat elkezdte népszerű tudományos estélyeit tartani. És a mult század hetvenes, nyolczvanas éveiben *Lengyel Bélánál* szívesebben, élénkebb rokonszenvvel hallgatott előadója a társulatnak nem igen volt, mert ő pompás kísérleteivel még azok éberségét is biztosította, a kik csak szemükkel vettek részt előadásaiiban. Az égés tünetényeiről, a levegőről, a szénről és fontosabb vegyületeiről, a robbanó anyagokról, a semmiről, újabb időben a cseppfolyós levegőről tartott előadásai követésre méltó mintái annak, miként kell tudományos feladatok iránt érdeklődést kelteni.

»Egy lap a chemia történetéből« című előadásában tulajdonképpen az elemi testekről kialakult nézeteket ismertette, miközben élénk képét rajzolta meg egy alchimista küzdelmének is, kinek felsőbb parancsra aranyat kellett volna csinálnia, de kísérletei közben a porcellángyártás titkát fedezte fel.

Eredeti tudományos értekezésein és népszerű előadásain kívül még több mint 80 ismeretterjesztő, ismertető cikket, vagy alkalmoszerű elmélkedést közölt, melyeknek legnagyobb része a Természettudományi Közlönyben és a Pótfüzetekben, kisebb része a Budapesti Szemlében, a Magyar Orvosok és Természettudományi Vizsgálók munkálataiban, az Országos Tanáregylet Közlönyében, a Gyógyszerészi Közlönyben, a Gyógyszerészi Értesítőben, a Gyógyszerészi Folyóiratban látott napvilágot. Egyik terjedelmesebb közleménye »A chemia néhány fontosabb fogalmáról és törvényeiről« a »Természettudományok elemei« című vállalatban jelent meg.

A Magyar Tudományos Akadémia »Emlékbeszédek a Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai felett« című kiadványában közölte *Plósz Pál* és *Moissan Henrik* emlékezetére tartott két emlékbeszédét, melyek az elmélyedő, gondos tanulmány mellett a jó barát, illetőleg a tudós társak iránt táplált őszinte tisztelet-ről és meleg érzésről tanuskodnak.

Lengyel Bélának stilusa éppen olyan egyszerű, világos és higgadt volt, mint előadása. Ő is vallotta, hogy a tűzpróbán keresztülment igazságok, kétségtelenül megállapított tények közlése, hivalkodó, szertelenkedő, virágos szólamok segítségére nem szorul, és vallotta azt is, hogy a tudósok előtt is még vitás kérdések éppen úgy nem valók népszerűsítésre, miként a kormozó lámpák világításra.

Lengyel Béla kivette részét a Természettudományi Társulat ügyeinek intézésében is. 1868—1869-ben a másodtitkári, 1871-ben és 1887-től 1893 végéig az első titkári, 1904-től 1910-ig az alelnöki és 1910-től elhunytáig az elnöki tisztséget viselte. Első titkári minőségében *dr. Entz Gézával* és *dr. Paszlavszky Józseffel* szerkesztette a Természettudományi Közlönyt, valamint a Közöny kiegészítő részét, a Pótfüzeteket. A Természettudományi Társulati keretében szervezett kémiai szakosztálynak 1895 januárius 29-től 1910 januárius végéig alelnöke, *Than Károly* elhunytá után pedig elnöke volt.

Fel kell még említenem, hogy *Lengyel Béla* mint rendes, vagy alapítótág részt vett még a Magyarhoni Földtani Társaság, a Magyar Szent Korona Országainak Balneológiai Egyesülete, a Magyar Filozófiai Társaság, az Országos Közegészségügyi Egyesület, az Országos Középiskolai Tanáregyesület törekvéseinek támogatásában is.

Tanártársainak bizalmából az 1885/86. tanévtől kezdve 1888/89-ig a bölcsészeti karnak dékánja, az 1895/96-ik tanévben pedig az egyetemnek rektora volt. Rektori székfoglalójában egyrészt azt fejtegette, hogy az egyetemi tanárnak minő eszmények kitűzésével lehet kettős hivatását: a gyakorlati pályára való előkészítést és a tudomány művelését, a nemzet általános műveltségének fokozását mindig szemmel tartva, legjobban betölteni; másrészt azt, hogy a tudományegyetem nemzetnevelő, magasztos rendeltetését nem mint szakiskola, hanem mint a tudományok művelésének középpontja töltheti be. Józan hazaszeretet, nemes hevület nyilatkozik meg a budapesti tudományegyetem újjáalakításának CXVI. évfordulója és hazánk ezeréves fennállása alkalmával mondott ünnepi beszédében. Hazánk nemzeti állammá fejlődésének és művelődésének történetét vázolja és fennmaradásának okait keresve, arra a következtetésre jut, hogy boldogulá-

sunknak legerősebb biztosítéka, ha ifjúságunk igyekezni fog elmét minél jobban kiművelni és megtanul többet és jobban dolgozni.

Lengyel Bélát a Magyar Tudományos Akadémia tudományos munkássága értékes voltának elismeréséül 1876 június 9-én levelező-, 1894 május 4-én rendes taggá, 1889 június 24-én a matematikai és természettudományi bizottság előadójául választotta. Az előadói tisztelet ellátta élete fogytáig és e minőségében szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő »Mathematikai és Természettudományi Közleményeket«. 1882/3-tól 1894-ig tagja volt a »Mathematikai és Természettudományi Értesítő« szerkesztő-bizottságának.

A felső oktatásiügy és a tudomány művelésének terén szerzett érdemeiért Ő felsége 1896-ban a ministeri tanácsosi címmel tüntette ki. Ugyanabban az évben a Magyarország ezeréves fennállásának emlékére rendezett országos kiállítás bíráló-bizottsága kiváló érdemeinek elismeréséül a nagy érmet ítélte meg részére.

A gyógyszerészet ügyének lelkes támogatásáért az Országos Magyar Gyógyszerészegylet tiszteleti tagjainak sorába iktatta.

De minden kitüntetésnek és elismerésnek, a melyeket különben *Lengyel Béla* férfias becsvágygyal megérdemelni törekedett, reá nézve csak annyiban volt értéke, a mennyiben egyenletesen szép családi életében kellemesen ható változatosságot idézett elő. 1871-ben vette feleségül *pilisí Ney Arankát*, kivel 41 évet töltött el boldog házasságban. Együttérző lelkük vonzalmát még erősebbé tette két fiúknak: *Lorándnak* és *Bélának* születése. Fiainak testi és lelki fejlődése, pályaválasztása, családalapítása sok tiszta örömmek, csöndes meglegedésnek, erős munkakedvnek, kitartó munkabírásnak volt kiapadhatatlan forrása. Békés otthonában a gyöngéd szeretet, otthonán kívül az őszinte barátság és tisztelet varázsolták derűssé napjait. És ha esetleg arra is gondolhatott, hogy a természet örökös rendje szerint egykor rajta is betelik az írás szava: porból lettél, porrá leszel, lelkiismeretét nem nyugtalaníthatta az elmúlás gondolata, mert minden kötelességét, a mivel egyetemi tanszéke és hazája, családja és barátai iránt tartozott, igazán híven teljesítette.

Áldott legyen emlékezete!

DR LENGYEL BÉLA MUNKÁLATAI.

Ismétlődő folyóiratok nevének rövidítése: A Természettudományi Társulat Közlönye = T. K., Természettudományi Közlöny = K., Pótfüzetek = P., M. T. Akadémia, Értekezések a természettudományok köréből = Ért. tt. k., M. T. Akadémia, Matematikai és Természettudományi Értesítő = M. tt. É., Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn = Math. u. N. Ber., Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft = Ber. d. d. ch. G., Jahresbericht über die Fortschritte der Chemie und verwandter Wissenschaften = Jahresbericht. A római szám a kötetet vagy évfolyamot, az arab szám a lapot jelenti.

1. Öt magyar búzafaj vegyelemzése. Dicséretre méltatott pályamunka. T. K. VI. 102. 1866.

2. A gázok átömlése colloid anyagokon. Graham után. T. K. VII. 88. 1867.

3. Magyarországon talált néhány bronzrégiség vegyelemzése. U. o. 309.

4. Egy újonnan felfedezett légnemű testről. Than után. M. orv. és term. vizsgálók vándorgy. Évkönyve. XII. 1868.

5. A szulini ásványvíz vegyelemzése. Ért. tt. k. I. 15. 1869.

6. A vegyarányok törvényéről. Stas után. K. I. 88. 1869.

7. Über Phosgen. A. Emmerlinggel. Ber. d. d. ch. G. II. 546. 1869. Flüssiges Phosgen und Bildungsweise von Phosgengas. Jahresbericht 1869. évf. 245.

Über gasförmiges und flüssiges Phosgen. Liebig's Annalen Supplementband VII. 101. 1870.

Sur le phosgène. Bull. de la Société chim. de Paris. XIII. 226. 1870.

8. A fény vegyhatása. K. II. 424. 1870.

9. Jegeczalak és vegyalkat közötti összefüggés. K. III. 204. 1871.

10. Erjedés. U. o. 204.

11. Előadási kísérletek. 1. A melegfejlődés láthatóvá tétele vegyefolyamatoknál. 2. Hydrogén-vegyületek meggyújtása salétromsav behatása által. 3. Complementär színek észlelése átmenő és visszavert világosságban. 4. Néhány anilin festanyag festőereje. 5. Salétromsavképződés a hydrogén levegőben történő elégésénél. 6. Váltakozó reductió és oxydatió. Roscoe után. U. o. 252.

12. A vegytan legújabb haladásáról. Roscoe után. U. o. 269.
13. Az oxyhydrogén alkalmazása. U. o. 462.
14. A vegytan alapvonalai. Roscoe után. Ráth Mór kiadása 1871 és 1874-ben.
15. A Természettudományi Közlöny czéljáról. Titkári beköszöntő, Petrovits Gyulával közösen. K. IV. 114. 1872.
16. Az egyetem új vegytani intézete. U. o. 113.
17. Titkári jelentés a Természettudományi Társulat 1871. évi működéséről. U. o. 116.
18. Az égés tünetényeiről. U. o. 441.
19. A fertőztelenítésről. U. o. 458.
20. Előleges jelentés az acetonnak egy új áminjáról. Ért. tt. k. III. 6. szám. M. T. Akad. Értesítője. VI. 229. 1873. Gyógysz. Hetilap 1873. évf. 161.
21. Fertőztelenítő szerek. K. V. 40. 1873.
22. A levegőről. U. o. 81.
23. Az acetonról. U. o. 200.
24. A mesterséges coniinról. U. o. 244.
25. A lassú égésről. U. o. 257.
26. A szcavniczai ásványvíz vegyalkata. U. o. 451.
27. A brómezüst érzékenysége a vörös sugarak iránt. K. VI. 31. 1874.
28. A világító gázzal. U. o. 217.
29. Chemische Analyse des Szuliner Mineralwassers. Veröffentlicht d. die Lipnik-Szuliner Verwaltung.
30. A vegytan tanításának módjáról. Magy. néptanítók II. egyetemes gyűlése 250. 1874.
31. A világító gázgyártásról. K. 97. 1875.
32. A légenyélég sűrűsége. Öt közlemény a m. k. egyetem vegyt. intézetéből. Than K. Ért. tt. k. VI. 10. sz. 1875.
33. A borszéki Boldizsár-kút elemzése. Nyolcz közl. a m. k. egyet. vegyt. intézetéből. Than K. U. o. 12. sz.
34. A szódavízről. K. VIII. 41. 1876.
35. A puskaporról. U. o. 134.
36. A hydrogénláng gyakorlati alkalmazása. U. o. 247.
37. A hydrogén színképei. U. o. 253.
38. A szénről és fontosabb vegyületeiről. U. o. 483. Megjelent a »Népsz. term. tud. előadások gyűjteménye 3. füzetében. 1877.
39. A könnyű színképéről. Egy táblával. Műegyetemi Lapok I. 65. 1876.
40. A robbanó anyagokról. K. 205. 1878. Megjelent a Népsz. term. tud. előadások gyűjteménye 9. füzetében.
41. Néhány gázkeverék színképi vizsgálata. Akad. székfoglaló értekezés. Ért. tt. k. IX. 4. sz. 1880.
42. A széntűz égése vízzel megfecskenedve. XII. 35. 1880.
43. Az utóvilágításról a Geissler-féle csövekben. Ért. a math. és tt. k. X. 7. sz. 1881.

44. A rank-herleini és szejkei ásványvizek vegyelemzése. U. o. 8. sz.
45. A sugárzó anyagról. K. XIII. 113. 1881.
46. A semmiről. U. o. 281, 394.
47. A mohai Ágnes-forrás újabb elemzése. Ért. a tt. k. XI. 14. sz. 1882.
48. Egy újabb szerkezetű vízszivattyúval kombinált higany-lég-szivattyúról. U. o. 15. sz.
49. A sósavas hydroxylámin előállításáról. M. tt. É. I. 63. 1883.
- Bildung des Hydroxylamins. Math. u. N. Ber. I. 76. 1882/83.
- Darstellung von Hydroxylamin. Jahresbericht 1884. évf. 355.
50. Egy lap a chemia történetéből. K. XV. 44. 1883. Megjelent a Népsz. term. tud. előadások gyűjteményében. 188ä. 36. f. és a Gyógysz. Htl. 1882. évf. 725.
51. A parádi timsós vizek és a Clarisse-forrás vizének vegyelemzése. K. XV. 234. 1883.
- A parádi timsós, Ilona-völgyi timsós és a Clarisse-forrás vizének vegyelemzése. Ért. tt. k. XIII. 5. sz. 1884.
- Analyse des Wassers v. Parád. Math. u. N. Ber. I. 213. 1883.
52. A szliácsi ásványvíz vegyelemzése.
53. A lipiki, lublóí és czigelkai ásványvizek chemiai alkatáról. M. tt. Ért. IV. 107. 1886. K. XVIII. 42. 1886.
- Chemische Analyse einiger Mineralwässer. Math. u. N. Ber. IV. 248. 1885.
54. Olvasóinkhoz. K. XIX. 105. 1887.
55. Nitroprussid vegyületekről. U. o. 190.
56. Társadalom és természettudomány. U. o. 393.
57. A magnézium-fém előállítása. U. o. 429.
58. A természetes és mesterséges ásványvizekről. U. o. 429.
59. Természetes levélrajz egy piros almán. U. o. 430.
60. Kirchhoff haláláról. U. o. 474.
61. Jelentés az ásványvízelemző intézet működéséről 1886-ban.
- A Herkules-fürdő forrásvizeinek, a Felix-fürdő ártézikútforrás és a nyárad-szeredai sós forrás vizének vegyi összetétele és több víz minőségi elemzése.
- A Herkules-fürdő forrásvizeinek és a Felix-fürdő ártézikút vizének vegyelemzése. M. tt. É. V. 190. 1886/87. K. XIX. 226. 1887.
- Mineralwasseranalysen. Math. N. Ber. V. 213. 1886/87.
62. Titkári jelentés a K. M. Term. Tud. Társ. 1887. évi működéséről. K. XX. 71. 1888.
63. Egy robbanás története. P. 133. 1888.
64. Jelentés az ásványvízelemző intézet működéséről 1887-ben.
- A konyári sóstó, a kászony-imperi répáti forrás, az Emma-forrás, a véghlesi Vera-forrás, a borsabányai Sándor-forrás, a kászonyakabfalvi savanyúvíz, a városligeti mesterséges ártézi savanyúvíz, a pécsi és az üszögi vasút-állomás vize és több ivóvíz vegyvizsgálata. Megjelent a Gyógysz. Htl. 1888. évf. 457—504. és a Gyógysz. Közl. 1888. évf. 415. l. is.

Ásványvízelemzések címmel megjelent a Math. tt. É. VI. 183. 1887/88.

Mineralwasseranalysen. Math. u. N. Ber. VI. 433. 1887/88.

65. Resultat eines Versuches mit flüssiger Kohlensäure. Math. u. N. Ber. VI. 438. 1887/88.

66. A Budapesten tartott új rendszerű gyógyszerészgyakornoki vizsgák eredményei. Gyógysz. Közl. 1888. évf. 608.

67. Titkári jelentés a K. M. Term. tud. Társulat 1888. évi működéséről. K. XXI. 62. 1889.

68. Az anyag megmaradása. U. o. 46.

69. A villámokozta durranólégről. U. o. 294.

70. A knodalinról. U. o. 294.

71. A methylalkohol és kreosot. U. o. 574.

72. A fotográfiai száraz zselatin-lemezekről. U. o. 574.

73. Chemiai tankönyv felső tanintézetek számára. I. Eggenberger kiadása. 1889.

74. Das Bild der Flamme auf der Flamme. Math. u. N. Ber. VII. 474. 1888/89.

75. Jelentés az ásványvízelemző intézet működéséről 1888. és 1889-ben. A buziási forrásvizek, a ploszkói, tapolczai, avasujfalusi savanyúvizek, a budapesti Rosconi-féle keserűvíz, a kászonaltizi Fehérkő-forrás, borsabányai Sándor-forrás, tápiósápi, alsólehotai ásványvizek, a budapesti Mattoni-féle Erzsébet-sósfürdő vizéből készített só, a monyászei vizek, a szilágyosmlyói fürdővíz, a mezőtúri salétromos víz, a Stiavnicska-forrás-víz (Besztercebánya), az ozokeriti, kiszlai, sóskuti, mislyei, szegedi, báznai vizek chemiai alkata. A nagykőrösi, czeplédi (2), aradi és csanádi, pápai ártézikút vizének, a nyíregyházai, rozsnói, budapesti, bátyui, fülöpszállási, paszikai, debreczeni (2) városi ivóvizek chemiai vizsgálata. Technikai elemzések.

76. Titkári jelentés a K. M. Term. tud. Társulat 1889. évi működéséről. K. XXII. 90. 1890.

77. A petroleum-esszenciáról. U. o. 53.

78. A salétromsav meghatározása térfogati úton. Math. tt. É. VIII. 85. 1889/90. K. XXII. 271.

Titrimetrische Bestimmung der Salpetrigen Säure. Vorl. Mitt. Math. u. N. Ber. VIII. 339, 451. 1889/90.

79. Egy pár szó a gyógyszerészgyakornokok kiképzéséről. Gyógysz. Közl. 1890. évf. 225.

80. Titkári jelentés a K. M. Term. tud. Társulat 1890. évi működéséről. K. XXIII. 88. 1891.

81. A mohai Ágnes-forrás újabb elemzése. Math. tt. É. IX. 312. 1890/91. K. XXIII. 337.

Neue Analyse der Agner-Quelle bei Moha. Math. u. N. Ber. IX. 409. 1890/91.

82. A phosphorról. P. 1891. 145.

- Von Phosphor. Math. u. N. Ber. IX. 416. 1890.
83. A gyakornoki szabályrendelet módosításához. Gyógysz. Htl. 1891. évf. 257, 275.
84. Titkári jelentés a K. M. Term. tud. Társulat 1891. évi működéséről. K. XXIV. 98. 1892.
85. A természettudományok terjedése hazánkban. U. o. 72. Gyógysz. Htl. 1892. évf. 55, 66.
86. Ásványvizek elemzése. A nagyvárad Felix-fürdő, a Herkules-fürdő Szapáry-forrásának, a borsabányai savanyúvíz, a kászon-impéri, a zajzoni, a mohai Ágnes-forrás kémiai összetételét ismertette a M. balneologiai egyesület 1892 április 6-án tartott ülésén.
87. A jódtartalmú víz reakciója. U. o. 556.
88. Az atóm. A Term. tud. Társaság 50 éves fennállásának emlékkönyvében. 511. Gyógysz. Htl. 1892. évf. 117, 151.
89. Szükséges-e a gyakornoki szakiskola. Gyógysz. Htl. 1892. évf. 338.
90. Titkári jelentés a K. M. Természettudományi Társulat 1892. évi működéséről. K. XXV. 89. 1893.
91. A kolopi kénes víz. U. o. 210. Földtani Közöny XXIII. évf.
92. Előadási kísérletek. 1. Vas, mangan, chróm előállítása elektromos úton. 2. Fémek hatásfokkülönbsége káliumchloráttal végzett oxidáláskor.
3. Finomul elosztott fémek hatása vízgőzre különböző hőmérsékleten. P. 1893, 181. Math. u. N. Ber. XI. 428. 1892/93.
93. Titkári jelentés a K. M. Term. tud. Társulat 1893. évi működéséről. K. XXVI. 87. 1894.
94. Olvasóinkhoz. U. o. 57.
95. Új szénsulfid. Ábrával. Math. tt. É. XII. 58. 1893/94. K. XXVI. 39. 1894.
- Über ein neues Kohlenstoffsulfid. Ber. d. d. ch. G. XXVI. évf. 2960. 1893. Jahresbericht, 1893. évf. 803. Math. u. N. Ber. XI. 322. 1892/93.
- A new sulphid of Carbon. Natur XLIX. No. 1264.
96. A kémiai elemekről. Budapesti Szemle LXXXI. 448. 1895.
97. A tricarbonsulfid szerkezetéről. Math. tt. É. XII. 247. K. XXVII. 47. 1895.
- Structur des Tricarbonsulfides. Math. u. N. Ber. XII. 379. 1894.
98. A természetes és mesterséges ásványvizekről. M. Ch. Folyóirat 1895. évf. 10.
99. Rektori székfoglaló beszéd a budapesti K. M. Tudományegyetem 1895/96. tanévének megnyitásakor.
100. Beszéd a budapesti K. M. Tudományegyetem újjáalakításának CXVI. évfordulója és a millenium ünneplése alkalmából. 1896.
101. Adatok a calcium kémijához. Math. tt. É. XIV. 42. 1896. K. XXVIII. 207. 1896.
- Chemie des Calciums. Math. u. N. Ber. XIV. 180, 328. 1895.
102. A quantitativ kémiai analysis elemei. A M. Ch. Folyóirat II-ik évfolyamának melléklete. 1896.

103. Előadási kísérletek. 1. Papp Elemér készüléke zinkkel és magnéziummal az egyenértékű hatást bizonyítani. 2. A vízgőz elektrolízise. 3. A széndioxid redukálása Volta-ívben. K. XXVIII. 46.

104. Adatok a calcium ismeretéhez. Math. tt. É. XVI. 245. 1898.

Beiträge zur Kenntniss des Calciums. Math. u. N. Ber. XIV. 323. 1898. Jahresbericht 1898. évf. 605. Math. u. N. Ber. XVI. 324. 1898.

105. A calciumról. M. Ch. Folyóirat. IV. évf. 97. 1898.

106. A szovátai Illyés-tó vizének elemzése. K. XXX. 213. 1898. Földtani Közlöny XXVIII.

Der Illyés-See und die chemische Analyse seines Wassers. Math. u. N. Ber. XVI. 345. 1898.

107. Über die Wirkung einiger Gase und Metalle auf die photographische Platten. Jahresbericht. 1898. évf. 152. Math. u. N. Ber. XVI. 217. 1898.

Néhány gáz hatása az érzékeny fotografuslemezre. M. Ch. Folyóirat. V. évf. 19. 1899. K. XXXI. 216. 1899.

108. A fotográfia története. Gyógysz. Közl. 1899. évf. 624, 638.

109. A radioaktív baryumról. Math. tt. É. XVIII. 121. 1900. K. XXXII. 482. 1900. Gyógysz. Közl. 1900. évf. 613. Gyógysz. Htl. 1900. évf. 597.

Über radioactives Baryum. Vorl. Mitteil. Ber. d. d. ch. G. XXX. 1237. 1900.

110. A párisi kiállításra szánt készítményekről. K. XXXII. 200. 1900.

111. A szín calcium és strontium. U. o. 200.

112. A munka. K. XXXIII. 210. 1901.

113. Megemlékezés Pettenkofer Miksáról. U. o. 255.

114. A radioaktív testekről. U. o. 255. M. Ch. Folyóirat. VII. évf. 33. 1901.

115. A chemia néhány fontosabb alapfogalmáról. 4 ábrával. Hat népszerű előadás a szabad egyetem megbízásából tartotta Budapesten és Pozsonyban. K. XXXV. 201, 257. 1903. Önállóan megjelent a K. M. Term. tud. Társ. »A természettudományok elemei« című kiadványaként. 1903.

116. Plósz Pál emlékezete. Emlékbeszédek a M. T. Akadémia elhunyt tagjai felett. XII. 4. 1904.

117. A radioaktivitás története. Gyógysz. Közl. 1904. évf. 734.

118. A chemia mint a kulturális fejlődés egyik tényezője. A m. orv. és term. vizsgálók szegedi vándorgyűlésén tartott előadás. K. XXXVI. 593. Gyógysz. Közl. 1905. évf. 688, 718. Gyógysz. Értesítő. 1905. 884, 904.

119. A csízi jódbromvíz radioaktivitásáról. K. XXXVIII. 243. 1906. M. Ch. Folyóirat 1906. évf. 65.

120. A radioaktivitás. M. Ch. Folyóirat 1906. évf. 65. Gyógysz. Folyóirat. I. 3, 17. 1906.

121. A chemia-ásványtani szakosztály 100-ik üléséről. K. XLI. 260. 1909.

122. Ásványvizek és iszapok radioaktivitásáról. Klinikai Füzetek 1909. májusi füzet.

123. Than Károly haláláról. K. XL. 699.*

124. Elnöki megnyitó beszéd a M. M. Term. tud. Társulat 1909. évi közgyűlésén. K. XLII. 190. 1910.

125. Moissan Henrik emlékezete. Emlékbeszédek a M. T. Akadémia elhunyt tagjai felett. XV. 15.

Vegyészeti Lapok. 1910. évf. 405.

126. Elnöki megnyitó beszéd a K. M. Term. tud. Társulat 1910. évi közgyűlésén. K. XLIII. 200. 1911.

127. A cseppfolyós levegő beszerzése. U. o. 334.

128. A cseppfolyós levegőről. Népszerű előadás Budapesten és Pozsonyban. U. o. 337.

129. A gyógyszerészképzés reformjához. Gyógysz. Htl. 1911.

130. Elnöki megnyitó beszéd a K. M. Term. tud. Társulat 1911. évi közgyűlésén. K. XLIV. 200. 1912.

131. A radioaktivitás. U. o. 637.

132. Elnöki megnyitó beszéd a K. M. Term. tud. Társulat 1912. évi közgyűlésén. K. XLV. 143. 1913.

Dr. Lengyel Bélához tanársegédi teendő végzésére beosztott állami ösztöndíjasok:

Dr. Lengyel Bélához tanársegédi teendő végzésére beosztott állami ösztöndíjának:

Dr. Schopper Gyula 1872/73. és 1873/74-ik tanévben.

Dr. Ring Ármin 1874/75-ben, később a VIII. ker. főreáliskolában. Meghalt.

Dr. Ilosvay Lajos 1875/76-ban, később műegyetemi tanár.

Pethő József 1876/77-ben.

König Gusztáv 1877/78-ban.

Dr. Kiss Károly és Gáspár Károly 1878/79-ben. Dr. Kiss Károly meghalt, Gáspár Károly tanár a X. ker. főgimnáziumban.

Kalecsinszky Sándor 1879/80-ban. Meghalt.

Dr. Hoffer József 1880/81-ben. Kiskúnfélegyházai birtokos.

Dr. Krécsy Béla 1881/82-ben. Tanár a VI. ker. áll. főreáliskolában.

Dr. Nuricsán József 1882/83-ban. Később tanár a magyaróvári gazdasági akadémián.

Dr. Meyer Lajos 1883/84-ben. Szállodatulajdonos Pécsen.

Dr. Győry István 1884 június 1-től 1887 augusztus 31-ig.

Tanársegédek:

Dr. Győry István 1884 június 1-től gyakornok, 1887-től 1897 szeptember 1-ig tanársegéd, jelenleg kertészeti tanintézeti tanár Budapest.

Mayer Lajos 1885-ben 200 forint jutalomdíjjal vegyész-növendék.

Papp Elemér 1893 október 1-től megbizott, 1894 szeptember 1-től 1896 február 15-ig rendes tanársegéd. Jelenleg székesfővárosi fővegyész, Budapest.

Botta István 1894 január 1-től 1894 szeptember 1-ig gyakornok. Meghalt.

Emszt Kálmán 1894 szeptember 1-től gyakornok, 1895 november 1-től II. tanársegéd, 1896 február 15-től 1900 november 1-ig I. tanársegéd. Jelenleg kir. geológus, Budapest.

Weszelszky Gyula 1896 február 15-től II. tanársegéd, 1900 november 10-től I. tanársegéd, 1912 február 15-től adjunktus.

Ernyei Ödön 1897-ben a betegsége miatt szabadságolt Emszt Kálmán helyett kisegítő tanársegéd. Jelenleg székesfővárosi fővegyész.

Dr. Doby Géza 1900 november 1-től 1904 szeptember 1-ig II. tanársegéd. Jelenleg kir. fővegyész, egyetemi magántanár, Magyaróvár.

Ritter Jenő 1903 október 1-től 1905 október 10-ig kisegítő tanársegéd. Jelenleg középiskolai tanár, Körmöczbánya 2.

Eibach Kornél 1904 szeptember 1-től 1906 márczius 1-ig II. tanársegéd. Jelenleg gyógyszerértulajdonos, Bonyhád.

Telkessy Iván 1905 október 10-től kisegítő, 1906 márczius 1-től II., 1912 február 15-től I. tanársegéd. Jelenleg segédiparfelügyelő, Budapest.

Ternajgo József 1906 október 1-től 1907 november 15-ig kisegítő tanársegéd. Jelenleg gyógyszerértulajdonos, Újarad.

Bujdosó Ödön 1907 november 15-től 1909 október 1-ig kisegítő tanársegéd. Meghalt.

Bernard Ernő 1909 február 1-től II. tanársegéd. Jelenleg kir. segédvegyész, Magyaróvár.

Berkó József 1909 október 1-től kisegítő, 1912 május 1-től II. tanársegéd. Jelenleg kir. segédvegyész, Budapest.

Mautner Nándor 1910 december 1-től fizetéstelen tanársegéd, egyetemi magántanár.

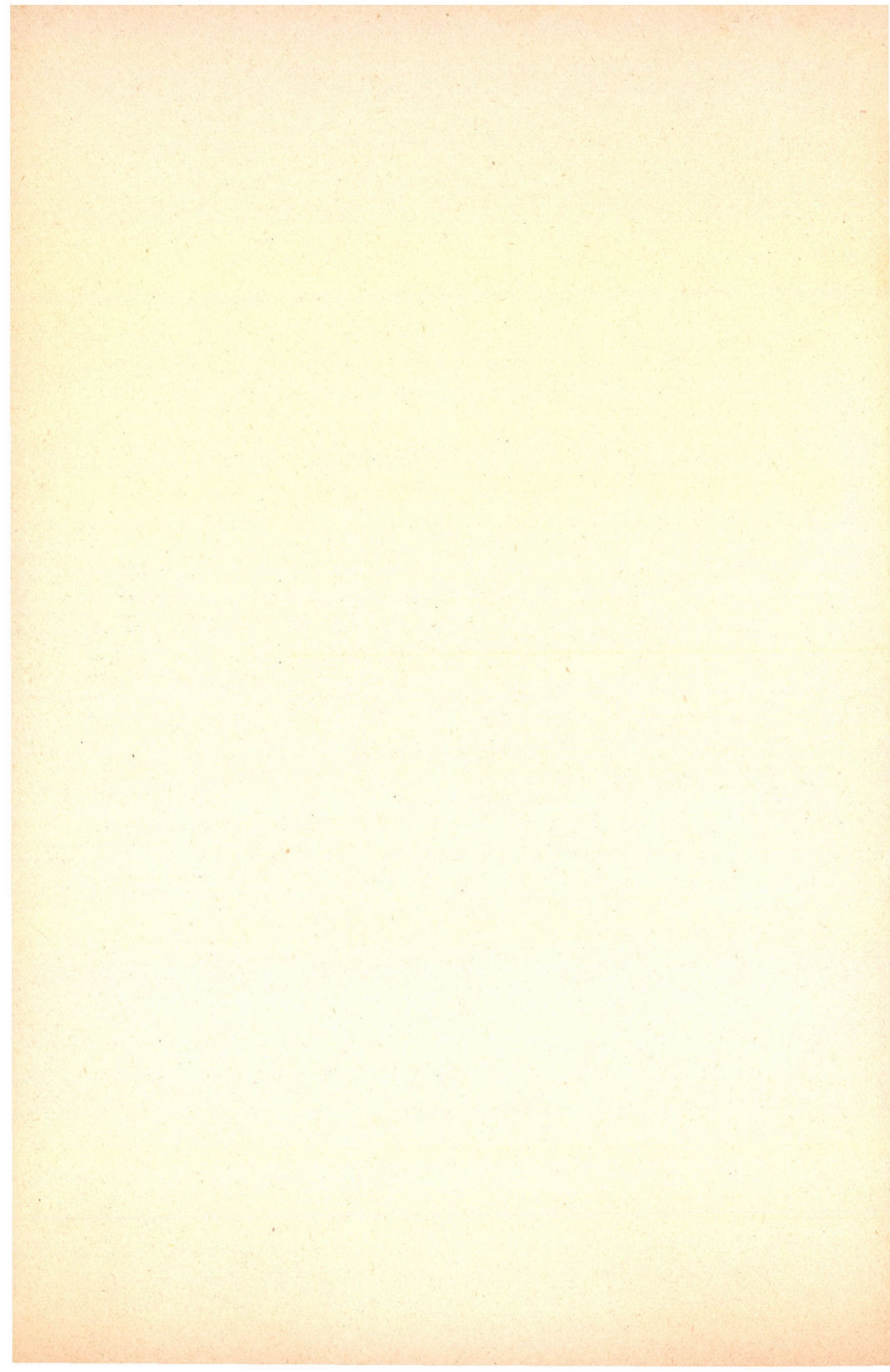
Farcády Gerő 1910 december 1-től II. tanársegéd. Jelenleg apidíjas vegyész, Magyaróvárrott.

Hunkár Béla 1912 június 1-től kisegítő tanársegéd.

	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncz József külső tagról. Kanitz Agost l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérfalussy László r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar k. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhofffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. Mocskó Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhofffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenaier Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Móricz l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Agost r. tagról. Fröhlich Isidor r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krones Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. Téglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. Berczik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Agost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Móricz l. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortvay Tivadar r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	l.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. de Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brúsa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alföld k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Ármin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinyei József</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Bunyitay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 14. SZÁM.

TREFORT ÁGOSTON
EMLÉKEZETE

SZÜLETÉSÉNEK 100-IK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT
AKADÉMIAI ELNÖKTŐL

FELOLVASTA 1917 FEBRUÁR 5-ÉN

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1917

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	
I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	K 20 f.
II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	" 40 "
V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	" 60 "
VII. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	" 20 "
VIII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	" 20 "
VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	" 80 "
IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	" 40 "
X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	" 20 "
II. kötet.	
I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	" 40 "
II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> . tagtól	" 20 "
IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	" 80 "
V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	" 20 "
VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	" 20 "
VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	" 40 "
VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	" 60 "
IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	" 60 "
X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	" 20 "
III. kötet.	
I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	" 20 "
II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	" 40 "
IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	" 20 "
V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
VI. Horváth Cyrell tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	" 20 "
VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	" 40 "
VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	" 40 "
IX. Konek Sándor k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	" 20 "
X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	" 40 "
IV. kötet.	
I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 60 "
II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	" 20 "
III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	" 40 "
IV. Trákanýi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	" 20 "
VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	" 20 "
VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	" 20 "
IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	" 20 "
X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
V. kötet.	
I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	" 20 "
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 80 "
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldsiher Ignác</i> l. tagtól	" 60 "
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 40 "
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	" 40 "
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	" 40 "
VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	" 40 "
IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 20 "
X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	" 40 "
VI. kötet.	
I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	" 20 "
II. Ökröss Balint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 40 "
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	" 60 "
IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	" 40 "
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	" 30 "
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	" 50 "
VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	" 80 "
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hógyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	" 40 "
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	" 60 "
XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	" 50 "
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	" 60 "
VII. kötet.	
I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	" 60 "
V. Rádzsa Rádzsenedralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "

Trefort Agnew

TREFORT ÁGOSTON EMLÉKEZETE.

Születésének 100-ik évfordulója alkalmából.

(Felolvasta BERZEVICZY ALBERT elnök, a Magyar Tudományos Akadémiának 1917 február hó 5-én tartott rendkívüli összes ülésében.)

E hó 7-ikén telik le száz esztendő a Trefort Ágoston születése óta. Huszonkilencz év előtt bekövetkezett halála előtt és után róla sokan emlékeztek meg s egyénisége, élete és működése gyakran volt irodalmi méltatás tárgya. Itt, az Akadémiában, melynek utolsó éveiben elnöke volt, Keleti Károly tartott róla a halálát követő év ünnepélyes közülésén emlékbeszédet; Keleti Gusztáv a képzőművészeti társaság közgyűlésén méltatta — igen szépen — különösen a művészetek körül szerzett érdemeit, és föl kell még említenem néh. Szász Károlynak még Trefort életében kiadott népszerű életrajzát, Falk Miksának a barátja halála alkalmából írt bensőségteljes megemlékezését és Trefort vejének, Szalay Imrének 1909-ben legnagyobbbrészt kiadatlan levelek nyomán összeállított, a boldogultnak egyéniségére és életére élénk világot vető *Visszaemlékezését*.

Ha mind e méltatások után éppen én kívántam a küszöbön álló centennarium alkalmából kiváló elnök-elődömről itt, az Akadémia felolvasó-asztalánál megemlékezni, ez elhatározásomnál az a tekintet vezérelt, hogy egyrészt mintegy tartozni véltem ezzel, hálából azért a bizalomért, melylyel élete utolsó éveiben, mint osztályfőnököt, majd államtitkárát magához csatolt s mely viszonyunk bizonyos posthumus folytatást nyert két minőségben való utódlásom és ivadékaink frigye által; másrészt, úgy véltem, éppen említett viszonyunknál fogva talán leginkább

vagyok abban a helyzetben, hogy Trefort történeti alakjának megfestéséhez élete nevezetes utolsó szakaszából merített néhány jellemző s kevésbbé ismert vonással járuljak hozzá.

De azt hiszem, Akadémiánk részéről is megérdemli egykori elnökünk, hogy ezt az évnapot megünnepeljük, nemcsak egyéni kiválóságánál, kulturánk történetében vitt szerepénél és sorainkban legvégül elfoglalt díszes állásánál fogva, hanem annak a szeretetnek az okából is, a melylyel az Akadémia iránt mindig viseltetett. Igazán példaszerű volt az a buzgalom, a melylyel fiatal és öreg korában, életének minden hányattatásai közt, közpályája legmunkásabb és legküzdelmesebb szakában, sőt akkor talán leginkább, megemlékezett hozzánk tartozásáról s szellemének majdnem minden termékét bemutatta tudós társaságunknak. Már 24 éves korában, 1841-ben levelező taggá választatván, nyomban székot foglalt a nemzetgazdaságtan rendszereiről tartott értekezéssel; 1867-ben lett tiszteleti tag, 1874-ben igazgató-tag és 1885-ben, Lónyay Menyhért gróf halála után elnök. Különösen a 60-as, azután a 80-as évek alatt fejtett ki bámulatot szorgalmat az Akadémiában fölolvastott értekezésekkel, főleg emlékbeszédekkel és elnöki szövegekkel. Az 1885-iki év folyamában, tehát 68 éves korában, mikor ugyancsak ránehezettek a miniszterség gondjai, ötször hallottuk őt az Akadémiában fölszólalni. Legszívesebben tartott emlékbeszédeket hírneves külföldi tagok fölött; nagyértékű megemlékezéseket bírnak tőle Tocqueville, Macaulay, Fallmerayer, Mignet, Thiers és Guizot-ról. Elnöki megnyitó beszédei rendszeren a tudományok széles körének magasról áttekintését nyújtották, mindig életbevágó vonatkozásokkal kulturánk szükségleteire és mindig biztos jelzésével a követendő iránynak.

Működése Akadémiánk körében is annak mutatja őt, a mi valóban volt: egyik utolsója ama nagy polyhistoroknak, a kik a modern Magyarországot fölépítették; azoknak az ezermestereknek, a kik a legkülönbözőbb élethivatásokat és hivatottságokat tudták magukban egyesíteni. Kényszerűség volt ez vagy érdem? Talán mind a kettő. Szellemi erőink korlátoltsága okozta, hogy annyifélére kellett vállalkozniok s az ő érdemök, hogy mindenütt nagyszerűen beváltak. Széchenyi vezére volt közigazgatási megújulásunknak, társadalmi reformer, agitátora a nyelvművelés-

nek és megalapítója tudományos Akadémiáknak. Kossuth mint ügyvéd és hírlapíró kezdte pályáját, a nagy közjogi és belpolitikai reformok útján ellenállhatatlan erővel ragadta magával a nemzetet, s mikor a 48-iki kormány alakulásának vajadásai úgy hozták magukkal, hogy pénzügyminiszterré kellett lennie, bámulatba ejtette munkatársait inventióival és rögtönzött rátermettségével. Eötvös, mint költő a legnagyobb idealista volt s állambölcséleti műve ma is az európai irodalom legszámottevőbb termékei közé tartozik, mint culturpolitikus pedig olyan alapköveket rakott le, melyeknek nagy része még ma is hordozza nemzeti műveltségünk épületét. Csengery Antal tudós volt és publicista, a mellett a nagy paedagogiai conceptiók embere s egyúttal földhitelintézetünk alapítója; Fáy András mesemondó, oktató s az első takarékpénztár szervezője, Szalay László publicista és történétíró, diplomata és büntetőjogász, Pulszky Ferencz archaeologus és nyelvész, egyúttal kész forradalmár s szintén diplomata. Ilyen volt Trefort is, a ki határozottan közigazdasági irányban indult el, de mint publicista közjogi kérdésekkel is foglalkozott, mint essay- és emlékbeszédíró pedig leginkább a történeti irodalom vonzotta. Cultusminiszteri működése körében elévülhetetlen érdemeket szerzett kulturánknak majdnem minden terén, s mikor 1876-ban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca vezetését is át kellett vennie s két éven túl megtartania, szakértelme ebben az ügykörben a gazdasági kiegyezés megkötésénél és parlamenti megvédelmezésénél fényesen bevált s az 1876-iki nemzetközi statisztikai congressus alkalmával Európa legkülönbözőbb nemzeteinek szakképviselői részéről nagy elismerést aratott. Ma talán hajlandók vagyunk kétkedően lemosolyogni az ilyen sokoldalúságot: szörnyen szakszerűek lettünk; de mintha ebben a szakszerűségben néha elmerülnének a nagy nemzeti és socialis szempontok.

A kedvező véletlen úgy hozta magával, hogy nagynevű volt elnökünk leányának, özvegy gróf Batthyány Ferencznének szívességéből éppen most nyílt módom megismerkedni azzal a kézirati naplóval, melyet Trefort a saját ifjúkora élményeiről hátrahagyott. A gyöngéd gyermeki kegyelet féltően őrzi e följegyzések titkát s így nem lehet kilátásunk reá, hogy azok egészben vagy részben napvilágot lássanak; pedig éles és érdekes

világot vetnek a mult század huszas, harminczas és negyvenes éveinek közviszonyaira is Magyarországon, de mindenekelőtt tanulságosak Trefort fiatalkori szellemi fejlődésének megismerése szempontjából. Ezekből a keresetlen egyszerűséggel, közvetetlen őszinteséggel, még fiatal üdeséggel odavetett naplójegyzetekből látjuk csak igazán, milyen vas akarattal, törhetetlen szorgalommal, céltudatos biztossággal és bámulatos önállósággal képezte ki magát ez a 14 éves korában teljes árvaságra jutott s csak egy nemeskeblű, főrangú pártfogójára és a maga szerencsés természeti adományaira utalt ifjú, a társadalmi helyzet bizonyos fonákságaival s a lelki életnek nem is sejtett válságai-val küzdve, nagy hivatása számára, mely talán az egyedüli volt, a melyben soha kételkedni nem tudott.

Följegyzései pontosan felsorolják tanulmányait, olvasmányait, első irodalmi szárnypróbálgatásait s utazásait is, melyeknek már első ifjúságától kezdve öntudatosan adott elhatározó szerepet szellemi iránya s műveltsége kialakulásában, mint azt »Kisebb dolgozatai« előszavában is kiemeli.

1839-ben az Árvízkönyvben adott ki egy oroszországi útleírást s a *Társalkodó*-ban tette közzé első, a történeti irodalmat ismertető és bíráló dolgozatait; azután a negyvenes években a *Pesti Hírlap* hasábjain folytatja e munkásságát, közbe-közbe szépirodalmi művek kritikájára s közgazdasági kérdésekre is kiterjeszkedve. Egyidejűleg a *Budapesti Szemlé*-ben is hosszabb közgazdasági tanulmányok jelennek meg tőle s a védegyelet kérdésében élénk polémiát folytat Széchenyivel.

1841-ben Trefort, barátjának Eötvös József bárónak írásban megfogadta, hogy meg fogja írni a magyarok történetét. Ez a szándéka sohasem valósult meg, de kétségkívül a történetírói munkásságra való hajlam és eltökéltség indította arra, hogy annyit foglalkozzék történetírokkal, hogy azok méltatása, jellemzése közben, különösen emlékbeszédeiben helyenkint maga is történetet írjon, s hogy az angol alkotmány történetének megírásába belé is fogjon; e műve első kötetének kézírata Pesten a forradalom alatt pusztult el, csak egy idevonatkozó töredék jelent meg az *Emlékbeszédek és tanulmányok* között.

Ennek a félbenmaradt történetírói munkásságnak köszönhetjük azt is, hogy Trefort talán valamennyi irodalmi szak között

erre nézve formálta ki leghatározottabban és legtisztábban kritikai felfogását, melynek számos kifejezését bírjuk. Már egyik legelső irodalmi szárnypróbálgatása alkalmával, a Pulszky Ferencz »Eszméihez a magyar történetekről« kapcsolva megpróbálta elméletileg megállapítani a historikus feladatát: »a történelemtudománynak minden felekezeti, sőt nemzeti szenvedélyen felülemelkedve, lehető magas szempontból, minden emberi viszonyra ki kell terjednie s a népek életét merész vonásokkal festenie; feladata, hogy a történeti idő kezdetét kinyomozva, minden következő tünetényt okaival s eredményeivel feltárjon, hogy a mostani alakulások csíráját, az uralkodó eszmék magvát s lépcsőnkénti fejlődését s az előbbieket elhalását kimutassa; hogy végre megismertesse velünk, hogy a népek összes osztályai vagy fractiói — bár nyelvre s vallásra különbözők — mikép élveztek, szenvedtek, szerettek s gondolkoztak.«

Öreg korában inkább a gyakorlati cél szempontjából ítél. Mignetről mondott emlékbeszédjében így szól: »Minden ember ajkán forog az ismert mondás: »A történelem az élet mestere.« De ez szorosán véve a közkeletű phrasisok, mondhatni a conventionalis hazugságok egyike. Mert vajmi kevesen követik a történelem tanácsát. Mindazonáltal az a haszna mégis megvan a történelem tanulásának, hogy az, a ki a multat ismeri, rendesen igazságosabb szokott lenni a jelen megítélésében.« És munkái utolsó gyűjteményének (*Beszédek és levelek*) előszavában elismeri, hogy »a történelmi igazság az, mely bennünket a munkára s haladásra buzdít s kiengesztel a jelennel«.

Ebből a felfogásából vonja le a tanulságot a hazai történetírás feladataira nézve is. Első akadémiai elnöki beszédjében így szól: »A történelmi osztály becses okiratokat gyűjt s bocsát közre, természetes, hogy e tevékenységet folytatnia kell, de idején volna, hogy ezen anyag fel is dolgoztassék. Tudjuk, hogy Macaulay, Guizot vagy Ranke munkáit nem akadémiák írták. Az ily munkák csak az egyéni tehetség szüleményei, de az Akadémia egy vagy más úton impulsust adhatna az anyag feldolgozására; mert Magyarországnak nincs történelme, mely a történelmi tudomány s művészet mai színvonalán állna (ez 1885-ben volt mondva); pedig ha van ország, hol a történelemnek a kedélyekre s az észjárásra hatnia kellene, az Magyarország. Az emberek az ország

multját nem ismerik, mert ha ismernék azt, akkor a jelen állapotokról okosabb s józanabb ítéletet hoznának.«

Még nyiltabban mutat rá történetírásunk hiányaira egy, Gyulaihoz intézett nyílt levelében, melyben azt vizsgálja, hogy miért vesznek és olvasnak nálunk kevés könyvet? »Az első ok — úgymond — az, hogy a magyar írók legnagyobbbrészt nem tudják vagy nem akarják elsajátítani a francziáktól a könyvcsinálás mesterségét (talán inkább: művészetét) — l'art de faire un livre — s igen sok esetben a nyers anyagot tárják az olvasó elé. Ily könyvek élvezhetetlenek, főleg azok előtt, kik jobb irodalmi étkezéshez vannak szokva. E bajban szenvednek főleg a magyar történetírók, kik az anyagot általában földolgozni vagy nem tudják, vagy nem akarják.«

Ez a sok esetben ma is helytálló szigorú ítélet összefüggésben van Trefort általános irodalmi ízlésével s formaérzékével. Ő saját munkáira ugyan különös műgondot nem fordított; írásaiban úgy, mint tetteiben megnyilvánult impetuosus természete sem engedte meg azt, s az a körülmény is, hogy tolla rendesen valami közvetetlen gyakorlati célzt, érdeket, alkalmat szolgált; majdnem kizárta az elmélyedést, s a forma gondosabb kicsiszolását. Ő maga mondja magáról, hogy »sohasem hajhászta a szépen csengő phrasisokat, de mindig és mindenben positiv eredményre törekedett«. Hanem azért élénken, vonzóan, érdeklően írt maga is és kiművelt ízlése a stilus tekintetében joggal követelővé tette. Láttá, átérezte, hogy »a francia tudósok munkáinak stilisztikus előnyei a rokonszenvet a tudomány iránt nagy mértékben előmozdították«, s helyesen következtette, hogy »az irodalmi nyelv elegantiája másutt is ugyanezen jótékony következményeket vonná maga után«.

Mikor engem jó sorsom összehozott vele, — 1881 őszén — én fiatal képviselő voltam, ő már miniszterségének kilenczedik évében járt; öreg ember volt, de csupa élet, csupa tűz, mindig tele eszmékkel, tervekkel, kezdeményezésekkel, a kire tökéletesen ráillett az, a mit Kelety Gusztáv mondott róla, hogy egész élete nagy türelempróba volt. Vérmérsékének élénksége teljesen elleplezte lelki életének fájdalmas válságait; pedig a bánat őt is »megviselte zordul«, de »hő lelke vigaszért nem a multakba fordult«, hanem a jelenben, a munkában, küzdelemben, alkotás-

ban kereste azt. 1881-ben kiadott »Emlékbeszédei és tanulmányai« előszavában a maguk egyszerű keresetlenségében mélyen megható szavakban emlékezett meg három évvel előbb, a boszniai hadjárat idejében élte virágában meghalt derék, kedves fiáról, Ervinről, ki nekem iskolatársam volt a kegyesrendiek budapesti gymnasiumában, az ő emlékének szentelte mintegy e könyvet, s azt a mély lélektani igazságot hangoztatta, hogy »a nagy fájdalma nem ölik meg az embert, de nem szünnék meg soha«.

Falk Miksa megemlékezésében közli Trefortnak 1882 elejéről való két igen bizalmas levelét, melyekből kitűnik, hogy ő magát akkor »testben-lélekben betegnek« érezte, megúnta azokat a »tűrhetetlen visszásságokat, melyek kicsiben és nagyban kínozták«, hogy »búbánat, gond, örökös visszásságok és faggatások teljesen lehangolták... kifáradt a harcban és megúnta azt«. Mi, kik akkori működésének tanúi voltunk, ezt ma jogos csodálkozással olvassuk. Sem az érintkezésben, sem tevékenységében ezek a hangulatok kifejezésre nem jutottak. Irodalmi munkássága éppen akkor szélesedett ki egy fontos közjogi probléma, a felsőház akkor actualis reformjának kérdésére, melyet különösen régebbi francia államférfiak megnyilatkozásai kapcsán conservatív szellemben tárgyalt. Minisztériuma körében a rendes alkotó és kormányzó munkához a középiskolai törvény előkészítése járult, s ő maga volt az, ki — különösen sokat emlegetett nyílt leveleivel — mindig új meg új kérdéseket dobott a vélemények harcának porondjára.

A mi személye megismerésénél leginkább bámulatba ejtette az embert, az műveltségének rendkívüli szélessége és sokoldalúsága volt. Egyike volt a legtöbbet olvasó és — gyors olvasó léte — a legtöbb haszonnal olvasó embereknek; olvasottsága, nyelvismeretei, világlátottsága, kiterjedt személyes összeköttetései és tapasztalatai magas nézőpontra állították őt, a honnan messzebbre és jobban látott, mint sok kortársa. Politikai ítélete biztosságának figyelemreméltó jele, hogy például 1861-ben, egy képviselőházi beszédjében megígolta Olaszországnak és a Németbirodalomnak nemzeti alapon való teljesen egységes kialakulását. Szellemének receptív és productív munkájában nemcsak mindkettőnek terjedelme, gazdagsága volt csodálatos, hanem főleg a kettőnek szoros kölcsönössége, közvetetlen egymásra hatása.

A mit tanult, olvasott, látott, tapasztalt, azt mindjárt gyakorlatilag érvényesíteni is igyekezett s kormányzati és irodalmi munkássága minden ízében át volt hatva ismeretei és tapasztalatainak gazdag tanulságaitól. Abban is hasonlított Széchenyihez, hogy míg váltig igyekezett a világgal elhitetni, hogy ő utilitárius, mindenben csak a gyakorlati célzt, a hasznosságot tartja szem előtt, számos szívéből fakadó nyilatkozata és sok kormányzati ténye is elárulja idealismusát; s míg a közszellem felébresztése, ösztökélése kedvéért gyakran használt korholó hangja viszonyainak szinte pessimistikus felfogására vallott, néha mégis — mint például Lukács Móriczról mondott emlékbeszédje végén — optimistikus lendülettel nyilatkozott meg jövőnkbe vetett hite, melynek különben éppen csüggedetlen munkássága és munkakedve legvilágosabb bizonyítéka. A mit Széchenyi naplójában önmagáról vallott, azt Trefort is bátran elmondhatta volna a saját jellemzésére: »Lenyesik szárnyamat, lábamon járok; levágják lábaimat, kezemen fogok járni; kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhassak!«

Persze az ő idealismusa nem volt abból a fajtából való, mely a saját szépségétől megmámorosodva mindenekfölött csillogni, elbűvölni törekszik s méltóságán alulnak tartván az adott erőkkal és viszonyokkal való számolást, örökös harczt idéz föl a maga eszméi és a reálpolitika követelményei között, melyben gyakran folytonos személyes diadalok jelzik az ügy folytonos vereségeinek útját. Fiatalabb korában, az 1865-iki országgyűlés előtt, mikor még mindnyájan a hosszú elnyomatás utáni felszabadulás vágyának uralma alatt állottunk, úgy vélekedett, hogy az emberek leggyakorlatibb s mindennapi életbe leginkább beható java nem a vagyon, nem a műveltség s a tudomány, hanem a szabadság. Később, mikor már ez a cél el volt érve, 1884-ben pozsonyi választói előtt politikáját e három szóba foglalja össze: »tudomány, vagyonosság és egészség«. De hogy sohasem látta az anyagi javakban a nemzetek életének egyedüli céljait és egyedüli irányítóit, azt nyomatékosan hangoztatta egy akadémiai fölolvasásában is: »Nem igaz, — úgymond — hogy csak a pénz uralkodik a világ felett: az eszmék uralkodnak — és pedig uralkodnak az egészséges és kórságos eszmék egyaránt.«

Ő mindig a valóság szilárd alapján áll és csak elérhető célokra

törekszik; de ez nem azt jelenti, hogy nincs érzéke oly ideálok iránt, a melyeket csak megközelíteni lehet, egészen megvalósítani soha. Mi tűnhetik föl ma nagyobb idealismusként, mint a tudományos törekvések közösségének olyan hitvallása, a minővel Mignet-t idézve, róla mondott emlékbeszédjét bevezette s a mit Akadémiánk követendő elve gyanánt is hirdetett: »A tudománynak nincs hazája, az egész világnak közös tulajdona az. Művelőit nem választják el egymástól az államok határai; azok megértik egymást a nyelvek különbsége daczára. Polgártársak ők az eszmék birodalmában, nagy intellektuális társaságot alkotnak... közös érület, úgyszólván a civilisatio hazafisága lelkesíti őket.«

De azért nagy tévedés volna Trefortot a maga széles látkörével, a maga sympathiájával a franczia irodalom iránt, a maga gyakori külföldi utazásaival s hazai viszonyainkról gyakran mondott csípős kritikáival kosmopolitának, nemzeti jellegünk és nemzeti érdekeink iránt közönyösnek tartani. Ő elfogulatlanságát — mint látni fogjuk — teljes mértékben megóvta külföldi benyomásaival szemben is, a magyar nemzeti culturát pedig — melynek egész életét szentelte — lelke mélyéből szerette. »Beszédeit és leveleit« a magyar állam és a magyar cultura legmelegebb szeretetével bocsátotta közre. Akadémiánk elnöki székéből hirdette, hogy Magyarország fennállásának, a magyar elem uralmának biztosítása culturánk magasabb fokra emelésétől, a tudománynak hatalomra emelkedésétől függ. Hogy culturánk nemzeti jellegéért, nemzeti egyéniségünknek és jogainak kormányzati hatáskörében való érvényesítéséért mit tett, azt tanusítják a minisztersége idejében a népiskolák kormányzata, a magyar nyelv kötelező tanítása, a középiskolák tárgyában létrejött törvények, kormányzati intézkedései a művészeti képzésnek az országon belül meghonosítása tárgyában, erélyes föllépése a katonaeorvosképzésnek tervezett Bécsben való összpontosítása, vagyis az úgynevezett Josephinum visszaállítása ellen s a Theresianum és Keleti Akadémia magyar növendékeinek magyar tantárgyakban való képzése érdekében. Egy képviselőházi beszédjében, a német Schulverein legélesebb támadásaival szemben kereken kimondta, »mert — úgymond — imbecillitás volna ki nem mondani, hogy Magyarországon az állam csak magyar lehet.

a polyglott státus utáni aspirációk politikai otrombaságok, melyekkel rövid processust kell csinálni».

Tiszta eszméi és határozott programja őt elfogulatlaná tették a maga működése értékelésében is. Igen jellemző az, a mit Helfy Ignácznak egy a miniszter alkotásainak maradandóságára tett skeptikus megjegyzésére válaszul a képviselőház ülésén mondott: »Helfy képviselő úr — úgymond — személyes dolgokban is fellépett irányomban és kérdezte: vajjon lesz-e annak valami nyoma, a mit én teszek? Azt hiszem, el fog múlni és valamennyiünk működésének nem lesz sok nyoma. Az igazi nagy emberek, a kiknek nevei örökösök: azok a nagy művészek, írók, költők, egy Goethe, egy Michel-Angelo, egy Ráfael. Mi nem tartozunk azok közé! — Én azzal nagyon keveset foglalkozom, mit fognak rólam mondani: Vanitas vanitatum et omnia vanitas. Nekem egy kis örömem telik a cselekvésben, mert végre is az egy kis gyönyört ad az élet küzdelmei közt!«

Ez a cselekvésben talált öröm igazi magyarázója a Trefort egész közéleti, sőt írói szerepének is. Ez teszi érthetővé, hogy három évvel halála előtt azt írta egy barátjának: »volnék én csak 10 évvel fiatalabb!« s hogy, mikor már vége közeledését érezte, mintegy engedve a sorssal való alkuban, élete utolsó nyarán »még csak egy évig« szeretett volna élni. Ez a cselekvési vágy tette türelmetlenné. »Stagnáltunk sokáig, — mondja egy nyílt levelében — most dolgozzunk gyorsan.« »Elmaradtunk mindenben, barbárok vagyunk«, írja egy útjáról küldött magánlevelében. Ez indítja rá, hogy — bosszankodva cselekvése akadályai miatt — leszólja kisszerű viszonyainkat, ezt az országot, a mely »nem akar európai ország lennie«, a melyben »csak a politikai ideologia iránt van érzék s a melyben a gyakorlati ész kihalt«, a mi »tekintetes nyárspolgárságunkat«, a mely nagyságos és méltóságos szeretne lenni, a mi nagyzó ünnepléseinket, országos dinomdánomainkat, melyek daczára »a világ mitsem tud rólunk«. Ezért ismétli — öntudatosan — a maga igazságait, hogy végre a süket fülekbe is behatoljanak s a kevésbbé fogékony elméket is áthassák, s azért is, mert »az ismeretes magyar szalmazaláng mellett nem elég bizonyos igazságokra csak rámutatni, bizonyos eszméket csak megpendíteni, hanem újra meg újra kell őket emlegetni«.

Trefort a maga eszméi és culturpolitikai céljai szolgálatában agitátor volt a szó teljes értelmében és agitátor maradt a miniszteri székhelyen is. Ez talán egy kis maradványa volt a forradalomkori államtitkárságnak; bizonyos, hogy mikor például 1885-ben, mint a kormány tagja, pozsonyi választóihoz intézett nyílt levelében »a magyar állam dissolutiójának mutatkozó előjeleiről« szólt, vagy a mikor mint a szellemi cultura minisztere, utolsó akadémiái elnöki beszédében arról panaszkodott, hogy »nálunk nincs szellemi szabadság«, az ilyen agitatorius jellegű szókimondások szigorúan gouvernementális körökben erős fejlődést okoztak.

A Trefort szellemi életében — mint már érintettem — különleges szerep jutott az utazásoknak. Egész életében szeretett utazni, és sokat utazott; fiatalon kezdte, mint ifjú házaspár, nejével járta útjait, később, mint idős és öreg ember rendszeresen hajadon leányával; de szeretett jó barátjaival is találkozni az úton, mert rá nézve lelki szükséglet volt a látottakat mindjárt meg is beszélni; leveleket is szívesen írt útjairól, — magam is őrzök belőlük egy csomót — nem részletes útleírásokat, hanem egy-két találatos mondásban adott rövid jellemzéseit benyomásainak, tapasztalatainak s egy-egy hozzáfűzött megjegyzésben mindjárt levonta a látottakból a mi viszonyainkra vonatkozó tanulságokat is. Minden útjáról hozott magával néhány tervet, néhány megvalósítandó eszmét, néhány tanulságos összehasonlítást. Szeretett sokat, mindent látni és jól látni, azért — ebben az egyben nem volt modern — gyűlölte az éjjeli utazást. Ő nem koffer, — mondta gyakran — hogy betegyék egy kocsiba és elvigyék a nélkül, hogy látná, hová megy. De kritikai szemmel is látott, a külföldi vak csodálata nélkül, megkülönböztetve ott is élesen a jót a rossztól, a követendőt az elítélendőtől.

Egyszer azt írja, hogy reméli, miszerint visszatérvén új erővel fog dolgozni, mert sok a tennivalónk, ha élni s uralkodni akarunk; reméli, hogy utazásának egészségére s hivatása teljesítésére jó hatása lesz. Oly meggyőződéssel és nézetekkel tér haza, — írja máskor — hogy csak sajnálnia kell azt a kisszerűséget, mely a mi politikai viszonyainkban divatozik.

»Mi áltatásban sokat tanulhatunk a külföldön. Ipar és iskola, ez most a domináló két momentum«, — írja Berlinből. — Meg-

csodálja ugyanott a Polytechnikumot, mely azonban 15 millió márkába került; »nálunk azt hiszik, hogy csoda nagy dolgot csinálunk, ha egy tudományos intézetre 3—500.000 frtot adunk ki s hogy az pazarlás!« Amsterdamban bámulja a hollandi közszellemet, »abból adhatnának nekünk kölcsön«. Nekünk általán a másodrendű, a kisebb nemzetek dolgait kellene tanulmányoznunk, s azokat utánozni: Hollandiát, Belgiumot, Dán és Svédországot; nagyban emelkedhetnénk, ha ezek nyomán járnánk. Azonban azt is találja, hogy »a humanitás és eszmesolidaritás daczára a nemzetek rendkívül lenézik egymást: az angolok a francziákat, a francziák a németeket (ez 1886-ban volt írva), kell tehát, hogy a németek is lenézzenek valakit s ez a valaki in prima linea mi magyarok vagyunk«... Únja már a kiállításokat, melyek mindenütt elvonni igyekeznek a figyelmet a hely és ország rendes viszonyainak megismerésétől. »A világ ma — úgymond — ugyanúgy stultizál, mint Ferencz császár idejében! S azt is lehetne mondani: exhibendo stultisat, — mert a kiállítások mindenütt üldözik az embert.«

Az angol viszonyokkal talán legkevésbé rokonszenvez. »Sajátságos kereskedelmi szabadság az, — írja Londonból — a hol az utazókat vizitálják, mint a tolvajokat.« Az angol comfort-t nem igen élvezheti, valamint az angol konyhát sem, iparkodni fog a continensre visszajutni. Edinburgból azt írja, hogy annyi rongyos, mezítlábos, elhagyatott gyermeket egész Magyarországon nem lehet látni, mint ott. Szidja az angol »Czopfot«. Angliában — úgymond — a legnagyobbyszerű dolgok mellett a legneveltségesebb intézmények és állapotok találhatók. Pückler-Muskau, Montalembert könyveik által megteremtettek a continentális emberek fejében egy bizonyos ideális Angliát, mely azonban ma »absolute nem existál«.

A kritikából kijut a franczia provinciának is, különösen Dél-Francziaországnak. »Ez a félig spanyol, félig déli olasz »Midi de la France«, — írja Biarritzból — nekem sehogyse conveniál: oly dolgokat kellett látnom, hogy Mező-Túr és Gyoma ezekhez képest mégis csak civilizált helyek... Gyakran szerettem volna a nagy betűkkel reám néző »liberté, égalité, fraternité«-hez, hozzáírni: »salté et stupidité«. Páris ma is absorbeálja az országot, a nemzetet. A provinciában több a barbárság, mint bárhol nálunk.«

Utazásai alatt nem szerette, ha hivatalos ügyekre emlékeztették, vagy éppen iratokat küldtek neki aláírás végett. Hanem azért a távolban is ott járt az esze miniszteri teendőin s gyakran igen nyomatékos utasításokat küldött leveleiben egyik-másik függő ügynek elővétele, elintézése vagy siettetése végett.

A kormányzati ügyek ellátásában általán a czélszerűséget, szükségességet tartotta szem előtt s a szabályokra és formákra nem igen vetett ügyet. Ez jellemezte őt különösen tárczája költségvetésének a kezelésében is. Gyakran hallottam tőle e mondat: nálunk egyenes úton boldogulni nem lehet, hanem csak apró »filouteriákkal«. Ezek a tréfásan úgynevezett apró filouteriák nála a budgetkezelésben azt jelentették, hogy nem sokat vesződött a pénzügyminiszterrel, minisztertanácsal, pénzügyi bizottsággal költségvetése dotatiójának minél magasabbra emelése érdekében. — habár egyszer megtörtént, hogy a pénzügyi bizottság egy törlésével szemben a képviselőházhoz appellált és pedig sikerrel. Rendesen beírta azzal az eléggé szűkmarkúan megállapított mértékkel, a melyet a pénzügyminiszter concedálhatónak vélt, ha azonban a gyakorlati szükség úgy hozta magával, akkor egyszerűen túllépte azt. A képviselőház zárszámadási bizottságában azután az előadó lelkesen kifejtette, hogy ez a túlköltség milyen hasznos és üdvös célra fordíttatott s a dolog vége az lett, hogy úgy a bizottság, mint a képviselőház zajosan megéljenzék Trefortot. Ugyanilyen módszert választott később a szükséges tanügyi építkezések fogatosíthatása végett; azok költségét egyszerűen kölcsönvette valamelyik rendelkezésre álló alaptól, — többnyire a néptanítói nyugdíjalaptól, persze illő kamat mellett — s a kamatot és törlesztési részletet beillesztette tárczája költségvetésébe valahol hátul, a hol ezek a tételek egyéb hasonlók között szerényen meghúzódtak.

Ez így ment mindaddig, a míg a dolgok odafejlődtek, hogy például a népnevelési javadalomnál az úgynevezett »folytonosságban maradt illetmények«, vagyis az állandóan utalványozott járandóságok már január 1-én túllépést mutattak s a cultusbudget az építési kölcsönök czímén milliókra menő államadóságot takargatott. A pénzügyminiszter is megírta végre azt, hogy míg a cultuszministert mindig megéljenzik túllépéseieért,

őt szidják a deficitért s így beállott a pillanat, a melyben a közoktatási tárcza költségvetésében rendet kellett csinálni. Nekem, mint államtitkárnak jutott ez a keserves feladat s már utolsó éveiben Trefort arra a panaszra fakadt, hogy a cultusminiszter érzi legjobban, mennyire hátráltat bennünket kulturális haladásunkban pénzügyi gyöngeségünk: »nem tud tenni, mert nincs meg a kellő eszköz.«

Az administrációban is a hosszadalmas bureaukratikus formák helyett a direkt belenyúlásnak, személyes meggyőződésnek és közvetetlen intézkedésnek volt barátja. Szeretett mindent maga látni, az emberekkel maga beszélni, az ügyekben személyesen eljárni. Megesett, hogy a francia nyelvtanárokat, kik audien-tián kértek alkalmazást, mindjárt alaposan megexaminálta a francziából. Egyszer megbotrányozással beszélt nekem, egy kihallgatás után, hogy nála volt X. Y., ki a kolozsvári egyetemen professor szeretne lenni; a francia irodalom tanszékére akar pályázni és Villemaint nem ismeri!

Miniszteri taktikájához tartozott az is, hogy a mit lehetett, inkább intézett el kormányzati, mintsem törvényhozási úton: az életrevaló iskolai típusok egész sorozata keletkezett az ő idejében, úgy hogy azokat egyszerűen beállította költségvetésébe s a tétel megszavazása által bizonyos tekintetben a törvényhozás hozzájárulását is kieszközölte létesítésükhöz. Egyik beszámoló-beszédjében indokolta is ezt a kormányzati módszerét. »A közoktatás — úgymond — nem olyan, mint a perrendtartás, hogy abban mindent fixirozni kelljen; a közoktatásügynek a fejlődésre időt és az életre tért kell engedni, törvényt pedig minden évben nem lehet változtatni vagy módosítani, ha mindjárt meghozatala után, talán már egy félévre, ki is tűnik, hogy egyik-másik szakasza vagy részlete nem volt czélszerű.«

Mindazonáltal az ő miniszterségének sok értékes törvényhozási alkotást is köszönhetünk a közoktatás és művészet terén, így a néptanítói nyugdíjalapról, a népiskolai hatóságokról, a magyar nyelvnek a népiskolákban való kötelező tanításáról, a műemlékek fentartásáról, a középiskolákról, az állami elemi és polgári iskolák, valamint a budapesti egyetemi orvoskar- és József-műegyetem felépítéséről szóló törvényeket.

A közfelfogás azt tartotta, hogy Trefort tárczájának ügy-

körében bizonyos előnyben szerette részesíteni a felsőbb oktatás-ügyet s ennek keretében különösen az orvosi és természettudományi szakokat. Ez a beállítása a tényeknek nem egészen igazságos; tudjuk, hogy például az ő szerves törvényalkotásai közül éppen egy sem vonatkozik a felsőbb oktatásra s hogy bár ő már 1881-ben kezdett a harmadik egyetem mellett agitálni, 1883-ban egy képviselőházi enquétet is rendezett annak előkészítése végett, Pozsonyban, Kassán helyszíni szemléket tartott s 1885-ben már törvényjavaslatot is dolgoztatott ki a pozsonyi orvos- és természettudományi kar felállításáról, ezt a kedves eszméjét mégse tudta a megvalósulásig érlelni.

Ő igenis, vallotta azt, hogy a modern világban is »minden tisztelet és becsület a népoktatásnak, a világosság mégis csak felülről jön; s azon ideális czélok, melyek nélkül az emberiség csak a felsőbb állatiság életét élné, csak a szellemi élet felsőbb régióiban ápoltnak s ezért a felsőbb oktatás a legfontosabb«. Az orvostudománynak és orvosképzésnek rendkívüli jelentőséget tulajdonított közegészségi és — miután »az ember a legnemesebb tőke«, — nemzetgazdasági szempontból is. Azt tartotta továbbá, hogy »korunknak signaturáját a természettudomány adja« s hogy a vagyonosság és közegészség, melyektől az állam fennállása nagyrészen feltételezve van, e tudományon alapszik; a természettudományokat tartotta a tudományok között legnagyobb hatalomnak; e tudomány módszerét kívánta az államtudományok kezelésénél is alkalmazni.

Az orvos- és természettudományok iránti előszeretetének ugyan a rábízott kulturális érdekek egyike sem vallotta kárát, de hogy ez a hajlama különösen a budapesti egyetemi és műegyetemi intézetek kifejlődése és felvirágozása körül hathatósan érvényesült, abban nagy része volt tanácsosának, Markusovszky Lajosnak, a ki különös bizalmát bírta s kitünően értett hozzá Trefort e hajlamát ébren tartani, táplálni és a gyakorlati útra terelni. Különösen a budapesti orvoskari intézetek nagy föllendülésében Markusovszkynak elévülhetetlen érdemei vannak.

Egy másik kedves tere a Trefort alkotásainak a művészet és iparművészet volt. Mint egészen fiatal ember, első utazásának benyomásai alatt mozgalmat indított s megalakította a Pesti műegyletet, az első képzőművészeti czélokot szolgáló egyesületet

Magyarországon; öreg korában pedig ő alapította meg az iparművészeti társaságot, melynek első elnöke is ő lett. Sohasem szünt meg agítani a képző- és díszítőművészetek érdekében; nyílt leveleket intézett a főpapokhoz, főurakhoz, minisztertársaihoz ez érdekek felkarolását kérve. Mert — helyesen — azt tartotta, hogy a »fódolog, hogy nagyobbyszerű nyilvános épületeknél ne mellőzzük és ne zárjuk ki a hazai képzőművészetet«; példát adandó, mint akadémiai elnök is, ő indította meg a nagy teremnek Lotz remek történet-allegorikai falképeivel való feldíszítését.

De legtöbbet tett e téren mint miniszter. Ha nálunk egyáltalán lehet szó művészeti politikáról, úgy az csak Trefortnál kezdődik. Eötvös csak elméletileg tisztázott néhány kérdést s a későbbi művésznemzedék képzésére gondolt; ellenben Trefort az őt jellemző türelmetlen gyakorlatiassággal nem csemetéket akart ültetni, hanem mindjárt gyümölcsöt látni: hazahozta Benczurt, Hubayt, Poppert, haza akarta hozni Wagnert és Litzenmeyert is és hazahozta — a mennyire egyáltalán hazahozható volt — Liszt Ferenczet. Ő fejlesztette — különösen jobb elhelyezéséről gondoskodva — a mintarajziskolát és rajztanárképzőintézetet s állított fel mesteriskolákat; ő szervezte a zeneakadémiát, az iparművészeti múzeumot, az iparművészeti iskolát, az üvegfestő intézetet és festészeti női tanfolyamot. Ő indította meg a Mátyás-templom, a kassai és bártfai templomok stilszerű újraépítését, a lipótvárosi bazilika építésének és a vajdahunyadi vár restaurációjának újrafelvételét; ő volt az, a ki kevés műemléküink megőrzése s fentartása érdekében mondhatni mentőactiót indított. Képzőművészeti kiállításaink is az ő gondoskodása következtében vettek erősebb lendületet, különösen az állami aranyérmek alapítása s az állami és királyi vásárlások rendszeresítése által.

Felfogása a nők képzése s társadalmi állása kérdésében ma talán nem látszik egészen modernnek, de nem is olyan, hogy könnyedén pálczát törhetnénk fölötte. Egy beszámoló beszédjében mondta 1881-ben: »Legyen mindenben egyenjogú a nő a férfival? — Én megengedem, hogy a nő, polgári jogok tekintetében tökéletesen egyenlővé tétessék a férfival, de a társadalmi functiók tekintetében, a nemi különbségnél s női természetnél fogva a férfival egyenlő nem lehet; testi ereje s alkotása s abból

folyólag hivatása ezt nem engedi. Szerezzünk tehát a nőknek a tanítói pályán kívül — melyre kiválóan alkalmasak — munkát és keresetet az iparban, a kereskedelemben, sőt a közigazgatás bizonyos ágaiban is; de ne követeljük, hogy bírák, ügyvédek s orvosok, törvényhozók legyenek. Oly hivatások, melyek egész embert kívánnak, összes szellemi és testi erejével s egész idejével, elvonnák a nőt rendeltetésétől, melyet pedig helyette a férfi nem teljesíthet. Nem jó a társadalomban összezavarni a szerepeket s annál fogva az én hozzájárulásommal — bármennyire óhajtom a női oktatás emelését — egyetemek a nők számára nem fognak nyittatni. Eltekintve a dolog elvi oldalától, a zürichi Studentin-ek s az orosz nihilista kisasszonyok engem arra nem buzdítanak.»

Nagy súlyt helyezett azonban a nőképzésre, mert meg volt róla győződve, hogy ha művelt és szolid nemzedéket akarunk adni a jövőnek, mindenekelőtt a nőket kell nevelnünk; közgazdasági szempontból is a helyes irányú nőneveléstől várta a fényűzés korlátozását, különösen a — mint mondani szokta — »rongyluxus« kiküszöbölését. Főképp ez okból kívánta a külföldi nevelőnők gyakran fonák nevelését részint a hazai felsőbb leányiskolák fejlesztése és szaporítása, részint magyar házi nevelőnők képzése által mellőzhetővé tenni.

Fölötte emlékezetes és jellemző volt a Trefort miniszteri szerepe a középiskolai kérdésben.

Itt természetesen mindenekelőtt a törvény létrejöttéről kell megemlékezni, mely hosszú vajúdás szüleménye volt s a melyben igen jelentős rész jutott egy oly embernek, a kit ma ezen a réven senki sem emleget, t. i. Baross Gábornak.

Trefort tényleg mindjárt minisztersége első évében benyújtott egy középiskolai törvényjavaslatot, mely keresztül is ment az osztályokon, de az 1872—75-iki országgyűlésen nem került többé tárgyalás alá. Azután megújította kísérletét úgy az 1875—78-iki, mint a 78—81-iki országgyűlésen, mindkétszer eredménytelenül, előbb a kiegyezési kérdések előtérbe nyomulása, majd felekezeti féltékenységek s a közeledő választásokra való tekintetek miatt.

Az 1881-iki országgyűlést megelőzőleg a miniszter választói

előtt kifakadt a »komédia« ellen, melyet a javaslattal évek óta űznek s követelte, hogy annak már egyszer vége legyen. Újra benyújtotta javaslatát, az a közoktatásügyi bizottsághoz utasított, mely üléseit a felmerült kívánságnak megfelelően a felekezeti hatóságok képviselőinek s kiváló tanügyi szakférfiaknak meghívásával enquêteszerűen kibővítette. A bizottságnak ekkoriban Baross Gábor volt elnöke, ki még fiatal ember volt, inkább a megyei administratio s az általános politika kérdéseiben jártas, de a ki ritka tapintattal és ügyességgel, egyúttal erélylyel és tekintélylyel vezette az érdekes gyülekezet tanácskozásait. A tanácskozás azonban megint eredménytelennek mutatkozott, mert a mikor a bizottság, az enquete befejezése után 1882 márczius 22-ikén a törvényjavaslatot tárgyalás alá vette, az az általánosságban való elfogadás kérdésénél a legellentétesebb felekezeti álláspontok találkozása következtében két szavazattal megbukott. Trefort felháborodott ugyan, de hajlandó lett volna épp oly hamar napirendre térni e balsiker fölött is, mint az előbbieket fölött; azonban volt valaki, a ki a dolgot érzékenyebben s komolyabban vette s ez Baross Gábor volt. Lemondott a bizottsági elnökségről, a mi eléggé hatásos demonstratio volt s meg nem szűnt a törvényjavaslat kérdését napirenden tartani s annak újra felvételét ismert erélyével szorgalmazni. Ősszel szűkebb összejöveleteket tartottunk, — melyekben akkor már nekem is részem volt, mert az új ülőszakra engem is beválasztottak a közoktatásügyi bizottságba — s azokon megállapítottuk azokat a módosításokat, melyek kilátást nyújtottak a javaslatnak a bizottság által való elfogadtatására. Csak a miniszter határozott állásfoglalása volt még hátra, a melynek elérése végett elmentünk Treforthoz, ki bennünket gyöngélkedése miatt ágyban fogadott; ez a véletlen körülmény döntő fontosságúvá lett a javaslat sorsára nézve, mert ha a miniszter akkor fenn jár, nyugtalan természete, mely már únta a javaslat körüli sok hercehurczát, bennünket talán lerázott volna; így azonban, ágyban fekvé foglunk volt, Baross hajthatatlanul sürgette a megállapodást, a mely létre is jött, a javaslat — általunk átdolgozva — 1883 januárjában ismét a bizottság elé került, ott februárban letárgyaltatott, márcziusban a ház napirendre tűzte s hosszú, gyakran szenvedélyes, de mindvégig magas színvonalú vita után

— melyben Trefort fényesen képviselte a kormány álláspontját — a képviselőház nagy többséggel elfogadta azt.

Azonban nagyon csalódtak azok, a kik talán azt hitték, hogy e törvény megalkotása által a középiskolai kérdés általában nyugvópontra jutott. Nyugvópontra jutottak igenis a középiskolák rendtartásának, igazgatásának, felügyeletének és ellátásának kérdései. A politikai radicalismussal és nemzetiségi separatismussal szövetkezett felekezeti féltékenységeknek azok a fenyegetései, melyeket a vitában hallottunk, a gyakorlatban üres phraseológiának bizonyultak. Az állami felügyelet érvényesítése egyáltalán nem ütközött nagyobb akadályokba s kivált mióta a felekezetek megtalálták a módját annak, — a mi talán nem is volt a törvényhozás eredeti intentiója — hogy minden további jogmegosztás nélkül beruházási segélyeket is kapjanak s így tényleg a teher nagyobb részét áthárítsák az államra a nélkül, hogy csak egyetlenegy esetben is a rendelkezési jogot elvesztették volna : azóta szent a béke és zavartalanul folyik a nagyrészből állami költségén való felekezeti középiskolai oktatás az országban.

A mit azonban a törvény végleges megállapodásra nem juttatott, az magának a tanrendszernek a kérdése és a ki legkevésbé mutatott hajlandóságot ezt a napirendről levenni, az maga a miniszter volt. Már 1885 őszén választóihoz intézett nyílt levelében kikelt gymnasiumaink nagy részének rosszasága s az ifjúságnak a gymnasiumokba való mértéktelen tódulása — e »nemzeti betegség« — ellen, melyet ő »febris gymnasialis nervosa stupidá«-nak nevezett el. Kevéssel később b. Pirquet osztrák képviselőhöz intézett nyílt levelet, melyben halaszthatatlannak mondta a gymnasiumi oktatás reformját s azt nemzetközi meg egyezés útján óhajtotta megállapíttatni. 1886 márcziusában pedig ajánló előszavával kiadatta magyar fordításban Raoul Frarynak »*La question du latin*« című, akkoriban nagy feltűnést keltett könyvét, mely szellemes filippika volt a classikus nyelvek és irodalmak középiskolai oktatása ellen s a földrajzot kívánta a középiskolai képzés gerinczévé tenni.

Trefort utóbb maga meghökkent ezen újabb agitatori tényeknek a hatásától s egy cikkben tiltakozott az oly gyermekes föltevések ellen, hogy már most a középiskolai törvény revideálatni fog, a görög nyelv tanítását meg fogják szüntetni, a clas-

sikus philologusok állás nélkül fognak maradni stb. Védelmére kelt a classikus tanulmányoknak, de hirdette a modern nyelvek és irodalmak művelő erejét is és álláspontját olykép körvonalozta, hogy »a gymnasiumokban azok maradjanak, kiknek tehetségük s kedvük van a magasabb műveltséghez s kiknek szükségük van a classikus műveltségre«. Ezért — úgymond — az alsó osztályokban kell szigorúan eljárni, hogy szegény szülők tehetségtelen gyermekei ne jussanak a latin iskolába; menjenek azok a reál-, vagy polgári iskolába, a gymnasiumot azonban ne vetköztessük ki természetéből, hivatásából; az összezavarással nem érjük el a czélt, sem az egyik, sem a másik irányban.

Trefort e felfogása szempontjából ítélve, alig hiszem, hogy neki e kérdésnek azóta észlelhető fejlődésében nagy öröme telnék, ha élne. Ha ő már a maga idejében, mikor Magyarországon még csak 151 gymnasium volt 35.803 tanulóval, febris gymnasiális miatt panaszkodott, helytelenítette, hogy minden mezőváros gymnasiumot akar, a latin iskolákba való tódulásban a kézimunka, az ipari hivatás megvetésének káros jelét látta, mit mondana most, mikor a gymnasiumok száma nálunk az akkori 151-ről 188-ra s a gymnasiumi tanulóké majdnem kétszeresre, vagyis 35.803-ról 64.724-re emelkedett! Az a jelenség is aligha számíthatna az ő helyeslésére, hogy nálunk azért, mert a közönség szerelmes a gymnasium nevébe, — de csakis ebbe! — a mit a minden igaz ok nélkül így nevezett »munkás-gymnasium«, sőt a már fölmerült »parasztgymnasium« elnevezése is tanúsít, a gymnasium igyekszik mindinkább a nagyközönség szájaíze szerinti mindenre jó középiskolává átalakulni.

Tárczája kiterjedt ügykörének csak egy olyan része volt, a melyre nézve Trefort nem táplált sem alkotói, sem reformeri ambíciókat. Az egyházi ügyekre nézve a »quieta non movere« álláspontjára helyezkedett. És ezzel, bár el nem kerülhette azt, hogy a középiskolai reform tárgyalásánál — mint mondta — bele ne fujjanak a felekezeti trombitába, el nem kerülhette, hogy a keresztények és zsidók közötti házasságot tárgyzó igazságsügyi törvényjavaslat s különösen annak főrendiházi tárgyalása az ő idejében nagy port ne verjen föl, hogy a képviselőházhoz benyújtott tömeges petíciók a katholikus autonómia-kérdést ne emlegessék, azonban elérte azt, hogy miniszterségének 16 éve

alatt iskolai téren egyházpolitikai surlódásoktól meglehetősen menten dolgozhatott és alkothatott.

Csak élete legvégén idézett fel katolikus egyházi téren — valószínűleg akarata ellenére — nagy és éles összeütközést egy látszólag csekély dolog miatt. Az 1888-iki évváró és képesítő vizsgálatok alkalmával a tanulmányalapból fentartott nagyszombati kath. tanítóképzőintézetben a kir. tanfelügyelő és az egyházi tanfelügyelő között hatáskörüket illető vitás kérdés merült fel. Trefort a primáshoz intézett, az állami közeg jogát védő átiratát nem tudom kinek tanácsára, talán akkor már súlyos betegségétől okozott ingerültségében, a lapokban közzétette.

Egy normandiai tengeri fürdőben, a hová az orvosok sürgető tanácsa küldött, olvastam a Simor primás dörgegelmes válaszát a ministeri átiratra, melyet természetesen szintén közzétett a lapokban. A nyilvánossághozzás által a jogkérdés hatalmi kérdés jellegét öltötte fel; az összeütközés megtörtént, azonban Trefort egy-két héttel később meghalt. Közvetetlen utódjának, Csáky grófnak ugyancsak dolgot és gondot adott a váratlanul kitört viszályt egy hosszú, diplomatikus, minisztertanácsilag megállapított bizalmas átirattal elsimítani. A nyugalom azonban csak látszólag állott helyre; a kath. képzőintézetek igazgatása terén felcsapott láng nemsokára elharapódzott az egyházpolitikai vonatkozások sokkal tágasabb terére; az elkeresztelési viszály maga után vonta az összes egyházpolitikai kérdésekben a leszámolást.

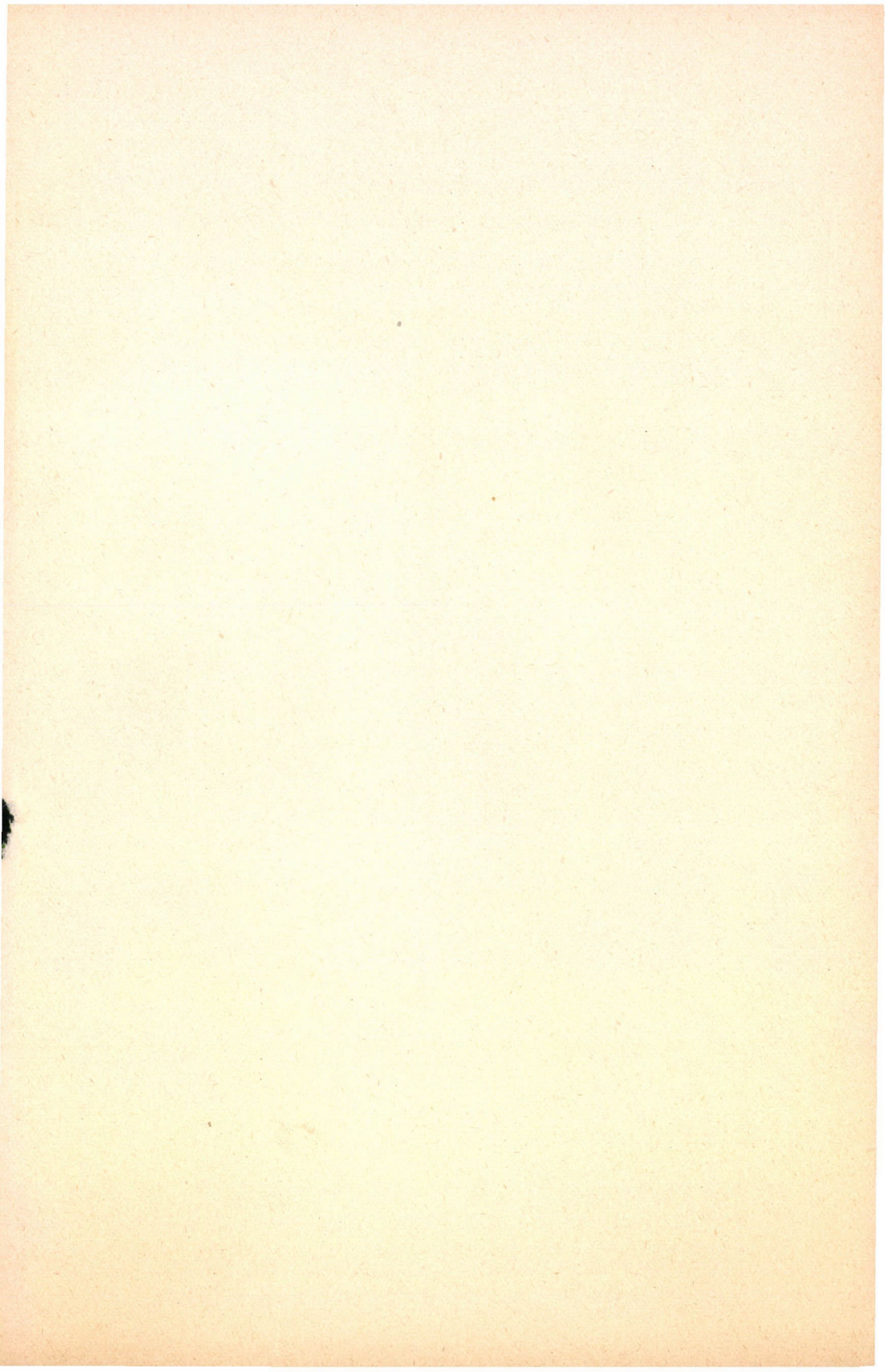
Akkor már a Trefort mindig nyugtalan, mindig tevékeny szelleme rég megtalálta az örök nyugalmat és békét egy szebb, jobb hazában.

Emlékét, sírján kívül csak egy kisebb méretű nyilvános szobor hirdeti, legkedvesebb alkotásaitól környezve, a budapesti egyetem természettudományi intézeteinek kertjében. De a ki nemzeti culturánk fejlődésének vizsgálatában nem áll meg a tegnapiánál, hanem belemerül a távolabbi előzmények megismerésébe is, az egész érdeme szerint tanulja megbecsülni annak a férfiúnak a nevét és emlékét, a ki szellemének bátor röptével, példátlanul kiterjedt látkörével és sohasem nyugvó tevékenységével eltörülhetetlen nyomokat hagyott hátra nemzetünk művelődésének útján.

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	—
VIII. Lenhossek József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	90
IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	60
X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	60
VIII. kötet.		
I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	60
II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	—
III. Panic József külső tagról. Kanitz Agost l. tagtól.....	—	80
IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	60
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	50
VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	—
VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	60
VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	60
IX. Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	30
X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	30
XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	60
XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	50
IX. kötet.		
I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	60
II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	60
III. Nagy Imre r. tagról. Fejérváthy László r. tagtól.....	—	50
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	60
V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	30
VI. Margó Tivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	60
VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	80
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól.....	—	60
IX. Xántus János l. tagról. Mocskós Sándor l. tagtól.....	—	60
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	80
XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	20
XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	60
X. kötet.		
I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	30
II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	60
III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	60
IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	60
V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	—
VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	40
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól.....	—	50
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	1	—
IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	30
X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	—
XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	—
XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	30
XI. kötet.		
I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	30
II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	20
III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	80
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól.....	2	—
V. Laufenauser Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	30
VI. Arneht Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	30
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	40
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	40
IX. Fodor József r. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	40
X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	40
XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Mórész l. tagtól.....	—	40
XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	—
XII. kötet.		
I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	60
II. Heller Agost r. tagról. Fröhlich Isidor r. tagtól.....	—	60
III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	60
IV. Plösz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	30
V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	80
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	60
VII. Krones Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	30
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	30
IX. Torma Károly r. tagról. Teglds Gábor l. tagtól.....	—	60
X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	80
XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	60
XII. Szigeti József l. tagról. Berceik Árpád l. tagtól.....	—	45
XIII. kötet.		
I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	40
II. Pulszky Agost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	80
III. Staub Mórész l. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	80
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	60
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	60
VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	—
VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	30
VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortvay Tivadar r. tagtól.....	1	—
IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	80

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	l.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. de Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i>				
	r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kóváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Ováry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	0	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnap. <i>Berzeviczy A. t., Marcsali H. és Nagy G. l.</i>				
	tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Ármin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalaya Antal k. tagról. <i>Szinnyei József</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Bunyitay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FÖTITKÁR

XVII. KÖTET. — 15. SZÁM.

SCHVARCZ GYULA
RENDES TAG
EMLÉKEZETE

HORNYÁNSZKY GYULA
LEV. TAGTÓL

FELOLVASTA 1917 OKTÓBER 1-ÉN

ARCZKÉPPEL

Ára 4 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1917

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.ról. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferenc</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól.....	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanowsky Endre</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> . tagtól	— „ 20 „
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól.....	— „ 60 „
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot l. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Kriszostom t. tagról. <i>Hollósy Jusztián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól.....	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.ról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greuss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól.....	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól.....	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— „ 30 „
	VI. Páur Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 „ 20 „
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

Schwartzkopf

SCHVARCZ GYULA R. TAG EMLÉKEZETE

HORNYÁNSZKY GYULA lev. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1917 október 1.-én tartott ülésén.)

.... közvetlen magát az emberi ismeretkört csak azok öregbítik, kik valamely fölfedezés keresztülvitelénél a tudomány több ágának momentumait összpontosítják.

Szent-Katolna, Magyar író külföldön I. 54.

Midőn Schvarcz Gyula 1900 január 31-ikén meghalt, a leghetőségesebb és legszorgalmasabb magyar elmék egyike szűnt meg dolgozni. Nyomatékkal mondom a magyart; mert az idegenből közénk szakadt katonatisztnek és Horhy Katalinnak fia magyar volt gondolkozásában, véralkatában ép úgy, mint pályafutásának menetében, végzetében. Természettudósna' készült; de az autodidaxis bizonytalan talaján könnyen sodródott más területre, s a geologus érdeklődését idővel kizárólag az államtudományi íróé és történészé váltotta fel. A kellő gyakorlati érzék hiánya könnyen a pusztá elmélet körére utalhatta volna Schvarcz Gyulát; de a mult század hatvanas évei, a kiegyezés és megújulás kora, benne is elemi erővel keltették fel a politikai ambíciót s a tudós képviselő és kulturpolitikus nyugalma árán tette meg a keserű, bár természetes tapasztalatot, hogy a legszebb eszméket sem követheti nyomon megvalósulásuk. Schvarcz Gyula közlékeny természet volt, nagyterjedelmű irodalmi munkássága is e mellett bizonyít, s azért mégis csak nagyon későn, hat évvel halála előtt, 56 éves korában jutott el igaz rendeltetésének helyére, az egyetemi katedrára. Kialakult

egénységének egész biztonságával és tagadhatatlan érdekességével szólalhatott most már meg; de ez az előadási mód most már nem lehetett a módszeres tanítás és tanulás útja. Schvarcz Gyula tanítvány nélkül halt meg, úgy, a hogy munkái is, történeti töprengései és kritikái — annyi magyar tudós közös sorsaként — magukban állanak, a mint őket saját személyére utalt erejében összehordta, a nélkül hogy értők elődöket is illetne köszönet; de egyszersmind a folytatás, a továbbépülés minden reménve nélkül állanak egymagukban.

1. A tudománytörténész.

Schvarcz Gyula fejlődésére az első döntő hatást nagyatyja, Horhy Mihály gyakorolta, a kinek házában a korán atyátlan gyermek nevelkedett; a ki — ritka példajaként a gazdag magyar földesúrnak — »negyven évnél tovább dolgozott egy óriási növénytani munkán, a nélkül hogy azt befejezhette volna«, nagy vagyont költött könyvtárára és sűrűn látogatott el Nyugat-Európa metropolisaiba botanikus tanulmányai érdekében.¹⁾ Ilyen kirándulásaira az unokát magával szokta vinni és azok által szerezte meg Schvarcz Gyula — már a gyermekkor éveiben kezdve — az európai műveltséget, az összes kultúrnyelvek ismeretét és a külföldi összeköttetéseket. Korán nyílt alkalma megbámulni a sydenhami Crystal Palace »őslénytani szörnyetegeit«, a mi — úgy látszik — az összes látottak és hallottak közül a gyermek képzeletére a legnagyobb befolyással volt.

Tényleg, Schvarcz Gyulának első, már irodalmi formát öltött érdeklődése — a gyermekkori benyomásokkal szoros kapcsolatban — az ember őslénytánára, illetőleg tágabb fogalmazásban az *ember származásának kérdésére*, a »fajtakérdésre« vonatkozott.²⁾ Egy amerikai könyv (Nott és Gliddon Types of Mankind-je, 1854.) keltette fel a még csak jogászokodó ifjában a vágyat, hogy annak tartalmát magyar nyelven ismertesse. A »Kelet népei«-ben közölt kivonatok után 1861. jelent meg »*A fajtakérdés színvonala három év előtt*« című dolgozat, de azon formában, melyben azt szerző már 1857 telén — tehát

19 éves korában — befejezte (l. a munka Előszavát). A czimben kifejeződő óvatosságot Darwinnak időközben (1859.) megjelent korszakalkotó műve követelte meg; mert viszont Schvarcz munkája — a darwinismussal való komolyabb leszámolás nélkül³⁾ — az amerikai Morton-nak, a *Crania Aegyptiaca* és *Crania Americana* egykor híres írójának, álláspontját képviselte és magyarázta. Jegyzetekbe szorított rengeteg tudás, olvasottság kíséretében hallunk itt — az akkori idők most már ismeretlen műnyelvén — »az ütepek vesztegléséről« (permanence of type), mely kizárja »az ütepek átképlegülését« (transmutation of t.), mert származástani főtételként »egy Genus Homo-t hirdetünk, összetétét több indó—primordial—ütep-, tehát Species-nek«. Mint látható, Morton, Schvarcz annak a nézetnek ép ellentétét vallják, melyet majd később Darwin (1871. kiadott művében: Az ember származása, I. 271. l.) a következőképen fejez ki: »a természetbúvárok, kik a fejlődés elvét elfogadják, nem lesznek kétségben az iránt, hogy valamennyi emberfajta mind egyetlenegy ős törzstől veszi eredetét«, s a mely nézet az emberi »fajt« legfőlebb »sub-speciesekre« bontja. De annak idején, az »unitary scheme« képviselőivel szemben (Prichard, Miller stb.), kik a biblia ős-szüleit akarták elméletükkel megmenteni, a polygenismus álláspontja, melyet Schvarcz is magáévá tett, a szabadelvű tudományos haladás gondolatát rejtette magában.⁴⁾

Schvarcz Gyulát az ifjúkorában megragadott kérdés évekig foglalkoztatta. Külföldi tanulmányait is részben annak szolgálatába helyezte. Midőn 1858—59-ben Münchenben tanul, módjában van Siebold és Wagner zoologusok előadásait hallgatni (kik közül utóbbi ép az időtájt írja meg: *Geschichte der Urwelt, mit Berücksichtigung der Menschenrassen und der mosaischen Schöpfungsberichte* cz. munkáját). A következő, Berlinben eltöltött tanulmányév meg Lepsius-szal, a híres egyptologussal hozza összeköttetésbe, hogy így az anthropologiai tárgyhoz az archaeologiai alap se hiányozzék (főntemlített könyvét a fajtakérdésről Lepsiusnak ajánlotta); e mellett egymagában, »vetélytárs« nélkül Schott sinologiai előadásain is jelen volt. Főleg közzé nem tett felolvasásokban nyert a széles alapú érdeklődés kifejezést: a londoni Chronological Institute előtt (1858.: az emberiség koráról); a londoni Ethnological Society előtt, mely-

nek tagja lett (1862.: az emberi fajokról);⁵⁾ majd a magyar természetvizsgálók nagygyűlésén (1863.: »A moulinquignoni ásatag emberi állkapocsról«); a természettudományi társulatban, melynek azután 1865-től kezdve alapító tagja (1863.: »Az állatfajok chronologiai elkövetkezéséről a rétegsorozatban«); a magyarhoni földtani társulatban, hol szintén az alapító tagok közé lépett (1863.: »*Emberásatagok*«, Ch. Lyell: The geological evidences of the Antiquity of man 1863. cz. munkájának ismertetése; publikálva *A magyarhoni földtani társulat munkálatainak* II. kötetében, 1863.). Sőt midőn a Magyar Tudományos Akadémia természettudományi osztálya 1864-ben Schvarcz Gyulát tagjai közé választotta, ez »az embernem úgynevezett egységről« tartotta meg még ugyanaz év márcziusában székfoglaló értekezését.⁶⁾ Elhangzott, de meg nem rögzített szavakról természetesen most már nem alkothatunk véleményt; de az a kevés, a mi belőlük irodalomná lett, mégis azon összbenyomást kelti, hogy Schvarcz Gyula származástani és anthropo-palaeontologiai munkálatai mindvégig inkább az ismertetés és ismeretterjesztés, mintsem az önálló gondolkozás és kutatás körébe tartoztak.

A külföldi tanulmányok ideje, a Münchenben és Berlinben eltöltött esztendő új munkára nyújtottak lehetőséget. Schvarcz nem mint afféle ösztöndíjas szegény diák vonult be a német egyetemi városokba; százarral jött, lovat tartott, a legelőkelőbb helyeken szállt meg és étkezett, a legelőkelőbb ismeretségeket kereste és találta meg. De azért a komoly munkából is alaposan kivette részét. Öncélú, minden keresettől független tudomány-szomjjal ragadta meg az okulásnak ezerszeres alkalmát. Talán ép mert gyakorlati czélokra nem kellett tekintettel lennie, nem is szorította össze szűk körre az ismeretszerzés horizonját, hanem ellenkezőleg: mindent látni és tudni akart, hogy itt szerezzék meg a gondolkodásnak amaz universalis jellegét, mely későbbi munkáinak egyik legelőnyösebb sajátsága lett. A természettudósok laboratoriumában (Liebig) ép oly otthonos volt, mint a philologiai seminariumokban (Spengel, Böckh), vagy az »ékeksszólo« történészek (Droysen) előadói termeiben; s ha már nem hallgathatott valamely kitünőséget, legalább is meglátogatta (Trendelenburg, Immanuel Bekker). Közelebbi feladatot eddigi magántanulmányai jelöltek ki számára. Főleg

gazdag *geologiai* ismeretekkel került Schvarcz Gyula külföldre; anthropológiája is azok alá sorakozott, mint a hogy az ember sorsát az egész földgömbé határozza meg. Most módjában volt azt a geologiai tudást a kellő kosmologiaival gyarapítani; szorgalmas látogatója lett Lamont bogenhauseni csillagdájának. A föld története a maga kosmikus meghatározottságában: kétségkívül ez volt a legmagasabb elméleti problema, mely az időtájt Schvarcz Gyulának gondolkozását foglalkoztatta. De korán jelentkező anthro-po-historiai érzékéről tanuskodik (származástani törekvései is azt árulták el), hogy a kérdés mindenek előtt tudománytörténeti formát ölt szemében. Mit tudtak a föld sorsáról és mit hagyományoztak reánk ismereteikből azon népek, melyeknek irodalma az emberiség legrégibb emlékeit őrzi? Schvarcz Gyula az egyptomi nyelvvel majd csak Berlinben fog foglalkozni; de a görög nyelvnek és irodalomnak már réges-régen nagyon jó ismerőse és barátja volt. Középiskolai görög tanáráról a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozik a mindig eminens tanítvány; s a görögöt szeretni és olvasni azóta nem szűnt meg, a mióta megtanulta a Bach-korszak éveiben az iskola padjain, hogy Marathon, Thermopylae, Plataea, Ephialtes neveit nem lehet megindultság nélkül kiejteni. Fordításokkal korán megpróbálkozott (*Thukydides 3 első könyve*), s Münchenben Spengelnek a görög retorikára vonatkozó tanításából oly közvetlenül veszi ki részét, hogy adatokat gyűjt Hermogenes életrajzához, mert ez antik csodagyermek alakja figyelmét különös módon lekötötte. Geológiának és görögnek szövetkezéséből természetesen állott elő a közvetlen jövőnek nagy irodalmi feladata, melynek kedvéért Schvarcz Gyula napestig a müncheni és berlini gazdag könyvtárakban ül és százával forgatja a régi írók kiadásait, melynek érdekében »végig bötüzte valamennyi ódon bölcsész töredékeit Thalestől le egész Boethiusig»: meg akarja írni — mit egyébként kora ifjúsága kedvencz eszméjének mond — a görögök geológiáját. Minden látszat szerint a müncheni egyetem egy akkori notabilitásának, Ernst Lasaulx-nak régebben megjelent és hasonló tárgyú dolgozata is munkára serkenté; evvel a könyvvel (*Die Geologie der Griechen u. Römer; ein Beitrag zur Philosophie der Geschichte*, 1851.), mely főleg mythikus és philosophikus geogoniákkal foglalkozik, de az exact geologia

tulajdonképeni kérdéseit elhanyagolja, semmiképen sem volt megelégedve. Ő majd jobban megfelel a kívánságoknak (mások, hozzáértő tekintélyek is ilyenképen biztatták), mert az itt ép úgy, mint bárhol egyebüttl elengedhetetlen szakszerű tudást egyesíti a görög nyelv és irodalom ismeretével.

Igy lett Schvarcz Gyula *tudománytörténész!* Nem görög olvasmányaiából jutott el a geológiához, hanem geológiai ismereteivel fordult a görög irodalomhoz. Bár az elméleti tudományt ezentúl is műveli (1865-ben olvasta fel Akadémiánkban: »A kosmikus ismeretkör legújabb vívmányairól« szóló értekezését és 1867-ben mutatta be Thomson a British Association geológiai osztálya előtt javaslatait a föld melegének mérését illetőleg; I. *An abstract of the paper of J. Sch. F. G. S. on the internal heat of the earth*); de figyelme elsősorban a geologia története felé irányul. 1861 és 1863 között valóságos özönével jelennek meg Schvarcz Gyula kisebb-nagyobb iratai magyar, ógörög, francia és angol nyelven (jellemző módon csak a német hiányzik!), a melyek a közlés majdnem ideges vágyával és nem minden önisméltás nélkül mondják el szerzőjük megállapításait a görögök geológiai tudásáról.⁷) A görög geologia teljes ismertetéséhez Schvarcz Gyula nem jutott el; csupán a Nagy Sándor koráig terjedő időszakot tárgyalják munkái, s azt is csak vázlatosan, végleges kidolgozás híján. Tehát már itt találkozunk Schvarcz dolgozási módjának azon tiszteletet parancsoló vonásával, mely később még erősödni fog, hogy problémáit olyan nagyoknak és sokszoros viszonyúaknak látja, s annyi anyagot hord össze megfejtésükhöz, hogy ép azért szükségkép megfejtetlenek maradnak. Hogy mi lett volna a görög geologia története, ha Schvarcz Gyula tényleg elkészíti, azt egy félrevezető könyvczím, mely *lampsacusi Straton* nevét viseli magán, árulja el nekünk. A csonkán maradt füzetben lampsacusi Stratonról ugyan nem sokat hallunk; de látjuk azt, hogy Schvarcz már a múlt század hatvanas éveiben azt a genális embert látja a görög geológiai ismeretek középpontjában: a föld morphológiájának megalapítóját (Günther, Handbuch der Geophysik I. 5.), a földrengéseknek thermodynamikus okait kereső magyarázóját (u. o. 476—477.), egy új vacuum-elmélet hirdetőjét, kit majd csak Diels munkája fog 1893-ban valósággal újra felfedezni (S. Ber. Berl. Akademie:

Über das physikalische System des Straton; v. ö. Gercke-Norden, Einleitung II². 421. Heibergtől); de a kit a geologia legújabb történetírója (Zittel, Gesch. der Geologie u. Paläontologie bis Ende des XIX. Jahrhunderts, 1899.) még mindig nem tart külön említésre érdemesnek.

Az összes közlemények közül a »görög geologiai balkísérletekről« szóló, angol nyelven megírt könyv (*The failure of geological attempts made by the Greeks*,² 1868.) appendixeivel és jegyzeteivel a leglezártabb formában mutatja be Schvarcz Gyula nézeteit, s így méltányos, hogy annak alapján ítélkezzünk rólok. A munka hat fejezetre oszlik (ugyanaz a beosztása volt már »A görögök geológiája jobb napjaikban« című magyar dolgozatnak is). Az első fejezet a föld belsejének visszahatását tárgyalja fölszínére, tehát a vulkanizmus tüneményeit. Itt részletezésre nincs már szükség; *Μελανίων Παννόνιος περί φύσεως*-a, s azután folytatólag a »*Földtani elméletek*« és »*Földtani kísérletek*« is az ókori életben oly nagy szerepet játszó tűzhányóknak és földrengéseknek voltak szentelve. Adatok helyett egy elmélet áll az előtérben: a μέσον πῦρ-t már a pythagorasi iskola legrégibb hívei — a mester esoterikus tanításaként — a föld belsejére vonatkoztatták, nem külön égi testnek fogták fel, s ezzel kapcsolatban minden valószínűség szerint eljutottak már a heliocentrikus (»a Napban központtali«) rendszerhez (l. az Appendixben: *Hints on the origin of the heliocentric idea*, a miről Schvarcz külön felolvasást is tartott 1862-ben a British Association előtt). Kapták pedig minde bölcseségöket az astronomiát évezredek óta nagy sikerrel űző egyiptomiaktól. Látni fogjuk majd, hogy ez elmélet, nyilvánvaló tévedései ellenére, rejt olyasvalamit is magában, a mi mai napig kutatás és gondolkodás tárgya.

Könyvünk második fejezete a dinamikai geológiát folytatja, midőn a tűz után a víz hatásaival, illetőleg az ezekre, elsősorban az alluviumokra (προσχωμα-kra) vonatkozó görög tanokkal számol be. A harmadik fejezet mintegy kiesik keretünkől: görög származástant és anthropológiát ad (generatio aequivoca, terméketlenség, az égalj hatása a bőr színére stb., stb.), mely részt csak lazán fűzi az előbbihez a szervetlen és szerves világban egyaránt működő »lassú változások« (slow changes) gondolata; de tudjuk, hogy Schvarcz Gyulánál a geologiai ismeretek szo-

rosan kapcsolódtak — a tudomány akkori jellegének megfelelően — az athropologiaiakhoz és ethnographiaiakhoz. A negyedik fejezet néhány stratigraphiai görög műszó tisztázása után (ἔδαφος stb.) egy görög geogonia vázát nyújtja, tehát a történelmi geologia tárgyalásába fog, melyet azután az ötödik fejezet folytat tovább, midőn mindamaz adatokat összegyűjti, melyek a görögök palaeontologiai érdeklődését és tudását bizonyítják. Itt találkozunk Schvarcz azon mindenesetre eredeti ötletével, hogy Empedoklest, kinek tudományát nyilván túlértékeli, őslénytani megfigyelések vezették sajátos evoluzionismusához, a mely szerint a származás kezdetén a szerves lényeknek csupán egyes testrészei léteztek, s ezek találkozása és harmonikus kiegészítése jelenti éppen a fokozatos fejlődést. Schvarcz e bizonytalan értékű ötletének külön értekezést is szánt (*The Palaeontological Theory of Empedocles*, 1862.; sajtóhibák miatt szerzőtől bevont kiadás), s Jénában bölcsészeti doctoratust is e thema alapján szerzett a németországi tanulmányévek idejében. — Végül könyvünk utolsó, hatodik fejezete azon mélyebb okokat iparkodik megállapítani, melyek útjában voltak annak, hogy a természettudomány általán, s így a geologia is, magasabb fejlődési fokot érhesen el a görögség körében (v. ö. id. m. bevezetésében: Strictly speaking, the Greeks had no geology at all).

Kissé bővebben mutattam be Schvarcz könyvének tervezetét, hogy lássuk a széles alapot, a melyen a görög geologia házát fel akarja építeni; a szakember biztonságát, a melylyel a nagy részeket különválasztja, nyersen kidolgozza és egymáshoz illeszti. Nem is az alaprajzban kell keresni a hibát, ha Schvarcz munkássága nem hozta meg a kitűzött feladat elfogadható megoldását. Schvarcz majd később is nagyobbban fog bizonyulni a tervezgetésben, mint a részletező feldolgozásban; a nagy conceptiók embere ő, a ki tán halomszámra gyűjt össze csodálatosan gazdag ismeretek segítségével adatokat egyetlen paradox tétel bizonyítására, de a nélkül a módszertani készség nélkül, mely előbb magukat az adatokat tisztázza és teszi értékesekké. Schvarcz Gyula geologiai vázlatai sem azokat nem fogják ki-elégíteni, kik idézetekkel jól megerősített részlettudást keresnek bennök, sem a lezárt általános eredmények után keresgélőket. Jót és rosszat, lehetetlent és értékesen újat vegyest zárnak maguk-

ban ötletei és hypothesei, így pl. az is, mely a pythagoristák heliocentrismusra vonatkozik. Akkortájt, a csak imént nekilendült keleti tanulmányok romantikus korszakában, Róth-tel együtt hiszi az egyptomi műveltség nagy befolyását a kezdődő görög bölcsészetre és tudományra; Meiners nevével kapcsolatban a szűk látókörű elfogultság képviselőinek tekinti azokat, a kik csak a görög kultúrával akarják kezdeni nyugati művelődésünk történetét; Pythagoras iskoláját egyenesen az egyptomi papi iskolák holmi dépendence-ának képzei. Azóta ép az egyptomi ősrégi »tudomány« alaposabb ismerete tette világossá, hogy a görögség egészen hiába ment volna kölcsönért azokhoz, kiknek az elméleti matematika, geometria és astronomia portékáiból maguknak sem volt továbbadni valójuk; kik tehát legfőlebb gyakorlati ismeretekkel (kalendárium) vagy gondolkozásra indító tapasztalati anyaggal (a Nilus áradása) szolgálhattak az utazó görögöknek (l. az egyptologus Bissing felolvasását: *Ägyptische Weisheit und griech. Wissenschaft, Neue Jahrb. f. kl. A.* 1912., 81. köv. 1. és Capelle cikkét: *Die Nilschwelle*, u. o. 1914., 333. l.). A μέσον πῶρ-nek sem lehetett már eredetileg geologiai értelme; ezt csak ama fejlődés kíséretében kaphatta, a mely a philolaosi világkép szétdarabolásával egy geocentrikus rendszer megállapítására törekedett (Berger, *Gesch. der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*, 2., 12. l.). De mintha ugyanaz a fejlődés — eredeti czélján túl — egy naprendszer első félénk gondolatához is elvezetett volna már Aristarchos előtt a pythagorismus körében, és Schvarcz Gyulának határozott érdeme, hogy már jóval Schiaparellit megelőzve (*I precursori di Copernico*, 1875.) mutatott rá pontosi Herakleides sokat vitatott nyilatkozatára (a kérdés mai állását l. Heibergnél id. h. 421. l.: *Vorläufer des Kopernikus*); miközben olyan görög iratokra is felhívta a figyelmet, minő a hold képeről és lakóiról értekező pseudo-plutarchosi, melyet — hozzáértők szerint (Günther id. m. I. 7.) — még manapság sem értékelnek és használnak ki gazdag anyagához méltóan historikusaink.

Kétséget nem szenved, hogy Schvarcz Gyula geologiai tanulmányai sokat ígérő kezdeményezéssel a tudománytörténet egy olyan szakaszát ragadták meg, melylyel azideig nem sokat törődtek; még pedig igazi szaktudással tették azt abban az időben,

midőn korántsem gondolták magától értetődőnek, hogy a görög szöveghelyekkel egyedül bibelődő philologusnak természet-tudományi ismeretekkel is kell bírnia. S a kezdeményezőnek kijáró dícséretet annyival inkább hajlandók leszünk Schvarcz Gyulának megadni, mert az antik geológiára vonatkozó kutatás — sajnos — mai napig sem érte el azon fejlődési fokot, melyről a szerényebb kezdetekre némi kicsinyléssel visszatekinteni jogosultnak tűnhetnék. Az antik geologia még mindig — a haladást jelentő elkülönülés híján — a geographiával egy körben és egy néven nyer elintéztést; s nekünk kézikönyvekben és lexikonokban földrajzi czímszók után kell keresgelnünk, Günther és Berger földrajzi összegezését kell kezünkbe vennünk, ha a görög világ geologiai ismereteiről akarunk fogalmat szerezni. Nem mintha egyes kérdésekre, különösen a vulkanizmusra nézve, kitűnő speciális munkák, részben oly kiváló szakembereké, mint az olasz Favaro, nem tájékoztatnának; de a geologia összes problémáit felölelő nagyarányú történeti képpel, minő Schvarcz Gyula szemei előtt lebegett, — s ez legyen legnagyobb dícsérete: több mint ötven esztendő után Schvarcz Gyula kezdeményezése óta még mindig nem rendelkezünk.

Geologiai fejtegetéseinek végén számot akar adni Schvarcz az okokról, melyek miatt a görögök a természettudomány eme körében is — nézete szerint — oly édeskevésekre jutottak. Mert a modern tudomány nagyságának eszméjétől kelleténél jobban áthatva, a geologia heroikus idejében, a Lyell-ek és Owen-ek korában, tán túlon túl csekélynek értékelte, a mit az elmélet első úttörőinek elérniök sikerült. E kevésbé történeti, »modern« állásponttal Schvarcz Gyulánál majd később is találkozni fogunk; meg fogja ugyan őt óvni a mult kritikátlan dicsőítésétől, de viszont a történeti feltételek kicsinylésével igazságtalanságra is hajlandóvá teszi majd a multtal szemben. A görög tudományos haladást gátló mozzanatok közül kettőnek tulajdonít Schvarcz Gyula fontosságot: egy személyesnek és egy általános természetűnek. A személyes, az Aristoteles alakja és tekintélye (l. különösen: *Lampsacusi Strato*² Aristoteles és az ítések cz. fejezetét). Neki rója fel, hogy Pythagoras kosmikus tanításairól még megfelelő értesítés sem jutott reánk; tekintélyének tudható be, hogy Straton földrengési elmélete az ő földalatti

szeleivel szemben (Meteor. 2. könyv) nem tudott érvényhez jutni; az meg egyenesen megbotrántoztatja Schvarcz Gyulát, hogy Aristoteles és Theophrastos palaeontológiája a föld alatt élő és ott megkövesült halaival messze elmarad a xenophanesi vagy xanthosi mögött. A dolog érdekes, mert azon elfogultság mélyebb gyökérszállait mutatja, melylyel majd később Schvarcz Gyula Aristoteles politikai nézeteit fogja bírálat tárgyává tenni. A természettudományi haladást megakadályozó általános jellegű ok »a görög nép szellemi alkata«, elsősorban Sokrates népéé, az athénié. Sokratesről, a természettudománynyal tudatosan nem foglalkozó philosophusról, Schvarcz Gyulának természetesen a lehető legrosszabb véleménye van, melyet csak idővel fog enyhíteni a gondolat, hogy Sokrates legalább a politikai érvénysülés körében szakismereteket követelt. A mi meg az athéni népet illeti, az athéni demokratia eljövendő kritikusa már most a politikai türelmetlenség valóságos megtestesülését látja benne tudósiüldözései és asebeia-pörei miatt. Számára már most Athén képviseli — különösen Siciliával és Alsó-Itáliával szemben — a görög nép mindazon rossz hajlamait, melyek végső eredménykép az exact tudás megvetéséhez, a vele való nem törődéshez vagy annak egyenes üldözéséhez vezetnek. »Szobrászok, mindenek fölött, hangászok, ügyvédek, szakácsok; paederasták, gymnasták, pályafutók egy sorba vett három-, egy sorba vett négyfogatú kocsin, gyalog; állhatatlan egy faj, babonás, kényes, nyalánk; szócsavaró, hiú, hitetlen, hazug; pervágyó, dicsvágyó, kalandhajhász, élvhajhász, sohasem oly kíváncsi, mint furfangos, mindig inkább éles, mint mély: — így tűnik föl a hellen nép mindenben, mit kőbe metszve vagy írlapra téve nyújt vala át az utókornak!« (*A görögök geológiája jobb napjaikban*, befejező szavak.) E színes, de igazságtalan jellemzésben hangzanak ki Schvarcz Gyulának a görögöket tárgyaló geológiai kutatásai.

2. A kultúrpolitikus.

Schvarcz Gyula, külföldről visszatérve, csak néhány évet szánhatott az ott gyűjtött tudományos anyag feldolgozására, »közvetítőjeként a történelemmel nem bibelődő természetbúvárlatnak és az egyoldalú régészkedésnek«. Hazánk műveltségi

és politikai viszonyai csakhamar új problémák elé állították könnyen lobbanó nemes természetét. A *kultúrpolitikai* szerepet, melyet vállalt, a maga indító okaiban az a kétkötetes útirajz érteti meg velünk a legvilágosabban, melyet — a Szemere Bertalanok és Tóth Lőrinczek mintájára — külföldi tanulmányéveiről bocsátott közzé (*Szent-Katolna, Magyar író külföldön*, 1865.). A külföld gazdag kulturális intézményei: egyetemei, laboratóriumai, semináriumi, könyvtárai lépten-nyomon csodálatos és hálával töltötték el; de egyszersmind a keserűség érzésétől sem kímélték meg, ha annyira szegényes, elhanyagolt hazai állapotainkra gondolt. A mármár derengő politikai láthatár talán majd erre a kopár vidékre is a termékeny napsugarakat varázsolja elő; de ezek majd csak azt a földet fogják megtermékenyíteni, a melyet előbb magunk dolgoztunk meg. Sokat kell tennünk, sőt mindent elülről kell kezdenünk, ha a kultúrának büszke palotáját fel akarjuk építeni, a minővel a művelt Nyugat dicsekszik. Schvarcz Gyula mindenkor olthatatlan reformáló vágyában már külföldön elképzelte, kiszínezte, hogy miként is rendezné ő be annak a hatalmas épületnek középső tractusait és főleg legfelsőbb emeletét, az Egyetemet (id. m. II. 400. k. l.). Itthon a közvetlenebb és gyakorlatibb munkából is részt kér: felolvas, könyveket ír, lapot alapít, képviselővé lesz, s mindezt annak a szolgálatában teszi, a mit ő »a demokratikus kultúrállam« nagyigényű szavával jelöl. Ez irányban kifejtett összes munkássága a jelen alkalommal nem nyerhet sem terjedelmének, sem értékének megfelelő méltatást; Schvarcz Gyulával a kultúrpolitikussal e helyen csak annyiban foglalkozunk, a mennyiben a tudósunk mint egész embernek megértéséhez az e körből kölcsönzött vonásokat sem mellőzhetjük (v. ö. Nagy László, Schvarcz Gyula mint kultúrpolitikus. A Magyar Paedag. Társ. 1902. évi jan. h. 25. közgyűlésén tartott emlékbeszéd, 1902.).

Schvarcz Gyula nem vette az ügyet könnyedén; alapos munkát akart végezni, a legeslegelején kezdte. Minden kultúra szerves egész, melynek részei összetartoznak, mert kölcsönösen befolyásolják egymást. A legmagasabb tudománytól hiába várjuk a maga virágait, ha a gyökereket, melyeken át a növény táplálkozik, gondozás nélkül hagyjuk. Minden kultúrának az egész nép műveltsége a legmélyebb gyökere; a népoktatás min-

den kultúrpolitikának első feladata. De mielőtt a népoktatáson segíteni akarnánk, előbb tudnunk kell, hogy miként is vagyunk vele? Csak akkor mondhatjuk meg, hogy mire van szükségünk, ha előbb megállapítottuk, hogy máris mivel rendelkezünk. És Schvarcz Gyula hivatalos adatok hiányában a mai statisztikai hivatalok munkájába fog: önerejéből kezdi összegyűjteni az oktatásügyünk állapotát eláruló számokat. Eredményeivel részben akadémiai felolvasásokban számol be (1866.), részben önálló publicatiókban. Közzéteszi Abauj, Gömör és Ung megyék elemi iskoláinak statisztikáját, a magyar tanítóképezdékét, sőt kultúrpolitikai programjához híven, mely a tehetségek szabad versenyét hirdeti, a kitűnő gimnáziumi és reáltanodai tanulókat is egy szervezendő tanulóversenynek érdekében. Mindezenfelül gyűjtési módjának elméletét is előadja s útmutatásokat nyújt: »Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statisztikáját« (1866). E munkálatok Schvarcz Gyulát statisztikai irodalmunk első út-törői mellé, Fényessel, Barsival, Konekkal, Hunfalvi Jánossal egy sorba helyezik.

»Schvarcz Gyula lapjának«, az *Új Korszak*-nak mutatóvényszáma 1865 június 25-én jelent meg. A heti szemle nem sokáig élt és felelős szerkesztőit elég sűrűn változtatta (gróf Lázár Kálmán, Henszlmann Imre, Riedl Szende Halász Imrével mint főmunkatárssal, utoljára Bobory Károly); de rövid élete alatt igazán magas színvonalon vállalkozott a magyar intelligencia megteremtésére, szervezésére, vezetésére. A lap állandó rovatai a közművelődés pillanatnyi érdekeiről, a belföldi és külföldi tudományos irodalomról, közintézetekről, akadémiákról nyújtottak tájékoztatást, a tanügynek külön helyet szenteltek, s bibliographiai jegyzéken kívül még íróink tervezgetéseivel is foglalkoztak.

Manapság ilyen »közművelődési organum« — legalább magyar nyelven — nem létezik, s nagyon kétségesnek gondolom, hogy az érdekek mai elkülönülése mellett a múlténál több ki-látása lenne-e fennmaradásra olyasvalaminek, a mi közbülső helyet foglalna el egyrészt a tudományos szaklapok, másrészt a hírlapok és szépirodalmi folyóiratok között. Az *Új Korszak* programját maga Schvarcz Gyula (Szent-Katolna) fejtette ki a mutatóvényszámban; végső cél egy művelt magyar középosztály előterem-

tése, a mely »a népnevelés, a köztudományosság, az irodalom, a közintézetek kérdését legalább is annyira sorolja a legközelebbi országgyűlés legfontosabb teendői közé, mint magát a codificatiót«. A lap munkatársai között az idők legismertebb íróival és tudósaival találkozunk; sőt külföldi nevek sem hiányoznak, mint Brehm-é, Leech-é (geologus) és Vogt Károly-é. Schvarcz szorgalmasan ír lapjába közoktatásügyi czikkeket; többek közt 145 §-ban törvényjavaslatot készít a közoktatásügyi reform érdekében (II. évf. 193. köv. l.). A magyar paedagogia történetébe vágó kérdés, hogy ez önként vállalt előmunkálat mennyire befolyásolta — közvetve vagy közvetlenül — népiskolai törvényeinket és a középiskolákról rendelkező 1883. évi XXX. törvény-czikket, s amazoknál többet vagy kevesebbet jelentett-e volna.⁸⁾

De Schvarcz Gyulának igazi kultúrpolitikai ténye az a nagy munka volt, melyet 1866—1869 között füzetekben írt meg »*A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon*« czímen (egy kötetben: 1866.).⁹⁾ Hogy azóta jelentek meg e téren gyakorlatban eredményesebb, elméletben mélyebb járású és biztosabb ismereteken alapuló magyar könyvek, azt nem akarom kétségbevonni; de alig hiszem, hogy akár azóta is bárki vállalkozott kultúrpolitikuskaink vagy paedagogusaink közül közművelődésünk összes kérdéseinek ily széles alapja és nagy stílusban végzett egységes tárgyalására (4°, 530 l.). A könyv bőszeges történeti bevezetések után, a társadalmi feltételekkel és igényekkel kapcsolatban, a törvényhozás és közigazgatás teendőinek kijelölésével és részleges költségvetések bemutatásával együtt mondja el, hogy miként szeretné szerző a hazai iskoláknak és tudományos közintézeteknek jövő alakulását látni. Az a színes kép, melyet az akkori magyar társadalomról rajzol, az illető helyeknek kultúrtörténeti értéket biztosít. A reformtörekvések a demokratia fogalmából fakadnak; mert Schvarcz szerint demokratia egyet jelent a közösség összes szellemi és anyagi erőinek lehető legjobb felhasználásával; e nagyobb körön belül meg a »tehetségek közigazdászátát« követeli (a könyv mottójában Salvandy szavai állanak: *Laisser au talent son libre essor*). A tanügy elsősorban állami feladat és Schvarcz nagy tudományos készséggel s bizonyára teljes igazsággal helyezkedik azokkal szembe, kik az államot a merő jogrend biztosítására szeretnék

szorítani. Még kevéssel ezelőtt az összes iskolákat államosítani akarta (*Két röpirat a közoktatás körül*); most a tanszabadság híve, egyrészt gyakorlati okokból, másrészt mert azt a gondolat-szabadság corollariumának tekinti. Elemi fokon tanulási kényszer követel (ezen kötelezettséget majd csak az 1868 : XXXVIII. t.-cz. fogja kimondani), s legalább is az állami iskolákban : minden fokon a tanítás teljes ingyenességét (egyetemen a leczképenzt megszünteti). A tanítók anyagi igényei mellett soha senki lelkesebben nem foglalt állást, mint Schvarcz, s a tanfelügyelői intézmény átszervezésével és kiterjesztésével együtt (1866-ban 5 tanfelügyelő volt az egész országban!) — úgy gondolja — majd az előmenetel nagyobb lehetősége kínálkozik az abban egyébként oly szegényes tanítói és tanári pályán.

Az elemi fokon állami iskolák tömeges létesítése az első feladat; a község mindenkor gyenge képviselője a kultúrérdekeknek; ötezer falu minden iskola nélkül van: ez volt Schvarcz statisztikai utánjárásának eredménye. A középiskoláknál jól meg kell különböztetni a további (egyetemi, illetőleg műegyetemi) tanulmányokra előkészítő gimnáziumokat és reáliskolákat a lezárt műveltséget nyújtó felsőbb polgári iskoláktól. Schvarcz ezek szaporításában és felkarolásában garantiát látott egy erős magyar középosztály keletkezésére; bár azok — tudvalevőleg — utóbb nagyon kevéssé igazolták a hozzájuk fűzött reményeket. Mindenesetre Schvarcz polgári iskolái nem egyet jelentettek volna a maiakkal; ő »megyei főtanoda« nevén egy épületbe, egy tanítószemélyzet alá akarta összehozni a gimnáziumi, reáliskolai és felsőbb polgári tanfolyamokat; a négy alsó osztály közös lett volna (még a latin és görög nyelv tanításában is), s csak az ötödiktől kezdődő trifurcatio nyújtott volna módot a tanulmányi czélok és eszközök elkülönítésére. Mindenütt (még a gimnáziumokban is) a természettudományok állanak előtérben: csillagászattal, geológiával, palaeontológiával, oryktognosiával stb., stb.; mindenütt a positiv ismeretek hihetetlen mennyiségével találkozunk a formális képzésnek bevallott lekicsinylése mellett. A gimnázisták felsőbb osztályaikban — fordítások támogatásával — egész aischylosi, euripidesi drámákkal, sőt platonai és aristotelesi bölcsészeti művekkel ismerkednek meg; a közös világirodalmi tankönyvben ind, kínai, perzsa

költeményeken kívül még ómexikóiak is helyet foglalnak. S mivel Schvarcz Gyula nem tud jó állampolgárt elképzelni a hazai törvények és jogi viszonyok több mint gyakorlati ismerete nélkül, a szükséges statisztikai és közgazdászati tudást valamely fokon és formában majd mindenkinél közjogi, magán- és büntetőjogi tanulmányoknak kell kiegészíteniök.

De a kultúrpolitikai képzelőtehetség merész szárnyacsattogását különösen akkor halljuk, midőn Schvarcz Gyula nagy nemzeti Egyetemét mutatja be »méltó palotában valahol a Dunaparton«. Nem facultásokba tagozódik ez, hanem 26 tanfolyamba, mely azután az elméleti és gyakorlati tudás minden elgondolható ágát magába öleli. Van itt tanfolyama az agronomiának és művegyészetnek épúgy, mint a geo-biológiai vagy anthropológiai ismeretkörnek. Közülök egynémelyik hat esztendeig is eltartana, mint pl. a kosmikus ismeretköré, míg a történelmi és földirati ismeretek megszerzésére négyet is elegendőnek tart. Súlyt helyez arra, hogy a politikai tudományok a jogiaktól különválasztassanak; római jogból kevesebbel is beérhetik a leendő adminisztrátorok. A logikát annyira nélkülözhetetlennek látja minden tudományos foglalkozáshoz, hogy az összes tanfolyamokhoz logikai tanszéket csatol (honnan venné majd, kérhetnek csodálkozással, azt a sok magyar logikust?); encyclopaedia és tudománytörténet úgyszólván minden szakkörben a többi tárgyak betetőzése és kiegészítése. — Az egyetemhez hasonlóan kultúrintézményeink közül az Akadémiát is alapos reformnak veti alá Schvarcz Gyula. Kedve szerint a rendes akadémikusok »állandóul együtt ülő munkás kört képeznének«, természetesen megfelelő emolumentumokkal, illetőleg irodalmi munkásságuknak a megélést biztosító díjazásával; míg a levelezőtagokat »születési helyök szerint megyéenként fölláltandó és államilag fedezendő megyei akadémiákba osztaná szét«. A kultúrügyek élén a vallás ügyeitől tehermentesített közoktatásügyi ministerium áll, melyet az iskola kérdéseiben egy közoktatásügyi tanács támogat (tudvalóvóleg ilyen tanácsnak csak 1871-től kezdődően van nálunk története).

Schvarcz Gyulának mint kultúrpolitikusként sokszorosan szemére vetették, hogy nem számol eléggé a körülményekkel, hogy olykor mintha a lehetségesnek korlátait sem venné észre,

hogy a logika egyenes csapásán túloz, sőt szertelenkedik. Lehet, hogy így van; fönt közölt javaslatai azt mindenesetre mutatják, hogy itt a szükséges és hasznos néha váratlanul kerül olyasmivel szembe, mi az első pillanatra kissé phantastikusnak tűnhetik; s ez bizonyára nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a hálátlan utódok Schvarcz Gyula jelentős kezdeményezéseiről is többé-kevésbbé megfeledkezzenek. Jelen alkalommal Schvarcz kultúrpolitikájának egy olyan alapvonását akarom szóba hozni, melyet a leendő történész szempontjából tartok aggályosnak. Schvarcz mindent reformál, kivétel nélkül mindent. Hisz bizonynyal, a mult évszázad hatvanas éveiben Magyarország kultúrkertjében sok volt a gyomláni és újraültetni való; de valamivel, a multból maradt egy kis tiszteletreméltó hagyománynyal mégis csak rendelkezünk; mint a hogy tényleg: a modern Magyarország kiépítése sokkal nagyobb mértékben, mint ezt némelyek gondolják, ama mult hagyománynak alapján ment végbe. Schvarcz Gyula egyöntetűen, saját logikája műveként akar mindent újból előállítani s nem veszi észre, hogy e törekvésnek a történeti tömegben nyugvó nehézségi erő szükségkép ellenáll. Schvarcz Gyula mint történész is az olyan törvényhozásnak lesz majd tisztelője és szószólója, mely egyetlen írott alaptörvénnyel — többnyire csak a legújabb időkben — rendezi az állam alkotmányát és határozza meg e körön belül az emberi életet; bármennyire sympathizáljon is egyébként az angol néppel és viszonyokkal, egyöntetűség híján lévő intézményeit, multban gyökerező szokásjogait bajnak és hibának látta. De nem árulja-e el evvel a gondolkozásmódjával önként, hogy egyszeri intézkedéseknek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a történet folyamán lassan felgyülemelő készségeknek és hajlamoknak? Bárhogy forgassuk is a kérdést, Schvarcz Gyulának, a soha nem pihenő reformernek lelki alapsajátságát ellentétben állónak találom mindavval, a mit a történésztől, ha már nem a hagyomány értékének elismerése, úgy mindenesetre annak mint történeti tényezőnek értékelése multhatatlanul megkövetel.

Schvarcz Gyulát szülővárosa, Székesfehérvár, az 1868-ik évi pótválasztáson országos képviselővé választotta s ő egyhuzamban 10 esztendőn keresztül maradt tagja a képviselő-

háznak, 1875-től kezdve mint a budapesti terézvárosi kerület megbízottja. Kétségtől helyén volt az ország házában; reform-eszméivel, tudós képzettségével jó szolgálatot tett a magyar kultúrának, a közjogi ellenzék padjairól is, hová őt kezdetben temperamentuma ültette. Felszólalásaival, interpellációival, javaslataival nem egy olyan kérdést vetett fel először vagy tartott a közérdeklődés magaslatán, melynek helyes megoldása mai kulturális állapotunk eléréséhez nem csekély mértékben járult hozzá. Megyénként közkönyvtárt követel (1871.); a közoktatásügyi tanács felállítását sürgeti (1871.); a hadsereg legénységének kötelező oktatásáról nyújt be indítványt (1872.); ethnographiai gyűjtések megindítását tartja kívánatosnak (1872.); kínálkozó alkalmakkor új egyetemi tanszékeket óhajt a nemzetközi jog, összehasonlító alkotmánytan, csillagászat, palaeontologia számára és 1873-ban tárgyalás nélkül maradt javaslatát terjeszti elő a középiskolai oktatásról. Abban az időben Schvarcz Gyula sokkal többet tett a magyar kultúra és paedagogia érdekében, mint a mennyit az epigonok, kik egy-egy bálványuk dicsőségére szeretnének minden kezdeményezést a modern paedagogia és kultúra terén lefoglalni, szívesen megengednének. A leendő történész is jól érezhette magát a képviselőház levegőjében. A közszereplés a történész nagy iskolája, a melyet különösen az angol historikusok jártak gyakran buzgalommal és jó eredménnyel végig. A parlamenti élet ugyan nem képes kész emberismeretet nyújtani vagy a konkrét állapotok gyors, helyes áttekintését és megítélését megadni az olyanoknak is, kikben az ilyesmihez a tehetség javíthatatlanul hiányzik; de közvetlen érintkezésbe hoz az állami élettel, ennek complicált gépezetével és hozzászoktat az itt működő szervek felismeréséhez, különbtartásához, nomenclaturájához. Schvarcz Gyula ez utóbbi szempontból bizonyára sokat köszönhet politikai gyakorlatának. A hibát akkor követte el politikai pályafutásában, e téren egyedül kínálkozó hivatását akkor ismerte félre, a midőn azt gondolta, hogy kulturális nézetei és törekvései — néhány nyugateurópai államintézményt sürgető eszmével kibővítve — jók és elégségesek egy önálló politikai pártprogram felállítására és vallására (*Schvarcz Gyula politikai programja*, 1872.). A nyilvános élet pártjai nem közművelődési, nem tudományos, művészi vagy

iskolai czélok körül jegeczesednek ki, hanem az élet mélyebb érdekeitől és szükségleteitől kapják törekvéseiket, jelszavaikat, és Schvarcz Gyula sok keserű tapasztalattól kímélte volna magát, kulturális céljainak is közvetlenebb módon tehetett volna szolgálatot félreértésen alapuló politikai igényei nélkül. Mert a nagy közjogi pártok közé szorítva, izolált helyzetében eszméinek sem biztosíthatta a kellő támogatást.¹⁰⁾

Schvarcz Gyulát — a hetvenes években játszott politikai szereplése után — majd csak hosszú évek után találjuk ismét kulturális jelentőségű nyilvános szerepkörben. 1890-ben előadója volt annak a törvényjavaslatnak, a mely a görög nyelv facultativ tanítását mondta ki a magyar középiskolákban. Schvarcz ez állásfoglalását csak a görög demokrátiára vonatkozó tanulmányait ismerve fogjuk kellőkép megérteni.¹¹⁾

3. A politikai író.

A képviselőházi szerep, mely gyakorlati törekvésekre és elméleti gondolatokra egyaránt adott indítékot, messze minden kultúrpolitikai érdeklődésen túl *politikai íróvá* tette Schvarcz Gyulát. 1870-ben jelent meg »*Magyarország helyzete a reálunióban*« című első nagyobb publicistikai dolgozata.¹²⁾ Ez tulajdonképen a képviselőházban tartott egyik beszédének irodalmi feldolgozása; a költségvetés számadataival törekszik bizonyítani a közjogi ellenzék igazát, főleg a mi a kultúra igényeit illeti, mindenfajta »közös ügygyel« szemben. Mert ezen közös kiadások, szerinte, annyira lekötik az ország gazdasági erejét, hogy a szellemi élet korszerű átalakítására, emelésére nem marad mód és eszköz. E mellett a demokrácia sem érzi jól magát — és Schvarcz Gyulában mindinkább a puritán-demokrata bontakozik elő — az Ausztriával kötött reálunió keretei között. A »bécsi patrimoniális camarilla és hűbéri soldatesca láthatatlan kezei« lehetnénné teszik majd a tiszta parlamentarismust, a lelkiismeret teljes szabadságát, az igazságszolgáltatást stb., stb. Ezt a sötét prognosist a maga egyoldalúságával és hibás egyszerűsítésen nyugovó érveivel a jövő fejlődés nem fogja igazolni; Schvarcz Gyulát magát már 1875-ben a közjogi megegyezést elfogadó kormánypárt padjain találjuk.

A Magyarország állami intézményeit vizsgáló figyelem Schvarcz Gyulának nagy tervezgetésekre hajló gondolkozásában hamarosan a korszerű reformok egységes képévé zárult össze. 1871-től kezdődően jelennek meg füzetekben a Schvarcz-modorban megírt és kiadott »*Államintézményeink és a kor igényei*«; nagy quart alak, 506 lap, melynek tartalma széles vonásokban, rendkívüli tudással (eruditióval) megrajzolva tárja elénk a jövő Magyarországot, mint ez alkotójának reményében él. Biztatóan életteljes vonások mellett olykor mereven idealizált részletekre bukkanunk, melyeknél a tán nem hiányzó aprólékos kidolgozás sem tudja a realitásnak hitét kelteni. Főleg négy szakasz érdemel közelebbi megbeszélést: a képviselőházra, elsősorban a képviselők megválasztására, a főrendiház reformjára, a ministeri felelősségre és egy »államtanács« felállítására vonatkozó négy szakasz.

Bár Schvarcz Gyula a *képviselőház* összeállításáról és feladatáról — legalább könyvének első részében (35—207. l.) — még az 1874-ben alkotott választási törvény előtt elmélkedik, azért a kérdésnek fejtegetése nála máris — a külföldi intézmények és irodalom kiváló ismerete következtében — az általános választói jognak, a suffrage universel-nek szélső partjaitól szegélyezett mederben folyik. A szavazatjognak jogi alapját nem a védőkötelezettségben vagy a közteherviselésben találja meg szerzőnk, hanem »magának az állami kötelék egész öszveségében«. De itt szerinte az általánosságot az állam célját kifejező érdeknek kell megszorítania; ez állami érdekekkel nem vág össze, ha a tudatlanok százezreit, sőt millióit a választási urnák elé bocsátjuk. Schvarcz Gyula az értelmi census kizárólagos, megszorítást nem ismerő elvére helyezkedik; a mily határozottsággal vallja, hogy a »vagyon-képesítvény nem bír semmi jogosultsággal«, ép úgy követeli, hogy a jog gyakorlását felfüggesztő esetektől eltekintve: »képviselő választására szavazatjoggal ruházzanak föl minden teljes korú férfit, ha írni-olvasni tud«. Ilyen törvénytől üdvös hatást várna az ország általános művelődésére; mert ámbár nézete szerint »a politikai állapotok és intézmények nem annyira alapjai, mint inkább kifolyásai a nemzet közműveltségének«, ez esetben a politikai intézmény jó ösztönzésül szolgálhatna, hogy kulturális állapotaink javuljanak. Kissé kétkedve halljuk,

hogyan az írni-olvasnitudás védelmet jelent a korteskedő szónoklatok hatása ellen; ezt tán egyéb értelmi és jellembeli sajátságokról elmondhatjuk, de magáról az elemi képzettségről alig. Schvarcz Gyula az akkortájt még szelídebb formát mutató nőemancipációval, különösen a magasabb nőneveléssel élénken rokonszenvezett; mindazonáltal a nők szavazatjogáról még Stuart Mill ellenére sem akar semmit sem tudni. Schvarcz szerint a szavazásoknak titkosan és nem egyetlen közös gyűlhelyen, hanem községenként kellene végbemenniök. Sokat foglalkoztatja a kisebbségi képviseltetés gondolata, s az ennek érdekében kieszt külföldi javaslatokat részletesen ismerteti; maga legalábbis a több kerületben kapott szavazatok összeszámlálása által szeretne egy-egy országos capacitásnak képviselői mandátumot biztosítani. Az egyenes és kétfokú választás között nézete ingadozó. Az ő incompatibilitási törvénye nemcsak a szerzeteseket, de egyáltalán minden felekezet papját kizárná a megválaszthatóság köréből. Szigorú javaslatokat tesz a választási kihágások és büntettek megtorlására s a megválasztott képviselők igazolását a maga egészében (tehát nemcsak a kérvénnyel megtámadottakét) független bíróságra ruházná.

Ha kissé bővebben ismertettem Schvarcz Gyula nézeteit, tettem ezt nemcsak azért, mert azok személyére jellemzőek, de mert egyszersmind további törvényhozásunk szempontjából érdekes történeti documentumok. Az összeférhetetlenségre, a curiai bíráskodásra, a választási jog elleni bűncselekményekre vonatkozó törvényektől eltekintve, elegendő az 1913: XIV. t.-cz.-be beletekinteni annak megállapítására, hogy itt a fejlődés nem egy tekintetből a Schvarcz által kijelölt úton ment végbe. Az írni- és olvasnitudás most már tényleg mint a vagyoni kelléket redukáló mozzanat jó számba; a választás a törvényhatósági joggal felruházott városok kerületeiben csakugyan titkos; a szavazókörök a kerületeket részekre bontják, s így elejét veszik az egyetlen közös gyülekezőhely hátrányainak. Korántsem gondolom, hogy mindezt közvetlenül Schvarcz Gyula érdemének lehet betudni; de ez elvek egyik első hirdetőjét bizonyynyal összeköttetésbe hozhatjuk ama tényleges fejlődéssel, melyre az folytatólag is hosszú időn keresztül az activ politikus szerepében gyakorolhatott befolyást.

A *főrendiház*, mint a rendi alkotmány intézménye, Schvarcz demokrata véleménye szerint tulajdonképen fölösleges (226. l.).¹³⁾ Politikai gondolkozásának középpontjában az állampolgári jog-egyenlőségen nyugvó modern állameszme áll mindama szabadság-jogokkal együtt, melyeket — külön osztályok kiváltságait megszüntetve — az individuumok összességére ép amaz állameszme terjesztett ki. Történeti értékelésének centrális helyét meg a francia forradalom eseménye foglalja el a gondolatszabadság, a szólásszabadság és sajtószabadság kihirdetésével, népképviseleti rendszerével, s a ministeri felelősség behozatalával. Ez a politico-historiai fogalmazás rányomja már most és folytatólag még világosabban rá fogja nyomni a maga bélyegét Schvarcz Gyula minden államtani gondolatára és történeti ítéletére. A származás államjogi elvének és a jogegyenlőségnek küzdelmét szem előtt tartva, fogja majd államformatani beosztásait megállapítani és a történeti korszakokra vonatkozó nézeteit alakítani. Egyelőre dogmaként bizonyosnak veszi, hogy a középkor csak 1789-ben záródik le a maga »keresztyén-germán állameszméjével«, hogy az egyén modern értelemben vett szabadságjogairól csak azóta beszélhetünk; s majd ha később az antik világ körében kutat az utóbbiak után, a szerinte főleg negatív eredmény döntő módon fog befolyást gyakorolni, hogy a hellén-római kultúráról miként gondolkozzék. A politikus küzdelmét a »középkori hatalommaradványok« ellen majd a görög történész folytatni fogja s a »Junkertum«-nak, a »Pfaffentum«-nak itt a görög állapotok elbírálásában is ugyanazon értelme lesz, mint modern viszonyaink közt a radikálisan gondolkozók szájában.

Tehát »a felsőház, mint intézmény, egyáltalán nem szükséges«; de mivel »bizonyos fontos érdekek fönntartását tanácsolják« (elsősorban az, hogy Schvarcz szerint csak forradalmi úton lehetne nálunk a főrendiházat eltörölni: a történeti hagyományra és folytonosságra hivatkozó érveket, csak ép úgy, mint az alkotmányjogi aggályokat elveti): nem marad egyéb hátra a reformálásnál. És már most Schvarcz Gyula nem kevesebb, mint 15 tervrajzot mutat be egy megreformált főrendiház összetételére vonatkozólag, itt-ott meghagyva a kiváltságos származás képviselőit, másutt teljesen eliminálva azokat. Utóbbi esetben a minden irányú szakértelem gyűjtőhelyévé válnék a

főrendiház a maga jog- és természettudósaival, orvosaival, közgazgatási szaktekintélyeivel, agronomjaival és mintagazdáival stb., stb., a képviselőháznak már akkortájt felpanaszolt szakértelmetlenségével szemben. E nagy reformáló kedv majd később kevesebbel is be fogja érni; a szaktudás e kétes értékű politikai szervezését és felhasználását többé nem követelte Schvarcz, az 1885: VII. t.-cz.-et is majd szívesen üdvözli, mert bár a »tudomány vagy irodalom« szavát nem foglalja magában, gyakorlata avval a reménynyel biztat, hogy egy-két tudományos kiválóság, élethossziglan kinevezve, mindenkor helyet foglal a főrendiház örökjogú tagjai mellett. Schvarcz egyik későkorú dolgozata külön történeti tanulmány tárgyává teszi a tudósok felsőházi tagságát az európai törvényhozásban (*A tudományos és irodalmi kitünőségek jogcíme a felsőházi tagságra az európai államok alkotmánytörténetében, különös tekintettel a spanyol alaptörvényhozásra, 1808—1876.*; Akad. Érték. a társ. tud. k. XI., 1890., 2. sz.); itt a spanyol történet- és alkotmányváltozások igen gazdag, forrásszerű ismeretével mutatja ki, hogy — a középkorban sem ismeretlen testületi érdekképviselektől eltekintve — Spanyolország 1834-iki törvényhozása nyújt először módot, hogy a tudomány képviselői akár mint egyszerű magánszemélyek a felsőházba jussanak, s ez intézkedésnek viszonyát a francia Lajos Fülöp 1831-iki törvényéhez, mely az Institut néhány tagja számára nyitotta meg a pair-kamra kapuit, beható vizsgálatnak veti alá.

Schvarcz Gyula demokrata létére mindenkor rokonszenvezett a *szellemi arisztokratia* gondolatával, a mint ez a politikai kitüntetés és a társadalmi megbecsülés formájában is kifejezésre jut. 1888-ban (tehát már főrendiházunk újjászervezése után) »*Tudomány és társadalom*« czímen külön értekezést szentelt a kérdésnek (Akad. Ért. a társ. tud. k. IX. 10. szám).¹⁴⁾ Ritka gazdag tartalmú, kedves olvasmány, a hol fejedelmi ajándékok és törvényes intézkedések (X. Alfonz, Castilia királya és az egyetem becsülete), tudós utópiák (verulami Bacon »Új-Atlantis«-a), mulatságos anekdoták (Gibbon-ról, Voltaire-ről) színes képen sorakoznak a noblesse de robe alakjai, érdemrendekkel decorált, címekkel elhalmozott akadémikusok és egyetemi tanárok mellé. Schvarcznak igaza lehet, hogy a tudomány nyilvános jellegű

és társadalmi megbecsülése a középkortól számítva napjainkig az emelkedés egyenes vonalát tünteti fel; de ez esetben is nagyon kétséges, hogy a haladást, mint Schvarcz gondolja, a demokratikus eszme közvetlen eredményének szabad-e betudnunk. Mintha mi a demokratia modern fejlődésének csak egyik nagy fejezetét ismernők a tekintetből lezárt módon: a polgári liberalismusét; Schvarcz nem sokat tud, nem is igen beszél még a socialismusról. Neki abban is igaza van, hogy az adott történeti viszonyok között, a mindenfajta közszolgálatért pazar bőkezűséggel adományozott elismerés mellett, a tudósok hivatalos kitüntetése valamivel több a hiúság kérdésénél; de a fősúlyt mégis csak a mutató, alkalmoszerű, kivételes külsőségek helyett e kérdésben is az általános és tartós belső értékelési módokra, a társadalom közfelfogására kell fektetnünk (e tekintetben az értekezés címe megtévesztő). S e szempontból vizsgálva a dolgot, kissé különösen hangzik Schvarcz azon megállapítása, hogy az angol nemzet jobban megbecsüli a maga tudósait, mint a német (69. l.); holott tán ép csak hogy az amerikai kalmárország még kiáltóbb ellentéte a Schulmeisterek hazájának, mint a kufárlelkű Albion. Igaz, hogy itt már nem a tudomány »kitünőségei«-ről van egyedül szó (Schvarcz idegennyelvű könyveiben a francia sommité kifejezést használja előszeretettel), hanem a tudás és tudós oly egyetemes jellegű és bensőbb megbecsüléséről, a melynél nem sokat jelent, hogy hány egyetemi tanár viseli a wirklicher Geheimrat titulusát, s hogy a fekete sasrend kitüntetésében miért nem részesülhet egyikük sem a légion d'honneur legmagasabb érdem-jelével díszelgő francia kollégák mintájára.

Az 1848: III. t.-cz. intézkedése szerint a képviselőház által általános szavazattöbbséggel vád alá helyezett miniszterek fölött a főrendiházból alakított bíróság ítélkezik. A *ministeri felelősség* ügyének illetően megoldásába Schvarcz Gyula sehogy sem tudott belenyugodni (*Államintézményeink és a kor igényei*, 405. köv. l.). Szerinte csak független, elmozdíthatlan bíróság hozhat efféle kérdésben igazságos ítéletet (természetesen a miniszterek jogi és nem politikai felelősségéről van szó). Egy államtörvényszék felállítását indítványozza tehát, melynek sok egyéb teendőjén kívül többek közt a miniszterek felelősségrevonása is illetékességi körébe tartoznék; Schvarcz Gyula még közigazgatási bírósá-

gunk szervezése előtt (1896.) elmélkedik, s így az utóbbinak, továbbá a hatásköri bíróságnak ügyeit is a maga államtörvényszékéhez utalja. Schvarcz aggályaiban, a mi a főrendiház kompetenciáját illeti, többnyire a mai elmélet is osztozik (l. Buza László, A ministerek jogi felelőssége, 1911., 89. l.; szerző egyébként Schvarcz munkásságáról nem vesz tudomást); maga Schvarcz is már annak idején széles alapú kritikai irodalomra (Mohl, Bischof stb.) és az angol mintától eltérő tényleges rendszerekre támaszkodhatott. De egy rendes bíróságnak — nem külön állambíróságnak — megbízatása a ministerek felelősségrevonásával, a hogy ezt Schvarcz Gyula tervezi, nem kevesebb aggodalomra nyújt okot a modern theoretikusoknál. Elsősorban magát a bírói hatalmat féltik a veszedelemtől, hogy a pártpolitika bevonása »az annak elfogulatlanságába és pártatlanságába vetett hitet szüntetheti meg«.

Különben Schvarcz irodalmi munkásságánál nem ez a gyakorlati állásfoglalás volt a fontos, hanem az alkalom, melyet az a későbbi években nyújtott, messze visszamenő *alkotmánytörténeti* kutatásokat végezni a ministeri felelősség általános kérdésével kapcsolatban. A modern alkotmányosságot, mintegy praeformálva, a középkori államok azon törvényeiben találjuk meg, a melyek a 12—13. századtól kezdődően egyrészt a fejdelmeket tanácsosaiknak megkérdezésére kötelezik, másrészt e tanácsosokat felelősségnek vetik alá. Ezen rendkívül érdekes anyag felé fordul Schvarcz Gyula figyelme, midőn 1883-ban egyik akadémiái fölolvasása »a ministeri felelősség eredetét« keresi az európai alkotmánytörténelemben (Ak. Ért. a társ. tud. k. VII. 6. sz.). Itt elsősorban az 1298-iki törvény 23-ik cikkéről van szó, mert belőle Schvarcz a király (III. Endre) tanácsosainak felelősségét olvassa ki. Ladányival szemben, ki a törvényt aragoniai viszonyokkal hozza összeköttetésbe (mint a hogy mai napig szokásos már az aranybullának ellenállási jogát az aragoniai justizza-val egybeállítani), Schvarcz a Velenczéből nyert ösztönzés lehetőségére mutat rá, s ezt III. Endrének a Morosinicsaláddal fönnálló sógorsági viszonyával iparkodik támogatni. A mennyire látom, Schvarcz feltevését magyar historikusaink nem tették vita tárgyává (legalább is ilyennek nyomát sem Marczali-ban, sem Pauler-ben, sem Ferdinandy-nál nem találom).

Tovább fűzi az érdekes anyag fejtegetését Schvarcz Gyulának egyik 1889-ben megjelent akadémiai értekezése (*A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon III. András óta*, Ért. a társ. tud. k. X. 5. sz.). Spanyol és magyar törvényhozáson kívül itt az angol is részletesebben szóba kerül azon végső eredménnyel, hogy míg »a mi alkotmányunk történetében a király tanácsosainak felelőssége csak futólagos tünetként csilámlik fel kétszer a XIII., egyszer a XIV., egyszer a XV. században és még II. Ulászló tanácsfelelősségi törvényének (1507.) csak II. Lajos alatt van némi folytatása innen a Királyhágón, és csakis Erdély fejedelemségében nyer erőteljesebb folytatást a XVII. században: Angliában a király tanácsosainak felelőssége 1316-tól fogva positiv jelentőséggel fejlődő államjogi intézménynyé izmosodik« (78. l.).

A ministeri felelősség eszméje áll Schvarcz *Montesquieu-tanulmányainak* is a középpontjában. Szerinte az európai constitutionalismus nagy előfutára oly kevésbé kielégítő módon domborítja ki és tárgyalja azon eszmét; a történet idevágó emlékeit: Aragonia, Castilia, Magyarország, Erdély, Svédország törvényhozását, sőt még a korabeli tényleges angol viszonyokat is oly kevésbé ismeri, hogy Montesquieu tudományos fejlődésére, dolgozási módjára és a »L'esprit des lois« egész keletkezésére nézve, úgy hiszi, más eredményhez kell jutnunk e kritikai tények alapján, mint a minőre az eddigi kutatás a feltétlen bámulat jegyében jutott (*Montesquieus Erziehung zum Verfassungspolitiker*, megjelent a tübingai »Zeitschrift für die gesamte Staatswiss. 1884. és 1886. évf.-ban; *Montesquieu elmélete*, Akad. Ért. a társ. tud. k. VIII., 1885., 1. szám; *Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Räte des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen u. Schweden, 1189—1748*, Leipzig, 1892.). Schvarcz szerint Montesquieu nem tanulmányozva, hanem mulatozva töltött 1729—30-ban tizennyolcz hónapot angol földön; előzetes utazásait sem alkotmányok helyszíni megismerésére használta fel (1728-ban tudvalévóleg Magyarországon is járt); a L'esprit des lois csak 1741—1748 között a La Brède-i magányban — másoktól szorgalmasan támogatott könyvtári tanulmányok eredményeképen — jött létre. Az eddigi kutatók ugyanis a munka megkezdésének egy sokkal

korábbi időpontját tételezték fel magára Montesquieure hivatkozással (Préface : et dans le cours de *vingt* années, j'ai vu mon ouvrage *commencer*, croître, s'avancer et finir); s a XI. könyv híres 6. fejezetét, mely az angol alkotmányról értekezik, s hangban, felfogásban annyira eltér az előzetes tíz könyvtől, ép a közbejött angol utazással magyarálták. Viszont Schvarcz ez utazás hatásáról nem akar semmit tudni, s az egész munka későbbi keletkezését az által bizonyítgatja, hogy az 1729-ik évet követő eseményekről a L'esprit des lois első könyveiben is esik szó. Tisztán philologiai szempontból (a dolog érdeméhez nem szólhatok hozzá) Schvarcz érvelése nem meggyőző; ama bizonyos későbbi eseményeknek megbeszélését (mint pl. a magyar nemesek magatartását Mária Terézia alatt 1741-ben) utólagos betoldások formájában is elképzelhetjük. Azt sem tartom feltétlenül értékes megállapításnak, hogy Montesquieu nem a modern »alkotmánybúvár« módjára és eszközeivel dolgozott; ezt minden részletező bizonyítás nélkül körülbelül úgyis gondolhattuk. Egészen véve nagy kárnak kell tartanunk, hogy az a bámulatos tudás, melylyel Schvarcz Gyula rendelkezik, kissé zavaros összefüggést teremt Montesquieu személye és — mondjuk — az erdélyi Conditiones Principum között.

Schvarcz nagy monographiájának, az »Államintézményeink és a kor igényei«-nek témái közül utolsónak az *államtanács* gondolata maradt.

Egyelőre tapogatózva óhajtaná a »szakértők állandó tanácsát törvényhozási munkálatok, illetőleg törvényjavaslatok szaklagos előkészítésére« (475. l.); mert, véleménye szerint a parlament — s ez legnagyobb hibája — másutt se és nálunk még kevésbé rendelkezik az itt szükséges szakismeretekkel. Később külön iratot szánt javaslatának részletes ismertetésére (*Versuch einer Zusammensetzung des Parlamentarischen Staatsraths auf Grundlage der Fachbildung, zwei Briefe*, Budapest—Leipzig, 1879.), miután 1871—78 között több ízben tett az ügyre vonatkozólag indítványt képviselőházunkban. Kiterjesztve az államtanács hatáskörét, most már nemcsak az elébe kerülő javaslatok revisióját, hanem — az államélet összes fontosabb jelenségeinek szemmel tartásával — a legislativ kezdeményezést is feladatai közé utalja; a tanács egyes osztályait a legkiválóbb szakemberek (nem kis részt aka-

démikusok és egyetemi tanárok) tölténék be. Schvarcz eszméjének megvannak a maga történeti és külföldi előzményei (az ógörög : βουλή ; Stuart Mill : Legislative Council-ja) ; de úgy látszik, a legújabb elméletben és gyakorlatban az efféle államtanács gondolatának (jól vigyázzunk : nem holmi Conseil d'état-ról van szó !) különösebb szerepe nincsen ; a gyakorlati szükség hiányában már csak azon nehézségek folytán sincsen, melyeket az ilyen tanácsnak államjogi helyzete okvetlenül okozna. Bennünket inkább Schvarcz Gyula szempontjából érdekel a dolog, mert jellemző módon tanuskodik politikusunk doctrinaire hajlamai mellett. Az elméletnek és tudós szakszerűségnek mindenesetre azon a határon túl hajlandó ő jelentőséget tulajdonítani a való élet kormányzásában, melyet a réalpolitikusk még mindig a maga belső határának mondhat. Majd Aristotelesnél is ép azon gondolkozási vonást fogja a legkeményebb bíráltnak alávetni, mely által a Strageirita — mesterétől, Platontól eltérően — előnyös módon mutatkozik réalpolitikusknak. Schvarcz Gyulában mindig megvolt és maradt valami a platonai ἀρχὸν φιλόσοφος eszméjéből.¹⁵⁾

Schvarcz Gyula organikusan fejlődő tudós, kinél nem külszerű egymásutánban adódnak és rakódnak egészszé a problémák, hanem a kiből az egész államot és ennek összes szerveit, működéseit felölelő gondolat elsősorban volt meg (l. a nagy monographiát : Államintézményeink és a kor igényei), s évtizedek buzgósága egy-egy részletnek kidolgozását vagy egy-egy mellékkérdésnek továbbbszövést végezte. Újabb ösztönzést és irányt államtudományi kutatásokra az athéni demokratiának szánt munkakedv hozott. 1877-ben jelent meg »Die Demokratie« első kötetének első része, remény szerint egy hatalmas, sok kötetre tervezett és egyetemes eredményekhez vezető államtudományi munkának bevezetőjeként (erről majd a következő fejezetben fogunk többet hallani), tényleg mint kezdete az athéni alkotmánytörténet fejtegetésének.

Már a nagy conceptio maga, a görögség meg épenséggel kötelességévé tette a merész tervezőnek, hogy Aristoteles-szel tisztába jöjjön. Életében másodszor áll Schvarcz Gyula Aristoteles-szel szemközt ; annak idején a természettudóssal számolt le (l. fönn), most a Politika szerzőjével igyekszik ugyanazt tenni.

Az élességben, hangban szokatlan ítélet az »*Elemente der Politik*«-ben (1880.) látott először napvilágot; majd újabb indoklással mint különkiadás is megjelent (*Die Staatsformen des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft*, 1884; később: *Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Mit einem Anhang enthaltend die Anfänge einer Literatur bei den Griechen*, 1890.; 2. kiad. 1901.).¹⁶⁾ Schvarcz Gyula immár teljesen kialakult kritizáló hajlamának túlzásaitól, erőteljes nyelvének modorosságaitól el kell tekintenünk, ha igazságosak akarunk maradni azon megállapításokkal szemben, melyekben a kritikának tényleg igaza van. Elfogultságát is le kell vonnunk. Ő, tudjuk, szenvedélyes demokrata, holott Aristoteles az alacsony származás, a szegénység és banausia államformájának jellemzi a demokrátiát; tehát: »azon alapgondolatot — mondja Schvarcz — a mely a görög államélet *δημοκρατία*-jában él, még egyáltalán nem volt képes egy haladásos kultúrállam fogalmával kombinálni«. Egy szóval még nem volt — s ezt szívesen megengedjük — modern értelemben vett kultúrpolitikus, s a maga kultúráját sem a népuralom ajándékának tekintette. Schvarcz nézete szerint a demokrátiának e kicsinyelő aristotelesi felfogása nem csekély mértékben akadályozta az újabb állami elmélet és gyakorlat fejlődését, mint a hogy azt az Aristoteles hagyatékához való conservatív ragaszkodás egyáltalán megtette. Itt Schvarcz érdekes és egészen modern természetű tárgyat érint: Aristoteles a századok forгатagában; s annak az ismeretes német vállalkozásnak, a mely az efféle themákkal foglalkozik (Crusius—Immisch—Zielinski, *Das Erbe der Alten*), ugyancsak egy szép kötetét jelentené az, a mely szenvedély nélkül mutatná be a sok jót és rosszat, a mit későbbi uralkodók és politikusok Aristotelesre hivatkozással mondtak és cselekedtek. De annyira katastróphális, mint azt Schvarcz hiszi, az aristotelesi demokrácia-felfogás még sem lehetett a demokrátiára: evvel a névvel ajkukon küzdenek a népek mai napig szabadságukért, s maga Schvarcz is félreértés nélkül demokratikusnak nevezhette a maga kultúrpolitikáját.

Schvarcz Gyula főleg Aristoteles államformatánát támadja. De feltéve, hogy ez tényleg megérdemli a sok gáncsot, melylyel a kritikus illeti, szabad-e evvel együtt máris lekicsinylenünk az egész hatalmas szellemi erőt, melynek segítségével a Politika

felépült? Schvarcznak igaza van, hogy az államformák beosztása, miként ezt Aristotelesnél olvassuk, nem lehet a bizalom gondtalanságával a későbbi és mai államok formatani beosztásánál irányadó; nem lehet már csak azért sem, mert Aristoteles a további történeti fejlődést és ennek újszerű politikai alakulatait nem ismerhette. Sőt e pontnál tovább mehetünk Schvarcz Gyulánál is. Aristoteles morphologiai fogalmai már csak azért sem kielégítőek, mert — miként ezt Rehm kimutatta (*Geschichte der Staatswissenschaft*, 1896., 9. l.) — nem tisztán államjogi, hanem social-politikai fogalmak, azaz, mint a hogy ezt a történész magyarázatul hozzáfűzheti: Aristoteles a demokratia és oligarchia ellentéténél az egymással küzdő pártok tényleges törekvéseit, erőviszonyait és a küzdelem eredményét tartja szem előtt és nem ama fogalmak jogi érvényességét (ezért szerepel *οἱ πολλοί* és nem *οἱ πάντες* a demokratia meghatározásában). De azért Schvarcznak még sincs oka az »aristotelismusnak« vádját emelni azon modern elméletek ellen, a melyek a basileia, aristokratia és demokratia fogalmait, illetőleg a két utóbbit egységbe foglaló *πολιτεία*-jét (*respublica*), még mindig egymást kizáró coordinált fogalmaknak ismerik el (Schvarcz szerint monarchia és demokratia nem zárják ki egymást). Itt, ő is jól tudta, praearistotelikus fogalmazásokkal és nevekkal van dolgunk, s azok újabb értelmezésükben nem a hagyomány gondatlan átvételének, hanem a tényleges alakulásokat mutató történeti valóság kemény szavának köszönik fennmaradásukat.

Schvarcznak teljesen igaza van, hogy az uralkodás céljának tekintete s ez alapon a »helyes« államformával szembehelyezett »kisiklás« (*παρέχθαις*), nem szolgáltathat kifogástalan formális osztályozást (az újabb kézikönyvek el is hagyják); mert tényleg hol a mérték, a melynek segítségével a közérdek és magánérdek elvben ellentétes cselekedeteit a való életben egymástól el tudnók választani? De hogy még ennél a pontnál sem dobhatjuk egészen sutba Aristotelest, arra maga Schvarcz Gyula nyújt példát saját államtanának egyik, »philonom autokratoriá«-nak mondott fogalmával (*Elemente der Politik*, 1895, 101 l.).

Schvarcz Gyula a tudóst kötelező őszinteséggel járt el, midőn — mások (Zeller, Susemihl stb.) nyomába lépve — aristotelesi szövegünk számos ellenmondását, homályosságát, bizonytalan-

ságát felfedte, részben olyanokat is, melyeknek nemcsak logikai, hanem államtani jelentőségük is van (ezt szigorú recensensei : Susemihl, Pöhlmann is elismerik ; v. ö. különösen Schöffers cikket : *Demokratia*, Pauly-Wissowa RE, Suppl. I. 355.). De viszont az ellenkező kötelességet sem szabad szem elől tévesztenünk : szeretetteljes interpretálással belemélyedni, meg akarni érteni a szöveget (conjecturákhoz a mai kritika a legritkább esetekben folyamodik). Aristotelest olvasni kell tudni ! A Politikánál nem modern értelemben vett szakmunkával van dolgunk, mely eleve jól kigondolt, részeiben gondosan kiegyeztetett, esetleges ellentmondásoktól megtisztított szöveget nyújt elejétől végig olvasóközönségének. Semmi sem lehet hibásabb, mint ez a felfogás, s így semmi sem csábíthat inkább, mint az, helytelen magyarázási módra. Aristotelesnél — a nagy conceptionnak eleve készen álló keretei között — alkalmyszerűen merülnek az egyes problémák fel, s gyakran csak alkalmyszerű megoldást is nyernek, hogy egy következő megbeszélés, melyre tán véletlenül kerül a sor, egészítse ki, sőt helyesbítse az előbb nyert eredményeket. Ha így olvassuk Aristotelest, akkor nem fogunk csodálkozni azon, ha először a számbeliséget, másodsor a társadalmi minőséget (a szegénységet), egy harmadik alkalommal a számbeliséget és a minőséget veszi alapul a népsouverainitás, a demokratia meghatározásánál.

Schvarcz Gyula helyesen látta, hogy már Aristoteles sokkal nagyobb és részletezőbb politikai irodalomra támaszkodott munkája megírásánál, mint a hogy ezt hivatkozásaiból, épenséggel névszerinti citálásaiából következtetni lehetett. Szép és hasznos feladatra vállalkozott tehát, midőn már 1885-től kezdve szorgalmasan gyűjtögeti az aristotelesi Politikát megelőző görög iratok államtudományi emlékeit.¹⁷⁾ A költőket és philosophusokat sem hagyja figyelmen kívül, s nem egy érdekes xenophanesi, herakleitosi, empedoklesi töredékkel gazdagítja az első görög politikai elmélekdedések sorozatát. Anaxagoras tanítványában, Archelaos-ban az ethikust és államtani gondolkozót is felismeri, a sophisták tanításaira különös gondot fordít ; Demokritosban nem csak a természettudóst méltányolja. Sőt az Aristoteles utáni irodalom egyes kiragadott példáin is sikerrel szemlélteti, hogy a politikai elmélet szempontjából sok értékes kincset rejteget egy-

egy retorikai hagyaték (Libanios, Themistios), vagy legalább is a régi tanok tanulságos emlékét őrzi egy-egy későkorú philosophiai irat (Salutius). Henkel-nek már akkor elavult kis könyvét (Studien zur Geschichte der griech. Lehre von Staat, 1872) egészítette ki mindezzel Schvarcz és Schöll-nek hasonló tárgyú összeállítását és fejtegetéseit előzte meg (Anfänge einer politischen Litteratur bei den Griechen, 1890).

De az Aristoteles ellen irányuló él itt sem helyénvaló. Ő ha ismerte is korának egész politikai irodalmát, azért mégsem tartotta szükségesnek, hogy róla kimerítően számot adjon. Más a mi modern tudományunk felfogása az előző munkák tekintetbe vételét és a reájuk történő hivatkozást illetőleg, és más volt az a görögök közt. Mi csak legújabbban kezdjük pontosabban megfigyelni és megérteni az ő czítálási módjukat (Stempler).

Igazat kell adnunk Schvarcz Gyulának: Aristoteles conservativismusa nem egy lényeges pontban maradibb és elfogultabb nézetet vallott, mint egyik-másik kortársának liberális gondolkozásmódja. Alkidamas nem ismert rabszolgát a természet rendje szerint, s Lykophron az előkelő származást, a nemességet tartotta hiú conventiónak. De annyit jelent ez már most, hogy Lykophront és Alkidamast egyáltalán Aristoteles fölé állítsuk, s a nagy bölcselő nézetei fölött a maguk rideg tartalmi elhatároltságukban törhetünk pálczá? Schvarcz kritikai módjának leggyöngébb oldalát érintjük ezzel. Az éles dialektikus szétbontását a történész constructiv munkájának kellene kiegészítenie. Aristoteles államtudományát sem fogja senki sem helyesen megítélni, a ki nem az aristotelesi philosophia egészéből indul ki. Ha Schvarcz megtette volna, akkor a Politikában is — minden kifogása ellenére — többet látott volna egy deipnosophistának asztalközi társalgásánál (Die Demokratie I. 493).¹⁸⁾

Pedig az »Államintézményeink és a Kor igényei« szerzőjét Aristoteles tette államtani íróvá; az ő hatására emelkedett Schvarcz a teleologikus értékítéletek köréből »A politika elemei« című művében az államtudományi tényítéletek körébe. Utóbb nevezett munka több átdolgozáson ment keresztül (ez, láttuk, Schvarcznál gyakori eljárás). Végső, legtökéletesebb formájához az 1895-ben megjelent »Elemente der Politik«-ben jutott (*Versuch einer Staatslehre auf Grundlage der vergleichenden Staatsrechts-*

wissenschaft und Kulturgeschichte. Sonder-Abdruck aus der »West-östlichen Rundschau«.

A könyv két részből áll : bevezető kritikaiból és egy, az alapfogalmak meghatározásait követő rendszeres államformatanból. Különösen az első részben van alkalma Schvarcz Gyulának bámulatosan gazdag és széleskörű ismereteit ragyogtatni. Ama legfőbb akadályokról beszél, melyek az államtudomány magasabb igényű helyes fejlődésének útjában állnak, s teszi ezt az idetartozó irányok, nézetek, közlemények annyira teljes ismeretével, hogy ez már mint könyvészeti polymathia is figyelmet érdemel. Első sorban a philosophusok ellen emeli fel szavát. Schvarcz sem hajlamánál, sem törekvésénél fogva nem volt philosophus. Az államtudományt inductív összehasonlító alapon fejlődő anthropológiának értelmezi, a melynek tényeit szerinte már az elvont lélektan sem képes megmagyarázni, nemhogy a priori eszmék megmagyarázhatnák (Hegel ellen). Természetesen más dolog elvi álláspontot foglalni el az efajta eszmék ellen, és megint más azokat a gyakorlatban eliminálni. Mint majd látni fogjuk, Schvarcz történeti megállapításainál és értékelésénél sok mindent helyez a tapasztalatba, a mi ott tényleg meg nem található, azaz a maga módja szerint ugyancsak aprioristikusan jár el. S a hol meg tudatosan törekszik eleve irányító eszmének segítségével a tapasztalatot összefoglalni, fogalomba szorítani, ott ép az ok nélkül hosszú és szövevényes, mert leírásszerű definitiók mutatják, hogy mennyire nagy hiány az olyan eszme hiánya (l. az állam meghatározását a 42. l.).

Találók Schvarcz kritikai megjegyzései a pusztá analogiákkal dolgozó biológiai iskola hívei ellen. Herbert Spencer-rel már csak a State-non-interference gondolata miatt sem rokonszenvezik; tudjuk, hogy Schvarcz liberalismusa ép az állami beavatkozás és gondozás kérdésében tért el a régebbi individualistikus szabadelvűségtől. Talán nem ellenmondás, ha mindennek ellenére is azt tartjuk, hogy Schvarcznak az államéletre vonatkozó felfogása, különösen a mi a történeti változások módjait és feltételeit illeti, nem eléggé »organikus«. Auguste Comte-tal kissé mostohán bánik Schvarcz; benne csak az industrialismus bölcsészét, vagy mint ő nevezi: a trapezitokratikus elmélet hirdetőjét látja; sociológiájának

alaptanát, mely minden emberi eszmét a fejlődés hármasságának vezet keresztül, fel sem említi. Igaz, hogy Schvarcz államtanának, mely majdnem kizárólag összehasonlító alkotmánytörténeten felépülő morphologia (v. ö. *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához*, 4. l.), szélesebb alapú sociológiára a maga részéről nincs is szüksége. A marxismus, a történelmi materialismus tanítása már kívül esik Schvarcz érdeklődésének körén; mint a hogy sem politikájában, sem történetírásában nem jutnak a gazdasági tényezők a mai nap elismert módon és mértékben szóhoz. Az ethnológiától (Post) és a szűkebb értelemben vett anthropológiától nem sokat vár; első sorban a nyugati kultúraállamok ismeretét követeli meg az »állambúvártól«, s az angol alkotmány tudásával nem szeretné felcserélni a thlinkitek vagy egyéb vad- és félvad népek állapotaira vonatkozót. Szükségtelen részletezéshez vezetne, ha hosszasan mondanók el, hogy folytatólag mennyiben tekinti ő a magánjogászok formalistikus technikáját, a jogtörténetészek közt nem ritkán található conservatismust, végül a főiskolák mostoha bánásmódját ama további akadályoknak, melyek az államtudományok haladását feshélyezik.

Schvarcz formatanát meghatározások vezetnek be az állam, nemzet, nép, államhatalom, souverainitás, stb. fogalmaira vonatkozólag.¹⁹⁾ Maga a tan az aristotelesi vagy bármely előbb kigondolt osztályozás helyett egy egészen eredetit nyújt, a mely különböző szempontok szerint iparkodik az államhatalom sajátosságait kategorizálni. E beosztás értelmében vannak aristokrátiák, timokrátiák, tiszta, azaz fejsszám szerinti demokrátiák és kultúr-demokrátiák; vannak örökös monarchiák, illetve dynastiák és republicák vagy monarchikusan kiélezett szabad rendelkezésű államok; vannak patriarchalis, tábori, földművelő, kereskedő, iparúzó és kultúr-államok; vannak rendőr- és jogállamok; vannak központosított, selfgovernmentális, illetve tartományi vagy municipális autonómián nyugvó államok; vannak homoglott vagy polyglott territoriális államok, nemzeti államok vagy nemzetiségi államok; a vallásfelekezetek államjogi szempontjából vannak homodox és polydodox államok; végül az államfeladat szűkebb vagy tágabb értelmezését tekintve vannak prophylaktikus és interferentialis államok. Csupán az egyszerű államok beosztását hoztam itt szóba különböző államszövetségek figyelembevétele nélkül.

Minden osztály többnyire nem hiányzó keverékalakulásaival természetesen alosztályokra is tagozódhatik, melyek Schvarcz felaprózásában olykor a hely és idő által jól körülhatárolt individualis államokkal esnek össze. Így lesz nála az államformák osztályozása valósággal az államok osztályozásává.

Tudom, hogy az efféle osztályozásokról, melyekre időközönként újabb és újabb kísérlet történik (Schvarcz után R. Schmidt-é), sokféleképp gondolkoznak a hozzáértők. Jellinek pl. egyenesen azt mondja: »mélyebb tudományos belátás, holott ez kellene, hogy legyen minden osztályozásnak végcélja, nem kapcsolódik amaz összes kísérletekhez, melyek magukat az államokat igitkezik csoportosítani.« (Allgemeine Staatslehre² 647).²⁰)

Concha Győző — a »Politika elemei«-nek 1881. kiadását bírálva — azon a nézeten van, hogy az osztályozási közös alap hiánya miatt: »a beosztások, melyek Schvarcz Gyula nagy gonddal készült tervezete szerint keletkeznek, nem lesznek még külsőleg se tájékoztatók, az állam belső lényegének megítélésére pedig éppen akadályozók« (Politika I. 384). De Concha ítélete tán túlságosan szigorú; Schvarcz nyilvánvalóan nem egy közös alapú kizárólagos osztályozást akar végezni (hisz ugyanazon állam az államformák több osztályában is helyet foglalhat), hanem beosztásával inkább szempontokat akar kijelölni, melyeknek irányítása mellett az egyes történeti államok tüzetesebb vizsgálat és elbírálás tárgyai lehetnek. S az efféle eljárástól bizonyos heuristikus haszna még az esetben is van a tudománynak (sőt tulajdonkép csakis azon esetben van), ha az így létrejövő kategóriákat nem akarjuk lényegét illető megállapításoknak és elkülönítéseknek tekinteni. Persze ily értelmezés felveti a kérdést: mennyiben államformák osztályai még mindig Schvarcz Gyula osztályai? Az államformáról adott saját meghatározása ugyan (73. l.) mintha elég bő lenne arra, hogy abba egyébként oly heterogén szempontok, mint az államcél, az államhatalom jogi természete, az államhatalom irányadó elemeinek társadalmi jellege, egyformán beleférjenek; de mintha Schvarcz mégis helyesebben járt volna el, ha úgynevezett »államformáit« egyszerűen államtypusoknak tekinti, a melyek valamely magasabb közös fogalom keresése helyett kifejezetten hangsúlyozzák és documentálják az osztályozás különböző szempontjait. Így fogva fel a dolgot, legfőlebb azt kifogásolhatnók

Schvarcznak terminusokban oly gazdag classificatiójánál, hogy mégsem elég gazdag; hisz a legalapvetőbb földrajzi tekintet, a nagy és kis területű államok szembeállítására, nem játszik osztályozásában szerepet.

Kifogásokat tehát lehet emelni Schvarcz beosztásaival szemben, még akkor is, ha azokat nem úgy fogjuk fel, mintha az Aristoteles példáján induló egyszerű, világos és közös alapú osztályozások egyikét-másikat lennének hivatva kiszorítani. Részletkérdésekben is kínálkozhatnék kritizálásra alkalom. Így esetleg valaki sajtóságosnak gondolhatná, már csak az alkalmazás gyakorlati szempontjából is, hogy Schvarcz a görög demokrátiát, tehát a világ összes demokrátiáinak őspanját, mivel az az államalakosok egy részét rabszolga-sorban tartotta, arisztokrátiának minősíti és nevezi; a mellett tudnunk kell, hogy a rabszolgák nem is az állami imperium, hanem a magán-dominium hatalma alá tartoztak. De minden képzelhető kifogás ellenére is végeredményben mindenkinek el kell majd ismernie, hogy az az éleselméjűen, nagy gonddal és szeretettel kieszelt osztályozás, melyet Schvarcz államtani morphológiája nyújt, a szerző széleskörű tudásának mindenha szép bizonyítéka marad.

Harminczöt esztendőre terjedt ki Schvarcz Gyulának politikai érdeklődése; még a halálát megelőző esztendőben — az »Elemente der Politik« pótlásaként — kritikai jegyzeteket bocsát ki (*Kritische Notizen über die neuesten Erscheinungen der staatswissenschaftlichen Literatur*, 1899.), melyek Rehm, Lecky, Treitschke közelmúltban megjelent munkáit hozzák szóba.²¹⁾ Ama hosszú idő leforgása alatt a magyar kulturpolitikusból egyetemes irányu és képzettségű politikai író lett, a gyakorlati reformerből a nyugateurópai államok alkotmánytörténésze és — legalább abban a szűkebb körben, melyet számára az aristotelesi kritika vont — egy eredeti államtannak megalkotója. A kezdet problémái, a magyar politikai kérdések, elméleti és történeti szint nyertek, és Schvarcz időközönként szívesen tért vissza alkotmányjogunk fejlődésére, a mint ezt — immár kiszélesedett horizonú vizsgálódásával — az európai nagy monarchiákhoz való viszonyban látta (*Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire*, Akad. Ért. a társ. tud. k. IX. 1. sz. 1887; *Adalékok a magyar állampolgári társadalom*

egységes természetének elméletéhez, Akad. Ért. a társ. tud. k. X. 2. sz. 1889; *Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá*, Athenaeum, I. 1892, két közleményben).

A politikai íróból fogjuk a *görög történezt* megérteni. Bár Schvarcz államtudományi munkáinak jó része, sőt tán java része az athéni demokratiáról írt könyvét (1877—1882) nem előzi meg, hanem követi: tudjuk, hogy Schvarcz az a korán és jól körülhatárolt gondolkörben fejlődő tudós, ki minden sajátágát — látható módon — már kezdettől fogva magán viseli, s kinél a későbbi kibontakozás legföljebb a méreteken, nem a lényegen hoz újat. Épenséggel politikai értékelései már régóta, s változhatatlan biztonsággal készen állottak, midőn Schvarcz Gyula tudományos munkájának tulajdonképeni területére, a görög történetére lépett.

4. A görög történezt.

Wer fertig ist, dem ist nichts recht zu machen,
Ein Werdender wird immer dankbar sein.

Goethe, Faust, Vorspiel auf dem Theater.

Egy hatalmas *terv* keretében jelentkezett Schvarcz Gyula számára újból az alkalom, hogy a *görög* néppel foglalkozzék; most már nemcsak tudományával, geológiájával, hanem elsősorban a történetének középpontjában álló politikai életével. A hetvenes évek elejétől kezdve forgatja magában a lelkes demokrata a gondolatot, hogy rendszerbe szedi egyetemes politikai nézeteit; hogy megírja, a mit a *demokratikus eszme* mindezideig az emberiség fejlődésében alkotott, s hogy mit lehet tőle várni a további haladásba vetett reménynyel. Hat kötet adott volna feleletét az itt szóba jövő ezer kérdésre; a három első számolt volna el avval a hosszú történettel, a mely az athéni demokratiával kezdődik, s Rómán és a középkori Italián keresztül a mai Svájc-choz, az Észak-amerikai Egyesült-Államokhoz, Franciaország-choz, Közép- és Dél-Amerika latin népeihez vezet. Tehát a történet csak bevezetést jelentett volna; a végső cél egy politikai program előadása, a mely Magyarországon kívül immár az egész világnak szól. E program főbb pontjait nagyjában véve ismerjük. Tudás és az ez által megnyilatkozó műveltség alapja és feltétele minden emberi

haladásnak ; azért kell a mult »fejszám szerinti« demokratiáját a kultúrdemokratiának felváltania ; az egyenlőség és szabadság rosszul értelmezett, mert műveltségi szempontok nélkül elgondolt eszméit ahelyesen alkalmazottaknak kiszorítaniok. A kormányzók felelőssége a nyugodt állami élet legfőbb biztosítója ; az alkotmányt lehetőleg írott alaptörvények határozzák meg stb. stb. Utópiájának részleteiben különös súlyt helyez Schvarcz az államközi kapcsolatokra. Az európai nemzeti államokat, melyeket érdekesen magyaráz és osztályoz a nemzeti irodalom alapján, egy hatalmas confoederatióban szeretné együtt látni, mint Európának »Egyesült Államait« ; mert csak ilyen szövetkezés teszi az emberi tőke lehető legjobb felhasználását, az általános leszerelést, a productiv befektetéseket, a műveltségi erők teljes kibontakozását lehetővé. A nagy munka befejezésének — programm szerint — az egész emberi nem politikájához kellett volna vezető gondolatokat nyújtania (»Ideen zu einer Politik des Menschengeschlechts«), a hol Schvarcz Gyulának Egyptomra, Kis-Ázsiára, Indiára és Kinára vonatkozólag is meglették volna a maga rendező vagy helyesbítő nézetei. A nagy munka tudvalevőleg nem jött létre ; a kivitel már a történeti bevezetésnél megakadt : ez csupán az *athéni demokratiát*, s azután hosszú évek multán a »római tömeguralmat« ismertette egy-egy vaskos kötetben a történet összes demokratikus alakulásai közül. De nekünk kellett az egész keretet, melybe Schvarcz Gyula az athéni demokratiát állította, mert azt fogjuk tapasztalni, hogy ennek értéke fölött a kultúrdemokratia követelményei mondják majd ki a döntő ítéletet, mint a hogy ama követelményeket Schvarcz Gyula megfogalmazta.²²⁾

1877 és 1882 között jelentek meg a : *Die Demokratie* azon füzetei, melyek az athéni köztársaságot mutatják be (az 1901. megjelent²³⁾ második cím-kiadás a főcím mellett : *Die Demokratie von Athen-t* mond). Nem eseménytörténetet, nem kultúrtörténetet kapunk a 845 lapra (XCVI+749) felszaporodott tekintélyes kötetben, hanem — a politikai célnak megfelelően — *alkotmánytörténetet*. A vállalkozás már ebből a szempontból is figyelmet érdemel, mint első számottevő kísérlet Athén történetét a lényeges politikai változások rendjébe tagolni és beosztani. A politikai történész kétségkívül helyesen teszi, midőn az alkot-

mányos intézményekben és ezek módosulásaiban keresi és találja meg sajátos anyagának formaképző elemét; nem változtat ezen, sőt csak a feladat szükségességét emeli ki, ha e tekintetben olyan labilis történettel van dolgunk, minő a görög, a mely híjával volt annak a kemény gerincznek, melyet pl. a római történetben az intézmények szilárdsága, a jól meghatározott római közjog képvisel (Wilamowitz—Moellendorff, Aristoteles und Athen, I. 380.). Az alkotmánytörténet rendjébe tagolt és osztályozott historia csak akkor fog elégtelennek bizonyulni, ha a keretek tartalmát túlságosan felduzzasztja az esemény-, vagy még inkább a kultúrtörténeti anyag. Ilyenkor a disharmonia forma és tartalom között ép az által áll elő, hogy a forma többé nem képes a maga tartalmának kielégítő magyarázatát megadni. Elősegíti az összhang e felbomlását, ha túlságos jelentőséget tulajdonítunk a politikai intézményeknek, a törvénynek, a mi ezek visszahatását illeti az egész társadalmi és erkölcsi életre. Alkotmánytörténész eo ipso hajlik reá; Schvarcz Gyula meg — tudjuk — épenséggel meg volt győződve, hogy a kellő módon végrehajtott egyszerű legislatio a bajokat egyszer és mindenkorra rendbe fogja hozni. Hiába emel Schvarcz annyi kifogást Montesquieu tudása ellen; az intézmények hitében, melyet az a francia felvilágosodás korának ad majd tovább, Schvarcz Gyula is Montesquieu politikai tanítványai közé tartozott.

A mennyire újszerű volt Schvarcz Gyula vállalkozása: Athén alkotmánytörténetét megírni, annyira korai is volt. Most látjuk csak, az *aristotelesi πολιτεία Ἀθηναίων* szerencsés megtalálása után. Nem is lenne méltányos Schvarcz alkotmánytörténeti nézeteit, beosztásait, megállapításait azon új időszakot jelentő irodalom alapján elbírálni, melyet a mult század kilenczvenes éveitől kezdve ép Aristoteles alkotmánytörténetének megismerése és megvitatása idézett elő. Egyébként Schvarcz Gyula sajátos módon találkozik Aristoteles-szel az alkotmányozó Aristeides gondolatában és az egy szóval ephialtesinek mondott korszak elnevezésében (Ath. pol. 41, 2: ἐβδομή δὲ ἡ μετὰ ταύτην [μεταβολή], ἣν Ἀριστείδης μὲν ὑπέδειξεν, Ἐφιάλτης δ' ἐπετέλεσεν stb.). De Schvarcznál csak egy hibás plutarchosi adat alapján lesz Aristeides új alkotmány megteremtőjévé (Arist. 22; v. ö. Busolt, Griech. Gesch. III. 1, 31, 4. jegyz.), s így nála az aristeidesit mindenestre töröl-

niünk kell a külön elnevezéssel illethető korszakok közül. A mi meg azon megállapítását illeti, hogy az ephialtesi kor a négyszázak forradalmáig terjed, ezt a felfogást teljes mértékben megerősítheti ugyan Aristoteles; de azért ő sem segíthet az efféle beosztás kultúrtörténeti elégtelenségén, miként ezt már az előbb kiemeltük. Schvarcznak sikerült ugyan a periklesi kort, a régibb philologia e körülrajongott bálványát, név szerint eltüntetni a görög alkotmánytörténet folytonosságából, beleolvasztava azt az előző kor kezdeményezéseibe és az utána következőnek hanyatlási tüneteibe. De hogy mindezzel a periklesi idők sajátos és megkülönböztető vonásait tüntette volna el, azt Schvarcz Gyula maga sem gondolhatta.

A könyv Solonnal kezd és — legalább nagy vonásokban — a római kor agoniájával zárja le Athén történetét. Különös dicséretet érdemel a chaironeiai ütközetet közvetlenül követő idők részletesebb alkotmánytörténeti megbeszélése (Antipatros, Polyperchon, phaleroni Demetrios, Stratokles). Kissé elhanyagolt periodus ez, melyre vonatkozólag kézikönyveink ma sem nyújtanak elegendőt; vagy el sem jutnak odáig, vagy rövidesen intézik el. Tehát a könyvnek van befejezése, csak *eleje* nincsen. A soloni (s már az ezt megelőző drakoni) alkotmány a megbontott nemzeti-ségi állam emlékein épül fel, mint a hogy ez emlékeket a teljesen kialakult demokratia sem tudta végleg eltávolítani. Sőt mondhatjuk, hogy Athén egész demokratikus fejlődését nem fogjuk kellőképp megérteni, ha szünetlenül nem tartjuk szemünk előtt azon arisztokratikus államformát, melyből az tényleg és csak folytatólagosan bontakozott elő. Persze a letűnt, csupán halvány nyomokból felismerhető korszakot egyedül constructiv módon tudjuk újból elképzelni, a mely anyagát gyakran idegenből veszi kölcsön, és Schvarcz Gyulát inductiv módszere tartotta vissza attól, hogy efféle constructióra vállalkozzék. Lezárt ítéleteket szerető gondolkozása különben is idegenkedett a bizonytalan kezdetektől és minden feltevészerútól; azért látott a családfák mythosaiban, melyek egyik-másik újabb történésziünknek oly sok szép következtetésre nyújtottak alkalmat, csupán bosszantó, megvetendő babonát (l. egyik későbbi munkájának, a »Görög történelem«-nek 165. l.). De a történész örökön rá fog szorulni, hogy nem a képzelőtehetség minden segítsége nélkül egé-

szítsen ki sok olyast, a miről a később kezdődő források és emlékek csak a közvetett nyelv formájában beszélnek hozzánk; és nem is az efféle constructiók szokták a történetet legfőképp és a legveszedelmesebb módon meghamisítani.

Mielőtt a munka tartalmát ismertetném, néhány *általános* vonását és előadásának jellegét hozom szóba. Imponáló forrásismeretekkel megírt könyv, mely mindig a közvetlen tanukat szólaltatja meg, sohasem másodkézből merít. A nagy nyelvtudás és az irodalomban való alapos jártasság bőséges anyagot szolgáltat a görög viszonyok színes leírására, vagy kedvencz tételek bizonyíttatására. A komédiaírókat különösen jól ismeri szerzőnk — még töredékeikben is; s hogy eleven példákön mutassa be Athén társadalmát, bűvész módjára kelti új életre és lépteti el előttünk azokat a rég felejtett alakokat, kiknek tudós emlékének nevükön kívül csak a vígiátékirónak egy-egy jellemző szava őrzi (287—289. l.) Tudja róluk, hogy ezen egyetlen szavú jellemzésben tulajdonkép csak torzképek; de látható örömmel merül el a torzképek szemléletébe.

A nagy eruditiót főleg a jegyzetek rejtegetik. Kár, hogy tudományos továbbdolgoztatásra nem igen alkalmasak; annyira terjedelmes szöveghelyekre vonatkozók, hogy ritkán lehet megállapítani, hogy miféle közelebbi tartalommal állanak összefüggésben. A görög irodalom ismereténél nem kisebb a modern tudományé; s itt a görög történetet illető szakmunkák mellé az egyetemes államtudományok gazdag könyvtára sorakozik. Politikai szakismereteinek büszke tudatában bizonyos joggal nevezhette Schvarcz Gyula ellenfeleit a kicsinylés némi tonusával egyszerűen philologusoknak, »reál-philologusoknak«, kik az ő újszerű nézeteivel szemben az »orthodoxiát« képviselik. Eleven harczi kedvvel száll ellenök síkra, mint a hogy eredeti gondolkozásával általán inkább mások ellenére, mint másoktól támogatva iparkodik eredményeihez eljutni. Különös figyelmet érdemel a nyelv, a mely erőteljességében, frissességében híven fejezi ki a harczi hangulatot. Schvarcz Gyula magyar ember létére egész egyéni német stílust teremtett magának, mely ugyan nem ment a modorosságtól (szokatlanul idegen, főleg görög vagy görögös szavakat különczködő előszeretettel használ: Brabeut, Kompsologie, Palaitiologie, Akrisie, Pavordia stb. stb.; sőt egyik magyar munkájában: ptocephyp-

selosis-ról beszél); de gördülékeny, eleven, színes és — ha kell — a kemény, a tartózkodástól ment szavakban sem fukarkodó. Erős és minden kétségen felül őszinte meggyőződést kifejező megszólásai olykor Mommsen-t hívják emlékebe (kitől — úgy látszik — sokat tanult), olykor Carlyle phantasiájának játékait.

A könyvet — a *pièce en thèse* mintájára — *histoire en thèse*-nek mondhatnók. Egyetlen kérdést vet fel és erre ad — minden-esetre a kérdés körét messze túllépő módon — feleletet. A kérdés ekkép hangzik: mivel gyarapította az athéni köztársaság az emberiségnek szellemi, erkölcsi vagy anyagi tőkéjét (3. l.)? A felelet a következő: az athéni demokratia már csak azért sem járulhatott hozzá lényeges módon e gyarapításhoz, mert egész jellegénél fogva nem volt ilyen feladatra alkalmas. Túlzás lenne azt mondani, hogy Schvarcz mindent rossznak tart, a mi Athén bélyegét viseli magán (néhánykor e túlzással emlékezik meg a Schvarcz-féle nézetekről, sőt negatív ítéletét az egész görögségre kiterjesztik). Ő ismer időszakokat a város történetéből, melyeket a dicséret hangján lehet emlegetni (a peisistratosi tyrannist és főleg phaleroni Demetrios epistasiáját); nem vonja kétségbe, hogy Athén a művészet körében: a drámában, plastikában és építészetben nagyot alkotott; megengedi, hogy az etikában új korszakot jelentő sikerekre mutathat rá; és néha az egyes embereknek is kijár az elismerésből, sőt magasztalásból (kivált Demetriosnak; Menandrosról úgy véli, hogy egyetlen sora többet jelentett a jövő haladás szempontjából, mint Sophokles összes tragédiái, 550. l.; Platont környezete áldozatának tekinti). De a dicsérő-értékelés fehér foltjai csakugyan elenyésznek az egész kép sötét tonusában; a nyilvánvaló igyekezet mégis csak az: Athén hibáit és hiányait kiemelni. Ott, hol a kritikus egész könyvének végső eredményét mutatja be (585—589: Rückblick auf die Demokratie von Athen), a legáltalánosabb formában állapítja meg, hogy Athén, mely államiskolákat és szakszerű qualificatiót nem ismert, nem tarthat igényt a kultúrállam nevére; hogy gondolatszabadság és egyenlőség — ép az állami élet teljes virágzása idején — ismeretlen fogalmak voltak a polgárok előtt; hogy az államvallás conservativismusával békóban tartott minden haladási törekvést; hogy »majdnem állatias kegyetlenség« jellemzi a város politikai és társadalmi magatartását és hogy a hivatalnokok megvesztegethetősége

egyik legsajátosabb vonása az athéni történetnek; hogy az athéniak nemzetközi politikájukban kapzsiak, otthon — a rabszolgák nagy tömegére támaszkodva — munkakerülők, sőt, akik minden physikai munkát egyenesen megvetnek. Ilyen sötét a kép, melyet — időtlen fogalmazásba emelve és sűrítve — Athén sokszázados fejlődéséről kapunk.²⁴⁾

Schvarcz munkája az *értékelés* jegyében megírt történetírás. Nem folytatólagos fejlődésről van benne szó, nem okaiban és feltételeiben akarja az eseményeket, állapotokat és személyeket magyarázni, hanem miután mindent egy szintre helyezett, mindenről feltétel nélkül mondja ki értékelő ítéletét. A kiindulási pont természetesen nála is ismerési tételek megállapítása; Schvarcz nagy gondnal gyűjtögeti össze az »adatokat«, a melyek — úgy véli — feljogosítják, hogy az athéniakat pl. babonásoknak vagy a gondolatszabadság ellenségeinek minősítse. De az efféle tény-ítéletek, ha ugyan ezeknek vesszük őket, már magukban véve erősen értékelő jelleget is mutatnak; a szerzőnek szándéka szerint meg nincs is egyéb rendeltetésük, mint hogy értékelést fejezzenek ki. Schvarcz egyes tételei csak részek abban az egész rendszerben, melynek kifejezett célja, hogy Athénról necsak melleleg és egyszerűen történeti ítéletet, hanem a tudomány végső feladataként abszolút ítéletet mondjon.

Évekkel ezelőtt egy külön füzetet szántam Schvarcz Gyula görög történetírásának (*Schvarcz Gyula emlékezete*, 1901) s ebben főleg — és tán kelleténél merevebb formában — a nagy munka ezen értékelő jellegét tettem kifogás tárgyává. Akkor még közelebb állottam a természettudományi positiv gondolkodáshoz, s így csak annál jobban kellett éreznem azon sajátos ellenmondást, hogy ép az a történettudós, ki a természet vizsgálatát cserélte fel az emberi viszonyok kutatásával és magát inductív módszerrel dolgozó »anthropologusnak« vallja, itt — a történetben — az oksági mechanizmus megfigyelése helyett a gondolatok olyan köréhez fordul, a mely természeténél fogva a legsubjectivebb és részben túl is esik a tudományos feladatok által szabott határon. Azóta jobban látom, hogy mint történetkutatók mennyire rászorulunk — akarva nem akarva — értékítéletekre; hogy már a történeti anyag kiválogatása értékviszonyok rendszerén alapszik, tehát végső eredetben a történész bármily önkénytelen és

kiforratlan világfelfogásán (Windelband, Rickert, Bernheim); hogy a történet nagyembereinek és kisszerű mozgatóinak bíráló, helyeslő vagy elítélő felfogásáról sohasem fogunk lemondani (tán a nagy világháború is ebbe az irányba tereli a gondolkozást). De mindezt be is látva, azért mégsem fogjuk a tudományos szerepeket annyira felcserélni, hogy az okszerű magyarázat helyett az értékelésben keressük és találjuk meg a történetírói tisztet. Nem teszszük majd magunkévá a nemrég elhalt Münsterberg gondolatát, mely az axiológiai szempontot oly mereven alkalmazza, hogy az oksági viszonyok megállapítását egyáltalán kirekeszti a történetírói munka köréből.²⁵⁾ Sőt ellenkezőleg, minden oly értékelést hibásnak tartunk majd, a mely a causalitásra nincsen tekintettel, és minden olyanfélét károsnak, a mely a magatúltengésével a causalis kapcsolatok keresését szorítja háttérbe. Ha már a történetíró egyenesen értékel (és nemcsak lappangó értékeszméket alkalmaz), ezt csupán az okszerű megértetés körén belül, mert ezzel a legszorosabb viszonyban, szabad megtennie; abszolút mértéket a legritkább esetben használhat, mert számára a tárgyalt történeti korszakban — ennek fejlődési foka által — van megadva az a mérték, melynek alkalmazását az igazságosság követeli s melyet csak ennek rovására mellőzhet (relatív vagy történeti értékelés). A ki nem marad meg az immanentia e körén belül, az transcendens ítéleteivel a legszertelenebb gáncsoskodásnak szabad ajtót nyitott.

Honnan vette Schvarcz Gyula a maga mértékét az athéni demokrátiának elbírálására? Nem kétséges, hogy *saját politikai hitvallásából*. Itt ugyan az első pillanatra feltűnő, hogy demokrata léte nem talált több dicsérni valót annál a népnél, a mely a politikai jogok kiterjesztésében, a szabad intézmények megalkotásában, az élet publicitásában, bárminő vonatkozásban tekintsük is azt, az egész világtörténet úttörő népe volt. De tudjuk, hogy Schvarcz demokrátiája mindenekelőtt kultúrdemokrácia; nála a műveltségi szempont annyira előtérben áll, hogy tulajdonképpen csodálkoznunk kell, hogy miért nevezi ő államideálját még mindig demokrátiának. Tényleg ennek nevezte s ilyformán maga a név sem játszott mellékes szerepet a mult idők elbírálásánál. Ha Schvarcz egyszerűen a köztársaság egyik fajtájának gondolta volna a demokrátiát, azaz, ha szűkebb államformatani

értelmezésben vette volna a szót, tán kibékült volna a megfigyéléssel, hogy az ilyen alkotmány nem a mintaállam képében tűnik fel először a világhistoriában. De mert számára demokratia gondolkozási irányt jelentett, még pedig az emberi szellem azon magasabbrendű irányát, mely szerinte előbb-utóbb szükségkép felvilágosodáshoz, gondolatszabadsághoz és kultúrához vezet: annál hevesebben támadta az athéni demokrátiát, mentől lelkebben ragaszkodott a maga ideáljához, s mentől kevésbé találta meg azt ott, a hol pedig névszerint meg kellett volna lennie. Schvarcz mindenkorra adós maradt annak bizonyításával, hogy a kultúra eo ipso demokratikus; ²⁶⁾ természetesen kritikájával azt sem sikerült velünk megértetnie, hogy miért kellett volna már az első demokrátiának, az athéninek, mint a legmagasabb igényeket kielégítő kultúrdemokrátiának jelentkezni.

De volt Schvarcz bírálatának egy másik psychogenetikus forrása is. Az értékelő történetírásnak érzelmi eredetét semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy — ép úgy, mint egész érzelmi világunk — ellentétek közt mozog. Athént és általában véve a görögséget a magasztalás oly magas fokára emelték akkortájt a vele foglalkozók, hogy a *reakciónak* — a hogy ezt Schvarcz bírálói is megállapították (*További adalék a gör. pol. irod. krit. tört.*, 45. l., egybevetve *Schoeffer id. cikkével*, 365. l.) — szükségkép be kellett következnie. Két egészen különböző történetírói iránynak eredményei találkoztak akkor és egészítették ki egymást az athéni nép és demokratia dicsőítésében: Curtius-nak idealizáló aesthetikai iránya és az ennél idősebb angol iskoláé, Grote-é, a mely a művészi alkotások helyett a demos intézményeit és életét tette vizsgálat tárgyává a wigh-párti liberalismus szemüvegén keresztül és önmagát igazoló sympathiájával. ²⁷⁾ Schvarcz Gyulában kevés volt a művészi érzékből; antik szobrokkal és építészettel nem sokat törődött; ²⁸⁾ s így a meggyőződés annál nagyobb erejével és egyoldalúságával állíthatta fel az »aesthetizáló politikusok vagy politizáló aesthetikusok« (172. l.) kultúrfokmérőjével szemben a magáét, a mely nem a művészet, hanem a tudományok, elsősorban a természettudományok állapotából kívánt következtetést vonni a műveltség nagyságára. Curtiusban némi aristokrata-hajlamot is vesz észre és kifogásol (XLI.). Curtiusékra gondolva jellemzi gúnyos hangon az athéni embert a következőkép: »ein solonisch-

rhythmisch-isegorisch erzogener Ekklesiast« (351. l.) és mondja ugyanakkép Sophoklesről, ki az aesthetikai szögből ítélők szemében valóságos incarnatiója a »görög harmoniának«: »der schulge-recht schöne, inbrünstig harmonisch-mässige Sophokles« (257. l.).

De igazi ellenfelének az angol *Grote*-ot tekinti, kivel már a bevezetésben hosszasan polemizál (XL—L). *Grote* csak az őt szorgalmasan olvasgató német tudósok szemében lett az első politizáló görög történész; saját hazájában *Mitford*: *History of Greece*-ét (1784—1794) szorította ki; a mely — részben a francia forradalom hatása alatt — még a régi rendi világfelfogás alapján bírálta meg, ítélte el az athéni demokratiát. *Schvarcz* hálásan ismeri el a *Grote*-féle történetírást (1846—1856) azon érdemét, hogy Athén nagyságát többé nem azonosítja az athéni »Junkertum«-mal; de nem lát valami nagy haladást abban, ha a »kalokagath Junker-Cultus« helyébe a »philiströs-liberalis Kleon-Cultus«-t állítjuk. *Grote* volt annyira liberalis és híve a demokratikus intézményeknek, mint maga *Schvarcz* Gyula; de érzelmi meghatározottságuk és ennek következtében bírálási eljárásuk ép egymásnak ellentétei voltak. A közvetlenebbül kínálkozó módot *Grote* választotta: lelkes hangon dicsérte a görögségben azt, a mi abban saját politikai hitvallásával megegyezett; míg *Schvarcz* ellenkezőleg — de bizonyynyal már nem *Grote*-tól függetlenül — korholta Athént és demokratiáját mindazért, a mit benne nem talált meg. A másított, torzított positiv képet *Grote*-tól kapjuk, *Schvarcz*tól az ugyanafféleképen módosuló negativot. *Grote* a modern demokratismus összes »szépségeit« kiolvasta Athén történetéből, mert azokat előzetesen maga helyezte el oda; *Schvarcz* mindebből még azt sem látta meg, a mi ott tényleg megvolt, mert benne saját utópiáit hiába kereste.²⁹⁾ *Schvarcz* teljes joggal Athén védőügyvédének mondhatta *Grote*-ot (Ed. Meyer is »apologetának« tartja); de róla magáról ugyanolyan módon állíthatjuk, hogy már csak az okból is, mert a védelem ügyével annyira mereven helyezkedett szembe, a κατηγορος — a vádló — szerepére vállalkozott.

Természetesen nem lehet hivatásunk bírónak lenni védő és vádló fölött; annyival kevésbbé, mert az antik világra vonatkozó politikai pör abban a formában, melyben azt a XIX. század megfogalmazta, tulajdonkép már nem is létezik. Az a század ép

saját küzdelmeit, a *liberalis demokratismusért* vívott küzdelmeket, vetítette rá a mult történetére is, és néha a régiért aggódó, az újjal szemben bizalmatlan conservatív politikusnak, de még inkább az újszerű haladásért lelkesülő demokratának elvi álláspontjáról nézett a görög-római történet eseményeire. Az alapot szolgáltató modern fejlődés természetesen nem jutott még lezárt befejezéshez (a történet folytonossága efféle lezárttságot nem is ismerhet); de a szavak időközben más jelentést kaptak, mert egyszersmind a törekvések maguk — nem csupán külső látszatban, belső értelemben is — megváltoztak. A ki az újabb élet socialis és gazdasági problémáin vagy uralmi és nemzetközi törekvésein keresztül nézi a történetet, olykor kisszerűnek, mindenesetre egyoldalúnak találja a közelmult politikai mértékét. Kevésbé lelkesek, de egyszersmind türelmesebbek lettünk az akkor használt jelszókkal szemben. Csak egyik gyűrű ez azon általános fejlődés láncolatában, a mely a hangos, a naiv közvetlenségből fakadó, a sordina nélkül alkalmazott értékeléseket egyáltalán kirekeszteni iparkodik a tudomány köréből a mindjobban gyaropodó tapasztalati anyagnak széles alapján, minden értékelés subjectiv jellegének helyesebb belátásával, a történeti »megértés« kimélyített feladatával kapcsolatban.³⁰⁾

Tehát Schvarcz értékelésének csupán *relatív* értékéről beszélhetünk. Csak arra nézve kereshetünk feleletet, hogy maga a bíráló eleget tett-e a követelményeknek, melyek nélkül a kitűzött czélt, mely tán elérhetetlen, meg sem közelíthette? Valójában ott kifogásol, a hol — az emberiség fejlődésére tekintettel mondhatjuk, hogy a görögség csakugyan alacsonyabb fokon állott a manapság elérthez viszonyítva? És mennyiben számol az ő abszolút kijelentésekre hajló értékelése a folytatólagos haladás feltételével; avagy tényleg minden fejlődési perspectiva nélkül mutatja be, ítéli el az ókori viszonyokat? Összegyűjtött esetei, felhozott példái számban elegendőek arra, minőségükben olyan természetűek, hogy a hamis általánosítás veszedelme nélkül bizonyíthatják a kimondott ítéletet? Kellő forrástanulmány és forráskritika előzte meg az »adatok« felhasználását s nem engedett az értékelő túlon-túl amaz önkéntelen hajlandóságnak, hogy készséggel mindenkitől mindent igaznak vegyen, a mi az eleve kész tételnek támogatására szolgál? Componens okaiba bontotta fel a történeti

tüneteményeket, hogy a motivumokat külön-külön mérlegelje a kényszerű körülményeknek tekintetbevételével, távol a személyeskedés minden kísértésétől? Elég tág és simulékony emberismerete a történeti egyéneknek — nem külszerű megismerésére, hanem subjectiven belső megértésére? Néhány példával akarom illusztrálni Schvarcz Gyula eljárásának igazát — igazságtalanságát.

A gazdasági élet vizsgálata Schvarcz történetírásában még nem játszsza azt a nagy szerepet, melyet annak a modern történetírói felfogás juttat (Pöhlmann, Beloch, Ed. Meyer). De azért természetesen a rabszolgaság és szabad munka kérdését többször ott találjuk a legkeményebb hangú megítélés alkalmai között (38. és 608.; 161. és 644.; 585., 589. l. stb.). Az erkölcsi és jogi értelemben vett »személy« (persona) egyetemes, minden emberre kiterjesztett fogalmáig a görög általános gondolkozás csakugyan nem jutott el; egy világ választja itt el a modern keresztény gondolkozást az antik közfelfogástól. De miért nem emeli ki Schvarcz — ép a görög intézmények és nézetek helyesebb megértése és megítélése végett — hogy a gyakorlati élet ez esetben is csak az évezredek betöltő lassú fejlődés menetét ismerte? Rabszolgaság az egész keresztény-germán középkoron át dívott; modern alakulatai ellen csak a XIX. század vette fel komolyan a küzdelmet; csak 1857-ben abrogálták Poroszországban azon törvényt, mely az idegen »úrnak« rabszolgájával szemben jogvédelmet biztosított (Ed. Meyer, *Die Sklaverei im Altertum*, 12.); s a rabszolgaságból származó jogi viszonyokat coloniákban a legújabb időkig elismerték. A mi az athéni rabszolgák rendkívül nagyra képzelt számát illeti (Athenaios 400.000 rabszolgája!), Schvarcz ugyan még akkor nem olvashatta *Beloch* kritikáját (*Die Bevölkerung der griech.-römischen Welt*, 1886., 84. köv. l.), a mely az ügyet egyszer s mindenkorra elintézte; de Beloch maga csupán *David Hume* jól megokolt kételyeit öntötte modern tudományos formába (*On the populousness of ancient nations*, 1752). Egyébként hogy Schvarcz Gyulát Beloch akkor se győzte volna meg, annak azt hiszem elegendő bizonyítéka, hogy később sem tudta nézeteit megváltoztatni; az 1900-ban megjelent »*Görög történelem*« 438. lapján kritikai aggályok nélkül még mindig ott szerepel a 400.000 rabszolga. Tagadhatatlan, hogy a szabad munkát a kisebbnek elgondolt rabszolga-

had is lényegesen befolyásolhatta. De itt meg különbséget kell tennünk vidéki — mezői és városi — iparos munka között; az előbbi körben, Attika földjén, a rabszolga-gazdálkodás sohasem tüntetett fel számottevő arányt. Sőt a városban magában, Athénben sem érhetette el soha a polgárok vállain nyugvó munkakötelességgel és -lehetőséggel szemben azt a jelentőséget, melyet neki általán véve manapság is tulajdonítanak, Schvarcz is tulajdonított. »Ein unbefangener Realist« (215. l.): ez Schvarcz jelszava minden vértelen idealizálással, ködös romantikával ellentétben; nos, ép a reális élet nem tűrte volna görög földön sem, hogy a szabad, de szegény polgárság — mint ezt a sötét tollal megrajzolt képek bemutatják — abszolút munkanélküli, dologkerülő és az életfenntartás fáradságainak souverain megvetője legyen. A dologtalanság ideálja aristokrata-ideál, melyet nem kis részt az aristokrata-gondolkozóknak, Platonnak és Aristotelesnek elméleteiből vetített a modern történetírás az athéni demokratia való életére (minderre nézve l. Ed. Meyer, Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, 1895. 30. köv. 1.).

Schvarcz unos-untig hangoztatja, hogy a »vérgőgös Athén« (»das ahnenstolze Athen«) még demokratikus életének magaslátán sem ismerte az igazi *egyenlőséget*. Hogy Athén ép jobb napjaiban — csak úgy, mint más görög állam — mereven elzárkózott az idegennel szemben s a résztvevők lehető szűk körére szorította állampolgári kiváltságait, az tudvalévő dolog; az állampolgári feltételek szigorítása, a meg-megismétlődő ellenőrzések, az állampolgárság adományozásának ritkasága mindmind ebbe az irányba utal. Nagyrészt itt rejlik annak végső oka, hogy Athén szélesebb uralmi basist sohasem tudott maga számára megteremteni (a képviseleti rendszer hiányáról a görögök közt v. ö. Schvarcz értekezését: *Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviseleti rendszer alapgondolatát?* Akad. ért. a társ. tud. k. VIII. 6. sz. 1886.). De hogy a civitas körén belül az 5. századbéli athéniek feltűnő módon hódoltak volna a származás aristokrata-elvének (a 4. századbeliokról eo ipso nem lehet szó) s hogy náluk a politikai szerepléshez még akkor is az előkelőség lett volna a leghatásosabb útlevél, azt mi magyarok

1917-ben Kr. sz. u. annyival kevésbbé állíthatnók a demokratikus haladásra támaszkodó büszkeséggel, mert napjainkban történetesen nincsen politikai párt, melynek vezére ne viselné a grófi címet nevében. Eltekintve a változó történeti feltételektől, egyszerűen azon általános emberi hajlandóságról van itt szó, a mely — ép a nyilvános szereplés területén — prestige-zsel veszi körül a nagy nevek hordozóit. Schvarcz a komikusok, első-sorban Aristophanes nyilatkozataiból következtet az alacsony származás és szegénység megvetésére (v. ö. 276. s köv. l.). A gazdag és előkelő choregosok érdekeihez kötött pártembereknek tekinti az archaia komodia képviselőit, a kik — hogy úgy mondjam, foglalkozásuknál fogva — a népjog követelményeivel ellentétben oligarcha elveket vallanak (280. l.). De ez a felfogás az athéni vígjátéknak mint történeti forrásnak teljes félreértésén alapszik. E pontban Schvarcz Gyulát *Müller-Strübing* vezette félre (Aristophanes und die historische Kritik, 1873.), kitől formában és tartalomban egyébként is sokat tanult (Perikles és Kleon korának nivellálása, a thukydidesi kritika stb.), s a ki a mily mereven, ép oly helytelenül állította, hogy Aristophanes »a lakonizáló oligarcha reactionnak irodalmi organuma« (id. m. 105. l.).³¹⁾ E nézet hibás voltát az újabb kutatás meglehetősen egyöntetűséggel állapította meg (Busolt, Griech. Gesch. III. 1., 407. l.; Beloch, Griech. Gesch. II. 12, 1914., 226. l.); a görög vígjátékiró egyáltalán nem pártember, hanem költői feladatától és a tényleges politikai viszonyoktól meghatározottan ellenzékiek színezettel gúnyolódó és támadó poéta. A »junkerlicher Gassenbub«, a hogy Schvarcz Aristophanest jellemzi (285. l.), hibás módon tulajdonít politikai célzatosságot kíméletlen, sértő mókáinak; abból, hogy lépten-nyomon mindenkit alacsony vagy épen idegen származással, rabszolgasorssal gyanúsít meg, ép oly kevésbé kovácsolhatunk érvet valamely politikai fractio vagy ha úgy tetszik, az egész athéni társadalom ellen az egyenlőségi érzés hiányára nézve, mint a hogy efféle következtetéseket manapság a piac szócsatáiból nem lenne szabad levonnunk. Csakugyan, a mainál sokkalta szabadabbszájú athéni társadalom a piac nyelvéhez hozta a vígjátékiróét közel, s így itt a szavakat mindekenélőtt ebből a szögből kell elbírálnunk.

Nem jobban járt, mint a görög egyenlőség, a görög szabadság

Schvarcz Gyula kritikájával.³²⁾ Szerinte a politikai szólásszabadság, a nyilatkozás és indítványozás joga az ekklesiában csupán az athéni földbirtokosokat illette meg (111., 175. l.; *Görög történelem*, 445. l.). De ez Deinarchos-nak egyik phrasisát félreértő hamis feltevés (Demosthenes ellen 71., hol egyébként γῆν ἐντὸς ὅρων κεκτῆσθαι mellett παιδοποιεῖσθαι κατὰ τοὺς νόμους (!) is ott szerepel az állítólagos követelmények között); valamikor többen osztották, manapság végleg kiszorult kézikönyveink tételei közül (v. ö. Meier-Schoemann-Lipsius, *Der att. Process*, 249. l.). Hogy a népgyűlési tanácskozás és határozás normalis viszonyok közt az alkotmány alapján és annak körén belül ment végbe, az egy görög demokratiában csak természetes; de már nem fogadhatjuk el az »alkotmányjogi merevségről« hangoztatott további nézetet (*Gondolatszabadság* stb. 5. l.), hogy nagyobb mérvű alkotmányváltozás csupán forradalom útján, csak mint államcsíny jöhetett Athénben létre. Legalább is a mi a formalis szempontot illeti, az ἀδεία megadása, a τῶν παρανόμων γραφαί és egyéb megtorló intézmények felfüggesztése mindenkor módot nyújthatott lényeges alkotmánymódosítások keresztülvitelére (Br. Keil, *Einleitung in die Altertumswiss.* III. 353. l.), s *Eduard Meyernek* ép az a kifogása azon előadás ellen, melyben az aristotelesi Ἀθηναίων πολιτεία a 411. év alkotmányváltozását ismerteti, hogy túlságosan legalis formák közt tünteti fel az egész forradalmi mozgalmat (*Forschungen zur alten Geschichte*, II. 421. l.). Különben Schvarcz kritikájának középpontjában nem is a politikai szabadság kérdése áll (hiszen ebből a szempontból a személyesen önmagukat kormányzó athéniek ellen nem sok kifogást emelhet a demokrata); a mit Schvarcz a legnyomatékosabban hangsúlyoz, a mire történetírásában látható előszeretettel tér újból és újból vissza: az a *gondolatszabadság* hiánya Athén demokratiájában (216. köv. l. és passim; v. ö. *Görög történelem*, 451. köv. l.).

Schvarcz Gyula határozott érdemének kell betudnunk, hogy ezt a socialis erkölcsi themát, melyet manapság sem szokás kielégítő módon tárgyalni, hosszas különfejtetések anyagává tette meg.³³⁾ De mintha bizonyos elfogultság, bizonyos hyperkritikai igyekezet itt is kétségesekké tenné eredményeit. A szabad tanítás elleni türelmetlenség, a philosophus-üldözés annyi kétség-

telen példáit ismerjük Athén történetéből, hogy igazán nem szorultunk rá a bizonytalan eseteket is lajstromba venni; hogy Demokritos az ismeretlenség homályában tartózkodott Athénben, bizonyára még nem elegendő ok, hogy őt is az athéni intolerantia áldozatának tekintsük (*Gondolatszabadság* stb. 29. l.). Schvarcz helyesen emeli ki minden szépítgetéssel vagy pontatlansággal szemben (Grote, Schömann, Curtius), hogy *Diopieithes* psephismájában nemcsak az istentagadókról, hanem azokról is szó volt, kik az égitestekről philosophiai tanokat hirdettek (ἡ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας; a miből persze nem következik, hogy minden csillagvizsgáló és természettudós eo ipso Diopieithes rendelkezése alá esett; annyiaval kevésbbé, mert hisz, úgy halljuk, hogy a psephisma Anaxagoras személyére czélzott). De miért nem hangsúlyozza Schvarcz, hogy itt csak egyszerű néphatározattal és nem törvénnyel van dolgunk, mint majd később — a 4. század végén — Sophokles hasonló tartalmú intézkedésénél? A jogi érvényesség és alkalmazás tartamát illetőleg a psephisma mégis csak más megbíráls alá esik, mint a νόμος; néphatározatok néha egyes esetekre tekintettel is keletkeztek, s néphatározatot bármikor — minden további formalitás nélkül — felboríthatott a népakarat egy ellenkező irányú megnyilvánulása. Mindezzel a diopieithesi és sok ehhez hasonló türelmetlenségi actus végső okaira és igaz jellegére is rámutatott volna Schvarcz. Időleges tömegmegnyilatkozások eseteivel és eredményeivel állunk szemközt; már pedig a tömeg változó politikai viszonyok szerint változó hangulatában reactionarius határozatokra ép úgy kapható, mint esetleg valamely szabadelvű felbuzdulásra. Mintha Schvarcz a való élet e kaleidoszkopszerű módosulásait hypostazálta volna egyirányú elfogultsága értelmében, midőn az athéni demokratia türelmetlenségéről, vagy épenséggel az athéni nép sötét, maradi, minden tudást és haladást megvető gondolkozasmódjáról beszél. Nekünk legfőlebb annak megállapításához van jogunk, hogy az athéni nép adott körülmények között — tömegszerű együttlétében — olyan is lehetett. Sokrates esetét is nem az elvek és irányok dynamikájával, hanem egy népbírószéki (esküdszéki) tárgyalás esélyeivel fogja a reálisan kutató történész elsősorban magyarázni. Hogy azután Schvarcz Gyula az asebeia-pöröket

az Eumolpidák iratlan törvényeivel hozza kapcsolatba, arra egy bizonytalan magyarázatú demosthenesi (tehát megint szónoki!) szöveghely nyújt látszólagos alapot (Demosth. 22., 27.); újabban az Eumolpidák efajta jurisdictióját minden okkal kétségbe szokás vonni (Pauly-Wissowa VI., 1116.). Tény, hogy az általunk ismert asebeia-pörök kivétel nélkül — ha nem az Areiopag elé — a heliaia népbírósága elé tartoztak; már pedig nem kis különbséget jelent, hogy a szabadgondolkodás és tudomány üldözőttjei fölött papi inquisitiók titkos helyiségeiben vagy az állami törvénykezés nyilvános csarnokaiban mondják-e ki a döntő ítéletet. Az athéni demokratiában még a vallási vétségekben is maga az athéni nép bíraskodott és nem az egyház vagy zsarnok, a Nerók és Domitianusok bírái. Mindezt Schvarcz nem látja elég világosan. Rationalismusa a vallás igényeit nem tudja méltányolni (előtte a görög vallás mindenkor zárt titok maradt); a gondolatszabadságért lelkesülő idealismusa őt magát is türelmetlenné tette.

A mily nagy szerepet juttatott Schvarcz Gyula *iskolának és szaktudásnak* a maga kultúrpolitikájában, ép oly fontos szempontot nyújtottak neki azok az athéni demokratia elbírálásához is. De túlzott igényei nem engedték meg, hogy az Athén kultúrájáról rajzolt kép a történeti feltételekhez mért kellő arányokat mutassa. Solon-nak szemére veti, hogy nem űzött kultúrpolitikát (11. l.); Perikles-nek — kissé elkésett igyekezettel — egész tervezetet ír elő, a mely szerint Athén iskoláit reformálnia kellett volna (239. köv. l.). E tervezetnek megfelelően a törvények és néphatározatok ismerete, államháztartástan, a honvédelem számadatainak tudománya, hazai és egyetemes földrajz, geometria és hadászat lettek volna azon ismeretkörök, melyekben már a periklesi kor ifjúságának jártasságot kellett volna mutatnia; a vérbeli iskola- és kultúrpolitikust elmúlt évezredek távolsága sem riasztotta vissza reformterveinek bemutatásától. Kifogásként említi (241. l.), hogy a legszebb elegiák helyett miért nem inkább a legjobb geographiai kézikönyvekre (!) tűzött ki jutalmat az athéni állam. Állami iskolák és tankötelezettség hiánya lépten-nyomon előfordul az athéni demokratiát illető szemrehányások között. Az csakugyan sohasem sorolta az iskola-fenntartást állami feladatai közé; a szabadságnak és egyéni

versenynek, a lassúbb és egyenlőtlenebb kulturális haladásnak és a gyorsabb hanyatlás lehetőségének közös forrása volt az a fölfogás. De a tanulmányi kényszer bizonyos neme fönnállott a 4. századtól kezdődően az ἑφηβοί-intézmény által; az ifjak köteles módon hallgattak rhetorikai és philosophiai előadásokat (ἀκροάσεις) a mindenesetre nem állami pénzen fenntartott philosophiai és rhetorikai iskolákban. Olyan feliratos források alapján hallunk minderről egyetmást, melyeket Schvarcz korában még nem ismerhettek vagy nem igen vettek tekintetbe (v. ö. P. Girard, Ephebi cikkét a Daremberg-Saglio-Pottier Dictionnaire-jében, különösen 632. l.).

Az athéni történet egyik legsajátosabb és legvisszataszítóbb vonása, hogy az állam vezetőemberei, még ha nem is sikasztottak vagy engedték magukat megvesztegetni, még ez esetben sem kerülhették ki a sikkasztás és megvesztegetettség vádját. Az erre vonatkozó adatok zavaros tömkelegében Schvarcz az egyes esetek ténymegállapítására fekteti a súlyt; én azt hiszem, hogy a történész helyesebben cselekszik, ha hideg tartózkodással az egyetemes vádaskodás psychogenetikai kérdésénél marad. Természetesen általános irányítónak gondolom ezt és nem kivételt nem ismerő szabálynak. Schvarcz eljárásánál kikerülhetetlen, hogy olykor maga a kritikus ne legyen a rosszindulatú rágalmak áldozatává; a vádak nagy száma máris disponálta, hogy inkább a rossznak, mint a jónak adjon hitelt. Azután tán nem is elsőrangú feladata a történetírásnak, hogy azt eldöntse: Demosthenest vagy Aischinest vesztegették-e meg többször, nagyobb összeggel, több oldalról? A vád mint politikai és társadalmi tényező itt a fontos, mint az az erő, mely megbénítja vagy lehetetlenné teszi a vádlott közszereplését; és fontos mindenekelőtt az a közös forrás, a melyből — személyektől eltekintve — az efféle vádak táplálkoznak. Az antik demokratia által megkövetelt tömegösszejövételek voltak a kedvező alkalom a politikai ellenfélt a legkíméletlenebb módon megtámadni; a rágalom mint szónoki hatás volt a nagy csábító, hogy különösen a 4. század elvadult pártviszályai az ellenfél bemocskolásában a lelkiismeretesség parancsától egyáltalán eltekintsenek. Mindezt meggondolva, talán arra az eredményre fogunk jutni, hogy az akkori embereket se tartsuk rosszabbak-

nak, mint azok ma szoktak lenni; de más volt a környezet, mások voltak az érvényesülés módjai, a siker feltételei.

Schvarcz történetírásának egyik hiánya, hogy nem tájékoztat kellőkép a *faji alaptulajdonságok*, a politikai és társadalmi *intézmények* és végül a *concret egyének* kölcsönös viszonyáról. Látjuk ugyan, hogy Athénben sok minden nem volt rendén, de zavarba jönnénk, ha arra kellene feleletet adnunk, hogy hol is rejlik itt a bajnak oka? Csupán a faji alaptulajdonságokban, vagy inkább az intézményekben, ha ugyan nem az egyénekben? Vagy tán valamennyiökben együttvéve, a hol persze megint nyílt kérdés marad, hogy a három tényező közül mindegyik egyforma mértékben vagy az okozás más-más arányában járul-e hozzá, hogy a végső eredmény létrejöjjön? Schvarcz ugyan gyakrabban beszél az athéniek permanens faji tulajdonságairól és elég gazdag lajstromát állítja össze rossz hajlamaiknak: önzésöknek, kapzsiságuknak stb. stb. (161., 297. l. és passim); de miként fér e feltevással össze, hogy — mint előadásából kitűnik — egyetlen jó törvényhozónak, egy phaleroni Demetriosnak rövid ideig tartó kormányzása rögtön olyan állapotokat teremtett Athénben, melyekkel Schvarcz Gyula is meg volt elégedve? Athén demokratikus intézményein is szigorú bírálatot gyakorol; de nem látjuk a szorosabb kapcsolatot, mely azokat az emberekhez fűzi, s a mely kapcsolat által válnak csak az intézmények (ép úgy mint az emberek részben ő általuk) jókká vagy rosszakká. A teljes felelősség izoláltságában állanak az egyének maguk is a későkorú bíráló szemei előtt, és így, a történet mentőérveitől megfosztva, nem is nyerhettek részéről kegyelmet.

Schvarcz kemény szava a politikusokat és a tudomány, irodalom képviselőit egyaránt eléri. Az *államférfiak* közül a nagyok nem számíthatnak több kíméletre, mint a kisebbek, az erkölcsben gyengébbek.³⁴⁾ Az irodalom terén főleg *Thukydides* történetírása hívja ki ellenkezését³⁵⁾ (421—435. l.). Szerinte e mai napig bámult nagyság se nem politikai történész, se nem kultúrhistorikus; alkotmányváltozások iránt ép oly kevés az érzéke, mint az athéni nép belső, társadalmi-élete iránt. Így hát vagy nem kapunk tőle egyáltalán értesítést a legfontosabb állapotokról és eseményekről, vagy hiányosat és hibásat kapunk. A 411-ik év forradalmáról, a »négyszáz« törvényhozási

intézkedéseiről olyan képet rajzolt, a minőt akármely népgyűlést látogató, írástudó hoplita megrajzolt volna (v. ö. evvel szemben Ed. Meyer pompás tanulmányát, *Forschungen zur alten Gesch.* II. 406. köv. l., a hol az aristotelesi πολιτεία Ἀθηναίων ismeretét a thukydidesivel confrontálja — mindenkép az utóbbinak előnyére). Thukydides nem használja, mert egyszerűen nem ismeri az athéni államjog műnyelvét (de a kifogásolt ἐν μέρει kifejezést, l. főleg 322. l., az utólag megismert aristotelesi szöveg: πολ. Αθ. 30, 3 καὶ τούτων τὸ λαχὼν μέρος βουλεύειν, kellőkép megmagyarázta; v. ö. Ed. Meyer id. m. 435. l.). E mellett nem is őszinte és pártatlan történetíró; rossz lelkiismeretében, mint hazaárulással vádolt és száműzött strategos, a változó politikai áramlatokhoz és egyénekhez alkalmazkodik. — Eltekintve a bírálat e személyeskedő részétől, mintha az acták Thukydides történetírói jellegéről és értékéről csakugyan nem lennének még a mai napig sem lezárva. Mintegy feleletként Eduard Meyer igazoló szavaira Belochtól legújabban (1912.) is olyan véleményt hallunk Thukydides munkájáról, mely sok tekintetben érintkezik Schvarcz kifogásaival; történetírása lényegében csak a katonai operatiókat és a diplomatiái tárgyalásokat tartja szem előtt, s így az államok belső fejlődéséről nem nyújt kelégitó képet (*Griech. Gesch.* I. 12. 27. l.).³⁶) De Thukydides nagyságát nem a történeti anyag megválogatásának kérdése dönti el; nem a problema, hogy mennyiben alkotmánytörténész és miért nem kultúrhistorikus? Thukydides nagyságát minden időre — εἰς αἰεὶ — mélységes emberismerete állapítja meg; intuitív megértése a cselekvést meghatározó motivumoknak, a mint ezek az emberben és az emberekben a társas élet szövevényes kölcsönhatásai közt érvényesülnek. Schvarcz Gyula intellektualismusa, az értelmi törekvések kizárólagos helyeslésére, a cselekedetek rationalis értékelésére hajló gondolkozásmódja a legkevésbé volt alkalmas, hogy a thukydidesi intuitiót a maga teljes jelentőségében méltányolja.

A példák, melyekkel Schvarcz Gyula könyvét bemutattam, annyit — azt gondolom — mindenesetre igazolnak, hogy a marasztaló ítélet a vádló által felhozott vádpontokból nem szükségkép következik. Ha Schvarcz a maga saját gondolatait nem olyan mereven alkalmazta volna a mult szemléletére;

ha okaiban iparkodott volna a történeti tüneményeket megmagyarázni és megérteni; ha történetírásában a fejlődés szempontját az őt megillető jogokhoz juttatta volna: akkor — minden okunk van hinni — az általa gyűjtött anyag alapján is egészen más eredményhez jutott volna.³⁷⁾ Részletező ismertetésemben tán túlzott egyoldalúsággal mutattam rá azon helyekre, hol Schvarcz érvelése hiányokat tüntet fel; de Schvarcz érdeme nem is a részletekben mutatkozik. Érdeme az *egész* vállalkozás; ép az a merev álláspont, mely szükségkép igazságtalan lesz az egyes esetekben; a kíméletlen, merész hang, melyet vélt igazától nem térít el az elmélyedés mikrologiája. Ne a mai idők tudományos hangulatából kiindulva ítéljük meg Schvarcz Gyula könyvét, hanem a megjelenési időszak milieu-jébe állítva. Manapság a tudomány terén majdnem idegenszerűen hat a magasztalás vagy ócsárlás közvetlen hangja az antik világgal szemben. A tudományos fejlődés eredményeképp megtanultuk, hogy történetnek, ne abszolút értékek kincsesházának tekintsük a görög-római kultúrát, s hogy ilyformán megértés, nem értékelés elsősorban a feladatunk, ha feléje irányul figyelmünk. De Schvarcz korában még másként állott a dolog. Az angolok szépszavú, világos és ízléses, de azért nem kevésbé hamis eulogiái mellett (Macaulay, Freeman)³⁸⁾ a német philologiai tábor mélyebb, de zavarosabb, metaphysikai háttérrel ellátott, de ezáltal nem igazabb elmélete zengte mindannak dicsőségét, a mi classikus, elsősorban görög. A neo-humanismus romantikája volt ez még mindig, melynek nyomaival a valót kereső mai irodalomban már csak elvétve találkozunk. Ilyen időpontban Schvarcz politikai érdeklődése, merész ellenkezése, újszerű kérdései és feleletei egy nyári zivatar erejével és üdítő hatásával jelentkezhettek volna a tömjénfüstös firmamentumon.

Ha Schvarcz nagy könyvének *hatásáról* beszélünk, jól el kell választanunk a tudományos és a gyakorlati élet köreit. Magára a *tudományra*, kereken kimondhatjuk, Schvarcz nézetei alig voltak befolyással. Bekövetkezett Schvarcz egyik jóakaró recensének aggodalma (Litt. Centralb. 1882., 1477.): míg eleintén curiosumnak nézték a könyvet, később ignorálták vagy teljesen feledték. Részletkutatónak a munka viszonylag nem sokat nyújt,³⁹⁾ s így a részletkutatók divatba sem vették a rá való.

hivatkozást. A később fellépő nagy összegező szemében meg máris meghaladott, antiquált álláspontot kellett jelenteniök a Schvarcz-féle túlzásoknak, ép mert a fejlődés egyébként is részben a Schvarczéival egyező felfogásmódokhoz vezetett (l. különösen Schv. egészen modern felfogását Athén és Fülöp viszonyáról az 522. lapon). Másként alakult a hatás a *gyakorlat* terén: a paedagógiában és a népszerű kultúrphilosophiában. Abba a nagy küzdelembe, melyet német földön a császár emlékezetes beszéde óta (1890.) vívnak különös hévvel a mai napig a humanus és reális iskolai irány hívei, Schvarcz kritikáját is bevonták. 1894-ben jelent meg *Paul Nerrlich* munkája: *Das Dogma vom klassischen Altertum*, a mely a keresztény paedagogia szempontjából tör pácztát a classikus nyelvek és irodalmak tanításán felépülő nevelés ellen, s mely minden fenntartás nélkül üdvözli Schvarcznak Athénról, s így szerinte az egész görögségről vallott nézeteit (355. köv. l.). Modern Perrault-nak látja Schvarczot, középpontjában az újból fellobbbant »querelle des anciens et des modernes«-nek.⁴⁰⁾ Nem ismerem eléggé az idevonatkozó irodalmat; de valószínűnek kell gondolnom, hogy Schvarcz-ra itt-ott még mindig történik hivatkozás az ellentábor soraiból.⁴¹⁾ A népszerű formában jelentkező *kultúrphilosophiák* közül meg *Chamberlain* közismert könyve (*Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*) emelt emléket Schvarcz Gyula tudományának. Ez a kétségkívül sok tudással és nagy művészettel megírt, de dilettans természetű munka részben Schvarcz-ra támaszkodik, a hol a máig öröklődött görög hagyaték »nem-kívánatos elemeiről« beszél (l. különösen a 96. köv. l. az 1900-ban megjelent 2. kiadás szerint).

A *jövő* prognosisa biztató. Sajátságosan változatos sorsa lehet az olyan könyvnek, melynek elsősorban nem a tartalma a fontos, hanem a melynél a beléje fektetett érzelmek a fontosak. Mondottuk, hogy értékelés nélkül sohasem lehet el a történet-tudomány és hogy minden értékelés, még relativ alkalmazásának lefokozásában is, érzelmekből fakad. A világháború, a maga nagy tapasztalataival, a történész dolgozószobáját sem fogja érintetlenül hagyni. A kutatás új módjai és irányai fognak ott keletkezni, mert új érzések és gondolatok támadnak a szokatlan tömegben és közvetlenséggel érkező tapasztalatok nyomában.

Előre mondhatjuk, hogy a német történetírás és philologia újabb revisiónak veti majd alá a görög demokratiáról vallott felfogást; s ha az ellenség körében dühöngő politikára, a demagogia túlkapásaira gondolunk, nem kétséges, hogy milyen irányban fogja azt megtenni (minderre máris jó bizonyíték E. *Drerup* 1916-ban megjelent munkája : *Aus einer alten Advokatenrepublik*). Más környezetben, más indítóokokra, más feltételek közt felvetett problema ez, mint a minő annak idején Schvarcz Gyula problémája volt, s így van okunk hinni, hogy más eszközökkel, érvekkel és más módon is nyer majd elintézést. Még érzelmi katastróphák is csak az egyesekben és csak időlegesen tudják a tudomány fejlődését megállítani s ennek eredményeit feledtetni. De viszont ez a még csak eljövendő irodalom, melynek bizonyynyal közülünk is lesznek képviselői, Schvarcz Gyula emlékét annál nagyobb tisztelettel kell hogy környékezze, mentől inkább a nagy vonások távlatában látja majd azt maga előtt, az első kezdeményezés magaslatán.⁴²⁾

5. Az utolsó tíz esztendő.

Nem pihenést, folytatólagos munkát jelentett az 1882-ben elkészült »Athén demokratiája«. Bár a nyolczvanas évek java részét azon modern alkotmánytörténeti és politikai munkák vették igénybe, melyeket fönn már ismertettem, Schvarcz az ő antik történeti kérdéseit sem tévesztette soha szem elől. Mindekelőtt német nyelven megjelent nagy művének *magyar kiadását* szerette volna elkészíteni a Magyar Tudományos Akadémia aegise alatt; nem fordításról, hanem a »tovább-búvárlás« formái közt és eredményeivel végzett átdolgozásról lett volna szó. A terv akkor és a contemplált alakban nem sikerült; csupán egyetlen akadémiai értekezés tesz tanuságot a kísérlet mellett (*Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig*, 507—461-2-ig Kr. e.; Akad. ért. a társ. tud. k. IX. 2. sz., 1887.). Majd csak hosszú évek multán fog a szándék megvalósulni Schvarcz tanári működésének eredményeképen a »*Görög történelem*«-ben (1900.).

Másirányú továbbdolgoztatásra is szolgáltatott alkalmat »Athén demokratiája«. Egyelőre csak ép Athén politikai szer-

vezetét és életét ismertette Schvarcz, s már most szükségesnek látta, hogy a sok száz görög állam közül legalább azon demokraciákat ne hagyja figyelmen kívül, melyekről forrásaink közelebbi tudást engednek meg. Így sem fog ugyan eljutni a görög demokracia valamely egységesen megrajzolt képéhez (minőt legújabbban Keil és Swoboda iparkodott nyújtani); de mégis módjában lesz, hogy az Athénról hozott kedvezőtlen ítéletet mindavval ellensúlyozza, a mit a *nyugati görögség* kultúrájáról, Pythagoras hazájáról, az alsó-italiai és sicíliai demokraciákról szeretetteljes elfogultsággal majd mondani tud. Mert Schvarcz rögtön más hangnemben beszél, mihelyt nem Athénról van szó; nagy munkája a perzsákkal, karthagóiakkal, az egyiptomiakkal szemben sem fukarkodik a dicsérettel, a nyugati görögség iránt érzett sympathiáját meg egyenesen tüntető módon hozza kifejezésre (l. különösen 63. köv. l.). Mi ismerjük e rokonérzés forrását; az első tudománytörténeti (kosmikus és geológiai) kutatások befolyásolják itt a politikai történetírókat. Az athénit kizáró *többi görög demokraciáról* egy akadémiai értekezés számolt be (*Taras, Syrakusa, Akragas és egyéb görög államok demokraciája*. Akad. ért. a társ. tud. k. X. 9. sz., 1890.) és azután bővebben, rendszerezesebben *»Die Demokratie«* II. kötetének bevezető része (az LVII. lapig). Schvarcz már felhasználhatta *Gustav Gilbert* régiség-tanának (Handbuch der griech. Staatsalterthümer) 1885-ben megjelent II. kötetét: de gazdag irodalmi tudásával sok esetben elevenebb, életteljesebb képet mutat be e hiányosan ismert demokraciákról, mint Gilbert kissé száraz összefoglalásaival. Viszont az epigraphiai anyag még mindig nem játszsza Schvarcznál a neki kijáró szerepet; mai feliratos ismereteink mellett Schvarcz kísérleteit épenséggel antiquáltaknak kell tekintenünk.

1890-ben került elő Egyiptomból az *aristotelesi* Ἀθηναίων πολιτεία. Schvarcz Gyula rögtön a Kenyon-féle editio princeps megjelenése után hozzálatott, hogy állást foglaljon a nagy felfedezéssel szemben; már 1891 márczius hónapjában, s azután folytatólag az év októberében olvasott fel róla terjedelmes, beható értekezést a Magyar Tudományos Akadémia foruma előtt (*Az athenei alkotmánytörténelem korszakai azon csak imént fölfedezett görög munkában, melyet némelyek Aristotelesnek tulajdonítanak*. Akad. ért. a társ. tud. k. XI. k. 3. sz. 1891. és

További tanulmány a legújabbban felfedezett Ἀθηναίων πολιτεία fölött, Akad. ért. a társ. tud. k. XI. k. 5. sz. 1891. Nézetei német nyelven »Die Demokratie« II. kötetének mellékleteként jelentek meg: Nachtrag zum ersten Bande. *Aristoteles und die Ἀθηναίων πολιτεία auf dem Papyrus des British Museums,* a—za). Állásfoglalását, a mely mellett haláláig kitartott (*Görög történelem,* 100. k. l.), nem mondhatjuk szerencsésnek. A munkát idézetekből azelőtt is ismertük, és ámbár a teljes szöveg mindenképp igazolja Aristotelesnek legalább is feltételezett szerzőségét, Schvarcz e lényeges pont tüzetesebb vizsgálata nélkül — a szerzőség kérdését nem szükségképen eldöntő nyelvi és tárgyi okok alapján ⁴³⁾ — máris kereken kimondja, hogy a felfedezett könyvet nem írhatta Aristoteles, hanem hogy az — s erre a »nemcsak lehetségesnek, de valószínűnek« mondott tételre igazán nem hozhat fel semmi komolyabb érvet — legalább is anyagában phaleroni Demetriosé, ennek csak cím szerint ismert περὶ τῶν Ἀθηναίων πολιτειῶν-ja. Persze Schvarcz annak idején nem állott skepsisével egyedül; ellenvetéseivel csupán az első kételkedők nem csekély számát gyarapította (a Cauer-ek, Rühl, Reinach, a Classical Review írói, Macan ⁴⁴⁾ stb.).

Hasonló esetekben a hyperkritika természetes a végső meg egyezés előtt és nem is szokott minden haszon nélkül jelentkezni. Schvarcz nézetei között is vannak olyanok, melyek a mai napig helytállanak. Már első értekezésében — már a gyorsan meginduló német irodalmat megelőzve — nyomatékosan kiemeli, hogy a Politeiában ismertetett drakoni alkotmány sehogyan sem fér össze a Politika azon megállapításával, hogy Drakon nevéhez alkotmányváltozás egyáltalán nem fűződik (Akad. ért. XI. 3., 19.). Világosan látja ez alapon, hogy a mennyiben a Politeia csakugyan aristotelesi munka lenne, a Stageirita előbb Politikájával készült el s csak ezután fogott a különböző görög államok leírását magában foglaló nagy gyűjteménybe, bármennyire is az ellenkező sorrendet óhajtanók az Aristotelesnél feltételezhető inductiv eljárás érdekében (u. o. 21. l.). Második értekezése meg, hol már az időközben megjelent magyarázó iratokat is számba vehette, helyesen utasítja vissza Bauer chronologiai következtetéseit, melyeket az a Politeia szövegéből vont s melyeket utóbb maga is tévedéseknek jelen-

tett ki (Akad. ért. XI. 5., 7. k. l. összevetve Bauer, Forschungen, 271. l.).

Schvarcz 1887 óta újból tagja volt a magyar képviselőháznak és egyúttal közoktatásiügyi bizottságának elnöke. 1890-ben nyújtotta be Csáky Albin gróf a *görög nyelv* facultativ tanítására vonatkozó törvényjavaslatát és Schvarcz Gyula lett a javaslat előadója. Már a vita folyamán szemére vetették, hogy ép az vállalkozott a görög nyelvi oktatás lényeges megszorítására, kit képviselőtársai maguk közt a »hellenisták hellenistájának« ismertek (Herman Ottó); következetlenséggel is megvádolták, mert hírlapi polémiáiban a legújabb időkhöz nem ép azon álláspontot foglalta el, melyet most mint előadó képviselt (v. ö. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, XXIII. évf. 371—374. és 408—410.). Schvarcz csakugyan nem gondolkozott mindenkor egyformaképen a gimnázium és görög nyelv kapcsolataról; de viszont meg kell állapítanunk azt, hogy gondolkozásának nem egy vonása mutatott a végül elfoglalt álláspont irányába. Tudjuk, hogy kultúrpolitikai tevékenységének első idejétől kezdve mindig a természettudományi ismeretekre és ezek módszerére fektette a nagyobb súlyt; láttuk, hogy paedagogiája inkább a tételes tudás, mintsem a formalis készségek értékelésére hajlott (szerinte a fordítást a fordított szöveg olvasása kellőképp helyettesítheti). Végül az athéni, s így közvetve az egész görög kultúráról vallott kemény ítélete sem disponálhatta őt olyan nézet elfogadására, a mely a görögöt a modern társadalom szélesebb rétegei számára is meg akarja hagyni kultúrtevézőnek.

Ha tehát szemünkben, a görög műveltség nagy tisztelőinek szemében, Schvarcz Gyula nem is játszott a 90-es év vitáiban olyan sympathikus szerepet, mint a minőt Gyulai Pál, Hunfalvy Pál, Szász Károly, Eötvös Loránd és mások felszólalásaikkal, irataikkal, elnöki megnyitóikkal, a következetlenség vádjával őt alig illethetjük, ha egyes nyilatkozatok helyett az egész gondolkozási módot vesszük alapul. A hiba ott kezdődik, ha Schvarcz Gyula csakugyan azt hitte, hogy a jövő tudományának, a görög studiumok szűkebbkörű, de intenzívebb ápolásának jó szolgálatot tesz a középiskolai facultativ tanítással; e máig ki nem veszett argumentummal szemben Hunfalvy Pál igazabb gondolattal mu-

tatott rá a tudományos haladás társadalmi feltételeire, midőn a főrendiházban azt mondotta : »Ha ezren és ezren nem vernék a zongorát, ha ezren és ezren nem czinczogtatnák a hegedűt, Lisztek nem támadhatnának ; csak ott és azért támadott Liszt, mert általános érdeklődés van a zene iránt« (Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. id. h. 640. l.). Továbbá félrevezető Schvarcznak a vita folyamán hangoztatott azon argumentuma, hogy a görög nyelvet az iskolákban az absolutismus tette kötelezővé, míg a »népképviseltek, mihelyt megerősödtek, azonnal állást kezdtek foglalni a görög nyelvnek eddigi dictaturája vagy legalább monopoliuma ellen« (id. h. 596. l. ; v. ö. u. o. 372. l.). A népképviseltek csakugyan demokratikus irányzatuknál fogva, a tudás demokratizálásának megfelelően hajlandók lesznek nemcsak a görög ismeretek ellen, hanem általában az egyetemes és gyors képesítés elé gördülő bármely akadály és nehézség ellen felszólalni. De ez csak egyenlősítést és nem kulturális haladást jelent, mint a hogy az absolutismus kiváltságos tudása sem eo ipso silányabb, maradibb jellegű, obsoletabb, azért, mert kiváltságos. A demokrata Schvarcz Gyulának azon hamisan kapcsolt eszmétársulásával van itt dolgunk az alkalmazás egy concret esetében, melylyel a maga általános tartalmában és jelentőségében már találkozunk. A görög nyelv facultativvá tétele valójában engedmény volt a kisebb igényű, de nagyobb számú társadalom részére, s így az igények lefokozásával kapcsolatban egyszersmind a tudás mértékének, értékének és tartalmának lefokozását is jelentette.

Kultúrpolitikán és a soha sem szünetelő görög tanulmányokon kívül a demokrátiával foglalkozó nagy munka folytatására is kellett Schvarcznak gondolnia. Hellas után Róma következett. Nem mintha utóbbi valaha is ismerte volna azon államformát, melynek Schvarcz a demokratia nevet megadni hajlandó ; de római állami intézmények vetették meg alapját a középkori olasz városi köztársaságoknak s általán véve nem egy európai államban a későbbi városi életnek (Die Demokratie II, LXIX. l.). Látjuk, hogy Schvarcz mindvégig kitartott a gondolat mellett, hogy a nagy tervet, mely a demokratia egész történeti fejlődését felöleli, valóra váltsa. »Die römische Massenherrschaft« : ez a közelebbi címe az »Athén demokrátiáját« követő II. kötetnek, a mely folytatólagos részekben jelent meg, mint Schvarcz nagy munkái

egyedtől-egyig. (1. Abth. 1891 ; 2. Abth. 1899 ; 2. kiadás 1901 : I—LXXXVIII + a—za + 1—650. l.) A cím — a bevezetésben hallottak után — kissé feltűnő ; miért nevezi Schvarcz »tömeguralomnak« azt, a mi szerinte lényegében — kevés ideig tartó ritka kivételektől eltekintve — sohasem volt egyéb, mint »paucorum dominatus« ?

A könyv a respublica történetén kívül Octavianus Augustus-ét is magában foglalja, mert ez csak ténylegesen, de államjogi competentia nélkül gyakorolta a »princeps« hatalmát (371. l. összevetve : *Adalék a római alkotmánypolitikához és államjoghoz*, Akad. ért. a társ. tud. k. X. k. 1. sz., 1888, 31 k. l.). A mi a történeti személyek és személycsoportok szerepét illeti, a munka sajátságosan egyezik az Athén demokráciáját tárgyaló első kötettel. Itt is, ott is egyfelől a »vérgőgös« aristokraták, a szűkkeblű conservatívek, kik származásuknál fogva minden haladás ellenségei (Rómában még sokkal szervezettebbek s állandóbb hagyományok letéteményesei, mint Athénben ; Schvarcz egyszerűen : »Nachkommen des legendarisch verklärten ramnisch-titiisch-lucerischen Räubergesindels«-nek nevezi őket) ; másfelől itt is, ott is a csak negatív tulajdonságokkal rendelkező, »ostoba« nép, mely minden retrograd lépésre könnyen kapható s melynél legfőlebb annyiban mutatkozik különbség, hogy Rómában több ideig marad meg parasztnak és frissül fel falusi elemekből, mint az athéni mob. Történeti értékek termelésére egyik csoport, sem az aristokraták, sem a nép fiai nem alkalmasak ; ilyformán, a haladás szögéből tekintve, Róma története ép úgy az egyes nagy emberek (a respublica későbbi idejében a »nagy katonai demagógok«) personalis története lesz, miként Athéné is volt. Törvényhozók, kiknek minden praxison felül gondolkozóknak, államből-cseknek kell lenniök (»Staatsdenker« itt Schvarcz Gyula kedvencz kifejezése), fogják Klio könyvében a nagy fejezeteket megírni ; s a történetírói construálás e pontjánál meg kell engednünk, hogy Sullát sokkal több joggal helyezte Schvarcz a még republikánus római élet középpontjába, mint phaleroni Demetrioszt az athéni demokratikus fejlődés élére. De viszont mintha ép Róma esetében nagyobb mulasztás terhelné a történetírót, ha a szokások, intézmények logikájában rejlő impersonalis történetet hanyagolja el a személyes élettörténetek előnyére, mint bárhol egyebütt.

Pedig Schvarcz még a történet vezéralakjait is olykor tüntető módon isolálja a környezet meghatározó feltételeitől; Appius Claudius, a decemviri, elsősorban mint idegent, mint sabinumi származású főurat akarja megérteni, kinek a romulusi hagyományhoz semmi köze, és nem mint római (26. l.). A constructio párhuzamossága Athén és Róma történetírása között addig a pontig teljes Schvarcz Gyulával, hogy a bűnbakra is kiterjed. Athén kultúrtörténetében Thukydides volt az a bűnbak, kinek elsősorban kellett mindezért megszenvednie, a mit a modern kritikus a görög szellemben hiába keresett; Róma történetében az első latin nyelvű történetíró, az Origines szerzője, M. Porcius Cato az, kiben ugyanazon kritikus mindazt mintegy megszemélyesítve találja meg, a mit a római szellemben kifogásol (336. köv. l.).

A legmagasabb erkölcsi és intellectualis értékek: a gondolat-szabadság és a lelkiismereti szabadság szempontjából vizsgálta, bírálta annak idején Schvarcz Gyula Athén történetét; most ezen és ehhez hasonló szempontokat alkalmaz Róma történetére is. De míg az első esetben azon negatív eredmény, a melyhez jutott, alkalmas volt, hogy a *sensatio* erejével hasson (hisz a görögséget ép az értelem és szabadság jegyeiben tanultuk meg tisztelni), addig Rómánál annyival inkább inadaequatnak érezzük ezen egész bírálati módot, mert úgy is tudtuk, hogy sem a gondolat-szabadság, sem az ennek nyomában fakadó elméleti tudás nem volt a római legfőbb erénye vagy sajátsága. Itt legfőlebb azon túlzó kifejezések ellen fogunk szót emelni, melyekbe Schvarcz végső ítéletét öltözteti: »Ja, die Gesichchte der römischen Massenherrschaft, sowie die Geschichte der grossen militärischen Demagogen bis auf den Tod des Octavianus Augustus, ist in erster Linie kaum Etwas Anderes als die Geschichte einer geschichtlich entwickelten enormen Räuberbande« (594. l.). A megfelelő szempontok hiánya, a túlzás sokban hozzájárulhatott, hogy a könyv szakkörökben nem keltett arányaihoz mért figyelmet. Azonkívül Schvarcz Róma történetének közvetlen forrásait korántsem ismerte oly részletesen és annyira beható módon, mint az Athénre vonatkozókat; ⁴⁵⁾ kultúrképei, melyek itt sem hiányoznak, elevenségben nem vetekedhetnek az első kötetben találhatókcal. De a mi a munkában a leginkább újszerű, a legértékesebb: Sulla alkotmányá-

nak méltatása Mommsen felfogásával szemben, az a kellő méltánylásra talált philológiai irodalmunk »hivatalos« registrálásánál (l. *Holzapfel* ismertetését, *Jahresbericht ü. die Forsch. d. kl. Altert.* 114 k. 10. l.).⁴⁶⁾

Schvarcz Gyula 1894-ben lett az ókori történet *tanára* a budapesti Tudomány-Egyetemen. Tehát ezentúl — sajnos, nem sok ideig — nemcsak írásban, hanem eleven szóban is elmondhatta a maga nézeteit görögökről, rómaiakról; talán subjectiv hangon, talán a szélsőséges értékelések nagyon egyoldalú kiemelésével, de a személyesen gyűjtött nagy tudás ama túláradó lelkeségével, a mely mindenkor jóleső ellentéte — ott, hol az egybevetéshez az alkalom közvetlenül kínálkozik — az impotentia makogásának.

Mint tanár látta szükségesnek, hogy immár évtizedekre kiterjedő görög tanulmányait magyar nyelven is közrebocsássa oly formában, hogy a munka egyszersmind vezérfonalul szolgáljon egyetemi előadásaihoz. Így jött létre a vaskos tankönyv: *Görög történelem különös tekintettel az atheni történelemre és ennek forrásaira* (VIII+743, 1900). Nem tekinthetem hazai tankönyv-irodalmunk nyereségének. A lelkes előadó a személyhez kapcsolt eleven szózat és a holt betűnek különbségét tévesztette szem elől, s ezzel együtt a tudományos és paedagogiai irodalom különbségét. A mennyire helyén lehet a legegényibb felfogásmód is a tisztán tudományos litteratura körében, ép oly kevésbé illik az bele az írásos ismeretterjesztés keretei közé; a mily friss erővel hangzott felénk a »demokratia« első kötetében a pattogó kritika, ép oly különösnek érezzük — az írás formái közé szorítva — a paedagogia tanításaként. Azután ez a kritika — már a szünetlen megismétlések következtében is — vesztített frissességéből, vesztített erejéből. A kor tributumát Schvarcz Gyulának is meg kellett fizetnie. A váratlan kitérések, a kissé bőbeszédű fejtegetések árulják el, hogy a mi valamikor az újszerűnek érzett meggyőződés közvetlen erejű megnyilatkozása volt, az utóbb, az öregedő Schvarcznál, ki nézetei, sőt nyilvánvaló tévedései mellett is hajthatatlanul kitartott, modorrá lett.⁷⁴⁾

De mindez csak a munkásság jellegét módosította, nem érintette a törhetetlen munkakedvet. Bármennyi időt és energiát követelt is a folytatásokban megjelenő római történet és a görög tankönyv, Schvarcz még mindig talált rá módot, hogy e mellett

azon sokirányú érdeklődés apróbb igényeinek is megfeleljen, a mely élte végén egy jól hangolt diapasonba olvadt össze. Tudjuk, hogy 1895-ben adta ki új formában, végleges rendszerezéssel a »politika elemeit«. 1896-ban kilencz levelet intéz Nerrlich-hez a görög irodalomról (*Neun Briefe an Prof. Dr. Paul Nerrlich über die Literatur der Griechen*). 1899-ben mutatja be utolsó akadémiai értekezését »Herodotos és Anytos psephismája« czímen (Akad. ért. a társ. tud. k. XII. 3. sz.); s ugyanazon évben teszi közzé »kritikai feljegyzéseit« (*Kritische Notizen* stb. I. fönn), a melyek — egy pár lapon — gazdag tartalmukkal: polemikus bírálatokkal, kultúrtörténeti megfigyeléseikkel a legbeszédesebb tanúságot teszik szerzőjük széles körben otthonos szellemi elevenségéről. A Nerrlich-féle levelek — Christ tiszteletreméltó, de a magasabb igényektől csakugyan távoleső könyvét sem kímélve — az irodalomtörténészek »aesthetisáló« hajlama ellen fordulnak s a szakirodalomnak, főleg a természettudományinak és a politikáinak fokozottabb tekintetbevételét követik; s ezzel azon csapásra mutatnak rá, a melyen majd Wilamowitznak évekkel később közreadott »görög olvasókönyve« is halad. Az utolsó akadémiai értekezés Schvarcz egyik régi themáját eleveníti föl (I. Die Demokratie I. 229. köv. I.) nem új bizonyítékokkal, csupán többszavú érveléssel: Herodotos 10 talentumát. Tehát Herodotos pénzt kapott az athéni államtól. Ezt ugyan nem mindenki hiszi el modern történészeink közül (pl. Beloch sem: *Gr. Gesch.* II², 2, 2); a 10 talentumot meg a legtöbben lehetetlennek gondolják (I. Jacoby Herodotos-tanulmányát a Pauly—Wissowa—Kroll Realencycl. Suppl. 228); az adomány oka különben is egész bizonytalan: Diyllos, ki a psephismára hivatkozik, egy szóval sem említi; végül, ha fel is tesszük, hogy Herodotos történetírói munkásságát jutalmazták vele, ez az írói honorarium — minővel Pindarost is kiűntették az athéniek — nem jelent szükségkép megvesztegetést. De a kritika minde körülményei és aggályai nem tartják vissza Schvarczot, hogy biztos hangú ítéletként ki ne jelentse: Herodotos »írvesszőjének pénzbeli értékesítése« végett meghamisította a historiát. Schvarcz Gyula következetes maradt magához az utolsó lehelletig; a míg csak erőszakkal nem csavarta ki kezéből a kérelhetetlen halál a pihenést nem ismerő tollat.

Visszatérhetek a megemlékezés bevezető szavaihoz. A legtehetségesebb és legszorgalmasabb magyar emberek egyike távozott el 17 esztendő előtt a körünkéből. Egy nem túlságosan hosszúra nyúlt életnek bámulatosan gazdag és sokoldalú munkásságával adtuk meg a tétel bizonyítékait. E munkásság nem örökbecsű igazságokhoz vezetett. Schvarcz tudományának erősen érzelmi tonusában kell keresnünk az okot, hogy kevés tudóst találunk, kiben a nagy kvalitások annyira nagy tévedésekkel szövetkeznének, mint Schvarcz Gyulában. De viszont ép érzelmi jellegök miatt nem mondhatjuk vaskos köteteiről, hogy elintéztettek; azok a történeti értékeléseknek folyton hullámzó gondolatkörében még ezentúl is az inspiratio forrásaivá válhatnak. Annyival inkább, mert nemes lelkesedését, tiszta és önzetlen igazságkeresését még azok sem fogják kétségbevonni, a kik korántsem hajlandók a belőlük fakadó tévedéseket osztani. Teljes 17 esztendeje annak, tek. Akadémia, hogy ez a nemes szív magyar kultúránkért, az igazságért, a tudományért, az Akadémiáért megszűnt dobogni. A könnyek felszáradtak, veszteségünkbe belenyugodtunk. Az emlékének köteles adót nem a feltétlen dicséret által gondoltam a legmegfelelőbb módon leróni, hanem azáltal, hogy mentől hosszabban és behatóbban beszéljem meg fejtegetéseinek kedvenc helyén, itt az Akadémia színe előtt azon kérdéseket, a melyekről a sárguló levelek betűin keresztül is érezzük, hogy Schvarcz Gyula lelkéhez voltak nőve.

JEGYZETEK.

1. Schvarcz Gyula 1838 decz. 7-én született Székesfehérváron (a parochia anyak. kivonata sz.; az életrajzokban található 1839 tévedés). Középiskoláit az ottani cisztercieknél kezdte meg és a pesti piaristáknál fejezte be. 1856—58 között a pesti egyetemen jogászkodott, s itt végzett tanulmányait jogtörténeti államvizsgával zárta le. — Az életével és munkáival foglalkozó irodalmat l. a Pallas Nagy Lexikona cikkében (Schvarcz Gyula). Tudományos fejlődésének vázolására azon önéletrajzi adatokat használtam fel, melyeket *Szent-Katolna* álnéven írt úti könyve (*Magyar Író Külföldön*, I—II., Pest, 1865.) tartalmaz. Igen gazdag irodalmi munkásságának legjobb összeállítása Szinnyi Józsefnél (*Magyar írók élete és munkái*) található meg; de hibáktól ez sem ment.

2. Itt eltekintek a Gazdasági Lapokban (1856) megjelent első közleményétől (*Carlisle*).

3. De hogy már müncheni tanulóévében mily érdeklődéssel vett tudomást Darwinnak »pár nap előtt megjelent könyvéről«, arra nézve l. *Magyar író külföldön*, I., 119.

4. A bibliára tekintettel űzött angol geológiának és anthropológiának eleven humorú rajzát kapjuk Schvarcz Gyulától *Edgar Lartey* álnéven kiadott kultúrképeiben (*Gasmahl der Verwaltungsräthe*, 1882. L. ebben: *Altenglische Sitten u. mosaische Geologie*). Itt említem fel Schv.-nak 1884. (Leipzig, G. Wolfnál) anonym megjelent munkáját: *Das gelehrte Gründethum im Bunde mit den geheimen Priesterinnen der Venus*, ein Stück Culturgeschichte und Sittenleben aus der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts és a *Georg Dahlen* álnéven megjelentet: *Aufzeichnungen über die europäische Gesellschaft* (Lipsee, 1895).

5. E felolvasásoknak angol nyelvű címei a bibliographiai feljegyzésekben annyira bizonytalanok, hogy jegyzőkönyvi megállapítás hiányában meg kellett elégednem a tárgy egyszerű megjelölésével. Különösen Schwicker könyve (Julius Schvarcz u. seine Schriften, 1882) követel bibliographiai szempontból nagy óvatosságot.

6. Sch. Gy. 1884 jún. 5-ig maradt az Akad. III. osztályának tagja ;

akkor «tétetett át» a II.-ba. Akadémiai rendes tag 1887-ben lett (székfoglaló: 1887 okt. 10).

7. Schvarcz Gyulának a görög geológiát tárgyaló iratai a következők:

1861: *Recherches sur les théories géologiques des Grecs*, Mémoire présenté à l'Académie des sciences, Vienne. Μελετώντας Παννονίου περί φύσεως το πρώτον.

La géologie antique et les fragments du Clazoménien. Mémoire présenté à la 28-e session du congrès scientifique de France, Pesth.

Megtört hangok clazomenaei Anaxagoras nagy művéből, Pest. (Schau-bach fragmentum-gyűjteménye, a töredékek magyar fordításával és magyarázatával.)

A görögök holdja Perikles korában s valami a Demokrit-féle tejútról, Pest.

Lampsacusi Strato. Adalék a tudomány történetéhez. I. füz. Pest.

A görögök geológiája jobb napjaikban. Lenyomat szerző »Lampsacusi Strato« című művéből, Pest.

Földtani elméletek a hellénségnél Nagy Sándor koráig. I. köt. I. füz. Pest.

1862: *The paleontological theory of Empedocles*, London.

On the failure of geological attempts in Greece prior to the epoch of Alexander, London.

1863: *Földtani kísérletek a hellénségnél Nagy Sándor koráig*, I., Pest.

Lampsacusi Strato, I. füz. Pest.

A görög ódontság viszonya a földtan kérdéseihez. (Újabb lenyomat szerzőnek »Lampsacusi Strato« cz. munkájából), Pest.

1868: *The failure of geological attempts made by the Greeks from the earliest ages down to the epoch of Alexander*. Revised and enlarged edition. London. (Richard Owen-nek ajánlva, kit valahol »nagy tudományos pártfogójának« nevez).

8. Schvarcz Gyula többek közt egy egyetemes paedagogiai társaságot is alapított, az *Országos Köznevelési Egyesület*-et (I. Új Korszak I. 413 k. l.), melynek havi közlönye *Haladás* címen indult meg 1870-ben. Az egyesület történetére nézve l. most: »Ötven esztendő a nevelés-oktatás, az irodalom, az egyesületi élet terén. Kultúrtörténeti kép. Készítette a sok ezer háladatos egyike, Budapest, 1916 (Köpesdy Sándor tiszteletére írt megemlékezés).

9. A teljes kiadás *Kossuth Lajos* azon levelét is lenyomatja, melyet az Schvarcz közoktatásügyi munkáinak vétele után szerzőhöz 1868 márczius 3-dikán intézett.

10. Schvarcz Gyula a fusio után (1875) Tisza Kálmán szabadelvű pártjához csatlakozott. 1878. kiszorulván a képviselőházból, 1887—1894

között lesz annak újból tagja. Lázás kultúrpolitikai tevékenysége, mint fönf látható, a hetvenes évek *elejére* esett.

11. Schvarcz Gyulának kezdetben más véleménye volt a görög nyelv középiskolai tanításáról. *Zur Reform des europäischen Unterrichtswesens* (1879) című munkájában olvassuk (ez a könyv adja paedagogiai nézeteinek legjobb és legáttekinthetőbb kivonatát): Der Gesetzgeber wird die griechische Sprache weder reduciren, noch verbannen aus den Gymnasien (59. l.). S ez nemcsak a német viszonyoknak tett concessio. Schv. egyébként minden ideáját változtatlanul szeretné külföldön is megvalósítani, a mi nem ép egyenes ajánló azok hazai használhatósága mellett.

12. Itt eltekinthetünk egyik, már 1861-ben, tehát fejlődésének egy előző korszakában, megjelent könyvéről (*Az állam körül*, Pest).

13. Schvarcz e nézetével polemizál *Tóth Lőrincz*, A magyar felsőház reformja, Akad. Érték. a társadalmi tud. köréből, VII. (1882) 4. sz. (4 köv. l.).

14. Schvarcz folytatólag (1889-ben) »*Államjog, politika és rendjeldományozás*« című dolgozatában (Jogtud. Közl. XXIV. évf., 410 k. l.) szintén érinti a tudomány és hivatalos kitüntetés viszonyát, s egy képviselőházi interpellatio kapesán kívánatosnak jelzi, hogy »az érdem-, illetőleg lovagrendek statutumai a magyar állami souverainitás és a magyar állampolgári jogegyenlőség követelményeinek megfelelőleg módosíttassanak«. — A fönf említett értekezések anyagát nagyrészt átvette: »*Elemente der Politik*« (1895) című munkájába is (128 k. l.) a kultúr-állam fogalmával összeköttetésben.

15. Schvarcz kifakadásaival szemben, hogy Aristoteles nem értékeli eléggé a szaktudást (Pol. 1309b-vel szemben egyébként igaza van: *πολιτική és ταμεία* sem lehet el *ἐμπειρία* nélkül, azokról sem lehet mondani: *ἡ δὲ ἐπιστήμη κοινὴ πᾶσιν*), v. ö. Gomperz Griech. Denker III. 271. l. (»die, man darf sagen sokratistisch-platonische Hochschätzung u. Überschätzung des Fachwissens«).

16. V. ö. azonkívül: *A politika elemei*, 1881; *Elemente der Politik, Versuch einer Staatslehre* stb. (1895) 33 köz. l.; *További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai méltatásához* Akad. Érték. a társ. tud. k. VIII, 4. sz. 1886); *Die Anfänge einer politischen Literatur der Griechen u. die Staatsformlehre des Aristoteles. Eine Erwiderung an Prof. Susemihl* (Ung. Revue, VI. 1886, 289 köv. l.); *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* (Akad. Ért. a társ. tud. k. VIII. 10. sz. 1887), 5 köv. l.

17. Itt az előző jegyzetben felsorolt munkákon kívül a következő is tekintetbe jön: *Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma* (Akad. Ért. VII. 8. sz. 1885.) Secundus Salutius-ról van itt szó (a nevet az újabb kutatás — Seeck — helyesbítette), a praefectus praetorio Orientis-ről, Julianus barátjáról (4. század), a *περὶ θεῶν καὶ κόσμου* feltételezett írójáról (Mullach, Fragm. phil. Gr. 3, 30—50.).

18. Schvarcz Aristoteles-kritikáját illetőleg l. *Concha* értékes megjegyzéseit: *Politika* I. 382 l.

19. Efféle meghatározások találhatók Schvarcz egy 1880. kiadott füzetében is: »*Egyetemes alkotmányisme* rövid vázlatban«; a kultúrállamok alkotmányait ismerteti »főbb vonásokban«.

20. Jellinek id. m. 646. l. jegyzet. felsorolja Schvarcz Gy. osztályozását.

21. Schvarcz a modern államtudományi és bölcsészeti irodalomnak is élestollú kritikusa volt; l. többek közt azon kemény bírálatot, melyet a *Magyar Igazságügy* XXXI. évf. (1888) 113. köv. l. *Larensius* álnéven közölt.

22. A fönnt ismertetett program a: *Die Demokratie* I. első kiadásának (1877) XI—XXIV. lapjain van lenyomatva (a második kiadásból: *Die Demokratie von Athen*, 1901, kimaradt). De már 1874-ben kéziratként nyomtatott külön füzet ismertette azt: *Untersuchungen über das Verhältniss der Demokratie zum Culturstaate*. Mint e program egyes részeinek kidolgozásai jelentek meg: *Zur Reform des europäischen Unterrichtswesens*. (Den Staatsdenkern und Staatsmännern des deutschen Volkes gewidmet), 1879. és *Versuch einer Zusammensetzung des parlamentarischen Staatsraths* stb. 1879. — A »Die Demokratie I.« keletkezésének, a görögökkel való újrafoglalkozásnak történetét maga Schvarcz mondja el legjobban egyik akadémiai értekezésében (*Az atheni állam és társadalom jelentősége* stb. Akad. Ért. a társ. tud. k. IX. 2. sz. 1887. 71 k. l.).

23. Bibliographiai adatok szerint a könyvből 1884-ben és 1892-ben is jelent meg új címkiadás, már: *Die Demokratie von Athen*-nel címlapján.

24. Schvarcz egyik recensének — Gustav Gilbertnek — Goethe következő sorai jutnak eszébe a könyv olvasásakor:

Mir wird unfrei, mir wird unfroh,
Wie zwischen Glut und Welle,
Als läs ich ein capitulo
In Dantes grauer Hölle (L. Philol. Anzeiger, 1883, 871.).

Az idézet érdekesen jellemzi a hangulatot, melyet Schvarcz »Die Demokratie«-je német philologus körökben keltett, mindenesetre nem kivétel nélkül (l. *G. I. Schneider*, Phil. Wochenschr. 1883 Nr. 52, 1646—1660: »der Standpunkt des H. Verfassers is ein zweifellos berechtigter).

25. L. e gondolat nagyon józan bírálatát *Kornis Gyula*, Történelem és psychologia (1914) cz. könyvében (88. l.). Az értékítéletek és történetírás viszonyára vonatkozó irodalmat l. J. *Billeter*-nél (*Die Anschauungen vom Wesen des Griechentums*, 1911; 350—354. l.).

26. Az áthidalás szüksége és nehézsége különösen ott mutatkozik, ahol Schvarcz közvetlenül egymás után sorolja fel a demokrátiának és azután külön a kultúrdemokrátiának ismertetőjeleit (*Elemente der Politik*, 89 köv. l.). Természetesen nagy igazságtalanság lenne Schvarczczal szemben *Guizot* szavait emlékebe hívni, a ki a maga koráról mondta: »Le chaos

se cache aujourd'hui sous un mot : Démocratie.» De Schvarcz-nál is nagy akadály a tiszta államtani fogalmazásnak, hogy az ő demokratia-fogalmában van egy és más a politikai jelszóra emlékeztető értékjegyekből. Érdekes, hogy egyik német recensense (F. Rühl, königsbergi tanár) észreveszi — bár nem a kellő tájékozottság tisztaságával — hogy Schv. politikai meggyőződése a múlt század 30. és 40. éveinek magyar liberalismusában gyökerezik: »Es steckt in Schvarcz etwas von jenem ungarischen Geiste der 30. und 40. Jahre, der sich in Stephan Széchenyi (?) verkörperte. Für uns hat das etwas Exotisches an sich, gleich wie das Buch über die Demokratie, aber es ist darum vielleicht um so anziehender« (Litt. Centralbl., 1882, 1477).

27. *Curtius* és *Grote* történetírására nézve v. ö. *Wilamowitz*, *Aristoteles und Athen* I. 377 k. l.; *Ed. Meyer*, *Gesch. d. Alt.* II. 30. l. és különösen III. 292 k. l.; *Pöhlmann*, *Aus Altert. u. Gegenwart*, I² 244 és *Neue Folge* (1911) 279 k. l.; *Schoeffer* id. cz. a *Pauly-Wissowa*-szótárban (Demokratia, 365. o.); *Beloch*, *Griech. Gesch.* I² 2 (1913) 11 k. l.

28. Schv. maga mondja müncheni tartózkodásáról: »A kép- és szobortárba nem igen jártam, mert nem értek a képzőművészethez. Csak nagy elvétve tekintettem be utóbbiakba; akkor is inkább azért, hogy szép angol nőket lássak, minthogy Rubens vagy Thorwaldsen műremekeit véljem megérthetni« (Magyar író Külföldön I. 31. l.). Mint látjuk, őszinte vallo-másában a Glyptothek-et meg sem említi.

29. Sohase felejtjük Schvarcz krypto-arisztokratikus gondolkozásmódját, mely főleg abban nyilatkozik meg, hogy a magasabbrendű tudásnak lehető nagy társadalmi és politikai jelentőséget tulajdonít.

30. Ezt az egész fejlődést jól, bár további kimagyarázást igénylő tömörséggel tárgyalja *Billeter* id. m. 56 köv. l. (Das Werturteil über geschichtliche Erscheinungen).

31. Persze Müller-Strübingnél nem szabad felejtenünk, hogy *Grote* demos-mentő iskolájához tartozik; a lényeges pontnál elválnak Schvarcz és Müller-Strübing útjai. De utóbbinak temperamentumos gondolkozása és nyelvezete gyakran csillámlik föl Schvarcz megszólásaiban.

32. A kérdésre vonatkozólag a nagy munkán kívül v. ö. *Schvarcz*, *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* (Akad. Érték, a társ. tud. kör. 1886) és *Prof. Holm und die Demokratie von Athen* (Ung. Revue, 1887, 122 köv. l.) című értekezéseit. Utóbbi felelet Holm-nak a *Revue Historique* 1885. (máj.—jún.) évfolyamában megjelent bírálatára.

33. Idevágó specialis iratok közül csak *Fr. Scheichl*: *Das Griechentum und die Duldung* (1903) cz. könyvére hivatkozhatom. *M. Wundt* fejtegetése (*Geschichte der griech. Ethik*. I. 321. l.) nem elégít ki.

34. *Perikles*-ről ezt mondja (266. l.): »Perikles war ein Schmeichler und ein Bestecher im grossartigsten Maasstabe«. Ilyformán bele kell nyugodnunk *Alkibiades* következő jellemzésébe: »diser körperlich so schöne, geistig so begabte Neffe und Mündel des Perikles, verheiklicht durch den Junkerult, die Geldgier und die unaufhörlichen paederastischen Träume dieses

solonisch-sophokleisch erzogenen Volks von Athen, blieb ein gottloser Wechselbalg sein Lebelang, — ein Lügner sondergleichen, dem die Lüge wie auch die Intrigue ein unentbehrliches Lebenselement ist, — ein schamloser Weiberverführer auf der Bühne des Verfassungslebens, ein Komödiant aus Dilettantismus, der die Mysterien bei den Zechgelagen nachzuahmen denselben Antrieb fühlt, wie irgend eine Fratze zu machen der erste beste Gassenbub; — ein schlechter Kerl, der durch seine Lügen, Intriguen sein Vaterland in unendliche Leiden stürzt« 270—271. l. *Demosthenes*-ról ezt halljuk: »unbefangen betrachtet, steht er da als ein Lügner und Verleumder, als ein eitler Prahler und ein verschmitzter Komödiant, stets ein gieriger Hascher nach Bestechung, ohne jedweden Sinn für Menschenwürde, Rechtsgleichheit und Culturpolitik« stb. stb. (463. l.).

35. *Sokrates*-ról következő véleménye van: »Sokrates war kein Naturforscher. Im Gegentheil bespöttelte er die Naturforscher in einer Weise, welche seinen Namen in der Geschichte der inductiven Wissenschaften völlig verdunkelt« (393. l.). Néhány megjegyzés *Platon*-ról: »Zu Athen konnte er nur verkümmern« (402. l.). »Er hat kein Herz. Er liebt die Menschheit nicht« (417. l.). »Platon ist ein düsterer Reactionär im Vergleiche zu manchen Pythagoreiern, und zu einem Alkidamas« stb. (419. l.). Ne csodálkozzunk, hogy szegény *Xenophon* Hellenika-járól nem tud jobbat mondani: »*Xenophon* erzählt all' Dies, wie es etwa der erste beste athenische Bader dem ersten besten schriftkundigen athenischen Fischhändler erzählt haben würde.« (436. l.).

36. *Eduard Meyer* és *Beloch* ellentétes álláspontjára jellemző a más-más felfogás, melylyel *Müller-Strübing* kritikáját megítélik, mely viszont a *Schvarcz* Gyuláét befolyásolta. *Meyer* szerint (Gesch. d. Altert. IV. 339. l.): »Auch im übrigen ist die Kritik, die er (t. i. *Müller-Strübing*) an *Thukydides* übt, ein Musterbeispiel von falscher historischer Kritik. Wenn dieser und ähnliche Aufsätze *M. Strübing's* seiner Zeit viel Beifall gefunden haben, so ist das nur dadurch erklärlich, dass damals bewusst und unbewusst der Wunsch, die Autorität des *Thukydides* nach Kräften zu erschüttern, in sehr weiten Kreisen verbreitet war. Jetzt ist diese wenig ruhmvolle Episode der modernsten Alterthumforschung schon fast in Vergessenheit gesunken«. Evvel szemben *Beloch* id. m. 28. l. jegyz.: »Eine heilsame Reaktion gegen diese »*Thukydidestheologie*« bezeichnen die Schriften *Müller-Strübing's*, wenn auch der Verfasser, wie das zu gehen pflegt, mit seiner Kritik mitunter über das Ziel hinausschiesst. Leider scheint sie nicht viel gefruchtet zu haben, denn der Glaube an *Thukydides* Unfehlbarkeit steht gerade jetzt wieder in schönster Blüte.«

37. Az individualismus szempontjából való azon kritika, melyet a görög polis-szal szemben kellő világossággal először *B. Constant* gyakorolt, s melyet legújabbán *Burckhardt* Griech. Kulturgeschichte-je juttatott nyomatókosan szóhoz, érintkezési pontok ellenére is annyira más jellegű, mint a *Schvarcz*-féle kritika, hogy nem tartottam volna helyesnek azt fejtegetéseinkbe belevonni.

38. Idézetet *Macaulay* gyönyörű szavaiból, melyek egyik 1824. megjelent essay-jéből valók (ezt az essay-t tekintették az angol nyelven beszélők a görögség »standard-eulogium«-ának) l. Schvarcz-nál: LII—LIII. lap. — *Freeman*-ból a »Comparative Politics« (1873) egyes helyeit idézi (XXXIX. l.: there are moments in which all that we have won by the toils of so many generations seems as if it would be felt to be but a small thing *beside a single hour of Perikles*). Hasonló czéllal idézhetett volna *Freeman*: History of federal government-jéből (1863) is (pl. 52. l. The one century of Athenian greatness, from the expulsion of the Tyrants to the defeat of Aigospotamos, is worth milleniums of the life of Egypt or Assyria).

39. Pedig a könyv ebből a szempontból is nyújt itt-ott figyelemreméltót. Így Schvarcz feltevése szerint (231. l.) a pseudoxenophoni Ἀθηναίων πολιτεία Periklesnek Thukydidesnél olvasható beszédeire, első sorban a 2. könyv ἐπιστροφή-ára felelet (Schvarcz nagyon ügyesen az Ἀθην. πολ. és a sírbeszéd szembeállításával mondja el egész kritikáját a periklesi korról). *E. Kalinka* (Die pseudoxenophonische Ἀθηναίων πολιτεία, 1913) kivételesen tudomásul veszi Schvarcz feltevését (6. l.). — Hogy sunioni Sophokles törvényét a philosophus-iskolák ellen nem datálhatjuk phaleroni Demetrios epistasiájának idejére, azt Schvarcz (724 köv. l.) már *Wilamowitz* előtt mutatta ki (a kérdést l. Pauly-Wissowa-ban IV. 2826). — Érdekes a gondolat, hogy *Sokratesnek* azért kellett meghalnia, mert a politikában szereplők-től szellemi qualificatiót követelt (395. l.).

40. Hogy a *Perrault* által (1687-ben) megindított mozgalom mily nagyjelentőségű volt és mily sok irányban hatott a francia irodalmi életre, arra nézve l. *Lanson*, Histoire de la littérature française ¹², 1912, 595—601 (Livre IV. La fin de l'âge classique. Chap. I. Querelle des anciens et des modernes).

41. V. ö. *Schmeding*: Die neuesten Forschungen über das klassische Altertum, insbesondere das klassische Griechenland, 1897 és *M. A. Lange*, Geistige Grössen der Gegenwart. Skizzen, 1896.

42. Schvarcz kezdeményezését elismeri *Lenschau* is a görög történet újabb feldolgozását tárgyaló áttekintésében (*Kroll*, Die Altertumswissenschaft im letzten Vierteljahrhundert, 1875—1900, 167. l.): »Den Beginn der Reaktion gegen die frühere Anschauung (t. i. a liberalismus jegyében végzett régibb történetírás ellen: ez, mint látjuk, Schvarcz álláspontját nem jellemzi kellőképp) bezeichnet das merkwürdige Buch von *Schvarcz* (Die Demokratie Bd. I, 1882), das freilich in seinen erbitterten Invektiven gegen den Demos von Athen weit über das Ziel hinausschoss und von den Zeitgenossen noch beinahe wie eine Blasphemie empfunden ward«. — *Beloch* »Attische Politik«-je (1884), mely Schvarcz után először ad Athen-nel szemben a makedon hatalomnak igazat, nincs történeti nexusban Schvarcz kritikájával, mert — mint ugyancsak *Lenschau* másutt helyesen kifejti (Jahresbericht u. die Fortschritte d. kl. Altertumswiss. 122. k. 254. l.) — a német imperialistikus törekvésekkel áll oksági kapcsolatban (de v. ö. Die Demokratie II., LX. és Ak. ért. a társ. tud. k. XI. 5. sz. 20. l.). — A nagy összegezések (*Beloch*, Busolt,

Meyer) Schvareczra tekintet nélkül történtek; *Busolt* csak munkája első részeiben hivatkozik Sch. könyvére, a hivatkozás a későbbi korszakok irodalmi repertoriumából elmarad. — Hogy egy időben mennyire feledték Sch. munkáját, annak jó bizonyítéka, hogy sem *Boeckh-Bratuschek* encyclopédiájában (Encyclopädie u. Methodologie der phil. Wissensch., 1886), sem *Curt Wachsmuth* közismert historiographicus bevezetésében (Einleitung in das Stud. d. alten Gesch. 1895.) Sch. »athéni demokrátiájáról« nincsen szó; de I. *Vári*, A class.-phil. encyclopédiája, 455. l. Pedig *A. Bauer* a Jahresbericht 60. kötetében (84. l.) még 1889. is a következő végeredményre jut: »Man wird in dem Buche nicht leicht zwei Zeilen lesen, ohne zum Widerspruch sich veranlasst zu sehen, eben deshalb aber schwerlich das Interesse an dieser eigenartigen Leistung verlieren«.

43. Különösen gyenge azon nyelvi argumentum, hogy ἐπεικεῖς a Politikában a »politikai szakértőket«, a Politeiában a »higgadtabb elemeket« jelentené (Ak. ért. XI. 5, 21 k. l.). Mindjárt a Politikának azon helyén, hol a kérdéses kifejezés először fordul elő, nem jelentheti az a politikai szakértőket, hanem az értelmi tudás helyett az erkölcsre czélzó (1267 6, 5: τῶν οὖν τοιοῦτων ἀρχῇ, μᾶλλον τοῦ τᾶς οὐσίας ὁμαλίζειν, τὸ τοῦ; μὲν ἐπεικεῖς τῇ φρίσει τοιοῦτους παρασκευάζειν ὥστε μὴ βούλεσθαι πλεονεκτεῖν, τοὺς δὲ φαύλους ὥστε μὴ δύνανθαι).

44. A πολ. Ἀθην.-ra vonatkozó legelső irodalmat I. *Busolt*-nál, Gr. Gesch. II.² 14 k. l. és *Bauer*-nál: Die Forschungen zur griech. Geschichte 1888—1898, 268 k. l.

45. Külön ki kell emelni, hogy Sch. a római gazdasági írókat, a scriptores rei rusticae-t, kikkel már ifjúkorában kezdett foglalkozni, nagyon jól ismerte. *Columellá*-ból magyar fordítását közli utazási naplója: *Magyar író külföldön*, I. 365. k. l.

46. Schvarecz álláspontját a *Mommsen*-é, az ennek Caesar-tiszteletével való szembehelyezkedés határozta meg. Schv.-nak már fiatal korában kételyei voltak Mommsen felfogásának helyességét illetőleg, s vele szemben inkább *Lamartine*-nak adott igazat, kinek Caesar-essayjét magyarra le is fordította (Magyar író külföldön, II. 278. k. l.). Viszont Schv. Sulla-cultusának természetes következménye — mint ezt Holzapfel is megállapítja (id. h.) — hogy könyvében Caesar és Augustus kelleténél mostohább bánásmódban részesülnek. Schv. Sullára, s így a kései respublica egész fejlődésére vonatkozó nézeteivel már 1887-ben kész volt, s egy akadémiai értekezésben számolt be velők: *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében*. Székfoglaló értekezés (1887 okt. 10). Akad. ért. a társ. tud. k. IX. 4. sz. Az 1888. megjelent akadémiai értekezés: *Adalék a római alkotmánypolitikához és államjoghoz* (I. fönn) további érveket hoz — a Mommsen-féle Römisches Staatsrecht III. kötete I. felének megjelenése után — Sulla szabadelvű és nem (mint Mommsen gondolja) reactionarius törvényhozása mellett.

47. Nem lehet tagadni, hogy Sch. kézikönyvében gazdag anyagra bukkant az egyetemi hallgató, de egészben irányzatos előadásra és néha hibás megállapításokra is (Aristeides alkotmánya, a delosi kincstár Athénben, a

földbirtokosok szerepe az ekklesiában, a psephisma egy évi érvényessége, az Eumolpidák igazságszolgáltatása, a 400.000 athéni rabszolga, stb.). Schv.-nak ép karakteréhez tartozik, hogy nem változik, hogy mereven köti magát az egyszer már elfogadott nézethez. »Az athenei történelem forrásairól« szóló fejezetben (51—160) nálunk először tesz számottevő kísérletet, hogy görög történeti ismeretünk alapját felfedje. De Schvarcznak nem legerősebb oldala a forrás-analytikai, már csak azért sem, mert saját történeti értékelései erősen befolyásolják az illető »forrásról« alkotott véleményét (pl. Diylos-nál). Az elbeszélő részekben itt-ott *Beloch* előadására támaszkodik.

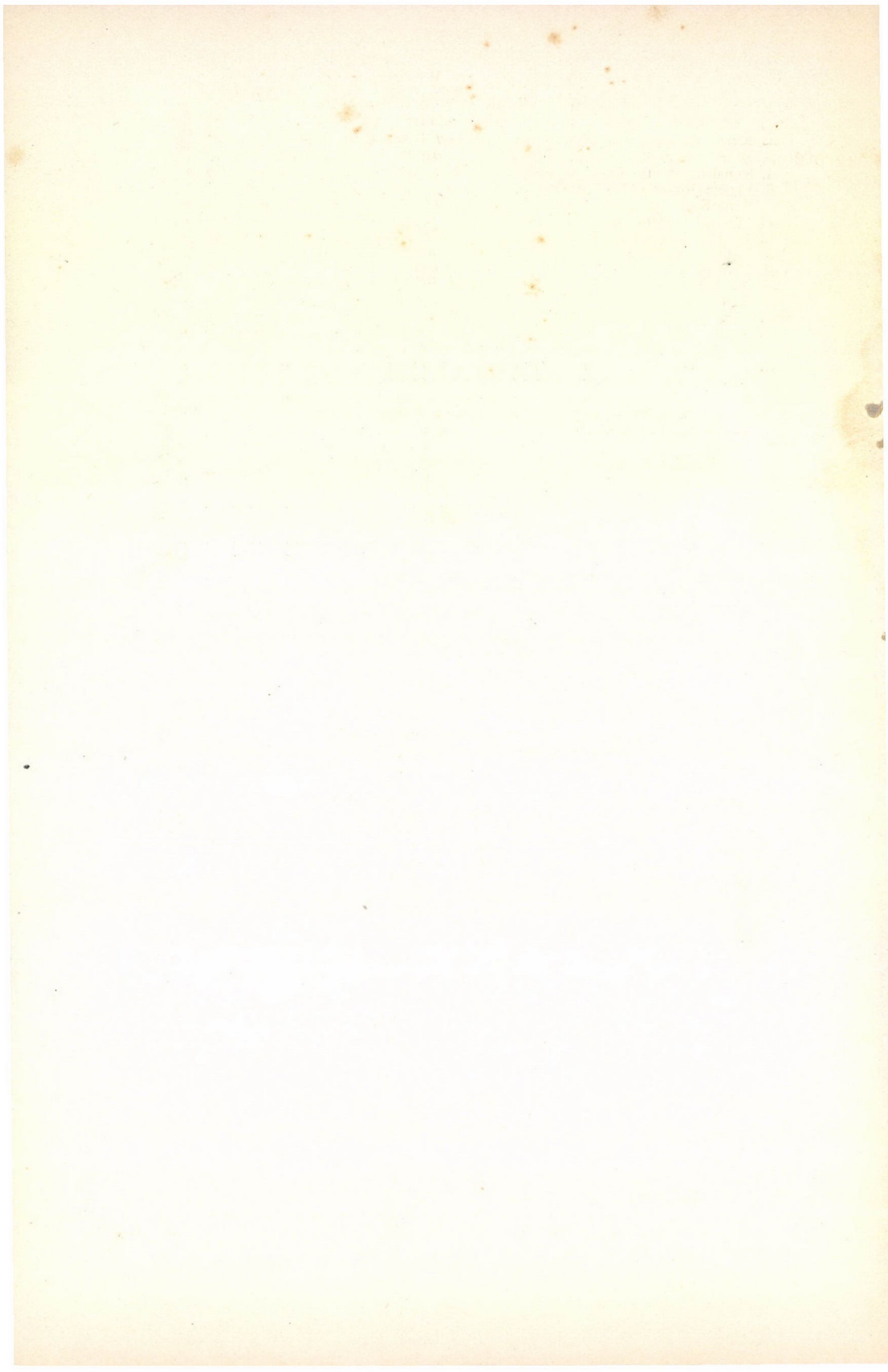

TARTALOM.

	Oldal
1. A tudománytörténész.....	2
2. A kultúrpolitikus.....	11
3. A politikai író.....	19
4. A görög történész.....	37
5. Az utolsó tíz esztendő.....	59
Jegyzetek.....	69

	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossek József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncs József külső tagról. Kamitz Agost l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kauts Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérváthy László r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneiss Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhofffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. Mocskós Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Diets S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhofffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Diets Sándor l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Robert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Telfy Iván l. tagról. Pece Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenaucr Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneft Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. Hőgyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Móricz l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Ágost r. tagról. Fröhlich Isidor r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krones Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. Teglds Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. Bercsik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Ágost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Móricz l. tagról. Mágócsy-Diets S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortvay Tivadar r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dessi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Scherek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissau Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krambacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Oudry Lipót</i> l. tagtól	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Hampel József r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornvánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól	—	"	80	"
	IV. Toimay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Ármin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Seendrei János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinnyei József</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Bunyitay Vince l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	1	"	—	"
	XIV. Trefort Agoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől	1	"	—	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 16. SZÁM.

MEDVECZKY FRIGYES

RENDES TAG

EMLÉKEZETE

PAULER ÁKOS
LEV. TAGTÓL

FELOLVASTA 1917 JANUÁR 29-ÉN.

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1917

EMLEKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferenc</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> l. tagtól	— „ 20 „
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— „ 80 „
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— „ 60 „
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— „ 20 „
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— „ 30 „
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	— 1 „ 20 „
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— 1 „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	— 1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Ronay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Rádzsa Rádzsendlalá Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

Medley Frizzell

MEDVECZKY FRIGYES R. T. EMLÉKEZETE.

PAULER ÁKOS I. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1917 január 29-én tartott ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Midőn valamely philosophus emlékezetét ünnepeljük, sok tekintetben egészen sajátos szempontokat kell tekintetbe vennünk. A bölcseő is a tudomány embere, hiszen ő is a rendszeres megismerés eszközeivel dolgozik és mégis más megítélés alá esik, mint a szaktudomány bűvára. A legfontosabb különbség közöttük az, hogy míg az utóbbi egyes problémák megoldására törekszik, a philosophus ugyancsak a tudományos megismerés eszközeivel egységes világnézetet iparkodik magában kialakítani. A philosophus tudata minden korban azon színpad, melyen a culturemberiség azon törekvése játszódik le, hogy értelmi belátás alapján levonja eddig elért tudásának végső eredményét, a mennyiben az a világ és az élet legalapvetőbb problémáira fényt deríthet. Ez a törekvés is, mint minden keletkezés e világban, a küzdelem formájában lép fel. Ezért a bölcseő lelki élete sokkal nagyobb mértékben, mint a szaktudósé, a küzdelem jegyében folyik le. Ez okozza, hogy a vérbeli philosophus oly harcokat vív magában, melyről a szaktudósnak csak ritkán van sejtelme. Hiszen bölcseővé ép az válik, kit a világ és az élet nagy problémái jobban érdekelnek, mert inkább nyugtalanítanak, mint másokat. Ép ezért mérhetetlen lelki kín tölti be mindaddig, míg sikerül határozott világnézetet kivívnia magának

s a gyötrellem alig csökken, ha e világképben időnként ingatagságot vesz észre, mely annak folytonos újjáépítésére ösztönzi.

E folytonos lelki tusakodás szempontjából a bölcseleők két nagy osztályba sorozhatók. Az egyik a küzdelmet mindvégig folytatja s pályáját a philosophiába vetett bizalommal végzi — míg mások e hitöket elvesztik s végül a skepticismusba merülnek, vagy azon is túlhaladva, vallásos mysticismusban keresnek megnyugvást. Medveczky Frigyes is igazi, vérbeli philosophus volt, kinél a bölcselet nem szellemi fényűzés vagy felületes kíváncsiság, hanem lelkének legbensőbb ügye volt. Az ő élete is az említett küzdelemnek érdekes és megható képe, annál is inkább, mert voltaképen a philosophusok utóbbi csoportjába tartozik, kiknek életében a bölcselet tragédiává válik. Emlékét akkor üljük meg hozzá legméltóbban, ha ezt az egész életén végigvonuló benső küzdelmet vonultatjuk el szemeink előtt és ebből tanuljuk meg őt leginkább tisztelni és szeretni.

*

Medveczky Frigyes 1856 július 31-én született Budán. Középiskolai tanulmányait Bécsben a Theresianumban végezte. egyetemi éveit is külföldön töltötte. Mint minden lélekszerinti bölcselelnél, benne is igen korán keltettek érdeklődést a világnézeti problémák. Csodálatosképen idevonatkozó tépelődései és gondolatai először költői formában nyilvánulnak. Első irodalmi terméke, melyet húsz éves korában bocsát közre, egy német nyelven írt novellakötet, melynek címe *Vom Baume der Erkenntniss*.¹⁾ Ennek bevezetőjében kifejti, hogy az élet küzdelem s az ember természeténél fogva harcra van utalva. Küzd az elemek, küzd önmaga ellen. Az embernek önmaga elleni harcza az élet rejtélye. Bár az ember a nagy természetnek kicsiny része, némelykor felveszi a harcot az érzékiség ellen: ez a szabadság küzdelme a természeti kényszer nyomásával szemben.

Ez a kötelesség, az erkölcsi méltóság harcza az ember boldogsága ellen. Innen fakad minden nagyinak és nemesnek forrása az ember lelkében. A kötet egyes elbeszélései mind e harcnak különböző képeit vonultatják el szemeink előtt, nem csekély

¹⁾ Wien, Carl Gerold's Sohn. 1876.

írói készségről téve tanúságot. Különösen meglepő az ifjú szerző kiforrott ízlése. Már itt mutatkozik Kant etikájának erős hatása gondolkodására, mely végigkíséri egész irodalmi munkásságát.

Legközelebbi munkája, mely egy év múlva jelenik meg, tárgyánál fogva mintha átmenet volna az aesthetikai érdeklődésről a merő tudományos szempontok felé: a Nőről szól.¹⁾ Célja a nő természetrajzának problémáját tisztázni. Szemben Schopenhauer degradáló és Michelet eszményítő felfogásával a nőre vonatkozó elméleti vizsgálódás merőben objectív és tudományos voltát sürgeti, mely egyaránt távol legyen a nőgyűlölet-től, mint mai társadalmi életünk indokolatlan gynocentrikus felfogásától. Bár e tanulmány nagyrészt éles és találó kritika, kevés pozitív állításából annyi kitűnik, hogy fiatal bölcselnök nemcsak fokozati, de qualitativ különbséget is talál a férfi és a női psyche között, melynél fogva a nőben kevesebb a hajlam az általános elvek szerinti gondolkodásra és cselekvésre. Ennél fogva természetes érdeklődési köre is más; szerzőnk hajlandó az egyetemen tanuló nőt abnormisnak ítélni.

Valamint e dolgozat erős és érett kritikájával módszertani előtanulmánynak vehető a későbbben megjelent alapvető munkájához, úgy viszont a Herderről, mint Darwin előfutárjáról szóló tanulmány²⁾ úgy tekinthető, mint ugyanazon mű előkészítő studiumának történeti mellékterméke. Ebben szerzőnk rámutat arra, hogy Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művében a létért való küzdelem elvétől egész az *Uzelle* elméletéig megvan Darwin és Haeckel teoriájának minden alapvető tétele. Ez utóbbiak iránt nagy elismeréssel viseltetik bölcselnök; úgy ünnepli, mint a ki a »természetphilosophia kifejlesztője a szó legszebb értelmében.« Ezzel szemben erős, némely helyen epés bírálatot mond a félművelt à la Büchner való népszerű bölcselekről, valamint elítéli a »rendszer-örületet« is, mely elhamarkodott általánosításokra vezet. Tagadja,

¹⁾ Das Problem einer Naturgeschichte des Weibes. Historisch und kritisch dargestellt v. Friedrich v. Baehrenbach. Jena H. Duffl. 1877.

²⁾ Herder als Vorgänger Darwin's und der modernen Naturphilosophie. Beiträge zur Geschichte der Entwicklungslehre im 18. Jahrhundert. Berlin, Th. Grieben. 1877.

hogy Darwin tana az ember származásáról erkölcsi méltóságunkat sértené: ellenkezőleg, kevésbé teszi azt, mint bármely felekezeti morál. Annaira lelkesedik a fejlődéstan eredményeiért, hogy külön munkát ígér annak történetéről.

Még egy tanulmányról kell megemlékeznünk, melyet Medveczky ez időben bocsát közre: *a természeti teleológiáról* szóló értekezését.¹⁾ Kifejti benne, hogy Darwin nem küszöbölte ki a célfogalmat a természettudományból, sőt annak positiv alapot adott. A teleologiai szempont létjogosultsága a természet magyarázatában, gondolkodásunk törvényeiben gyökerezik és kiegészítője a mechanizmus álláspontjának. Az igazi monizmus, melyen a természettudománynak alapulnia kell, a megfelelőleg kiegészített kritikai philosophia.

Mielőtt már most áttérnénk bölcseink alapvető rendszer munkájának méltatására, állítsuk össze azon jellemvonásokat, melyeket az ifjú gondolkodó szellemi arculata mutat. Koraérett s ifjúságához mérten meglepően higgadt kritikával bíró elmét ismerünk meg e művekben. Mintha azonban már itt előtérbe lépne későbbi egyéniségének azon jellemző vonása, hogy több lenne a szétszedő kétely s ebből kifolyólag a kritika, mint a positiv lendület. Viszont azonban későbbi habitusával ellentétben erősen affirmatív egyéniség: határozottan állít és tagad s fenntartás nélkül vallja a helyesnek felismert philosophiai álláspontot. Világnézetének körvonalai, melyek már itt kibontakoznak, a következők. A megismerés határait nézve Kanttal azt vallja, hogy a transcendentákat tudományos úton sohasem érhetjük el. Magát a criticismust erősen psychologistikus alapon fogja fel, úgy látszik, Fries hatása alatt. »Gondolkodásunk törvényei természeti törvények« — mondja legutóbb említett tanulmányában. A logika, szerinte, kizárólag a megismerő subjectum gondolkodásáról szóló tudomány, a mely felfogás psychologistikus jellegén mit sem változtat, hogy itt nem az individuum, hanem az emberfaj subjectivitását tartja szem előtt. Erősen antimaterialista s nem szívesen látja a vallás tételeinek philosophiai bírálgatását: mint Kant következetes híve,

¹⁾ Gedanken über die Teleologie in der Natur. Ein Beitrag zur Philosophie der Naturwissenschaften. Berlin, Gneben 1878.

tudományosan megoldhatatlanoknak tartja az Istenre és a lélekre vonatkozó metaphysikai problémákat.

Az ily irányban kialakuló philosophiai gondolkodás terméke az 1879-ben megjelent systematikus főműve, melynek címe: *Grundlegung der kritischen Philosophie*.¹⁾ E mű második része nem jelent meg. Kétségtelen, hogy benne kell látnunk Medveczky philosophiai főművét, nem azért, mintha az világnézetének legvégő formulázását tartalmazná, de mert philosophiai elmélyedésének akméját képviseli. Benne egy több szempontból eredeti, de több aperçuvel mint systematizáló erővel dolgozó gondolkodó lép elénk.

A *Prolegomena* voltaképen Kant criticismusának apologája s mint ilyen a hetvenes évek újkantanus irodalmi termékeinek legjobbjai közé tartozik. Bevezetőül kifejti, hogy a philosophia nem szükségképen transcendens metaphysika s így, ha kétségbe vonjuk is az érzékfölötti megismerés lehetőségét, ezzel még nem ingattuk meg a bölcsészet létjogosultságát. A természettudomány épúgy rászorul a philosophiára, mint a philosophia a természettudományra. Bölcsészeti alapvetés nélkül a szaktudomány védtelenül van kiszolgáltatva a skepticismusnak, mely ellen csak az nyújthat biztosítékot, ha megelőzőleg a tapasztalás és a tudás fogalmai tisztáztatnak. A philosophiának épen az a sajátos feladata, hogy az emberi megismerést vizsgálja: a bölcsészet ép a tudásról szóló tudomány s lényege az ismeretelmélet. A kritikai philosophia nem is egyéb, mint a tudomány lelkiismerete: a végső forum, mely magát a szaktudományt is igazolja. Ennyiben a philosophia a számukra közvetlenül bizonyos dolgoknak a tudománya, vonatkozással azon törvényekre, a melyek gondolkodásunkat és akaratunkat irányítják.

A philosophiai kutatás fogalmának és feladatainak ez érdekes beállítása után csakhamar megtudjuk, hogy a bölcsészet ez alapvetése anthropologiai értelemben veendő. Absolut philosophiát — úgymond bölcselőnk — nem alkothatunk, csak emberit: ez »a szerénység bölcsellete« szemben »a gőg philosophiá-

¹⁾ Erster Theil. Prolegomene zu einer anthropologischen Philosophie. Jelige: »Hypoteses non fingo«. Leipzig, F. A. Barth. 1879.

jával», melyet a speculativ irányok iparkodnak felépíteni. Szerzőnk ily módon a megismerés határaitól szóló nézetét, mely megegyezik a Kantéval, szerves összefüggésbe hozza a bölcselkedés anthropologiai alapjával. A kiindulópont a »Cogito ergo sum« legyen, mely azt bizonyítja, hogy mindent csak a tudaton keresztül ismerünk s ezért nem érhetünk el semmiféle transcendens tartalmat. Tudatunk, megismerésünk ténye nem szorul bizonyításra, mert hiszen alapja és előfeltétele minden bizonyításnak. Tudaton a normális emberi tudatot kell értenünk; ebből ismerjük meg értelmünket, melynek természeti törvényeit kell a philosophiának kutatnia. A tudat maga nem passiv folyamat, hanem folytonos tudatosítás (ein fortwährendes Bewusstsein), tehát tevékenység. Nem lehet valami másból, pl. az anyagból levezetni, hanem elemezhetetlen alaptény. A magánvalót nem ismerhetjük meg, de azért a jelenségvilág nem csalódás, hanem tünemény, mely felteszi a magánvalót, de nem mint ismereti tárgyat, hanem mint határfogalmat. A Kant-féle »jelenség« és az eleata »látszat« tehát lényegesen különböző dolgok.

Medveczky szerint nincs subjectum objectum nélkül és viszont. Prioritásról sem lehet tehát szó közöttük: az egyiknek fogalma mindig felteszi a másikét. E kettő viszonya alkotja megismerésünk világát. Mást, mint relatiókat valósággal nem ismerhetünk meg: a kritikai philosophia a viszonylatok bölcsellete, melynek alaptörvénye ép a subjectum és objectum correlativitását kifejező törvény. Értelmünk tevékenysége is relatiók felismerésében áll s alapjában kétféle: megkülönböztető és határoló. Subjectum és objectum dualismusa nem oldható fel valamely »Absolutum«-ban, mint a speculativ idealismus próbálta, mert ez absolut megismerést tenne fel. Közös szempontra őket nem is az elméleti, hanem csak a gyakorlati bölcsélet hozhatja: az ethika s nem az ismeretelmélet. Medveczky e ponton igen eredeti módon iparkodik az ethikailag helyes cselekvés alapszabályát a subjectum és objectum egységesítésének szempontjával szerves összefüggésbe hozni. Azt tanítja ugyanis, hogy subjectum és objectum kettősségét voltaképen cselekvésünkkel kell megszüntetnünk: ennek legfőbb szabálya adja ugyanis a subjectum és objectum sajátos egységesítésének irányát. E norma így hangzik: »Iparkodjál lehetőleg sok objectu-

mot (melyek közé más subjectumok is tartoznak) subjectumokká emelni s viszont önmagadat, a mennyiben legbensőbb lényeged megengedi, iparkodj objectummá, vagyis megismerésed tárgyává tenni.« Igen érdekes e formulában, hogy ama mély belátáson alapszik, melyet Platon érint először, hogy az Igazság és a Jóság eszméi számára közös gyökér keresendő.

Medveczky e rendszeres művének van egy vonása, melyet külön ki kell emelnünk, különben philosophiai érdeklődésének továbbfejlődését nem érthetjük meg. Ez az, hogy azon Kant-magvarázókhöz tartozik, kik a J. F. Fries *Neue Kritik der Vernunft* (1828—1831.) című munkájában először kifejtett programm alapján a criticismust antropologiai s ezzel kapcsolatban pszichologiai értelemben veszik. Ő is félreérti Kant transcendentalis módszerét: abban a dogmatismus maradványát látja. Idevágó álláspontját Medveczky legjellemzőbben azon mondásában fejezi ki, hogy »értelmünk nem áll a természetén kívül és azon felül«. Ezzel függ szorosan össze relativismusa is, valamint azon meggyőződése, hogy a logika semmi több, mint »az emberi értelem működésének természeti törvényéről szóló tudomány«. Szemmellátható tehát, hogy Medveczky ez időben az azóta a psychologismusnak elnevezett ismeretelméleti irány híve, mely minden bizonyosság végső alapját az emberi szellem organisatiójában keresi, ezért philosophiáját joggal nevezi anthropologiai jellegűnek.

Hova vezet ez álláspont? A fölületes gondolkodó megállhat mellette, de a ki mélyebben lát, kell hogy ez alapon állva hovatovább ingadozni érezze lába alatt a talajt. Mert fontoljuk csak jól meg ama tételt, hogy minden bizonyosság alapja az ember adott organisatiója s így minden általunk elérhető igazság csak ehhez viszonyítva bír érvénnyel. De mi biztosít bennünket arról, hogy ez organisatio állandó? És ha akár állandónak, akár változónak állítjuk, miképen lehetünk azon tétel föltétlen igazságáról bizonyosak, hogy organisatiónk valóban állandó vagy valóban változó — s általában — Sokrates-szel szólva — ha minden igazság csak relativ, mikép lehet az az igazság, hogy minden igazság relativ, már nemcsak viszonylag, hanem absolute igaz? Mint minden relativismus, melyet következetesen átgondolunk, vagy önmagán túlvezet egy oly álláspont felé, mely

már nem az emberi nem létezésétől teszi függővé az igazságok fennállását, vagy pedig a skepticismus valamely formájára vezet, melyből már nem a tudás, hanem csak a vallásos hit vezethet ki.

Medveczky Frigyes fejlődése úgy látszik ez utóbbi irányba vezette. Teljes bizonyossággal e tekintetben nem nyilatkozhatunk, mert az etika módszertanába vágó szép és tartalmas akadémiai székfoglalóján kívül¹⁾ — 1887 május 13-án választott levelezőtaggá — elméleti fejtegetést úgyszólván már nem bocsátott közre. Álláspontjának fejlődésére inkább csak következtethetünk részben egyetemi előadásából, részben érdeklődési körének sajátos eltolódásából. Hogy a »Grundlegung« álláspontján nem sokáig maradt meg, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy e mű második kötete már nem jelent meg, a mi philosophusoknál rendszeren azt jelenti, hogy mire szerző munkáját folytatni készül, az első rész álláspontját már túlhaladta.

Gyakori eset, hogy midőn valamely philosophikus fő, kinek a bölcsészet lelkiületének legmélyéből fakadó életkérdés, több-kevesebb öntudatossággal elveszíti bizalmát az általános-ságok iránt — tudományos részletkérdések kutatásában keres szerényebb, de biztosabb működési kört. Ha azután fokozatosan felismeri, hogy a ténymegismerés is felteszi egyetemes elvek bizonyosságát, — a mint Goethe mondja, hogy »Alles Factische ist schon Theorie« — bekövetkezik a szaktudományokból való kiábrándulás is. Ennek azután az a sajátos következménye lehet, hogy az elméleti embernek gyakorlati ambíciói támadnak: immár cselekvéssel iparkodik emberi kötelességeinek eleget tenni.

Medveczky mindkét fejlődési fokon keresztülment, sőt közel jutott a bizonyosságot sóvárgó emberi elme legvégső állomásához is. E sajátságos evolúcióban azonban csak egyik tényező volt relativismusának ama benső dialektikai szükségképisége, melynélfogva e ponton nem állhatott meg — a másik tényező egvénségének sajátos organisatiója volt.

Medveczky Frigyes a tudósok azon típusához tartozott,

¹⁾ A normatív elvek jelentősége az etikában. Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. III. k. I. sz. Budapest, 1889.

kiknek vitalitása korán megroppan. Lelkének eredeti érzékenységet fokozta korán fellépett betegeskedése, mely hosszú éveken keresztül bénítólag hatott egész szellemi életére. Ez egy nemét az akarati gyöngülésnek hozta létre, mely ellenére elméje folytonos mélyülésének és gazdagodásának, nem engedte a productív munka megnyilvánulását, sőt az affirmatív magatartást is kedvezőtlenül befolyásolta. Az ily psyche rendkívül hajlandóvá válik a kételyre, a hyperkritikára s éppen nem kedvez philoszophiai általánosítások megejtésének.

A skepsis felé hajló gondolkodás fentebb jelzett első symptomája bölcselőnknél abban nyilvánul, hogy mindinkább a történet és a társadalomtudomány felé fordul érdeklődése. Erről tanuskodik a Kant nemzetközi jogáról szóló tanulmánya,¹⁾ a társadalomtudományokat tárgyaló nagyobb műve²⁾ s a *Társadalmi elméletek és eszmények* című könyve.³⁾ Azután a hallgatás hosszú évei következnek, mialatt gondolkodásának sorsa csak egyetemi előadásaiban tükröződött. Szükséges tehát, hogy erről a működéséről külön megemlékezzünk. Mint magántanár 1879-ben kezdte el tanítását a budapesti egyetemen, melyet 1882-től kezdve mint nyilvános rendkívüli s 1886-tól fogva mint nyilvános rendes tanár folytatott.

Ha jó tanár alatt elsősorban a retorikailag fényes, exact és világos előadót értjük, ki nem hagy semmi homályt és kételyt hallgatóiban, akkor Medveczky Frigyes nem volt jó tanár. De ha az egyetemi professor hivatását mindenekelőtt abban látjuk, hogy ne kész eredményeket, hanem problémákat adjon s ha épúgy feladata a meg nem oldott kérdések homályosságát a tanuló tudatába emelni, mint a már tisztázott eredményeket, akkor Medveczky jól értette meg a philosophia tanárának sajátos hivatását. Ha előadásának külsőségeit meg kellett is szokni, ezért bőven kárpótolt a problémák ama sokoldalú, gondos és tudós megvilágítása, melyet tőle tanultunk. Csak egy hibája volt előadásainak: kezdők számára nem volt való. Még pedig

¹⁾ A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. VII. k. I. sz. 1881.

²⁾ Die Socialwissenschaften. Leipzig, 1882.

³⁾ Budapest, 1887. Kiadja a M. T. Akadémia.

azért nem, mert kevés volt benne az affirmatív elem s a tudós óvatos állásfoglalásának nem ritkán feláldozta az áttekinthetőséget s a szilárd kiindulópont megalapozását. Pedig már Aris-toteles jegyzi meg találóan, hogy »hinnie kell a tanulónak« s Comenius figyelmeztet arra, hogy tudós controversiák a kezdőt csak megzavarják. Ez az oka annak, hogy előadásai nem hatottak úgy, a mint tudományos tartalmuknál fogva megérdemelték volna.

Pedig Medveczky Frigyes szerette a tanítást, a minnek legfőbb tanubizonyysága, hogy didaktikai kérdésekkel irodalmilag is kedvvel foglalkozott. Az egyetemi tanítás mély felfogását mutatja az egyetemi seminariumok feladatairól írott tanulmánya;¹⁾ a Párisban 1890-ben tartott közoktatásügyi congressusról tartalmas referatutumot ír.²⁾ Jól átgondolt culturpolitikai álláspontot árul el és okos javaslatokat fejt ki az egységes középiskoláról írt dolgozata,³⁾ mely azt sürgeti, hogy a gymnasium adassék végre vissza eredeti rendeltetésének: legyen az igazi tudós középiskola. A Felső Oktatásügyi Egyesület megalapítása is kétségkívül ezzel a mély culturbölcseleti érdeklődéssel függ össze.

Ezalatt úgy látszik Medveczky lelki életében előkészítő-dött a skeptikus habitus amaz öntermelte ellenszere, melyet a cselekvési vágy képvisel. A kétségtől a cselekvés szabadít meg legjobban, mert a mily igaz, hogy »a tett halála az okoskodás«, épúgy áll, hogy viszont az »okoskodás halála a tett«. Mert a cselekvés befejezett tények közé állít bennünket s ezért megváltás a kételyektől marcangolt psychének, ha cselekvésre nyílik alkalm.

Ez magyarázza meg Medveczkynek a culturalis közügyek iránt táplált nemes érdeklődésével kapcsolatban, hogy midőn a Magyar Filozófiai Társaság 1907 október 27-én elnökévé választotta, e bizalomnak készséggel és örömmel tett eleget. Csak a jelzett lélektani folyamat teszi érthetővé, hogy az oly sokáig

¹⁾ A seminariumok feladata az egyetemen. 1883.

²⁾ Közoktatásügyi congressus Párisban. Budapesti Szemle 1890. 122—149. l.

³⁾ Az egységes középiskoláról. Budapesti Szemle. 1892. 326—338. l.

elvonult és contemplatív életet élő Medveczky meglepő tetterővel és agilitással újjászervezi a Társulatot s abba intenzívebb életet önt. De ha közelebbről szemügyre vesszük idevágó szervezőmunkáját, azt az érdekes körülményt vesszük észre, hogy szeme előtt inkább egy oly társulati élet lebegett, mely beleviszi a philosophiai gondolkodást a szaktudósok körébe s a közélet minden rétegébe, semmint az olyan, mely azt kizárólag fejleszti. Ez is mutatja, hogy Medveczky lelki élete ez időtájt a cselekvés felé fordult. Ezért fektet fősúlyt a szaktudósok közreműködésére s iparkodik a Társulat életébe vonni közéletünk oly kitünőségeit is, kik nemcsak a philosophiától, hanem általában az elméleti érdeklődéstől távol állottak.

Ugyanennek a törekvésnek gyümölcse a Felső Oktatásügyi Egyesület is, melyet 1910-ben alapít meg és vezet haláláig fáradhatatlan buzgalommal. Itt is az volt a főcélja, hogy a philosophia egyetemesítő gondolkodása által egyesítse a hazai főiskolák munkásait s működési körükben öntudatosítsa a didaktikai és a kulturpolitikai problémákat.

Ezalatt világnézetileg egy lépéssel tovább haladt. Fokozatosan növekszik érdeklődése a vallási élet és különösen annak katolikus formája iránt. Mintha felfedezett volna abban valamit, a mit azelőtt nem látott. És miután az érdeklődés a lelki életnek mindig egy bizonyos hiányérzetét jelzi, ebből világosan következtethetjük, hogy Medveczky skeptikus habitusa kezd elmenekvést keresni a vallási élet mélységes mysteriumaiban. Ha pedig a skepsistől marczangolt bölcselő a vallási bizonyosságot keresi, csak a catholicismusban találhat végül megnyugvást, mert hiszen ez ellentétben a protestantismussal, nem az egyéni kritikától várja a világnézet megalapozását — hisz ép ettől akar a skeptikus bölcselő szabadulni, mert ép ennek lehetlenségéről van meggyőződve. Emellett Medveczky lelki szükségletét complicálta, hogy ő mint a tudományos cultura által finomított gondolkodó, nem nyugodhatott meg a »lelki szegények« egyszerű mysticismusában. Világnézete kialakulásának ez utolsó lépésénél csak oly gondolkodót választhatott vezéréül, ki bár a tudományból kiábrándult, de mégis, ép a tudomány által kifejlesztett dialektikával jut a végső vallásos megnyugvásba.

Mindezt megtalálta Pascalban. Ez magyarázza meg, hogy élete utolsó éveinek központjában mindinkább e nagy tudós és mélyen katolikus mystikus állott. Az ő alakjába való elmélyedés gyümölcse Pascalról szóló szép könyve,¹⁾ mely több mint episodszerű irodalmi termék az ő életében: maga az ő sokat gyöttrődő lelki életének utolsó accordja. Ha Goethenek igaza van abban, hogy csak azt látjuk meg, a mit már ismerünk és értünk — abból, hogy Medveczky mit látott meg Pascal bonyolult lelkében és mit értett meg abban, méltán következtethetünk saját lelkületének peripetiáira. Fejtegetései folyamán óvást emel a mysticismus és a vallási élet azon elintézése ellen, hogy azok tényei merőben pathologikus jelenségek. A kik így gondolkodnak, azok — úgymond — a lelki világnak ama sajátos alakulatait alapjukban és belső lényegükben sohasem vizsgálták és sohasem fogták fel. Azt a tragikus elemet, melyet Pascalnak a tudományból való kiábrándulásában, skepticismusában, logikai pessimismusában mesteri elemzéssel fölfed, Medveczky a saját lelki fejlődéséből jól ismerte. És ha teljesen nem jutott is el Pascal végső állomásához, valószínűleg útban volt feléje. Utolsó irodalmi dolgozata, mely a római stoicismusról szóló akadémiai székfoglalója,²⁾ — 1912 május 2-án választotta Akadémiánk rendes taggá — voltaképen szintén a vallási érdeklődés jegyében áll: főcélja a kereszténységnek a stoikus eszmékre való hatását valószínűvé tenni.

Medveczkynek a vallásos élet eszmeköréhez való közeledését elősegítette az a sok bánat is, mely az utolsó években érte. Ritka nemes érzésű és páratlan finomlelkű hitvесе, Zichy Mária grófnőnek mindinkább súlyosodó betegsége lelkét kimondhatatlan fájdalommal töltötte el. Midőn pedig az annyira rettegett katastrophá bekövetkezett, ez a kétségbeesett hitvestársra nézve végleges lelki összeomlást jelentett. Ez csak növelte a vallási életbe való elmerülését, hisz a zsoltár mély szavai szerint (33, 19) »közel van az Úr azokhoz, kiknek a szíve megtörött«.

¹⁾ Tanulmányok Pascalról. Budapest, 1910. Kiadja a M. T. Akadémia.

²⁾ A római stoicismus társadalmi elméletei. Adatok a társadalmi és jogbölcséleti eszmék történetéhez. Értekezések a phil. és társ. tud. köréből. I. 2. kiadja a M. T. Akadémia 1913.

Mert Medveczky Frigyes valóban megtört szívvel halt meg. Életének utolsó éve nem volt egyéb, mint bánatos bolyongás a messze idegenben. Néhány hónappal halála előtt írja egy barátjának Párisból: »reményilem, hogy a sors már nem sok időt szán nekem e földön«. Reménye beteljesedett. A kitörő világháború elején hazaérkezve, 1914 augusztus 22-én belépett az annyira óhajtott örök nyugalom országába.

*

Mi az eredménye ennek az érdekes és nem egy tekintetben tragikus életnek? E kérdésre csak úgy felelhetünk, ha tisztában vagyunk azzal, hogy egyáltalán mily eredménye lehet egy philosophus életének. A bölcsészeti elmélkedés legsajátosabb feladatait tekintve — természeténél fogva — nem vezethet oly pozitív eredményekre, mint a szaktudomány s így oly értelemben nincsenek is vívmányai, mint ennek. A philosophiának nem lehetnek oly eredményei, melyeken a következő kutató mint kész lépcsőfokra hágva emelkedhetne. Itt minden kutatónak előlről kell kezdenie s ez nem is lehet másképen. Mert hiszen a philosophia egy neme az egységesítésnek s ennek sine qua non feltétele, hogy azt egy elme határozza meg. A philosophia nem is úgy halad, mint a szaktudomány: hozzáadás által, hanem folyton újólág megkísértett, tökéletesebb és igazabb egységesítés, vagyis mélyülés révén. Jól felfogva tehát sem az, hogy a philosophus munkáját mindig előlről kezdi, sem az, hogy a bölcselők nagy része a saját tanaik iránt táplált emésztő kételyek közepett hal meg — nem bizonyít a philosophia fokozatos haladása, létjogosultsága és szükségessége ellen. A philosophus nélkülözhetetlen hivatása e körülmények között is rendületlenül áll: az ő munkája nélkül nincs cultura, nincs haladás, nincs tudomány és nincs igazi élet. Ép folytonos emésztő kételyeivel, tudásunk nehézségeinek fejtegetésével, az emberi elme végső, már tagadhatatlan bizonyosságainak feltárásával s új egyetemes vonatkozású kutatási programmok kidolgozásával végez oly munkát, mely végső gyökere minden nagy és szerves alkotásnak. A philosophia nélküli cultura oly lényhez hasonlítana, melynek minden szerve megvan, csak szeme nincs, melylyel látná, hogy hova megy és hova kell mennie. Ezért indul ki történetileg minden

tudomány a philosophiából s van minden jelentősebb fordulópontja philosophiai eszmék felmerülésével kapcsolatban; ezért kristályosodik minden mélyebben járó szakbúvár tudománya is végül philosophiává. Ha ezt az irányító, gondolkodtató munkát tartjuk a philosophus főhivatásának, akkor Medveczky Frigyes nem élt hiába. Nemes lelke egész erejével, finomodott elméje minden szervével kivette részét e nagy culturmunkából. Sajnos, hogy az igazság szolgálatában korán dőlt ki és sajátos lelki fejlődése nem engedte, hogy gondolkodásának végső eredményeit rendszeres munkában kifejtse. De hiszen az igazság nem is szorul a mi formulázásunkra; azt nem mi teremtyük, mi annak csak felfedezői, részeinek boldog meglátói vagyunk. Ezért, midőn a jónak és nemesnek egy oly igaz munkása dől ki sorainkból, a minő Medveczky Frigyes volt, csak a középkori moralista mély bölcseségével vigasztalódhatunk, mely szerint »az emberek elmúlnak, de az igazság örökké megmarad«.

	VI. Kaeskovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" — "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" — "
	III. Pancic József külső tagról. Kamitz Agost l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" — "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. Fejérpataky László r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Diets S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" — "
	VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	1	" — "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. Óváry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Diets Sándor l. tagtól.....	1	" — "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" — "
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Telfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknoi Vilmos r. tagtól.....	2	" — "
	V. Laufenauer Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneht Alfred k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Mór l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" — "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Ágost r. tagról. Fröhlich Izidor r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krönes Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. Téglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. Bercsik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Ágost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Mór l. tagról. Mágócsy-Diets S. l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" — "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortway Tivadar r. tagtól.....	1	" — "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencs</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencs</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencs</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencs</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarzik Ferencs</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbery Ármin t. tagról. <i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinnyei József</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Buniyitay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	XIV. Trefort Agoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1	"	—	"
	XV. Schvarcz Gyula r. t. emlékezete. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4	"	—	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 17. SZÁM.

CSOMA JÓZSEF

LEVELEZŐ TAG
EMLÉKEZETE

ÁLDÁSY ANTAL
LEV. TAGTÓL

FELOLVASTA 1917 JÚNIUS 18-ÁN.

ARCKÉPPEL

Ára 2 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1918

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.ról. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— " 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— " 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— " 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> l. tagtól	— " 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— " 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— " 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— " 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— " 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	III. Malláth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> . tagtól	— " 20 "
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— " 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— " 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.ról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— " 20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— " 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	III. Lönnrot l. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— " 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— " 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— " 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— " 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Krucz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— " 40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Tarkányi Béla József t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— " 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— " 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— " 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.ról. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— " 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— " 40 "
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— " 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— " 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— " 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— " 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— " 30 "
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— " 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
	VIII. Heer Öszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— " 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— " 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— " 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— " 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	III. Beóthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Ráczsa Ráczsendralála Mitra k. t.ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "

Csoma József

CSOMA JÓZSEF L. T. EMLÉKEZETE.

ÁLDÁSY ANTAL 1. tagtól.

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1917 június 18-án tartott ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

A II. osztály határozata folytán engem ért a megtisztelő megbízatás, hogy folyó évi márczius hó 1-én elhunyt tagtársunk, Csoma József emlékének áldozva, tudományos munkásságáról megemlékezzem. E megtisztelő megbízatás elől annál kevésbé véltem kitérhetni, mert a régebben elfoglalt hivatalos állásommal járó elfoglaltság mellett ép a megboldogult tagtársunkkal való gyakoribb érintkezés vitt engem is arra, hogy tulajdonképeni szaktárgyam mellett, a heraldikai tudománnyal és különösebben a középkori magyar címereslevelekkel foglalkozzam.

Ragyolczi Csoma József régi nemesi család sarja volt. Családja erdélyi eredetű, Háromszékből származik, a hol a család tagjai még most is élnek. A Magyarországra átszármazott ág tagjairól először 1544-ben tesz említést egy oklevél, mely szerint Tolcsvai Csoma Imre Tolcsva határában egy Kutpatka nevű földet szerzett. Az ezt követő legközelebbi adatunk 1565-ből való és ettől kezdve több mint száz évig alig tudunk valamit a családról. Az 1697. évi Tokaji Ferencz-féle lázadáskor a család oklevelei, köztük armálisa is elveszett, úgy hogy a család régi nemességéről csak egy 1723. évi zemplénmegyei nemesi bizonyítványból van tudomásunk. A család Magyarországba átszármazott ága két ágazatra oszlott, az idősebb ág ma is él, Abaujban és Szabolcsban birtokos, míg az ifjabb ágazat, a mely Nógrád és Gömörben, majd Hevesben élt, kihalt.

Csoma József 1848 június 27-én született Rásonyban, Abauj megyében. Középiskolai tanulmányait Budapesten, a jogot Sárospatakon végezte. 1879-ben nagyobb utazást tett Nubiában és ezt az útját egy 1897-ben megjelent munkájában le is írta. Abauj-devecseri birtokán gazdálkodással foglalkozott és emellett tudományos kedvteléseinek élt. Tudományos érdemeit az illetékes tényezők csakhamar méltányolták. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak 1887-től kezdve igazgató-választmányi tagja, 1904-től fogva pedig egyik másodelnöke volt. Tiszteletbeli tagja volt a Kassai Múzeumnak, Akadémiánk pedig 1900-ban választotta őt levelező tagjai sorába.

Csoma József tudományos munkássága az archaeologia, a magyar családtörténet és a magyar heraldika körére terjedt ki. Archaeologiai tárgyú tanulmányai néhány lelet ismertetésével kezdődtek. Ismertette és leírta a zsujtai bronzleletet, az encsi éremleletet és egy nagyobb terjedelmű tanulmányt szentelt az Abauj megyében található őstörténelmi nyomoknak. E tanulmányában Abauj megyérek őskori leletekben rendkívüli gazdagságára hívja fel a figyelmet. Nyolczévi kutatásai eredményeit közli e dolgozatában, a mely új adatokkal járul Magyarország praehistorikus térképéhez. Sorra veszi az egyes lelhelyeket, összeállítja és leírja az ott talált tárgyakat, a melyeknek nevezetesebbjeit rajzban is bemutatja. Különösen részletesen ismerteti a bronzkorbeli leleteket, azok közül részletesebben szól a különböző halmokról és földvárakról, pontosan megjelölve, hogy az egyes leletdarabok hová, mely gyűjteménybe kerültek. Tanulmánya alapján fogalmat nyerünk a megye jelentőségéről őskorbeli leletekben, a mely mellett Abauj megye középkori építészeti műemlékekben is rendkívüli gazdagságot mutathat fel.

A míg őstörténelmi vonatkozásokban Abauj megye meglehetősen gazdag területnek bizonyult, addig nemzeti őstörténelmünkre vonatkozó maradványokban meglehetősen szegénynek volt mondható. Csak a monaji lelet tárta elő a hun-scytha temetkezésből eredő leleteket nagyobb mennyiségben. A monaji halom feltárása Csoma ásatásainak eredménye. Csoma részletesen beszámolt a halom feltárásáról és pontosan leírta az ott talált nagyszámú leletet. Két körülményt látott különösen kiemelendőnek. Az egyik, hogy az agyaggal kitapasztott sír fenekén

máglyát raktak, melynek tüzebe lövöldözték be ősi szokás szerint nyilaikat. Ezt a sírból kosárszámra előkerült széndarabokon kívül a sok félig és teljesen megolvadt bronzhegy bizonyítja. A sír maga ú. n. palló-sír, a milyenre hazánkban más helyeken is találunk példát. A másik körülmény, a mit Csoma kiemelt, az volt, hogy az e sírban eltemetett alighanem hadban elhalt egyén volt, a mire mutat az, hogy csak a testnek egy része, a koponya és két karcsont találtak a sírban, hiányzott továbbá a harci paripa csontváza, azonkívül csakis a zabola és a lovag fegyverzete találtak a sírban, rendetlenül egymásra hányva. Erre is találunk analógiát, főleg a külföldön, a mire Csoma néhány példát is hoz fel.

E néhány értekezéssel Csoma be is fejezte tulajdonképeni archaeologiai tárgyú munkásságát. Benső bizalmas barátjával, Csergheő Gézával egyetemben most a régi templomok sírköveinek tanulmányozására adta magát. Ezekben a tanulmányokban, a melyek gyors egymásutánban az Archaeologiai Értesítő és a Turul hasábjain láttak napvilágot, az archaeologiai szempont már háttérbe szorult. A szerzőt érdeklik még a sírkövek archaeologiai vonatkozásai, beszámol azoknak művészetéről, technikai kiviteléről, sajátosságairól, stb., de a fősúlyt már a sírköveken ábrázolt címerekre fekteti. A heraldikai és emellett a genealogiai szempont lép előtérbe. Kutatja az egyes sírköveken ábrázolt egyének családi viszonyait, leszármazását és esetleges rokonsági összeköttetéseit, de elsősorban mégis a címerek érdeklik, a melyeket igyekszik minden oldalról megvilágítani, a bennük rejlő heraldikai tanúságokat, eredményeket levonni és megállapítani. A legnagyobb részt a XV. századból származó sírkövek ismertetéseiben a magyar heraldikának nem egy homályos kérdése nyert megvilágítást, vagy legalább is reá terelődött a tudományos kutatás figyelme arra az útra, a melyen a kérdés pozitív megoldást nyerhetett. E dolgozatok közül csak néhány fontosabbra akarjuk a figyelmet felhívni, így a Szapolyai István és Imre sírköveiről írt tanulmányaira, a melyekben a család ősi címerének kérdésére is kitér, s a melynek részletesebb tárgyalását az a körülmény tette indokolttá, hogy a Szapolyai család tagjai tudvalevőleg két egymástól különböző címert használtak felváltva, a farkast és az egyszarvút, úgy hogy való-

ságos heraldikai probléma annak eldöntése, hogy voltaképpen melyik a kettő közül a család címere. Csoma a farkast tartja a legrégebbnek, a mely az 1490 előtti időből ismeretes sphragistikai emlékeken előfordul, de már 1490 után, a családnak ekkor nyert címerbővítése után, a farkas háttérbe szorul az egyszarvú elől. Csoma megjelölte az utat, a melyet a probléma megoldásánál követni kell. Szapolyai Imre síremlékén mind a két címer látható és azok elhelyezése az egyszarvút az anya címerének tünteti fel, úgy hogy ha az anya kiléte tisztázva van és bebizonyítást nyer, hogy annak családi címere szintén az egyszarvút mutatja, akkor a Szapolyaiak által később használt címer provenienciája is tisztázva van. A kérdés még ma is eldöntetlennek tekinthető, a Csoma által jelzett megoldási mód még nem hozta meg a kívánt eredményt.

Megoldatlan kérdéssel foglalkozik a Gagyí László sírkövé-ről szóló tanulmány, t. i. azzal, hogy a tizenegyszer osztott pajzs balharántpólyájának, mely voltaképen a fattyúzsínór jellegét viseli magán, a címeren mi a jelentősége, tényleg a törvénytelen származást jelenti-e, vagy pedig egy, a nemzetségből már régebben kivált oldalágnak mellékvonalát akarja-e jelezni? A kérdést Csoma vizsgálódásai sem tudják végleg eldönteni, úgy hogy még mindig nyílt kérdésnek tekinthetjük, hogy a két hypothesis közül melyik a helyesebb. Tanulmányai a Bebek György és László sírköveiről a Bebek-család régi címerének megállapítására vezettek. Összeállította ezekben, különösen a Bebek László sírkövére vonatkozó tanulmányában azokat az adatokat, a melyek a család címerére vonatkoznak és a reánk maradt emlékek alapján kétségtelenné teszi, hogy a két sírkövön látható, tollforgóval ellátott kettős kereszt csak hatalmi jelvény, mely Bebek Detre nádor által hivatalos állásából kifolyólag használtatott, míg a család tulajdonképeni címere a sisakdíszben látható női törzsre illesztett hal, illetve halak, a melyeket, hogy a sisakdíszben alkalmazhatók legyenek, a női törzsre mint segédsisakdíszre illesztettek. A Perényi István és János XV. századi sírköveit tárgyaló értekezései nemcsak a Perényiek gyönyörű szép címerének fejlődésével ismertetnek meg, hanem egyúttal az akkori rendjelek tanához is értékes adalékokat szolgáltatnak, így különösen a Perényi János sírkövére

vonatkozó fejtegetései, a mely sírkövön három középkori rend, ú. m. : a cyprusi lovag-, az aragoniai arany kancsó- és a sárkányrend jelvényei vannak ábrázolva. Rendjeltani szempontból érdekes a Telegdy István sírköve is, a melyen a Szent Mihály-rend nyakláncza övezi a címert, melynek sisakja a pajzs alatt nyert elhelyezést, míg a sisak és sisakdísz helyét a rend védszentje : Szent Mihály arkangyal foglalja el. Kimutatja itt továbbá azt is, hogy a Telegdy-czímer eredetileg csak egy madarat, keselyűt vagy sólymot ábrázolt, míg a második madár, a kacsza, csak a XV. század végén került a címérbe, egy oly jelenség, mely a magyar heraldikában akloriban több ízben kimutatható és naturalistikus értelemben vett címérbővítésnek tekinthető.

Általában Csoma sírkövekkel foglalkozó tanulmányainak tudományos becse abban rejlik, hogy nem éri be az egyes sírköveken ábrázolt címerek blasonálásával, hanem igyekszik a reájuk vonatkozó egyéb, főleg sphragistikai emlékeket is összegyűjteni és azok segélyével a címerek fejlődési menetét és kialakulását megvilágítani. Így jár el a Máriássyak és Thurzók sírköveit tárgyaló, de többi tanulmányaiban is és fejtegetései, az általa összegyűjtött anyagból vont magyarázatok a heraldikai tudományon kívül fegyvertani és viselettani szempontokból is értékes anyagot tartalmaznak, a melynek e tudományszakokkal foglalkozók mindenkor nagy hasznát fogják vehetni.

Hogy a heraldikának a sírkövek kora meghatározásánál is fontos szerepe van, azt a Garay Radoszláv sírkövről szóló tanulmánya mutatja, a melynek korát, a XIII. századot, Csoma ép a címérpajzs alakja alapján határozhatta meg. Ez a sírkő egyúttal példáját és pedig tökéletes példáját adja a heroldképes címérnek. A magyar heraldika naturalisztikus irányban fejlődván, az u. n. heroldképek, mesteralakok a magyar címerekben aránylag ritkák. A Garay Radoszláv sírkövének címere, keskeny pálczás tagozattal lépcsőzetesen jobb haránt osztott, tehát két-színű pajzs, felül egy R betűvel, tökéletes és pedig ritkább heroldképet mutat. Az a föltevés, a mit Csoma ehhez fűz, csak későbbi kutatások alapján lesz végérvényesen eldönthető. Csoma ugyanis a címérképet a Garay-család legrégebb címeralakjának tartja. Ismeretes, hogy a Garay-czímer gyanánt a reánl. maradt sphragistikai adatok a czölöpösen állított koronás kigyót tüntetik fel,

szájában az országalomával, egy esetben pedig két egymásba fonódó kígyót, de ezek a pecsétes emlékek csak a XIV. század végétől kezdve maradtak reánk és így nem lehetetlen, hogy az ismertetett címér tényleg a család legrégebbi címere. Ennek a heraldikai tapasztalat sem mond ellent, úgy hogy föltételezhető, hogy a Garay-család a király oldala mellett fényes polczra emelkedve, elhagyta régi címérét és egy új címert — a kígyót — vett fel.

Mint ebből látható, mind e sírkőtanulmányokban a heraldikai szempont domborodik ki. Különösebben érdekli azonban Csomát már e tanulmányokban is az a kérdés, a melynek később a heraldika terén kifejtett munkásságának nagy részét szentelte, a nemzetségi címerek kérdése. Így már a Gagyí, Bebek, Sirokay, Telegay stb. sírkövekről szóló tanulmányaiban az illető nemzetségek címereinek és színeinek megállapítására is tesz kísérletet, majd egészen ennek a kérdésnek tanulmányozására adta magát.

II.

Csomának a heraldika körébe vágó dolgozatai három csoportba oszthatók. Az egyikbe azok a tanulmányok tartoznak, a melyek a nemzetségi címerekkel foglalkoznak, a másodikba a középkori címerekre vonatkozók sorolhatók, míg a harmadik csoportban a heraldika általánosabb kérdéseit felölelő munkái foglalnak helyet.

A nemzetségi címerekkel foglalkozó tanulmányok között a megjelenés időrendjét tekintve, első helyen áll a Hunt-Pázmán-nemzetség címéréről és Vajday György címerleveléről szóló tanulmány. Terjedelmes apparatussal, a Hunt-Pázmán-nemzetségből kiágazott családok címereinek felhasználásával foglal állást az ellen a nézet ellen, hogy e nemzetség címere veres pajzsban fehér kutyafej volt. Ezt a címert mutatja a Bécsi Képes Krónika, a melynek heraldikai hitelességéhez azonban nagyon is sok szó fér, noha bizonyos az is, hogy több nemzetség ősi címérét helyesen adja, a mi heraldikai hitelét emelni volna alkalmas. A Hunt-Pázmán-nemzetség címérére nézve azonban tévedett a krónika festője. A tévedést és a nemzetség régi helyes

czímerét kimutatni annyiban nem járt nagy nehézséggel, mert ez a nemzetség egyike azoknak, melynek multja, története beköltözésétől fogva, birtokviszonyai és elágazása nagyrészen tisztázva vannak. A belőle származott nagyszámú család közül teljesen tisztázva van a Szentgyörgyi és Bazini grófok, a Bucsanyniak, Forgáchok, Jánoky és Vajdayak, Korláthkőyek, Kováryak, Ujhelyiek és Fancsikayak czímere. Az ezekre vonatkozó sphragistikai és heraldikai emlékek mind a hatágú csillagot és holdsarlót mutatják, a miből kétségtelenné válik, hogy ez volt a Hunt-Pázmán-nemzetség ősi czímere, a melyet a Bécsi Képes Krónika is ismer ugyan, de mint a Héder nemzetségét, míg a Hunt-Pázmán-nemzetségnek tévesen a kutyafejet tulajdonította.

Csoma később ezt az eredményt még egy bizonyítékkal támogatta, Osgyáni Bakos mesternek 1346. évi sisakpecsétjével, mely a fölfelé irányuló holdsarlót mutatja a reá illesztett hatágú csillaggal. Ez a sisakpecsét tartotta fenn egyúttal az Osgyáni Bakos-család czímerének legrégibb emlékét is, a melyet a család később elhagyott és helyette egy nagyon is komplikált czímert, illetve sisakdíszot vett fel.

Csomának e tanulmányát csakhamar követte egy második, a melyben egyik legkiválóbb nemzetségünk, az Aba-nemzetség czímerét vette tanulmány alá. E tanulmányában mindenekelőtt azt a felfogását juttatta kifejezésre, — melyre már a Bebek-sírkövekről szóló tanulmányában is célzott és a melyet, mint látni fogjuk, később szabatosabban formulázott — hogy a nemzetségi egyes czímerekben látható pólyák és kettős keresztek csak hatalmi jelvények, a melyek a nemzetség egyes tagjait mint zászlósurakat illették meg, míg ezzel egyidejűleg a nemzetségnek szegényebb állásban élő tagjai megmaradtak ősi czímerük mellett. Állításainak bizonyítására a sphragistikai adatoknak egész sorát vonultatja fel és megállapítását különösen azzal indokolja, hogy az ősi czímer megváltoztatására találunk ugyan gyakori példát a hazai heraldikában, ámde azt teljességgel kizártnak tartja, hogy egy, az egész országra kiterjedt, szétágazott nemzetség több különböző nevű családja, elvetve ősi czímerüket mindannyian, kivétel nélkül egyszerre, egy időben ugyan-ezen czímeralakra változtatják meg czímerüket. Ezért nem

tartja az Aba-nemzetség sasos címérét címerváltozásnak hivatkozva Keczer Andrásnak 1584-ben II. Rudolftól nyert címereslevelére is, mely határozottan mondja, hogy az adományozott címér az ősi címér megújítása. Az ősi címert ennek alapján veres pajzsban fekete sasnak mondja, mely csőrében zöld koszorút tart, sisakdíszében a pajzsalakot növekvőn mutatja, míg a takarók színe fekete-veres. Ezzel Csoma maga vetette el régebbi nézetét az Aba-nemzetség címéről, melynek a pólyát tartotta, sisakdíszének pedig a sast. Később Csoma még egyszer módosította meghatározását az Aba-címerről, a mennyiben a pajzs színét ezüstben állapította meg, ezüstöt helyezve a takaróba is a veres helyébe.

Nagyobb tanulmányt szentelt a Dorozsma és Becse-Gergely nemzetség címérének. A Dorozsma-nemzetség címere kék pajzsban czölöpösen állított, többszörösen csavarodott koronás arany kígyó, tüzet okádó fejében arany országmát tartva, sisakdíszül pedig valószínűleg zárt szárny szolgált a ráillesztett pajzsalakkal, minthogy a strucc tollas forgót, a melyre a Garay-armális leírása (1416-ból) szerint a pajzsalak illesztve van, mint segédsisakdísz nem igen alkalmazták. E nemzetség címérének megállapítása nem ütközött nagyobb nehézségbe, de már a Becse-Gergely nemzetség címérére vonatkozólag combinációkba kellett bocsátkoznia, minthogy a csekély számban reánk maradt emlékek nem nyújtanak teljes útbaigazítást a címerre nézve. A Becse-Gergely nemzetség ősi címere a czölöpösen álló koronás kígyó, szájában az országmával. Ezt a címert viselte a nemzetségből származó családok közül a Bethleni Bethlen-család, az egyedüli, melynek címéréből az ősi címerre következtetést vonhatunk, mert az Apaffy-család címere semminemű vonatkozásban sincs a Becse-Gergely nemzetség címérével, az Almakereki, Nemegyei és Virágosberki-családokét nem ismerjük, a Léli Tóth-családéról pedig az egyetlen reánk maradt pecsét nem ad felvilágosítást. A nemzetségből kiágazott Somkerekicsalád 1415-i armálisa is kígyót mutat a címerképben, de gólya csőrében, annak nyaka körül csavarodva, úgy hogy Csoma véleménye, mely szerint az utóbbi címér úgy keletkezett, hogy az eredetileg lebegő címeralak részére szerencsésebb elhelyezést kerestek, nem valószínűtlen. Minthogy pedig a két nemzetség

címere, mint ebből látható, a legkisebb részletekig megegyezik egymással, Csomának egy másik feltevése is valószínűvé válik, hogy a Dorozsma-nemzetség egy a Becse-Gergely nemzetséggel, illetve az utóbbinak mellékajtása, a mely feltevésnek a két nemzetség birtokviszonyai nem mondanak ellent.

Az 1896. évi millenniumi kiállítás történelmi csoportjában felhalmozott gazdag pecsétteni anyag alapján íródott meg Csoma tanulmánya a nemzetségi címerek nyomairól az ezredéves kiállításon. Éles szeme az ott kiállított pecsétlenyomat-gyűjteményben a nemzetségi címerekre nézve számos érdekes adatot fedezett fel. Az Aba-nemzetségre nézve kiemeli Nekcsei Demeternek 1328-ból származó gyűrűspecsétjét, a mely sast ábrázol, a mely körülmény nagyban csökkenti az ugyanannak 1335. évi pecsétjén látható pólyák értékét és újból is igazolja azon felfogását, hogy e pólyák csak hatalmi jelvényül szolgáltak. Ezt bizonyítja Nekcsei Zsigmond 1402. évi pecsétje is, a mely szintén a két pólyát mutatja, továbbá Nánai Kompolthy László királyi főpohárnoknak pecsétje 1424-ből, mely a fél sast mutatja a pajzsban és sisakdíszben. A pecsétgyűjtemény útbaigazítást adott a Bő-nemzetség címerére is Messer István pecsétjével, a mely egy balra néző állat törzsét mutatja, a mit összevetve a Bő-nemzetségből származó Thúzi Osvát püspök pecsétjével, valószínűvé válik az a feltevés, hogy a Bő-nemzetség címere valamely állat törzse lehetett. A Buzád-Hahold-nemzetség címerére nézve Csoma e tanulmányban arra az eredményre jutott, hogy az eredetileg nem ökörfő, hanem két szarv volt, a melyeket hogy tetszetősebben legyenek elhelyezve, egy női törzsre alkalmaztak sisakdíszül, a mely aztán a pajzsba is utat tört magának. E nézetét Csoma későbbi kutatásai alapján maga vetette el és a Buzád-Hahold-nemzetség címerét vörös pajzsban ezüst ökörfőnek blasonálta, szarvai között arany egyenszárú kereszttel, sisakdíszben a pajzsalak, takaró veresezüst.

Újabb adatot hoz fel a tanulmány a Hunt-Pázmán-nemzetség ősi címerére Endrédi Zovárdffy András 1439-iki pecsétjében, a mi ismét a Forgách-család címerének elfajulására vonatkozó példák összeállítására vezette Csomát annak feltüntetésével, hogy a Forgách-család címere három különböző időben miké-

pen változott el, ú. m. az ősi címér, II. Lajos 1525. évi címéradományá és a jelen korban használt alakban.

Két új adatot nyerünk e tanulmányban a Pécz-nemzetség címérére, Tamás csejthei várnagy, az Apponyi-család ősének 1328. és a Berekszői Hagymás László 1439. évi pecsétjében látható keskeny harántpólyában, a mely az utóbbin complicálódik az által, hogy a pecséten még egy liliomos koronára illesztett kis madár is látható, míg a nemzetség színeire nézve a Vay-család 1418. évi armálisa nyújt felvilágosítást, azonban csak a harántpólyára — ezüst — és a sisakdísz sasszárnyára — fekete — nézve, míg a pajzs színére nézve nem nyerünk támpontot. Csak később sikerült Csomának a pajzs színét kéken megállapítani. Bezárja e tanulmányt a Szenté-Mágocs-nemzetségből származott Alsáni Bálint pécsi püspök sírkövén látható címér ismertetése, a mely feltűnő hasonlatosságot mutat Makrai Benedek 1413. évi címérével. Mindkettőnél szembetűnő a naturalisztikus irányzat, amott a három rózsát kar tartja, emitt a rózsák külön-külön, mintegy a földből nőnek ki, úgy hogy közelfekvő az a föltevés, hogy a Makraiak és az Alsániak egy nemzetség két különböző hajtásai.

E dolgozatok közé esik Csoma akadémiai székfoglaló értekezése, melynek tárgyát a nemzetségi címerek tanulmánya képezte. Az értekezés magvát két új nemzetség: a Póki és a Katyz-nemzetség címérének megállapítása képezi, de áttekintést nyújt azokról a nemzetségi címerekről is, a melyeket addig megállapítani sikerült. A tárgyalt két címér közül a Póki-címernél ugyanaz a jelenség észlelhető, mint az Aba-nemzetség címérénél, itt is a legrégebb pecséten, a Miklós erdélyi vajda pecsétjén 1280-ból három pólya látható, körülötte hat rózsával. A többi pecsét rózsát mutat és ugyanez volt a sisakdísz is, a mint azt Simon mesternek, Miklós erdélyi vajda unokájának pecsétje mutatja és rózsát mutat a Muronyi Veér András 1509. évi armálásában a pajzsalak lábánál elhelyezett kis tárcsapajzs is. Nem lehetetlen, ámbár erre direkt bizonyítékunk nincsen, hogy Veér András a Póki nemzetségből származott. Erre heraldikai bizonyítékul a rózsza szolgálhatna, a mely a középkori magyar heraldikában nagyon ritka és önálló címeralakként csakis a Póki-nemzetség pecsétjein fordul elő.

Székfoglaló értekezése alkalmat adott Csomának arra, hogy nézeteit a nemzetségi címerek tanulmányozása körül követendő elvekről körülírja. Még szabatosabban fogalmazta ezeket a magyar nemzetségi címerekről szóló nagy munkájában. Ez elvek egyike az, hogy a nemzetségi tanulmányoknál a genealogust és a heraldikust különböző szempontok vezérlik. A genealogust tanulmányaiban nem korlátozza semmi, szabadon kutathatja az egyes nemzetségek leszármazását, elágazását napjainkig. A heraldikus ellenben címertanulmányainál bizonyos határt kénytelen vonni. A heraldikus — bár később minden egyes genusból eredő családnak megvolt a maga címere — csak azokat tekintheti nemzetségi címereknek, melyek a »de genere« kifejezés korából, tehát a XIII. századból és a XIV. század első feléből, vagy e korszakot közvetlen követő időből fennmaradtak, s ezekkel egyező, bár későbbi korból származó címertani emlékek alapján biztosan meghatározhatók és egységre vihetők.

A másik elv az, hogy mindama XIII. és XIV. század első feléből származó, leginkább magyar eredetű nemzetségi vagy magánczímerek, melyeknek pajzsában pólyák, osztások, egyszerű vagy patriarchakeresztek képezik a pajzsalakot, nem az illető nemzetségek vagy egyének címerképei, hanem hatalmi jelvények, melyeket az illető nemzetségek vagy családok országnagyi méltóságot viselt tagjai fényes állásuk feltüntetésére vettek át az ország címereiből címerpajzsaikba.

Ezen szűkre vont határok támasztják azt a nagy aránytalanságot, a mely a nemzetségek száma és a többé-kevésbé biztosan megállapítható nemzetségi címerek száma között mutatkozik. Nemzetséget 200 körül ismerünk, nemzetségi címert 29-et. Ez aránytalanság magyarázatát Csoma két körülményben látja, egyrészt az Árpád-kori hadviselési rendszerben, másrészt az azon korbeli törvénykezés módjában. Az elsőből következik, hogy nemzetségi címereink közül az Árpád-korból kizárólag csak a beköltözött idegen lovagok és a hazai főnemesség címereit ismerjük, kik hadjáratokban saját zászlójuk alatt vezették csapataikat s a kik egyúttal a belkormányzatban az ország legfőbb hivatalait és méltóságait töltötték be, míg a köznemességnek nem volt alkalma a harcztéren saját zászlaja alatt küzdeni. Másrészt a hazai jogszokások sem éreztették vele a címeres pecsét hiányát,

mert hiszen köznemesek közhitelű okmányt saját pecsétjük alatt nem állíthattak ki. Ezekből azután Csoma szerint az következik, hogy ezen alsóbb nemességnek, — bár tulajdonnevek nemlétében a legtöbb esetben szintén a »de genere« jelzővel jelezte hovatartozását — mivel sem a hadban, sem a közéletben a címér hiányát nem érezte, címere e korban nem is volt. Ezt bizonyítva látja a mohácsi vész előtti címeradományozások nagy számával, a melyek alig egy-két esetben tartalmaznak nemesítést, a legtöbb esetben régi, pár százados nemes család nyer királyi adományból címet, kivéve néhány esetet, ahol a régi címér bővítéséről van szó. Bizonyítva látja e felfogását abban is, hogy a genusokból származó köznemes családok címerai többnyire újabb keletűek, ritkán vihetők vissza a XIV. századig és ezek között is alig akad egy-kettő, a mely egységes, közös címeralakra vezethető vissza. És végül ennek bizonyosságát látja abban a körülményben, hogy a magyar nemesség a címér iránt sohasem volt fogékony, még akkor sem, a midőn már joga és alkalmá lehetett volna törvényes erővel bíró jogügyleteket saját pecsétjével hitelesíteni. Ez magyarázza meg azt, hogy törvényeinkben nincs egyetlen címerjogra vonatkozó vagy azt szabályozó törvénycikk és ez magyarázza meg a Hármas-Könyvnek azt a kijelentését, hogy a címér a nemességnek nem lényeges kelléke, de ha van, annak előnyére szolgál.

Ezen elvek és a középkori heraldika szabályainak szigorú szemmeltartásával készült Csomának Magyar nemzetségi címerek cz. nagy munkája. E munka Karácsonyi János: A magyar nemzetségek története cz., Akadémiánk által a Péczely-jutalommal kitüntetett művének befejező része. Ezt a részt annak idején Karácsonyi munkájával együtt Csergheő Géza írta meg, a ki a kéziratot teljesen elkészítette, míg Karácsonyi csak egyes fejezeteket küldött el a pályázat lejártával. Karácsonyi csak tíz év múlva készült el teljesen munkájával és minthogy azóta a heraldikai kutatás is tovább haladt, Csergheő munkája elavult. Ekkor bízta meg Akadémiánk Történelmi Bizottsága Csomát a heraldikai rész elkészítésével, a ki nem dolgozta át a Csergheő-féle kéziratot, hanem saját kutatásai alapján önállóan írta meg a nemzetségi címerek tanát.

A fentemlített elvek szigorú betartása magyarázza meg azt,

hogy Csoma e könyvben, bár 62 nemzetséggel foglalkozik, csupán 29-nek címérét állapítja meg, szemben a Karácsonyi tárgyalta 189 nemzetséggel. Teljesen, színeivel együtt 19 nemzetiség címere nyer megállapítást, tizenegy csupán ábrái szerint, színek nélkül van közölve. A két szám közötti aránytalanság minden esetre szembetűnő még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a 189 nemzetség között akad fölös számmal olyan, a melynek nevén kívül más adatát nem ismerjük. Csoma művének egyik ismertetője szóvá is tette ezt a körülményt és kifogásolta a Csoma által felállított elvek ridegségét, az azokhoz való merev ragaszkodást, valamint czáfolni igyekezett Csomának azt a fel fogását, mely az Árpád-kori hadviselés és az akkori törvénykezés módjában látja ennek az aránytalanságnak magyarázatát. Lehet, hogy Csomának nem volt teljesen igaza abban, hogy az általa felállított szabályokhoz és elvekhez oly mereven ragaszkodott, lehet, hogy ha ezeken tágitott volna, jóval több nemzetség címérét állapíthatja meg, de viszont kérdés, vajjon az ily módon megállapított címerek kiállották volna-e a tudományos kritikát. Hiszen láttuk, hogy daczára az általa szigorúan követett elveknek, ő maga is nem egyszer kénytelen volt az általa megállapított eredményt újjal pótolni.

Bizonyos, hogy Csoma e munkája nagyon távol áll a teljességtől. A kezdet nehézségeivel kellett megküzdenie és adatai részben feltevésen, részben combination alapulnak. A nemzeti kutatások terén még számos kérdés vár megoldásra, úgy genealogiai, mint heraldikai tekintetben és a Csoma munkájában elért eredményeket a későbbi kutatások sok tekintetben meg fogják változtatni. De egy elévülhetetlen érdeme mindig meglesz e munkának és ez az, hogy talpkövé, szilárd alapját képezi a további kutatásoknak, a melyre biztosan lehet építen.

III.

A nemzeti címerekkel kapcsolatosak Csomának azon tanulmányai, a melyek a középkori magyar címereslevelekre vonatkoznak. Ezek ismét két csoportba oszthatók, az egyikbe azok tartoznak, a melyekben egyes középkori armálisokat ismer-

tet, míg a másikba azok sorolhatók, a melyekben a középkori címereslevelekből megállapítható szabályokat és tantételeket tárgyalja.

A középkori magyar címereslevelek közül Csoma ismertette a Kőszegi-család 1415., a Bor-család ugyancsak 1415., a Vay-család 1418., a Vajday György 1431., a Kossuth-család 1479. és a gróf Forgách-családnak 1525. évi címeresleveleit. Ezek mindegyikénél igyekszik az általános heraldikai szempontokat és az ismertetett címerek jellemző sajátságait kiemelni. Így a Kőszegi-czímernél rámutat arra, hogy e címér az ú. n. gáncsos címerek közé tartozik, mert a heraldika gyökeres szabályaitól eltérőleg, nagyrészen színre színt alkalmaz, a mi ebben a korban a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Hibául hozza fel a pajzsalak és a sisakkoronának nagyságát, azonkívül a nagy aránytalanságot, mely a pajzs, a sisak és a sisakdísz méreteiben megnyilatkozik. A Vay-czímerről írt tanulmányában megmagyarázza a középkori címerpajzsok dőlt helyzetét, mely onnan ered, hogy a teljes címérhez hozzáképzelték a lovagot is, kinek fején volt a sisak a sisakdíszszel és balkarján a kar hajlását követve függött a pajzs, melylyel felső testét védelmezte. Ezt a lovaspecsétek igazolják és ha ezekben a címerből elképzeljük a lovag alakját, a címér azon helyzetben marad, a melyben azt a heraldika fénykorában ábrázolva látjuk, a mint azt a Zsigmond-kori címerek is mutatják. Hogy pedig a címér balra dől, annak magyarázata az, hogy az udvariassági szabályok szerint a címér mindig az uralkodó neve felé fordul. Utal továbbá arra, hogy a címert ebben az időben még nem tekintették fegyveres trophaeumnak, hanem valósággal hozzáképzelték a lovaghoz, a minek bizonyossága az is, hogy a korai gót címereknél csak a sisak hátsó részéről függték le a takarók, nehogy a lovag látását akadályozzák. Később az olasz renaissance feltüntével és főleg a Habsburgok alatt ezek a szabályok lassanként hatályon kívül kerültek.

Terjedelmesebb tanulmány szól az olasz befolyástól menten a német későcsúcsíves iskola stíljében készült Kossuth-czímerről. Thaly Kálmánnal szemben kimutatja, hogy a címerben látható állat nem lehet kos, hanem csak kecske, kifejtván, hogy a kos szarva a heraldikában kívül czikkesen rovátkos, végén kivétel nélkül befelé kunkorodik és nem akadunk példára, hogy,

mint ez a címéren, különösen a sisakdíszben világosan látható, kifelé kanyarodnék. Szól továbbá a pajzsalakot kísérő alakról, a melyet kétséget kizárólag arany kagylónak tart, a mire mutat az alsó karimáján még kivehető függőleges helyzetből kikanyarodó öt vonal, mely egyszersmind a kagyló kikanyarodását is jelzi. Nem lehet tehát süvegről vagy sisakról szó, mert ha az alak sisak volna, akkor e vonalak inkább vízszintesek volnának, jelezve ezzel a nyakvédő lemezeket. Ámde ily sisakok a XV. században csak elvétve fordulnak elő és csak a XVII-ben nyerne nagyobb elterjedést. Még egy argumentumot hoz fel Csoma a kagyló mellett, a jobb felső szélben látható hegyes dudort, a melynek megfelelő a baloldalon is volt. Heraldikai tekintetben különben a Kossuth-czímer hibákkal teljes, a sisak a pajzshoz mérten túlkicsiny, a sisakdísz teljesen eltörpült és részben az egyes címeralakok sem felelnek meg teljesen a heraldika szabályainak. Fejtegetéseivel szemben Thaly Kálmán állást foglalt és egy a család birtokában lévő késői időkbeli származó címérleírásra támaszkodva, érthető okokból a kecske helyett a kos, a kagyló helyett a magyar főveg mellett tört lándzsát, a nélkül azonban, hogy Csoma megállapításait számbavehető érvekkel meg tudta volna dönteni.

A Forgách grófok címéréről szóló tanulmányában a család címérének alakulásával foglalkozik, részletesen kimutatva, hogy miképen változott át a segédsisakdísz, a koronás női törzs, a melyre a két lebegő holdsarló — a tulajdonképeni címeralak — illesztve lett, a Forgách-czímer főalakjává és miként lett a régi nemzetségi címer főalakja annak egyszerű kíséretévé. Behatóbban foglalkozott a Dessewffy-család címérével, polemizálva Éble Gáborral a Dessewffyeknek II. Lajos adományozta címer sásának színezését illetőleg, kitérve a címer egész szerkezetének megvilágítására és ragaszkodva azon nézetéhez, hogy a címérbeli sas színe fehér, illetve ezüst. E tanulmányai egyikében-másikában az illető családok történetével is foglalkozott, így a Vajday-armálisról írt tanulmányában, a hol a Vajday és Jánoky-család leszármazásáról részletesebben megemlékezik.

Csoma a magyar heraldika egyik legfőbb feladatának tekintette a magyar középkori armálisok felkutatását, összegyűjtését és tanulmányozását. Abban, hogy hazai heraldikánknak e kincsei

az utolsó két évtizedben oly nagy számmal megszorodtak, az ő buzdításának is nagy része van. Ő maga 1906-ban tette közzé a Turulban a mohácsi vész előtti azon címérlevelek jegyzékét, a melyeknek eredetijét nem ismerjük, csak az irodalomból tudjuk létezésüket, számszerint 54-et és kiegészítésként közölte az addig ismert eredeti középkori armálisok jegyzékét. Ez utóbbi jegyzék 175 címéreslevelet sorol fel, szemben a Bárczay ismerte 151 darabbal. E szám azóta mintegy 25 darabbal növekedett. Csoma tanulmányának értéke abban rejlik, hogy megkönnyíti középkori armálisaink ellenőrzését, nyilvántartását és megjelöli azokat, a melyek felkutatása első sorban feladata a magyar heraldikának.

Csoma a középkori címerekre vonatkozó kutatásait több tanulmányban foglalta össze, a melyekben igyekezett a középkori magyar heraldika főbb szabályait, irányelveit és elméletét megállapítani. E tanulmányokat később összefoglalva és kiegészítve önállóan is közzétette. Munkája, A magyar heraldika korszakai, 1913-ban jelent meg Akadémiánk kiadásában. Vezérfonál a magyar heraldika fejlődésében, a mely a szerzőnek egész életén át végzett kutatásait és vizsgálódásai eredményeit egyeíti. Kizárólag a magyar családi címerekkel foglalkozik, tárgyalva azok művészetét korszakonként, végigvezetve az olvasót azok fejlődésén, alakulásán és hanyatlásán.

Tárgyalását a magyar heraldika első két századával kezdi, azon korszakokkal, a midőn a magyar heraldikának kútforrásait csaknem kizárólag a pecsétek képezik. Ez a forrásanyag részint az idő, részint az anyag romlandósága miatt egyre pusztul és be fog következni az időpont, a midőn heraldikánknak ez a legrégebbi forrásanyaga jóformán teljesen megsemmisül. Csoma szerencséje, hogy ő ezen anyagot még oly időben használhatta, a midőn az még nem szenvedett annyit az idők viszontagságai miatt. A magyar heraldika e legrégebbi fejlődési korban a legtisztább nyomokon halad. A sisakdísz mindazon címereknél, a hol azt ismerjük, ugyanaz, a mi a pajzsalak, a mi a legtisztább heraldikai elrendezés. A címerek ábrázolásánál ezen egész első korszakban a legnagyobb egyszerűséget látjuk, a mi a magyar nemességnek közönyében a címerek iránt rejlik. Ebből magyarázható, hogy a XIV. század végén ugyanazon egyszerű címér-

alakokkal állunk szemben, mint a legrégibb címerelemlekeknél, és ha ebben az időben complicáltabb a címér, az arra mutat, hogy az nem magyar eredetű, hanem idegen behatás következménye. Különösen az egyszerűbb vidéki nemességnél tapasztaljuk azt, hogy a címerekkel nem sokat törődött. A midőn a XIV. században a vidéki nemességből kikerült megyei tisztviselőkre nézve a pecsétek használatának szüksége — az oklevelek kiadása révén — elkerülhetetlenné vált, akkor címerek hiányában a pecsétekre jelképeket vésnek. Csoma kimutatja, hogy az összes e korból származó alispáni kiadványokon található pecsétek közül legfeljebb 10% címeres, a többi jelképes. E jelképek a lehető legegyszerűbbek. Csoma 75 ilyen jelképet mutat be, a melyek számtalan variációban és combinációban használtattak. Címerek e korból leginkább a zászlósúruk pecsétein maradtak reánk. Ezeknél három esetet különböztet meg. Vagy hű maradt az illető zászlósúr mint ilyen családi jelvényéhez és hatalmi állását csak a pecsét kéziratában tüntette fel, vagy egyesítette az ősi címert az ország címerének egy részével mint hatalmi jelvényével és végül az ősi jelvény teljesen kiszorult a pecsétből a hatalmi jelvény elől.

A pecsétek mellett a heraldika legrégibb korszakának maradványait a sírkövek képezik. Ezekből azonban csak néhány maradt reánk e korból, úgy hogy ezek a csekély számnál fogva a magán-címerekutatásokra nézve számbavehető forrást alig képeznek.

Még egy heraldikai forrásunk van ebből a korból, a Bécsi Képes Krónika, melynek nem nagyszámú címerai heraldikai szempontból kifogás alá eshetnek ugyan, de azért mégis becsesek a magyar középkori heraldika szempontjából és ezért indokolt, hogy a munka egyenként foglalkozik velök.

E csekély számú heraldikai forráson, a melyek között, mint említettük, a pecsétek a legjelentősebbek, épül fel a magyar heraldikának legrégibb korszaka, mely alakulásában lépést tart a nyugat heraldikájával, előbb minden valószínűség szerint a beköltözött idegen lovagok hatása, majd az Anjouk korában a fényes udvari élet befolyása alatt. Már ebben a korban is kimutatható egy bizonyos törekvés a naturalismusra, a mely később a magyar heraldikának egyik jellemző sajátága lett.

Az Anjouk korával megindul a magyar címereslevelek sorozata. Csoma behatóan foglalkozik az első címéradományokkal. Részletesen ismerteti a Róbert Károlytól származó első három armálist, a melyeknek eredetije reánk maradtak, majd a Zsigmondtól származó Csentevölgyi és Semsey armálist, mely utóbbinak csak szövegét ismerjük. Ezután áttér a késői gót korszakra, Zsigmond és utódai korára, a midőn a magyar heraldika a német heraldikát követi ugyan, de nem ragaszkodik vakon és szolgai módon ahhoz, hanem azt átidomítja, annál is inkább, mert a hazai ízlés és felfogás ellensége volt a merev stilizálásnak. E korszak heraldikája következetesen egyszerű címeralakot használ, de ezeknek naturalisztikus színezést, helyzetet és bizonyos cselekvő vagy szenvedő munkásságot jelző attributumot ad, úgy hogy e korszakban a természetes irányzat mindinkább előtérbe lép. Ebből a korból, Zsigmond korából maradt reánk a legtöbb armális, melynek oka a magyar nemesség címertelen állapotában feküdt, a melynek hiányát és hátrányát a Zsigmond királyt sűrű külföldi utazásaiban kísérő magyar nemesség csakhamar megérezve, azt címéradományok kieszközlésével igyekezett pótolni és megszüntetni. A munkának ezen fejezetében Csoma részletesen foglalkozott a festett címerek technikájával, méltatta a címereket műtörténeti szempontból, szól a pajzsról, a címersymbolikáról, a címerek osztásáról, a sisakról, a takarókról és sisakdíszről, általánosan is jellemezve e korszak heraldikáját.

A késő gót korszakot követte hazai heraldikánkban az olasz renaissance kora, a melynek címeremlékei a heraldikus előtt már a hanyatlást mutatják, de viszont művészeti szempontból gyönyörű kivitelűek. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos király címéradományai képezik az olasz renaissance korának heraldikai emlékeit, a melyek között nem egy párját ritkító műalkotás, ha mindjárt heraldikai tekintetben teljesen elhibázott. E korszak heraldikájának egyik jellemző motivuma a sárkányalak, a melyet a címerfestők sűrűn alkalmaznak. E művészeti szempontból oly hatásos motívum alkalmazásával azonban a címerfestők nehéz helyzetbe hozták a sárkányrend után kutatókat. A mint Csoma kimutatja, e decoratív motívum korántsem bizonyítja azt, hogy az illető család valamelyik őse tagja volt a Zsigmond alapította sárkányrendnek, hanem csak azok tekinthetők

ilyeneknek, a kiknek címerében a sárkánymotivum már a renaissance-kort megelőző időben is előfordul. Behatóan tárgyalja az arczképfestést a heraldikában és nyomós argumentumokkal tudja megcáfolni azt a nézetet, a mely a heraldikában arczképezésre gondol. Ép úgy mint az előző korszaknál, itt is részletesen tárgyalja a címer egyes alkatrészeit, a pajzsot, sisakot, sisakdísz és takarókat, azok különböző változatait, alakjait és méreteit.

A mohácsi vész utáni korszakról — a XVI. századról — szóló részben külön-külön foglalkozik a nemzeti fejedelmek és a Habsburg-házból származó uralkodók címeradományaival. Részletesen foglalkozik a nemzeti fejedelmek adományain kívül I. Ferdinánd címeradományaival, a melyek mindaddig, a míg el nem ismert királya Magyarországnak, a középkori, olasz renaissance-hatást mutatják, míg az elismerés után ez a hatás elmarad és a címerek német ízlés hatása alatt készülnek. De azért az első Habsburgok adományozta címerek a későbbi magyar heraldikának legszebb termékei és különösen Rudolfnak a prágai várban kelt armálisai heraldikai szépség tekintetében messze föltötte állanak az olaszos heraldika termékeinek. Itt foglalkozik azzal a jelenséggel, hogy az e korból származó Habsburgok adományozta címerek nagy részében a sisakkorona helyét a tekercs foglalja el, a melynek magyarázatát abban találja, hogy az első Habsburgok a magyar armalista nemességet nem nézték többre a német címeres polgárságnál és ezért oly gyakori az általuk adományozott címereken a zárt sisak és a sisakon a tekercs.

A Habsburgok trónraléptével Magyarországon csakhamar beáll a heraldikában a teljes hanyatlás korszaka, a midőn a heraldika elvesztette már gyakorlati fontosságát és csakis decoratív jelentőséggel bír, mint a kiváltságos nemesség jelzője. E decoratív jelentősége magyarázza meg azt, hogy a címernek oly külső díszei fejlesztetnek ki, a melyek a heraldika fénykorában nem képezték a címerek alkotó részeit. Érthető tehát, hogy oly vérbeli heraldikus, a minő Csoma volt, a hanyatlásnak korszakával aránylag röviden foglalkozik, mindamellett egyes kérdésekre részletesebben kitér, így a beszélő címerekre, a melyeknek divatját a Habsburgok plántálták át hozzánk, részletesebben foglalkozik a gúny- és tréfás címerekkel, a melyeknek két jellemző példánya maradt reánk, az egyik a Guthay-féle 1582. évi,

eddig egyedül ismert magyar gúnyczímer, a bakkecskén lovagló hadiöltözetű majom, a másik a Váradi, másképp Kalmár-féle I. Lipóttól származó tréfás czímer, a fületövév vakaró oroszlán. Mindkettőt Csoma fedezte fel és külön-külön is ismertette őket, mely alkalommal behatóan foglalkozott a gúny-, szégyen- és tréfás czímerek jellegzetes tulajdonságaival is. E két kis tanulmányában mutatta ki, hogy a magyar heraldika komolyságánál fogva a gúnyczímer iránt kevésbé volt fogékony, úgy hogy a majom, béka, szamár stb. a mi czímereinkben alig fordul elő, de kiemelte azt is, hogy a gúnyczímer lényege nem is az állatalakban rejlik, — a minthogy pl. a heraldikus a szamarat nem is tekintí gúnytárgynak — hanem alkalmazásában, úgy hogy a Guthay-czímer sem azért gúnyczímer, mert majmot ábrázol, hanem mert az hadi öltözetben van ábrázolva.

IV.

Csoma általános heraldikai tárgyú munkái között első helyen kell megemlítenünk a Siebmacher-féle czímereskönyv magyarországi részének pótkötetét. Három szaktudósunk neve fűződik ehhez a munkához. Felsőgyőri Nagy Iván, Csergheő Géza és Csoma József neve, a kiknek vállvetett fáradozásai teremteték meg e monumentális művet, a mely a magyar czímerek tanulmányozásánál a legnélkülözhetetlenebb segédkönyvvé vált. Nagy Iván kezdte meg a munkát, majd halála után a 8. füzetből kezdve Csergheő Géza szerkesztette a vállalatot, a melyet Csergheőnek elhúnyta után Csoma fejezett be a pótkötettel. Azok a füzetek, a melyeket Csoma József szerkesztett, azok a családtörténeti cikkek, a melyeket ő írt e munkába, magukon viselik az ő tudományos egyéniségének bélyegét. A czímerek gondos blasonálása, a családtörténeti adatok lelkiismeretes összeállítása, esetleges előbbi tévedések pontos helyreigazítása jellemzik e részeket. A mű feltárta a külföld előtt a hazai heraldikának kincseit és a magyar családtörténet és heraldikai tudománynak a külföldön is elismerést és tekintélyt szerzett. A mű természete kizárja a teljességet, egy ilyen munka sohasem fog teljessé válni, csak megközelítőleg fogja felölelni heraldikánk emlékeit, de nélküle a hazai heraldikának tanulmányozása szinte lehetetlen volna.

Hogy minő nagy terjedelmű anyag gyűlt össze a mű megjelent óta szakfolyóirataink és egyéb heraldikai kiadványok hasábjain, hogy minő kiaknázatlan kincset rejtjenek magukban tudományos intézeteink, elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára, az a szakkörök előtt nagyon is jól ismert. Maga Csoma is tudta, hogy e címerekönyv mily hiányos, érezte annak szükségét, hogy e címerekönyv újabb pótlásokkal kiegészíttessék és úgy tudjuk, hogy gyűjtötte is a folytatás céljaira az anyagot, de annak folytatására még nem került a sor.

Csomának többi általános heraldikai tárgyú dolgozatai közül kettő Kassa városában őrzött heraldikai emlékekkel foglalkozik. Az egyikben a kassai dómnak XV. századból származó szentségházán látható címereket ismerteti, kiemelve annak fontosságát a hazai heraldikára, noha e szentségház nem származik a heraldika fénykorából. Öt országos és hatósági címeren kívül 12 főrangú családnak címerével és a mi ennél fontosabb, színeivel ismertet meg minket a szentségház és ebben a körülményben rejlik heraldikai fontossága. Belőle nyerünk pl. tudomást az Ország-család színeiről, egyik forrásunk a Perényi-család színeire nézve, igazolja a Szapolyai-család színeinek — vörösezüst — helyességét, megismertet az Ujlaky-család címerével, melyet Csoma tévedésből, a szerkezet hasonló volta miatt, eleintén a Bebek-címernek tartott, a mit később maga igazított helyre. A szentségház címereinek technikája ugyan nem eléggé heraldikai, némelyiknél, talán a meg nem értés következtében önkényes, de a színezés tekintetében, és ez itt a legfontosabb, teljesen hitelesnek bizonyul, a minek bizonyítéka az is, hogy mindazon címerekkel, a melyek színeit más forrásokból ismerjük, Csehországot kivéve — ezüstben természetes színű két-farkú, koronás oroszán — teljesen egyezik. A másik kassai címeres emlék, melyet Csoma ismertetett, a kassai székesegyház kincstárában őrzött két congregatiós könyv, a melyek sok új adatot családi címereink ismeretéhez ugyan nem nyújtanak, de mindennek daczára érdekesek, mert az egyes címerek ábrázolása, különösen a házassági címerek összecombinálása, azok diszítése, érdekes példája azon kor heraldikai ízlésének. Kassa városával kapcsolatos Csomának még két rövid tanulmánya, az egyik a város legrégibb címerleveléről szól, míg a másik az

Omode nádor fiai és Kassa városa között 1311-ben kötött egyezés oklevelén függő pecséteket ismerteti.

Terjedelmesebb tanulmány a Kont nádor címéről szóló, a mely azzal a kérdéssel foglalkozik, vajjon az Erdődi Pálffyak leszármazói-e Kont Miklós nádornak? A leszármazásról szóló felfogás tévességét elsőnek Botka Tivadar döntötte meg genealogiai szempontból, a ki szerint Kont Miklós őse egy Göge nevű, valószínűleg szláv főúr, a kinek törzséből vált ki a Kont nádor családja, mely később az Ujlaky nevet vette fel és a Raholczayak családja. Botka továbbá kimutatta, hogy Kont Miklós nem származott a Héder nemzetségből és így, ha a Pálffyak Kont nádertől származnának is, nem származnak egyúttal a Héder nemzetségből. A genealogiai bizonyítékokhoz Csoma még heraldikai bizonyítékokat is csatolt. A Héder nemzetség címere a czölöpök vagy hasítások, a Kont és a vele rokon családoké az osztások. A leszármazásnak ellene mond az is, hogy az 1459-i, de különösen az 1581-i Erdődi Pálffy diploma mit sem tud még a Héder-Kont leszármazásról. Kimutatja Csoma továbbá a Kont nádor nagyszámú pecsétjein látható címerek alapján, hogy a család címere ezüst, veresben osztott pajzs, felül veres pólya vagy kétszer osztott, elől üres, sisakdíszében pedig koronás női törzs, nyakhoz illesztett szárnyakkal. A heroldalak szokatlanságából magyarázza Csoma továbbá azt, hogy az az Ujlakyak illoki sírkövein háromszor osztott pajzsza, Ujlaky Lőrincz pecsétjein és ennek bővített címérében két pólyává változott át. Színeit illetőleg a kassai szentségház címere ad felvilágosítást, a melyet Csoma mint előbb említettük, először a Bebek-család címérének nézett és csak e tanulmánya megírása közben jött rá arra, hogy az tulajdonképen Ujlaky Miklós bosnyák király sisakdíszét ábrázolja.

A jobbágynemesítésekhez érdekes adatot szolgáltatott Csoma Abauj megye 1626 június 8-i oklevelének közlésével, a melyben a vármegye utasítja az Aba-nemzetségből származó követét Gagyai Báthory Miklóst, hogy a király előtt kérelmezze a jobbágynemesítéseknel előforduló gyakori visszaélések megszüntetését. Egy másik általa közölt 1641 május 8-i oklevél kiállítója pedig kezességet vállalnak arra, hogy Fáy Benedek özvegyének Felső-Csájbán lakó egyik jobbágya nem fog soha földesasszonya és

ura akarata ellenére magának nemességet és címert szerezni. A heraldikai tárgyú értekezések közé sorolható még Csoma alaposan megokolt véleménye Pápa város címéről.

Az általános heraldikai tárgyú értekezések közül ki kell még emelnünk A kar a magyar heraldikában cz. értekezését. A magyar heraldika kezdettől fogva csekély megszakítással — a Jagellók korában — a német heraldika befolyása alatt állt és ez volt a szerencséje, mert ily módon a magyar címerek szerkezetében a helyes heraldikai alapelveket folyton feltaláljuk, legtöbb esetben az egységes pajzsmezőt és az egy sisakot. A magyar heraldikának azonban van két sajátos nemzeti jellege, a melyek egyike a pajzs kék színe, a mely viszont a magyar heraldikában kezdettől fogva megnyilatkozó naturalisztikus irányzat következménye. A magyar heraldikában a mesteralakok a lehető legritkábbak, a címerek a középkorban is természetes tárgyakat ábrázolnak, ezeket pedig másképp nem tudták elképzelni, mint a térbe beállítva. Innen a pajzsnak kék színe, a mely a magyar címerekben dominál. A másik, a magyar heraldikának legjellemzőbb, legkizárólagosabb címeralakja a kar, a mely a naturalisztikus irányzat képviselőjéül lépett fel, a mely arra szolgált, hogy a pajzsban lebegően fellépő egyszerű címeralakot, a rózsát, lilomot, csillagot, stb. alátámaszsza és tartsa, a mi ismét magával vonta azt, hogy az eleintén stilizált rósza, lilom stb. lassanként természetes növényynyé változott át. Később a kar heraldikai szerepe nem szorítkozott a pajzsra, hanem a sisakdíszben is alkalmazást nyert, ez lett a magyar nemzeti heraldika kizárólagos segédsisakdísze, végül pedig a kar lett a címersymbolika legjellemzőbb magyar kifejezője, a mely a magyar heraldikára a legkifejezőbben nyomta rá a nemzeti jelleget.

A mi végül Csomának a családtörténet terén kifejtett munkásságát illeti, ennek legkiválóbb terméke az Abauj megye nemesi családairól írt terjedelmes műve, a mely a vármegye nemesi családainak történetét, leszármazását, elágazásait és címereit ismerteti. E munkában is megnyilatkozik Csomának tudományos egyénisége. A részletek alapos ismerete, melylyel tárgyának kidolgozásához fogott, az adatok megválogatása, az abból folyó következmények kritikai levezetése, az előadás világossága ebben a munkában is megnyilatkozik, melyben Csoma szigorú kritiká-

val rostálja meg az egyes családok által rendelkezésére bocsátott okleveles anyagot, nem riadva vissza a történelmi igazság kedvéért alaptalanoknak bizonyult családi tradíciók lerombolásától sem. Különösen részletesen tárgyalja az Aba-nemzetség abauji ágazatait, a Sirokay-ágot, a Györkei-ágot, a Marhard és Gereven ágazatát. Összesen 419 család történetével ismertet meg minket a munka, a mely a Rákóczi fejedelmi ház első teljes leszármazási táblájával is megajándékoz minket. Csomának ez a munkája legkiválóbb terméke annak a családtörténeti irodalomnak, a mely a millennium alkalmából egyes vármegyék bőkezűségéből napvilágot látott és mintaképpül szolgálhat minden ily hasonló tárgyú monographiának.

Egyéb családtörténeti tanulmányait épen csak fölemlítjük. Tőle bírjuk a Kissevich-Horváth és a Szentléleki Giczey-család rövid történetét. Adalékot adott a Felsőgechei Gechey és a Gáti, másképp Tokaj-család történetéhez és végül egyes oklevélközléseket is bírunk tőle, így 1509—1588 közötti időkből származó végrendeleteket, Gechey Dóra nászhozományának jegyzékét, Mondolay Pálné 1579-ből származó végrendeletét és Losonczy Gyürki István családi naplóját, melyeket a Történelmi Társban tett közzé. Könyvismertetéshez ritkán fogott, ezek között kiemeljük azokat, melyeket a Monumenta Hungariae Heraldicaról, Lendvai Miklós Temes megye nemesi családjai III. kötetéről és Orosz Ernőnek Heves vármegye nemes családjai című művéről írt.

Tudományos eredményekben gazdag és jelentős volt Csoma József élete. Működése két irányban hagyott maga után mély nyomokat, a nemzetségi címerek és a magyar középkori heraldika tanulmányozása terén. Jelentőségét és eredményeit ez irányban kifejtett működésének fentebb méltattuk. A későbbi kutatások ki fogják egészíteni és részben meg fogják változtatni azokat a nézeteket, azokat a szabályokat és tételeket, melyeket Csoma vallott és megállapított, de örök érdeme lesz Csomának, hogy megadta az alapot, a melyre ezirányú kutatásaink a jövőben támaszkodhatnak és hogy megjelölte az irányokat és utakat, a melyeket a jövőben követnünk kell. Ezért a magyar heraldika történetében Csoma József neve mindenkor kiváló helyet fog elfoglalni és emléké a hazai szakkörök mindenkor kegyelettel fogják megőrizni.

CSOMA JÓZSEF IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

(Az Akadémiai Almanach alapján.)

I. Önállóan megjelent munkák.

1. Alte Grabdenkmäler aus Ungarn. (Csergheő Gézával együtt.) Budapest, 1890.
2. Siebmacher's Wappenbuch des Adels von Ungarn. Supplement-Band. (Csergheő Gézával együtt.) Nürnberg, 1891/92.
3. Nubiában. Útirajzok 1879-ből. Kassa, 1897.
4. Abauj-Torna megye nemes családjai. Kassa, 1897.
5. Magyar nemzetségi címerek. Budapest, 1904.
6. A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913.

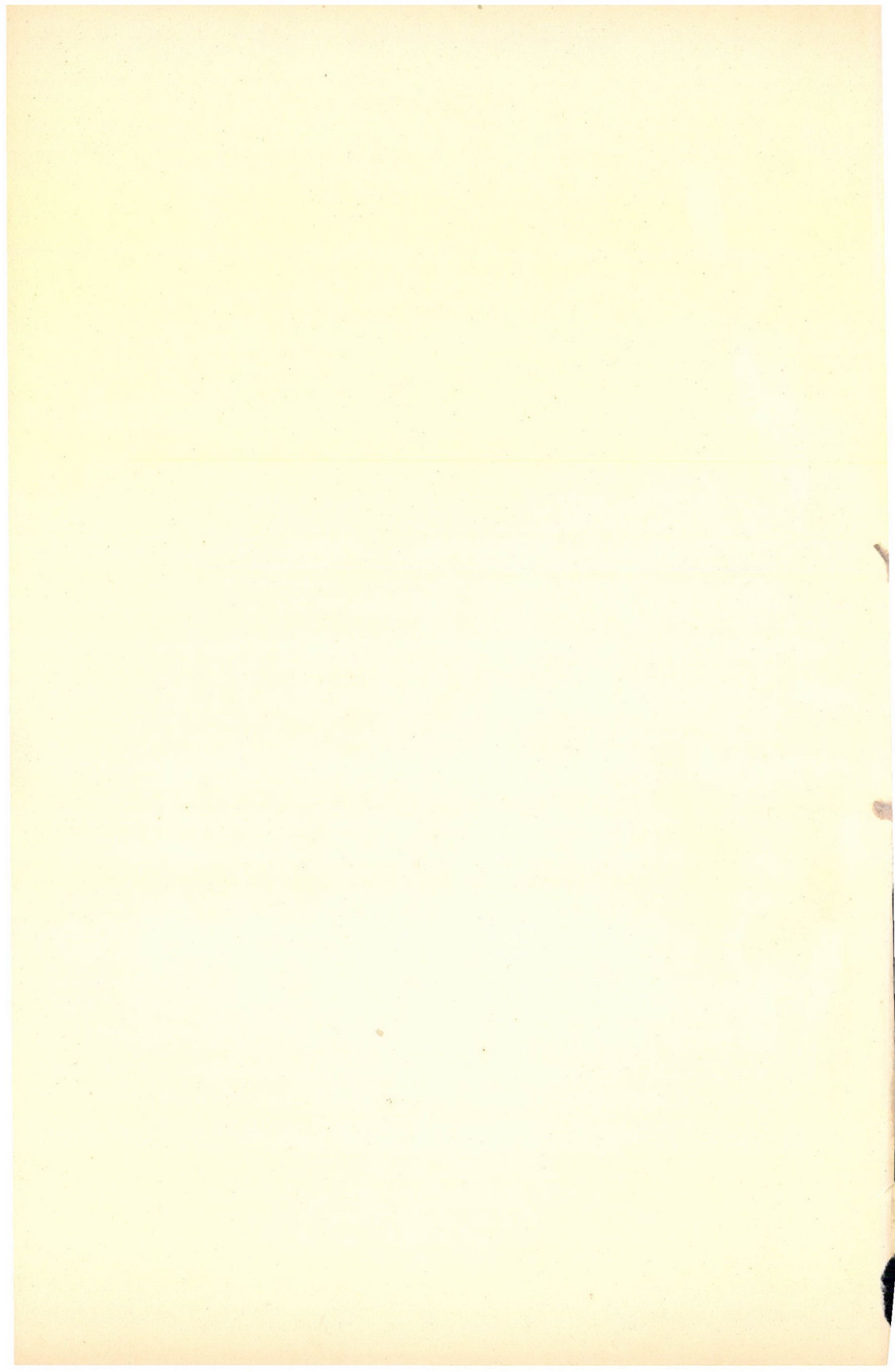
II. Folyóiratokban megjelent értekezések.

1. A zsujtai bronzlelet. Archaeologiai Értesítő. Új folyam V. kötet.
2. Az encsi éremlelet. U. ott V. kötet.
3. Őstörténelmi nyomok Abauj megyében. A felsőmagyarországi múzeum XI. évkönyvében.
4. Adalékok a Felső-gechei Gecheý-család történetéhez és nemzedékrendjéhez. Turul, IV. köt.
5. A monaji halomról. Arch. Ért. Új folyam, VII. köt.
6. Négy felsővidéki sírkő. (Csergheő Gézával együtt.) U. o. VII. köt.
7. Máriássy István síremléke. (Csergheő Gézával együtt.) U. o. VII. köt.
8. Sűrthei síremlék. (Csergheő Gézával együtt.) U. o. VII. köt.
9. Gagy László sírköve. Turul, V. köt.
10. Tornay János, Dobó István, Máriássy Krisztina sírkövei. Turul, V. köt.
11. Garay Radoslav sírköve (XIII. század.) Csergheő Gézával együtt. Arch. Ért. Új folyam, VII. köt.
12. A Perényiek középkori síremlékei. U. ott.
13. Sirokay László sírköve. U. o.
14. Zsegrai sírkő. Turul, VI. köt.
15. Lardus Tádé sírköve. U. o.

16. A Palóczyak sírköve. U. o.
17. Bebek György sírköve. U. o.
18. Bebek László sírköve. U. o.
19. A kassai dóm szentségházán lévő czímerrek. Turul, VII. köt.
20. Szapolyay István sírköve. Arch. Ért. Új folyam, X. köt.
21. Csetneky István sírköve. (Csergheő Gézával együtt.) U. ott.
22. Szapolyay Imre sírköve. U. ott.
23. Tarczay Tamás sírköve. Turul, VII. köt.
24. A Guthay-család czímere. U. ott.
25. Vajday György czímerlevele és a Hunt-Pázmány-nemzettség czímere. U. o.
26. Schwabowszky György sírköve. Turul, IX. köt.
27. Még egy heraldikai bizonyíték. U. o.
28. Magán czímeradomány. Turul, X. köt.
29. Kőszeghy László czímerlevele. Turul, X. köt.
30. Az olasz renaissance a magyar heraldikában. U. o.
31. Jobbágynemesítések. U. o.
32. Az Aba-nemzettség czímere. Turul, XI. köt.
33. A Kossuth-család 1479. évi czímere. Turul, XIII. köt.
34. Bor Mihály czímerlevele 1415. évből. U. o.
35. Vélemény Pápa város czímere felől. U. o.
36. Jobbágynemesítések. U. o.
37. Zsigmond király czímerlevelei. Turul, XIV. köt.
38. Zsigmond király német birodalmi czímerleveleiről. U. o.
39. Heraldikai czímszók. A—D betűk. A Pallas Nagy Lexikonában.
40. A lazonyi síremlékekről. Arch. Ért. Új folyam, XVII. köt.
41. A keczer-pekléni sírkőről. Arch. Ért. Új folyam, XVIII. köt.
42. Nemzetiségi czímerrek nyomai az ezredéves kiállításon. Turul, XV. köt.
43. A kar a magyar heraldikában. Turul, XVI. köt.
44. Gáti alias Tokaj. Turul, XVII. köt.
45. Az első magánczímeradományozások. Turul, XVIII. köt.
46. Kassa város legrégibb czímerlevele. Pannonia, 1900. április.
47. A Kissevich-Horváth-család története. Nagy Iván. II. évf.
48. Vay Ábrahám czímerlevele 1418-ból. Turul, XVIII. köt.
49. A Szentlélek-Giczey-család. Nagy Iván. III. évf.
50. A Dorozsma és a B cse-Gergely nemzettség czímere. Turul, XX. köt.
51. Kont Miklós nádor czímere. Turul, XXI. köt.
52. A Dessewffyek czímere. I—II. Turul, XXI. és XXII. köt.
53. A XVI. századi magyar heraldika. Turul, XXII. köt.
54. Mohácsi vész előtti czímerlevelek nyomai. Turul, XXIV. köt.
55. Várad, másképp Kalmár János czímere. U. o.
56. Végrendeletek 1509—1588. Történelmi Tár, 1900. évf.
57. Gecsey Dóra nászhozománya. U. o. 1900. évf.
58. Mondolay Pálné testamentuma (1579). U. o. 1901. évf.

59. Losonczy Gyürky István családi naplója. U. o. 1903. évf.
60. Magyar nemzetségi címerek. Századok, 1904. évf.
61. Magyar címeres emlékek. Könyvbírálat. U. o. 1905. évf.
62. Lendvai Miklós: Temes megye nemes családjai. III. köt. Könyvbírálat. U. o. 1906. évf.
63. Orosz Ernő: Heves vármegye nemes családjai. Könyvbírálat. U. o. 1907. évf.
64. A Forgách grófok címere. Turul, XXVIII. köt. és B. Szabó László: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách-család története. Esztergom, 1910. cz. műben.
65. A kassai két kongregációs könyv. Turul, XXVIII. köt.
66. Omode nádor fiai és Kassa városa. Turul, XXIX. köt.
67. Abauj-Torna vármegye a honfoglalás előtt. Tört. közlemények Abauj-Torna multjából. I. köt.
68. II. Rákóczi Ferencz istállója. U. o.
69. A Libayak. U. o.
70. A Baksayak. U. o. III. köt.
71. Apróbb genealogiai czikkek a Hellebront Kálmán szerkesztette Családtörténeti jegyzetek cz. folyóiratban.

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. Nagy Iván r. tagtól.....	—	K 20 f
VII. Ballagi Mór r. tagról. Imre Sándor r. tagtól.....	1	" — "
VIII. Lenhossek József r. tagról. Mihalkovics Géza r. tagtól.....	—	" 90 "
IX. Haán Lajos l. tagról. Zsilinszky Mihály l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Keleti Károly r. tagról. Jekelfalussy József l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.		
I. Szűcs István lev. tagról. Ballagi Géza l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Renan mint orientalista. Goldziher Ignác r. tagtól.....	2	" — "
III. Páncz József külső tagról. Kanitz Ágost l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" 50 "
VI. Sir Richard Owen k. tagról. Margó Tivadar t. tagtól.....	1	" — "
VII. Vajkay Károly l. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. Grünwald Béla l. tagról. Láng Lajos r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
X. Szabó Károly r. tagról. Szilágyi Sándor r. tagtól.....	—	" 30 "
XI. Markosovszky Lajos t. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Ruscher Vilmos k. tagról. Kautz Gyula r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.		
I. Cantu Caesar k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Dankó József lev. tagról. Pór Antal r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Nagy Imre r. tagról. Fejérfataky László r. tagtól.....	—	" 50 "
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. Klug Nándor r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Kronecker Lipót k. tagról. Rados Gusztáv l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Margó Tivadar r. tagról. Entz Géza r. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Gneist Rudolf k. tagról. Concha Győző l. tagtól.....	—	" 80 "
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. Thanhoffer L. r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Xántus János l. tagról. Mocsáry Sándor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Finály Henrik l. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	1	" 20 "
XII. Török József és Antal Géza tagokról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.		
I. Spencer Wells k. tagról. Duka Tivadar l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Szathmáry György l. tagról. Zsilinszky Mihály r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Gladstone W. E. k. tagról. György Endre l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Abel Jenő l. tagról. Hegedűs István l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Horvát Boldizsár t. tagról. Tóth Lőrincz r. tagtól.....	1	" — "
VI. Nagy Iván r. tagról. Márki Sándor l. tagtól.....	—	" 40 "
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. Thanhoffer Lajos r. tagtól.....	—	" 50 "
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	1	" — "
IX. Capasso Bertalan k. tagról. Ováry Lipót l. tagtól.....	—	" 30 "
X. Jurányi Lajos r. tagról. Mágócsy-Dietz Sándor l. tagtól.....	1	" — "
XI. Bunsen Róbert k. tagról. Than Károly r. tagtól.....	1	" — "
XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. Br. Radvánszky Béla t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.		
I. Domanovszky Endre l. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Hauer Ferencz k. tagról. Böckh János l. tagtól.....	1	" 20 "
III. Télfy Iván l. tagról. Pecz Vilmos l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. Fraknói Vilmos r. tagtól.....	2	" — "
V. Laufenauer Károly l. tagról. Kéty Károly l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Arneht Alfréd k. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 30 "
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. Fehér Ipoly t. tagtól.....	—	" 40 "
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 40 "
IX. Fodor József r. tagról. Högyes Endre r. tagtól.....	—	" 40 "
X. Horvát Árpád l. tagról. Károlyi Árpád r. tagtól.....	—	" 40 "
XI. Halász Ignác l. tagról. Szilasi Móricz l. tagtól.....	—	" 40 "
XII. Tóth Lőrincz r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	1	" — "
XII. kötet.		
I. Taine Hippolyt k. tagról. Alexander Bernát l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Heller Ágost r. tagról. Fröhlich Izidor r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Plósz Pál l. tagról. Lengyel Béla r. tagtól.....	—	" 30 "
V. B. Balassy Ferencz l. tagról. Szentkláray Jenő l. tagtól.....	—	" 80 "
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. Kövesligethy Radó l. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Krone Ferencz k. tagról. Wertheimer Ede l. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. Wosinszky Mór l. tagtól.....	—	" 30 "
IX. Torma Károly r. tagról. Teglás Gábor l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Czobor Béla r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Ráth Zoltán l. tagról. Vargha Gyula l. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Szigeti József l. tagról. Berczik Árpád l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.		
I. Mátyás Flórián r. tagról. Békefi Remig l. tagtól.....	—	" 40 "
II. Pulszky Ágost l. tagról. Concha Győző r. tagtól.....	—	" 80 "
III. Staub Móricz l. tagról. Mágócsy-Dietz S. l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. Goldziher I. r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. Zsilinszky M. r. tagtól.....	—	" 60 "
VI. Fayer László lev. tagról. Balogh Jenő lev. tagtól.....	1	" — "
VII. Hoffmann Pál r. tagról. Vécsey Tamás r. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Wosinsky Mór l. tagról. Ortvay Tivadar r. tagtól.....	1	" — "
IX. Reclus Elisée k. tagról. Lóczy Lajos r. tagtól.....	—	" 80 "

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 18. SZÁM.

TOMPA MIHÁLY
EMLÉKEZETE

SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK FORDULÓJÁN

VÁCZY JÁNOS

LEV. TAGTÓL

FELOLVASTATOTT 1917 OKTÓBER 29.

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1918

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAIRÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	" 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	" 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	" 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	" 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	" 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	" 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	" 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	" 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> . tagtól	" 20 "
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	" 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	" 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	" 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	" 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	" 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	" 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	" 20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	" 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	" 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	" 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	" 20 "
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	" 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	" 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	" 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kauts Gyula</i> r. tagtól	" 20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	" 40 "
IV. kötet.	I. Szoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	" 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	" 40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	" 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	" 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	" 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	" 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	" 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	" 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldsiher Ignác</i> l. tagtól	" 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	" 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Agost</i> lev. tagtól	" 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	" 40 "
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	" 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	" 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	" 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	" 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	" 60 "
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	" 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	" 30 "
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	" 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	" 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	" 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	" 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlakovics Sándor</i> l. tagtól	" 60 "
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	" 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	" 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	" 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	" 60 "
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	" 80 "

Tompa Mihály

TOMPA MIHÁLY EMLÉKEZETE

SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN.

VÁCZY JÁNOS 1. tagtól.

(Felolvasta Tolnai Vilmos 1. tag a M. Tud. Akadémia 1917 október hó
29-én tartott Tompa-ülésén.)

Irodalmunk egén néhánykor az álló csillagok mellett az elsőrendű bolygók is jótékony világot és meleget árasztanak nemzeti eszméink televény földjére s elősegítik mindazok magvainak megfogamzását és sudárba szökkenését, a melyek a magyarság létét biztosították a múltban s biztosítják a jövőben. A fejlődés ez alkotó tényezőinek számbavétele és becsben tartása mindig kötelessége a nemzetnek, kétszeresen az napjainkban, midőn a rettenetes világháború pusztításai annyi életet kioltottak s annyi életörömet feldúltak és jövődönk körvonalait is csak alig derengő sötétbe borították, még több okot adva ahhoz a vigasztaláshoz folyamodnunk, a melylyel Toldy Ferencz óhajtott enyhületet szerezni a múlt század ötvenes éveinek kétségbeejtő hangulatában, hogy »minden egyéb felsőbbség ingatag, csak a szellemi biztos és maradandó.« A jelen aggodalmi közt most is múltunk nagy emlékeihez menekülünk, a mely emlékek közé az 1817. év Arany János nagy neve mellé odaírta a Tompa Mihályét is, nem oly ragyogó fénynyel, mint amazt, de mégis olyannal, a melynek sugarai hazánk sorsára, szenvedéseire jobban rávilágítanak, mint akkor a legtöbb magyar íróé.

Ez előtt egy hónappal múlt száz éve, hogy Rimaszombat egyik szegényes házikójának mestergerendás kis szobájában,

mely egyaránt szolgált lakásul és foldozó vargaműhelyül, pillantotta meg a napot először Tompa Mihály, s a jövő évi július 30-án lesz félszázada, hogy az élők sorából elköltözött. Az életének e két határmesgyéje közé eső ötven év látta a magyart rohamos haladásban, bátor lendületben, merész előretörésben és közel a halálhoz majdnem végleges bukásban. És látta e bukásból kiemelkedni s erejét lassankint összegyűjtve helyét mint független nemzet újra elfoglalni. E korszak másfél éve, a mely »századoknak szolgált mesgyeül«, Tompa pályáját is kétfelé osztja; de mind a két fele szorosan össze van növe a maga korával. Költészete mind eszméire és tárgyaira, mind alkotása módjára részint abban az időszakban gyökerezik, a melyben ő a közönség elé lépett, részint a melyben a nemzet rendkívüli válságai költői erejét teljes művészetében kifejtették. Amott költészetünk hatalmas fordulatához járul szembetünökép, nyomon kísérve, részben előkészítve nagy kortársainak, Petőfinek és Arany Jánosnak művészi diadalát; emitt nemzetünk politikai elnyomottságát panaszolva, elszánt magatartásának s erősbülő életvágynak ad az egész magyarságot átható kifejezést.

Költészetünknek a görög s latin classikus irodalom hagyományaiból táplálkozó eszményi szelleme, a mely Bacsányi, Dayka és Kazinczy, majd Kisfaludy Sándor, Berzsenyi s az ifjú Kölcey költői műveiben próbál a nemzethez szólni, már a férfikorába lépő Kisfaludy Sándornál és Kölceynél a romantikus áramlat fuvalmait is éreztetve, a harminczas évekig megtartja uralmát, sőt Garayval még a negyvenes évekre is áttérjed. S ámbár az eszményi és romantikus áramlat e sajátos vegyületéből Kisfaludy Károly és Vörösmarty költészete határozottan emezt viszi győzelemre: az ifjabb költői nemzedék, Vachott Sándor, Sárosy Gyula, Kerényi Frigyes és b. Eötvös József a görög-német eszményi költészet emelőin növekedve részben amannak a hagyományait is megőrzi. E hagyományok a romantikus áramlat hullámverései közt meggyöngyölve épen kiveszőfélen vannak, midőn Tompa *Vízdala*, *Kandaló dala* és *Mohos váromladékon* című románcza a *Társalkodó* és *Athenaeum* hasábjain megjelenik. A rég classikus eszményi irány Vörösmarty, Czuczor és Garay köl-

tészetében némileg átalakulva s a népiessel is összekapcsolódva táplálja az ifjú Tompa tehetségét. Tanulmányaival mélyen beléjük merül és annyira hatásuk alá jut, hogy attól sohasem tud teljesen megszabadulni. Úgy szólva, egész költészetén végighúzódik e hatás, de műveinek több mint fele határozottan ennek a bélyegét viseli. A hogy ő az embert és természetet szemléli, az erény és bűn örökös küzdelmén évvődik s a természet élettelen tárgyaiban is ezt a küzdelmet látja kifejezve: mindenütt ráismerünk eszményi felfogására, mely képezetén 1844-ig szinte korlátlanul uralkodik. A mit addig a népies költészetből ismer: előtte csekély értékű. A régiek közül Csokonai, Kisfaludy Károly, az újabbak közül pedig Kriza és Czuczor dalai s epikai művei foglalkoztatják, de egyik sem ragadja meg különösebben. Kölcsey és b. Eötvös költeményeiért rajong s amannak *Endymion* című halvány színű, epedő hangú elbeszélését magasztalja. Nyíltan megmondja, hogy sokkal jobban szeretne az *Endymion* vagy Eötvös költeményeinek a szerzője lenni, mint a Csokonai *Csikóbőrös kulacsáé*, világosan rámutatván azon eszményi felfogásra mely a valóságtól, legtöbbször a valószerűtől is óvakodva, csak az ég felé tör s a »magasan komoly elemet« tartja lantjára méltónak. »Szép lehet ugyan — írja 1843 január 24. Szemere Miklósnak ¹⁾ — a föld kebelébe vagy a tenger mélyére leszállni, hol az arany és gyöngy terem; de tán nem kevésbbé szép egy magas hegy tetejéről vagy éppen a léghajóból széttekinteni.« Lám a görög hitregék is az Olympra helyezik a múzsákat s a természet legdicsőbb tüneményeit mind a magasban szemléljük. »Egy fenséges légi utazásra — folytatja — örömmel eltökélném magam, ha tudnám is, hogy Ikarus sorsára jutok: az az feláldoznám ugyan azon hárttyácskáját szívesen, melynek átrepedése észvesztést eszközöl, csak néhány évig teremthetnék magas, magas műveket; de *magasat*, mondom, a minőt a világköltészet nem mutathat.«

Azonban a húszéves költő e rajongása nem sokára csillapul. Kitetszik, hogy a régi költői szellem a nemzetnek csak

¹⁾ Szemere Miklós irodalmi hagyományairól, Perényi József. Nagykanizsa, 1902; 9. l.

felső tízezerét tudja kielégíteni; a közönség nagy része folyvást idegennek tekinti, mint a régi classikus költészetet s azon irány felé fordul, a melyet legközelebb érez magához, a melyben saját képmását kezdi észrevenni s a melyben a maga külső és belső világát látja megelevenedni. Tompa születésénél, nevelkedésénél s a nép mindennapi életéből szerzett hatásainál fogva jókor figyelmezni kezd kora lüktető érveréseire; bele csendülnek agyába a demokratia előretörő eszméi, s hovatovább nemcsak a magasban, hanem a földön is, nemcsak az eszményi világban, hanem a valóságban is meglátja a művészt. És midőn négy-öt évi kísérletezés után önmagára ismerve a régi elkopott irány korlátai közül kilép: mind többször és tartósabban, mind nagyobb kedvvel és biztatóbb sikerrel fordul azon új irány felé, a melynek egyik legnagyobb képviselője, Petőfi, épen akkor szándékozik hozzá és Kerényi Frigyeshez indulni Eperjesre; másik legnagyobb és általán leg tudatosabb képviselője, Arany János pedig a vármegyei választások visszaélésein gúnyolódik és a Toldi-monda szálait szövögeti. Nem idegen Tompa előtt ez új irány Petőfi nagy sikerét megelőzőleg sem, de mégis csak azután fordul határozottabban feléje és pedig előbb epikai s csak azután lyrai műveiben.

Mintha egyre fülébe hangzanék, a mi gyermekkorában mint a nép képzeletének sejtelmes nyilvánulása meg-megragadja fogékony lelkét: földidézi a maga képzeletével e sejtelmes történeteket s újjávarázsolja a régi költői irányból ellesett előadás-módon a *népregékben* és *népmondákban*, a melyekkel — mint Erdélyi János mondja — » újpálya rögeit törte s megküzdött az első nehézségekkel.«¹⁾ Ez az egyik fő oka a regék népszerűségének és hatásának. Tompa első kötete három hét alatt új kiadást ér, mi akkor páratlan siker. A hír szárnyára kapja nevét, s együtt emlegetik a Petőfiével és a következő évben Arany Jánoséval.

E regék a természet titokzatos működését példázzák és magyarázzák, arra a kérdésre akarva feleletet adni: miféle csodálatos erő tette azokat az élet és halál, az erény és bűn

¹⁾ *Pályák és Pálmák.* Budapest, 1886; 315. l.

örökös küzdelmeinek képviselőivé: Hogyan alakulhatott például a hű szerető könnyéből egy kis tavaeska (*Márta könnyje*); hogyan változhatott a harczba indult tíz testvér tündérkedvese *tíz forrássá*; miért hallják maig is a gazdag ember maradékai, mikor osztályra készülnek, a lábba sülyedt tulkok bömbölését (*Bölömbika*), stb. Később is duskálkodik képzelete a természet tüneményeinek játékában s a mint Ovidius nemzete hitregéit a természet megszemélyesített erőivel fejezi ki: Tompa azokat a regéket próbálja mintegy új életre keltetni, a melyek a természeti jelenségekről támadhattak az ősemlerben, de immár örökre elvesztek. Például: hogy vezeti a *vitórlás csiga* az őt embert a hajókészítésre; mi hozza létre a *visszhangot*, a Kárpátokban álomba ringató *szellőt*; mikép alakul a *tengerszem* a tengerek királyának a föld leányáért vívott harczából; hogyan születik újjá a *phoenix*; mikép bolyganak folyvást a kincsek szellemének szolgái, a *lidérczek*; micsoda őserő nyilatkozik a *tűz szellemében*; mi indítja vándorlásra az ide-oda mozgó lápot, (*Vándorláp*) s mikép változik a szüzi erény megrontására törő vén boszorkány *ördög-szekérré*. Máskor a virágok különböző színpompájából mint jellemző tulajdonságból szövi leleményeit (a *virágregékben*). Tompa a népregék és mondák közé már első kötetében vegyít oly elbeszéléseket is, a melyeket valódi népmondákból s népmesékből alakít át, mint a *Csörszárka*, a *király kútja*, a *karcsai templom*, a *bojtár*, *ünneprontók*, a *pártatolvaj*, a *fogoly*, a *Rétel patakja*, stb. és *Az árvaleányhaj* meg *A jávorfáról* címűekben. A saját leleményeibe néha, bár elvétve, német költők indítékait is átveszi; így a Gessner *Első hajósából* a szerelmi egyesülés indítékát utánozza *A vitórlás csigában*, Rückert *Rege a kis fáról* című meséjéből pedig az átváltozás indítékait ¹⁾ részben átalakítva s művészből emelve *Az ibolya álmaiban*.

E regékbe és mondákba majd soha sem vegyül vallásos érzés, (még a *Sz. Lászlóról* címűekben is kevés), mint Garaynál mindig s később Arany Jánosnál is gyakran. Tompa a műve-

¹⁾ Eredeti címe: *Vom Bäumlein, das andere Blätter hat gewollt*. Magyarra Kriza J. ford. *Irodalomtörténet* 1917. évf. 319. l.

lődés kezdetleges fokán álló ember egyszerű és általános ösztöneit s érzéseit, a melyeket még nem módosított a vallás sem, fejezi ki bennük a régi költői irány hangján s feldolgozásmódján. S bár e művek nagyobb része mint műalkotás nem egy fogyatkozásban szenved: tárgyaiknál, a bennük nyilatkozó néprajzi megfigyeléseknél s a népieshez közeledő nyelvüknél fogva nagyban hozzájárulnak a magyar költészet újjáalakulásának diadalához; kevés kivétellel az a szellem sugalja őket, a mely legnagyobb lyrai és legnagyobb epikai költőnk művészetében éri el tetőfokát. Később írt regéinek pedig az adja meg irodalomtörténeti fontosságát, hogy Tompa mintegy visszahatást gerjeszt velük a népiesnek azon túlzásai ellen, a melyeket az ötvenes évek Petőfi-utánzóinál tapasztalt, kik a tiszta népiest szűkkörű vidékiességbe süllyesztették, máskor meg éretlen bohóssággá alacsonyították.

A népies költészet feladatáról s várható hatásairól való elmélkedéseiben egyaránt közel áll Petőfihez és Aranyhoz. Petőfi a költészet népi irányának győzelmétől a népjogok teljességének kivívását reméli s — mint Aranyhoz intézett első levelében írja — ezt tekinti a század feladatának és minden nemes kebel főczéljának. Tehát politikai szempont vezérli tollát. Aranyt nem ez, hanem tisztán aesthetikai felfogás irányozza pályája elején. Ő a szépet elsősorban a népköltészetben látja, melylyel a műköltészetet meg lehet ifjítani, nemesíteni. Szerinte az egyszerűséget a költői fenséggel párosítani feladata a népi költeménynek. »Azt akarom mondani, — írja Szilágyi Istvánhoz 1847 nagypéntekén intézett sokszor idézett levelében — hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt s legyen egyszörűvé velök, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő«. Tompa elsősorban, mint Petőfi, a népre iparkodik hatni, abból az alapjában téves felfogásból indulva ki, hogy a népnek nincs irodalma, ha csak — úgy mond — a ponyva termékeit nem akarjuk annak nevezni. Szerinte hát a műköltőnek kell népies modorban a nép szellemi táplálékáról gondoskodnia, hogy segítse »megmenteni azon nyelvkincseket, melyeket . . . csak a nép nyelve tartott meg.« Ennélfogva a népies költő úgy jár el célravezetőleg, ha a néptől hallott mesét vagy mondát

tisztán népiesen dolgozza fel. Ha így nem kap is a nép újat: »más köntösben újonnan venné és meglenne mégis a hatás.« Még fontosabb hatása lenne a népies költészetnek, — s itt ismét Petőfihez közeledik — hogy a kik szorosabban nem érintkezhetnek a néppel: »szájízt kapnának költészetéhez, megösmernék sajátos gondolkozásmódját, lelkét, örömeit, bánatát, szokásait stb. s lenne száz meg száz, ki rokonszenvet érezne iránta s megszeretné.« A népi költészet kettős céljában, hogy emeljük a népet fölfelé s édesgessük a nagyobbakat hozzá lefelé, szintén a demokratia alapgondolata rejtőzik.¹⁾

Ily felfogással írja költői elbeszéléseit, a melyeket ő maga *románczok, balladák és beszélek* neve alá foglal. Ezek már nemcsak tárgyaikkal, hanem kidolgozásukkal is egyaránt szolgálják az új irányt. Közülök a leghosszabb s megjelenése körülményeinél fogva is emlékezetes a *Szuhay Mátyás*, a mely együtt pályáz a *Toldival* a Kisfaludy-társaságnál s a *Toldi* mellett dícséretet nyer. Már Gyulai kiemeli²⁾ ügyes cselekményét, jól ecsetelt történeti háttérét s biztos jellemrajzát, a melyekhez hasonlót valamennyi hosszabb elbeszélésében hiába keresünk. De kisebb epikai műveiben annál nagyobb haladást látunk mind a szerkezet szabatosságára s a részek arányosságára, mind általán azon törekvésére nézve, hogy valódi műegészet alkosson. Ezekben Arany a maga kitűnő műérzékével legott fölismeri, mily nagyot haladt barátja jellemzésben és szerkezetben egyaránt, s nem mulasztja el kiemelni azt a tárgyiasságot, mely nem pazar képekben nyilatkozik, mint régebbi elbeszéléseiben, hanem abban a művészi kiszámításban, hogy oda teszi az erőt, a hová kell s nem a részeket, hanem az egészet ajándékozza meg főfigyelemmel.³⁾ E kisebb elbeszélései, balladás menetű költeményei közt szép számmal találunk olyanokat, a melyekben Tompa valódi költői helyzetet, élénk drámai összeütközést s igazi egyéneket rajzol.

¹⁾ *Arany J. Hátrahagyott Iratai s Levelezése*. III. köt. Budapest, 1888; 38., 51—52., 213—215. l.

²⁾ *Budapesti Hírlap* 1855. évf. 703. s köv. sz. s külön *Kritikai dolgozatok*. I. köt. Budapest, 1908; 152. l.

³⁾ *Id.* m. 353—354. l.

Különösen pedig a korábbi epikai műveiben elnyújtott, érdektelen mesét tömör s kerek szerkezettel cseréli föl, a meseszövében a költői érdeket lépésről-lépésre fokozza s a csattanós végű kifejtet művészi érzékkel készíti elő. A *Huszárkaland*, *Muszka tréfa*, *András polgár*, *Jóczik Jónás* és a *Három a daru* egyszerű, de bevégzett meséje, vidám, néhol szeszélyes hangja, festői képei egyaránt sikerültek. Az utolsót kivéve még sikerültebb az *Arszlán pasa*, *Árokháti Lőrincz* és a *Pozsonyi harcjáték*.

Legkitünőbb epikai műveinek tárgyát a történelemből meríti. Az ősidóktól és Etele király korától fogva egészen az 1848—9-iki szabadságharczig majd minden korszakban meglátja a neki való epikai anyagot, melyet elbeszélő műzsája művészileg alakít. Közülök csak az *Etele hun királyról*, *Kálmán és Predzlava*, *András herczeg sólyma*, *Mátyás királyról*, *Kun Kocsárd*, *Két Ártándi* s *Az özvegy és fiai* című balladaszerű költeményeit emeljük ki, a melyeket a Vörösmarty, Petőfi és Arany nyomán kifejlett elbeszélő költészetünk legmaradandóbb termékei közé kell soroznunk. Ezekben az epikus Tompa legközelebb áll nagy kortársához, Aranyhoz; ezekben a népies irány költői szelleme félre nem ismerhető művészi előadásban jelenik meg. Alkotásuk és megjelenésük kora költészetünknek eddig legvirágzóbb korszaka. E kor költői dicsősége elsősorban ugyan említett nagyjainkat illeti, de belőle Tompára mint epikusra is nem egy fénysugár verődik.

Még több a lyrikusra. Mert ámbár Tompát pályája első felében inkább mint epikus költőt szerette meg a közönség: benne a lantos költő kor- és irodalomtörténeti, valamint aesthetikai szempontból egyaránt felülmúlja az epikust. A korszak, mely az ő legértékesebb lyrai műveiben szól hozzánk s Világostól a kiegyező országgyűlésig tart, a nemzet fölcsigázott reményei s vágyai rombadóltének és lassankénti fölbredésének, a nemzeti jogok visszavívásának, a király és nemzet kibékülésének örökre nevezetes korszaka.

A katasztrófa után a sötét gyászba borult Magyarországon minden veszni látszik, a miért félszázad óta küzdöttünk. A kik neki lendült merész harcainkat vezették: külföldön bujdos-

nak, bitófán függnék vagy súlyos bilincset zörgetnek. Irodalmunk elhallgat; íróink közül többen idegen fedél alatt húzódnak meg, a titkos feladóktól rettegve. De mégis az irodalomnak kell a síri csendet megtörnie. Ismét reáharul a nehéz kötelesség, hogy kiragadja nemzetünket a tetszhalálból s élesztgetve nemzetiségünk lassan pislogó mécsesét, előkészítse jövőnket. Költőink ocsúdnak föl először a mély zsibbadtságból, s bár félénken nyúlnak a lanthoz, titkos jelekkel mutatnak igazi céljuk felé s rejtett szavakkal hívják egymást munkára: nyomukban az élet csírái kezdenek hajtani. A nemzet föl-eszmél s a szabadságharcz dicső emlékein révedezve mintha kevésbé érezné a békók szorítását.

Tompa a legelső közt szól író társaihoz és általuk a nemzethez. Az anyamadár képében buzdítja fiókáit: legyen a dal fájdalmas, merengő, csak énekeljenek. Íróink megértik a célzást s visszhangot adnak reá versben és prózában. Gyulai mind a kétfélekép felel, s ifjú heve mint költő szárnyaló lelkesülésbe, mint prózaíróé metsző gúnyba csap.

Ejts könnyet, ó nép! hogyha tudsz,
Ha tudhat még a fájdalom,
S míg lelked a multakba hal:
Zendüljön meg a régi dal,
Mint visszhang ajkadon.

Egyik bírálatában meg így ír:¹⁾ »Csak vesztegeljünk tétlenül, hallgassunk mélyen és sóhajtsunk szomorúan: hal-doklunk! majd lesznek mások helyettünk s fel is fognak sóhajtani, csakhogy gúnyosan s egy szóval többet: már meghaltatok...« s emlékezetbe idézi irodalmunknak a század elején élt halhatatlan bajnokait, a kik »közönség nélkül terem-tének irodalmat, irodalommal közönséget, s közönség által nemzeti érzést«. Toldy Ferencz a Szabó Károly fordította *Euripidesz válogatott színművei* című kötet előszavában szintén azokra az írókra hivatkozik, a kiknek a XVI. és XVIII. században kellett irodalmunkat megmenteniök. »Újra itt az idő, — úgy mond — a melyben nemzetiségünk aggodalmasan

¹⁾ *Pesti Röpvek.* 1850; 90—91. l.

keresi a megmentőt, kit ha valahol, az irodalomban lelend föl kétségtelenül«.

Azonban a rémuralom bosszúja visszafojtja a felvillanó reményt, s a csapás első rohamából felocsúdó költők voltaképp csak ekkor látják a romokat, a melyeken a dicső mult árnya sötétlik, az elhagyott sírokat, a melyek vitéz honvédeink hamvai felett domborulnak, s az eltiprott nemzeti szabadságot, a mely után titkon sóhajtanak, de a melynek visszavívásán kétségbeesnek. Csak ekkor hallják suttogni az alacsony vádaskodókat. S a keblekben viharzó fájdalom ismét Tompából tör ki legégetőbb keserőséggel, mikor a nagy vihar utáni csöndesebb napokban az ózdi csűrön legelőbb látott golyát dél szigetére, másik hazájába küldi vissza, mert itt az élet fagyva van s megdermedett. És önkéntelenül az a rettentő hasonlat fakad ajkán, hogy mennyivel boldogabb e madár, mint mi; neki két hazája van, s nekünk csak egy — *volt*, s az is elveszett. Azután e gondolaton tépelődve, a maga egész borzalmával kirajzolódik képzeletében a nemzet halála, s a golyának adott izetben riad fel kétségbeesésének jajkiáltása:

— — pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk . . . !

A fájdalom heve a piritó szégyen s kínzó önvád szózatába vész, de egyre sajog, míg a költő maga is visszariadva a nemzeti elaljasodás rikító képétől, el akarja ezt takarni, hogy a ki távol sír a nemzeten, meg ne utálja végkép. A hazafi kétségbeesésének ugyane jajszava hangzik felénk a *Pusztánban*, a melynél égetőbb fájdalom szilajabb haragban Petőfi halála óta nem szólt a nemzethez. Nem csoda, hogy sokáig a Petőfiének tartották. Nemcsak hogy a »koldus sepredek« lassankint egészen hatalmat vesz a nemzeten, megosztva velünk a drága véren szerzett földet; hanem még gúnyt is üznek belőlünk, mesterkélt kínokkal gyötrenek, hogy mint a vak Sámson hosszasan szenvedjünk. A visszafojtott elkeseredés zokogó hangjai kegyetlen panaszba hálnak el:

Oh mindez úgy fáj a magyarnak . . . !
 S ha ajka ne talán
 Egy-két nótával enyhíti kínját,
 Megütökznék dalán . . .
 A sebzett vad a rengetegben
 Kínjának hangot ad:
 S magát az elnyomott magyarnak
 Kisírni sem szabad!

Tompa e két remekének rendkívüli hatása volt, jóllehet a másodikat egy ideig csak kéziratban olvashatták. Még a bujdosók is együtt sírtak, zokogtak a költővel, a ki ez idétt folytonos felindulások között szemléli a közállapotok romlását s napról-napra jobban meggyőződik, hogy a rémuralom eszközeinek szigorúsága miatt többé nem tárhatja a nemzet elé a »korszerű eszméket«. Azonban az elfojtott fájdalom sokkal mélyebben viharzik a honfi szívekben, semhogy kifejezést ne keressen. Ki tudna másképp gondolatot váltani, érzést kelteni, mint a közel mult emlékeinek, a kétségbeejtő jelen siralmának s a reménytelen jövő panaszának elmondásával? S másfelől a nagyon megfogyatkozott, mert megfélemlített közönség nem kívánja-e, hogy írói csak a letűnt nagy korszak emlékeivel vigasztalják s a fátyol alá takart bánatos jelen képével enyhítsék? És íróink hogy a nemzet fogékonyságát föltámaszthassák, a nemzetiség tüzeit szíthassák, kényszerülve érzik magukat, hogy a tiltott érzelmeket zokogják s a tiltott gondolatokat hirdessék, ha egyáltalán a nemzethez akarnak szólni. Nemcsak költőink érzik e kényszert, a lábbadozó hírlapirodalom is csak titkosan czélozhat a kor eszméire.

A *Hölgyfutár* szerkesztője, Nagy Ignác és az egymásután betiltott szépirodalmi vállalatok leleményes szerkesztője, az ifjú Szilágyi Sándor, egyaránt jól ért hozzá: mikép tartsa ébren a közönség figyelmét a politikai eszmék iránt. A mit írnak s a mit elhallgatnak, egyaránt eszméltető a közönségre. Mikor Szilágyi Sándor egy hölgyhöz intézett *pesti leveleiben* a fővárosról semmi más ujságot nem tud közölni, mint a kínai császár és a török szultán udvarának tréfás eseményeit, meg az itteni német színház előadásait,¹⁾ szóval egy betűt

¹⁾ *Hölgyfutár* 1849. évf. 3. sz.

sem, a mely a magyar társadalom életjele volna, nem kerül nagy megerőltetésébe a közönségnek kitalálni: mi köti meg az író tollát. Különösen Nagy Ignác tud minden újdonságból olyan szomorú elmésséget csinálni, a mely igen sokszor kétségbeesett kaczajra fakasztja az olvasót; s nem egy keserű újságot is ily módon ad tudtára az olvasóknak. Ha például a titkos feladók iránt akar gyűlöletet gerjesztetni, a következő újdonságot írja a *Hírharang* című rovatában: »Mondják, hogy mindenütt beszédtek a puskákat, s Budapesten mégis elég nyulat láthatni, sőt a szücsök állítása szerint a rókabőr ára sem emelkedik, meg farkasbőrt is eleget kaphatni. *Lehet, hogy a farkasok önként báránybőrbe bújtak, hogy saját bundájukat eladhassák*«. Pár nap múlva ismét: »Ebadót kellene behozni, mert ugyan *mire való az a sok csaholó és mindenfelé szaglászó kutya?*« Ugyanez újdonság más szavakkal később: »A lőpor most igen drága, és a vadhús mégis igen olcsó, minek az az oka, hogy *igen sok a kopók, vizslák és egyéb kutyák száma*«. Ha p. o. bálról kell tudósítani a közönséget, el nem mulasztja az álarczosokra czélozni.¹⁾ Mikor meg arra kívánja figyelmeztetni olvasóit, hogy vigyázva vigyázzon minden kimondott szóra s még az igazságot is fojtsa magába, ha nyugton akar maradni, ilyen újdonságot közöl a *Hírharangban*: »A vendéglősök elhatározták, hogy a jövő farsangban nem szolgálnak forró fánkkal, mert nyilvános helyen *most könnyen megégetheti a száját az ember*«. Pár nap múlva ezt olvassuk: »Budán a várban most a szállások ára nagyon leszállt. Alkalmasint megijedtek a háziurak, látva, *hogy sok ember most ingyen is kaphat szállást*«. 1850 novemberében az irodalmi állapotunkra jellemző következő hírt olvassuk: »A lúdtollak igen jól kelnek, mert az írók meggyőződtek, hogy *hegyes, kemény aczél tollakkal igen ártalmas írni, mert megnehezül tőlük a kéz*«. ²⁾

Azonban néha sikerül a nemzettel egy-egy csiklandósabb hírt is közölni, a melyet más alkalommal irgalom nélkül töröl a censor. Például Szilágyi Sándor a *Hölgyfutárban*

¹⁾ *Hölgyfutár* 1849. évf. 7., 10., 22., 25., 30. sz.

²⁾ U. o. 18., 21. sz., 1850. évf. 106. (nov. 6.) sz.

mindjárt megindulása után panaszkodik, hogy az írók nagyon megfogytak: egy részök hazátlan vándor s idegen földön él; más részök bujdosik és így nem írhat. Ha íróink kegyelmet kapnak, ezt a körülményt siet azonnal hírül adni a közönségnek. Általában a *Hölgyfutár*, ha módját ejtheti, a nemzet szellemi életének bármily csekély jeleit örömezt közli olvasóival. P. o. ilyen a Horváth Mihályról szóló hír, mely szerint ő Brüsszelben folytatja történetírói működését; igen sok viszontagság után jutott oda, egész éjjeleket töltött a fák alatt; s hozzá teszi: »Egyébiránt *vannak esetek, melyekben jobb a fa alatt, mint rajta!*« Midőn Wesselényi Miklós bárónak Gräfenbergből ideérkezését ujságolja, megjegyzi, hogy sokan utóbbi ittlétekor sajnálkoztak szemének éjszakáján, de most e csapást nem tartják oly nagy szerencsétlenségnek. Pár nappal később Wesselényi hirtelen halála után, ennek okát abban látja, hogy »*hazájának gyászát nem tudta sokáig túlélni.*« Még meglepőbb, hogy a következő hír is megjelenhetett: »Gr. Széchenyi István állapota annyira javult, hogy Bécsből Czenkre vihették családjá körébe,« a mi különben nem volt igaz. »A milly nagy e feletti örömünk, — folytatja a lap — *olly nagy egyszersmind fájdalomunk, hogy életébe kerül, ha hazánkon tiszta eszmélettel végigtekinthet!*«¹⁾

1850. közepéig az irodalom és nemzeti érzés ápolására majdnem nyíltan buzdítanak lapjaink. Toldy Ferencz a már említett *Eurípides-fordítás* előszavában lelkes hévvel szólítja munkára íróinkat, hogy fogjanak »új elszánással a nemzeti irodalom műveléséhez, terjeszszék önzetlen munkássággal s áldozattal is!« 1850 tavaszán Horváth Mihály, sőt Petőfi munkáit is több ízben hirdetik lapjaink, holott Jósikának nem volt megengedve, hogy a maga nevét használja magyar művein. Ugyanez év júliusában azt a hírt közli a *Hölgyfutár*, hogy a pesti egyetem polgárai közül többen irodalmi dolgozataikat olvassák fel s előre figyelmezteti a közönséget, hogy ez ünnepélyeken mennél nagyobb számmal vegyenek részt, kifejezván meggyőződését, hogy a magyar nők »megragadják az alkalmat ragaszkodásuk kitüntetésére nemzetiségünk iránt.«

¹⁾ U. o. 1849. évf. 10., 12. sz. 1850. évf. 89., 93., 96. sz.

A megtartott előadásról nagyon röviden tudósít ugyan, de e tudósítás vége annál fontosabb. Azt olvassuk ugyanis, hogy az előadás után Fejér György, a majdnem 90 éves tudós, felszólalt és tüzes beszéddel buzdította az ifjúságot s a közönséget nyelvünk és nemzetiségünk ápolására, s hogy szavai mélyen meghatották a hallgatókat. Novemberben azt ujságolja e lap, hogy Tompától egy kötet gyönyörű regegyűjtemény vár kiadóra s fájjalja, hogy nem a kiadók várják nehezen az ily jeles műveket. Aztán arról szól, hogy Vörösmarty minden munkáit tetemesen leszállított áron (10 frt helyett 6 frt) hirdetik a könyvtárak s ezzel a megjegyzéssel kíséri: »Néhány millió magyar ember jajgat és ég felé emeli szemeit, mondván, hogy nyelve és nemzetisége veszélyben van, és a kiadó Vörösmarty munkáinak néhány száz példányát féláron kénytelen hirdetni!!« Midőn 1851 januárjában azt a hírt közli, hogy a *Magyar Hírlap* harmadfélezer példányban jelenik meg, sajnálattal teszi hozzá, hogy »a magyar ember épen azt nem pártolja, mit leginkább félt, t. i. nyelvét és nemzetiségét.« Toldy Ferencz ugyanez év tavaszán buzgó esdekléssel kéri az *Új Magyar Múzeum* VI. füzetében az olvasókat: pártolják a *Nemzeti Könyvtárt*, hisz »a magyarnak most már csak multja van.«¹⁾

Később is akárhányszor megkísérlik lapjaink, hogy lelket öntsenek a közönségbe s az irodalom szeretetére ösztökeljék hol kérve és rimánkodva, hol a gúny fegyvereit forgatva. A *Pesti Napló* többször fejtegeti irodalmunk és nemzeti életünk kapcsolatát s csüggedtségünk orvosságait, a melyekkel nem szabad politikai életünk változásaig várni. »Nem dőreség-e várni, — kérdi — dum defluat amnis? Sor-sunk felett azért ne csüggedjünk el. A nemzetek sorsa nem órák- és napokhoz van kötve«. Azonban a rémuralom egyre jobban ránehezedik irodalmunkra, s ha költőink hívek akartak maradni önmagukhoz, csak néha-néha lebbenthették föl hazafi érzésük fátyolát. 1850 ősztől kénytelenek voltak eltakarni, idegen mezbe burkolni, jelképbe öltöztetni politikai eszméiket,

¹⁾ U. o. 1850. évf. 13. (júl. 15.), 18., 116. sz. 1851. évf. 22. (jan. 28.), 77. sz.

hogy az üldözésektől megmenekülhessenek. A lapok szerkesztői magánúton és nyilvánosan többször kéri munkatársaikat, hogy kerülve-kerüljék a jelen politika eszméire való hivatkozást, a szabadságharcz emlékeinek s a rémuralom bosszújának szóba hozatalát.¹⁾ Így aztán íróink akarva nem akarva kétértelműleg fejezik ki magukat; de az olvasók legott megértik a titkos célzatot. Arany János *A pusztai füzben* nemzetünk elhagyatottságát panaszolja, *A nagyidai cigányokban* pedig azt a kétségbeesett kacaját hallatja, melyre a világosi katasztrófa után fakadt, »rongymezbe burkolva« a nemzet dicső orczáját. Lévy *A babyloni vizeknél* című elegiájában nem a zsidók, hanem a magyarok szenvedését zokogja, Arany pedig *A walesi bárdokban* voltakép a magyar vértanúk halálát idézi nemzetünk képzeletébe. Gyulai a komor hangulatot művészi egyszerűséggel, de ritka jellemző erővel rajzolja a *Szüreten* című művében. Minden sora, minden betűje azt a néma fájdalmat tükrözi vissza, mely akkoriban elfogja nemzetünket. Pedig a költő csak mintegy mellékesen adja mind ennek okát, mikor így szól: Sok a sír a völgyeken. Eötvös *Mohácsában* az 1848—9-ben elesett szabadsághősöket siratja. De nemcsak egész művekben, egy-egy mondatban is gyakran tesznek célzást költőink a legtiltottabb gondolatokra is. Ebben Arany a legnagyobb mester. Nem azt értjük, hogy pl. Petőfi eltűnését több műben siratja, noha nevét meg sem említi; hanem mikor csak a mű egy-két sorában mellékesen tesz rá célzást, mint a *Névnapi gondolatok*, *Letésem a lantot*, *Egressy Gábornak*, stb. című költeményeiben. S ezenkívül hányszor tesz mindenkitől megértett, de a censor vizsga szemétől eltakart célzást a fájó emlékekre, az eltiport szabadságra bujdosóinkra, a bilincsben szenvedőkre, szóval: a nemzet gyászára, az enyészet szélén álló hazára. Gondoljunk csak a *Fiamnak*, *Egressy Gábornak*, *Szilveszter-éjen*, *Alkalmi vers*, *Őszszel*, *Balzsamcsepp* című költeményeire. Mily megható,

¹⁾ A *Hölgyfutár* 1850. évf. 47. (aug. 26.) sz. olvassuk: »T. dolgozó társainkat ismételve és [az] állandó siker kedvéért most már nyilvánosan is kérjük, hogy beküldendő munkáikban minden célzást a haza politikai állapotára, viszonyaira szigorúan kerülni méltóztassanak.«

midőn a *Szilveszter-éjen* című költeményében az ó-évtől búcsúzva, baráti poharat koczint s a színlelt jókedvvel a legmélyebb fájdalmat takarja el:

Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és tánczra láb!
Használja ki mozogni tud,
Ezt az előnyét legalább.
Hajrá fiúk! Ez a pohár...
Föl a kehelyt, koccantsatok!
Csörgése szóljon, hogy kikért,
És szóljon az, hogy hallgatók.

Szintén a legmélyebb honfájdalom szólal meg az *Őszszelben*:

— — Jer Osszián,
A holtakat miért vered fel?
Nincs többé Kaledónián
Nép, kit te felgyújts énekeddel!

S ez a kényszerűség nem szorítkozik csak verses költőinkre. Kiterjed regényíróinkra is. Csak Jókai ekkor írt műveire hivatkozunk, még az ilyenre is, mint a *Vándoroljatok ki*. Vagy gondoljunk Pákh Albertnek a *Hunyadi János Johannes Edler von Hunyad* című satírájára, melynek csak kezdő és végsorai szólanak a törökverő hősről, maga az egész elmefuttatás a zsarnoki uralom kicsúfolása.¹⁾

Íme a jelekkel vagy jelképekkel kifejezett érzések és gondolatok átvilágító értelme; íme a korszellem hatalma, a kényszerűség erős korlátja, mely Tompát ez időszakot annyira jellemző allegória főképviselőjévé avatja. Egyéni körülményei, két ízben szenvedett vizsgálati fogsága, a biblia rejtett czélzatainak, jelképeinek, példázatainak elsajátítása s a természet titkaiba való elmélyedése mind hozzájárulnak e jelképes költészet kialakulásához, de a legfőbb ok bizonyára mégis a kor szelleme, a politikai jogaitól megfosztott nemzet vergődő életszaka, mely mint minden más kor, félreismerhetetlenül rá-

¹⁾ *Pesti Röpirvek*. 1850. 3. sz. 80—86. l.

nyomja bélyegét az irodalomra, legkivált a költészetre. Tompát a gyászos évek különben is önmagába süllyesztik; régi szemlélődő, aggódó, tépelődő természete folyvást erősödik. Jó ideig községéből sem mozdulhat ki a hatóság tudta nélkül. Hazafi bánata oly mélyen borul szívére, hogy attól úgy szólva haláláig nem tud megszabadulni. Eszméi vagy a természet tünevényei, vagy a bibliai és hitregebeli történetek külső mezébe öltöznek s így takarják el a romokat, hogy enyhítsék a nemzet fájdalmát; így sejtetik a súlyos szenvedéseket, hogy az élet jeleit láttassák s így adnak hangot a sötét aggodalmaknak, hogy jövője iránt bizalmat öntsenek a magyarba. E korbeli hazafias költészetével minden magyar költőnél jellemzőbben példázza azt a vigasztalan keservet, a melyet a népköltészet ősidők óta oly meghatólag fejez ki, midőn az ember az egész természetet, a körülötte levő tárgyak mindenikét osztozni érzi a maga bánatában.

A régi rongált fészket fölkereső vándormadár a bujdosásából hazatért honfi jelképe; a természet kihalta után még mindég virító puszpáng zöldje pedig a rossz hazafiaké, kik nem akarnak osztozni a nemzeti gyászban. A kemény tél a zsarnokra emlékezteti, az erdő lombja pedig a haza jövőendő ifjúságára. Az őserdőt nem bírta ledönteni a vihar, sem a földrengés; de a sarjak kétségbeejtik a költőt, mert nem a magasba törnek, hanem a földön kúsznak. Pedig »ha dús sarjban nincs ifjúlása, elvész az erdő, bárki lássa.« Hátha még durva erőszak fojtja el a bennök szunnyadó honszeretetet csf-ráját, letörülve a nemzeti bélyeget, midőn ily szokat kell hallaniok: Tagadd meg a hazát, hős véreit gyalázd!.. (*Zrínyi Ilona.*) A nemzeti összetartozás érzése, a mely e korbeli költészetünkkel közös, a *Pusztán* s *A golyához* című remekeitől fogva számos szép művének alap gondolata. Tompa valósággal a nemzet szívéből ragadja ki ezt az érzést, hogy különböző változatokban megerősítve tárja eléje ismét. Legközvetlenebbül szól ez érzés hozzánk a *Levél egy kibujdosott barátom után* című ismert elegiájából: Csakis a szülő haza tehet boldoggá. Az összetartozás érzésének fogyta a nemzet pusztulása.

Nincs-e elég sebed, ó népem, a mi fáj,
 Hogy elszéledsz, mint a pásztor nélküli nyáj;
 Itthon még nemzet vagy, bár gyászba öltözött,
 Koldus földönfutó más nemzetek között.

Sohasem fárad ki a költő a bűnbánó, megtérő hazafiaknak szívére kötni, hogy sem a tudomány, sem a kincs, sem a szerencse nem segíti azokat, kik boldogulásukat a haza határain kívül keresik. A *Megtérő*, A *testvérek*, A *vándornak*, A *titkos beteg*, *Nyárban*, *Karácsony estéjén* több-kevesebb változattal mind ez eszme kifejezései. Viszont a nálunk megtelepült *jövevény*, kinek minden álma rémlátás, itt nem élhet igazán kedvére.

Tompa mély hazafi bánata idők multán is keveset enyhül. Képzetele az enyészeten borong s a romok közt andalogva viraszt, a minék komor csöndje újra meg újra szívébe nyilal. Egész hazafi lyránkat elfogja e hangulat. Nem csoda, mert a nemzeti életnek minden jelensége csak aggodalmat, kétségbeesést hirdet. Politikai lapjaink véget nem érő sorban közlik a politikai elítéltek névsorát még 1852 közepén is. A folyvást működő három hadi törvényszék tagjai újabb-újabb foglyokra leselkednek, a kiktől vérdíjat szedhessenek. Egy önfeledt pillanatban hangosabban mondott *Éljen Kossuth!* hónapokig tartó várfogságot vonhat maga után, s ezen fölül a szerencsétlent kétszer is megbotozzák.¹⁾ Itt küzdött ellenségeink emlékének megünneplése s a magyarságnak a részvéltre kényszerítése nemcsak sajnóbbá, hanem egyszersmind daczosabbá is teszi fájdalmunkat. A Hentzi-emlékoszlop leplezésének ünnepe kemény próba hírlapjainknak, mert nem csekély dolog eltalálni a hangot a császárnak szóló hódolat és a magyar hazafi érzés parancsa közt.²⁾ De alig van írónk, a ki minden habozás nélkül ez utóbbinak ne engedelmeskednék, s velük van a nemzet nagyobb része is. Ha másképp nem lehet, külsőségekben kell kimutatni nemzetiségünket. Vörösmarty temetésén (1855) húszezer ember van jelen, s vala-

¹⁾ *Emléklapok Vajai b. Vay Miklós Életéből.* Budapest, 1899; 216., 219. l.

²⁾ *Pesti Napló* 1852. évf. 703. (júl. 14-d.) sz.

mennyi kikíséri a temetőbe is, a hol a szertartást végző prépost, kinek a főváros plébánosai segédkeznek, a sírra térdel s egy e végre készített buzgó hazafias imádságot mond. A *Pesti Napló* gyászkeretben jelenik meg, s a magyar írók kalapjukra gyászfátyolt kötve gyülekeznek a temetésen. A fővárosszerte mutatkozó részvétben akarva-akaratlanul osztoznak az itteni német lapok is, megsiratva a magyar költőt, sőt világirodalmi veszteségről elmélkedve. »A ki kételkedett, — jegyzi meg ez adatok elmondása után Csengery Antal — most meggyőződhetett, hogy *Pest magyar város*«. ¹⁾

Az aggodalom és remény, a lemondás és hit, a halál és feltámadás jelei egymással váltakozva hullámzanak a közhangulatban. Arany már 1850 őszén ki meri mondani, hogy nem veszett el, hanem »élni fog nyelvében, élni művészettel még soká e nemzet.« A *Ráchel siralmában* nemcsak a zsarnoki önkény nyomását fájlalja, hanem a jövődő megváltó igéjét is üdvözli, a mely már megszületett s nem fél Heródes fegyvereitől. De azután ő is a nemzet halálát siratja az *Őszszelben*. Tompa nem tud hinni sorsunk javulásában. Mikor a trónt megmentő magyar lelkesedés képét idézi fel az *Életünket és vérünket!* híres jelenetében: a kétségbeejtő jelen miatt a régi hűséget megtörve, a régi hitet feldúlva látja:

A régi tűz fellángolása,
A régi szó felharsogása,
Nem újul meg többé soha!

Azonban a kényuralom rendszere hova-tovább mégis gyöngülni kezd. A Vörösmarty temetésén először fellélekző magyar elszántan tekint előre s erősebben látszik ragaszkodni nemzetiségéhez, mint azelőtt. E látvány sokak szívét reménynyel tölti el. »A részvét, melyet [nemzetünk] Vörösmarty sirjánál mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét, mint egy idő óta érzettem«, — írja

¹⁾ Gyulaihoz 1855. nov. 27. írt lev. A M. N. Múzeum Könyvtára Leveles-tárában.

b. Eötvös József Gyulainak.¹⁾ Széchenyi István is csakhamar észreveszi, hogy a tetszhalott lábbadozik. Ki is önti *Ein Blick*jében mély hazafi keservét s izzó szégyenbélyeget süt az önkényuralom gonosz szellemének homlokára. Most már a meddő panasz, a kénytelen megnyugvás félénk biztatássá, hinni tanító türelemmé változik költőink lantján. Tompa is vigaszt keres, hogy kiemelje a magyart mély sülyedtségéből. A Kazinczy születésének századik évfordulóján rendezett ünnepélyeken országszerte megszólal a lelkesedés szava, és ő tolmácsolja azt legméltóbban. Megzendül apáink drága nyelve, a melynek ígéiben bűbáj lakik s behat a velők oszlásáig. A nagy izgató pályája, mint nemzetünk egyik legdrágább emléke, milliók szívébe hint reményt, s az öntudatra ébredt magyar meggyőződik, hogy

— — mi élünk...! annyi villám
Nem sujthatá le a magyart;
Velünk az ég kegyelme nyilván...
S őrlélkeink véd-karja tart!

Tompa adja most először a nagy események előestéjén költészetünknek ez erősebben bízó hangot, mint a bukás után először ő siratja el az enyészet örvényébe hullt nemzetet. Mély meggyőződéssel hirdeti, hogy csak a szenvedésben meg-edzett türelem mentheti meg a magyart. A *tűz*, mely csak hamu alá rejtőzött, ámde minden pillanatban kicsaphat, a forrongó s titkon erősödő hazaszeretet. A *repkény*, a multból megmaradt szent emlék, a jövőbe vetett hit jelképe; a *szent küszöb* a népeknek Istenhez vivő útját mutatja s megszólaltatja a hívő lelket: »Isten a mi reménységünk!«

Még jobban a nemzet szívéből és szívéhez szól a *Mult jelen s jövőben*, meg a *Forr a világban*. Mind a kettő valódi művészi szózat, mely a kétség s remény küzdelméből az élet-ösztön hatalmas és mindenben uralkodó érzését állítja vezérlő tűzoszlopul a sokaság elé. Utána kell indulnunk, mert érezzük,

¹⁾ 1855. nov. 23. kelt lev. a M. N. Múzeum Könyvtára Levelestárában.

hogy hozzánk »az élet s halál nem volt még ily közel.« És bárha vész fenyeget is, a fölgerjedt szív neki bátorodik:

E lenni vágyó s veszni kész nép
Oly szép, nagy és rettenetes!

Ha a sorsot lebirkózva révbe jutunk: a világgal együtt magunk is megbor zadunk, hogy »mit merénk.« De még ha minden küzdelmünk hiába volna is, a történet műzsája így örökíti meg nevünket: »Ezek a sorssal birkóznak, örök dicsőség nevökön.« Tompa épen annyira félti a magyart a vakmerő remények csábjaitól, mint a kislelkűség vagy épen a gyáva lemondás közönyétől. Éberségre, vigyázatra int, hogy el ne térítsenek a biztató türelem s a nemzeti jogok útjáról; hogy akár hízelegve csalogassanak, akár kétszínűleg, boldogságot ígérve, akár a szolgaság után dicsőséggel édesgetve: férfias erővel álljunk igazaink mellett. (*Sámson, A kísértő, Bércz és lapály*).

Ez a nemzet nagyobb részének a felfogása is. Ezt hirdeti első sorban Deák Ferencz. A *passivitást* tartja az egyedül lehetséges, az egyedül célra vezető politikának s előre megjelöli, micsoda hibákat követ el e miatt az önkényuralom.¹⁾ Jóllehet Tompa politikai véleménye a harc kezdetén nem a Deák Ferenczé után igazodik: lyrája ugyanazt a szenvedésben megedzett türelmet, ugyanazt a tétlen erőt ápolja és szilárdítja, mint Deák ekkori politikája. De Tompa a gúny fegyvereit is metsző éllel forgatja, ha az egyenes, igaz ösvényről lecsapó magyarokat kell észretérítenie; ha a köpenyforgató, szint vallani nem merő politikai denevéreket, a türelemben kifáradt léha tömeget kell ostromoznia: azokat, mert nincs bátorságuk saját meggyőződésüket követni, ezeket, mivel tunyán és aléltan nyugalomra ásóznak s bosszúsággal hallják e merész kiáltást: *előre!* s készebbek örökös rabságban sýnylődni, mint az utolsó mérkőzésben hősie sen megállani (*Denevér, Régi történet*). Pedig *a vihar*, a természetnek e rettentő

¹⁾ *Deák Ferencz beszédei*. II. kiadás, szerk. Kónyi Manó. Budapest, 1903. II. köt. 382, 397. l.

ítélő bírāja, elsöpri a kishitűeket, a veszni indult gyáva fajt, míg az igazak számára megtisztítja a levegőt. A mint a gályarabok szilaj, vad kedvvel üdvözlik a tomboló vihart, mert velük együtt zsarnokaikat is a hullámok közé temeti: a nemzetnek is elszántan kell a végső küzdelembe csapnia, inkább halál, mint gyáva lemondás vagy az orvtámadás bevárása, hogy az üldöző az üldözött kínjában örömét ne találhassa. (*A sebzett szarvas, A hajó, A gályarab fohásza.*) Ne rettegjen a nemzet a régóta hordott igától; immár jönnie kell a várva-várt szabadulás napjának.

Ez elszánt végtusára buzdító szótat Tompa lantján szóval meg a leglendületesebb lyrai hévvel s magába olvasztja a szabadság kivívásának nemcsak sejtelmét, hanem hitét is, előbb csak félénken, de folyvást erősödve s magával ragadva az egész nemzetet. Ha az önkényuralom jege megtörik a nemzetnek önmagába vetett hitén: új élet pezsdül az elzsibbadt szívekbe s öröm dagasztja a kebleket: »mikor majd eljön az idő« (*Télben*). Senki sem óhajtja, várja, üdvözli ez időt lelkesebb fölindulással Tompánál. *Új Simeona* a szabadulás hajnalhasadásán érzett remények korszakos hatású kifejezése, a jogaihoz ragaszkodó nemzet sejtelmeinek beteljesüléssel biztatása. Az 1861-iki országgyűlés az egygyéforrt nemzet régi erejét fenyegető nagyságban mutatja be a szenvedett vereségek hatása alatt símulni kezdő bécsi kormány előtt.

Nemzetünk hangulata rendkívüli hullámokat vet. Magasra lángol az önbizalom tüze s oly vérmes remények dagasztják a kebleket, a melyeket akkor még tán semmiféle lehetséges politikai megoldás be nem válthat. Tompa osztozik a közhangulatban, nyomon kíséri lantjával vagy épen előkészíti azt. Hanem a mint a koczka ismét vakra látszik fordulni, újra az előbbi eszméket hirdeti. *A távozó után* című költeményében valami szent sóvárgás hallik; mintha a pillanatra hozzánk tért szabadság fényéből itt maradt volna egy halvány sugár, azzal kecsegtetve, hogy érte égő vágyaink előbb-utóbb teljesülnek. E hívó szótat az óhaj és esdeklés oly zsoldárszerű áhítatát egyesíti, melyhez foghatót lendületre, szárnyaló hévre nem adott magyar lant ekkoriban:

Büvös tündér-leány, fordulj ismét felénk!
 Ha még egyszer téged keblünkhöz ölelénk,
 Ha még egyszer minket hév ajkad csókola:
 Oh, el nem bocsátunk többé soha... soha!

Tompa nem akarja merész reményeiket fokozni, de a türelemre, a kellő pillanat megvárására folyvást ösztökél. A hatalomnak is bátran megmondja, mily sors vár reá s azt a hitet leheli a magyarságba, hogy erényeivel és hibáival együtt fog élni s az új korszak felé tovább haladni. A *Terebélyes nagy fa*, *A folyam*, *A fogoly* az ősi erőnek, a sziklaszilárd jellemnek s a benne szunnyadó hatalmas életösztönnnek a jelképe s a zsarnoki önkény megfélemlítésére czéloz velők a költő. E czélzás legkeményebb a *Heródesben*. Tompa a zsarnok tépelődését, kínos vergődését a halálra hurczoltak üldözésében rajzolja, a kik nemezisévé lesznek Heródesnek s az örületbe kergetik. Az *Ikarusban* nem a vesztébe rohanó meggondolatlan ifjú vakmerő kitörését ostorozza, hanem az elszánt, bátor kezdőt csodálja, a ki megittasult a sejtett győzelemtől, hogy a föld fiát a lég titkaiba avathassa. Mert bár a tengerbe hull: a repülés kéje, a mely átfut erein s a fenség, mely a magasban egész valóját átjárja, kiengeszteli a veszteségért, — *a gondolat meg van születve*, a merész harcz másokat is újabb kísérletre sarkal, a kik fenn sem szédülnek s a villámtól sem rettegnek:

Örökre zeng itt a kiáltás:
Halandók merjetek!

Mint egy regebeli vates sejtelve hangzik e biztatás felénk napjainkban, midőn a nemzet élete még nagyobb koczkán forog, de az elszánt merészség valódi csodákat mivel a légűrben is. Tompa csak a szabadságharcz jelképéül veszi *Ikarust* s csodálattal tekint a Horváth Mihálytól rajzolt hőseinkre, a kiknek homlokát a költő megáradó lelkesedése dicsőséggel övezi. Csakhogy e csodás harczot is bukás követi: a szó elhal ajkunkon s egyedül a honszerelem viraszt. De a szenvedés új életet ad: mindnyájan ébren köszöntjük a föl-tetsző szürkületet. A nagy csatából hős árnyak, a mártírhálál-

ból zord lelkek járnak körülünk, elüzve csüggedésünket, mert itt a pillanat:

Hogy a sors urnájába nyúlni,
Életre vagy halálra húzni,
E nemzetnek lehet, szabad!

Vallásos és hazafi szíve összedobban, Istentől várja a szabadulást, ki hogy megdicsőíttessék, feloldja a holtak ajkait, reményt önt szívökbe, egymáshoz kapcsolja a nemzet tagjait, hogy helyét férfiasan megállja (*Téli reggelen*). Az üdvözítő szabadság megszületését egy vándor arab hirdeti a *Héber legendában*. A mint ezt hallja a jámbor zsidó földmíves, eladja ökreit s gyermekpólyát meg gyolcsot szerez, kínálgatva a Heródes kegyetlenkedései miatt megrémült szoptatós anyáknak, hogy tőle vegyenek pólyát és gyolcsot, így akarván meg tudni: hol van a régen várt szabadító. E szép legenda 1864 elején jelent meg s majdnem utolsó sugara Tompa hazafias allegóriai költészetének.

Mikor a politikai harcok teljes erővel megindulnak, Tompa már azoknak hullámainál távol marad, betöltve érezve költői hivatását. Még csak néhány jó tanácsot ad a vezérpolitikuskoknak, hogy az újabban építendő alkotmányt szilárd alapra helyezték, ne ideig-óráig tartson munkájuk, mint a gondatlan szárnyasoké (*Madarak módjára*). Lelkesítésre — úgy látja — többé semmi kétség; de félteni, óvni, visszatartani a nemzetet a színes beszédétől, síma kezektől — honfiúi aggodalma készíti, pompás összhangba vegyítve *Novemberben* című hazafias hattyúdalában a gondot és reményt, az aggodalmat és hitet az egész költeményen át fokozatosan emelve az ellentétet, míg az utolsó versszakban erőt véve aggodalmán, kissé ellágyulva a remélt boldogulástól, hirtelen fordulattal így végzi:

De nem! Te hű maradsz magadhoz,
Kísértésben, bajban szilárd!
Így léssz felmentve, állj vagy essél,
Ha a jövő ítelt, bírált.
Légy, légy erős, munkálva, s hitben,
Se vakmerő, se csüggeteg...
Hadd érjen a boldog csalódás:
Hogy ok nélkül féltettelek!

Tompa soha sem osztozik a politikai pártok merev felfogásában, de a kiegyezés előestéjén azokkal tart, a kik nem akarnak fátyolt vetni a multra. »Micsoda gyönyörű idők járnak! — sóhajt fel már előbb a Szentpétery Sámuelnek 1863 febr. 18. írt levelében — talán az égben is német politika van kicsalni a fák rügyeit, azután rájuk fűteni egy halálos dérrrel. Nem hiszünk! s a ki nem hiszen: üdvözl!«¹⁾ Mikor 1865-ben a fővárosban jár, nem tud eligazodni az ellentétes politikai felfogásokon. A mit hall, — úgy mond — mindennek az a veleje, hogy »már megfogluk vagy megfogjuk az anyját, s minden jó lesz.« »Most olvasom — írja 1865 aug. 9-iki levelében²⁾ — a b. Jósika *Emlékiratait*; ha élne ez az ember, milyen teremtettségét vinne véghez«. De a kiegyezés koronáján csendes hazafiszívvel örvend s többé nem vonhatja ki magát a Deák Ferencz korszakos nagy művének hatása alól.

Íme Tompa lantja végigkíséri a közhangulat hullámmzását a szabadságharcz bukásától a kiegyezésig, megzendítve a hazafi gyászát, vigasztalva fájdalmát, erősítve reményét s gyarapítva bízó türelmét. Jókor egyengeti a jogosult vágyak ösvényét. Óhajtja, sejtí s üdvözli a felderülő szabadság pity-malatát, örvendye hajnalának s megnyugodva az alkotmányos élet megérkeztén. De merészebb, szenvedélyesebb kitörések inkább csak a korszak elején hallatszanak lantjáról; míg a mult dicsősége, a jelen gyásza s a jövő kétsége egy hangba vegyül húrjain. Megértvén kora kényszerű kíváncsalma, nem annyira a pusztaság, mint inkább jelképeit tárja szemé elé, a mely jobban is ezt akarja látni, elfordulva a sivár jelentől, reményt keresve a jövőben s felfüdvé a költő titkos, rejtett czélzásait.

Senki sem érzi jobban, mint Tompa, hogy egész működése mily ellentétbe jutott a korlátozó hatalom szellemével, s mily nehéz a korabeli eszméket a költészet eszközeivel nyíltan vagy legalább nyíltabban hirdetni, hogy hűtlen ne

¹⁾ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1913. évf. 355. l.

²⁾ U. o. 364. l.

legyen a magyar költészet örökszép hagyományaihoz, másfelül pedig a közönség várakozásának is megfelelően. Csoda-e, ha ő is, mint nem egy írónk, már azt rebesgeti, hogy végkép visszavonul az irodalom teréről? Azonban a bánatba borult, zsibbadtságba süllyedt nemzet életre keltésének nagy munkájából mégis derekasan kiveszi a maga részét, a legelsők közt segítve föleleveníteni azt a tudatot, mely nemzetiségünk s haladásunk főtényezőjét az irodalomban keresi. Ennek pedig — mint egy akkori névtelen cikkben olvassuk ¹⁾ — fenntartása, megőrzése saját magunktól függ; hogy az vihar ellen védfal, halál ellen élet, menekülés szigete a tenger közepében. A nemzet hova-tovább félig buzgalomból, félig szellemi szükségletből fogékonyabb lélekkel osztozik költőink eszméiben s jobban átérzi hangjuk igazságát. Tompa merengő panasza, mély fájdalom, sajdító reménye s lelkesítő, elszánt hite így forr össze a korszak uralkodó eszméivel s közhangulatával, a melyeknek az ő költészete egyik alkotó eleme.

Mindaz, a mi Tompa költészetében aesthetikai szempontból maradandó érték, mint lyrai hevének szárnyalása, a természettel való összeolvadása, családi érzésének bizalmas melegsége és közvetetlensége, a gyermekét sirató apa üvöltő fájdalomának szinte páratlan mélysége mind összeolvad hazafi lantján. E főjellemvonások általánosságban egy-egy oldalról tán jobban kiemelik költői egyéniségét; de a kort, melynek Arany Jánoson kívül első költője, hazafi lyrája jellemzi a legszembetűnőbben. Művészből igazsággal, megkapóbb erővel s jobban a nemzet szívéből Arany Jánoson kívül senki sem szól akkor hozzánk, mint Tompa. Hazafi eszméinek nem anynyira bőségével, mint inkább átható erejével s hangjának majd bús elegiába lágyuló merengésével, majd tüzes ódába csapó lendületével Petőfi után egy költőnk sem versenyezhet. Nem hízelgésből szólítja hát Zilahy Károly a hozzá 1863 aug. 4-dikén írt levelében »az élő *legelső magyar lyrikusnak*.« ²⁾ Ha nem ad is huzamosb ideig uralkodó jelszavakat a politikai küzdelmeknek: folyvást a nemzeti élet uralkodó érzel-

¹⁾ *Pesti Napló* 1852. évf. 598. (márcz. 6.) sz.

²⁾ Közölve a *Sárospataki Hírlap* 1917. évf. 17—18. sz.

meit és gondolatait tolmácsolja, még pedig annyi művészi ildommal, mint senki más. E korszak szenvedéseinek, aggodalmainak s erősödő hitének ő a legkitünőbb költője. A mint Vörösmarty hazafi lantja összeforrt a reform-korszakkal, Petőfié a szabadságharcot megelőző évek s magának a szabadságharcnak történetével: Tompái sem választható el a szabadságharc utáni korszaktól, a melynek magyar lyrája az ő költészetében találja meg alaphangját; abban szól a nemzethez legtöbbször és legerősebb fölindulással az egész magyarság lelke. Működésének rajzát épen ezért nemcsak irodalmunk, hanem általános művelődésünk történetében is kimagasló hely illeti meg, mert hazafias költészete a történetet alkotó tényezők igazi fontosságára emelkedett.

	VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	—
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	90
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	60
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	60
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	60
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	—
	III. Páncz József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól.....	—	80
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	60
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	50
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	—
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	60
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	60
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	30
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	30
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	60
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	50
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	60
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	60
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól.....	—	50
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	60
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	30
	VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Éntz Géza</i> r. tagtól.....	—	60
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	80
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffér L.</i> r. tagtól.....	—	60
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	60
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	80
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	20
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	60
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	30
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	60
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	60
	IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	60
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	—
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	—	40
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffér Lajos</i> r. tagtól.....	—	50
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	—
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	30
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	—
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	—
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	30
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	20
	III. Télyfi Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	80
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól.....	2	—
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétyi Károly</i> l. tagtól.....	—	30
	VI. Arneht Alfred k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	30
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	40
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	40
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	40
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	40
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól.....	—	40
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	—
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	60
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól.....	—	60
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	60
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	30
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	80
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	60
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	30
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	30
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	60
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	80
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	60
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	45
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	40
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	80
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	80
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	60
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	60
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	—
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	30
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	—
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lócsy Lajos</i> r. tagtól.....	—	80

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferenc</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferenc</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. de Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferenc</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferenc</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferenc</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinnyei József</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Bunityay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	XIV. Trefort Ágoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1	"	—	"
	XV. Schwarcz Gyula r. t. emlékezete. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4	"	—	"
	XVI. Medveczky Frigyes r. t. emlékezete. <i>Pauler Akos</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XVII. Csoma József l. t. emlékezete. <i>Aldásy Antal</i> l. tagtól.....	2	"	—	"

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 19. SZÁM.

RÁTZ ISTVÁN

LEVELEZŐ TAG
EMLÉKEZETE

HUTYRA FERENCZ
LEV. TAGTÓL

MELOLVASTA 1918 ÁPRILIS 29.

ARCKÉPPEL

Ára 2 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1918

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— „ 60 „
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— „ 80 „
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— „ 20 „
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— „ 40 „
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Seécsen Antal</i> tagtól	— „ 20 „
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— „ 80 „
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— „ 20 „
	VII. Zsivora-György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— „ 60 „
	IX. Saint-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— „ 20 „
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— „ 40 „
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— „ 20 „
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— „ 40 „
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— „ 40 „
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 60 „
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— „ 20 „
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— „ 20 „
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 20 „
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— „ 20 „
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— „ 20 „
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 80 „
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— „ 20 „
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ignác</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— „ 40 „
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Agost</i> lev. tagtól	— „ 40 „
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— „ 40 „
	VIII. Greguss Agost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 20 „
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— „ 40 „
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— „ 20 „
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— „ 40 „
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— „ 60 „
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— „ 40 „
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— „ 30 „
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— „ 50 „
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 „ 20 „
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— „ 80 „
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 „ 20 „
	X. Pott Frigyes Agoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— „ 40 „
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szevőrényi József</i> t. tagtól	— „ 60 „
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 „ 20 „
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— „ 50 „
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— „ 60 „
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— „ 40 „
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— „ 80 „

Prof. Dr. Ratz Inoue

RÁTZ ISTVÁN LEVELEZŐ TAG EMLÉKEZETE.

HUTYRA FERENCZ I. tagtól.

(Felolvasta 1918. április 29.)

Egy éve mult, hogy Rátz István, az Akadémia levelező tagja, váratlanul, rövid néhány órai szenvedés után befejezte munkás életét. Halála érzékeny veszteséget jelentett a magyar tudományos világra, mert meleg odaadással, nemes ambícióval és munkaereje teljes megfeszítésével fáradozott a természettudományok fejlesztésén, munkájával értékes szolgálatokat tett hazájának és elismerést vívott ki a külföld szakkörei előtt is. A tekintetes Akadémiától nyert megbízatásnak felelek meg, de egyúttal közel három évtizeden keresztül munkatársam iránti kegyeletemnek is adózom, amidőn élete folyását és tudományos munkáját nagy vonásokban vázolva, emlékezetét az Akadémia színe előtt fölelevenítem.

*

Orvosegyetemi hallgató koromban ismerkedtem meg vele az iskola padjaiban, valamint baráti körben és már akkor tudtam róla hallomásból, hogy orvosi tanulmányai mellett a szépirodalommal is foglalkozik. Ő maga ritkán ejtett erről szót, később pedig, a midőn ugyanegy ügykör szolgálatában közelebb kerültünk egymás mellé, már egyáltalában nem tett róla említést. Nagyon meglepett tehát, midőn halála után életrajzi adatait gyűjtögetve és irodalmi hagyatékát tanulmányozva, teljes képet nyertem ifjúkori szépirodalmi tevékenységéről és láttam, hogy az jóval felülemelkedik az ilyen korban megszokott szárnypróbálgatások színvonalán.

Miközben elmélyedtem az immár elsárgult lapok olvasásába, lelki szemeim előtt kibontakozott az élenk eszű ifjú rokonszenves alakja, a mint társaihoz hasonlóan megpróbálkozik igénytelen apró dolgozatokkal, majd első termékeit nyomtatásban látva, a sikeren felbuzdul s írói és költői dicsőségről álmodozva, papírra veti az életről szerzett benyomásait, dalba önti hevülékeny szíve érzéseit és a szépirodalom gondos tanulmányozásával maradandóbb értékű alkotásokra is törekszik.

Mint a kézmárfi gymnasium nyolczadik osztályának tanulója, 1878-ban írta első »Szepesi levelét«, melyben beszámol a gymnasiumi ifjúság ünnepélyéről a törökök plevnai győzelme alkalmából, majd a lublóí várba tett kirándulásáról ír tudósítást, mely eleven színekkel és ügyes tollal rajzolja a vár festői vidékét. Ettől fogva azután rövid időközökben, itt-ott hétről-hétre, és nagy változatosságban jelennek meg tőle a legkülönbözőbb tárgyú dolgozatok. Ilyen fiatal korban szokatlan éles szemmel megfigyeli a körülötte hullámozó életet, szemügyre veszi a benne előtérbe lépő, sokszor nem rokonszenves alakokat, valamint a társadalmi félszégeket, beletekint az emberek lelki világába, figyelemmel kíséri a színházi újdonságokat, és majd élczelődve, majd korholva vagy komolyabban bírálgatva, könnyed, eleven stílusban formás tárczaszerű »fővárosi és vidéki leveleket« ír a felvidék hirlapjainak. Közben ébredő szerelméről, majd szerelmi bánatáról mond rövid dalokat, távollétében meghalt édes anyja fölötti fájdalmát ecseteli megható szavakkal, a költészetről és szabadságról zeng éneket, vagy Heine egy-egy versét fordítja le s minden kis költeménye dallamos, gondosan csiszolt, rímei szépen csengők. Azután elbeszéléseket ír egyszerű, igénytelen eseménynyel, de a szereplő személyek jó jellemrajzával és a környezet hangulatos festésével, vagy a falusi őszi estről s ehhez hasonló tárgyakról fest hangulatos képeket. Közben egy-egy tanulmánya, így Darnay Viktorról, Boruth Elemér dalairól, Kisfaludy Károly drámáiról, a szépirodalom tanulmányozásába való elmélyedéséről ad számot.

Az 1887. év legvégétől 1893-ig, vagyis 17—23 éves korában, mintegy száz dolgozata jelent meg. A legtöbbet közülök a »Zemplén« című hetilapban adta ki, mint hű fia szép szülőföldjének, a hol — Sátoraljaújhelyen — 1860 július 31-én született és a hol

gyermek- s ifjúéveit töltötte. Többi dolgozatai nagyobb részben a Magyar Themis, a Vasárnapi Lapok, a Délibáb, a Tiszai virágok cz. szépirodalmi folyóiratokban, továbbá a Zemplénnel szomszédos vármegyék hetilapjaiban (Rozsnyói Híradó, Maros, Baja, Borsod, Miskolcz, Nagyvárad, Zempléni Lapok), kisebb részben fővárosi napilapokban (Fővárosi Lapok, Függetlenség, Független Hírlap, Pesti Hírlap) jelentek meg, túlnyomó részben saját neve alatt, kisebb részben Gercsely Lóránd és dr. Fauszt írói álnevek alatt.

A ritka termékeny irodalmi tevékenységet 1884-ben hosszabb szünet szakította meg. Megbetegedése miatt egy időre abba kellett hagynia egyetemi tanulmányait és vidéken keresett bajára enyhülést és gyógyulást. Ezt meg is találta és egy év múlva egészségesen tért vissza a fővárosba, de muló betegsége végképen eloltotta benne a kedvet és hajlamot a szépirodalmi munkásság folytatására. Azontúl, 1884-től 1886-ig, csak az akkori Fővárosi Lapokban jelent meg tőle néhány dolgozat, de ezek már ismertető és tájékoztató munkálatok voltak orvosi vonatkozású tárgyokról, így az Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseiről, vagy a nagy közönséget is érdeklő új orvosi szakmunkákról.

S azután ez irányú munkásságát is beszüntette. Életviszonyainak megváltozása időközben új, komoly feladatok elé állította őt; jövőjének biztosítása érdekében mielőbb be kellett fejeznie egyetemi tanulmányait, az orvosi tudománnyal való intenzívebb foglalkozás pedig egészen lekötötte az idejét és más irányba terelte a gondolkodását. A szépirodalmi író neve végképen letűnt a szépirodalmi folyóiratok és a vidéki hetilapok hasábjairól, néhány év múlva azonban mint természettudományi író neve orvosi, állatorvosi és mezőgazdasági folyóiratokban tűnt föl újra.

*

Gyakorló orvosnak készült s ezért, különösebb előszeretet nélkül az orvostannak valamely speciális szakmája iránt, szorosan a hivatalos tanterv szerint végezte a budapesti tudományegyetemen orvosi tanulmányait. Ezek befejezése után egy ideig Schulek Vilmos tanár szemészeti klinikáján foglalkozott, majd

abból a célból, hogy a közigazgatás terén, hivatalos orvosi állásban is érvényesíthesse és hasznosíthassa szaktudását, általános orvosi képzettségét a közegészségtan körébe tartozó ismeretekkel törekedett különösebben kibővíteni s ezért az egyetem közegészségtani intézetében Fodor József tanár oldala mellett teljesített közel két éven át szolgálatot.

Időközben azonban a véletlen, a mely olyan sokszor avatkozik bele elhatározó módon az ember sorsába, váratlanul egészen új életpályát jelölt ki a számára.

Akkoriban Tormay Béla, az állatorvosi tanintézet volt igazgatója, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministeriumba szaktanácsadóul hivatván meg, mint gazdasági főigazgató fiatal szakembert óhajtott maga mellé venni, a ki majdan a ministerium illető osztályában az övéhez hasonló ügykört lett volna hivatva betölteni. Baráti körben felhívtuk Rátz figyelmét az állásra és ő hajlandónak is nyilatkozott az elvállalására. A terv nem valósult meg, a gyöngye szál azonban, mely közte és a mezőgazdasági szakoktatás között fonódni kezdett, nem szakadt meg, sőt, egy újabb, sajnos, szomorú véletlen egészen szorosan oda-fűzte őt az új szakmakörhöz.

Azary Ákos, a ki csak hat évvel előbb foglalta volt el az állatorvosi tanintézetben a belorvostani tanszéket és nagy készségével, egyben a reformátor lelkesedésével, új, modern irányt inaugurált nálunk szakmája terén, az 1888. év nyarán a hazai orvosi és állatorvosi tudomány mérhetetlen kárára java férfikorában meghalt. Az akkori viszonyok kényszerítő hatása alatt én léptem az örökébe, ennek folytán pedig megüresedett a kórboncztani tanszék. Ajánlatomra arra az időre, a míg régi tanszékem ügyeit is el kellett még látnom, Rátz mellém szegődött mint segédtanár munkatársul, majd külföldi tanulmányútjáról hazatérve, az 1890. évben átvette a kórboncztani tanszék vezetését, két évre rá pedig kineveztetett az általános kórtan és kórboncztan nyilvános rendes tanárává.

A viszonyok különös alakulása ekképen, korábbi terveivel merő ellentétben, olyan működési térre állította őt, melyen akkor-tájt sem különös anyagi előnyök, sem társadalmi elismerés nem igen kecsegtetett, sőt valójában bizonyos fokú lemondást jelentett az, ha valaki egyetemi képzettség birtokában arra határozta

el magát, hogy az állatorvosi szakoktatás szolgálatába álljon. Az állatorvosi tanintézet akkor már száz éves multra tekinthetett ugyan vissza, de egészen a hetvenes évekig az intézmény csak nagyon szűk kereteket töltött be. Az állati járványok okozta rendkívül súlyos gazdasági károsodások hatása alatt ezek ellen való védekezésül a francia, majd a német állatorvosi iskolák példájára a 18-dik század végén Magyarországon is fölmerült hasonló iskola szervezésének terve, ezt azonban egyetlen egyetemi tanszék felállításával vélték megoldhatni. Egyetlen tanárnak, néhány segéderőtől támogatva, tették feladatává, hogy az országnak szakembereket neveljen, azzal a hivatással, hogy a házi-állatok változatos betegségeit felismerjék és orvosolják, a szerte dúló járványokat elfojtsák és közvetve, az embert fenyegető veszedelmek elhárításával, a közegészségügyet is szolgálják. Megfelelő helyiségek, csak valamennyire is számot tevő felszerelés és alkalmas munkaerők hiányában ez a feladat akkor sem lett volna megoldható, ha a tanítványok nem kerültek volna ki nagyjából hiányos előképzettséggű egyénekből. Egészen a múlt század közepéig, vagyis ugyanakkor, amikor Leblanc, Renault, Lafosse, Bouley a francia alforti és lyoni iskolákat már nagy hírre emelték, a midőn Németországban az állatorvosi iskolákat már régen tudományos irányban átszervezték és Berlinben Gurlt, Spinoza, Gerlach, Hertwig, Haubner az általános orvostan szempontjából és kiválóan értékes munkásságot fejtettek ki, Magyarországon még mindig, kevés állatorvoson kívül, gyógykovácsokat neveltek, a kik, miként megjelölésük is mutatta, a kovácsmesterség mellett inkább csak mellékesen foglalkoztak fölötté hézagoss anatomiai, physiologiai és kórtani ismereteik révén beteg állatok gyógyításával vagy helyesebben kuruzslásával.

De végre nálunk is utat tört a helyesebb fölfogás. Kapcsolatban a közgazdasági kérdések iránti érzék és érdeklődés élénkülésével, melyet a nagy Széchenyi István lelkes reformatori agitációjával ébresztett fel és melynek akkortájt egyebek között a József-ípariskolának műegyetemmé átszervezésével a technikai szakoktatás nagyarányú fejlesztése is volt egyik öröndetes és hazánk közgazdaságára nagyjelentőségű folyománya, a mezőgazdaság intenzívebb művelése felé is fokozottabb mérvben fordult a figyelem. Az absolut kormányzat korszakában rendre alakult gazda-

sági egyesületekben megnyilatkozott közvélemény erélyesen sürgette tudományos alapon képzett gazdák nevelésére alkalmas gazdasági iskolák létesítését, az állattenyésztés és a vele szorosan kapcsolatos állategészségügy fejlesztése érdekében pedig hasonlóképen szükségesnek mutatkozott az állatorvos-képzésnek tudományos és szélesebb alapon való átszervezése. Ez az átszervezés, sajnos, nem történt meg a legtermészetesebb és leghelyesebb módon, t. i. a tudomány-egyetem keretében és itt az orvosi karral kapcsolatban. Míg pl. Németországban Humboldt Vilmos az állatorvosi iskoláknak az egyetemekhez csatolását szorgalmazta, addig nálunk az egyetemi körök, talán az állatorvostan itteni képviselőinek hibájából is, nyilvánvalóan nem voltak kellőképpen tájékozva az állatorvostannak külföldön tudományos irányú haladásáról s akkoriban még nem bontakozott ki az emberi és az állati betegségek összehasonlító tanulmányozásának jelentősége az emberorvostan szempontjából. Ezért a tudomány-egyetem nem helyezett súlyt az állatorvostan fejlesztésére, sőt — s ez jól jellemzi az akkori fölfogást — igen előkelő oldalról egyenesen tiltakozás hangzott el bárminő kapcsolat ellen az egyetem és az állatorvosi szakoktatás között. Így történt, hogy 1851-ben az állatgyógyászati egyetemi tanszék megszüntetésével az állatgyógyintézetet az egyetemtől különválasztották és önállósították. Az egyetemmel való kapcsolat sajnálatos megszüntetése ellenére az önállósított intézmény fejlődésnek indult, mert a tanszékek szaporításával gondot fordítottak a tanításnak speciális szakmák szerint való tagolására, valamint a tanítás eszközeinek gyarapítására, egyúttal pedig következetesen arra is törekedtek, hogy az egyes tanszékek élére — s ebben nagy érdeme volt Tormay Bélának, egy ideig a tanintézet igazgatójának, majd a ministeriumban a mezőgazdasági szakoktatási osztály főnökének — alapos készültsgű szakembereket állítsanak, a kik, speciális szakmájuk önálló művelésével kapcsolatban, a tanításba szigorúan tudományos szellemet vittek be. Így állottak a korábban nagyon elhanyagolt ügykör szolgálatába, Zlamál Vilmos után, Czakó Kálmán, Nádaskay Béla, Thanhoffer Lajos, Liebermann Leó és Azary Ákos és a korszerű reformoknak ezen időszakában került oda Rátz István, fiatalon s egyelőre még kevésbé tájékozva a reá váró feladatok felől, de azzal az eltökélt elhatározással, hogy teljes erejével és

legjobb tehetségével részt vesz tanártársainak az állatorvosi tudomány és szakoktatás fejlesztésére irányuló munkájában. És elhatározásához híven élete végéig lelkes, hűséges, fáradhatatlanul tevékeny munkatársuk volt. Híven osztozott velük abban a szervező, következetesen a kitűzött cél felé törekvő munkában, mely az intézményt fokról-fokra egyetemi színvonalra fejleszteni iparkodott. Ennek a vállvetett, mindig zavartalanul egyetértő és a törvényhozástól és a kormánytól is támogatott munkának lett az eredménye a tanintézetnek átszervezése akadémiává, majd főiskolává, közben a hallgatók előképzettségének emelése, a meglevő tanszékek bővítése és újak létesítése, a tanítás és a tudományos bűvárlat eszközeinek folytonos gyarapítása, mindennek révén pedig egyrészt az ország mezőgazdaságát, az állategészségügyet s követve a közegészségügyet is kellő tudományos képzettségükkel eredményesen szolgáló szakemberek nevelése, másrészt a természettudománynak s első sorban az állatorvosi tudománynak fejlesztése számottevő értékes bűvárlati eredményekkel. S ha az egykoron lenézett egyszerű szakiskolából, habár talán még mindig nem sikerült minden előítéletet magával szemben leküzdenie, rövid néhány évtized alatt főiskola lett, mely — a mit talán nem szerénytelenség tőlem feltételezni — ma számottevő tényezője a magyar tudományosságnak és mely méltón sorakozik a hazai és külföldi egyetemi jellegű intézmények mellé, úgy ebben része volt Rátz Istvánnak is, mert úgy szakmájának művelésével, mint tevékeny résztvételével a reformok munkájában hatékonyan járult hozzá a szép eredmény kivívásához.

Ki kellett térnem állatorvosi szakoktatásunk újabbkori átalakulásának futólagos vázolására, mert csak úgy tudjuk érdeme szerint méltányolni azoknak élete munkáját, a kik ennek az ügykörnek szentelték tehetségük és munkaerejük legjavát, ha ismerjük azokat a szűkös viszonyokat, melyek között munkájukat meg kellett kezdeniök és ha tájékozva vagyunk a nagy nehézségek és hiányok felől, melyek elhárítása és leküzdése minduntalan és nem egyszer hosszú időre is elvonta őket szorosan tudományos foglalkozásuktól.

Rátznak is meg kellett bírkóznia ezekkel a nehézségekkel. A kórboncztani intézet akkoriban mindössze három szobából és egy fölötté czélszerűtlen bonczoló helyiségből, fölszerelése jórészt

csak néhány egyszerű mikroszkópból állott, a gyűjteménytár pedig kialakulásának legeslegkezdetén volt. Ilyen helyiségekben és ilyen eszközökkel kellett a kórboncztant és az általános kórtant, továbbá a kórszövettant elméletileg és gyakorlatilag tanítani, azonfelül pedig az anatómiai és mikroszkópos vizsgálatokat végrehajtani. Szerencsére rövid idővel azután, hogy Rátz elfoglalta új állását, Darányi Ignác vette át a földművelésügyi ministerium vezetését, a ki teljes mértékben méltányolván az állatorvosi szakoktatás és buvárlat országos jelentőségét, készséggel támogatta a tanári karnak az ügy fejlesztésére irányuló törekvéseit és megvalósításukra kieszközölte a törvényhozástól a szükséges anyagi eszközöket. Ez tette lehetővé, néhány új tanszék szervezésén kívül, az 1880/81-ben nagyon szerény igényekhez mérten és túlságosan szűk keretek között létesített épületek bővítését vagy átalakítását, valamint új épületek emelését, melyek már jobban feleltek meg az újabbkori fokozott igényeknek. Így kapott a kórboncztani intézet is új munkatermeket és tágas gyűjteménytári helyiségeket, egyben pedig tudományos fölszerelése is arányosan gyarapodott. Az újjáalakított intézetben szélesebb alapon indulhatott meg a tanítás és a tudományos kutatás munkája, a gyűjteménytár hamar telt meg a változatos betegségeket szemléltető anatómiai készítményekkel, egyik helyiségben pedig külön gazdag parazitákgyűjtemény létesült.

Talán még nagyobbak voltak azonban azok a nehézségek, melyeket Rátznak új szakmája elsajátításával kellett legyőznie. Előzően csak annyiban foglalkozott a kórboncztannal és a kórszövettannal, a mennyiben erre az orvos oklevél megszerzéséhez volt szüksége, most pedig ennek a két tárgynak, valamint az általános kórtannak tanítása és önálló művelése vált feladatává, a mi természetszerűen a fölötte terjedelmes anyagnak alapos, a legkisebb részletekig hatoló tanulmányozását tette szükségessé. Hozzájárult ehhez még az a körülmény, hogy a háziállatoknak részben egészen mások a betegségei, mint az embernek s hogy a közös betegségek is az egyes állatfajok szerint sokszor eltérő anatómiai elváltozásokban nyilvánulnak meg, mindezen felül pedig az állati pathologia alapos ismerete megfelelő tájékozottságot tételez fel az összehasonlító anatómia és physiologia, sőt a kapcsolatos többi disciplinák terén is. Rátz azonban

erős akarattal fogott a munkához s előbb egy évi külföldi tanulmányútján neves szakemberek vezetése alatt, majd itthon, jórészt önmagára utalva, belehatolt szakmájába és rövidesen ott-honosnak érezve magát annak tágas mezején, hozzáfoghatott az önálló tudományos kutatáshoz.

*

Ez irányú tevékenysége két irányban haladt s ezzel egyezően szakirodalmi dolgozatai is két, meglehetősen különálló csoportot alkotnak. Az első csoportba tartozó dolgozatok a kórboncztan és a bakteriologia köréből vett kérdésekkel foglalkoznak. A vezetése alatt álló intézet gazdag vizsgálati és hullaanyagából gyakorlati érzékkel kiválasztotta a ritkaságuknál vagy gyakorlati jelentőségüknél fogva érdekes eseteket s azok szabatos szakszerű ismertetésével gyarapította az állati pathológiának ma is még nem nagyon gazdag casuistikáját. Ezeknél a dolgozatoknál, a melyek közül a húsevők és lovak tuberkulózisára és a sertés-vészre vonatkozók különösebben figyelemreméltók, jóval értékesebbek azok, melyek laboratóriumi kísérletek kapcsán több fertőző betegség oktanát bővítették új adatokkal.

Mindjárt egyik első ilyenmű dolgozata figyelmet keltett a szakemberek körében. A bivalyok barbone-betegségéről, melyre rövid idővel előbb Oreste és Armanni olasz szerzők hívták fel a figyelmet, megállapította Magyarországon előfordulásának körülményeit és a fertőzés módozatait, továbbá azt, hogy ismételt fertőzés az emésztőszerveken keresztül immunitást létesít későbbi fertőzésekkel szemben s hogy a betegség más háziállatok ú. n. vérömléses septicaemiájának csoportjába tartozik.

Lépfenés anyaggal sertéseken végzett kísérletei megerősítették azt a tapasztalatot, hogy ezek az állatok csak nagyon kevésbé fogékonyak a lépfene iránt, a serczegős üszök vírusával végzetten viszont azt, hogy serczegő üszökben megbetegedett szarvasmarhákból származó vírus nem közömbös a sertésekre nézve, mert beojtására nemcsak helybeli reactió, hanem némelykor halálos betegség is fejlődik, jellemző izombeli kóros elváltozásokkal.

Sokat foglalkoztatta hivatalos működésének egész ideje alatt a veszettség kérdése. A főiskola kórboncztani intézetében a munkakör tetemes részét a hatósági szakértők kórjelzéseit

ellenőrző vizsgálatok teszik ki, ezek jórésze pedig a veszettség megállapítására vonatkozik. Magyarországon a veszettség, sajnos, állandóan nagyon gyakori betegség. Évente pár ezer állat pusztul el benne, ehhez a tetemes anyagi károsodáshoz pedig hozzájárul az emberek egészségének állandó veszélyeztetése. A budapesti és a kolozsvári Pasteur-intézeteket évről-évre 5—6000 ember keresi fel, hogy szabaduljon a veszett vagy gyanús állatok harapása okozta halálos félelemtől, sokan vannak azonban még azonfelül, a kik nem veszik igénybe a védőoltásokat és ezek közül évenként több mint ötven hal meg a szörnyű betegségben. S mindezek az emberi veszteségek, a lelki szenvedések és az anyagi károsodások el volnának kerülhetők, ha a hatóságok végre-valahára a megfelelő erélyességgel hozzálátnának a betegség kiirtásához. Ez idő szerint azonban hazánk a két Pasteur-intézet nagy forgalmával és a magas halálozási számokkal még mindig a keleti államok mellé sorakozik és hatóságaink nem törekszenek ebben a tekintetben azon országok példáját követni, melyek a veszettséget egészen vagy majdnem egészen kiirtották a területükről.

Ilyen viszonyok között Rátz működése főképen abban állott, hogy a diagnózisok szabatos megállapításával biztosabb alapot szolgáltatott az ojtások gyakorlati eredményének elbírálásához, azonfelül pedig több tekintetben kiegészítette a veszettséget okozó ragályanyag természetére vonatkozó ismereteket. Így nevezetesen megállapította, hogy a ragály 14—24 napig ellenáll a rothadásnak s közben szelidül; majd 338 évégből megvizsgált eset kapcsán megerősítette a Negri-testek kimutatásának kiváló diagnosztikai jelentőségét. Ezzel a maga részéről is hozzájárult annak a ténynek megállapításához, hogy veszettség gyanúja esetén nem mindig szükséges a gyanús állat agyvelejével kísérleti állatokat beojtani és a beojtás eredményétől tenni függővé a végleges körjelzést, a mi rendszerint legalább két heti várakozást jelent, hanem hogy az esetek többségében hasonló eredmény az agyvelőbeli idegsejtek mikroszkópos megvizsgálásával már néhány perc alatt érhető el. A vizsgálatok eredményeit összefoglaló dolgozat, különösen statisztikai adataival, méltón sorakozik a más országokban gyűjtött tapasztalatokra vonatkozó külföldi hasonló munkálatok mellé.

A veszethegre vonatkozó vizsgálatok kapcsán foglalkozott egy ahhoz hasonló s vele sokszor összetévesztett állati betegség-gel, az ú. n. fertőző nyúltvelőgyulladással vagy Aujeszky-féle betegséggel és itt új adatokként megállapította, hogy a fertőzés nemcsak a bőr vagy valamely nyálkahártya sérülésén keresztül, hanem, legalább húsevőknél és muridáknál, a ragályanyag meg-etetése útján is sikerül, hogy továbbá a vírus némelykor átme-gy az agyagszűrőn s e szerint az ú. n. filtrálható vírusok közé tartozik vagy legalább közelről rokon velük. Érdekes továbbá az a meg-figyelése, hogy a betegség az emberre sem egészen veszélytelen, mert véletlen fertőzés után két egyénen látott hasonló viszkető gyulladást fejlődni, a minő az állatokon rendszerint észlelhető a betegség kezdetén.

Élénk érzékével a mezőgazdasági ügyek iránt hamar fel-ismerte a baromfitenyésztésnek hazánkban nagy jelentőségét és ezzel kapcsolatban azoknak a súlyos károsodásoknak horderejét, melyeket különböző járványok az ország értékes baromfiállomá-nyában évről-évre okoznak. E károknak csökkentése érdekében a tenyésztőknek rendelkezésére bocsátotta közreműködését, évente sok százra menő bonczolás alapján tájékoztatta őket az állataikat pusztító betegségek mivolta és a sikeres védekezés módja felől, szóval és írásban fáradozott az idevonatkozó isme-retek terjesztésén, mint a Baromfitenyésztők Országos Egyesületé-nek választmányi tagja tevékeny részt vett az Egyesület munká-lataiban, emellett pedig különösebben is tanulmányozott egyes baromfibetegségeket. Ez irányban figyelemreméltó az a tanul-mánya, melyben fertőzési kísérletek alapján megerősítette Carnwath fölfogását, mely szerint a baromfidiftériát és a baromfi-himlőt egy és ugyanaz a ragályanyag, még pedig sűrű agyag-szűrőkön is átmenő, vagyis fölötte kicsiny elemekből álló vírus okozza, mert a himlőből származó anyagokkal mesterségesen elő tudta idézni a diftériát és viszont.

Hasonló gyakorlati érzék készítette őt a halbetegségeknek, nálunk addig teljesen elhanyagolt tanulmányozására. A midőn Lóczy Lajos kezdeményezésére a Magyar Földrajzi Társulat a kilenczvenes évek elején tervbe vette a Balaton tudományos tanulmányozását, id. Entz Géza felszólítására elvállalta a balatoni halakban élősködő férgek ismertetését és idevonatkozó vizsgá-

latainak eredményeképpen a Balaton faunájáról szóló nagy munkában már 12 nemhez tartozó 17 feregfajt sorolt fel, köztük egy újat, a *Heterakis brevicaudát*, fogas süllőből. Ez a tanulmánya költötte fel benne az érdeklődést általában a halak betegségei iránt s ettől kezdve ezekkel is behatóan foglalkozott. A külföldi halbiológiai és halkórtani intézetek meglátogatása után saját intézetében halkórtani laboratóriumot rendezett be azzal a rendeltetéssel, hogy az esetenként fölmerülő betegségek természetét és az ellenük való védekezés módját megállapítsa, másrésről általános tájékozódást szerezzen az egyes vízterületek halainak és rákjainak állati és növényi élősködőiről. Vizsgálatainak eredményeiről a *Halászat* cz. folyóirat hasábjain közel 30 közleményben számolt be s ezzel a munkájával egyrészt megvetette nálunk az alapját a hal- és rákbetegségek tudományos tanulmányozásának, másrészt nagyon hatékonyan támogatta az országos halászati felügyelőséget abban a törekvésében, hogy az újabb időben mind nagyobb jelentőségre emelkedő haltenyésztést okszerű irányban fejlessze és ezzel a mezőgazdaságnak ezt a fontos ágát, minél jövedelmezőbbé, egyben pedig a közéletmezés számottevő tényezőjévé tegye.

Gyakorlati célok szolgálatában állott Rátz intézete általában azzal, hogy a tanításon kívül az ország minden részéből ide beküldött anyag vizsgálatával, melynek nagy terjedelméről évről-évre beszámoltak a jelentések, hatékonyan támogatta a hatóságokat, valamint az állatorvos-szakértőket és a gazdákat a betegségek elleni védekezésében.

Egyébként a kórtan és kórboncztan körébe tartozó önálló dolgozatai szerzőjük szabatos megfigyeléséről és a nagyterjedelmű szakma alapos ismeretéről tanuskodnak. Nem számolnak be ugyan jelentős fölfedezésekről vagy nagyszabású tanulmányokról, nem is ölelnek fel terjedelmesebb tárgyakat, hanem inkább csak egyes részletkérdésekre szorítkoznak, de ez a részletmunka a maga nemében jelentős volt, mert több dolgozata egy-egy vitás kérdést közelebb hozott a megoldáshoz, a szorgalommal gyűjtött, megbízható és jól megállapított tapasztalati és kísérleti adatok pedig értékes módon gyarapították az állati pathologia casus-tikáját.

Rátz István tudományos munkásságának súlypontja azonban nem ide, hanem egy egészen különleges és szorosan elhatárolt szakmakörre, t. i. az állati paraziták tanulmányozására esett. Ezekkel a lényekkel, melyek az ember és az állatok testén és testében élősködve, sokszor komoly betegséget okoznak, foglalkozott különös előszeretettel s tanulmányozásukra fordította idejének azt a részét, melyet hivatalos és egyéb teendői le nem foglaltak. Nagyon sűrűn találta őket kórboncztani vizsgálatai közben és változatos formagazdagságuk, valamint fejlődésük érdekes módja erősen lekötötte az érdeklődését; egyben rövidesen tájékozódott arról is, hogy az állatok e csoportjával a multban aránylag kevesen foglalkoztak s ezért itt hálás tér kínálkozott a folytatólagos kutatás számára.

A szűkebb szakmakör megválasztásában bizonyára része volt Rátz hajlamának a zoologia iránt, melyet már gymnasiumi tanuló korában ébresztett fel benne Fürész Ferencz, a késmárki evang. lyceum tanára, a Kárpátok állat- és növényvilágának alapos ismerője, a kínél gymnasiumi tanuló korában lakott és a kinek gyűjtésénél segédkezett, de még nagyobb hatással volt reá ez irányban közeli ismeretsége Chyzer Kornéllal, a kihez fiatal kora óta, a mikor hazai közegészségügyünk későbbi nagyérdemű főnöke még Zemplén vármegye tiszti főorvosa volt, a tisztelet és nagyrabecsülés kötelékei fűzték. Chyzer kedvencz rovertani tanulmányai és gyűjteményének rendezése közben igénybe vette Rátz segédkezését, ezzel ébren tartotta és fejlesztette benne az érzéket a zoologia iránt s biztató szavaival és útbaigazításaival később is irányította őt a munkájában. Tiszteletét és háláját atyai barátja iránt Rátz később azzal is fejezte ki, hogy az első új *Taenia*-fajt, melyet fölfedezett, *Dipylidium Chyzeri*nek nevezte el.

Az állati parazitákkal való specziális foglalkozás természetesen szükségessé tette a kellő tájékozódást az általános zoologiában s Rátz ezt rövidesen meg is szerezte, egyúttal pedig szorosabban hozzácsatlakozott e tudományszak hazai művelőihez, szorgalmasan részt vett tudományos üléseiken és társas összejöveteleiken. Az új körben szíves fogadtatásra találván, mindinkább czéhbeli zoologusnak érezte magát, a zoologusok viszont, méltányolva közreadott parazitologiai dolgozatait, maguk közé

tartozónak ismerték el és érdeme szerint megbecsülték a zoologia egyik, bár nem tág, de fontos körének hazánkban egyedüli képviselőjét. Ez a méltánylás az illetékes szakkörök részéről külsőleg is kifejezésre jutott mindenekfölött abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia éppen ebben a minőségében választotta őt meg 1903-ban levelező tagjául, a Természettudományi Társulat választmányában szintén ezen a címen foglalt helyet s élettani szakosztálya két cycluson át alelnökévé, majd kevésel halála előtt elnökévé választotta, a budapesti Tudomány-Egyetem orvosi kara pedig 1915-ben az »Állati parazitológiából« magántanárrá habilitálta. De a külföldi zoologusok is szaktársuknak ismerték és szintén méltányolták érdemeit, egyebek között azzal is, hogy tudományos társulataik, így a Société Zoologique de France és a Helminthological Society of Washington, külföldi levelező tagjukká választották s hogy helyet foglalt a Journal of Parasitology szerkesztő bizottságában.

Az első parazitologiai közleményekben, valamint a későbbieknek egy részében is, már ismeretes, de Magyarországon még nem látott férgeknek itteni előfordulását állapította meg, rendszerint kiemelve azok kórtani jelentőségét is és itt-ott egyes jól megfigyelt részletekkel kiegészítve a rájuk vonatkozó ismereteket. Ezeknek a megfigyeléseknek talán kisebb a tudományos értékük, de számot tevő a gyakorlati jelentőségük, mert nemcsak gyarapították a magyar faunát, hanem némely betegségek felől a korábbi felfogásokat helyesbítették és ezzel a védekezést is ellenők megfelelőbb irányba terelték. Egyik dolgozatában pl. eloszlatta azt a téves hitet, hogy a magyar bányászok gyakori anchylostomum-betegsége (az ú. n. bányászaszály) a bányákban dolgozó lovakkal áll összefüggésben. Ezt az összefüggést különösen a Sopron melletti brennbergi bányákban tett megfigyelések tették valószínűvé azzal, hogy a róluk szóló jelentések szerint a lovak ürülékeiben az *Anchylostomum duodenale* petéit találták, úgy hogy ez alapon föl lehetett tételezni, hogy a lovak fertőzik a körülöttük foglalkozó embereket. Rátz azonban a laboratóriumban és a helyszínén végzett vizsgálataival kimutatta, hogy az illető peték a lovak beleiben nagyon gyakori *Sclerostomum equinum* petéi voltak s ezzel útját vágta annak, hogy a veszedelmes emberi betegség elleni védekezés helytelen

irányba tereltek. Egészségügyi szempontból fontos volt az emberre veszedelmes *Dibothriocephalus latus* nevű galandféreg megállapítása egy magyar kutyában, mert ez a lelet arra a lehetőségre utal, hogy a galandféreg plerocercoidjai magyar halakban is előfordulnak és ezek révén nálunk is fertőződhetnek az emberek.

E szakmába tartozó első dolgozatában a húsevők orrüregében élősködő *Linguatula rhinaria* lárvájával, a *Pentastomum denticulatum*mal foglalkozott és bonczolási leletek alapján csatlakozott Gerlach azon fölfogásához, hogy a lárva a testben aktíve vándorolva, a tüdőkön keresztül a hörgőkbe és innen köhögéskor a szabadba kerülhet, azután pedig húsevők orrnyílásaiba jutva, ivarérett *Linguatulává* fejlődhetik ki, mely módja a vándorlásnak az autoinfectiót is lehetővé tenné, a mennyiben a lárva a légutakból és a garatüregből egyenesen az orrüregbe vándorolhatna be. További vizsgálatai azonban, melyek közben kutyákon sikeres fertőzési kísérleteket is végzett, e fölfogás elhagyására és arra késztették, hogy Leuckart korábbi nézetét fogadja el, mely szerint a lárvák sohasem vándorolnak ki a növényevők testéből, hanem csak a tőlük ellepott szervek megetetése útján kerülnek húsevők gyomrába s innen a nyelőcsőn át az orrüregükbe, vagyis hogy a gazdacseré minden esetben szükséges arra, hogy a pentastomum-lárvából az ivarérett parazita kifejlődjék.

Behatóbban foglalkozott a kutyák dochmiasisával és erről szóló monographiaszerű dolgozatában tizenegy maga megfigyelte eset kapcsán teljes összefoglaló képét adja a betegség klinika tüneteinek és az anatómiai elváltozásoknak, másrészt részletesen ismerteti a parazita három speciesét, melyek közül azonban Magyarországon csak a *Dochmius trigenocephalus*t és a *D. stenocephalus*t látta, míg a *D. duodenalis* egyszer sem fordult elő a bonczolása alá került állatokban.

A *Taenia lineata* proglottisainak tüzetes vizsgálatával Goeze korábbi hasonló leletével összhangzásban megállapította, hogy ez a galandféreg a szaporító szervek anatómiai viszonyai-val, valamint a peték alakjával különbözik más taeniáktól és inkább a bothriocephalusokhoz áll közelebb. Ezért csatlakozott Vaillant javaslatához, hogy a *T. lineata* a hozzá hasonló taeniákkal együtt önállóan külön genusba soroztassék, mely rendszer-

tanilag a Taeniák és a Bothriocephalusok között foglalhatna helyet.

A mételyfélék tanulmányozása közben felismerte, hogy a tüskés szájú Echinostomumok között vannak olyanok, melyek a szikmirigyek különös szerkezetével eltérnek a többiektől s ezek számára a *Pegosomum*-nemet állította fel. Ide sorolta azt az új fajt, melyet már előbb *Distomum saginatum* néven írt volt le, továbbá a szintén új *Pegosomum spiniferum*-ot, azonkívül azt a fajt, mely Wright leírása alapján *Distomum asperum* néven volt ismeretes.

Abból a gazdag gyűjteményből, melyet Biró Lajos Új-Guineában gyűjtött, ő vette át az élősködő férgeket meghatározás és feldolgozás végett. A munka nagyon gyümölcsözőnek ígérkezett, mert Rátz rövidesen három új Ichtyotaeniát talált, melyeket *I. Birói*, *I. saccifera* és *I. mychocephala* néven írt le tüzetesen és a gyíkokban másoktól korábban talált öt fajhoz csatolt. A gyűjtemény többi része, sajnos, nem került feldolgozásra s másnak feladata lesz, hogy a meglevő értékes anyagot folytatólag rendezze és tanulmányozza.

Tüzetesen tanulmányozta az izmokban élősködő *Sarkosporidium*-véglényeket. A korábban ismeretes öt sarkocystis-fajhoz *Sarkocystis gracilis* és *S. Horváthi* néven két új fajt csatolt, melyeket őz, illetve tyúk izmaiban talált és az irodalmi adatok értékes kiegészítéseül mikroszkópos vizsgálatai alapján mind a hétnek részletes és szabatos leírását adja. Egyúttal a sporozoitokban, ezek egyik végében, körteformájú testecskét fedezett fel, mely fonalat rejt magában s melyet blepharoblastnak vagy centrosomának, vagyis hasonló mellékmagnak volt hajlandó tekinteni, a minő a Trypanosomákban előfordul s melynél fogva a sarkosporidiumok a Cnidosporidiumokhoz vagy pedig a Flagellatákhoz közelebbi vonatkozásban látszanak állni.

Ehhez a tanulmányához csatlakozik egy dolgozata, mely a baromfiak spirochaetosisának Magyarországon előfordulásáról számol be és mely azért is figyelemreméltó, mert a vizsgálatok 36 órával a halál után is mutattak ki a vérben élő spirochaetákat, eltérően másoknak korábbi észleleteitől, melyek szerint ezek a vérparaziták a halál beálltával hamarosan feloldódnak és eltűnnek a vérből.

Egy további dolgozat megállapítja, hogy a juhok piroplassmosisa is előfordul Magyarországon, egyben pedig rendszeresen összefoglalja általában ismereteinket a piroplassmosis nevű érdekes betegségről, melyre vonatkozólag az oktani viszonyok földerítése annak idején az emberi maláriára vonatkozó tanulmányokat a helyes irányba terelte. Ez a dolgozat mint referátum a X. londoni nemzetközi állatorvosi congressus számára készült; Rátz el is utazott oda, hogy élő szóval előadja, de a háború kitörésének hírére kénytelen volt Franciaországból visszatérni.

A korábban már ismeretes paraziták közül különösen a következőkről tett rövidebb-hosszabb közléseket:

Véglények: *Sarkocystis Bertrami* ló, *S. Miescheriana* sertés, *S. tenella* juh, *S. Blanchardi* bivaly izmaiban, *Piroplasma ovis*, *Spirochaete gallinarum*, *Trichomonas columbae* galamb májában;

Fasciolidák: *Fasciola hepatica* juh lépében, *Distomum felinum* macska májában, *Metorchis truncatus* macska epeereiben, *Gyrodactylus medius* hal bőrén, *Diplostomum volvens* ponty szemében;

Cestodák: *Taenia lineata* kutya belében, *Cysticercus cellulosae* kutya bőr alatti kötőszövetében, *Cysticercus inermis* szarvasmarha izmaiban, *Dibothriocephalus latus* kutya belében, *Davainea tetragona* tyúk vékony belében;

Nematodák: *Dochmius duodenalis* kutya beleiben, *Filaria haemorrhagica* ló bőr alatti kötőszövetében, *Filaria immitis* kutya bőr alatti és izomközi kötőszövetében, *Spiroptera reticulata* ló tarkószalagában, *Sp. strongylina* sertés gyomrában, *Simondsia paradoxa* sertés gyomrában, *Eustrongylus gigas* kutya hasüregében, *Hystrichis tricolor* kacsá mirigyes gyomrában, *Gnathostoma hispidum* sertés gyomrában;

Arthropoda: *Linguatula rhinaria* és *Pentastomum taenioides*.

Mint új fajok a következők fűződnek Rátz nevéhez:

Véglények: *Sarkocystis gracilis* és *S. Horváthi* őz, illetve tyúk izmaiban.

Fasciolidák: *Echinostomum perfoliatum* kutya epésbelében, *Pegosomum*-nem és ebben a *P. saginatum* és a *P. spiniferum* kócsag, illetve gém epevezetékében, *Opisthorchis Entzi* gém epevezetékében;

Cestodák : *Dipylidium Chyzeri*, *D. Örleji* és *D. sexcoronatum* az első kettő macska, az utóbbi kutya vékonybelében, *Sparganum Railletti* ismeretlen galandféreg pleurocereoidja sertés izmában, *Ichthyotaenia Birói*, *I. saccifera* és *I. mychocephala* uj-guineai varanusokban ;

Nematodák : *Oesophagostomum vesiculosum* szarvasmarha vékonybelében, *Heterakis brevicauda* fogas süllő belében.

Az élősködők szorgalmas keresésének és tanulmányozásának eredményeképpen mindössze egy új genus-szal és 15 species-szel gyarapította az állati paraziták s kiváltképen a belférgek már is gazdag sorozatát, további, részben már folyamatban volt kutatásai pedig, ha halála nem akasztja őt meg a munkájában, a sorozatot bizonyára még tetemesen bővítették volna.

De búvárkodásának így is szép és értékes volt az eredménye. Nem terjeszkedett ugyan ki az életjelenségek és a fejlődés bonyolódott folyamatainak behatóbb kutatására, hanem csak a leíró morphológiára és az anatómiai szerkezet tanulmányozására szorítkozott, de ebben a szűkebb keretben derekas munkát végzett új fajok fölfedezésével és az állatrendszerbe iktatásával. S nagy az érdeme a hazai zoologia körül nevezetesen azzal, hogy serényen vett részt a magyar fauna összefoglaló ismertetésében. Így a magyar birodalom állatvilágában ő ismertette a trematodák (40 faj), a cestodák (76 faj), a nematodák (219 faj) és az acanthocephalák (13 faj) osztályait, a Balaton faunájában a balatoni halak élősködőit, Brehm *Állatvilágában* pedig a férgekén kívül a zsákállatokról és a molluszkoidokról szóló fejezetek átdolgozásával kellőképen figyelemre méltatta a magyar szakirodalom idevágó termékeit. Az 1898. év elején a Természettudományi Társulatban az élősködő állatokról sorozatos előadásokat tartott s terve volt, hogy azokat megfelelően kiegészítve, könyvalakban kiadja. Szorgalmasan gyűjtötte is tovább hozzá az anyagot, s hagyatékában a nagyszámú eredeti rajz és fénykép tanúsítja, hogy komolyan és gondosan készült erre a feladatra, de a munkát, szakirodalmunk nagy kárára, nem írta meg.

Rátz széleskörű és alaposan szakszerű munkássága a parazitologia terén annál nagyobb méltánylást és elismerést érdemel, mert csak évekkel orvosi oklevelének megszerzése után kezdett zoologiai kérdésekkel önállóan foglalkozni és jóformán egészen

önerejéből, kitartó munkával, az új szakmakörbe való elmélyedéssel szerezte meg azt a tájékozódást, mely őt az állati élőködők alapos ismerőjévé és a róluk szóló tannak széles körben, országunk határain túl is, általánosan elismert képviselőjévé avatta.

Rátz szakszerű munkájával szervesen kapcsolatos gyakori résztvétele hazai és nemzetközi tudományos összejöveteleken, melyeknek majd mindegyikén terjesztett elő érdeklődéssel hallgatott közléseket a laboratóriumában folyamatban volt munkálatok eredményeiről vagy pedig összefoglaló referátumokat egy-egy szakkérdésről s nagy munkát végzett mint főtitkár a Budapesten 1906-ban tartott VIII. nemzetközi állatorvosi congressus szervezése körül.

Ide tartozik terjedelmes munkássága szakfolyóiratok szerkesztése terén is. Így 20 éven át egyik szerkesztője volt a *Veterinarius*-nak, majd az *Állatorvosi Lapok*-nak, melyek ez idő alatt havi folyóiratból heti folyóirattá fejlődtek, s ugyanannyi időig szerkesztette a *Közlemények az összehasonlító élet- és kórtan köréből* cz. folyóiratot, egyben pedig revideálta és sajtó alá rendezte az Orsz. Állatorvos-Egyesület könyvkiadó vállalatának kiadványait, sőt mindezzel meg nem elégedve, *Állategészség* czímen egy ideig még külön havi folyóiratot is adott ki.

*

Rátz egyéniségét és élete munkáját nem méltatnók azonban kellőképen, ha kizárólag tudományos irányú foglalkozását vennők számba és figyelmen kívül hagynók azt a rendkívül sokoldalú tevékenységét, melyet a közügyek és a társadalmi mozgalmak terén kifejtett. Így nemcsak névszerint, hanem valóban tevékeny tagja volt az Országos Állategészségügyi Tanácsnak, a Természettudományi Társulat, az Országos Közegészségügyi Egyesület, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései, az Uránia Tudományos Egyesület és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgató választmányának és még több más társulatnak. Különös odaadással és kiváló eredményel szolgálta az állatorvosi közügyet, nevezetesen azzal, hogy 26 éven keresztül mint az Országos Állatorvos-Egyesület titkára, majd főtitkára, ellátta ez egyesület széleskörű ügyvitelét s éber

körültekintéssel tetemesen gyarapította a vagyonát, valamint az özvegyeket és árvákat gyámolító segélyalapot, a mikor pedig kitört a mostani világháború, mint a Magyar Vöröskereszt-Egyesület megbízottja sietett ennek az egyesületnek is szolgálatába állani és fáradságot nem kímélve támogatta tanácsaival és vigasztalta enyhítő szóval hős katonáink családtagjait, a kik szeretetteik sorsa felől felvilágosításért fordultak az egyesület tudakozódó irodájához.

Hasonlóképen élénk részt vett, mint egyházának hű fia, a budapesti ref. egyház kormányzatában és több társadalmi egyesület munkálataiban. Általában mindenkor munkára készen állott, valahányszor arról volt szó, hogy közreműködésével valamely tudományos, közmívelődési vagy társadalmi ügynek szolgálatot tehet és minden téren, a hol valamely feladatot magára vállalt, derekasan megállta a helyét. A sokféle hivatalos és társadalmi kötezettség mellett pedig talált még időt a kedélyt felfrissítő szórakozásra is a társaság széles körében.

A három évtizeden keresztül szívós kitartással, meleg odaadással és lelkes ambícióval szakadatlanul folytatott tevékenység azonban idő előtt megroppantotta szervezetét. Alig töltötte be ötvenedik életévét s már mutatkoztak rajta a megfeszített szellemi és testi munka következményeképpen az érlemeszesedés aggasztó jelenségei. De lelkiismeretes köteleességtudása nem engedte hosszasabban pihenni; erőt vett rossz érzésein, elnyomta fájdalmait s tovább dolgozott a teljes összeroskadásig. Mint a munka embere halt meg 57 éves korában, az előzmények ellenére váratlanul, kevéssel azután, hogy megtartotta rendes, előadását és ellátta intézetének aznapi ügyeit.

*

Ha ekképen áttekintettük boldogult tagtársunk élete folyását, leginkább kiemelkedő mozzanatai és munkásságának főbb eredményei szerint, úgy teljes elismeréssel kell adóznunk élete munkájának terjedelme és sokoldalúsága iránt. Három évtizeden keresztül szívós kitartással, meleg egyszerűséggel, lelkes buzgósággal sokat dolgozott és hasznos szolgálatokat tett minden ügynek, melynek munkásává szegődött s bizonyára még jóval nagyobbat alkotott volna, ha nem aprózza fel annyira idejét

és nem iparkodik tehetségét és munkaerejét olyan sokféle és részben egymástól távoleső ügyek érdekében érvényesíteni. Kedvencz terve volt egy Parazitológiát és egy Állatorvosi kórbonecztant megírni, mely munkában gazdag tapasztalatait értékesíthette volna; évek során keresztül gyűjtötte is hozzá az anyagot, de épen sokféle elfoglaltsága miatt nem hajthatta végre szándékát, a minthogy feldolgozatlanul maradt a meghatározásra és áttanulmányozásra váró gazdag parazitologiai anyag is.

De így is igen nagy munkát végzett, munkájával maradandót alkotott s jogos megelégedéssel tapasztalhatta, hogy fáradhatatlan tevékenysége érdeme szerint méltánylásra és elismerésre talált. A felső oktatásügy, a tudomány és a közügyek terén szerzett érdemeiért Ő Felsége ismételten kitüntette, kartársai nagyra becsülték szakavatottságát s lelkes ügybuzgalmát, tanítványai tisztelték benne az érdekeiket szívéen viselő tanárt, barátjainak és ismerőseinek széles köreiben pedig előzékeny szolgálatkészségével és mindenkor tapintatosan korrekt, kellemes modorával mindenfelé meleg rokonérzésre talált. S mind ezek fölött meg volt munkájának jutalma szép családi életében és három derék, jó gyermekében.

Halálos ágyán, borús sejtelmével a közelgő végnek, fájdalomosan sóhajtott föl, hogy még tíz évet óhajtott volna élni. A sors ezt megtagadta tőle; be kellett fejeznie az életét, mielőtt két kiskorú gyermekét is fölnevelhette és kész munkaterveit megvalósíthatta volna; de talán megadatott neki, hogy utolsó óráiban visszapillantson élete lefolyására s akkor azzal a megnyugtató tudattal hűnyhatta le örökre szemeit, hogy híven sáfázkodott Isten adta tehetségével, munkás életével méltón töltötte be hivatását és nevét el nem évülő módon beírta a tudományok történetének lapjaira.

Legyen emlékezete áldott!

ELETRAJZI ADATOK.

Rátz István született 1860 július 31-én Sátoraljaujhelyen nemesi családból; szülei voltak: Rátz Bertalan ottani kereskedő és gercselyi földbirtokos s neje Kenyeres Teréz.

Gymnasiumi tanulmányait szülővárosában, a piaristák főgymnasiumában, majd Kézsmárkon, az evang. lyceumban végezte s itt tette le 1873 június havában az érettségi vizsgálatot.

Ugyanez év őszén iratkozott be a budapesti tudományegyetemre, a hol 1886 szeptember 24-én szerezte meg az orvosi oklevelet. Közvetetlenül ezután, 1886 október 1-től 1887 január végéig Schulek Vilmos tanár szemészeti klinikáján mint tiszteletbeli gyakornok, azontúl 1888 szeptember haváig Fodor József tanár közegészségtani intézetében mint évdíjas gyakornok teljesített szolgálatot. Közben mint cs. és kir. segédorvos eleget tett egyéves önkéntesi kötelezettségének, 1888 márczius 19-én pedig megszerezte a középiskolai egészségtan-tanári oklevelet.

1888 október 7-én a budapesti állatorvosi tanintézethez segédtanárrá neveztetvén ki, ugyanazon évi november 9-től 1889 október 7-ig Németországban tanulmányi úton volt, a honnan visszatérve, a kórboncztan önálló előadásával bizatott meg. Miután 1890 június 10-én az állatorvosi oklevelet is megszerezte, ugyanazon évi november 22-én a nyilvános rendkívüli tanár címét kapta, 1892 márczius 5-én pedig a kórboncztan és az általános kórtan nyilvános rendes tanárává neveztetett ki. Mint a tanári kar tagja, az 1901/02., 1902/03. és 1910/11. tanévekben a prorectori tisztséget töltötte be.

A Magyar Tudományos Akadémia 1903-ban levelező tagjává választotta és 1908 április 6-án »Az izmokban élősködő vég-

lények és a magyar faunában előforduló fajaik« cz. dolgozatával foglalta el székét.

A budapesti Tudomány-egyetem orvosi kara 1915-ben az »Állati parazitológiából« magántanárrá képesítette.

Az 1895. év nyarán a szerb kir. kormány meghívása folytán Szerbiában az állategészségügyi viszonyokat tanulmányozta s róluk jelentést tett a magyar kir. kormánynak.

A Magyar Orsz. Állatorvos-Egyesület 1891-ben titkárává, 1897-ben főtitkárává választotta s utóbbi minőségben haláláig működött.

Ő felsége az állatorvosi szakoktatás és szakirodalom terén szerzett érdemeiért 1899 február 11-én a Ferencz József-rend lovagkeresztjével, 1908 április 30-án a III. oszt. vaskorona-renddel, 1911 április 10-én a m. kir. udvari tanácsosi címmel, a magyar korona országai Vöröskereszt-Egyesületének fővédnökhelyettese pedig az 1916. évben mint ez egyesület főmegbízott-helyettesét az egyesület érdekében kifejtett működése elismerésül a hadiékítményes II. oszt. díszjelenyennel tüntette ki. Ezenkívül tulajdonosa volt a francia Pour le mérite agricole tisztí keresztjének és a III. oszt. szerb Takova-rendnek.

Az Országos Közegészségügyi Tanácsnak rendkívüli tagja volt 1903, az Országos Állategészségügyi Tanácsnak rendes tagja 1911 óta, az állatorvosi tisztvizsga vizsgáló bizottságának rendes tagja 1891 óta.

A kir. M. Természettudományi Társulat választmányának 1902 óta tagja és állattani szakosztályának két cycluson át (1910—1916) alelnöke, majd az utolsó évben elnöke, továbbá az Országos Közegészségügyi Egyesület, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az Orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései, az Uránia Tudományos Egyesület, a Magyar Adria-Egyesület, az Országos Halászati Egyesület, a Baromfitenyésztők Országos Egyesülete, szintűgy a Kálvin-Szövetség választmányának és a budapesti ref. egyház tanácsának tagja volt.

Levelező tagja volt a turini Academia d'agricoltura, a párisi Société internationale de la tuberculose, a párisi Société centrale de médecine vétérinaire, a Société de pathologie comparée, a Société zoologique de France és a Helminthological Society of Washington külföldi tudományos társulatoknak, tiszteleti tagja a Berliner Tierärztliche Gesellschaftnak.

A Magyar Korona Országai Vöröskereszt-Egyesületének megbízottja, majd 1916 óta főmegbízott-helyettese volt.

Az 1894-ben Budapesten megtartott XIV. nemzetközi közegészségügyi és demographiai congressuson mint az állategészségügyi szakosztály titkára, az 1896. évi milleniumi orsz. kiállításon mint az állategészségügyi alcsoport bizottságának és a nagy-jury-nek tagja működött közre, az 1905-ben Budapesten megtartott VIII. nemzetközi állatorvosi congressuson mint főtítkár a szervezési munkálatokat végezte, azontúl e congressusok állandó bizottságának titkára volt.

A magyar kormány megbízásából résztvett a Moszkvában 1897-ben megtartott XII. és a Lisszabonban 1906-ban megtartott XV. nemzetközi orvosi, az 1899-ben Baden-Badenben és az 1909-ben Hágában megtartott nemzetközi állatorvosi, az 1913-ban Párisban megtartott első összehasonlító kórtani és az 1914. évben Monakóban megtartott nemzetközi zoologiai congressusokon, a hannoveri állatorvosi főiskola felavatásán 1899-ben és a lyoni állatorvosi iskola 150 éves jubileumán 1912-ben pedig a budapesti állatorvosi főiskola egyik képviselője volt.

1891 június 20-án feleségül vette Bickl Irént, dr. báró babarczi Schwartzner Ottó unokahugát. Házasságukból három gyermek: Erzsébet (1896), Endre (1901) és Margit (1905) született.

Élete utolsó éveiben általános érclmeszesedés és következményes szívmegnagyobbodás tünetei mutatkoztak rajta. Betegsége ellenére, melyre ismételtén az Adria partján és a magas Tátrában keresett enyhülést, rendesen folytatta foglalkozását s tanári működése közben, alig egy órával utolsó előadása után, 1917 február 27-én délben érte váratlanul a súlyos rosszullét, mely már a következő éjjelen kioltotta életét.

Meghalt 1917 február 28-án reggel 4 órakor.

RÁTZ ISTVÁN MUNKÁLATAI.

I. Dolgozatok a parazitológia köréből.

A Pentastomum denticulatum vándorlásáról. Veterinarius, 1890, 7. sz., 269. l.

A Pentastomum denticulatum aktiv vándorlása. Veterinarius, 1892, 7. sz., 305. l.

Von der aktiven Wanderung des Pentastomum denticulatum. Centralblatt f. Bakteriologie und Parasitenkunde, XII. k., 1892, 10. sz., 329. l.

Mételypeték a lómáj elmeszesedett gócaiban. Veterinarius, 1892, 310. l.

Distomeneier in verkalkten Knötchen der Pferdeleber. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XIII. k., 1893, 248 l.

A dochmiatistról. Veterinarius, 1893, 1. l.

Über die Dochmienkrankheit der Hunde. Archiv f. wiss. u. prakt. Tierheilkunde, XVI. k., 1893, 433. l.

A Dochmius-férgekről. Természettud. Közlöny, XXX. pótfüzet, 153. l.

Orsóférgek okozta vakbélgyulladás. Veterinarius, 1893, 367. l.

Blinddarmenzündung durch Ascariden verursacht. Deutsche Zeitschr. f. Tiermedizin. XX. k., 1894, 74. l.

Az élősdiek mint állati betegségek okozói. Jelentés a VIII. nemzetk. közegészség. és demogr. kongresszus munkálatairól. 1896, VI. k., 301. l.

Tierische Parasiten als Krankheitserreger bei Tieren. Ergebnisse der Allg. Pathologie u. pathol. Anatomie, II. k., 1896, 929. l.

Über die Entstehung der Parasitenkrankheiten. Archiv. f. wiss. u. prakt. Tierheilkunde, XXII. k., 1896, 202. l.

A Taenia lineata szaporító szerveiről. Közlemények az összehasonl. élet- és kórtan köréből, II. k., 1896, 38. l.

A macska egy új galandférgé (Dipylidium Chyzeri). Természetrajzi füzetek, XX. k., 1897, 197. l.

Ein neuer Bandwurm der Katze. 3 rajzzal. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXI. k., 1897, 465. l.

A halakban élősködő férgek. A Balaton tudom. tanulmányozásának eredménye. Egy ábrával. II. k., 1897, 141. l.

Beiträge zur Fauna der Balatonfische. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde. Egy rajzzal. XXII. k., 1897, 443. l.

A köszénbányák lovainak anchylostomiasisáról. Közlem. az összhasonl. élet- és kórtan köréből. II. k., 1897, 256. l.

Zur Frage der Anchylostomiasis des Pferdes. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXIII. k., 1898, 298. l.

Sur la prétendue Ankylostomiase du cheval. Comptes rendus hebdom. de la Soc. de Biologie, 1898, 879. l.

A Cysticercus inermis első magyarországi esete. Veterinarius, 1897, 593. l.

Cysticercus cellulosae kutyában. Veterinarius, 1897, 594. l.

Májmetely juh lépében. Veterinarius, 1897, 625. l.

Leberegel in der Milz des Schafes. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXVI. k., 1899, 616. l.

Nyulak tömeges elhullásának okai. Természet, 1898, 8. l.

Parazitologiai jegyzetek. I. *Cesophagossomum vesiculosum* n. sp. szarvasmarha vékonybeleiből. II. *Distomum felinum* macska májából. Egy rajzzal. III. *Davainea tetragona* tyúk vékonybeleiből. IV. *Distomum sagi* atum. Egy rajzzal. n. sp. Veterinarius, 1898, 65—73. l. — V. *Spiroptera reticulata* ló savós hártájáról. 7 rajzzal. U. o. 103. l. — VI. *Simondsia paradoxa*. U. o. 185. l. VII. *Spiroptera strongylina*. — VIII. *Gnathostoma hispidum*. — IX. *Filaria haemorrhagica*. — X. *Filaria immitis* három esete. U. o. 388—395. l. — Két új galandféreg (*Dipylidium Örleyi*, *Distomum sexcoronatum*. 4. rajzzal). U. o. 1890, 525. l. — XII. Új *Distomum*-faj (*Opisthorchis* Entzi). U. o. 532. l.

Parasiten im Magen des Schweines. I. *Simondsia paradoxa*. II. *Spiroptera strongylina*. III. *Gnathostoma hispidum*. Zeitschr. f. Tiermedizin, III. k., 1899, 322. l.

Új-guineai Cestodák. I. *Ichthyotaenia* Birói. II. *I. saccifera*. III. *Taenia mychocephala*. 5 rajzzal. Állattani közlemények, I. k., 1900, 222. l.

Drei neue Cestoden aus Neu-Guinea. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXVIII. k., 1900, 457. l.

Trois nouveaux Cestodes de Reptiles. Comptes rendus de la Soc. de Biologie, 1900, 980. l.

Ózek férges tüdőgyulladás. Természet, III. évf., 1900, 22. sz., 4. l.

A sündiszó belférgei. U. o., 24. sz., 8. l.

Parasitologische Notizen. I. *Distomum felineum*. II. *Filaria haemorrhagica*. III. *Spiroptera reticulata*. Zeitschr. f. Fleisch- u. Milchhygiene, X. k., 1900, 141. l.

Wurmknotchen am Dünndarme. I. *Cesophagossomum inflatum*. II. *Davainea tetragona*. U. o., X. k., 1900, 230. l.

Új fonalférgek a magyar faunában. I. *Hystriochis tricolor*. II. *Gnathostoma hispidum*. Természettudományi füzetek. Egy táblával. XXIII. k., 1900, 178. l.

Über Distomum saginatum n. sp. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXVIII. k., 1900, 437. l.

Myxosporidiák okozta halbetegség. Halászat. 3 rajzzal. II. évf., 1901, 129. l.

Új és kevésbé ismert hazai mótelyek. Opisthorechis Entzi. Egy táblával. Állattani Közlemények, II. k., 1903, 83. l.

A széles galandféreg. Halászat, IV. évf., 1903, 134. l.

A mótelyféle férgek új neme. Pegosomum. Egy táblával. Annales historico-naturales musei nationalis hung. I. k., 1903, 413. l.

A pontyok vízkórsága. Halászat, V. évf., 1903, 1. sz.

Dibothriocephalus kutyából. Állatorvosi Lapok, 1903, 41. l.

Dibothriocephalus latus im Hunde. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde. XXXVI. k., 1904, 384. l.

A villes galandféreg előfordulása hazánkban. Természettud. Közöny. XXXVI. évf., 1904, 384. l.

Alsórendű gerinctelen állatok. (Férgek, zsákállatok, molluszkoidéak.) Brehm Alfréd »Az állatok világa«. X. k., 1907, 404—590. l.

Húsevőkben élő Trematodák. I. Echinostomum perfoliatum. II. Metorchus truncatus. Állattani közlemények. VII. k., 2 rajzzal, 1907, 15. l.

Kétalakú fonalférgek. 8 rajzzal. Természettudom. Közöny, 89—90. pótfüzet, 1908.

Ritka fonalférgek. I. Estrongylus gigas kutyából. II. Hystrichis tricolor kacsa mirigyes gyomrában. 6 rajzzal. Állatorvosi Lapok, 1908, 273. l.

Az izmokban élősködő véglények és a magyar faunában előforduló fajaik. Sarkosporidiumok. 3 táblával. Állattani Közlemények, VIII. k., 1909, 1—2. f.

Szívóférgek okozta halbetegségek. I. Gyrodactylus-kórság. II. Szívófereg ponty szemében. 3 képpel. Halászat, 1909/10, 156 l.

Über die Struktur der Sarkosporidienschläuche. Archiv. f. wiss. u. prakt. Tierheilkunde. XXXVI. k., 1910, 573. l.

Protozás eredetű májgyulladás galambokban. 4 rajzzal. Közlem. az összehasonl. élet- és kórtan köréből. VIII. k., 1910, 284. l.

Trichomonas aus der Leber der Tauben. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, LXXI. k., 1913, 184. l.

A Linguatula rhinaria előfordulása hazánkban. Állattani Közlemények, IX. k., 1910, 137. l.

Über den Parasitismus der Linguatula rhinaria und ihr Vorkommen in Ungarn. Zeitschr. f. Tiermedizin, XVII. k., 1913, 400. l.

Trichomonas galamb májában. Állattani Közlemények, IX. k., 1910, 191 l.

Húsevőkben élő szívóférgek. Echinostomum perfoliatum. Metorchis truncatus. 2 rajzzal. Közlem. az összehasonl. élet- és kórtan köréből. IX. k. 1911, 116. l.

Az élősködő állatok leszármazása. Beszéd az Állatorvosi főiskola tanév-megnyitó ünnepélyén. A főiskola kiadványai. 1911, 24. sz.

Beiträge zur Abstammung der tierischen Parasiten. Österr. Wochenschr. f. Tierheilkunde. 1912, 18—20. sz.

A marhabőgoly elleni védekezésről. Állatorvosi Lapok, 1911, 373. l.

A féregatka elterjedése és pathogén hatása. Állatorvosi Lapok, 1911, 485. l.

- A juhok pirop plazmosisáról.* Állatorvosi Lapok, 1912, 207. l.
- Über die Piroplasmose der Schafe.* Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, LXVIII. k., 1913, 194. l.
- Új Bothriocephalus-lárva sertésből.* A magyar orvosok és természetvizsgálók 36. vándorgyűlésének munkálatai. Budapest, 1913, 167. l.
- Ein Plerocercoid in dem Schwein.* Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, LXVII. k., 1913, 523. l.
- Une larve plérocercóide du porc.* Ier Congrès internat. de Pathologie comparée. Paris, 1913.
- Trematoda. Cestoda. Nematodes. Acanthocephala.* A magyar birodalom állatvilága. Budapest, 1913, 31. l.
- A baromfiak spirochaetosisáról.* Állatorvosi Lapok, 1913, 343. l.
- Spirochaetose des Geflügels.* Berliner Tierärztl. Wochenschrift, 1914.
- Új Sparganum-faj.* Állattani Közlemények. 3 rajzzal. XV. k., 1916, 129. l.
- Die Piroplasmosen der europäischen Rinder mit besonderer Beziehung auf ihre Aetiologie.* Referatum a X. londoni nemzetk. állatorvosi kongresszus számára. Österr. Wochenschr. f. Tierheilkunde, 1917, 19. l.
- Évi referátumok a magyar parazitologiai irodalomról a Jahresbericht über die Leistungen auf dem Gebiete der Veterinärmedizin 1893—1915. évfolyamaiban, a nemzetközi parazitologiai irodalomról a Fortschritte auf dem Gebiete der Lehre von den pathogenen Mikroorganismen XI—XXVII. köteteiben.*

II. Dolgozatok az állatorvostan köréből.

- A nyálkás tejről.* Veterinarius, XII. k., 1889, 397. l.
- Über die schleimige Milch.* Archiv f. wiss. u. prakt. Tierheilkunde. XVI. k., 1890, 2. l.
- Kazuisztikus közlemények a kórboncztan köréből.* II. Feltűnő nagy hólyagkő lóból. Veterinarius, 1891, 600 l. — III. Általános vízkór az arcesontok hiányos fejlődésével magzatban. U. o. 1892, 113. l. — IV. Oleander-mérgezés libánál. V. Kéksavmérgezés papagálynál. U. o. 225. l. — VIII. A baromfikolera két ritkább esete. U. o. 1893, 97. l. — IX. Halmérgezés kanalas gémnél. XI. A hasnyálmirigy vezetékének tágulása. XII. Rachitis esete szárnyasban. U. o. 1893, 365. l.
- Über Harnsteinbildung.* Öst. Monatschr. f. Tierheilkunde. 1892, 107. l.
- A gutai oltások a lépfene ellen.* Veterinarius, 1893, 466. és 522. l.
- Die Schutzimpfungen in Guta.* Tierärztl. Centralblatt, 1893, 310. l.
- Beiträge zur pathologischen Anatomie der Vögel.* Monatschr. f. prakt. Tierheilkunde, V. k., 1893, 1. l.
- A sertések lépfenéről.* Veterinarius, 1895, 412. l.
- Milzbrand bei Schweinen.* Monatshefte f. prakt. Tierheilkunde, VII. k., 1896, 145. l.

Infektionsversuche mit Milzbrand bei Schweinen. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XIX. k., 1896, 305. l.

A sertésvészről kórbonczatani szempontból. Veterinarius, 1896, 1. l.

Über die pathogene Wirkung der Barbonebakterien. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XX. k., 1896, 289. l.

Pathologie der Atmungsorgane bei Tieren. Ergebnisse der allg. Pathol. u. pathol. Anatomie, II. k., 1896, 208. l.

Über die Barbonekrankheit. Deutsche Zeitschr. f. Tiermedizin u. vergl. Pathologie, XXII. k., 1897, 329. l.

A kutyák gümőkórja. Veterinarius, 1898, 497. l.

A veszettség vírusának átörökléséről. Veterinarius, 1899, 565. l.

A rosszindulatú vizenyő két esete lovon. U. o. 533. l.

Zwei Fälle von malignem Oedem bei Pferden. Monatshefte f. prakt. Tierheilkunde, XI. k., 1900, 411. l.

A veszettség vírusának ellenállása rothadásakor. Veterinarius, 1900, 289. l.

Die Widerstandsfähigkeit des Virus der Tollwut gegen Fäulnis. Centralblatt f. Bakteriologie u. Parasitenkunde, XXVIII. k., 1900, 825. l.

Beiträge zur Aetiologie der Tollwut. Monatshefte f. prakt. Tierheilkunde, XI. k., 1900, 402. l.

Takonykóros fertőzés. Veterinarius, 1902, 334. l.

Az öröklés és kórtani jelentősége. Beszéd az állatorvosi főiskola tanév-megnyitó ünnepélyén. Az állatorvosi főiskola kiadványai, 1912, 24. sz.

Penészkórság anyapontyon. Halászat, III. évf., 1902, 179. l.

A pisztrángok vízkórja. U. o. 140. l.

A pontyok vörös-kórsága. U. o. V. évf., 1903, 3. l.

A szarvasmarhák vérömléses septikaemiája. Állatorvosi Lapok, 1904, 225. l.

A veszettség kórbonczatani és kórszövettani diagnózisa. Referátum a hágai IX. nemzetközi állatorvosi kongresszus számára. Állatorvosi Lapok, 1910, 459. l.

Die pathologisch-anatomische und pathologisch-histologische Diagnose der Tollwut. A IX. nemzetközi állatorvosi kongresszus kiadványai. 1909.

A lovak gümőkórjáról két esettel kapcsolatosan. 2 képpel. Állatorvosi Lapok, 1909, 549. l.

A madárdiftéria és a baromfihimlő. U. o. 1910, 184. l.

Die Diphtherie der Vögel und die Geflügelpocke. Österr. Wochenschr. f. Tierheilkunde, 1913, 363. l.

A madárdiftéria és a baromfihimlő vírusával végzett kísérletek. Állatorvosi Lapok, 1912, 293. l.

Versuche mit dem Virusfiltrate der Vogeldiphtherie und der Geflügel-pocke. Monatshefte f. prakt. Tierheilkunde, XXV. k., 1914, 43. l.

A madarak fertőző betegségeiről. 12 képpel. Természettud. Közlöny, 1910, 10. sz.

Etetési kísérletek a fertőző nyúlvelőbénulás vírusával. Állatorvosi Lapok, 1910, 279. l.

Fütterungsversuche mit dem Virus der infektiösen Bulbärparalyse. Zeitschr. f. Infektionskrankheiten etc. der Haustiere, XIII. k., 1913, 1. l.

A fertőző nyúlvelőbénulás iránti fogékonyságról. Állatorvosi Lapok, 1913, 475. l.

A sertések fogékonysága a serczegő üszökkel szemben. U. o. 1912. 207. l.

Die Empfänglichkeit der Schweine für Rauschbrand. Zeitschr. f. Infektionskrankheiten etc. d. Haustiere, XIV. k., 1913, 1. l.

A veszettséggel való fertőzés gyanújának megállapítása és a veszettség elleni védőoltások. Az Orsz. Állategészségügyi Tanácsban előterjesztett vélemény. Állatorvosi Lapok, 1914, 365. l.

III. Ismeretterjesztő közlemények.

Az iszákosságról. Egészség, II. k., 1888, 217. l.

Gége- és orrtükrészeti kísérletek. Veterinarius, 1889, 54. és 225. l.

A fertőző betegségektől való mentesség kérdése. Természettud. Közöny, 1890, 113. l.

Újabb adatok az immunitásról. Veterinarius, 1890, 59. l.

A szárnnyasok kolerája. 1891, Budapest, 1—42. l.

A világító baktériumokról. Természettud. Közöny, 1892, 237. l.

A gümőkóros állatok húsnak megítélése. Egészség, 1892, 109. l.

A meszes lábról. Köztelek, 1892, 3. sz.

A tojásról. U. o. 7. sz.

A bivalyvésszről. U. o. 1001. l.

A bárányok gilisztakórjáról. U. o. 410. l.

A baromfikiállításokról. U. o. 39. sz.

Egy immunis madárról. U. o. 1893, 8. sz.

A fonalférgek okozta bélbajokról. U. o. 7. sz.

Az állatokról az emberre átmenő élősdik gombákról. Természettud. Közöny, 1893, 592. l.

A VIII. közegészségügyi és demografiai kongresszus állategészségügyi szakosztálya. Veterinarius, 1894, 245. l.

A sajt baktériumairól. Tejgazdaság, 1894, 8. sz.

A főváros állategészségügye. Hazánk, 1894, 75. sz.

A magyar országos állatorvos-egyesület. U. o. 41. sz.

Állategészségügyünk az 1892. évben. U. o. 69. sz.

A kutyák élősdieiről. Köztelek, 1894, 950. sz.

A védőoltás és az immunitás. U. o. 659. l.

A baromfiak fertőző betegségei. 1894, Budapest, 1—18. l.

Über das Mallein. Berliner tierärztl. Wochenschr., 1894, 39. sz.

Über den diagnostischen Wert des Tuberkulins. U. o. 42. sz.

A sertések fertőző betegségeiről. 7 rajzzal. Természettud. Közöny, 1895, 337. l.

- A Trichinák vándorlásáról.* U. o. 32. pótfüzet, 1. l.
A sertésvészről. Köztelek, 1895, 43. sz., 1896, 14. és 70. sz., Háztartás, 1896, 16. sz.
Az állati élősködő férgek. Veterinarius, 1895, 501. l.
A sertésvész. 7 képpel. 1896, Budapest, 1—28. l.
A IX. nemzetközi közegészségügyi kongresszus Madridban. Veterinarius, 1898, 657. l.
A juhok beleiben élősködő férgek. Köztelek, 1898, 25. l.
A száj- és körömfájás kör- és oktana. U. o. 91. sz.
A mételegy. Állategészség, 6 rajzzal, II. évf., 1898, 26. l.
Védőojszerek a száj- és körömfájás ellen. Nemzet, 1899, 15. sz.
A berni egyetem állatorvosi fakultása. Veterinarius, 1900, 541. l.
Emberi betegségeket terjesztő állatok. Uránia, 1900, 10. l.
Kölcsönös szövetkezetek az állatvilágban. U. o. 1901. 67. l.
A baromfikolera okai és jelei. Állatteny. és tejgazd. Lapok. 1901, 32. sz.
Az emberi és az állati gümőkór azonossága. Uránia, 261. l.
A csuka húzában élő galandféreg. Halászat, 1902, 172. l.
A baromfiak egészségügyének szervezése. A baromfitenyésztők orsz. egyesületének 1902-diki évkönyve, 55. l.
A lazaczfélék kergelése. Halászat, 1904/05, 84. l.
Szívóféreg okozta halbetegség és gyógyítása. U. o. 1905/06, 51. l.
A halak betegségeinek vizsgálatáról. U. o. 84. l.
A húsféreg. U. o. 125. l.
Daganatok halakban. U. o. 1906/07, 85. l.
A halhúsban levő baktériumok. U. o. 94. l.
A hal úszóhólyagjának fiziológiája. U. o. 102. l.
A halkórtani laboratórium. U. o. 1908/09. 67. l.
A keleti marhavészről. Köztelek, 1907, 32. sz.
Téli gazdasági előadások. Állatorvosi Lapok, 1908, 22. l.
A kelevénykór. Halászat, 1909/10, 163. l.
Újabb vizsgálatok a pontyhímlőről. U. o. 189. l.
A marhbaöngyölly elleni védekezésről. Állatorvosi Lapok, 1911, 373. l.
A lyoni állatorvosi főiskola 150 éves fennállásának jubileuma. Állatorvosi Lapok, 1912, 548. l.
Az I. nemzetközi összehasonlító kórtani kongresszus Párisban. U. o. 1913, 562. l.
Feier des 150jährigen Bestandes der Tierärztlichen Hochschule in Lyon. Österr. Wochenschr. f. Tierheilkunde, 1912, 49. l.
A pneumosis vagy levegőbetegség. Halászat, 1915, 100. l.
Mérgezett és fertőzött halak. U. o., 118. l.

IV. Fordítás.

Állatorvosi gyógyszer-tan. Irta dr. Eugen Fröhner. Fordította és a magyar gyógyszerkönyvhöz alkalmazta. Budapest, 1892, XVI + 610 l.

V. Szerkesztés.

Gazdák Évkönyve. V. évf., 1892. Budapest.

Állatorvosi Lapok. (Veterinarius.) XX—XXXIX. évf. 1897—1913-ig dr. Hutýra Ferenczcel, azontúl dr. Zimmermann Ágostonnal.

Közlemények az összehasonlító élet- és kórtan köréből. II. k. 1897—1899-ig dr. Hutýra Ferenczcel és Tangl Ferenczcel, IV—X. k. 1900—1913-ig az előbbivel, azontúl XI—XIII. k., 1914—1916-ig Zimmermann Ágostonnal.

Állategészség. I—VII. évf. 1897—1903.

Állatorvosi kézikönyvtár. I—XXI. k., 1897—1916.

Jelentés a VIII. nemzetközi állatorvosi kongresszusról. Budapest, 1906.

Három kötet.

Az állatorvosi szak szerkesztése a Révai Nagy Lexikonban.

Tagja volt az Österreichische Wochenschrift für Tierheilkunde és a Journal of Parasitology szerkesztő-bizottságának.

VI. Elbeszélések, utirajzok, ismertetések, alkalmi cikkek stb.

Szepesi levél. Borsod, 1878, 1. sz.

Egy óra a lublóí várban. U. o. 18. sz.

A bialai kameldulens zárdában. Zemplén, 1878, 33. sz.

A Broniszlava-hegyen. U. o. 45. sz.

Két nagy halott. Deák Ferencz, Zsedényi Ede. Borsod, 1879, 9. sz.

Hogy lett A. gróf orosz kém. Humoreszk. U. o. 19., 20. sz.

Falusi csendélet. Gercsely Lóránd néven. Zempléni Lapok, 1879, 35. sz.

A veres klastrom. Fővárosi Lapok, 1879, 208. sz.

A kávéházak faunája. Független Hírlap, 1879, 341. sz.

Őszi képek. Nagyvárad, 1879, 255. sz.

Boruth Elemér dalairól. Borsod, 1879, 38—39. sz.

Fővárosi séta. Nagyvárad, 1879, 287. sz.

Benedek Aladár költészetéről. Rozsnyói Híradó. 1879, 38. sz.

Karcolatok a kisvárosok zoológiájából. Miskolcz. 1880, aug. 19.

A kaczer asszony. Baja, 1880, 37—38. sz.

Krakói emlékek. Fővárosi Lapok, 1880, 119. sz.

Wieliczka sóbányáiban. U. o. 250. sz.

Dérvirágok. Zemplén, 1880, 4. sz.

Vásári tárcza. U. o. 1880, 37. sz.

Éji séta a kertben. Baja, 1880 szept. 12.

Egy sakkpartie. Fordítás németből. Borsod, 1880, 41—42. sz.

A Koszciuszkó halma. Függetlenség, 1880, 291. sz.

Az utolsó óra. Rajz. Miskolcz, 1880, okt. 24.

A főváros őszi tolettben. Maros, 1880, 43. sz.

Endrődy »A szabadsághős« cz. költeményéről. Széptani értekezés. Zemplén, 1880, 29—31. sz.

Unalmas dolgokról. Tiszai virágok. 1880, 3. sz.

A lengyel ifjak a fővárosban. Függetlenség, 1880, okt. 22.

A lengyel ifjúság Budapesten. Pesti Hírlap, 1880, okt. 23.

A műzsák nevében. Tiszavirágok, 1880, 6. sz.

Première. U. o. 9. sz.

Kisfaludy Károly drámai műveinek irányáról. Előadás a zempléni egyetemi ifjúságnak a költő halálának 50. évfordulóján rendezett estélyén. Zemplén, 1880, 49—51. sz.

A ki mindent tud. Maros, 1880, 49. sz.

Az örvény szélén. Rajz. Regélő Themis, 1881, 1. sz.

Varrás mellett. Vasárnapi Lapok, 1881, 11. sz.

Egy fejezet a farsangról. Zemplén, 1881, 3. sz.

Két kép története. Rajz. Miskolcz, 1881, febr. 17.

A korzón este. Rozsnyói Híradó, 1880, 29. sz. — Maros, 1881, 27. sz.

Gózerővel. Dr. Faust néven. Miskolcz, 1881, júl. 24. — Zemplén, 1880, 34. sz.

Egyedül. U. o. aug. 4.

Farsang kánikulában. Zemplén, 1881, 37. sz.

Kisvárosi csendélet. U. o. 32. sz.

A nagyvárosi nőkről. Regélő Themis, 1881, 25. sz.

Milyenek az udvarlók. Zemplén, 1882, 5. sz.

Tavaszi gondolatok. Tárcza, Regélő Themis, 1882, 17. sz.

Fővárosi levelek. I—XIII. Zemplén, 1878—1882. évf. — I—VIII. Rozsnyói Híradó, 1879—1881. évf. — Borsod, 1878—1879. évf. — Délilibáb, 1878.

Magyarország gyógyvizei. Chyzer Kornél akadémiai előadásának ismertetése. Fővárosi Lapok, 1882, 199. sz.

A mit a garde de dames-ok nem hallottak. Zemplén, 1883, 1. sz.

Egy vallomás története. U. o. 1886, 14. sz.

A mikor az álmok szétröpködnek. U. o. 35. sz.

Halottak napján. U. o. 44. sz.

A Ciblese át. Fővárosi Lapok, 1884, 200. sz.

A »Keleti Kárpátok osztálya« Nagybányán. U. o. 190. sz.

Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. U. o. 1885, 102. sz.

A modern kuruzslókról. U. o. 163. sz.

A Vihorláton. U. o. 212. sz.

A zempléni orvos-gyógyszerész-testületről. Zemplén, 1885.

Thoman István első budapesti hangversenye. U. o. 1886, 13. sz.

Búziás és vendégei. A »Keleti Kárpátok osztályá«-nak kirándulása. Fővárosi Lapok, 1886, 237. sz.

Az idegességről. U. o. 262. sz.

Regéczy Nagy Imre. Veterinarius, 1891, 148. l.

Czakó Kálmán. U. o. 1895, 497. l.

Úti emlékek Oroszországból. Budapest, 1898, 1—47. l.

1878—1901. A Veterinarius 25 éves története. Veterinarius, 1902. 1. l.

Tormay Béla. Akadémiai Értesítő. 1907, 61. l. — Állatorvosi Lapok, 1907. 1. l.

Lipthay István. Állatorvosi Lapok, 1909, 330. l.

Csokor János. U. o. 1911, 22. l.

A magyar orvosok és természetvizsgálók 36. vándorgyűlése. U. o. 1912, 432. l.

Tormay Béla emlékezete. A M. Tudományos Akadémia emlékbeszédei, XVII. k., 1915, 4. sz.

Titkári évi jelentések a Magyar országos állatorvosegyesület működéséről. 1897—1913. Állatorvosi Lapok, 1898—1914. évf.

VII. Költemények.

Elválás és viszontlátás. Anyám emlékének. Zemplén, 1878, nov. 1.

Búcsúzáskor. Baja, 1880, 2. sz.

Hervadó berekben. Zemplén, 1880, 7. sz.

Akkor és most. Gercsely Lóránd néven. U. o. 28. sz.

Egy csüggedőhöz. Miskolcz, 1880, aug. 22.

Születésnapodra. Zemplén, 1880, 36. sz.

Darnay Viktor sírjára. Miskolcz, 1880, szept. 12.

Egy sírnál. Baja, 1880, 46. sz.

A bánat dalaiból. I—VII. Baja, 1880, 45, 51—52. sz.

A bánat dalaiból. I—III. Miskolcz, 1880, nov. 28.

A bánat dalaiból. Tiszai Virágok, 1880, 7. sz.

Egy dalnokhoz. A »Tetétleni dalok« szerzőjéhez. Miskolcz, 1880, decz. 9.

Fájó szerelem. I—II. Zemplén, 1881, 4. sz.

Bálban. U. o. 5. sz.

A bánat dalaiból. Leonin néven. I—III. U. o. 26. sz.

Dalok egy sírra. I—V. U. o. 1881, 28. sz. — I—III. Miskolcz, 1881, jún. 26.

Nyugalomvágy. Heine után. U. o. szept. 4.

Az én boldogságom. Rozsnyói Híradó, 1881, 38. sz.

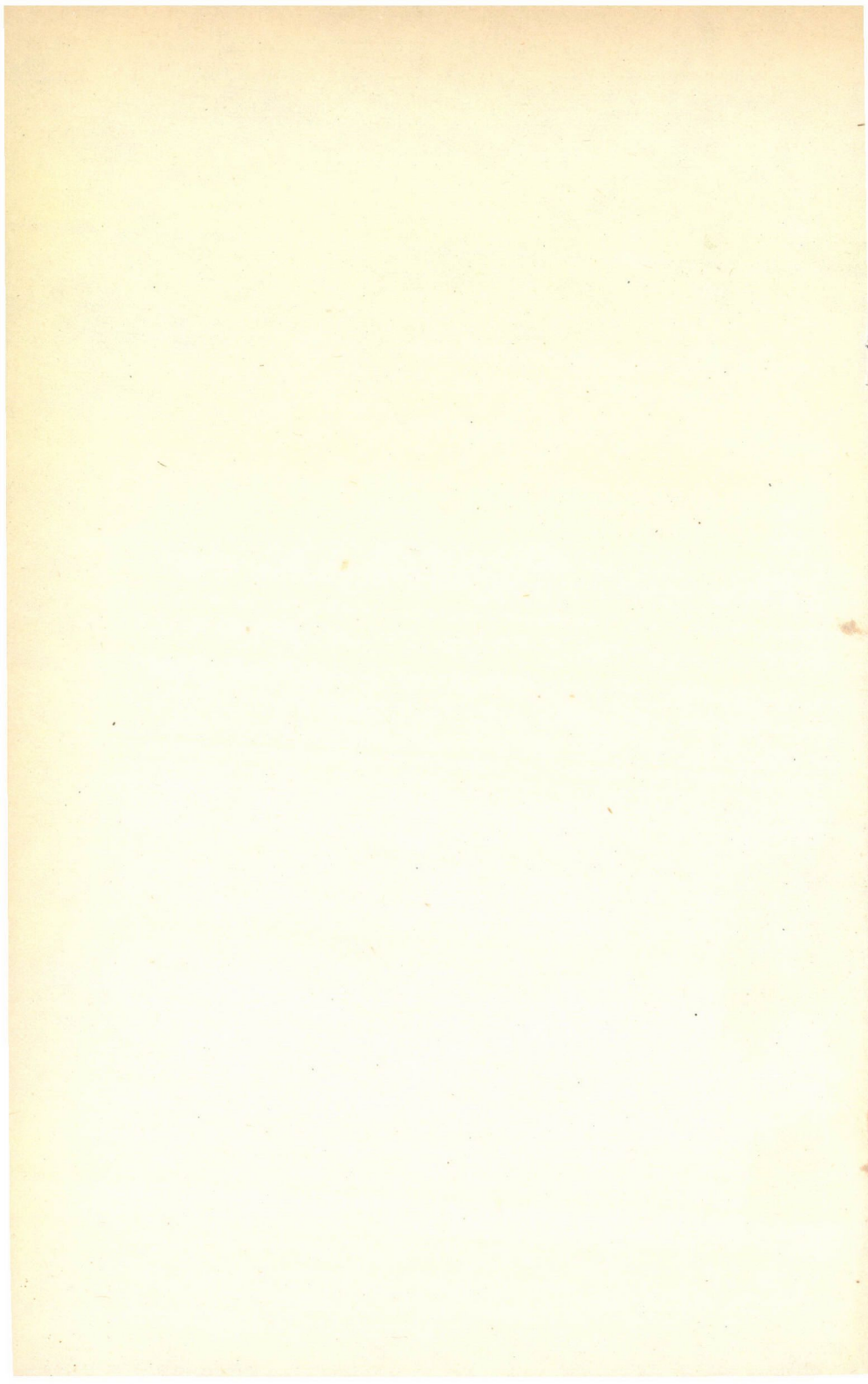
Egy küzdőhöz. U. o. 1882, 6. sz.

A múlttól. I—VI. Magyar Themis, 1882, 8. sz.

Nyáréji dalok. I—IV. Zemplén, 1882, 53. sz.

VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	" "
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	" 90 "
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet. I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	" "
III. Páncsik József külső tagról. <i>Kanits Agost</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	" "
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet. I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Féjerpataky László</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Diets S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet. I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	" "
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	" "
IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Diets Sándor</i> l. tagtól.....	1	" "
XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet. I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól.....	2	" "
V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Féher Ipoly</i> t. tagtól.....	—	" 40 "
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet. I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet. I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	" 80 "
III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Diets S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev tagtól.....	1	" "
VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	" "
IX. Reclus Élisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1 K 20 f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencs</i> l. tagtól	— „ 60 „
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencs</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
XIV. kötet.	I. Bubicz Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1 „ 20 „
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1 „ — „
	III. Falk Mikea l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— „ 40 „
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	— „ 40 „
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— „ 60 „
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldsziner Ignác</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— „ 60 „
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencs</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— „ 60 „
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— „ 30 „
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1 „ — „
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— „ 40 „
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 „ 20 „
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	— „ 40 „
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencs</i> l. tagtól.....	2 „ — „
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 „ — „
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	— „ 20 „
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— „ 80 „
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— „ 60 „
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 „ — „
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól.....	1 „ 50 „
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1 „ — „
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	1 „ 50 „
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1 „ — „
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 „ — „
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— „ 50 „
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	— „ 30 „
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1 „ 40 „
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	— „ 80 „
	IX. Duka Tivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	— „ 60 „
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	— „ 30 „
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1 „ 50 „
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencs</i> l. tagtól.....	1 „ 20 „
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	— „ 40 „
	XIV. Pulszky-emlékünnepe. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2 „ — „
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1 „ — „
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	— „ 30 „
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	— „ 60 „
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	— „ 60 „
	VI. Vámbéry Ármin t. tagról. <i>Goldsziner Ignác</i> r. tagtól	— „ 60 „
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Szendrei János</i> l. tagtól.....	— „ 60 „
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1 „ — „
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	— „ 70 „
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinyei József</i> r. tagtól.....	— „ 60 „
	XI. Bunyitay Vince l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	— „ 70 „
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	— „ 80 „
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1 „ — „
	XIV. Trefort Agoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1 „ — „
	XV. Schvarcz Gyula r. t. emlékezete. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4 „ — „
	XVI. Medveczky Frigyes r. t. emlékezete. <i>Pauler Ákos</i> l. tagtól	1 „ — „
	XVII. Csoma József l. t. emlékezete. <i>Aldásy Antal</i> l. tagtól.....	2 „ — „
	XVIII. Tompa Mihály l. t. emlékezete. <i>Váczy János</i> l. tagtól.....	1 „ — „

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 20. SZÁM.

KITAIBEL PÁL
EMLÉKEZETE

TUZSON JÁNOS
LEV. TAGTÓL

FELOLVASTA 1917 DECEMBER 17.

ARCZKÉPPEL

Ára 2 korona

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1918

EMLEKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÜNYT TAGJAI RÓL

I. kötet.		I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f"
		II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
		III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
		IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— " 40 "
		V. Broca külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— " 60 "
		VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— " 20 "
		VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— " 20 "
		VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kosma Ferenc</i> lev. tagtól	— " 80 "
		IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— " 40 "
		X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— " 20 "
II. kötet.		I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— " 40 "
		II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
		III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> l. tagtól	— " 20 "
		IV. Charles Robert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— " 80 "
		V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
		VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
		VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— " 40 "
		VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— " 60 "
		IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
		X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— " 20 "
III. kötet.		I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— " 20 "
		II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
		III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— " 40 "
		IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— " 20 "
		V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
		VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— " 20 "
		VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— " 40 "
		VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— " 40 "
		IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— " 20 "
		X. Kruesz-Krizosztom l. tagról. <i>Hollósy Jusztián</i> lev. tagtól	— " 40 "
IV. kötet.		I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 60 "
		II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— " 20 "
		III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— " 40 "
		IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
		V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— " 20 "
		VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— " 20 "
		VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
		VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
		IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
		X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
V. kötet.		I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— " 20 "
		II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 80 "
		III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
		IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldzeher Ignác</i> l. tagtól	— " 60 "
		V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 40 "
		VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— " 40 "
		VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— " 40 "
		VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— " 40 "
		IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 20 "
		X. Rózsa József t. tagról. <i>Dr. Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— " 40 "
VI. kötet.		I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— " 20 "
		II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 40 "
		III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
		IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— " 40 "
		V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— " 30 "
		VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— " 50 "
		VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Csobor Béla</i> l. tagtól	1 " 20 "
		VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— " 80 "
		IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 " 20 "
		X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— " 40 "
		XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
		XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— " 60 "
		XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 " 20 "
		XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— " 50 "
		XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— " 60 "
VII. kötet.		I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "
		II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
		III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
		IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— " 60 "
		V. Rádssz Rádzsendrálka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "

KITAIBEL PÁL EMLÉKEZETE.

(1757—1817.)

TUZSON JÁNOS I. tagtól.

A mai fegyveres küzdelemben gondolataink főleg a háború eseményeire irányulnak: minden, a mi nem ezzel kapcsolatos, veszít jelentőségéből vagy egészen elnémul. Tudományos munkásságunk, kutatásaink, vizsgálódásaink és általában a szellemi munka érdekessége sem feszíti meg figyelmünket úgy, mint azelőtt: az anyagi és physikai munka lépett előtérbe. Úgy érezzük, mintha az a magasztos cél: a tudományt a tudományért művelni, vesztene varázsából. Mindenki oda igyekszik, a hol a háborúnak, illetőleg a szerencsés békének tehet szolgálatot, vagy legalább is azt keresi, a mi ezzel kapcsolatos. És így a tudós is: a historicus, az ethnographus, a nyelvész a meghódított területek népeivel igyekszik foglalkozni s a természettudósok a meghódított területek természeti kincseire vetik magukat. Az ipar, a kereskedelem, a nemzetgazdaság kérdései pedig ugyancsak a háború véres nyomdokaiba terelődtek. Mindent a háború kormányoz, a nemzet lelkét ez tölti ki.

A mikor itt most összegyűltünk, hogy KITAIBEL PÁL emlékét ünnepeljük, úgy látszik ennél fogva, mintha gondolatainkat mai szükségyszerű irányukból erővel kitéríténők: mintha a centennium datumának kényszere alatt, bizonyos mértékben erőltetve, más területre léptünk volna, mint a melyre ma mindenki törekszik; mintha más hurokat pendítenénk meg, mint a melyek hangja a lelkekben ma a megértés visszhangjára talál.

Úgy hiszem azonban, hogy egyrészt bármily viszonylagos változást is szenvedjen a szellemi munka értékelése, mindenkinek ott kell helyt és résen állania, a hová végzete a mai nehéz időkben állította; másrészt pedig kétségtelen az is, hogy a népek s nemzetek küzdelme nemcsak a harcztereken folyik, hogy azok sorsát sohasem döntötte el és sohasem fogja kizárólag a fegyveres mérkőzés eldönteni. Ez a küzdelem az élet minden terén és állandóan folyt és fog mindig folyni. Az az antagonizmus, a mely mindezt okozza, a természet minden élő lényének veleszületett s megváltoztathatatlan saját-sága, melynek az őstermelés, az ipar, a kereskedelem, a művészetek, a tudományok, szóval az ember minden tevékenysége egyaránt szolgálatában áll. A küzdelemben hol az egyik, hol a másik fél győzedelmeskedik, hogy minden győzelem nyomába a vágyva vágyott elismerés következék. E győzelmek, illetőleg elismerések összessége adja meg a nemzetek értékét, a mely érték így az évszázadokon át lejátszódott események, küzdelmek végeredménye, a mely érték sohasem záródik le, de átmenve a köztudatba maga a legélesebb fegyver, a mely elől a gyengébb kitér s a mely újabb küzdelmek elé tűz ki czélt.

Úgy hiszem tehát, hogy a mikor a tudományok egy rég elhunyt magyar bajnokának, sokszorosán elismert művelőjének emlékét ünnepeljük, akkor mégsem tévesztettük el mai kötelességeink útját, hiszen egy olyan elismertetésünk, egy olyan győzelmünk emlékét ünnepeljük, a melynek felmutatása épen a mai küzdelmek közepette fokozottan érdekünk és kötelességünk. Igen találóan mondja TOLDY a magyar költészet történetében, hogy a magyar irodalom *fajunk teljes megismerésében beszédesebb kalauz a legfényesebb harci műveltnél.*» (64. 401. old.)¹

KITAIBEL PÁL emlékének ünneplése egyike a figyelemre-méltóbb, ritkább eseményeknek hazánkban. Nem azért ritkább, mintha nem volnának nagyobb számmal nagyjaink, a kiknek emlékét büszkeséggel őrizzük; és nem is azért, mintha akadémiánk és más tudós társaságaink, egyetemeink

¹) Az első szám a hátrább következő irodalmi felsorolás folyószámaira vonatkozik.

nem részesítenék azokat szívünk mélyéből eredő megemlékezésben; hanem azért, mert olyan tudósunk, a kinek neve nemcsak a hazai lelkekbe van mélyen bevésve, hanem az egész földkerekség szaktudósai előtt, a letűnt évszázad ellenére még ma is oly általánosan elismert név volna, a mely ma is oly állandó hivatkozás, idézés tárgya lenne, mint a KITAIBEL-é, igen kevés van.

Ha KITAIBEL PÁL e ma is fennálló, általános hírnevének okait, körülményeit vizsgáljuk, úgy megállapíthatjuk, hogy az általános ismerés és elismerés egyrészt azzal kapcsolatos, hogy KITAIBEL munkái, különösen pedig »*Plantae rariores*«-e, latin nyelven jelenvén meg, minden nemzet szaktudósai számára teljes eredetiségükben hozzáférhetők. A gyakori hivatkozások pedig másrészt a botanikának azzal a mindenütt szigorúan követett methodusával kapcsolatosak, hogy a növények tudományos neve után mindig idézendő a növény felfedezőjének, illetőleg megnevezőjének neve is.

KITAIBEL nevét pedig igen sok tőle felfedezett növény neve után kell idézni. A Magyar Birodalom növényvilága — kerülve a fajok szétforgácsolását — mintegy 3060 fajra tehető. Ebből LINNÉ, — illetőleg az 1753. év előtti időkre 1595-nek a felfedezése esik és ezek a mai nomenclatura kiindulási időpontjának megfelelően, LINNÉ auctorságát viselik. A fennmaradó 1465 Magyarországon honos növényfaj felfedezésén és leírásán pedig 262 szerző osztozik. E szerzők között KITAIBEL PÁL a legelső helyen áll, mintegy 146 biztosan megállapított, jó fajjal,¹⁾ utána hirtelen megcsappanással a bécsi JACQUIN következik 64 növényfajjal, majd a francia LAMARCK 40-nel, az olasz ALLIONI 39-czel, a francia VILLARS 36-tal, az orosz MARSCHALL-BIEBERSTEIN 35-tel, a berlini WILLDENOW 35-tel, a svájci EHRLHART 32-vel, hogy az angol HUDSON-nal (27) a Magyarországon honos növényfajok száma a 30-on alul szállva oszoljon meg a többi 252 szerző között.

Ha ezt a sort a többi szerzőkre vonatkozólag tovább folytatjuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy KITAIBEL ugyan a legelső helyen áll, de a sor apadása általánosságban a chro-

¹⁾ A varietasokkal, illetőleg formákkal és hybridekkel együtt 251.

nológiai sorrenddel is kapcsolatos, a mennyiben a későbbi időkben hovatovább kevesebb új növényfaj jut egy-egy szerzőre: a későbbi legjelesebb és legszorgalmasabb botanikusok nevéhez is alig fűződik 5—10 úgynevezett jó növényfaj felfedezése. Ebből a körülményből azt lehetne KITAIBEL egyéni érdemeinek rovására következtetni, hogy az ő eredményei és ezek nagy jelentősége főleg azzal kapcsolatos, hogy őt a botanika kedvelése, s a szorgalom és kitartás erénye épen oly időkben ékesítette, a mikor Európa nagy része és különösen keleti fele természetrajzilag még nem volt eléggé átkutatva és így bőséges tere, alkalma nyílt KITAIBELnek arra, hogy másokat mintegy megelőzve arathassa le egy úttörő, alapvető és eredményekben gazdag munkásság babérait.

Ha azonban nemcsak a statistika nyers anyagát vizsgáljuk, hanem behatóbban mérlegeljük az akkori idők viszonyait, úgy csakhamar meggyőződünk arról, hogy KITAIBELnek minden kedvező helyzete mellett is ahhoz, hogy az elért szép eredményeket mutassa fel, kiváló tudósnak kellett lennie. Az akkori, viszonylag szűkös botanikai könyvtár mellett, folyóiratok és főleg exsiccata művek teljes hiányában, — a melyek mai bősége mellett a floristica terén, a kellő szorgalommal, középszerű tehetségek is boldogulhatnak, sőt nagy hírnévre tehetnek szert, — csakis igen kiváló systematicus, gyakorlott florista és tapasztalt növénygeographus nyúlhatott hozzá eredményével az újabb és újabb növényfajokhoz. Hogy a már azelőtt felismert s leírt növényfajok igen szüksézáú latin diagnózisai alapján, az eladdig felfedezetteket KITAIBEL ilyeneknek és az újakat újaknak ismerje fel és hogy hazánk növényföldrajzi jellemzésében már akkor ugyanazt a módszert használja, ugyanarra az útra lépjen, a melyet ma is követünk, ahhoz a szorgalmas munkán kívül igen éles megfigyelőképesség és kiváló genialitás kellett. Legkiválóbb kortársainak és elődeinek, mint pl. LINNÉ, WILLDENOW és másoknak nagyszabású műveivel szemben, KITAIBEL munkásságát különösen jellemzi az, hogy a míg e szerzők nevéhez igen sok olyan növényfaj felfedezése fűződik, a melyet élő állapotban, a természetben ők sohasem láttak, hanem a melyeket nekik minden oldalról beküldtek, — WILLDENOW »*Hortus Berolensis*«-e pedig élő növények alapján készült

ugyan, de csupán a berlini fűvészkertben kultiváltakén, — addig KITAIBEL tanulmányait, felfedezéseit csekély kivétellel a természetben tette, adatait közvetlenül a természetből merítette. Még pedig nemcsak a saját munkái anyagát gyűjtötte össze és figyelte meg hazánk bércein és síkságain, hanem WILLDENOW, SCHULTES, HOST, itt-ott DE CANDOLLE s mások műveit, de különösen az előbbi kettőét bőségesen ellátta új növényfajokkal.¹⁾ Ezeket pedig e szerzőknek nem mint olyan küldte, a ki talán nem tudott volna az illető fajok kérdéseinek megoldásával maga megbirkózni, hanem a megoldást is küldeményéhez csatolta, vagy épen csak a leírást küldte meg, a mi az illető művekben természetesen nagyrészt kifejezésre is van juttatva.

KITAIBEL visszamaradt kézírataiból pedig még SADLER, KANITZ és mások is bőségesen meríthettek; és a mint a most készülő KITAIBEL- emlékkötet adataiból nyilvánosságra fog kerülni, KITAIBELnek a Nemzeti Múzeumban őrzött herbariumában számos olyan növény van, melyet ő már akkor helyesen felismert és megnevezett, a mi azonban herbariumában, kiadatlan kéziratban rejtve maradt, vagy a KANITZ-féle »*Reliquae Kitaibelianae*«-ben és az »*Additamenta*«-ban, mint érvénytelen »nomen nudum« szerepel. Utóbb e növényeket mások fedezték fel és publikálták, mint pl. a Magas Tátra gyönyörűséges szép *Delphinium oxysepalum*-át, mely a KITAIBEL herbariumában, mint nova species *Delphinium carpaticum* név alatt már le van írva, érvényes leírását és nevét azonban majdnem egy évszázaddal későbbi felfedezői: PAX és BORBÁS adták meg.

Azt is fel lehetne hozni, hogy a nyugati tudományos központokban lakó német, francia stb. tudósok általánosabb munkássága mellett, KITAIBEL munkássága szűkebb területre Magyarország és Horvátország területére vonatkozik és így főleg localis jelentőségű. Egyrészt így is van, ez azonban KITAIBELnek egyúttal igen nagy érdeme, a miben előttünk az ő munkássága mindig követendő példaként kell lebegjen; még

¹⁾ Kár, hogy mind WILLDENOW műveiben, mind pedig SCHULTES Österreichs Flora-jában az ú. n. locus classicus-ok mellőzve és helyettük többnyire egyszerűen »Magyarország« vagy »Horvátország« növényföldrajzilag véve igen tág fogalma van említve.

pedig nemcsak azért, mert hazánk viszonyait elsősorban kötelességünk tanulmányozni, hanem épen az ő esetében más okból is.

Úgy tapasztaljuk ugyanis, hogy a mi hazánk természetrajzi viszonyaira vonatkozik, az a tőlünk keletre és délre fekvő országok viszonyaival is kapcsolatos. A KITAIBELTől felfedezett növényfajok közül pl. az *Iris arenaria*, *Polygonum arenarium*, *Corispermum canescens*, *Ranunculus pedatus*, *Lepidium crassifolium*, *Glycyrrhiza glandulifera*, *Linum nervosum*, *Peucedanum arenarium*, *Vinca herbacea*, *Centaurea atropurpurea*, *Tragopogon floccosus* és még egy igen tekintélyes sora a növényfajoknak, tőlünk keletre is megvan; sőt némelyike ezeknek a Balkánon s a délorosz pusztákon végig, egész Ázsiáig gyakori növény. Ezek tudományos ismertetésével tehát KITAIBEL munkásává szegődött egyúttal annak a fontos feladatnak is, hogy a nyugat művelt népei a keletet ne rajtunk átugorva, hanem általunk ismerjék meg.

KITAIBELT kortársaival összehasonlítva különben azt is figyelembe kell vennünk, hogy a tőle felfedezett és leírt növényfajok között mintegy 70 olyant találunk, a mely nyugaton is megvan: a melyek némelyike egész a Pyrenaei félszigetig el van terjedve.

Ezeket a nyugat több száz, KITAIBELT megelőző vagy vele egy korban élt tudósának épen úgy alkalma volt felfedezni, mint magának KITAIBELnek. Es e fajok tudományos megoldása mégis egy KITAIBELre várt.

Hogy abban az időben az új növényfajok tudományos feldolgozása nem tartozott a könnyű feladatok közé, — a minek végzéséhez más nem kellett, csak felfedezetlen növény, — annak leghívebb bizonyítékát KITAIBEL hazai és Magyarországon gyakrabban megfordult, különben igen elismert törekvésű kortársainak ez irányú munkássága eredményeiben, illetőleg eredménytelen voltában is megtaláljuk. Hiszen alig kell néhány lépést tennünk, pl. Pest környékére vagy a budai hegyek felé, hogy bőségesen megtaláljuk a KITAIBEL-től leírt *Peucedanum arenariumot*, *Taraxacum serotinumot*, *Colchicum arenariumot*, *Seseli leucospermumot* stb.; és a vele együtt működő és őt időbelileg megelőző tudósok között mégis megint csak ő volt az, a ki ezeket helyesen felismerte és Európa herbariumába

iktatta. Hogy mást ne említsünk, WINTERI a pesti botanicus kert első katalógusában több, a tudományra új növényről igyekszik beszámolni: úgy látszik, bajlódott is velük, mert hol jól, hol rosszul meg is határozta őket generice, de fajnévvel már nem merte ellátni őket, hanem nagyrészt a »nova« jelzöt alkalmazta a fajnév helyén (mint: *Achillea nova*, *Alyssum novum*, *Astragalus novus* stb). Ezeket aztán Kitaibel és részben EHRHART dolgozta fel helyesen.

KITAIBEL műveit jellemzi, hogy leírásai világosak, tiszták és biztos megfigyeléseken alapulnak: a zavaros fogalmakat és kétes elméleteket kerüli. Pedig előtte, sőt korábban is még igen sok balhiedelem és mysticus elmélkedés járt, még a jelesebb művekben is. Így pl. azt, hogy a havasi növények nem tenyésznek alsóbb fekvésű helyeken, PALLAS,¹⁾ KITAIBELNél valamive korábbi oroszországi botanikus, minden fenntartás nélkül úgy magyarázza, hogy annak »gyökerük különlegessége, vagy az ottani levegő phlogiston tartalma, vagy az, hogy az ottani talaj jobban vezeti az elektromosságot« az oka. Ezzel szemben a havasi és más, bizonyos helyhez ragaszkodó növények sajátosságait KITAIBEL pontosan megfigyeli és minden kétes elméletet kerülve írja le; mint a hogy ez pl. a *Plantae rariores* II. kötetének Horvátország physiographiájáról szóló részében a XXXI. és XXXII. oldalon a következőleg hangzik: »Említésre méltó, hogy egyes tőlünk megfigyelt növények elterjedése bizonyos határok közé van szorítva; hogy az *Acer tataricum* az alsóbb régiókból, a *Ziziphum paliurus* és *vulgaris*, a *Pistacia terebinthus*, a *Quercus ilex*, a *Vitex agnus castus*, a *Rosmarinus*, *Salvia officinalis* és még más fajok a tengerpart vidékéről a hegyekbe nem mennek fel, azon senkinek sem kell csodálkoznia; de miért terem a *Carlina acanthifolia* csak Krbava és Likában, a mikor annak társa, melyet *simplex*-nek nevezünk, nemcsak az említett völgyeket, hanem a Capela és Velebit dombjait s hegyeit, sőt a havasokat is tömegesen lepi el? Miért nem terjed amaz a tartomány belsejébe? Miért nem menekül az *Ostrya carpinifolia* és a *Carpinus edentula*, mindkettő melegebb tájak lakója, Horvátország hidegebb

¹⁾ PALLAS P. S. Flora Rossica I. 1784. VIII. old.

tájairól a melegebb helyekre? miért terjedt az *Acer monspessulanum* a melegebb partvidékről a hideg Likába és a tartomány más, melegebb tájain nincs meg? miért terem a *Lathyrus alpestris*, *Dentaria trifolia* és *polyphylla* csak a *Pljesevicza* és a *Mrzin* hegy tájékán, holott e genus más fajai: a *bulbifera* és *enneaphylla* mindenfelé el vannak terjedve? miért kerüli az *Epimedium alpinum* a havasokat és miért szaporodik a havasi törzsek természete ellenére Horvátország melegebb erdőségeiben? az előbbieken említett más havasi növények miért hagyják (itt) el a havasokat? és miért terem ezekben vidáman a sok nem havasi növény? Ezek és más hasonló természetű kérdések nehezen oldhatók meg.«

Mily másként hangzik ez, mint a PALLAS-féle phlogistonmagyarázat! Mily nagy complexumát veti fel a növényélettan, az ökológia s a növényföldrajz kérdéseinek. — De nemcsak felveti, hanem a mikor elősorolja őket, akkor a szóban levő vidékek s különösen a Velebit hegység növényföldrajzi viszonyainak egyik igen jellemző részletét világítja meg, úgy hogy ebből a további részletes vizsgálatok egész sora meríthet. Sőt a felvetett kérdésekre tulajdonképen nagyrészt a feleletet is helyesen megadta, mert hiszen tudjuk, hogy a természet ilyenmő sajátosságai nemcsak abban az időben voltak nehezen megoldhatók, hanem ma is azok; és összes részleteikben bizonyára sohasem lesznek biztosan megfejthetők.

Az ilyen jelenségeknek különben már a pusztá észlelése, összefoglalása is igen jelentős, tudományos eredmény. A növényfajok bizonyos területen való előfordulásának és így az egyes területek növényösszeteveteinek megállapítása már magában is sok physikai és szellemi munkát kíván; még nagyobb áttekintést és növényföldrajzi érzéket követel azonban egyes jelentőséggel bíró növényfajok hiányának megállapítása. És hogy mindeme statistikai természetű adatokat valaki egy hű növényföldrajzi képpé tudja egybeolvasztani, ahhoz az autopsia nélkülözhetetlen. Nem elég ehhez a herbariumok anyaga vagy a beküldött növényfajok bármily legiója sem; ehhez szakadatlan szellemi munka mellett hegységeket, síkságokat kell bebarangolni, különösen az olyan úttörő munkásnak, mint a milyen KITAIBEL volt.

Legkedvencebb tudományszaka, a botanika mellett, igen sokat foglalkozott chemiával. A készülő emlékkötet szakavatott tollból részletesen fogja ismertetni KITAIBEL ez irányú tevékenységét. Itt csupán annyit említhetek, hogy tudományos munkássága ez irányban is igen kiterjedt és alapos volt, sőt pályájának elején, az 1880-as években úgy látszik igen sokat foglalkozott chemiával. 1884-től 1886-ig pl. sem valamely dolgozatából, sem a botanikuskert történetéből, sem herbariumának adataiból semminemű botanikai tevékenysége nyomára nem jövünk. Ellenben az a két vaskos kötet, a melyet KITAIBEL hagyatékából SCHUSTER adott ki, tanubizonyosság: a mellett, hogy kiváló chemikus is volt, és különösen a hazai ásványvizek chemiai vizsgálatával számottevő, úttörő munkát végzett. Lehet, hogy e munkássága nem a saját kezdeményezésével kapcsolatos. Erre lehet némileg következtetni abból, hogy a helytartótanács ebben az időben a magyarországi ásványvizek megvizsgálását többször sürgeti, a mire tulajdonképpen WINTERL, KITAIBEL főnöke kapott megbízást. A helytartótanács és magá II. József is néha csodálatos részletességgel intézkedett tudományos ügyekben. Információkat főleg a bécsi egyetem illetékes szakférfiaitól merítették. Különösen JACQUIN és CRANTZ voltak a tanácsadók. Utóbbi, hydrographiai művének bevezetésében a legnagyobb lelkesedés hangján ír Magyarország természeti kincseiről. Úgy festi le Magyarországot, mint a mely a természeti kincsek szétesztásakor utolsónak maradt; azonban mindama kincsek, a melyek a nyugati országok között való fukar szétesztás következtében tömegesen visszamaradtak, azok mind Magyarországnak jutottak. De sajnálja, hogy Szibéria természeti érdekességei jobban ismeretesek, mint Magyarországi és ajánlja, hogy WINTERL kiválóan alkalmas volna arra, hogy az ország bámulatosan sokféle ásványvizét chemiailag megvizsgálja. Ilyen és hasonló körülmények folytán sürgethették a munka elvégzésére WINTERLT, a ki azonban a tanítással kapcsolatos elfoglaltságára hivatkozva, KITAIBELre bízta a feladat megoldását.

És KITAIBEL, úgy látszik, ép oly ambícióval, szeretettel és igen alapos tudással foglalkozott e chemiai vizsgálatokkal, mint a botanikával.

Általában minden érdekelte, a mi hazánk természeti viszonyainak megismerésére vezetett és mindent megtett, hogy hazánkat megismerje és ismertesse. — SCHUSTER, KITAIBEL életrajzát (50, XVII.) épen oly találóan, mint szépen vezeti be a következő sorokkal: »Ama férfiak között, a kik Magyarország-nak dicsőséget szereztek, KITAIBEL kettős díszszel tűnik ki. Ő ugyanis kiváló tudományával egyrészt magának érdemelt ki maradandó hírt, másrészt magyar hazájának korunk szellemének megfelelő ismertetését adta a kortársaknak, a mely bármely jövőbeli, habár részletesebb leírásnak is maradandó alapja lesz...« Igen helyesen jegyzi meg KANITZ is a magyar botanika történetében, hogy: »KITAIBEL az összes magyar természettudósok közt a legtöbbet tett hazájáért«, vagy a helytartótanács már 1802-ben így nyilatkozik róla egyik iratában: »KITAIBEL gehört schon jetzt in die Zahl der um die vaterländische Gelehrsamkeit wahrhaft verdienten Männer«; vagy a regensburgi »Flora« folyóiratban 1831-ben, »Einige Blumen auf das Grab Paul KITAIBELS« cím alatt L. S. aláírással megjelent cikkben a következők olvashatók: »Man erstaunt, wenn man eine solche Riesen-Arbeit aus den Händen eines Mannes hervorgegangen sieht, von welchem man hätte glauben sollen, dass er bloss für Botanik gelebt habe, und wenn man weiss, wie weit die Analyse der Mineral-Quellen zu jener Zeit noch zurück war.«

KITAIBEL igen széleskörű, többirányú érdeklődés és képzettsége mellett szól a Móri földrengésről a physika professzorával, TOMTSÁNYIVAL írt munkája is. (31) Ezzel is a legmagasabb helyről jövő rendelettel bizattak meg a szerzők és így a kezdeményezés itt sem KITAIBELÉ, de a vizsgálatok gondos keresztülvitelére és alapos tudásra valló munkából kisugárzik KITAIBEL kiváló szelleme.

Hogy számos utazásán a növényvilág megfigyelésén kívül mily gondnal, szeretettel és sokoldalú szakértelemmel vizsgálta általában hazánk természeti viszonyait, annak hű bizonyítékai: hatalmas ásvány-közzettani gyűjteménye, melyet halála után herbariumával és kézírataival együtt JÓZSEF nádor a Nemzeti Múzeumnak vásárolt meg, továbbá ásványelemzése, valamint az állattan körében végzett vizsgálatai. (79.) Hiszen több hazai

állat felfedezése, megfigyelése is fűződik nevéhez. E sokoldalú tudományos vizsgálatai közben pedig sohasem feledkezett meg sem a természetnek gyönyörűségeit nyújtó voltáról, de az orvos, a gazda, a kertész stb. gyakorlati kérdéseiről sem; miért is első életrajz-írója, SCHUSTER, KITAIBELT a német tudósokkal hasonlítva össze, nem mulasztja el megjegyezni, hogy *»nagyon különbözött némely német természetvizsgálóktól, a kik a természet fenséges tudományának hódolnak, de pusztán annak, nem tudván, vagy mintha nem tudnák, hogy ők a természet termékeiből élnek, ruházkodnak és tartják fenn magukat«.*

KITAIBEL ily sokoldalú érdeklődése, tudása, érzéke teremtetette meg a Plantae Rariores első két kötetének bevezető részeit, melyek egyikében a szűkebb értelemben vett Magyarország (Erdély nélkül), — másikában Horvátország általános physiographiáját adja meg. Csodálatos tájékozottsággal ír az országnak nemcsak növényföldrajzi, hanem hegyrajzi, vízrajzi, közettani stb. viszonyairól. Leírásai gyakran igen lendületesek, költőiek.

Így Magyarország arczatáról azt írja, hogy *»az a kép, a mit Magyarország felszíne mutat, minden összehasonlítást meghúsz; azok, a kik az országot karzatoktól körülvett amphiteatrumnak képzelik el, ép úgy csalódnak, mint azok, a kik a Kárpátokat minden irányban szétsugárzó csillaghoz hasonlítóknak gondolják.«*

Vagy a horvátországi Plitvicza-patakról írva, így folytatja: *»az említett bővíű patak az utolsó tó alsó végének bal partjából, mely majdnem merőlegesen szakad alá, valamennyi (vízesés) közül, a legnagyobb eséssel zuhan le. Hogyan (hát a Kulpa)? úgy, hogy a Kulpa Ozail alatt a nagyobb víztömeg következtében ugyan borzasztó rohammal és mennydörgésszerű robajjal, de az akadályozó sziklák között kisebb magasságból tör elő a hajózás akadályára«* (*»horrendo cum impetu et tonitruante strepitu proruit in navigiorum impedimentum«*).

Igen vonzóan írja le Hydrographiájában például Bártfa vidékét, miben KITAIBEL némileg mint orvos is megszólal: *»A kedves völgy a lélek gyönyörködtetésére és újraélesztésére:*

a hegyvidék egészséges levegőjét (>aura<-ját), a szomszédos fenyvesek balzsamos lehelletét, ezek és a pázsitos és virágokkal pompázó tájak (földek) messze terjedő kedves látványát és a csörgedező patak hízlgő mormolását nyújtja.«

Milyen szeretetteljes és más lélekre valló sorok ezek, mint KITAIBEL svéd kortársának: WAHLENBERGnek a Kárpátok flórájáról szóló művében olvasható, hazánkra vonatkozó ismert durva kifakadása, hogy »*quantis difficultatibus luctantum est peregrinis in hac terra inhospitabili et latronibus et barbaris hominibus plena*«.

Ilyen felfogásokkal szemben KITAIBEL műveinek igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. KITAIBEL nemcsak sokban közreműködött a hazánkra s népünkre vonatkozó balhiedelmek elosztatásában, hanem hazánknak olyan őszinte barátokat is szerzett, mint a prágai WALDSTEIN gróf, vagy a bajor SCHULTES, a ki KITAIBEL hatása alatt épen oly rajongással írt Magyarország természeti szépségeiről és népe kiválóságairól, akárcsak egy PETŐFI.

KITAIBELnek négyen írták meg életrajzát behatóbban. Legelőször és legrészletesebben SCHUSTER, kinek művéről SCHULTES L. azt írja, hogy »*nehéz megállapítani, hogy ez életrajzzal maga magának vagy KITAIBELnek állított-e fel szebb emléket*«. SCHUSTER után és nyomán SCHULTES L., majd KANITZ és legújabbán GOMBOCZ ENDRE.¹⁾

Adataikból kiveszszük, hogy KITAIBEL 1757-ben Nagymartonban született. Atyja jómódú sváb földműves volt. Idősebb fiát papnak nevelte; a fiatalabb Pál pedig Győrött philosophiát tanult, később Budán a jogi, majd az orvosi pályára lépett. KITAIBEL kiválóságának első nyomaival már itt találkozunk: az orvostudományi kar ugyanis azzal a megjegyzéssel ítéli neki a GENSEL-féle ösztöndíjat, hogy »*nemcsak erre, hanem minden más beneficiumra is kiválóan érdemes*«. Mint negyedéves medicust nevezik ki WINTERL mellé adjunctusnak. Első botanikai működési tere a mostani Kossuth Lajos-

¹⁾ Ezeken kívül KITAIBEL életrajza több folyóiratban és más kiadványban megjelent. Ezek (a mennyiben nem korábbiak) nagyrészt a SCHUSTER-féle életrajzból készült kivonatok.

Szép- és Reáltanoda-utca közötti épületek helyén elterült első pesti botanikus kert volt. — 1793-ban a gyógyszerész-növendékek correpetitora lett. 1798-ban még mint adjunctus vezeti oltárhoz SARLAY ERZSÉBETET. 1802-ben a császár rendes tanári címmel és magasabb fizetéssel tünteti ki. 1809-ben meghal Winterl és 1810-ben a chemia-botanikai tanszéket a helytartótanács kettéosztja: SCHUSTERT a chemia, KITAIBELT a botanika rendes tanárává és a kert praefectusává nevezi ki.

Botanikai utazásait KITAIBEL 1792-ben kezdte meg Horvátországban, majd 1796-ban Mármarost, 1798-ban Nagyvárad vidékét, 1799-ben a Balaton környékét és Baranyát, 1800-ban a Bánságot kutatta át. 1802-ben második nagy, horvátországi útjára ment WALDSTEIN gróffal és SCHÜTZ festővel. Négy hónapig kutatták a Velebitet és a Kapelát, egész Dalmácia határáig. Ez az útja volt a legnagyobb és a legalaposabban előkészített, a miben WALDSTEIN grófnak nagy érdeme volt. A mint Gombocztól felkutatott, KITAIBELhez intézett leveleiből kiderül, WALDSTEIN gróf ez utazás érdekében olyan propagandát fejtett ki, hogy — a mint írja — a császár és egész Bécs beszélt róla.

WALDSTEIN grófnak legfontosabb szereplése volt az, hogy a »*Plantae Rariores*« kiadását lehetővé tette, a mely műnek címlapján ő mint KITAIBEL szerzőtársa szerepel és így az ott leírt számos új növényfajnak; tehát a KITAIBEL-félék zömének auctorságán KITAIBELLEL minden időközön át osztozik.

A nélkül hogy WALDSTEIN gróf érdemeiből a legcsekélyebbet is levonni igyekeznék, a történeti hűség kedvéért nem hallgathatom itt el, hogy a gróf érdemeit sokan túlbecsülik. Életrajz-írói őt részben mint tudóst, részben mint KITAIBEL maecenását dicsőítik. Pedig azok szerint, a miket WALDSTEIN gróf leveleiből és más pontosan kiderített eseményekből erre vonatkozólag meg lehet állapítani, a valóság az, hogy WALDSTEIN gróf nagy kedvelője volt ugyan a botanikának, de KITAIBELnek még csak megközelítőleg sem volt egyenlő rangú tudós társa és igazában vett maecenása sem.

WALDSTEIN grófnak volt herbariuma, sokat olvasott és foglalkozott a botanikával, levelezett a jelesebb európai botanikusokkal, KITAIBELLEL együtt látogatta meg 1798-ban a berlini

nagy hírnevű WILLDENOWOT és a »*Plantae Rariores*« WALDSTEIN gróf fáradozásai nélkül talán kézirat maradt volna. Hogy azonban ő, a ki élete nagy részét katonai pályán, nagyrészt az akkori hadjáratokban töltötte, alapos tudós lett volna, annak bizonyítéka nincsen. WALDSTEIN grófnak KITAIBELhez tudományos szempontokból való viszonyát ebben az irányban igen jellemzően világítja meg az, hogy a mikor őt a regensburgi botanikai társaság 1881-ben tagjául választotta, KITAIBELT kéri fel, hogy írjon részére egy botanikai értekezést, melyet »*a saját neve alatt kiadhasson*«. Így kell értelmeznünk azt is, hogy WALDSTEIN gróf KITAIBELnek a »*Plantae Rariores*«-ben szerzőtársa.

Hogy WALDSTEIN gróf sem komoly, kitartó munkása a tudománynak, sem pedig igazi maecenása KITAIBELnek nem volt, az a grófnak GOMBOCZ által közzétett leveleiből is kiderül, a melyek a »*Plantae Rariores*« kiadására vonatkoznak. A műben a grófnak nagy öröme telt, annak érdekében minden erejéből propagandát csinált, mágnáskörökben és az udvarnál azt ismertté tette. Hízelt neki az is, hogy Napoleon, felesége számára kért egy példányt, a mire vonatkozólag közli a gróf, KITAIBELLEL, hogy a külön e célra festetett miniature példány oly feltűnést keltett Bécsben, hogy négy napig tele volt a szobája kíváncsiakkal.

A mikor azonban kiderült, hogy a mű kiadása neki anyagi hasznót is nem hozott, sőt a 20.000 forint kiadásból csak 13.000 forint térült meg, habár készen tartja KITAIBEL már a következő kötet anyagát, — azzal adja fel WALDSTEIN gróf a mű kiadásának folytatását, hogy »*Ich gedenke der ganzen löblichen Botanik mit einem Tritt im Hintern das Viaticum geben*«.

Úgy hiszem, hogy WALDSTEIN grófban KITAIBEL nagy hírneve ébresztette fel a botanika iránti nagy érdeklődést és Magyarország sok kincset ígérő flórája azt, hogy a mármarosi és horvátországi utazáson részt vett. KITAIBEL költségeit, azonban csak az előbbi úton fedezte, az utóbbira nézve pedig csak mindent elkövetett, hogy KITAIBEL az állami segítséget megkapja. Az igazi maecenásságtól tehát WALDSTEIN gróf épen oly távol állt, mint attól, hogy mint tudóst KITAIBELnek kitartó, komoly munkatársául tekinthessük.

Ismeretes, hogy KITAIBEL mint tanár az egyetemen soha előadásokat nem tartott. Csakis így fejthette ki bámulatosan nagy, kutató és irodalmi tevékenységét.

Már 1805-ben betegen tért vissza bánsági utazásáról és habár azután is igen sokat utazott és dolgozott, többször panaszkodik betegségéről. 1815-ben kéri nyugdíjaztatását. 1816-ban nyugalomba vonul. Ő felsége külön kegyéből 2000 forint nyugdíjjal és azzal a kikötéssel, hogy írja meg Magyarország teljes physiographiáját és flóráját. Ebben — fájdalom — 1817 december 13-án bekövetkezett halála megakadályozta.

KITAIBEL, — munkáiból és egyéb adatokból ítélve, — igen szerény, concilians ember volt és tudományos eredményeinek osztogatásában legkevésbé sem volt fukar vagy féltékeny. Így az ő bámulatosan gazdag eredményein vele sokan osztzkodtak. — Első életrajzírója, SCHUSTER, KITAIBELT különben így jellemzi: *»lelki ereje fáradhatatlan volt, csakis saját céljára ügyelve, bármit is elérhetett, azt céljához irányította, szelíd természetű, tökéletes erkölcsű volt, barátai közt vidám beszédű, ki az eseményeket sarcasmussal szokta tárgyalni. Bár ő természeténél, nyájasságánál, tudományánál és szelleménél fogva kedves ember volt, a társaságokat mégsem látogatta. Nem kereste a hatalmasabbak büszke küszöbét, kivéve talán a LILLEN és BRUDERN bárókat és CSEKONITS vezérőrnagyot. A ki a hatalmasabbak, méltóságot viselők és tudósok közül az ő tudományát művelte és a haza kincseit különösen ismerte, azt ő kereste fel«.*

Annak a sarcasmusnak, melyről a fentiek szerint SCHUSTER említést tesz, KITAIBEL munkáiban és cselekedeteinek történetében alig jutunk nyomára; csupán egyetlen egy közleménye árul el róla ez irányban valamit, nevezetesen az a nyilatkozata, melyet KITAIBEL a tellur-esetből kifolyólag a GEHLENS Neues Allgemeines Journal 1803. évfolyamában tett.

A tellur felfedezése kérdéseivel nem akarok itt behatóbban foglalkozni, ennek kiderítése a KITAIBEL emlékkötet chemikus munkatársának feladata volt és az ő érdeme lesz; azonban szükséges a szóban levő nyilatkozat megértéséhez felemlítenem itt, hogy MÜLLER az ő 1782-ben tett felfedezésével akkor, a mikor ettől függetlenül 1789-ben KITAIBEL a tellurt a bórzsönyi

ezüistartalmú tellurbismut ásványban felfedezte, nem volt még egészen tisztában és biztosság okából küldött a tőle megvizsgált szürke aranyérczből a híres KLAPROTHnak Berlinbe véleményadás végett. Ezután KLAPROTH leírta és megnevezte az elemet, szóval MÜLLER jóvoltából azt 1798-ban felfedezte. Minthogy KITAIBEL megállapításai a MÜLLERéinél ugyan későbbiek, de tiszták és világosak voltak, sokan őt jelentették ki a tellur felfedezőjéül. Ez KLAPROTHot szerfelett bántotta és a mint SCHUSTER leírja, *»acriter pressit Kitaibelum«*, hogy nyilatkoztassa ki, hogy nem ő, hanem KLAPROTH a végérvényes felfedező. Ezt KITAIBEL az ő ismert engedékenységgel meg is tette és a fentemlitett folyóiratban a következő lemondó, de amellett KLAPROTHot teljesen leleplező sarcastikus nyilatkozatot tette: *»a következtetésekben azonban tovább mentek és a felhozott körülményekből azt következtették, hogy KLAPROTH úr a tellur felfedezését tőlem tulajdonította el, a mit én ezennel nagyon igazságtalannak és tévesnek nyilatkoztatok ki, a következő okokból: először is KLAPROTH úrnak feddhetetlen jelleme kezeskedik; neki az ő érdemeinek és nagy hírnevének gyarapítására nincs szüksége ily nyomorult eszközre (»so elenden Mittels«). másodszor az ő dolgozatai a tellurról és a tellur érczekekről oly terjedelmesek, hogy az alatt a rövid idő alatt, a mely az ő bécsi tartózkodása (t. i. a mikor bemutatták neki KITAIBEL kéziratát) és dolgozatainak megjelenése között eltelt, nem voltak elkészíthetők; ellenben KLAPROTH úr dolgozatainak az én dolgozataim tökéletességben messze mögöttük maradnak, így tehát a kettő egymással össze sem hasonlítható; végül KLAPROTH úr egy olyan felfedezést, a mely sem az övé, sem az enyém, tőlem bizonyára nem tulajdoníthatott el (»welche weder ihm, noch mir gehört, konnte mir doch gewiss nicht abborgen«).*

KITAIBEL élettörténetéből a SCHUSTER-féle életrajz, a helytartótanácsnak országos levéltárunkban meglevő leiratai, WALDSTEIN grófnak KITAIBELhez intézett és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött levelei alapján, és számos más irodalmi műből és cikkből sokat tudunk, de mennél tovább tanulmányozzuk életét, annál többet szeretnénk róla még megtudni. Azt a férfit, aki törhetetlen kitartásával, lángeszével,

hazája természeti kincseinek rajongó szeretetével oly sokat tett hazájának s tudományának, még jobban szeretnők ismerni. Lehet, hogy ez irányban a prágai múzeum, a hová gróf WALDSTEIN herbariuma került és a Waldsteinok családi archívuma, valamint SCHULTES és WILLDENOW hagyatéka Münchenben, illetőleg Berlinben eredményekre vezetne ez irányban. Egyelőre az ismeretesekből csak bámuljuk eredményeit s tünémenyes életét.

KITAIBEL emléket a hazai és külföldi elismerések egész sora kíséri. Tagjául választotta:

- 1800-ban a jenai mineralogiai,
- 1801-ben a regensburgi botanikai,
- 1801-ben a göttingai phytogeographiai,
- 1803-ban a berlini természettudományi,
- 1804-ben a göttingai kir. tudományos,
- 1804-ben a jenai fizikai,
- 1805-ben a moszkvai physico-medikai,
- 1813-ban a szentpétervári medica-chirurgikai társaság,
- 1814-ben a müncheni tudományos akadémia,
- 1815-ben a lund physiographikai társaság.

A mi akadémiánk tagja még nem lehetett, de maga zászlóvivője volt a magyar tudós társaság eszméjének, és pedig nemcsak a »Plan zu einer ungrischen Gesellschaft« című füzetrel, hanem magánúton is propagandát fejtett ki. Erről WALDSTEIN gróf egyik levele tanuskodik, melyben GOMBÓCZ fordítása szerint ezeket írja: *»Egy tudós társaság felállításának terve nagyon szép. . . . . Egy olyan országban, hol a nemesség más üdvözítő igét, mint birka, búza és robot nem ismer, a lehetetlenségek közé tartozik ilyen tervnek megvalósítása. Én itt Bécsben több magyar gavalérral beszéltem a dologról, a kik a vállalkozást nagyon szépnak találták; mikor azonban a hozzájárulás költségeit elibük tártam, kinevettek. Ugyan mi hasznunk volna belőle, felelték; az ugyan minket semmire meg nem tanítana; egy ostoba parasztnak praktikus ökonomiája sokkal többet ér, mint az a sok sületlenség, a mit a tudósok összeírtak. Maradjatok magatoknak (»blast mir den Hobel aus«), gondoltam*

magamban, mint barmok jöttetek a világra, azok is maradtok. Remélem azonban, hogy gróf Erdődy, a vicekanczellár, nem olyan, mint a többi; ő sok jót várna ettől az intézettől és azt mondotta, hogy jobb volna, ha az országgyűlésen szólítanák fel a nemességet a terv támogatására.»

KITAIBEL nagy elismerését jelenti az, hogy rendes tanári állásban és fizetéssel kizárólag kutatásainak élhetett. Sokan keresik ennek okait és titokzatos, protectiós körülményekkel kapcsolatos magyarázatokat fűznek hozzá. Azokból, a miket műveiből s egész élettörténetéből meg lehet állapítani, erre nézve az a valóság derül ki, hogy úgy az egyetemnek, mint a helytartótanácsnak s a különben közjogi téren kárunkra törő II. JÓZSEFnek is volt annyi nemes érzéke e férfiú tudománya és kutatásainak az országra való fontosságára iránt, hogy minden módon elősegítették munkásságát.

Elismerései közt kell említenem, hogy számos növény viseli a KITAIBEL nevét. Tekintet nélkül arra, hogy a nomenclatura-szabályok szerint érvényesek-e ezek mind vagy nem, soruk a következő:

Két Agrostis Kitaibelii SCHULTES.

Poa Kitaibelii. KUNTH.

Festuca Kitaibeliana SCHULTES.

Salix Kitaibeliana WILLDENOW.

Quercus Kitaibelii SIMONKAI.

Cerastium Kitaibelii STEUDEL.

Cerastium Kitaibelii SCHRANK.

Alsine Kitaibelii NYMAN.

Silene Kitaibelii VISIANI.

Dianthus Kitaibelii JANKA.

Aquilegia Kitaibelii SCHOTT.

Thalictrum Kitaibelianum.

Ribes Kitaibelii DÖRFLER.

Rosa Kitaibelii BORBÁS.

Rosa Kitaibelii GANDOGER.

Cytisus Kitaibelii VISIANI.

Genista Kitaibelii JANKA.

Trifolium striatum β. *Kitaibelianum* HEUFF.

Trifolium Kitaibelianum SERINGE.

Vicia Kitaibelii REICHENBACH.
Vicia Kitaibeliana SCHUR.
Kitaibelia vitifolia. WILLDENOW.
Viola Kitaibeliana RÖMER & SCHÜTLES.
Trinia Kitaibelii MARSCHALL BIEBERSTEIN.
Smyrniium Kitaibelii DE CANDOLLE.
Primula Kitaibelii VISIANI.
Solanum Kitaibelii SCHULTES.
Satureja Kitaibelii WIERZBICKY.
Veronica spuria β . *Kitaibeliana* WALLROTH.
Galium Kitaibelianum SCHULTES.
Scabiosa Kitaibelii SCHULTES.
Edraianthus Kitaibelii DE CANDOLLE.
Anthemis Kitaibelii SPRENGEL.
Crepis Kitaibelii FRÖHLICH.

KITAIBELről elismerő nyilatkozatot tanítványai részéről is találunk az irodalomban. Így a legelső magyar chemia szerzője, KOVÁTS MIHÁLY orvos, könyve »vezérszavá«-ban, miután WINTERL professorról is igen elismerő szavakkal emlékezve meg, felemlíti, »hogy hazai nyelven nem beszéll«, rátér KITAIBELRE: »Ezen tudós férjfi Hazánk szülötte, a' hazai nyelvet tudja 's nagy hazafiuságát azzal mutatta meg, hogy széles és mély tudományát egyenesen a' Haza hasznára fordította; megvizsgálván minden hazai ásványos (mineralis) vizeket, és különös Magyarországi növényeket (plántákat), melyeknek leiratásokat közlötte is a' Hazával. Ezen derék hazafinak valaha sok nyájás oktatásával éltem, sőt most is gyakran tanátsával élek, a' melyre hajlandó betsülettel teljes nyájás készségét eléggé nem ditsérhetem, a' nyival kevésbé hálálhatom meg.« KITAIBEL összes művei s dolgozatai latin és német nyelven készültek és így érdekes KOVÁTSnak ez a nyilatkozata abból a szempontból is, hogy KITAIBELT mint magyarul tudó lelkes hazafit méltatja. E mellett szól különben némileg azis, hogy KITAIBEL minden helység- és népies növénynevet kifogástalan magyarsággal ír le, valamint DIÓSZEGIhez intézett (latin) levele is (77), melyben említi, hogy ő maga is fáradozott magyar népies növénynevek gyűjtésével.

KITAIBEL emlékéért Budapest székesfőváros tanácsa egyik

II. kerületi utcának az ő nevéről történt elnevezése által örökítette meg.

A mai napon pedig akadémiánk iktat saját történetébe egy lapot KITAIBEL emlékére, a mely méltó akadémiánk történetéhez és KITAIBELhez egyaránt. Az a szobormű pedig, melyet akadémiánk megemlékezésével kapcsolatosan fogunk itt leleplezni; a magas kormánynak a tudományokra irányított igen becses figyelméről tesz tanuságot, épen úgy, mint a készülő emlékkötet kiadásának lehetővé tétele is. A szobor a budapesti tudományegyetem növényrendszertani és növényföldrajzi intézetében fogja hirdetni KITAIBEL emlékét: és így az ő nevével kapcsolatos elismerésekhez, azon az egyetemen, amelynek hírnevét egy évszázaddal ezelőtt KITAIBEL oly jelentékenyen előmozdította, minden időközön át a legméltóbb elismerésként fog csatlakozni.

Jegyzéke azoknak a növényfajoknak és alakoknak, a melyeket Kitaibel fedezett fel.

Az alább következő felsorolás nemcsak a KITAIBEL-féle növényekről van hivatva felvilágosítást nyújtani, hanem arról is, hogy tudósunk mely területeken kutatót és hogy mely szerzők műveihez szolgáltatott »új« adatokat KITAIBEL eredményei. Minthogy pedig teljes bepillantást úgy ebben az irányban, mind pedig általában KITAIBEL tevékenységébe csak úgy nyerhetünk, ha a KITAIBEL-től származó összes növényneveket és leírásokat is figyelembe vesszük, külön sorolom fel (l. 34. old.) a KITAIBEL féle synonymákat, valamint a kétes, nem eléggé tisztázott növényneveket is, még pedig szintén az illető forrásművek és az eredeti lelőhelyek (locus classicus) megemlékezésével.

Hogy kimutatásaim nem lesznek tökéletesek, azzal — a KITAIBEL-féle növényekre vonatkozó irodalom szétszórt és régi művekbe rejtett volta miatt, valamint azért is, mert rendkívül sok adatról van szó, — előre is számolnom kell. Az itt kimaradtakra nézve ebből az okból már most rá kell mutatnom arra, hogy KITAIBELnek a Nemzeti Múzeumban őrzött herbariumából is bizonyára több kiegészítő adat fog napfényre

kerülni. Erre nézve pedig JÁVORKA SÁNDOR és KÜMMERLE BÉLA cikkeire utalhatok, melyek a nevezett herbariumról a »*Kitaibel-émlékkönyv*«-ben fognak megjelenni. Minden valószínűség szerint elkerülhetetlen lesz továbbá az is, hogy az itt közölt felsorolásokhoz később pótló adatokat tegyek közzé. Az emlékbeszéd megjelenhetése okából azonban egyelőre le kell zárnom mindkét felsorolásomat. A felsorolásokban levő rövidítésekre nézve felvilágosítást ad a hátrább levő irodalmi kimutatás (l. 62. old.) Az itt következő kimutatásra pedig meg kell jegyezmem, hogy a * nélküli nevek fajokra, a *-os nevek pedig varietásokra, illetőleg formákra vonatkoznak.

**Polystichum angulare* (KIT. sub *Aspidio*) in WILLD. Sp. pl. V. 257. (1810.) Magyarország.

Asplenium fissum KIT. in WILLD. Sp. pl. V. 348. (1810.) Havasi és alhavasi tájakon. Horvátország.

**Asplenium obtusum* KIT. in WILLD. Sp. pl. V. 341. 1810. Alhavasi tájak szikláin. Horvátország.

**Asplenium zoliense* KIT. Acrobr. protoph. 278 (1863). Zólyom m., Motyók.

**Equisetum pannonicum* W. K. in WILLD., spec. plant. V. 6. (1810.) Magyarország mocsaraiban.

**Lycopodium recurvum* KIT. in WILLD. Sp. pl. V. 50. (1810.) Havasi és alhavasi tájakon. Magyarország.

**Potamogeton interruptus* KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 328 (1814.) Szabolcs megye szikes tavaiban.

*Poa depauperata KIT. in Spreng. Pug. I. 7. (1813.)

*Poa effusa KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 227. (1814.)

*Poa scabra KIT. in Linnaea, XXXII., 311. (1863); herb. WILLD. 1955. A Mátrából való.

*Poa semineutra (W. K. sub *Aira*) in WILDENOW, Enum. hort. Berol. 100. (1809.) Magyarország.

*Festuca nitida KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 239. (1814.) Horvátország havasain.

*Festuca picta KIT. in SCHULT. Österr. Fl. I. 236. (1814.) Havasi réteken. Magyarország.

*Festuca pungens KIT. in SCHULT. Österr. Fl. I. 237. (1814.) Havasokon. Horvátország.

*Festuca vaginata W. K. in WILLD. Enum. 116. (1809.) Magyarország.

Secale sylvestre KIT. in HOST., Gramin. Austr. IV. 7. (1809.) Czegléd, Kecskemét, Szeged, Kistelek, homokpusztákon. A nevet ugylát-szik HOST adta, mert a KITAIBEL-féle synonymák közt találjuk e növényre

a *S. campestre* elnevezést, de a növényt utóbbi fedezte fel. Különben Host. hivatkozik is KITAIBEL-re.

*Carex aristata KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora, XXVII. II. 529. (1844.) In herb. KIT.

*Carex conglobata KIT. in WILDENOW, Sp. plant. IV. 281. (1805.) Magyarország homokpusztáin. KÜCKENTHAL, Cyper.-Caric. 458. (1909.), nem tartja megkülönböztethetőnek.

*Carex laevis KIT. in WILLD. Sp. plant. IV. 292. (1805.) Havasokon. Horvátország.

Colchicum arenarium W. K. Pl. rar. II. 195. (1805.) Homokbuczkákon. Pest m.

Allium atropurpureum W. K. Pl. rar. I. 16. (1802.) Vetések között. Kovácsi, Bihar m.

**Allium denticulatum* KIT. Addit. 342. (1863.) Napos dombokon Szepességben (MAUKSCH), Pozsony (LUMNITZER), Borosjenő.

*Allium fuscum W. K. Pl. rar. III. 267. (1812.) A Bánság mészkőszikláin, gyakori Herkulesfürdő környékén.

*Allium flexum W. K. Pl. rar. III. 307. (1812.) Horvátország hegyi és havasi füves helyein.

Allium ochroleucum W. K. Pl. rar. II. 204. (1805.) Törpe fenyők között, sziklás helyeken a Debelo-Brdo tetején és a Bádány havas füves magaslatain (Horvátország, Lika).

Scilla pratensis W. K. Pl. rar. II. 107. 1805. Réteken, legelőkön. Korenicza völgye, Lika-Krbava. Horvátország.

Ornithogalum refractum KIT. in WILLD. Enum. Suppl. 18. (1813.)

Sternbergia colchiciflora W. K. Pl. rar. II. 172. (1805.) Mészkódombok száraz, napos helyein. Budaörs, Palota és Füred.

**Crocus albiflorus* KIT. in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 101. (1814.) Havasi és alhavasi tájakon. Horvátország.

Iris arenaria W. K. Pl. rar. I. 57. (1802.) Száraz homokdombokon. Az Északi Kárpátok előhegyeitől, Vácztól lefelé a Duna mellett, a Kúnságban és a Tiszáig, Pest megye területén elszórtan; de nem kevésbé Szent-Iván környékén Fehér megyében és a Duna jobbpartján Esztergom felett.

*Iris hungarica W. K. Pl. rar. III. 251. (1812.) Dombok és hegyek füves helyein. Hegyalja, valamint az Ondi szőlők felett, Sátor Tállyai Várhegy, Tokaj-hegy.

**Populus pannonica* KIT. in BESSER, Enum. pl. Volh. Podol. 38, (1821.) Osokol vidékén a Dnjepr mellett.

*Salix fagifolia W. K. in WILLD. Sp. plant. IV. 704. (1805.) Horvátország havasain.

**Carpinus edentulus* KIT. in ROCHEL, Pl. Banat. 26. (1828.) Bánság.

*Betula carpatica W. K. in WILLD. Sp. pl. IV. 1. 464. (1805.) A Kárpátokban.

- Quercus conferta** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 619 (1814). Szlavonia.
- ***Quercus pendulina** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 620. (1814). Hegyeken. Közép-Magyarország.
- ***Quercus spectabilis** KIT. in SIMONKAI, Magy. Növénytan. Lap. VIII. 67. (1883.) A ménesi szőlőkben.
- ***Quercus sublobata** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. I. 619. (1863.) Keszthely vidékén, a Balaton mellett.
- Polygonum arenarium** W. K. Pl. rar. I. 69. 1802. Az Alföld legterméketlenebb futóhomokjain és homokbuczkáin.
- Beta trigyna** W. K. Pl. rar. I. 34 (1802). Szerémség, Pazovanova kertjeiben.
- ***Atriplex microspermum** W. K. Pl. rar. III. 278 (1812). Magyarország kevésbé sós, nyirkos és száraz síkságain.
- Atriplex oblongifolium** W. K. Pl. rar. III. 278 (1812).
- Camphorosma ovata** W. K. Pl. rar. I. 64 (1802). A Magyar Alföld homokos és félig sós terméketlen részein.
- Corispermum nitidum** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 7 (1814). Magyarország.
- Corispermum canescens** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 7 (1814). Magyarország futóhomokos területein.
- Cerastium anomalum** W. K. Pl. rar. I. 21 (1802). Legelőkön és száraz réteken; Nagy-Kúnság, Bihar m. lapályosabb részein; Heves m.
- ***Cerastium ciliatum** W. K. Pl. rar. III. 250 (1812). Horvátország, a Debelo-Brdo havas csúcsa alatt, Szenszki-put, alhavasi völgyben.
- ***Cerastium caespitosum** KIT. in Reichb. Fl. germ. excurs. 799. (1832). Bánság.
- Cerastium grandiflorum** W. K. Pl. rar. II. 183 (1805). Horvátország havasain. Visočica, Bádány és Szegesztán.
- Cerastium silvaticum** W. K. Pl. rar. I. 100 (1802). Nyirkos, erdős völgyekben, Szerémség, Bánság.
- ***Cerastium umbrosum** KIT. in Linnaea XXXII. 515 (1863). A Mrzin hegyen, Korenicza mellett, Horvátország.
- Alsine frutescens** (KIT. sub *Arenaria*) in Schultes, Österr. Fl. 2. I. 667 (1814). Sziklákon, Magyarország.
- ***Alsine macrocarpa** (KIT. sub *Arenaria*) in D. C. Prodr. I. 404. (1824). A göttingeni botanikuskertről.
- Arenaria gracilis** W. K. Pl. rar. III. 305 (1812). Horvátország a Velebit hegység Visočica havasa alatt, mészkősziklák repedéseiben.
- ***Arenaria densa** KIT. in SCHLECHTENDAL, Ges. Naturf. Fr. Berl. Mag. VII. 200 (1816).
- Moehringia pendula** (W. K. sub *Arenaria*) Pl. rar. I. 90 (1802). A Bánság mészkő szikláin, Herkulesfürdő, Ógradina; a Duna balpartján a Veterani barlang körül, és jobb partján a Traján táblája alatt és felett.

Viscaria nivalis (KIT. sub *Lychnide*) in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 698. (1814). Petrosa havas.

Silene flavescens W. K. Pl. rar. II. 191. (1805). A Bánság mészkőszikláin: Kárául szikláin, Szászka mögött a Nera és Be egybeömlése alatt, Herkulesfürdő környékén.

***Silene nemoralis** W. K. Pl. rar. III. 277. (1812). Szerémség és Bánság erdős, cserjés helyein.

***Silene petraea** W. K. Pl. rar. II. 178. (1805). A Bánság és Szerbia mészkő szikláin; Herkulesfürdő, a Traján tábla környéke.

***Silene marginata** (KIT. sub *Cucubalo*) in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 674. (1814.) Horvátország, Bádány havas; KIT. in Linnaea XXXII., 536. (1863). A Velebit hegység sziklagörgetegein, a Bádány csúcs alatt tömegesen.

***Heliosperma pusillum** (W. K. sub *Silene*) Pl. rar. III. 235 (1812).

***Gypsophila arenaria** W. K. Pl. rar. I. 40 (1802). Komárom, Esztergom, Hont (a dunamenti részek), Pest megye és Jászság; homokbuczkákon.

Dianthus collinus W. K. Pl. rar. Hung. I. 36. (1802). Száraz, napos dombokon, síksági cserjésekben; Magyarország.

***Dianthus collinus** W. K. β, **glabriusculus** KIT. in Linnaea XXXII., 528. (1863.)

Dianthus compactus KIT. in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 654. (1814). A Beregi, Máramarosi és Szatmári havasokon.

***Dianthus diutinus** KIT. in Schultes Österr. Fl. 2. I. 655 (1814). Magyarország, homokbuczkákon.

Dianthus nitidus W. K. Pl. rar. II. 209 (1805). Kocs hegység, Árva és Liptó m. között.

Dianthus petraeus W. K. Pl. rar. III. 246 (1812). A Bánság mészkőszikláin.

Dianthus serotinus W. K. Pl. rar. II. 188 (1805). Magyarország homokbuczkáin és futóhomokján.

Dianthus trifasciculatus KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 654 (1814). A Bánsági erdőkben.

Helleborus atrorubens W. K. Pl. rar. III. 301. (1812). Horvátország hegyi erdeiben és cserjéseiben; legtömegesebb a Korenicza mentén.

Helleborus dumetorum W. K. in Willd. Enum. hort. Berol. 592 (1809). Magyarország.

Helleborus odoratus W. K. in Willd. Enum. Hort. Berol. 592 (1809). Magyarország.

Helleborus purpurascens W. K. Pl. rar. II. 105 (1805). A Mátrában és a Vértesnek Esztergom és Óbuda közé eső részein; nemkülönben Szántó mellett, Szt.-András mögött, Visegrád körül.

***Delphinium alpinum** W. K. Pl. rar. III. 273 (1812). Zólyom, Liptó-, Szepes m. havasainak völgyeiben.

Delphinium fissum W. K. Pl. rar. I. 83 (1802). A Domogled hegyen, a Cserna patak balpartján Herkulesfürdő mellett, Románia határa felé, köves helyen, éserjésekben.

Ranunculus crenatus W. K. Pl. rar. I. 9 (1802). Mármaros Petrosa havasán, az örökhó körüli völgyekben.

Ranunculus binatus KIT. in REICHB. Fl. germ. excurs. 723 (1830—32.) Erdély (WELDEN).

Ranunculus pedatus W. K. Pl. rar. II. 112 (1805). Sovány, füves dombokon, lejtőkön, Buda.

Ranunculus polyphyllus W. K. Pl. rar. I. 44 (1802). Jászság, Békés m. és Bihar m., Hortobágyi medence, Karczag és Püspökladány között, a Körös okozta mocsarak mellett; nyirkos, lápos helyeken.

***Ranunculus tuberculatus** KIT. in DC. Syst. I. 297. (1818.); ex BALB. catal. hort. Taur. 64. (1813.)

Fumaria prehensilis KIT. Cat. hort. Pest. 10. (1812).

Lepidium crassifolium W. K. Pl. rar. I. 4 (1802). Fehér megye sós, száraz, teljesen terméketlen területein.

***Biscutella alpestris** W. K. Pl. rar. III. 253 (1812). Horvátország havasi és alhavasi tájain.

***Armoracia macrocarpa** (W. K.) Cochlearia macrocarpa W. K. Pl. rar. II. 201 (1805). Bánság, Jászság, Heves és Borsod m.; nyirkos réteken és mocsarakban.

Sisymbrium junceum (W. K.) *Cheiranthus junceus* W. K. in WILLD. Sp. pl. III. 513 (1800). Magyarország; félig sós réteken.

Isatis praecox KIT. in TRATT. Arch. I. 2. p. II. (1812.) II. p. 40. tab. 68., 68/a. STEV. in litt. (1814).

Cardamine carnosia W. K. Pl. rar. II. 137 (1805). Horvátország és Dalmácia határán, a Velebitnek Bádány és Debelo Brdo magaslatain; mészköves helyeken.

Dentaria glandulosa W. K. Pl. rar. III. 302 (1812). Magyarország keleti és északi magasabb hegységeinek völgyeiben.

Dentaria polyphylla W. K. Pl. rar. II. 174 (1805). Horvátország: a Plitvica tavak mellett, Petrovoselo és Korenica között, a Plješevica havas alján, a Mrzin hegyen és a Velebitben a Számár havas alatt; árnyas erdők nyirkos, kővér talaján.

Dentaria trifolia W. K. Pl. rar. II. 148 (1805). Horvátország: Petrovoselo és Korenica között, a Plješevica alhavasi tájain és a Korenicával szomszédos Mrzin hegységben; völgyekben és árnyas mélyedésekben.

Arabis procurrens W. K. Pl. rar. II. 154 (1805). Bánság és Szerbia árnyas mészkőszikláin: Herkulesfürdő, Veterani barlang, Traján tábla.

***Alyssum edentulum** W. K. Pl. rar. I. 95 (1802). Bánság mészkőszikláin.

Alyssum murale W. K. Pl. rar. I. 5 (1802). Bánság napos szik-

lái; Déva várfalain. Tulajdonképen már ALLIONI leírta, de hibásan, *Lunaria argentea* név alatt. Fl. Pedem. I. 245 (1785).

*Alyssum tortuosum W. K. in WILLD. Sp. pl. III. 466 (1800). Magyarország legterméketlenebb homokpusztáin és Szibíriában.

Sedum glaucum W. K. Pl. rar. II. 198 (1805). Bánság homokbuczkáin, Deliblát és Dunadombó között; Horvátország mészkőszikláin és falakon, Sluin mellett; a Mátra porphyriszlikláin és a Tokaj hegyen.

Saxifraga hieracifolia W. K. in WILLD. Sp. pl. II. 641 (1799). A Kárpátok havasain. A növényt már TOWNSON felfedezte [Travels in Hung. 488 (1797); azonban tévesen a *S. nivalis* varietetasának tekintette].

Saxifraga perdurans KIT. in WAHLBG. Fl. Carp. 123 (1814). Kocs, Magas Tatra.

Ribes multiflorum KIT. in ROEMER et SCHULTES Syst. vegetab. V. 493 (1819). Horvátország.

Spiraea cana W. K. Pl. rar. III. 252. Magas és meredek mészkősziklákon, a Plitvicza tavaktól (a Milovanovo jezero-tól) balra eső hegyekben, Horvátországban.

*Spiraea oblongifolia W. K. Pl. rar. III. 261 (1812). Pécs, a Mecsek-hegy mészköves helyein.

Spiraea obovata W. K. in WILLD. Enum. hort. berol. 541 (1809). Magyarország.

Crataegus nigra W. K. Pl. rar. I. 62 (1802). A Duna szigetein Szerém és Bács megye között s magában Szerémségben.

Crataegus pentagyna W. K. in WILLD. Sp. pl. II. 1006 (1799). Magyarország: Szerém m. és Bánság.

× **Rubus agrestis** W. K. Pl. rar. III. 297 (1812). Nógrád és Hont megyében, legtömegesebben Palasd és Szalatnya között.

Rubus hirtus W. K. Pl. rar. II. 150 (1805). Horvátország, Slavonia, Bánság és Magyarország többi részének erdőségeiben; Mátra, a Telkibányai, Ungvári, Beregi, Ugocsai, Bihari, Baranyai hegyekben, a Somogyi dombokon.

*Potentilla laciniata KIT. in NESTLER Monogr. de Potentilla, 45 (1816).

Potentilla patula W. K. Pl. rar. II. 218 (1805). Napos hegyeken, Mátra, Sárhegy a Gyöngyösi szőlők felett, Patta, Oroszi.

Sanguisorba polygama (W. K. sub *Poterio*) Pl. rar. II. 217 (1805). Száraz, füves helyeken, Peczeszentmárton Bihar m.-ben, Hosszú-Hetény Baranyában, Bánságban.

*Rosa adenophora KIT. in SCHULTES Österr. Fl. II. 69 (1814). Leibicz erdeiben, Mauksch gyűjtötte.

*Rosa balsamea KIT. in KÁNTZ, Reliq. Kit. 129 (1862). Parád.

*Rosa incana KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. II. 70 (1814). Selmezbánya és Teplicska, Kassa és Rank között.

*Rosa Maukschii KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. II. 69 (1814). Szepesség.

× **Rosa reversa** W. K. Pl. rar. III. 293 (1812). A Mátra szikláin.

Genista ovata W. K. Pl. rar. I. 86 (1802). Hegyeken, napos dom-
bokon és más száraz helyeken: Bánság, a Lissa-Pojána hegyen, Fehér-
egyháza; Fehéregyháza és Versecz között, a Verseczi hegyeken és máshol
Románia határáig.

Genista triangularis in WILLD. Sp. pl. III. 939 (1800). Bán-
ság. Forma szerint WILLDENOW a szerző, de közli a későbbi *G. triquetra*
W. K. Pl. rar. II. 165 (1805) nevet is. Tehát WILLDENOW a növényt,
mint újat, az utóbbi nével ellátva KITAIBELÉKTŐL kapta és rövidesen
átkeresztelte. Ilyen eset bizonyára több is van, de valószínű, hogy nem
mindig deríthető ki.

***Cytisus elongatus** W. K. Pl. rar. II. 200 (1805). Bánság és
Bereg megye erdeiben.

***Cytisus falcatus** W. K. Pl. rar. III. 264 (1812). Horvátország
és Bánság erdős mészkőhegyein.

Cytisus procumbens (W. K. sub *Genista*) in WILLD. Sp. plant.
III. 940 (1800). Magyarország és Morvaország erdőiben.

***Anthyllis alpestris** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. II. 317 (1814.)

***Anthyllis polyphylla** KIT. in D. C. Prodr. II. 170 (1825).
Magyarország, Volhynia, Litvánia.

Trifolium angulatum W. K. Pl. rar. I. 26 (1802). Békés, Bihar
és Szatmár megye szikes és félig szikes helyein.

***Trifolium expansum** W. K. Pl. rar. III. 263 (1812). Heves
megye, Jászság, Bihar és Békés m. füves helyein.

Trifolium pallidum W. K. Pl. rar. I. 35 (1802). Réteken és
szántóföldeken, Bánság síkságain, Bihar megyében Nagyvárad és Szent-
jobb között.

***Trifolium reclinatum** W. K. Pl. rar. III. 299 (1812). Füves
helyeken a Temes folyó közelében a Pancsovai szőlők alatt.

***Medicago falcata** α **glabra** KIT. Linnaea, XXXII. 614 (1863).

***Medicago falcata** β **pubescens** KIT. Linnaea, XXXII. 614 (1863).

***Medicago declinata** KIT. Linnaea XXXII. 613 (1863). Buda,
Szántó, Gyöngyös; napos sziklákon.

Melilotus dentatus (W. K. sub *Trifolio*) Pl. rar. I. 41 (1802).
Nyirkos réteken és kevésbé köves helyeken a Bánságban, Versecz mellett,
a Balaton körül Veszprém, Somogy és Zala megyében és a Tihanyi fél-
szigeten.

***Melilotus macrorrhizus** (W. K. sub *Trifolio*) Pl. rar. I. 24
(1802). Magyarország félig sós, nyirkos mezein.

***Melilotus paluster** (W. K. sub *Trifolio*) Pl. rar. III. 295
(1812). Temes megye mocsaras helyein, nádasokban. Jókut, Keszincz stb.

***Lotus gracilis** W. K. Pl. rar. III. 254 (1812). Arad megyében
Gyulavarsánd mellett, Temes megyében, Temesvár környékén, Vadászerdőn.

Glycyrrhiza glandulifera W. K. Pl. rar. I. 20 (1802). Buda-
pest, Margitsziget.

*Astragalus albidus W. K. Pl. rar. I. 39 (1802). A budai száraz mészkőhegyeken, Budaörs, Inota, Palota.

Onobrychis alba (W. K. sub *Hedysaro*) Pl. rar. II. 115 (1805). A Szimion mészkőhegyen, Bánságban Csiklova mellett.

*Onobrychis arenaria (KIT. sub *Hedysaro*) in WILLD. Enum. pl. hort. Berol. Suppl. 51 (1813).

Vicia ochroleuca (W. K. sub *Orobo*) Pl. rar. II. 123 (1805). A budai és más szomszédos erdőkben.

*Vicia sordida W. K. Pl. rar. II. 143 (1805). Magyarország rétjein, cserjéseiben, Somogyban Babócsa, Baranyában Pécsvárad, Bánságban Mehádia vidékén, tömegesen Bihar megyében.

Lathyrus alpestris (W. K. sub *Orobo*) Pl. rar. II. 133 (1805). Horvátországban: a Mrzin hegyen Korenicza mellett és a Pljesevicza havason.

*Lathyrus laevigatus (W. K. sub *Orobo*) Pl. rar. III. 270 (1812). Horvátország: a mészkőhegyeken Mrzin várával szemben, nem messze Koreniczától; a Pljesevicza havason a törpe fenyvesben.

Linum capitatum KIT. in SCHULTES Österr. Fl. I. 528 (1814). Az »illyriai« havasokon (Az Addit. szerint KITAIBEL a Pljeseviczát említi).

Linum extraaxillare KIT. Addit. in Linnaea 573. (1863.) Szepesség; Pop Iván.

Linum nervosum W. K. Pl. rar. II. 109 (1805). Pancsova. a vojloviczai erdők füves helyein.

*Euphorbia mehadiensis KIT. in ROCHER pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Euphorbia lucida W. K. Pl. rar. I. 54 (1802). Pest, Fehér, Tolna, Békés és Bihar megyében, nyirkos helyeken. árkokban; Bánság, Orsova és Ógradina között a Duna mellett.

Euphorbia villosa W. K. Pl. rar. I. 97 (1802). Magyarország síkságain, nyirkos mezőkön.

Euphorbia virgata W. K. Pl. rar. II. 176 (1805). A magasabb hegyvidék kivételével majdnem egész Magyarországon, Horvátországban és Szlavóniában, száraz helyeken.

Acer obtusatum W. K. in WILLD. Spec. pl. IV. 984 (1808). Magyarország, Horvátország.

Rhamnus tinctoria W. K. Pl. rar. III. 283. Szerémség és Bánság szőlőiben.

Althaea pallida (W. K. sub *Alcea*) Pl. rar. I. 46 (1802). Kúnság, Jászság, Heves, Pest, Fehér, Veszprém, Zala, Bács és Szerém megye, Bánság.

Viola ambigua W. K. Pl. rar. II. 208 (1805). A Duna-Tisza közének száraz dombjain és lejtőin.

*Viola banatica KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. veget. V. 382. (1819.) Bánság.

Viola declinata W. K. Pl. rar. III. 248 (1812). Erdély, Máramaros, Szatmár és Bereg megye havasi és albavasi tájain.

Viola stagnina KIT. in SCHULTES Österr. Flora. ed. 2. I. 426 (1814). Ingoványos, mocsaras helyeken; Horvátország.

Carum alpinum (W. K. sub *Bunio*) Pl. rar. II. 199 (1805). Horvátország, Debelo-Brdo havasok mészköves helyein.

Seseli gracile W. K. Pl. rar. II. 122 (1805). Mészkősziklákon, Herkulesfürdő, Veterani barlang.

Seseli leucospermum W. K. Pl. rar. I. 92 (1802). Napos mészkő-hegyeken, Buda, Budaörs, Fehér és Baranya megye.

Seseli rigidum W. K. Pl. rar. II. 156 (1805). A Bántáság mészkő-szikláin: a Be vár törmelékén Potok mögött és Szászka mellett.

Peucedanum arenarium W. K. Pl. rar. I. 18 (1802). Homok-buczkákon, Pest, Gödöllő, Szada, Vörösegház.

*Peucedanum longifolium W. K. Pl. rar. III. 279 (1812). Bántáság mészkőszikláin: a Szimion hegyen, Csiklova mögött; Szászkatól nem messze a Kárául sziklán a Nera folyó mellett; a Be várrom hegyén Potok (Harampatak) felett és a Herkulesfürdő körüli sziklákon.

Laserpitium alpinum W. K. Pl. rar. III. 281 (1812). A Beregi havasokon.

Laserpitium marginatum W. K. Pl. rar. II. 210 (1805). Horvátországban a Korenicza melletti erdőkben, Mrzin vár hegyén, a Farkasics-Drága völgyben.

Anthriscus fumarioides (W. K. sub *Scandice*) Pl. rar. III. 249 (1812). Horvátország, Velebit, a Visosica havas alatti Urlaj (Orlja) hegyen, a mészköveket borító mohák között, árnyékos helyeken.

Physospermum verticillatum (W. K. sub *Laserpitio*) Pl. rar. II. 186 (1805). Horvátországban a Szánár és Szilag havas csúcsán, a Mali Urlaj hegy sziklacsúcsán, ritkán az alsóbb erdőkben.

*Erythraea uliginosa (W. K.) Pl. rar. III. 287 (1812). sub *Chironia*. Nyirkos, lápos réteken, legelőkön.

Vinca herbacea W. K. Pl. rar. I. 8 (1802). Buda és Pest hegyein napos homokbuczkáin, mészköves helyein, nemkülönben Bihar m. mészkő-dombjain.

Calystegia sylvatica (W. K. sub *Convolvulo*) Pl. rar. III. 290 (1812). Herkulesfürdő; erdőkben.

Symphytum cordatum W. K. Pl. rar. I. 6 (1802). Fenyvesekben; Bihar megyében Rézbánya mögött a Muncsel szikla alatt és Erdélyben Zalatna közelében. Már WILLDENOW ismertette [Ges. Naturf. Fr. Neue Schrift. II. (1799.) 121.]

Rindera umbellata (W. K. sub *Cynoglossa*) Pl. rar. II. 158 (1805). Homokbuczkákon a Bántásban Deliblát és Dunadombó között.

Onosma arenarium W. K. Pl. rar. III. 308 (1812). Száraz mezőkön és homokbuczkákon.

Onosma stellulatum W. K. Pl. rar. II. 189 (1805). Horvátországban a Vilena drága völgy mészkőszikláinak hasadékaiban, nem messze Koreniczától.

Cerithe alpina KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 353 (1814). A Kárpátokban.

× **Marrubium remotum** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. II. 161. (1814). Pécs.

Glechoma hirsuta W. K. Pl. rar. II. 124 (1805). Magyarország délibb fekvésű erdőségeiben.

***Salvia variegata** W. K. in WILLDENOW, Enum. Pl. Hort. Berol. 36 (1809). Magyarország. [SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 37. (1814). Bács m.]

***Thymus acicularis** W. K. Pl. rar. II. 157 (1805). Horvátország havasainak mészkőszikláin: Bádány, Debelo-Brdo, Szegesztán.

***Thymus montanus** W. K. in WILLDENOW, Sp. Pl. III. 143 (1800). A Kárpátok, Vallis és Piemont havasain.

× **Verbascum rubiginosum** W. K. Pl. rar. II. 216. (1805). Homokos mezőkön, réteken Pest megyében Akasztó környékén és a Nagy Szálon (Vác) a szőlők felett.

Scrophularia laciniata W. K. Pl. rar. II. 185 (1805). Horvátország havasi és alhavasi mészkőszikláin: Velebit, Pljesevica, Vilena-Draga völgy.

***Veronica crinita** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. 2. I. 26 (1814). Magyarország.

***Veronica foliosa** W. K. Pl. rar. II. 107 (1805). Buda, Farkasvölgy, Budaörs, Mátra.

***Veronica incana** W. K. Pl. rar. III. 271 (1812). Szabolcs és Szatmár megye homokos, erdős helyein.

× **Digitalis fuscescens** W. K. Pl. rar. III. 304 (1812). Horvátország hegyvidékein, cserjésekben.

Digitalis laevigata W. K. Pl. rar. II. 172 (1805). Horvátország mészkősziklás hegyi tájain: a Pljesevica hegység alján Koreniczától nem messze és a Vilena-Draga és Farkasi-Draga völgyben.

Melampyrum barbatum W. K. Pl. rar. I. 89 (1802). Magyarország déli részén, vetések között.

Plantago arenaria W. K. Pl. rar. I. 51 (1802). Homokos, terméketlen helyeken egész Magyarországon, Ausztriában a Lajta folyó mentén, Szászországban és Poroszországban.

Plantago tenuiflora W. K. Pl. rar. I. 37 (1802). Száraz és nyirkos szikes helyeken, Fehér, Pest, Szabolcs, Bihar, Békés megyében és Kiskúnságban.

Asperula capitata KIT. in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 312 (1814). Mehádia, mészkő sziklákon.

Asperula longiflora W. K. Pl. rar. II. 163 (1805). A Velebit hegység napos gerincein és csúcsain.

***Asperula montana** KIT. in WILLDENOW Enum. Pl. Hort. Berol. 151 (1809). Magyarország.

Galium ochroleucum KIT. in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 315 (1814). A ménesi hegyek szikláin. [Érvénytelen név, mert ez már előbb

le volt foglalva (WOLFF, 1811.) más növényre; a növényt magát azonban KITAIBEL fedezte fel].

***Cephalaria laevigata** (W. K. sub *Scabiosa*) Pl. rar. III. 255 (1812). Bánság mészkőszikláin: Csiklova, Herkulesfürdő, Veterani barlang, Toplitz felett a vízvezetéki romokon.

Knautia longifolia (W. K. sub *Scabiosa*) Pl. rar. I. 4. (1802). Mármaros havasain: Petrosa, Pop Iván.

***Knautia pubescens** (W. K. sub *Scabiosa*) in WILLDENOW, Enum. hort. bot. Berol. 146 (1809). Magyarország.

Scabiosa agrestis W. K. Pl. rar. III. 226 (1812). Száraz réteken, szántóföldek szélén, Horvátországban és Magyarország szomszédos részein.

Scabiosa banatica W. K. Pl. rar. I. 10 (1802). Bánság sziklás vidékein, Csiklova. (Csiklófalva.)

Scabiosa canescens W. K. Pl. rar. I. 53 (1802). Dombok, alacsonyabb hegyek sziklás, homokos helyein, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában, Morvaországban, Csehországban és Szászországban is.

Scabiosa silenifolia W. K. Pl. rar. II. 170 (1805). Horvátország, a Pljeseviča csúcsának mészkőszikláin.

***Campanula dasycarpa** KIT. in SCHULTES, Österr. Fl. I. 404 (1814). Szepesség.

***Campanula divergens** W. K. in WILLDENOW, Enum. hort. Berol. 212 (1809). Magyarország.

Campanula flexuosa W. K. Pl. rar. II. 145 (1805). Horvátország havasain, sziklarepedésekben. (A név az előbb közzétett MICHAUX-féle északamerikai *C. flexuosa* következtében érvénytelen ugyan, de magát a növényt — melyet a későbbi ROEMER et SCHULTES-féle *C. Waldsteiniana* néven kell neveznünk — KITAIBEL fedezte fel).

Campanula lingulata W. K. Pl. rar. I. 66 (1802). Szerémség erdőiben, Karlócza és a bánságiakban, Herkulesfürdő.

Campanula macrostachya W. K. in WILLDENOW, Enum. hort. Berol. 213 (1809). Magyarország.

Phyteuma canescens W. K. Pl. rar. I. 12 (1802). Napos hegyeken, Buda, Óbuda, Budaörs, Visegrád, Csákvár, Harsány és Déva.

***Phyteuma salicifolium** KIT. in SCHULTES Österr. Fl. 2. I. 400 (1814). Mehádia.

Hedraianthus tenuifolius (W. K. sub *Campanula*) Pl. rar. II. 168 (1805). Horvátország, a Vilenadraga völgy mészkőszikláin a Pljeseviča hegység alján, Korenicza közelében.

Aster canus W. K. Pl. rar. I. 28 (1802). Bánság, Versecz.

***Inula obvallata** KIT. Addit. 377. (1863.) Magyarországon, száraz helyeken.

Anthemis carpatica W. K. in WILLDENOW, Sp. plant. III. 3. 2179 (1800). A Kárpátok havasain.

Achillea crithmifolia W. K. in WILLDENOW, Spec. plant. III. 3. 2207 (1800). Magyarország homokos és hegyes tájain. (Itt már hivat-

kozás van a később megjelent Pl. rar. I. (1802). 68. oldalára, a hol a verseczi és mehádiai hegyek és a Petnik, Jablonicza és Mehádia környékére eső homokos helyek vannak említve.)

*Achillea distans W. K. in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 2207 (1800). Erdőkben: Bánságban és Olaszországban.

Achillea lingulata W. K. in WILLDENOW. Sp. plant. III, 3. 2190 (1800). Magyarország keleti havasain. (Hasonlóan történik itt hivatkozás a Pl. rar. I. (1802) 2. oldalára, mint az *A. crithmifolia* esetében. Utóbbi helyen a szatmármegyei Rozsály, a Gutin s a Pop Iván van leölhely gyanánt említve.)

Achillea setacea W. K. in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 2212. (1800). Száraz, napos helyeken Szászországban, Svájcban és Magyarországon. (Az itt már hasonlóan idézett Pl. rar. I. (1802) 82. oldalán: Homokbuczkákon Pest megyében a Dunától a Tiszáig).

Matricaria tenuifolia (KIT. sub *Chrysanthemo*) in SCHULTES Österr. fl. 2. II. 498 (1814). Somogy megye és Szlavónia, vetések közt.

Chrysanthemum macrophyllum (W. K.) in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 2154. (1800) és Pl. rar. I. 97 (1802). Horvátország erdőiben a Carolina út mellett, Szlavóniában a Papuk hegyen, Bánságban Herkulesfürdő közelében és Románia határán.

Chrysanthemum rotundifolium W. K. in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 2144 (1800). Magyarország havasain.

Chrysanthemum uliginosum (W. K. sub *Pyrethro*), in WILLDENOW Sp. pl. 3. 2152 (1800). Magyarország mocsaras helyein és Spanyolországban.

*Artemisia monogyna W. K. Pl. rar. I. 77 (1802). Fehér, Pest, Heves, Zemplén, Szatmár, Békés megye, valamint a Jászság és Kún-ság szikes helyein.

Artemisia scoparia W. K. Pl. rar. I. 66 (1802). Magyarország.

*Artemisia saxatilis W. K. in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 1830 (1800). Magyarország mészkőszikláin és homokos helyein.

*Senecio rivularis (W. K. sub *Cineraria*) Pl. rar. III. 265 (1812). A Mátra árnyas völgyeiben: Kis-Kut, Oroszi közelében.

*Senecio rupestris W. K. Pl. rar. II. 136 (1805). Horvátország: a Korenicza melletti mészkősziklákon, a Mrzin hegyen, a Vilena Draga völgyben, a Pljesevica és a Velebit havasain. Rézbányán a patak homokhordalékán, a hová nyilván a hegyekből hordta le a víz.

Senecio umbrosus W. K. Pl. rar. III. 232 (1812). Fenyvesekben Lucski közelében, Liptó megyében: Árva vára közelében.

Senecio vernalis W. K. Pl. rar. I. 23 (1802). Szerém megyében töltéseken, szőlők szélén.

*Carlina aggregata W. K. in WILLDENOW, Sp. plant. III. 3. 1694 (1800). Horvátország sziklás havasain és havasalji tájain.

*Carduus alpestris W. K. in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 1656 (1800). Horvátország havasain.

Carduus candicans W. K. Pl. rar. I. 85 (1802). Versecz közelében a vár körüli száraz, napos helyeken.

***Carduus collinus** W. K. Pl. rar. III. 257 (1812). Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Zemplén dombjain.

Cirsium pauciflorum (W. K. sub *Onico*) in WILLDENOW, Sp. plant. III. 3. 1677 (1800). Magyarország hegysegein.

Cirsium montanum (W. K. sub *Onico*) in WILLDENOW, Sp. plant. III. 3. 1676 (1800). Horvátország száraz hegyein.

Serratula nitida (W. K. sub *Carduo*) Pl. rar. I. 52 (1802). Veszprém megye, Palota, mészkőhegyeken és Inota mellett (Fehér m.).

Serratula radiata (W. K. sub *Carduo*) Pl. rar. I. 9 (1802). Napos dombokon Buda, Inota, Palota (Veszprém m.), Pécs és Harsány közelében.

Centaurea atropurpurea W. K. in WILLDENOW, Spec. plant. III. 3. 2299 (1800). Bánság mészkősziklái [Az itt már idézett Pl. rar. II. (1805) 121. oldalán ezenkívül említve van: Szimion-hegy, Csiklova mögött; Herkulesfürdő; a Veterani barlang környéke].

Centaurea mollis W. K. Plant. rar. III. 243 (1812). Zólyom, Liptó, Szepes megye havasalji tájain.

***Centaurea stricta** W. K. Plant. rar. II. 194 (1805). Szőlőhegyeken Zemplén megyében, Szerencstől—Sátoraljaújhelyig.

Hieracium bifidum KIT. in HORNE-MANN, Hort. Hafn. II. 761 (1815). Maga KITAIBEL [Addit. 420 (1863)] Horvátország alhavasi mészkőszikláiról említi.

***Hieracium flexuosum** W. K. in WILLDENOW, Sp. plant. III. 1581 (1800). Horvátország és Piemont havasain.

Hieracium foliosum W. K. Pl. rar. II. 155 (1805). Szerémség: Szlankamen és Illók körül a szőlők között.

Hieracium lanatum W. K. in WILLDENOW, Spec. Pl. III. 3. 1586 (1800). Horvátország alhavasi és havasi tájain. A név maga — mert már régebben le volt foglalva más növény számára — nem érvényes (= *H. Waldsteinii* TAUSCH); azonban magát a növényt KITAIBEL fedezte fel. [A Pl. rar. II. 135. (1805) old., melyre WILLDENOW már hivatkozik, a Pljesevica és a Velebit van említve].

Hieracium pallescens W. K. Pl. rar. III. 241 (1812). Horvátország havasalji szikláin.

Hieracium racemosum W. K. Pl. rar. II. 212 (1805). Magyarország északi hegyein.

Hieracium ramosum W. K. in WILLDENOW Spec. plant. III. 1579 (1800). Magyarország. [A Pl. rar. III. 241 (1812)-ben WILLDENOW-ra való hivatkozással: a Szepességi hegyeken, nem messze Szomolnoktól.]

× **Hieracium stoloniflorum** W. K. Pl. rar. III. 303 (1812). Horvátország hegyvidékéről származó magból, kertben nevelve.

Leontodon asper (W. K. sub *Apargia*) in WILLDENOW Sp. pl.

III. 3. 1553 (1800.) és Pl. rar. II. 114 (1805). Herkulesfürdőn, köves helyeken az erdőkben.

**Taraxacum corniculatum* (KIT. sub *Leontodone*) in SCHULTES, Öster. Flor. 2. II. 406 (1814). Magyarország, napos dombokon.

**Taraxacum nigricans* (KIT. sub *Leontodone*) in SCHULTES, Österr. Flor. 2. II. 405 (1814). A líptói és zólyomi havasokon.

Taraxacum serotinum (W. K. sub *Leontodone*) in WILLDENOW, Sp. plant. III. 1545 (1800). Magyarország és Kis-Ázsia dombjain. A Pl. rar. II. 119 (1805). oldalán, melyre WILLDENOW már hivatkozik: Magyarország számos dombvidéke van felsorolva: Szegszárd, Buda, Gyöngyös, Tokaj, Eger, Tolna, Fehér és Veszprém megye.

Tragopogon canus W. K. in WILLDENOW, Sp. plant. III. 3. 1493 (1800). Magyarország [W. K. Pl. rar.-ben, melyre WILLDENOW már előre hivatkozik, *Tr. floccosus* név alatt van felvéve, Pest megye homokpusztáiról, Izsák környékéről II. köt. 116 (1805)].

Scorzonera rosea W. K. in WILLDENOW, Spec. plant. 1502 (1800). Brandenburg; Magyarország és Krajna havasain.

Jegyzéke azoknak a Kitaibel-féle növényneveknek, a melyek részben synonymák, részben meg nem fejthető pusztá nevek (nomen nudum), vagy a melyek még nem tisztázott növényalakokra vonatkoznak.

Az itt felsorolt növénynevek nagy része KITAIBEL hagyatékában levő kéziratokból került elő és főleg a KANITZ-féle »Additamenta«-ban, kisebb részben pedig, a »Reliquiae Kitaibelianae«-ben jelent meg. Ezeket, úgy a mint vannak, KITAIBEL maga sohasem publicálta volna. Az életében és tudtával kiadott művekben, ú. m. a Plantae rariores-ben, továbbá WILLDENOW és SCHULTES műveiben stb. pedig a hibás meghatározás aránylag kevés. NEILREICH ama megjegyzése¹⁾ tehát, hogy »Kivánatos lett volna, hogy KITAIBEL az új fajok felállításában mértéket tartson«, ebből a szempontból ítélendő meg. Vagyis minthogy ez a megjegyzés főleg KITAIBEL rendezetlen kézirat-hagyatékából, más szerzőtől kiadott adatokban talál igazolást, természetes, hogy KITAIBEL tudományos egyéniségét kevésbé érinti. — Hogy helytelenül megállapított fajok és hibás meghatározások, itt-ott azokban a művekben is akadnak, a melyek KITAIBEL hozzájárulásával adattak ki, azt — e kiváló szakember tudását, képességét véve figyelembe — annak kell betudnunk, hogy könyvtára hézagos, herbáriuma pedig korlátolt terjedelmű volt és hogy

¹⁾ Aufzählung der in Ungarn und Slavonien bisher beobachteten Gefäßpflanzen. Wien. 1866. 4. old.

az akkori idők nehézkes forgalmi viszonyai folytán KITAIBELnek meghatározásai közben ügyszólván esetről-esetre igen jelentékeny nehézségekkel kellett megküdenie. Ezzel kapcsolatos az is, hogy növényeit néha pontos diagnosis-szal és névvel publicátlanul megküldte nyugati egyetemek tanárainak s botanikus kertek igazgatóinak, mint: WILLDENOW, SCHULTES, ROEMER, HOST stb.-nek, a kik aztán mint újat publicálták a növényt, KITAIBEL-re hivatkozva, vagy néha a nélkül, és sok esetben maguk sem bírtak boldogulni a beküldött növénynyel, hanem minden kritika nélkül vették át és közölték az adatokat.

Az alább következő névsort készséggel igyekeztem volna a megfelelő megoldás hozzátételével közölni. Ez azonban egy emlékbeszédhez fűződő nomenclator keretében minden egyes esetre nem volt keresztül vihető. Célyszerűbb lesz az itt felsorolt irodalmi adatokat először összegezgetni KITAIBEL herbáriumával, a mire nézve fontos lesz Dr. JÁVORKA S. nemz. múzeumi örök e herbáriumról a KITAIBEL emlékkötet számára írt dolgozata. A hol pedig ez vagy az összehasonlítás sem nyújt felvilágosítást, ott WILLDENOW, SCHULTES és mások herbáriuma, esetleg levelezésük vagy az illető lelőhelyen felkeresendő növény alapján lesz keresendő a megoldás. Ezek után ki lesznek küszöbölhetők a teljességgel meg nem oldható »nomen nudum«-ok is.

Ezen a munkán keresztül kell menniök az alábbi neveknek, mert lehet, hogy KITAIBEL éles szeme sok esetben mégis csak megkülönböztendő növényen akadt meg, a mi ha nem is jó fajnak, de megkülönböztendő alaknak fog bizonyulni, — vagy pedig mint ilyen ismeretes ma is, csak helyesen meg kell állapítani systematicai értékét.

Ezért közlöm itt minden válogatás nélkül, a hol csak meg volt állapítható: az első publicatio helyén kívül az illető növény eredeti lelőhelyét is. Ezt különben annál is inkább feladatommá kellett tennem, mert KITAIBEL munkálkodásának színhelyeiről, az ő összeköttetéseiről stb. csakis az előbbi és az alább következő névsorhoz fűződő ez irányú adatok nyújthattak megbízható felvilágosítást.

A mennyire sikerült megállapítanom, maga a névsor a következő: ¹⁾ *Cystopteris rhaetica a)* (KIT. sub. *Aspidio*), Acrobr. protoph. 273 (1863). Liptó- és Szepes megyében, sziklarepedésekben.

β) KIT. Sziklarepedésekben (MAUKSCH szedte).

γ) KIT. A Mátra lejtőjén tömegesen; Szepességben mészkősziklák repedéseiben.

δ) KIT. Horvátország mészköves helyein.

ε) KIT. A Velebit hegység havasalji erdőiben.

¹⁾ Más szerzőktől származó, de KITAIBELTől hibásan alkalmazott neveket, a melyek szigorúan véve mind KITAIBEL-féle synonymák gyanánt volnának tekintendők, s a melyeket pl. NEILREICH az ő Aufzählung-jában így is közöl, csekély kivétellel mellőztem, mert hiszen ezek nem eredeti, szándékos megnevezések, hanem tévedések.

Cystopteris fragilis a) (KIT. sub. *Aspidio*). Acrobr. protoph. 274 (1863). Horvátország, Plitvicai tavak; Beregi havasok; Tátra.

b) KIT. i. h. 275. Zengevár romjain, Hosszúhetény és Pécsvárad között; Rank, Abauj-Torna m., sziklákon; a Motyóki vízesésnél, Zólyom m.; Buda és Pécs, mészkősziklákon.

c) KIT. i. h. 275. Erdei sziklákon, Buda, Mátra, Tolna község Komárom megyében.

d) KIT. i. h. 275. Herkulesfürdő mellett a Rablósziikla feletti erdőben és a Zólyomi havasokon.

e) KIT. i. h. 275. Zólyomi havasok.

Nephrodium approximatum (KIT. sub *Aspidio*). Acrobr. protoph. 270 (1863). A máramarosi erdőkben: Borsá, Akna, Rahó.

Nephrodium contiguum (KIT. sub *Aspidio*) Acrobr. protoph. 270 (1863). = *N. approximatum*.

»*Pteris cristata*« KIT. Acrobr. protoph. 280 (1863). = *P. lobulata*.

»*Pteris lobulata*« KIT. Acrobr. protoph. 280 (1863). Nyirkos cserjésekben, Szepességben. ¹⁾

»*Pteris recurvata*« KIT. Acrobr. protoph. 280 (1863). = *P. lobulata*.

Equisetum albomarginatum KIT. Acrobr. protoph. 265 (1863). Homokon, Izsák, Pest m.

Equisetum arenarium KIT. Acrobr. protoph. 265 (1863). Homokos helyen: Téglás (Szabolcs m.), Debreczen közelében.

Equisetum limosum β) KIT. Addit. 264 (1863). Pest körül ritka; SZONTAG küldte Szepességből.

Potamogeton crassipes KIT. in CHAMISSE et SCHLECHTENDAL, De plantis, in Linnaea II. 204 (1827). Pusztán a név, WILLDENOW herbáriumából.

Alisma plantago β) KIT. Balaton; Böny, Szt. Iván felé; Bánságban a Beregszóban; Pest; Rákos; Pomáz; γ) *minima* KIT. Balaton; Bánságban Dunadombó mellett. Addit. 325—26 (1863).

Agrostis alba β) KIT. Addit. 306 (1863) = *A. multicaulis*.

Agrostis gracilis KIT. in SCHULTES Oesterr. fl. I. 180 (1814). Magyarországon, erdőkben.

Agrostis multicaulis KIT. Addit. 306 (1863). Herlány.

Agrostis obliqua KIT. Addit. 306 (1863). Lelöhely nélkül.

»*Agrostis reputata*« KIT. Hydrogr. II. 161. — NEILREICH Aufzählung 15. old. tévedés, mert a »*reputata*« szó ott nem fajnév, hanem mondatrész.

Agrostis trichotoma KIT. Addit. 306 (1863). Szlavonia erdőiben.

Calamagrostis alpestris (KIT. sub *Arundine*) Addit. 307 (1863). A Rozsály, Gutin és Trojaga (Máramaros) magaslatain.

¹⁾ *Pedicularis palustris* töleveleinek hibás meghatározása.

Calamagrostis sabuli (KIT. sub *Arundine*) Addit. 306 (1863).
Nyirkos homokon.

Aira aristata KIT. Reliq. 22 (1862). Koka mellett, Ujváros és
Téglás között.

Aira pallescens KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. veget. 685
(1817).

Aira tenera KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 199 (1814). Száraz
és nedves helyeken, utakon, Szlavóniában. NEILREICH Aufzählung 18.
szerint talán *Catabrosa*.

Trisetum ciliaris (KIT. sub *Avena*) in SCHULTES, Oesterr. Fl. I.
268 (1814). A Kárpátok havasain, sziklákon.

Trisetum fuscum (KIT. sub *Avena*) in SCHULTES, Oesterr. Fl. I.
268 (1814). A Kárpátok havasain, sziklákon.

Trisetum pilosum (KIT. sub *Avena*) Addit. 310 (1863).

Avena scabra KIT. Addit. 309 (1863). Liptó megye havasi és
alhavasi rétjein.

Danthonia parádensis (KIT. sub *Avena*) Reliq. 119 (1862). Parád.

Sesleria albicans KIT. in SCHULTES I. 216 (1814). A Kárpátok
szikláin.

Sesleria interrupta KIT. Reliq. 54 (1862). Besztercebánya mellett.

Phragmites aggerum (KIT. sub *Arundine*) Addit. 307 (1863).
Buda, a Sashegy alatti és a Gellérthegy szőlőkben.

Koeleria pallescens (KIT. sub *Aira*) in ROEMER et SCHULTES
Syst. nat. 685 (1817). Lelőhely nélkül.

Catabrosa tenera (KIT. sub *Aira*) in SCHULTES Oesterr. Fl. I.
199 (1814). Száraz és nedves helyeken, utakon, Szlavóniában.

Poa angulosa KIT. in SADLER, Magyar Fűneműek, Természettud.
Társ. Évk. I. 148—149, 155 (1841—45). Magyarország.

Poa aspera KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 229 (1814),
A Mátra hegység napos helyein.

Poa banatica KIT. Addit. 311 (1863). KITAIBEL feljegyzése szerint
ez a név WILDEXOWtól ered. — STEUDEL Nomenclator II. 358. szerint
pedig WILDEXOW herbáriumában e név alatt egy *Festuca drymeia*
van meg.

Poa caduca KIT. in ROCHER, Plant. Banat. 26 (1828). Bánság.
(NEILREICH szerint talán *Glyceria*).

Poa coarctata KIT. in STEUDEL, Nomenclator II. 359 (1841). Lelő-
hely nélkül.

Poa firma KIT. Addit. 310 (1863). Herlány (Ránk), Abauj m.

Poa hydrophila KIT. in SADLER, Magyar Fűneműek, Természettud.
Társ. Évk. I. 148—9, 155 (1841—45). Bánság.

Poa intermedia KIT. in SADLER, Magyar Fűneműek, I. 148—9,
155 (1841—45). Magyarország.

Poa miliacea KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 227 (1814). Abauj-
Torna megye erdőiben.

Poa nutans KIT. Addit. 310 (1863). = *P. firma*.

Poa obtusa W. K. in RUMY, Szerém éghajl. Magy. orv. és természetvizsg. munk. II. 53 (1842). Szerémség.

Poa tricurvata KIT. Addit. 311 (1863). Tévedésből, — *P. trinerata* helyett. L. ASCHERSON, Verhandl. Zool.-Bot. Ges. Wien. XVII. 568 (1867).

Festuca albida KIT. Addit. 313 (1863). = *F. membranacea*.

Festuca anceps KIT. Addit. 314 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca arenaria KIT. in STEUDEL, Nomenclator 2. I. 628 (1840). Lelőhely nélkül (»In herb. WILLDENOW«).

Festuca cana KIT. in STEUDEL, Nomenclator 2. I. 629 (1840). Lelőhely nélkül (»In herb. WILLDENOW«).

Festuca canescens KIT. Addit. 313 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca compressa KIT. Addit. 314 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca duriuscula β) KIT. Addit. 312 (1863). = *F. muralis*.

Festuca laevis KIT. Addit. 313 (1863). = *F. Rochelii*.

Festuca media KIT. Addit. 314 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca membranacea KIT. in ROCHEL Plant. Banat. 26 (1828).

Bánság.

Festuca muralis KIT. in ROCHEL, Plant. Banat. 26 (1828). Bánság.

Festuca nitida KIT. Addit. 312 (1863). Horvátország havasain. [ASCHERSON-GRAEBNER, Synopsis II. 1. 472 (1900) szerint = *F. pallens* HOST s így más, mint *F. nitida* KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 239 (1814).]

Festuca nitida β) KIT. Addit. 313 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca obovata KIT. Addit. 313 (1863). Pusztá név. Szlavónia

Festuca racemosa KIT. Addit. 313 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca remota KIT. Addit. 313 (1863). Lelőhely nélkül.

Festuca rhomboidea KIT. Addit. 314 (1863). Horvátország alhavasi rétjein.

Festuca Rochelii KIT. Addit. 313 (1863), ROCHEL küldte.

Festuca umbrosa KIT. in ROCHEL Plant. Banat. 26 (1828). Pusztá név. Bánság.

Secale campestre KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 197 (1814). Kecskemét és Kistelek (Csongrád m.) homokpusztáin. — *Triticum campestre* KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. Veget. II. 769 (1817).

Cyperus banaticus KIT. in PARLATORE, Flor. Ital. II. 30 (1852). WILLDENOW herb.: árkokban és nyirkos réteken a Bánságban. L. MÜGGENBURG, KANITZ, KNAPP, Ph. Slav., Verh. Zool.-Bot. Ges. XVI. 80 (1866).

Cyperus pallidus KIT. Reliq. (505) 81 (1863). Nyirkos réteken és rizsföldeken, Bánságban.

Cyperus patulus KIT. in HOST, Gram. Austr. III. 49 (1805). Nyirkos homokon a Dunai szigeteken; Bánságban, árkokban, nedves réteken.

Carex angustifolia KIT. in HEUFFEL, Caricineae regn. Hung. Flora XXVII. II. 534 (1844).

Carex bifida KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 534 (1844). In herb. KIT.

Carex carpatica KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 532 (1844). In herb. KIT.

Carex ciliaris KIT. Addit. 323 (1867). = *C. pubescens*.

Carex coarctata KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 534 (1844). In herb. KIT.

Carex compressa KIT. in WILLDENOW, Spec. pl. IV. 276 (1805). Horvátország havasain.

Carex convexa KIT. Addit. 317 (1863). Nedves réteken.

Carex discoidea KIT. Addit. 389 (1863.)

Carex emarginata KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora, XXVII. II. 534 (1844); — ellenben WILLDENOW, Sp. plant. IV. 262 (1805) szerint WILLDENOW volna a növény felfedezője és leírója: »Magyarország köves helyein« lelőhelylyel. Az Addit. szerint (318) »mihi«; száraz, füves helyeken erdőkben. ASCHERSON, Verhandl. Zool.-Bot. Ges. XVII. 571 (1867) szerint a két szerzőtől ugyanannak a névnek ugyanarra a növényre történt véletlen alkalmazásáról volna itt szó. Bármint is legyen; itt is kétségtelen, hogy WILLDENOW a növényt KITAIBELTől kapta; hiszen csak Magyarországról említi.

Carex exaltata KIT. Addit. 322 (1863). Lelőhelye ismeretlen.

Carex flavae affinis KIT. Addit. 319 (1863). Tőzeges, mocsaras helyeken Pest közelében.

Carex foliosa KIT. Addit. 319 (1863). Pusztá név.

Carex gracilis KIT. Addit. 324 (1863). A Kárpátok havasain.

Carex inflata KIT. Addit. 324 (1863). = *C. pubescens*.

Carex longifolia KIT. Addit. 319 (1863). Pusztá név. Magyarország.

Carex obtusa KIT. Addit. 319 (1863). Pusztá név. Szepesség alhavasi, nyirkos, sziklás helyein.

Carex paradoxa KIT. Addit. 320 (1863). = *C. conglobata*.

Carex physodes KIT. Addit. 324 (1863). = *C. pubescens*.

Carex proboscidea KIT. in HEUFFEL, Fragmenta, Linnaea, XXXI. 685 (1863). Pusztá név. KIT. herb.: a Kárpátok havasain.

Carex prolifera KIT. Addit. 320 (1863). = *C. conglobata*.

Carex psilostachya KIT. in WILLDENOW, Sp. plant. IV. 289 (1805). Horvátország havasain. (KIT. herb.: Pljesevicza.)

Carex pubescens KIT. Addit. 323 (1863). = *C. carpatica*. A Kárpátok havasain.

Carex pauciflora KIT. Addit. 389 (1863). Varasd erdőiben.

Carex pusilla KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 533 (1844). In herb. KIT. Csékszék, NESSELTHALER küldte és Pest, Buda.

Carex pygmaea KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 532 (1844). In herb. KIT.: Szepesség havasain.

Carex radiciiflora KIT. in ASCHERSON, Verhandl. d. Zool.-Bot. Ges. XVII. 572 (1867). Buda erdős völgyeiben.

Carex recurva minor KIT. Addit. 324 (1863). Nedves réteken, Pest közelében.

Carex saxatilis KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. 146 (1814). Magyarország havasain. — (KIT. herb.: Zólyomi havasok.)

Carex semicylindrica KIT. in HEUFFEL Caric. Flora XXVII. II. 533 (1844). In herb. KIT.: Rákös.

Carex setacea KIT. Addit. 324 (1863). Puszta név.

Carex subramosa KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora XXVII. II. 530 (1844). In herb. KIT. [L. ASCHERSON, Verh. Zool.-Bot. Ges. Wien, XVII. 570 (1867).] Somogy m. Festetics-től.

Carex truncatula KIT. in HEUFFEL, Caric. Flora, XXVII. II. 534 (1844). In herb. KIT.: Mátra.

Carex turfacea KIT. ADDIT. 317 (1863). In herb. KIT.: Szepesség alhavasi lápjain.

Carex villosa KIT. Addit. 324 (1863). In herb. KIT.: Mátra.

Lemna banatica W. K. in SCHLEIDEN, Prodr. Lemn. Limnaea XIII. 392 (1839).

Lemna orbicularis KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 64 (1814). Magyarország.

Juncus bracteosus KIT. Addit. 332 (1863). A Solymosi pataokban.

Juncus bufonius β *longiflorus* KIT. Addit. 333 (1863). Trencsén megyében csermelyek mellett. ROCHEL gyűjt.

Juncus obtusatus KIT. in SCHULT. Oesterr. Fl. I. 566 (1814). Magyarország.

Juncus parviflorus KIT. Addit. 332 (1863). A Solymosi pataokban.

Luzula carpatica KIT. Addit. 327 (1863). A Kistarpataki völgyben MAUKSCH szedte. ASCH. és GRÄBN. [Synopsis II. 2. 513 (1904).] megtartják a »carpatica« nevet, ámbár legelőszőr WAHLENBERG írta le e növényt [Fl. Carp. 102 (1814)] *Juncus spadiceus* β *glabratus* név alatt.

»*Ornithogalum tenue*« KIT. Addit. 337 (1863). Baracska mellett.

Gagea callosa (KIT. sub *Ornithogalo*) in Schultes Oesterr. Fl. I. 557 (1814). A Kárpátok előhegyein.

Gagea caratica (KIT. sub *Ornithogalo*) Addit. 336 (1863). = *G. callosa*.

Gagea triquetra (KIT. sub *Ornithogalo*) Addit. 336 (1863). Homokos mezőkön, Pest körül.

Gagea tetraquetra (KIT. sub *Ornithogalo*) = *G. triquetra*.

Gagea villosa (KIT. sub *Ornithogalo*), Addit. 336 (1863). Lelőhely nélkül.

Allium cornutum KIT. Addit. 340 (1863). Kistoronya, Zemplén m.

Allium flexuosum KIT. Addit. 342 (1863). = *A. denticulatum*.

Allium foetidum KIT. in WILD. Enum. hort. Berol. Suppl. 17 (1813).

Allium macrocephalum KIT. Addit. 340 (1863). = *A. cornutum*.

Allium macrophyllum KIT. in NEILREICH, Aufzählung, 54 (1866). Tévedés, ilyen nincsen.

Allium setaceum W. K. Pl. rar. I. 70 (1802). A hegyeken, melyek Óbudától Budaörs mögé nyúlnak.

Allium uliginosum KIT. Addit. 339 (1863). Itt említi KITAIBEL, kéziratában (Addit. 340) az *A. quadrangulum* nevet, kétségtelenül tévedésből az *A. angulosum* L. helyett, melylyel az tényleg azonos épen úgy, mint az *A. danubiale* SPRENG is.

Lilium alpinum KIT. Addit. 335 (1863). Szepesség havasain, törpe-fenyvesekben.

Lilium pubescens KIT. Addit. 335 (1863). Árva megyéből, küldte WALDSTEIN gróf.

Ornithogalum album KIT. in SCHULT. fil. Syst. VII. 536 (1829). Pusztá név.

Ornithogalum sulphureum (W. K. sub *Antherico*), Pl. rar. I. 98 (1802). Herkulesfürdő.

Asparagus sylvaticus W. K. Pl. rar. III. 223 (1812). Bánság erdőiben Herkulesfürdő mellett; Horvátországában Petrovo-Szello, Korenica, Goszpics közelében és máshol Likában.

Asparagus umbricola KIT. Reliq. 121 (1863). Parád, Heves m.

Polygonatum glabrum (KIT. sub *Convallaria*). Addit. 347 (1863). Szepesség (*Genersich*).

Polygonatum scopusiense (KIT. sub *Convallaria*), Addit. 347 (1863). = *P. glabrum*.

Orchis binata (KIT. sub *Satyrio*) in JANKA Oesterr. bot. Ztschr. XXII. 153 (1872).

Orchis tetragona KIT. Hydrogr. II. 320 (1829). Cserjésekben, erdőkben Herkulesfürdő közelében. HEUFFEL is publikál egy *O. tetragona*-t »mihi« jelzéssel [Flora, XVI. 363 (1833)] ugyancsak a Herkulesfürdő körüli erdőkben. — Ez hasonló a »*Carex emarginata*« esetéhez. Vajjon HEUFFELnek ne lett volna tudomása KITAIBEL kéziratában említett »*O. tetragona*«-ról, a melyet ő is, mint KITAIBEL *O. maculata*-hoz tart közelállónak?

»*Satyrium novum*« KIT. Addit. 350 (1863). »in diario itin. Mar-marosiensis« Erdőd, Szatmár m.

Salix exstipulata KIT. Addit. 356 (1863). Dunai szigeteken.

Salix oppositifolia KIT. Addit. 356 Pest, az Orczy-kerti tó mellett.

Carpinus carpini-za KIT. in Host, Fl. Austr. II. 626 (1831).

Betula lobulata KIT. Addit. 351 (1863). Késmárk, Lubicza. MAUKSCH Gömör és Nógrád megyében is észlelte.

Quercus ambigua KIT. Addit. 354 (1863). Lelőhely nélkül.

Quercus cuneata KIT. Addit. 355 (1863). Buda, Hárshegy.

Quercus fructipendula KIT. Reliq. 85 (1863). Szentmárton, Nagyvárad közelében.

Quercus hungarica KIT. Addit. 353 (1863). Buda (»ni fallor«?)

Quercus ménesiensis KIT. Addit. 353 (1863).

Quercus spicata KIT. Addit. 354 (1863). Buda, Hárshegy.

Quercus turbinata KIT. Addit. 353 (1863). Gödöllő.

Quercus undulata KIT. Addit. 354 (1863). Buda.

Quercus vértesiensis KIT. Addit. 354 (1863). Buda, Hárshegy.

Thesium serratum KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 437 (1814).

Turóc m. hegyein.

Rumex acetosa δ. KIT. Addit. 367 (1863). Mármaros és Szepesség havasain a Felkai völgyben és Liptóban a Kriván alatti havasi völgyben.

Rumex acetosa ε. KIT. Addit. 368 (1863). A Pop-Iván havason és Turóczban a Zsihlavina völgyben.

Rumex acetosa lanceolata KIT. Addit. 368 (1863). MAUKSCH szedte.

Rumex exsanguis KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 576 (1814).

Magyarország.

Rumex scutatus β. KIT. Addit. 366 (1863). Pljesevica és a Velebitben Medák felett.

Rumex scutatus γ. KIT. Addit. 367 (1863). Horvátország: Debelo Brdo havas és a Szenszki-put alhavasi völgyben.

Polygonum ciliare KIT. Addit. 363. Szerémségben és Szlavónia más részein, árkokban.

Polygonum glandulosum KIT. Addit. 363 (1863). Lelőhely nélkül.

Polygonum intermedium KIT. in ROCHER, Plant. Banat. 26 (1828).

Bánság. Ugyanez a név Addit. 363 (1863). = *P. ciliare*.

Polygonum obliquum KIT. Addit. 364 (1863). Lelőhely nélkül.

Polygonum punctatum KIT. Addit. 363 (1863). NESSELTHALER küldte a Mátrából.

Polygonum pusillum KIT. Addit. 364 (1863). »In monte Grusiensi.«

Chenopodium acutifolium KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 458 (1814). Magyarország és Szlavónia, művelt helyeken.

»*Chenopodium maritimum*« KIT. Reliq. (563) 5. (1862). = *Suaeda salsa* PALL.

Chenopodium tumidum KIT. Cat. Krzem (1814). Suppl. 3. Pusztánév.

Atriplex acuminata W. K. Pl. rar. II. 107 (1805). Töltéseken, kertekben, szőlőkben.

Atriplex botryoides KIT. Addit. 357 (1863). Magyarország szikesein.

Atriplex cana KIT. Addit. 359 (1863). (Ránki utinapló.)

Atriplex incana KIT. Addit. 359 (1863). = *A. cana*.

Atriplex sulcata KIT. Addit. 358 (1863). Szikéséken, Abony és Czegléd között. Ha azonos a SCHRAD.-féle növénynyel, úgy a két név véletlenül ugyanaz.

Kochia cinerea (W. K. sub *Salsola*) Plant. rar. II. 110 (1805). Buda száraz, napos mészköves és márgás dombjain. — Nem tudván

PALLAS leírásáról [Illustr. pl. 41 (1803). »*Suaeda sedifolia*«] KITAIBELÉk e növényben ú. n. jó fajt fedeztek fel és SCHRADER-t, — kinek elnevezése a *Kochia sedoides* [Neues Journ. III. (1809). III. IV. 86.] ma az elfogadott, — megelőzték. A faj felfedezőjének respectálása mellett alkalmazandó név tulajdonképen *Kochia sedifolia* (PALL.) volna.

Silene croatica W. K. in ROHRBACH, Monogr. Silene, 140 (1868). In herb. WILLD.

Silene hungarica (KIT. sub *Cucubalo*) Addit. 542 (1863). Pest m. Duna-Tisza köze, Szatmár m., Fehér m.

Silene infracta W. K. Pl. rar. III. 237 (1812). Szepesség (MAUKSCH).

Silene nutans β. KIT. Rozsály és Gutin; γ. *hirsutior* KIT. Addit. 535 (1863). Temesvár.

Silene scepusiensis W. K. in STEUDEL, Nomenclator, II. 587 (1841). (Tévesen *stepusiensis*).

Silene undulata (KIT. sub *Cucubalo*) in ROHRBACH, Monogr. Silene, 219 (1868). In herb. WILLD.

Heliosperma rupestris (KIT. sub *Silene*) in JANKA, Oest. bot. Ztschr. XXII. 155 (1872). KIT. herb.

Heliosperma scabra (KIT. sub *Silene*) in SCHULTES, Oesterr. fl. I. 683 (1814). A Babia-Gora déli oldalán.

Melandryum pauciflorum (KIT. sub *Silene*) Addit. 537 (1863). Abauj-Torna m. Garadna és Forró között, szántóföldeken.

Melandryum serotinum (KIT. sub *Silene*) Addit. 537 (1863). = *M. pauciflorum*.

Dianthus autumnalis KIT. Addit. 536 (1863). = *D. diutinus*.

Dianthus banaticus KIT. Addit. 527 (1863). = *D. trifasciculatus*.

Dianthus caespitosus KIT. Reliq. 530 (1863). = *D. condensatus*.

Dianthus condensatus KIT. Addit. 532 (1863). Horvátország: Mrzin, Vilena-Draga, Jadrina-Polyana, Velebit.

Dianthus geminatus KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. II. 656 (1814). Modrus környékén, sziklákon.

Dianthus praecox KIT. Addit. 532 (1863). Liptóújvár.

Dianthus sabuli KIT. Addit. 530 (1863). = *D. diutinus*.

Dianthus tetragonus KIT. Addit. 529 (1863). Eszék.

Stellaria aquatica β) *latifolia* (KIT. sub *Cerastio*) Addit. 522 (1863).

Stellaria glandulifera KIT. Addit. 515 (1863). = *S. glandulosa*.

Stellaria glandulosa KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 673 (1814). Szepesség hegyi patakjai mellett.

Stellaria media β) *elongata* (KIT. sub *Alsine*) Addit. 507 (1863). Mivelt helyeken.

Cerastium aenosum KIT. Addit. 518 (1863). Homokos mezőkön.

Cerastium banaticum KIT. in ROCHET, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Cerastium biflorum KIT. in Addit. 525 (1863). Szepesség havasi patakjai mellett.

Cerastium caespitosum β) KIT. Addit. 524 (1863). Pljesevicza.

Cerastium dasyphyllum KIT. Addit. 521 (1863). Szepeesség, havasi légelőkön.

Cerastium divaricatum KIT. in ROCHER, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Cerastium eriophorum KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 694 (1814). A Magas-Tátra havasain.

Cerastium gracile KIT. Addit. 519 (1863). Horvátország: Korenica és Mrzin hegy.

Cerastium matrense KIT. in Spreng. Pugill. I. 33. Addit. 520 Világoshegy a Mátrában.

Cerastium microcarpum KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 696 (1814). Horvátország és Szerémség füves helyein.

Cerastium obtusatum KIT. Addit. 523 (1863). Havasi csermelyek mellett (a Szepeességben, MAUKSCH, GENERSIICH).

Cerastium pauciflorum KIT. Addit. 517 (1863). A Beregi, Zólyomi és Liptói havasokon (Kriván, Kocs), Felkai völgy, a Motyóki vízesésnél.

Cerastium pilosissimum KIT. Addit. 519 (1863). A havasokon (MAUKSCH).

Cerastium rotundifolium KIT. in WAHLENBERG, Fl. Carpat. 137 (1814). Liptó és Szepes megye hegyein.

Cerastium silvaticum β) KIT. Addit. 515 (1863). Horvátország.

Cerastium szalabérense KIT. Addit. 524 (1863). Szalabér.

Cerastium valachicum KIT. Addit. 519 (1863). Bánság.

Cerastium viscosum β) KIT. Addit. 518 (1863).

Sagina subulata (KIT. sub *Spergula*) Addit. 506 (1863). α) KIT. β) KIT. γ) KIT. δ) KIT. Sopron m., Borbolya és Nádasd között. Másfélék: Zágráb és Károlyváros között. A Pljeseviczán.

Alsine pauciflora (KIT. sub *Arenaria*) Addit. 510 (1863). Velebit és MAUKSCH is küldte (tehát Szepeesség).

Alsine recurva (KIT. sub *Arenaria*) Reliq. 104 (1862). A Motyóki vízeséseknél és a Stureczen (Zólyom m.).

Alsine rostrata (W. K. sub *Arenaria*) in WILDENOW, Enum. hort. Berol. 481 (1809). Magyarország alhavasi tájain.

Alsine semiteres (KIT. sub *Arenaria*) Hydrogr. 320 (1829). Herkulesfürdő.

Alsine subulata (KIT. sub *Arenaria*) Addit. 511 (1863). Szt. Gellérthegey Budán (=ni falloré).

Alsine teres (KIT. sub *Arenaria*) in STEUDEL, Nomenclator I. 127 (1840). Pusztá név. WILLD. herb.

Alsine verna α) KIT. : β) KIT. : γ) KIT. Somogy m. Addit. 510 (1863).

Arenaria tenella KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 662 (1814). A Kárpátok csúcsain.

Herniaria multicaulis KIT. Reliq. 540 (1863). Áracs, Füred, Tihany napos, száraz, köves hegyein.

Nymphaea odorata KIT. Reliq. 8 (1862). Káloz, Fehér m.

Helleborus novus KIT. in NEILREICH, Aufzählung 242 (1866). KIT. Baranyai útjának kéziratából.

Helleborus vaginatus KIT. in STEUDEL, Nomenclator. I. 746 (1840). (Ex citat. OTTONIS in hor. Berol.)

Delphinium carpaticum KIT Addit. 487 (1863). Szepesség (MAUKSCH, GENERSICH).

Delphinium carpaticum β) *hirsutum* KIT. A Kocs sziklái alatt, Árva és Liptó m. között.

Ranunculus complicatus KIT. Addit. 485 (1863). Lelőhely nélkül.

Ranunculus juncus KIT. Reliq. 43 (1862). Kányaháza, Vámfalu (Iter Máramaros).

Ranunculus latilobus KIT. Addit. 485 (1863). = *R. complicatus*.

Ranunculus oppositifolius KIT. Reliq. 89 (1863). Szatmár és Bihar m.

Ranunculus protensus KIT. Addit. 484 (1863). Máramaros.

Ranunculus scutatus W. K. Pl. rar. II. 205 (1805). Fenyvesekben, Mrzin, Korenicza közelében, Pljesevicza, Velebit.

Ranunculus segetalis KIT. in UECHTRITZ, Flora IV. 40 (1821).

Ranunculus trilobatus KIT. in SCHLECHT. Animad. Ranunc. II. 21 (1820).

Berberis vulgaris α) *nitida* seu *extipulata* KIT. Addit. 489 (1863).

Berberis vulgaris β) *opaca* v. *stipulata* KIT. Addit. 489 (1863). Szőlőkben, cserjésekben, homokbuczkákon is.

Papaver dubium α) KIT.; β) KIT. Addit. 490 (1863).

Corydalis albiflora KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. II. 305 (1814). Mindenfelé. [KIT. *Fumaria* alatt is, Addit. 491 (1863).]

Corydalis angustifolia KIT. Addit. 492 (1863). Erdőkben, cserjésekben, Budán.

Corydalis saxatilis KIT. Addit. 492 (1863). Horvátország mészkősziklás helyein: a Carolina-út mellett, Ravu Gora-n túl Merkopáltól Fiume felé, Plecha mellett, Goszpics, a Bádány havas alatt.

Fumaria calycina KIT. in NEILREICH, Aufzählung, 248 (1866), Iter Bereg. 1803. = *F. prehensilis*.

Fumaria denticulata KIT. Addit. 493 (1863). = *F. prehensilis*.

Lepidium obovatum KIT. in STEUD. Nomenclator II. 27 (1841).

Thlaspi divaricatum KIT. Addit. 501 (1863). Veszprém m. Dég vagy Somogy m. (BR. SPLÉNYI küldte.)

Isatis banatica KIT. in STEUDEL Nomenclator, II. 824 (1841). Tévedés: LINK helyett.

Crambe chlorocarpa KIT. Addit. 502 (1863). = *C. macrocarpa*.

Crambe laevis KIT. Addit. 502 (1863). = *C. macrocarpa*.

Crambe macrocarpa KIT. Addit. 502 (1863). Szerémségben és Csánád megyében, töltéseken.

Cardamine humilis KIT. Addit. 496 (1863). Lelőhely ismeretlen.

Arabis praecox W. K. in WILLD. Enum. hort. Berol. 684 (1809). Magyarország.

Arabis praecox (KIT. sub *Turritide*) Addit. 495 (1863). Pest körül a füves homokbuczkákon.

Syrenia planifolia (W. K. sub *Cheirantho*) in M. B. Fl. Taur. Cauc. III. 443 (1819).

Alyssum micropetalum KIT. Addit. 497 (1863). Száraz, füves helyeken.

Alyssum muricatum KIT. Addit. 498 (1863). Lelőhely nélkül.

Alyssum tuberculatum KIT. Addit. 498 (1863). = *A. muricatum*.

Alyssum vernale KIT. in HORNEM hort. Hafn. 601 (1813—15).

Hesperis odorata KIT. Reliq. 44 (1862). Szt. Mártoni erdő. Iter Mármaros.

Hesperis runcinata W. K. Pl. rar. II. 220 (1805). Baranya m. cserjésekben.

Sedum matrense KIT. Addit. 470 (1863). Mátra.

Sedum punctatum KIT. Addit. 469 (1863). Szepesség.

Sedum spathulatum W. K. Pl. rar. II. 108 (1805). Toplecz alatt az út mellett, Mehádia és Orsova között.

Saxifraga aizoon α) KIT. Szitnya, Hont m.; β) KIT. Petrosa, Szepesség, Zólyom m. (GENERSICH). Árva m.; Felkai völgy, a vízesés alatt. Addit. 472 (1863).

Saxifraga axillaris KIT. Addit. 477 (1863). A Kárpátokból, WOLLNY küldte.

»*Saxifraga caespitosa*« β) KIT. Petrosa, Kriván, Kuncsava, Gyömbér. Addit. 178 (1863).

Saxifraga cymosa W. K. Pl. rar. I. 91 (1802). Petrosa, Borsa, Mármaros m. legszélső sarkában, a havasi sziklákon.

Saxifraga farinosa KIT. Addit. 473 (1863). = *S. tecta*.

Saxifraga lanceolata KIT. Addit. 476 (1863). GENERSICH küldte.

Saxifraga luteo-purpurea W. K. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 637 (1814). A Petrosa havason, Mármaros m.

Saxifraga paradoxa KIT. Addit. 478 (1863). GENERSICH küldte.

Saxifraga rigens KIT. Addit. 474 (1863). A mészkősziklákon, Herkulesfürdő felett.

Saxifraga rigida KIT. Addit. 474 (1863). = *S. rigens*.

Saxifraga tecta KIT. Addit. 473 (1863). A Petrosa havason.

Ribes carpaticum KIT. in SCHULTES, Oesterr. fl. I. 432 (1814). Kárpátok. (Addit. 481. Liptó és Szepes m. havasain.)

Ribes ciliatum KIT. Addit. 480 (1863). MAUKSCH, bizonyára Szepességből.

Ribes lucidum KIT. Addit. 481 (1863). Liptó megyéből küldték.

Ribes opulifolium KIT. Addit. 483 (1863). Horvátország, Mali-Urlaj hegyen, a havas alatt.

- Spiraea glaucescens* KIT. in JANKA, Oest. bot. Ztschr. XXII. 153 (1872).
- Cotoneaster coccinea* (W. K. sub *Mespilo*) Pl. rar. III. 284 (1812).
Fehér m., Veszprém m. és a Bánság mészkőhegyein.
- Pirus albicans* KIT. Addit. 583 (1863). = *P. slavonica*.
- Pirus angulata* KIT. in ROCHEL, Reise Banat 73 (1838). Bánság.
- Pirus baranyensis* KIT. Addit. 582 (1863).
- Pirus ciliata* KIT. Addit. 582 (1863). Szepesség. MAUKSCH küldte.
- Pirus csiklovensis* (KIT. sub *Malo*) in ROCHEL, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.
- Pirus marginata* KIT. Addit. 582 (1863). = *P. ciliata*.
- Pirus matrensis* KIT. Addit. 582 (1863). A Mátra erdőiben.
- Pirus populifolia* KIT. Addit. 582 (1863). = *P. baranyensis*.
- Pirus slavonica* KIT. Addit. 583 (1863). Szlavónia, a Nasice közeliében levő várrom körül.
- Pirus syrmienensis* KIT. Addit. 581 (1863). Velika-Remete, Szerémségben.
- Sorbus lanuginosus* KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 50 (1814).
Hegyi erdőkben Magyarországon. Addit. 585. old.: Buda, Zugliget.
- Sorbus syrmienensis* KIT. Addit. 585 (1863). Szerémség, Illok.
- Crataegus ovalis* KIT. Addit. 586 (1863). Bártfa és a Szmrkovicza hegyen Liptóújvár és Szentiván között.
- Rubus adenophora* KIT. Addit. 587 (1863). Leibicz, Szepes m.
- Rubus albicans* KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. 2. II. 80 (1814).
Magyarország.
- Rubus balsamea* KIT. Addit. 590 (1863). Liptóújvár (Hradek).
- Rubus candicans* KIT. Reliq. 17 (1862—63). A Mátra napos helyein.
- Rubus canus* KIT. in ROCHEL, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.
- Rubus carpatica* KIT. Addit. 592 (1863). Szepesség havasaltj dombjain.
- Rubus croatica* KIT. Addit. 589 (1863). Horvátország, Karolina út, Fiume felé.
- Rubus glabrata* KIT. Addit. 588 (1863). Magyarország ismeretlen részén.
- Rubus humilis* KIT. Addit. 590 (1863). Horvátország, a Mrzin hegyen Korenicza mellett.
- Rubus incana* KIT. Addit. 591 (1863). Selmecz és Teplicska között, Liptóújvár (Hradek) mellett, a Kassa és Rank közötti út mentén.
- Rubus infestus* W. K. in STEUDEL, Nomenclator 2. kiad. 478 (1841). Németország, Magyarország.
- Rubus intermedia* KIT. Addit. 591 (1863). Horvátország, Korenicza.
- Rubus Maukschii* KIT. Addit. 588 (1863). Szepesség.
- Rubus petiolaris* KIT. vel *carpatica* KIT.
- Rubus recurva* KIT. vel *R. balsamea* KIT.
- Rubus saxatilis* β) KIT. Addit. 595 (1863). Herkulesfürdő.

- Rubus scopusiensis* KIT. vel *R. Maukschii* KIT.
Rubus vestitus W. K. in STEUDEL, Nomenclator, 479 (1841).
 Németország, Magyarország.
Fragaria praecoë KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. 2. II. 82 (1814).
 Szerémség. [NEILREICH, Aufzählung 320 (1866) szerint = *Potentilla micrantha* RAM.]
Fragaria reversa KIT. in Addit. 595 (1863). Szerémség.
Potentilla adscendens W. K. in WILDENOW Enum. hort. Berol. 554 (1809). Magyarország.
Potentilla scopusiensis KIT. in Addit. 597 (1863). Szepesség hegyein.
Potentilla supina β) KIT. Addit. 596 (1863). Ahnás közelében a Duna partján, Pest mellett, homokos helyeken.
Potentilla supina γ) KIT. Addit. 596 (1863).
Rosa albicans KIT. Addit. 594 (1863.) Baranya megye.
Rosa altaica KIT. in ROCHER Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.
Rosa balsamea β KIT. Addit. 590 (1863.) Motyóki vizesés.
Rosa carpatica KIT. Addit. 592 (1863). Szepesség havasaltj tájain.
Rosa collina β KIT. Addit. 592 (1863.) Kovácsi közelében.
Rosa croatica KIT. Addit. 589. (1863). Horvátország, Karolina út Fiume felé.
Rosa glabrata KIT. Addit. 588 (1863). Magyarországon, ismeretlen helyen.
Rosa glaucescens KIT. in CREPIN, L'hist. d. Roses II. 192 (76) (1872) ex Herb. WILDENOW, No. 9846. »Magas hegyeken«.
Rosa humilis KIT. Addit. 590 (1863). Horvátország, Mrzin hegység, Korenicza közelében.
Rosa intermedia KIT. Addit. 591 (1863). Korenicza mellett, Horvátországban.
Rosa petiolaris KIT. vel *carpatica* KIT.
Rosa praecoë KIT. Addit. 595 (1863.) Szerémség, WOLNY küldte.
Rosa recurva KIT. vel *balsamea* KIT.
Rosa saxatilis β KIT. Addit. 595 (1863.) Herkulesfürdő.
Rosa scopusiensis KIT. vel *Maukschii* KIT.
Rosa sempervirens KIT. in Hydrographia, II. 160 (1829). Mátra.
Rosa villosa β) KIT. in Herb. fasc. XV. nro. 14. BORRÁS, Magy. Birod. Rózsái 510 old. (1880).
Prunus flava KIT. vel *cuneifolia* KIT.
Prunus cuneifolia KIT. Addit. 603 (1863). Liptó megye, Madocsán.
Prunus laxiflora KIT. Addit. 602 (1863). Állítólag Botyán és Acsa.
Prunus suaveolens KIT. Addit. 602 (1863). Buda cserjéseiben.
Genista coriacea KIT. Addit. 605 (1863). Budán, erdőben.
Genista germanica β KIT. Addit. 607 (1863). Herlány és Horvátország?
Genista hirsuta KIT. in NEILREICH, Aufzählung, 329 (1866). Iter Bar.

Genista nervosa KIT. in litt. (1815). in DE CANDOLLE. Prodr. II. 151 (1825).

Genista nervosa KIT. Addit. 605 (1863). Sümeg, Szerémség, Bánság. Nagyobb és ágasabb (alakja): Kanizsa, Szentmiklós, Szerémség.

Genista silvestris KIT. in JANKA, Ö. B. Z. 22. 155 (1872). Erdőd.

Genista tinctoria α) KIT.; β) KIT. Szerémség, Eszék, Heves mellett, Bekecs; γ) KIT. Hollód és Venter mellett homokbuczkákon; δ) KIT. Antal mellett a vár közelében. Addit. 605 (1863).

Genista triquetra W. K. Pl. rar. II. 165 (1805). Herkulesfürdő, a Damogled mészköszikláin.

Cytisus capitatus α) KIT. Szepesség, Tata, Komárom m.; β) KIT.; γ) KIT.; δ) KIT. P. Szentmárton és Mád; ϵ) KIT. Szerémség, Somogy m. Buda-Hüvösvölgy; θ) KIT. Pest.

Cytisus ellipticus (KIT. sub *Genista*) Addit. 606 (1863). Ménes, Világos vára.

Cytisus intermedius KIT. in SCHUSTER. Hydrogr. II. 319 (1829). Herkulesfürdő.

Cytisus leucanthus W. K. Pl. rar. II. 141 (1805). Bánság, Arad és Lippa között és innen Temesvár felé.

Cytisus pallidus KIT. in NYMANN, Conspectus, 157 (1878—82).

Cytisus patens KIT. in SCHUSTER Hydrogr. II. 319 (1829). Herkulesfürdő.

Cytisus prolifer KIT. Addit. 611 (1863). Lelőhely nélkül.

Cytisus pullulans KIT. Addit. 611 (1863). Lelőhely nélkül.

Cytisus scopusiensis KIT. Addit. 609 (1863). Szepesség erdeiben.

Cytisus serotinus KIT. in litt. in DE CANDOLLE Prodr. II. 156 (1825). Magyarország.

Cytisus sulcatus KIT. SIMONKAI, Magyarorsz. zanótjai, Math. és Természettud. Ért. XXII. 8. 377 (1888). említi, de úgy látszik tévedésből, sehol sem tudtam nyomára akadni.

Anthyllis glaucescens KIT. Addit. 612 (1863) (vel *alpestris*). Horvátország havasain.

Anthyllis vulneraria α KIT.; β KIT., Szepesség és Turóc m. havasain. Addit. 612 (1863).

Trifolium albidum KIT. Reliq. 108 (1862—63). Vacs, Nagykőrös, Hortobágy.

Trifolium alopecuroides KIT. Addit. 619 (1863). Horvátország, hegyi füves helyeken Rakovac és Vaganac között.

Trifolium cinerascens KIT. Addit. 619 (1863). Buda, Lókút, Szerémség, Pomáz, Mezőhegyes.

Trifolium conicum KIT. in HORNEMANN, Hort. Hafn. II. 717 (1813—15).

Trifolium pratense α) KIT. Szepesség havasain; β) KIT.; γ) KIT. A Zólyomi havasokon.

Trifolium recurvum W. K. PL. rar. II. 179 (1805). Gyöngyös mellett, a Mátra alján, füves helyeken.

Medicago banoscensis KIT. Addit. 615 (1863). Szerém m. Banovci, a szőlőkben.

Medicago Gerardi W. K. in WILLDENOW Sp. pl. III. 2. 1415 (1800).

Medicago recta KIT. Addit. 613 (1863). Budapest, Szt. Gellérthegy.

Medicago tenuis KIT. Addit. 613 (1863). = *M. declinata*.

Trigonella laxiflora (KIT. sub *Melilot*) Addit. 615 (1863). Magyarország.

Lotus acutus W. K. in STEUDEL, Nomencl. I. 495 (1821). Magyarország.

Lotus corniculatus α) KIT. Addit. 623 (1863). Liptóújvár (Hradek) és Szt. Iván között.

Lotus corniculatus β) KIT. Addit. 623 (1863). Horvátország Pljesicza és Velebit hegység.

Lotus corniculatus γ) KIT. Addit. 623 (1863). Káloz, Báb, Buda (Svábhegy), Szalabér szőlőiben.

Lotus siliculosus β) KIT. Addit. 622. Heves m.

Lotus tenuis W. K. in WILLDENOW, Enum. Hort. Berol. 797 (1809). Magyarország.

Astragalus canescens KIT. Addit. 625 (1863). Szepességből származó magból nevelve.

Astragalus eriocephalus W. K. Plant. rar. I. 45 (1802). Szabolcs m., Ráczalmás, Deliblat és Dunadomb között. Bács megye, Kis Hegyes és Tokaj hegy.

Coronilla pendula KIT. Addit. 643 (1863). Mészkőhegyeken (MAUKSCH).

Onobrychis carpatica (W. K. sub *Hedysaro*), in WILLDENOW, Enum. Hort. Berol. 779 (1809). A Kárpátokban.

Onobrychis petraea (KIT. sub *Hedysaro*) in Host, Fl. Austr. II. 351 (1831).

Vicia alternans KIT. Addit. 631 (1863). Bánság, szántóföldek között.

Vicia alternifolia KIT. vel *V. alternans*.

Vicia biennis KIT. Reliq. 53 (1863). Debreczen.

Vicia polyphylla W. K. PL. rar. III. 282 (1812). Közelebbi lelőhely nélkül.

Vicia scepusiensis KIT. Addit. 629 (1863). Szepesség, kertekben.

Lathyrus ellipticus (KIT. sub *Orobo*) Addit. 633 (1863). Vas m. (Küttel).

Lathyrus longifolius (KIT. sub *Orobo*) Addit. 632 (1863). A Plitvica folyó körüli erdőkben. Azonos a tovább következő *L. pauciflorus* (KIT.) -al és mindkettő a *L. flaccidus* RADIUS synonymja. Utóbbit RADIUS bizonyára KITAIBEL féle adat alapján közli, [DE CANDOLLE, Prodrumus II. 377 (1825)] és SERINGE ugyanott csak a systematikai rangon változtatott. (*Orobus vernus* γ) *flaccidus*). Minthogy e szerzők KITAIBEL-t nem

említik, így utóbbi elesik az auctorságtól, mert REICHENBACH a *L. flaccidus*-hoz ugyan KITAIBEL-t idézi mint auctort, de csak 7 évvel később (Flor. Germ. excurs. 536. 1832) és így a prioritas elve szerint RADIUS marad az auctor.

Lathyrus paradensis (KIT. sub *Orobo*) Reliq. KIT. 130 (1863).
Parád, Heves m.

Lathyrus pauciflorus (KIT. sub *Orobo*) Addit. 632 (1863). 1. *L. longifolius*.

Lathyrus praecox (KIT. sub *Orobo*) Addit. 632 (1863). A berkekben Szt.-László és Szt.-Endre között.

Geranium barbatum KIT. in Hydrogr. II. 319 (1829). Herkulesfürdő.

Geranium circinatum KIT. Addit. 571 (1863). Varasd, Horvátország, Vilenadrága völgy.

Geranium duplicatum KIT. Addit. 567 (1863). Horvátország erdősegeiben.

Geranium furcatum KIT. Addit. 567 (1863). = *G. duplicatum*.

Geranium punctatum KIT. Addit. 569 (1863). Szerémség cserjéseiben.

Geranium umbrosum W. K. Pl. rar. II. 131 (1805). Herkulesfürdő.

Linum aureum W. K. Pl. rar. II. 193 (1805). Csurgó, Zsitva, Sziget, valamint Horvátországban Jannicza mellett.

Linum hirsutum β) KIT. Addit. 572 (1863). Pest körül a homokpusztákon, Jakabszállás.

Linum uniflorum KIT. Addit. 574 (1863). Turóc m. a Blatnicza patak környékén.

Polygala amara α) *amara* KIT.; β) *fatua* KIT. Szepesség, Motyóki vízesés; γ) KIT. Liptóújvár. Addit. 553 (1863).

Polygala multicaulis KIT. Addit. 553 (1863). Horvátország, Carolina út. β) KIT. Velebit, Pljesevicza.

Euphorbia ambigua W. K. Pl. rar. II. 144 (1805). Rézbánya, Horvátország, Korenicza.

Euphorbia amygdaloides β) KIT. Addit. 566 (1863). Bakony, Úrkút.

Euphorbia arvensis KIT. in SCHULTES Österr. Fl. II. 16 (1814). Szeged környékén, a földeken.

Euphorbia bábensis KIT. Addit. 562 (1863). Nyitra m. Báb.

Euphorbia elliptica KIT. Addit. 556 (1863). Lelöhely nélkül. SZONTAG küldte.

Euphorbia hirsuta KIT. in Reliq. 107 (531), (1862). Zágráb és Károlyváros között.

Euphorbia foetida KIT. Addit. 561 (1863). Bánság. [SCHULTES is ír egy *E. foetida*-ról, amely szintén *E. platyphylla*-hoz tartozik!? RCHB. Fl. germ. excurs. 756 (1830—32)].

Euphorbia nemoralis KIT. in ROCHEL Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Euphorbia nervosa KIT. Addit. 559 (1863). = *E. arvensis*.

Euphorbia nodosa KIT. in NEILREICH, Aufzählung, 302 (1866). = *E. tuberosa*.

Euphorbia obovata KIT. Addit. 557 (1863). A Papuk hegység erdőiben, Daruvár mellett Szlavóniában.

Euphorbia patens KIT. Addit. 558 (1863). ROCHEL küldte, Rovnye.

Euphorbia peplus β) KIT. Addit. 555 (1863). Horvátország.

Euphorbia platyphylla β) KIT. Bánság; γ) KIT. Rovnye. Addit. 561 (1863).

Euphorbia pubescens KIT. Addit. 564 (1863). Lelőhely ismeretlen.

Euphorbia pulverulenta KIT. in SCHULTES, Österr. Flor. II. 21 (1814). Nyitra m. = *E. bábensis*.

Euphorbia rugosa KIT. in ROCHEL, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság. = *E. nervosa*.

Euphorbia syrmiensis KIT. in CZOMPO, Euphorb. 14 (1837). ¹⁾ Száraz dombokon Karlócza mellett. [DE CANDOLLE XV. 2. 179 (1866). hibásan idézi ROCHEL Pl. Banat. 46 (1828) -at].

Euphorbia tuberosa KIT. in NEILREICH, Aufzählung, 302 (1866).

Euphorbia virgata β) *retusa* KIT. Szalatnya és Árva m.; γ) KIT. Szalatnya, Szepesség; δ) KIT. Nyiregyháza, Somogy m. Addit. 562 (1863).

Euphorbia viridiflora W. K. Pl. rar. III. 309 (1812). Horvátország, Mrzin vára környékén.

Evonymus medius KIT. »Nálunk igen gyakori«.

Acer serotinum KIT. Addit. 552 (1863). = *A. tomentosum*.

Acer tomentosum KIT. Addit. 552 (1863). Lelőhely nélkül.

Tilia flavescens KIT. Addit. 548 (1863).

Malva crenata KIT. in SADLER, Flor. Pest. 1. II. 161 (1826). Pest m. száraz, sós mezőkön.

Hibiscus fulvus KIT. in ROCHEL, Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Hibiscus syrmiensis et *Wolnya* KIT. Addit. 543 (1863). = *Kitaibelia vitifolia* WILLD.

Hypericum alpigenum KIT. Addit. 550 (1863). A Mármárosi és Beregi havasokon.

Hypericum alpinum W. K. Pl. rar. III. 294 (1812). Horvátország Pljesevicza havas; Mármáros m. Petrosa.

Hypericum ambiguum KIT. Addit. 549 (1863). Baranya m. Har-sány hegy.

Hypericum repandum KIT. ROCHEL Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Elatine alsinastrum β) *latifolia* KIT. Addit. 552 (1863.) Borbolya, Sopron m.

Helianthemum calcareum KIT. Addit. 505 (1863). A Kocs és Vele-bit hegységben.

¹⁾ CZOMPO J. Diss. Inaug. Med.-Bot. de Euphorbiaceis Hungariae etc. Pestini. 1837.

Helianthemum glabriusculum KIT. Addit. 505 (1863). Velebit hegység.

Helianthemum denticulatum (KIT. sub *Cisto*) Reliq. (529) 105 (1862). Velebit hegység.

Helianthemum pallens KIT. in ROCHEL, Pl. Banat. 26 (1828).

Helianthemum pollenis KIT. Addit. 505 (1863). Sziklákon, Herkulesfürdő mellett.

Helianthemum Rochelii KIT. Addit. 504 (1863). Kocs hegység.

Viola livida KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. veget. V. 363 (1819). Buda.

Viola parviflora KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. veget. V. 383 (1819). »Pannonia«.

Viola silvestris KIT. in SCHULTES Österr. Fl. I. 423 (1814). Erdőkben, vágásokban.

Lythrum virgatum β KIT. Addit. 581 (1863). Száraz réteken, Heves megyében?

Epilobium angustifolium var. *floribus albis* KIT. Addit. 576 (1863). MAUKSCH küldte, nyilván Szepességből.

Epilobium latifolium W. K. Pl. rar. I. XXIX. (1805). Hungaria.

Epilobium montanum β) *trifoliatum* KIT. Addit. 578 (1863). Árva és Liptó megye alhavasi tájain, esermelyek mellett.

Epilobium palustre var? KIT. Addit. 580 (1863).

Epilobium pilosum KIT. in HAUSKNECHT Monogr. Epilob. 128 (1884). Ex herb. KIT. Lelőhely nélkül.

Epilobium pubescens KIT. in BORBÁS, Hazai Epilob. 7 (1879).

Epilobium pubescens β) *ramosum* KIT. Addit. 577 (1863). Szepesség?

Epilobium roseum KIT. Addit. 578 (1863).

Epilobium roseum β) *minus* KIT. Addit. 578 (1863). Kriván, Petrosa, Pop-Iván, Gyömbér.

Epilobium sylvestre KIT. Addit. 579 (1863). Az erdőkben Jankovac mellett, Drenovac közelében, Szlavóniában.

Epilobium tetragonum β) *subpubescens* KIT. Addit. 579 (1863). Verőcze környékén.

Epilobium trifoliatum KIT. in BORBÁS Hazai Epilob. 18 (1879). = *Epilobium montanum* β) *trifoliatum*.

Cicuta angustifolia KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 515 (1814). Magyarország, nedves réteken.

Cicuta virosa ρ) KIT. Addit. 456 (1863). Keresztur és Ecsedi láp.

Sium cicutarium KIT. et WILLD. in KIT. Addit. 457 (1863). Lelőhely nélkül. KITTEL-től.

Petroselinum oppositifolium (KIT. sub *Sio*) in SCHULTES Oesterr. Fl. 2. I. 495 (1814). Zólyomi hegyek.

Oenanthe fistulosa α) KIT. Pest, Nyitra m. (GENERSICH); Komárom. m. Bábolna és Szentiván között; Szlavónia; Pozsony (LUMNITZER). β) KIT. Szlavónia. Addit. 459 (1863).

Oenanthe crocata? KIT. in ROCHEL Pl. Banat. 27 (1828). Bánság.
Seseli annuum β) KIT. Addit. 461 (1863). Pest, Csanád stb. megye.
Seseli carinatum KIT. Addit. 461 (1863). Fehér m. Szentiván, a
sós tó közelében, száraz helyen.

Seseli flexuosum (KIT. sub *Peucedano*). in ROCHEL Pl. Banat.
26 (1828). Bánság.

Seseli scabriusculum KIT. = *S. carinatum*.

Ligusticum mutellinum β) *prolifera* KIT. Addit. 460 (1863).
Szepesség havasain (MAUKSCH).

Ferula sibirica (W. K. sub *Peucedano*) Pl. rar. I. 60 (1802).
>Szántó hegy<.

Ferula verticillaris KIT. Hydrogr. II. 319 (1829). Herkulesfürdő,
Domogled.

Peucedanum banaticum (KIT. sub *Selino*) in ROCHEL Pl. Banat.
index (1828). Bánság.

Peucedanum collinum (KIT. sub *Selino*) in DC. Prodr. IV. 179
(1830). Magyarország (KITAIBEL a Velebiten szedte; l. NEILREICH, Auf-
zähl. 217 old).

Laserpitium multifidum KIT. Addit. 464 (1863). Horvátország,
Velebit.

Laserpitium multipartitum KIT. Addit. 464 (1863). = *L. multi-*
fidum.

Anthriscus angulatus (KIT. sub *Chaerophyllo*) in SPRENG. Comm.
Gott. Rec. II. (1813). Umbell. Animad. 7.

Anthriscus prolifera (KIT. sub *Chaerophyllo*) in ASCHERSON,
Bemerk. Verhandl. Zool.-Bot. Ges. XVII. 587 (1867).

Anthriscus lactescens (KIT. sub *Chaerophyllo*) in ROCHEL Reise
in das Banat. 36 (1838). Bánság.

Anthriscus nemorosa var. *lactescens* (KIT. sub *Chaerophyllo*)
Addit. 466 (1863). Verseczi hegy, Bánság berkeiben.

Anthriscus silvatica (KIT. sub *Scandice*) in Herb. WILLDENOW,
5894. NEILREICH Aufzählung 221 (1866).

Chaerophyllum alpinum KIT. Addit. 467 (1863). A Kriván havasi
tájain.

Chaerophyllum ciliatum KIT. Reliq. 103 (1862). Horvátország,
Modrus.

Chaerophyllum monogonum KIT. in ROEM. et SCHULTES, Syst.
veget. VI. 522 (1820). (Itt a *Ch. angulatum*-mal együtt van említve!)

Chaerophyllum rotundatum KIT. Reliq. (81) 43 (1862). Nagybánya.

Chaerophyllum truncatum KIT. Reliq. (102) 64 (1862). Szt.-Iván
és Liptóújvár (Hradek) között.

>*Vaccinium carpaticum*< KIT. Addit. 454 (1863). KIT. herbariu-
mában JANKA szerint [Oest. bot. Ztschr. XXII. 155 (1872). = *Salix*
herbacea L].

Primula inflata KIT. Addit 451 (1863). Lelőhely nélkül.

Primula cordifolia KIT. Addit. 451 (1863). Horvátország?

Primula marginata KIT. Addit. 452 (1863). Kocs.

Primula villosa β) KIT. Addit. 452 (1863). Szepesség (monte Gerova).

Anagallis carnosa KIT. Addit. 453 (1863). Lelőhely nélkül.

Fracinus rotundifolia KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 81 (1814)

Dél-Magyarország.

Erythraea albiflora KIT. Addit. 431 (1863). Kecskemét, legelőkön.

Erythraea emarginata W. K. Pl. rar. III. 305 (1812). Kissé nyirkos, füves helyeken Pest, Csongrád m.; Kiskunság és Bánság homokdombjai között.

Erythraea silvatica KIT. Addit. 431 (1863).

Gentiana carpatica KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 443 (1814).

Kárpátok.

Gentiana punila KIT. in JANKA, Oesterr. Bot. Ztschr. XXII. 156 (1872).

Gentiana pyramidalis KIT. in GRISEBACH, Genera et Species, Gentianacearum, 239 (1839).

Anchusa obtusa (W. K. sub *Myosote*) Pl. rar. I. 103 (1802). Fehér m.: Hodos; Bács-Bodrog m.: Óker és Palánka között; Bánságban: Versecz, Fehéregyház és máshol.

Anchusa pubescens KIT. in ROCHEL Pl. Banat. 26 (1828). Bánság.

Anchusa subrepanda KIT. Addit. 437 (1863). Somogy m.

Myosotis montana KIT. Addit. 438 (1863). Szepesség.

Myosotis nana KIT. Addit. 438 (1863). Zólyomi havasok. [JANKA V.-nak »Zur Flora Ungarn« cz. czikkében (Oest. Bot. Ztschr. 1872. 154.) *Myosotis rara* KIT. van »e Zohl.« jellezéssel felvéve, ami nyilván íráshiba következménye.]

Myosotis suaveolens W. K. in WILLDENOW Enum. Hort. Berol. 176 (1809). Magyarország havasain.

Onosma tuberculata KIT. in ROCHEL Plant. Banat. 26 (1828). Bánság. Az Addit. 436. old. szerint Tálja és általában a Hegyalja dombjain.

Scutellaria hirsuta KIT. in CATAL. horti botan. Pestin. 1816.

Scutellaria latifolia KIT. Reliq. 6 (1862). Baranya m. Zengőhegy, Pécsvárad közelében.

Scutellaria peregrina W. K. Pl. rar. II. 132 (1805). Buda, Pécsvárad, Szerémség erdőiben.

× *Marrubium deficiens* KIT. Reliq. (538) 114 (1863).

× *Marrubium intermedium* KIT. Reliq. (538), 114 (1863).

Glechoma lobulata KIT. Addit. 434 (1863). Töltéseken, napos dombokon.

Stachys obliqua W. K. Pl. rar. II. 142 (1805). Horvátország: száraz, köves mezőkön, Korenicza környékén.

Satureja alba (W. K. sub *Melissa*) Pl. rar. III. 227 (1812). Lika, Plocha közelében, Divo-Szello mögött, mészkősziklákon, valamint a Velebit alhavasi és havasi tájain.

Satureja subnuda (W. K. sub *Melissa*) Pl. rar. III. 291 (1812).
A Velebit hegységben az Urlaj hegy mészkőszikláin.

Satureja aestivalis (KIT. sub *Thymo vel Acino*). Addit. 432 (1863).
Szent-Gellérthegy.

Thymus croaticus KIT. Hibás név REICHENBACH Flor. excursoria
indexében.

Thymus hirsutissimus KIT. Reliquiae, (537), 113 (1863). Tihany.

Thymus recurvatus KIT. Addit. 431 (1863). Lelöhely nélkül.

Solanum acutifolium KIT. = *S. hirsutum*.

Solanum canescens KIT. Addit. 440 (1863). = *S. flavum*.

Solanum flavum KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 394 (1814).

Magyarország.

Solanum hirsutum vel acutifolium KIT. Addit. 440 (1863). Árva
megye.

Solanum incanum KIT. Addit. 440 (1863). Mivelt talajon.

Solanum olivaceum KIT. Addit. 440 (1863). Lelöhely nélkül.

Verbascum acuminatum KIT. Addit. 441 (1863). Lelöhely nélkül.

Verbascum blattaria β) KIT. Addit. 443 (1863). Pest, Városliget.

Verbascum floccosum W. K. Pl. rar. I. 81 (1802). Somogy m.

Muraköz, Horvátország.

Verbascum lanatum KIT. Reliq. 7 (1862). Muraköz.

Verbascum lanceolatum KIT. Addit. 442 (1863). Szerémség.

Verbascum semidecurrens KIT. in NYMANN, Consp. 526 (1878—82)
talán > *V. phlomoides* $\times$ *V. thapsus*.

Verbascum slaronicum KIT. in ROCHEL. Plant. Banat. 26 (1828).
Bánság.

Verbascum tortum KIT. Addit. 441 (1863).

Scrophularia cordata > W. K. Pl. rar. I. 75 (1802). « Hibás idézet
az Index Kewensisben (853). Említi STEUDEL, Nomenclator II. 547 (1840) is.

Scrophularia glandulosa W. K. Pl. rar. III. 238 (1812). Bereg,
Liptó és Árva megye alhavasi erdőiben.

Scrophularia obtusifolia KIT. in DE CANDOLLE, Prodr. X. 593
(1846). Hungaria.

Veronica brevifolia KIT. in MARSCHALL a BIEBERSTEIN, Flor.
Taur. Cauc. I. 6. (1808). Donfkaja, Balka, Kaukázus. Az eredeti növényt
magyarországi magból a bécsi botanikus kertben nevelték.

Veronica crassifolia KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. I. 16
(1817).

Veronica depauperata W. K. Pl. rar. III. 272 (1812). Zólyom és
Liptó megye határán, a Kuncsava és Gyömbér közötti nyereg mészkő-
szikláin.

Veronica depressa KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 32 (1814).
Magyarország, száraz legelőkön.

Veronica microphylla KIT. in SCHULTES I. 20 (1814). Magyar-
ország, homokos helyeken.

Veronica neglecta KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 17 (1814).
Baranya megye hegyein.

Veronica obliqua KIT. Addit. 445 (1863). Lelőhelye ismeretlen.

Veronica pauciflora KIT. in LINK Jahrb. d. Gew.-Kund. I. 3. 42
(1820).

Veronica pusilla KIT. Addit. 449 (1863). Pest körül a dombokon.

Veronica viscida KIT. (Index Kewensis szerint WALDST.) in ROEMER et SCHULTES I. 124 (1817). WALDSTEIN küldte a lelőhely megadása nélkül, saját neve alatt; holott az Addit. 448. old. tanúsága szerint, KITAIBEL kéziratában a növény neve után »mili« jelzés áll, Buda és Pest lelőhellyel.

Veronica viscosa KIT. in DIETRICH A. Spec. plant. I. 529 (1831).

Plantago hirsuta KIT. in STEUDEL. Nomenclator 2. II. 349 (1841).
Lelőhely nélkül.

Plantago hungarica W. K. Pl. rar. III. 225 (1812). Hont m.
a magyarádi kénes források körül, tufás talajon.

Plantago limosa KIT. in ROEMER et SCHULTES, Syst. III. 111 (1818).

Plantago pilosa KIT. in SPRENGEL Syst. I. 435 (1825).

Plantago sericea W. K. Pl. rar. II. 163 (1805). Száraz, napos
mészhegyeken, Fehér megyében Inota és Palota, — Zala megyében
Füred — és Baranya megyében Harsány vidékén.

Galium aculeatissimum KIT. Reliquiae, (548) 124 (1863). Mátra,
Gálya.

Galium hirsutum KIT. in SADLER, Fl. Com. Pest. 2. kiad. 70
(1840).

Galium infestum W. K. Pl. rar. III. 224 (1812). Bács-Bodrog m.

Galium nitidum KIT. in WILLD. Reliq. SCHULT. Mant. III. 163
(1827).

Lonicera carpatica KIT. Addit. 430 (1863). Fenyvesekben, Árva
megyében és Horvátországban a Pljesevicza hegységben.

Lonicera coerulea KIT. Addit. 430 (1863). = *L. carpatica*.

Cephalaria corniculata (W. K. sub *Scabiosa*). Pl. rar. I. 11 (1802).
Száraz hegyeken, Bánságban és Erdélyben Dobra és Déva mellett.

Knautia integrifolia (KIT. sub *Scabiosa*) in SCHULTES I. 287
(1814). Bánságban szántóföldeken.

Knautia nitida (KIT. sub *Scabiosa*) Addit. 370 (1863). = *Kn.*
pubescens.

Scabiosa incana KIT. in NEILREICH Aufzählung 99 (1866). Bánság
kivételével.

Scabiosa spathulata KIT. Addit. 369 (1863). Győr mellett, nedves
réteken.

Scabiosa stricta W. K. Pl. rar. II. 147 (1805). Horvátország
havasain: Pljesevicza, Visosicza, Badany stb.

Campanula csiklovensis KIT. Hydrogr. II. 321 (1829). Herkules-
fürdő, sziklákon.

Campanula elliptica KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 410 (1814). Magyarország.

Campanula linifolia γ) KIT. Turóc m. Tlszta, Kriván, Kocs, Zólyomi havasok, Liptó m. (OPERSCHALL) Addit. 472 (1863).

Campanula microphylla KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 400 (1814). A Liptó és Turóc megye közötti havasokon.

Campanula multiflora W. K. Pl. rar. III. 292 (1812). Versecz, a vár alatt.

Campanula pannonica KIT. in REICHENBACH, Flor. Germ. Excurs. 2066 (1830). Bánság.

Campanula serrata (KIT. sub *Thesio*) in SCHULTES, Oesterr. Flor. I. 437 (1814). Turóc megye hegyein.

Campanula syrmiensis KIT. Hydrogr. II. 320 (1829). Herkulesfürdő közelében, sziklákon. (Valószínűleg *Hedraianthus*.)

Campanula spathulata W. K. Pl. rar. III. 286 (1812). Bánság mészkőszikláin, a Szimian hegyen Csiklova (Csiklófalu) mellett és Herkulesfürdő közelében.

Campanula uniflora KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. I. 400 (1814). Havasokon, Magyarországon.

Hedraianthus graminifolius (W. K. sub *Campanula*) Pl. rar. II. 166 (1805). Bánság és Horvátország mészkőhegyein.

Phyteuma foliosum KIT. Addit. 426 (1863). Mátra, Gyöngyös közelében.

Phyteuma inaequatum KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. I. 398 (1814). Árva megye havasi és alhavasi tájain.

Solidago alpestris W. K. Pl. rar. III. 230 (1812). Magyarország és Horvátország havasain a törpefenyvesek között.

Solidago arenaria KIT. in HORNEMANN, Hort. Hafn. Suppl. 99 (1819).

Solidago scopusiensis KIT. Addit. 375 (1863). Szepes, Liptó, Bereg és Máramaros megye havasain.

Solidago stricta KIT. Addit. 375 (1863). Száraz, homokos helyeken.

Aster depressus KIT. Addit. 373 (1863). Kissé sós és nyirkos helyeken, Pest megye (Rákos, Bia, Bugac), Fehér megye (Káloz, Aba, Szentiván).

Aster hyssopifolius KIT. Addit. 372 (1863). Kissé sós helyeken, Csongrád megyében, Tarnó alatt és Szeged felett.

Aster punctatus W. K. Pl. rar. II. 113 (1805). Csongrád megye.

Aster scopusiensis KIT. Addit. 373 (1863). Lelőhely nélkül.

Anthemis saxatilis KIT. in litt. in WILLDENOW, Enum. hort. Berol. 910 (1809). Magyarország, sziklás helyeken (Addit. 378. szerint, Világoshegy, Arad m).

Anthemis Tatrac KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 534 (1814). A Magas-Tátra havasain, Rohacs körül és az Árva folyó felé. Ex PUER herb. in D. C. Prodr. VI. 8 (1837).

Achillea banatica KIT. in DE CANDOLLE Prodr. VI. 29 (1837). Bánság.

Achillea cristata KIT. Reliquiae, 31 (1862). Mármaros m. Semjén közelében, Bogdán és Kemencze között.

Achillea ochroleuca W. K. Pl. rar. I. 33 (1802). A legszárazabb homokbuczkákon és futóhomokon. A Duna-Tisza közén; Fehér m., Tolna megyében is, de itt ritkább.

Achillea oravicensis KIT. Reliquiae, 82 (1863). Oravicza, Krassó-Szörény m., cserjésekben.

Achillea rosea KIT. Addit. 382 (1863). Nyirkos helyeken. (Az »*Achillea rosea* W. K. Pl. Hung. Rar.« idézet az Index Kewensis-ben hibás.)

Achillea tanacetifolia KIT. Addit. 382 (1863). Buda és Versecz erdőiben. »*Mihi*«-vel van jelezve, holott bizonyos, hogy KITAIBEL tudott az ALLIONI féle névről.

Achillea versecensis KIT. Hydrogr. II. 319 (1829). nom. — Descr. in Reliq. 82 (1862). A verseczi várhegyen.

Artemisia racemosa KIT. Addit. 386 (1863). Pozsony, falakon, sziklákon. ROCHEL küldte.

Doronicum plantagineum KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. II. 502 (1814). Homokos, erdős területeken, Magyarországon.

Senecio alpina (KIT. sub *Cineraria*), Addit. 389 (1863). A Motyóki vízesés mellett, Jarabó alatt, a Petrosa havas alján és Szepes megyében.

Senecio crassifolia (KIT. sub *Cineraria*) in SCHULTES, Oesterr. Fl. II. 514 (1814). »Dél-Illyria« havasain. (Az Addit.-ban 389. old. Pljesevicza és Visosicz, Horvátország, áll).

Senecio croaticus W. K. Pl. rar. II. 153 (1805). Horvátország erdőiben, Zágráb és Jakoble között, valamint a Velebit hegységben.

Senecio discoidea KIT. Addit. 389 (1863).

Senecio integrifolia (KIT. sub *Cineraria*), Addit. 389 (1863). Szepesség és Liptó m. havasi és alhavasi tájain; a Mátrában.

Senecio matrensis (KIT. sub *Cineraria*) in NEILREICH Aufzählung, 116 (1866). Mátra.

Senecio medius (W. K. sub *Cineraria*) in SWEET, Hort. Brit. 3. 386 (1839). Magyarország.

Senecio montanus KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 520 (1814). Magyarország.

Senecio pauciflora (KIT. sub *Cineraria*) Addit. 389 (1863). Varasd erdőiben.

Xeranthemum inapertum W. K. Pl. rar. I. XXX. (1802). Lelőhely nélkül.

Carlina simplex W. K. Pl. rar. II. 164 (1805). Bereg és Mármaros havasi és alhavasi tájain; tömegesebb Horvátország hegyein: Pljesevicza, Velebit, a Korenicza melletti hegyek és dombok, Lika és Krbava.

Carduus defloratus KIT. Addit. 395 (1863). A Kárpátok alhavasi tájain.

Carduus glaucus KIT. Addit. 396 (1863). Zólyom, Szepes. Liptó megye alhavasi tájain.

Carduus montanus KIT. Tévedésből került *Cirsium montanum* helyett a Reichenbach Fl. Germ. Excurs. tartalomjegyzékébe.

Carduus seminudus KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 473 (1814). Zólyom és Szepes megyében.

× *Cirsium flavescens* (KIT. sub *Cnico*) Addit. 397 (1863). Lelőhely nélkül, de ugyanilyent szedett KITAIBEL WINTERL-el (»si bene memini«) a Bakonyban.

Cirsium glomeratum (KIT. sub *Cnico*) Addit. 398 (1863). Horvátország, Carolina-út.

Serratula pinnata KIT. in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 454 (1814). Bereg m., cserjésekben.

Centaurea coriacea W. K. in WILLD. Sp. pl. III. 3. 2296 (1800). Magyarország. [Itt már hivatkozás van a készülőfélben levő Pl. rar.-re. A Pl. rar. II. 214 (1805). szerint: Nyitra és Turóc megye hegyi erdőiben.]

Centaurea rupestris KIT. in STEUDEL, Nomenclator, 2. I. 322 (1840). Lelőhely nélkül.

Crepis agrestis W. K. in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 1602 (1800). Magyarország. [Hivatkozás W. K. Pl. rar.-re, és itt III. 244 (1812) old.-on: Horvátország, Magyarország szomszédos részei, Badaacsony hegy.]

Crepis croatica (W. K. sub *Hieracio*) Pl. rar. III. 242 (1812) Horvátország, a Pljesevicza havas lejtőin, erdő feletti füves helyeken.

Crepis croatica KIT. in STEUDEL, Nomencl. I. 436 (1840).

Crepis hastata KIT. Addit. 414 (1863). Poroszló mellett, nedves réteken.

Crepis hieracioides W. K. in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 1601 (1800). Magyarország. [WILLD. hivatkozik W. K. Pl. rar. I. 71 (1802)-re, és itt: Bakony, Városlőd és Nagyvázsony között].

Crepis hispida in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 1601 (1800). »Pannónia«, Horvátország, Szlavónia és Bánság.

Crepis lanceolata KIT. Addit. 414 (1863). Pusztán a név.

Crepis ramosissima KIT. Addit. 414 (1863). Szerémség (WOLNY), Zimony, Murány, Bánság.

Crepis rigida W. K. in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 1597 (1800). Magyarország és Krim. (WILLD. hivatkozik W. K. Pl. rar. I. 18 (1802)-re és itt: száraz hegyeken Buda, Csákvár és Tokaj környékén).

Crepis scepusiensis KIT. Addit. 413 (1863). Lelőhely nélkül.

Hieracium bicolor KIT. = *H. stoloniflorum*.

Hieracium cordifolium KIT. Addit. 420 (1863). Hont m. Szitnya.

Hieracium corymbosum KIT. Addit. 423 (1863). A Beregi havasokon.

Hieracium discolor KIT. = *H. stoloniflorum*.

Hieracium glabrum KIT. Addit. 423 (1863). Mészkösziklákön a Motyóki vízesés mellett (Zólyom m).

Hieracium pubescens KIT. Addit. 421 (1863). A Tisza hegyen Turóc megyében.

Hieracium rohacsense KIT. Addit. 422 (1863). A Rohács hegyen, Árva megyében.

Hieracium rotundatum KIT in SCHULTES Oesterr. Fl. II. 439 (1814). Horvátország havasalji erdőiben.

Hieracium stoloniferum W. K. in STEUDEL Nomenclator 766 (1840). Pusztá név, minden bizonnyal a *H. stoloniflorum* értendő alatta.

Hieracium uncinatum KIT. Addit. 424 (1863). Nagybánya, Rozsály.

Hieracium tricolor KIT. Addit. 417 (1863). = *H. stoloniflorum*.

Hieracium trisquamatum KIT. Addit. 416 (1863). Horvátország. Velebit hegység.

Leontodon aurantiacus (W. K. sub *Apargia*) in WILLDENOW Sp. pl. III. 3. 1547 (1800). Magyarország havasain. (WILLDENOW itt is hivatkozik már a Pl. rar.-re, tehát úgy látszik, hogy KITAIBEL-ék csak később döntöttek úgy, hogy ezt kihagyják és abban csak az »*Apargia aspera*«-t adják ki.

Leontodon medius (KIT. sub *Apargia*) Addit. 403 (1863). A Zólyomi havasokon.

Leontodon obtusus (KIT. sub *Apargia*) Addit. 405 (1863). Lelőhely ismeretlen.

Leontodon setosus (KIT. sub *Apargia*) Addit. 407 (1863).

Leontodon sinuatus (KIT. sub *Apargia*) Addit. 404 (1863). Horvátország alhavasai sziklái.

Taraxacum lividum (W. K. sub *Leontodone*), in WILLDENOW Sp. plant. III. 3. 1545 (1800). Itt hivatkozás van a Pl. rar.-re II. 120 (1805). Nyirkos, félig sós helyeken Pest körül: a Rákos patak felett, Soroksár táján a Duna mellett.

Taraxacum praecox (KIT. sub *Leontodone*) in REICHENBACH Fl. Germ. excurs. I. 270 (1830). Pusztá név, lelőhely nélkül.

Lactuca sagittata W. K. Pl. rar. I. 1 (1802). Gödöllő, Nagy-Károly, az erdőkben.

Lactuca stricta W. K. Pl. rar. I. 47 (1802). Eger, Parád, Buda, Csákvár, Badacsony-Tomaj, Herkulesfürdő.

Prenanthes purpurea α) *pauciflora* KIT. Szepesség, Sáros m. Vas m.; β) *multiflora* KIT. Havasokon [MAUKSCH. Addit. 412 (1863)].

Sonchus arvensis α) KIT.; β) KIT.; γ) KIT. Addit. 411 (1863).

Tragopogon angustifolius KIT. Addit. 408 (1863). Csaba, Dorog felé.

Tragopogon arvensis KIT. Reliqu. 123 (1862). A Gálya hegy környékén a Mátrában.

Tragopogon floccosus W. K. Pl. rar. II. 116 (1805). Izsák, Pest m.

Tragopogon pubescens KIT. in SCHULTES, Oesterr. Fl. II. 403 (1814). Izsák, Pest m.

Scorzonera dentata KIT. Addit. 409 (1863). Magyarország.

Kitaibel munkái és a működésével kapcsolatos irodalom.¹⁾

1. WINTERL J. J. Index horti botanici univ. Hungaricae quae Pestini est. 1788.
2. WILLDENOW C. L. C. a Linné, Species plantarum I—V. 1797—1810.
3. ** (KITAIBEL P.) Recension von S. Genersich's Florae Scepusiensis elenchus; Literär. Anzeiger für Ungern, red. L. Schedius. 107—110. old. 1799. Beilage z. Pester Zeitung.
4. N. N. N. (WINTERL) Prüfung einer Beurteilung des Gener-sichischen Elenchus; Literär. Anzeiger für Ungern. 117—124. 1799.
5. K** (KITAIBEL P.) Über das Matragebirge. Literär. Anzeiger für Ungern. 25—31. 1799.
6. K** (KITAIBEL P.) Über die zu Paráđ befindl. Mineralwässer. Literärischer Anzeiger für Ungern. 45—61. 1799.
7. KITAIBEL P. Elő tudósítás a' Bártfai ásványos vízről, magyar nyelven kibotsájtotta Kéler D. Kassa (1801). Németül is u. a.
8. HORT N. TH. Icones et Descriptiones Graminum Austriaco-ram. 1801.
9. Schedius Zeitschrift 1. 275—276. Neue Entdeckungen. 1802. (Tellur kérdés.)
10. KITAIBEL P. Rövid tudósítás a szalatinjai bor (sós, savanyu) vízről. Pest. 1802.
11. KITAIBEL P. Plan zu einer ungarischen Gesellschaft Pesth. 1802.
12. KITAIBEL P. — SCHEDIUS L. Allgemeine Ansichten der Oberfläche des Bodens von Ungern. Schedius Zeitschrift von und für Ungern. II. 1802.
13. EDER, Schedius Zeitschrift 1802—1804. 2. 90—93. (Tellur kérdés.)
14. Annalen d. Literatur. Intelligenzblatt. 25. 1803. (Életrajzi adatok).
15. KITAIBEL P. Topographische Beschreibung von Ungarn aus W. K. Descriptiones et Icones . . . ; Zach's monatl. Correspondenz. VII. 227, 325, 411, 528, 1803. és VIII. 21. 127. 1803.
16. Wieland's teutscher Mercur. 1. 298. 1803. (Tellur kérdés.)
17. KITAIBEL P. Erklärung die Priorität der Entdeckung des Tellurs betreffend. Gehlens neues allgem. Journal d. Chemie. 460. 1803.
18. KITAIBEL P. Examen Aquarum Budensium. Neosolii. 1804.
19. Allgem. Literatur-Zeitung; Halle u. Leipzig. Intelligenzblatt, 63. 1804. (Életrajzi adatok).
20. KITAIBEL P. Auszug eines Schreibens vom H. Prof. Kitaibel; Schrader's neues Journal für die Botanik. 1. 161. 1804 (beregi utazása 1803-ban).

¹⁾ Számos itt fel nem sorolt munka a szövegben vagy a felsorolásokban van megemlítve.

21. KITAIBEL P. Beschreibung von Ungarn; Zach, Monatliche-Correspondenz. VIII. 62. 1803.
22. KITAIBEL P. De aqua soteria thermarum budensium. Budae. 1804.
23. Annalen der herzog. Societät für die ges. Mineralogie. 2. 1805. (Tellur kérdés).
24. KOVÁTS MIHÁLY, Chémia vagy Természettitka. Buda. 1807.
25. KITAIBEL P. Thermarum stubnensium examen. Neosolii. 1808.
26. WALDSTEIN FR. COM., KITAIBEL P. Icones et descriptiones plantarum rariorum Hungariae, I. 1802, II. 1805, III. 1812.
27. KITAIBEL P. Plantae horti botanici 1809.
28. WILLDENOW D. C. L. Enumeratio Plantarum Horti Reg. Botan. Berolinensis. 1809.
29. KITAIBEL P. Plantae horti botanici regiae Universitatis Hung. 1812.
30. TRATTINICK L. Archiv d. Gewächskunde. Wien. 1812—18.
31. KITAIBEL P. et TOMTSÁNYI A. Dissertatio de terrae motu in genere, ac in specie Mórensi. Budae 1814.
32. SCHULTES J. A. Österreichs Flora. 2. kiad. I. II. 1814.
33. WAHLENBERG G. Flora Carpatorum Principalium 1814.
34. KITAIBEL P. Catalogus plantarum horti botanici reg. scient. univ. hungaricae. 1816.
35. NESTLER CH. G. Monographia de Potentilla 1816.
36. Vereinigte Ofner Pester Zeitung. 103. sz. 1817.
37. ROEMER et SCHULTES. Systema Vegetabilium. 1817—1830.
38. Erneuerte vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat. 1818. 7. sz. Intelligenzblatt, 6. és 20. sz. (Életrajz.)
39. Unterhaltungsblatt. Pressburg. 2. sz. 1818. (Az emlékköröl.)
40. Tudományos Gyűjtemény I. 109. 1818. (Életrajzi adatok.)
41. Hasznos Mulatságok, 9. sz. 1818 (Életrajzi adatok.)
42. Magyar Kurir II. 52. 1817., I. 1. 9. sz. 1818 (Életrajzi adatok.)
43. Tudományos gyűjtemény, 1818 (Életrajz).
44. MILLER J. F. Memoria Pauli Kitaibelii Szent-Martoniensis bot. hung. celeberrimi. Acta litteraria musaei nat. hung. I. 351. 1818.
45. LINK, Jahrb. d. Gewächskunde 1818—20.
46. DE CANDOLLE A. P. et DE CANDOLLE A. Prodromus systematis nat. regni vegetabilis I—XVI., 1824—1870.
47. SADLER J. Flora com. Pestiensis. 1825.
48. HOST N. TH. Flora Austriaca. 1827.
49. Plantae Banatus Rariores. 1828.
50. SCHUSTER J. Pauli Kitaibel Opuscula Physicochemica. 1829.
51. SWEET, R. Hortus Britannicus II. 1830.
52. REICHENBACH L. Flora Germanica Excursoria 1830—33.
53. SCHULTES L. Einige Blumen auf das Grab Paul Kitaibels Flora XIV. 1. 149. 1831.
54. Österreichische National-Encyclopädie von Gräffer und Czikan, III. 210. 1835 (Életrajz).

55. FEJÉR G. Historia Academiae scientiarum Pazmaniae Archiepiscopalis ac M. Theresianae regiae literaria. Budae. 150. 1835 (Életrajz).
56. STEUDEL E. TH. Nomenclator botanicus. 1840.
57. KANITZ A. Reliquiae Kitaibelianae. Verhandl. d. K. K. zool.-botan. Gesellschaft in Wien. 1862.
58. POGGENDORFF. Biogr. literar. Handwörterbuch z. Geschichte d. exact. Wissensch. I. 1264. 1863. (Életrajz.)
59. KANITZ A. Acrobrya protophyta Hungariae; Linnaea, 16. 263. 1863.
60. KANITZ A. Kitaibel és hátrahagyott munkái; Budapesti Szemle XVIII. 145. 1863.
61. KANITZ A. Pauli Kitaibellii additamenta ad floram Hungaricam. Linnaea 16. 305. 1863.
62. WURZBACH, C. Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 11. 1864. Kitaibel P. 337. old. (Életrajz.)
63. KÁNITZ A. A magy. orvosok és természetvizsgálók Munkálatai IX. 1864 (Arczkép); X. 1865 (Életrajz).
64. KÁNITZ A. Versuch einer Geschichte d. ungar. Botanik. Linnaea, 17. 1865.
65. ASCHERSON, P. Bemerkungen über einige Pflanzen des KITAI-BEL'schen Herbariums. Verhandl. d. Zool.-Bot. Ges. Wien. XVII. 565. (1867.)
66. ROHRBACH P. Monographie d. Gattung Silene 1868.
67. JANKA V. Zur Flora Ungarns. Österr. botan. Zeitschrift. XXII. 152. 1872.
68. CRÉPIN FR. L'histoire des Roses II. 1872.
69. SZINNYEI J. és DR. SZINNYEI J. Magyarország Természettudományi és Matematikai Könyvészete. 1472—1875. Kitaibel P. 376. old.
70. NYMANN C. FR. Conspectus florae Europae. 1878—82.
71. BORBÁS V. A hazai Epilobiumok; M. tud. Akad. Érték. a természettudományok köréből. IX. 16. sz. 1879.
72. PAULER T. A budapesti tudományegyetem története. 1880.
73. M. Könyv-Szemle 1876., 284. és 1884, 36. (kéziratai); 1885., 6. (herbáriuma).
74. HAUSSKNECHT, C. Monogr. d. Gattung Epilobium. 1884.
75. HÖGYES E. Emlékkönyv a budap. tudományegyetem orvosi karának multjáról és jelenéről. 1896 (Arczkép).
76. SZINNYEI J. Magyar írók. VI. 1899. Kitaibel P. 443. old.
77. Irodalomtörténeti Közlemények XIII. 91. 1903. Kitaibel P. levele Diószegi S.-hoz.
78. GOMBOCZ E. A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. 1914.
79. HORVÁTH G. Kitaibel állattani megfigyelései. Előadta a M. Tud. Akad. III. oszt. 1918 jún. 10-ikén tartott ülésén. Megjelenik: Annales Mus. Nat. Hung. 1918.

VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	—
VIII. Lenhossek József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	90
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	60
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	60
VIII. kötet.		
I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	60
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	—
III. Páncs József külső tagról. <i>Kanits Ágost</i> l. tagtól.....	—	80
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	60
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	50
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	—
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrinc</i> r. tagtól.....	—	60
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	60
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	30
X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	30
XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	60
XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kants Gyula</i> r. tagtól.....	1	50
IX. kötet.		
I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	60
II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	60
III. Nagy Imre r. tagról. <i>Féjérpataky László</i> r. tagtól.....	—	50
IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	60
V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	30
VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Ents Géza</i> r. tagtól.....	—	60
VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	80
VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffér L.</i> r. tagtól.....	—	60
IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	60
X. Hászinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Diets S.</i> l. tagtól.....	—	80
XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	20
XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	60
X. kötet.		
I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	30
II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	60
III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	60
IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	60
V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrinc</i> r. tagtól.....	1	—
VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	—	40
VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffér Lajos</i> r. tagtól.....	—	50
VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	—
IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	30
X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Diets Sándor</i> l. tagtól.....	1	—
XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	—
XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	30
XI. kötet.		
I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	30
II. Hauer Ferenc k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	20
III. Télyi Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	80
IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól.....	2	—
V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól.....	—	30
VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	30
VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	40
VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	40
IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	40
X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	40
XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól.....	—	40
XII. Tóth Lőrinc r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	—
XII. kötet.		
I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	60
II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól.....	—	60
III. Kerekgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	60
IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	30
V. B. Balassy Ferenc l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	80
VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	60
VII. Kronos Ferenc k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	30
VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	30
IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	60
X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	80
XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	60
XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	45
XIII. kötet.		
I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	40
II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	80
III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Diets S.</i> l. tagtól.....	—	80
IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	60
V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	60
VI. Fayer László lev. tagról. <i>Salogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	—
VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	30
VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól.....	1	—
IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lócsy Lajos</i> r. tagtól.....	—	80

X.	Csaplár Benedek l. tagról.	<i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	K 20 f.
XI.	Schmidt Sándor l. tagról.	<i>Schafarzik Ferencs</i> l. tagtól	—	" 60 "
XII.	Hegedűs Sándor r. tagról.	<i>Nagy Ferencs</i> r. tagtól	—	" 80 "
XIV. kötet.	I.	Bubics Zsigmond t. tagról.	<i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1 " 20 "
	II.	Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról.	<i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1 " — "
	III.	Falk Miksa l. tagról.	<i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— " 40 "
	IV.	Vadnai Károly r. tagról.	<i>Berceik Árpád</i> r. tagtól	— " 40 "
	V.	Széchy Károly l. tagról.	<i>Déssi Lajos</i> l. tagtól	— " 60 "
	VI.	Boissier Gaston k. tagról.	<i>Csengeri János</i> l. tagtól	— " 60 "
	VII.	De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagoktól.	<i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól.....	— " 60 "
	VIII.	Brusa Emil k. tagról.	<i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— " 60 "
	IX.	Högyes Endre r. tagról.	<i>Tangl Ferencs</i> l. tagtól.....	— " 60 "
	X.	Lipthay Sándor r. tagról.	<i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— " 60 "
	XI.	Schenek István l. tagról.	<i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— " 30 "
	XII.	Köváry László l. tagról.	<i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1 " — "
XV. kötet.	I.	Moissan Henrik k. tagról.	<i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— " 40 "
	II.	Krumbacher Károly k. tagról.	<i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1 " 20 "
	III.	Gothard Jenő l. tagról.	<i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	— " 40 "
	IV.	Knauz Nándor r. tagról.	<i>Kollányi Ferencs</i> l. tagtól.....	2 " — "
	V.	Kautz Gyula ig. és r. tagról.	<i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 " — "
	VI.	Malagola Károly k. tagról.	<i>Ováry Lipót</i> l. tagtól.....	— " 20 "
	VII.	Misteli Ferencz ö. tagról.	<i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól.....	— " 80 "
	VIII.	Szarvas Gábor r. tagról.	<i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— " 60 "
	IX.	Huber Alfonz k. tagról.	<i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	— " 80 "
	X.	Bartal Antal r. tagról.	<i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 " — "
	XI.	Hunfalvy Pál r. tagról.	<i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól.....	1 " 50 "
	XII.	Katona Lajos l. tagról.	<i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1 " — "
XVI. kötet.	I.	Than Károly másodelnökről.	<i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	— " 80 "
	II.	Heller Eduárd k. tagról.	<i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1 " 50 "
	III.	Berthelot Marcellin k. tagról.	<i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1 " — "
	IV.	Pauler Gyula r. tagról.	<i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	1 " — "
	V.	Pör Antal r. tagról.	<i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	— " 50 "
	VI.	B. Eötvös József elnökről.	<i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	— " 30 "
	VII.	Hampel József r. tagról.	<i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1 " 40 "
	VIII.	Osthoff Hermann k. tagról.	<i>Schmidt József</i> l. tagtól	— " 80 "
	IX.	Duka Tivadar t. tagról.	<i>Stein Aurél</i> k. tagtól	— " 60 "
	X.	Podmaniczky Frigyes l. tagról.	<i>Berceik Árpád</i> r. tagtól	— " 30 "
	XI.	Szalay László r. tagról.	<i>Angyal Dávid</i> l. tagtól	1 " 50 "
	XII.	Böckh János l. tagról.	<i>Schafarzik Ferencs</i> l. tagtól.....	1 " 20 "
	XIII.	Borovszky Samu l. tagról.	<i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	— " 40 "
	XIV.	Pulszky-emlékünnap.	<i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2 " — "
XVII. kötet.	I.	Fabrizzy Kornél t. tagról.	<i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1 " — "
	II.	B. Korányi Frigyes l. tagról.	<i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	— " 30 "
	III.	König Gyula r. tagról.	<i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	— " 80 "
	IV.	Tormay Béla l. tagról.	<i>Ráts István</i> l. tagtól	— " 60 "
	V.	Vályi Gyula l. tagról.	<i>Réthy Mór</i> l. tagtól	— " 60 "
	VI.	Vámbery Ármint. tagról.	<i>Goldsiher Ignác</i> r. tagtól	— " 60 "
	VII.	Rónai Horváth Jenő t. tagról.	<i>Dr. Ssendrei János</i> l. tagtól.....	— " 60 "
	VIII.	Hajnik Imre r. tagról.	<i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1 " — "
	IX.	Baksay Sándor t. tagról.	<i>Kozma Andor</i> l. tagtól	— " 70 "
	X.	Jalava Antal k. tagról.	<i>Szinyei József</i> r. tagtól.....	— " 60 "
	XI.	Bunyitay Vincze l. tagról.	<i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	— " 70 "
	XII.	Engel Ernő k. tagról.	<i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	— " 80 "
	XIII.	Lengyel Béla r. t. emlékezete.	<i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1 " — "
	XIV.	Trefort Ágoston emlékezete.	<i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1 " — "
	XV.	Schvarcz Gyula r. t. emlékezete.	<i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4 " — "
	XVI.	Medveczky Frigyes r. t. emlékezete.	<i>Pauler Akos</i> l. tagtól	1 " — "
	XVII.	Csoma József l. t. emlékezete.	<i>Aldásy Antal</i> l. tagtól.....	2 " — "
	XVIII.	Tompá Mihály l. t. emlékezete.	<i>Váczy János</i> l. tagtól.....	1 " — "
	XIX.	Ráts István l. t. emlékezete.	<i>Hutýra Ferencs</i> l. tagtól.....	2 " — "
	XX.	Kitaibel Pál emlékezete.	<i>Tuzson János</i> l. tagtól.....	2 " — "

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 21. SZÁM.

BEZERÉDJ PÁL
TISZTELETI TAG
EMLÉKEZETE

GAAL JENŐ
RENDES TAGTÓL

FELOLVASTA 1919 ÁPRILIS 14-ÉN

ARCZKÉPPEL

Ára 10 korona.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1920

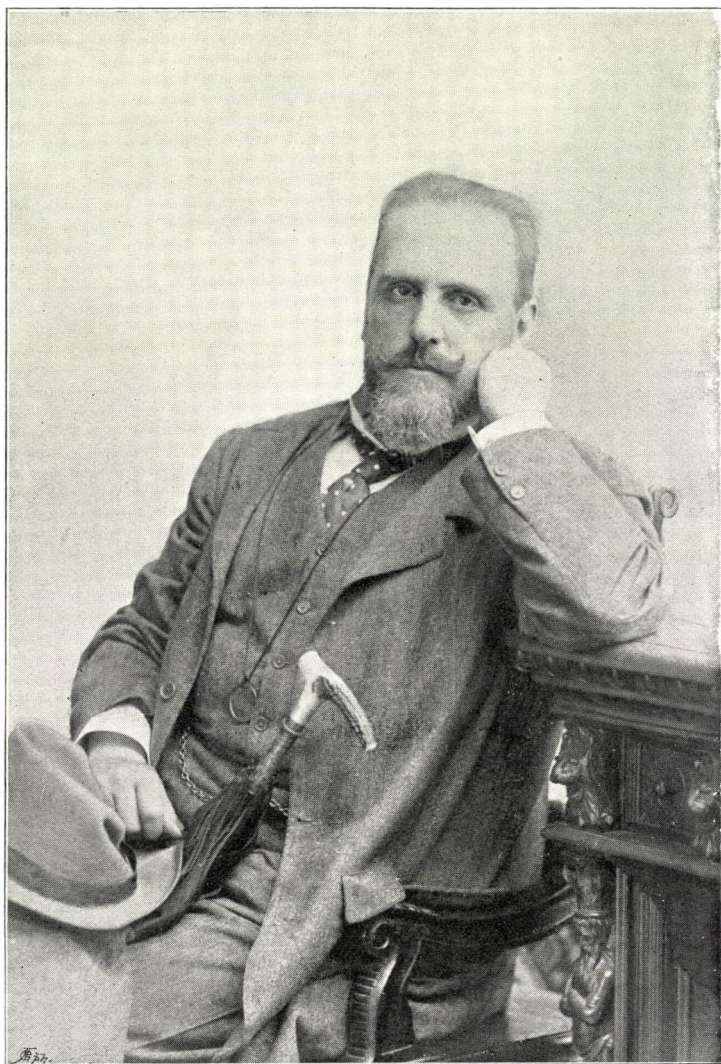
EMLÉKBE SZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAI RÓL

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer Imre</i> l. tagtól	— K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. <i>Dr. Konek Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— " 40 "
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— " 60 "
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— " 20 "
	VII. Ami Boué külső tagról. <i>Dr. Szabó József</i> r. tagtól	— " 20 "
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferenc</i> lev. tagtól	— " 80 "
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— " 40 "
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— " 20 "
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— " 40 "
	II. Arkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	III. Mailáth Gy. emlékezete. <i>Gr. Szécsen Antal</i> l. tagtól	— " 20 "
	IV. Charles Robert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— " 80 "
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VI. Erkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— " 20 "
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— " 60 "
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— " 20 "
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— " 20 "
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— " 40 "
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— " 20 "
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— " 20 "
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> r. tagtól	— " 20 "
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— " 40 "
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— " 40 "
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— " 40 "
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 60 "
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— " 20 "
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. <i>Dr. Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— " 20 "
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— " 20 "
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 20 "
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
V. kötet.	I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— " 20 "
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 80 "
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— " 20 "
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldsiher Ignác</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— " 40 "
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— " 40 "
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. <i>Dr. Haynald Lajos</i> t. tagtól	— " 40 "
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— " 40 "
	IX. Grote Artur külső tagról. <i>Dr. Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 20 "
	X. Rózsay József t. tagról. <i>Dr. Batistfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— " 40 "
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— " 20 "
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— " 40 "
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— " 60 "
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— " 40 "
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— " 30 "
	VI. Paür Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— " 50 "
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	— " 20 "
	VIII. Heer Oswald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— " 80 "
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— " 20 "
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— " 40 "
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— " 60 "
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	— " 20 "
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— " 50 "
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— " 60 "
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— " 40 "
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— " 60 "
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— " 80 "

Buxton's Fall

BEZERÉDJ PÁL EMLÉKEZETE.

FELOLVASTA 1919 ÁPRILIS 14-ÉN GAAL JENŐ RENDES TAG.

A harmadik osztály hálával fogadott becses javaslatára a Tekintetes Akadémia azzal a szép és nagy feladattal volt kegyes engem — nem is annak az osztálynak tagját — megbízni, hogy egyik legkiválóbb tiszteleti tagjának dicső emlékét irodalmilag rögzítsem meg, s ezzel kapcsolatban igazán hasznos életét és hervadhatatlan érdemeit tőlem telhetőleg az igazsághoz híven és kegyeletesen méltassam. Azonban a mennyire vonzó és megtisztelő, épp oly kevésbé könnyű ez a feladat. Hiszen oly férfúról kell hozzá és az Akadémiához méltóan megemlékezni, és tárgyilagos értékelést nyújtanom, a kinek neve meglepő sikerei folytán az eredményes önzetlen nagy munkásság fogalmává nőtte ki magát. Oly férfúról kell szólanom, a ki a legellentétesebb tulajdonságok összehangzatos kibékülése útján lett hasznos és nagy fiává hazájának. Az ő valója mélyen gyökeredzik a régi magyar eszményies nemzeti és családi életben, de lelkiületét a legújabb-szerű emberi haladás s a nemzet- és világgazdasági élet kérelhetetlen törvényszerűségeinek egyetemes szelleme hatja át. Benne a múlt legnemesebb hagyományai, a jelen és jövőendő megélhetés s életérdekű gyarapodás rideg követelményei, a kisemberek őszinte szeretete s a független nagy úr önállóan rendelkezni, szolgálva parancsolni hajlandó természete ölelkeznek bensőleg. Ez ellentétek kibékülésének megfelelő magyarázata nélkül őt és alkotását kellően megérteni és méltatni nem lehet.

Bezerédj Pál szerencsés és méltó ivadéka volt egy ősrégi nemzetség annak az ágának, mely már generációk óta családi és hazafias erényei által tünt ki az állásra nézve hozzá hasonlók nagy sokaságából. Ő István nagybátyjának nemcsak anyagi örököse, de úgyszólván szellemi és erkölcsi neveltje is volt, a kire a kortársai által »örök igazságnak« nevezett férfiúnak úgy egyénisége, valamint barátai: Deák, Széchenyi s a nemzet többi nagyjainak példája és közvetetlen személyes hatása is már kora ifjúságában döntő, üdvös befolyást gyakorolt. Ezt nem egyedül homályos sejtetem, hanem lelkiismeretesen gyűjtött bő adatok alapján mint kétségtelenül ki-domborodó tényrt állapíthatom meg.

Nagyatyja idősb Bezerédj István volt, a ki a maga édes anyja, Gindy Zsófia után is Sopron és Tolna megyében igen vagyonos emberré lett. Két fia közül az egyik, István a múlt század harminczas, negyvenes évei magyar közéletének ismert előkelő alakja, a másik pedig, a mi Pálunk hasonnevű, kevésbbé híres, de több megyében mégis nevezetes szerepet játszott édesatyja volt. Idősb Bezerédj Istvánnak sok ezer holdnyi birtokai, Sopronban háza, Badacsonyan pedig szép szőlője volt. Érdekes és valamennyiökre nézve jellemző az előbbi által 1841. évi április 27-én kiállított osztálylevél, melynek bevezető szavai így hangzanak: »Alulírott idősb Bezerédj István, miután Istvánnak és Pálnak gyermekeik vagynak, amannak idvezült Bezerédj Amáliától született leánya (Floriána, a kinek korán elhunyt szülője az irodalmunkban úttörő híres Flóri gyermekkönyvet írta), emennek hitvesétől, gróf Murray Everildától tavaly (1840. évi márczius 13-án Szerdahelyen) született fia Pál, az én édes unokáim, jónak gondoltam, hogy felejthetetlen feleségem, felsőbüki Nagy Örzsébet, fiaimnak jó édes anyjok is már elhalálozván, meg az én már hetven évű kort haladt életemben mind anyai, mind az én utánam várható vagyonomra nézve a valóságos és teljes erejű osztály megtörténjék, hogy mint eddig atyai öröömre engedelmes jó fiuk és egymást szerető, egymással jól megférő és egymástól semmit sem irigylő testvérek velem egy kenyéren a már hosszabb idő óta reájok bízott gazdaságomat közre folytaták, úgy ezután elválasztva mind-

egyik maga kezére s számára az ő külön osztályrészét, melyet ezennel nekik átadok, hasonló egymásiránti jóindulattal használják.« Önmagának — igen szerényen — élete fogytáig nem kötött ki többet, mint a két fia által két részben, Szent György és Szent Mihály napján, fizetendő összesen 2500 forintot.

A testvérek úgy egyeztek meg, hogy az akkor még értékesebb és jobban felszerelt sopronmegyei birtokot, a soproni házat és badacsonyi szőlőt, ámbár mint idősebbet őt illette volna meg, István, mivel neki már fia is született, öccsének, a mi Bezerédj Pálunk atyjának engedte át. Ő maga megelégedett a tolnamegyei Hidjával, melyet azonban homokos pusztából csakhamar paradicsommá varázsolt és történetileg is nevezetes helylyé tett. Ott a később még bővebben megemlítendő Szedres ma is virágzó községet alapított. — Hidja volt azután sokáig a megyei és koronként az országos közélet legjelesebb férfiainak is egyik kedvelt gyűlőhelye és az ő nemes életének több, mint egy negyed századon át lakályos, meleg otthona. Már zsenge korában ott látta Bezerédj Pál is az ő nagylelkű és fenkölt szellemű István nagybátyját honáért és nemzetéért dolgozni, küzdeni, aggódni, de lelkesedni is. Ott tapasztalta boldogan úgy szülei, valamint saját maga iránti majdnem atyai szeretetét és bölcs gondoskodását. Midőn édesatyja 1838. évi augusztus 20-án házassági frigyét kötött gróf Murray-Melgum gróf altábornagy és neje Eszterházy Almeria grófnő leányával, Bezerédj István lelkét nagy öröm töltötte el. Ez időben írja neki, hogy elválaszthatatlannak tekinté eddig magát öccsétől. Az újsógornőnek, gróf Eszterházy Miklós nádor leszármazottjának, ha nem fényes, de kényelmes otthont kíván a maga részéről is biztosítani. Annak és családjának öccsével együtt el kell fogadniok, szeretniök kell őt is, és szerettetni magukat általa. Midőn a kis Pál születéséről értesül, alig várja hogy láthassa a kis fiút és édesanyját, a kinek ezt a nagy örömet és kedves maradékot köszönhetik. »A kis Palit és Flórit megtanítjuk majd« — írja — »úgy szeretni, mint atyáik szeretik és szeretni fogják egymást«. Ily meleg érzésnek ad kifejezést akkor is, midőn négy évvel később fivérének második fia,

Andor, születik. Ettől fogva mind a két fiú, de különösen a kis Pali állandó gondoskodásának tárgya. Első neveltetése és oktatása családja körében történt. Ő ajánl részére megfelelő instruktort. Mikor már felcseperedett, a bécsi Theresianumba adták, a mi azonban nagybátyjának nincs egészen inyére. Erre vonatkozóan írja 1847. évi május 11-én: »Nehezen esik az új forma ruhájában képzelni Őt. Mindenféle gondolatok, féltések támadnak rá nézve bennem. Elhiszem tudniillik, hogy rend, fegyelem, csinosság is katonásan fenn lesz tartva, hanem az ész és szív nemesb csiráira, tehetségeire lesz-e figyelem, és tudják-e, akarják-e ezeket csak annyira is felköltetni, ápolni és kifejleszteni a gyermekben, mint ez máskülönben csak igen középszerű körülmények közt is megtörténik? Nem akar-nak-e csak katonaszellemben, katonai célokra formálni ott testet úgy, mint lelket?« A Theresianumban nevelkedett fiúk a szünidőt rendesen nála töltik. Karácsonyra, újévre elhal-mozza őket ajándékokkal, főleg jó könyvekkel. Öccsét felha-talmazza, hogy az iskolakönyveken kívül egy-egy kis könyvtárt szerezzen be nekik az ő költségén. Ez a segítség ennek jól esik, mert idősb Bezerédj Pál nem volt oly szerencsés gazda, mint bátyja. Később anyagi zavarokkal is küzdenie kellett.

Az ifjú Pálra eszményiesen és szabadelvűen gondolkozó s eljáró nagybátyjának példája igen nagy hatással volt. Ez már fennmaradt gyermek- és ifjúkori leveleiből is minden kétségen felül kiderül. Bécsben is a legnagyobb súlyt folyton a magyar nyelvben való alapos kiképzésére veti. Nagybáty-jától oly könyvet kér, melyből kellő szobósságot szerezhet magának. Egy alkalommal írja neki: »Nagy Pali bácsi (felső-büki Nagy Pál) a kapus segítségével felkeresett. Örült, midőn íróasztalom egyik felén a maga arczképét nagyban és a Deák Ferenczét kisebb alakban egy kis piedestálon látta. Csodál-kozott, hogy ezt nem tiltották el, de a tanárok mindig azzal a németül mondott megjegyzéssel hagyták el szobáját, hogy »azok nagyon nevezetes férfiak«. Minden csekély magyar dolognak fontosságot tulajdonít. Megírja, hogy egy udvari kanczelláriai tanácsos házánál csárdást tánczolhatott, és hogy a kapott levelekre nyomtatott e mondásának: »áldás hazánk«-ra, mennyire megörült. Számtalan ilyen apróság ifjú szíve haza-

fias hűségéről, mások pedig a nagybátyja iránti ragaszkodásról, ennek 1856 márczius 6-án bekövetkezett halála után pedig igaz kegyeletéről tanuskodnak. Bezerédj István második neje, az elsőnek nővére, Bezerédj Etelka tovább folytatta a róla való szeretetteljes gondoskodást. Midőn a Theresianum elhagyása után a bajorországi Weichenstephanban gazdasági tanintézetbe ment, onnan 1856. évi december 20-án írja nagynénjének, hogy István bátyja kívánságához képest nem hagyta el a latin nyelvet és a nyelvbölcsészetet. Mihelyt az említett helyre érkezett, elment az ottani klostomba, a hol szerencsére talált egy professort, a ki a felsőbb osztályokban tanítja a latint. Elmondta neki őszintén, hogy mit akar. A tanár Cicero disputaióit adta kezébe. Elragadtatással ír Ciceróról és reméli, hogy az idén megismerkedik főműveivel is. Ezen kívül foglalkozik az aesthetikával, s a maga számára magyarul ír szépirodalmi tanulmányt is. Tudja, hogy a német irodalomban melyek voltak nagybátyjának kedvencz olvasmányai. Ő azokat megszerzi és épül belőlük. A hazai politikai dolgok is érdeklik. Alig várja báró Eötvös József egy akkor megjelenendő politikai művét. Kéri azonban Etelka nagynénjét, hogy mindezekről szüleinek ne mondjon semmit, mert az aggodalmat keltene bennök a gazdasági tanulására nézve, a mely tekintetben pedig szintén nem volt hanyag. De nem tehet róla, neki nem lehet más életcélja, mint a szív és ész művelése. Egy fél év múlva Bécsből írja, hogy hála Istennek a gazdasági dolgokban félig-meddig eléri a célját, de a többi köteleességekben rettentően hátramaradt. Ennek pedig főokát abban látja, hogy nem volt bizonyos a pályája. Érdekes, hogy Schubertet is kereste és később, midőn Drezdában ráakad, hosszabb időt tölt vele. A képzőművészetek iránti vonzalma is kétségtelen. Alapos tanulmányokat folytat, hogy a müncheni nagy műkincseket jobban tudja méltányolni és élvezni.

Gazdasági tanulmányainak végeztével Tótmegyerre kerül a gróf Károlyi Lajos uradalmába gyakornoknak. Ott úgy a tulajdonos, valamint főtisztjei nagy előzékenységgel fogadják. Majd Pesten át, a hol Deák Ferenczet, báró Kemény Zsigmondot és Csengery Antalt meglátogatja, haza, onnan pedig

hosszú külföldi tanulmányútjára megy. Ennek költségeit oroszországi öröksége, de jórészt Etelka nagynénje is viseli, a ki benne férje anyagi és szellemi örökösét látja és magát 1888-ban bekövetkezett haláláig a hidjai nagy birtok csak haszonélvezőjének tekinti. Különben őt nemcsak mint kettős rokont, hanem mint hálás, szerető nevelt fiát szintén nagyon szerette. Sokat is tartotta magánál, a mi Bezerédj Pálra minden tekintetben igen előnyösnek bizonyult. Pesten nyílt házat tartott s híres vasárnapi ebédein Deák Ferencztől kezdve megfordultak a politikai és szellemi élet legjobbjai, a legismertebb nevek e korbeli történetünkben. Maga Bezerédj Pál beszélt el, hogy 1864-ben virágvasárnapján miként fogamzott meg náluk a politikai életünkben fordulatot jelző husvéti cikk eszméje. Ott szóba került, hogy a magyar nép napról napra jobban megbarátkozik az osztrák közigazgatással, mely jobb e régi magyarnál, s ez lassanként hasznára válik az osztrák centralista törekvéseknek. Kemény Zsigmond báró suggerálta, hogy a haza bölcse írjon egy cikket. Két nap múlva az elkészült. Deáknál éppen Bezerédj Pál is jelen volt, midőn ő azt Nyáry Pálnak fel akarta olvasni. Amazszerénykedve el akart távozni, de Deák visszatartotta, mondván, hogy »jó lesz azt neked is meghallgatni«. Az említett virágvasárnapi ebédre céloznak Arany János a »Jóságos Özveggy«-című költeményében a következő szavak: »Hogy kössük a multtal a jövőndöt össze, Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.«

Bezerédj Pál azután is sokat tartózkodott a külföldön. Bejárta Németország, Belgium, Francia-, Olasz- és Spanyolország nagy részét. Angliában is utazott és tanulmányozott, s az angol nyelvet ott sajátította el. Volt Oroszországban is, a honnan anyai rokonságától mintegy 240.000 korona értékű örökséget kapott, melyet csak kevés ideig élvezett, mert később a selyemtermelés előmozdítására fordította azt. Csak évtizedek múlva kapta vissza kamat nélkül. Tolnában akkor az a tréfa kelt szárnyra, hogy a selymészet felvirágzásában nálunk az örökséget kivinni idejében megengedett orosz cárnak van a legnagyobb része.

A selyemtenyésztéssel és selyemiparral külföldi tanulmányútján is alaposan foglalkozott. Bécsből 1856. évi július

3-án írja, hogy bár nagybátyja bővebb végrendeletet nem hagyott hátra, hála az Égnek, legalább reszkető kezével czeruzával egyetmást még is feljegyzett, a mit halála után megtétetni kívánt. Ezek közt volt az, hogy felesége és utódai a selyemtenyészést ne hagyják abba. »Megnyugtató, — írja — hogy tudjuk, mit kívánt és így akaratát minden legkisebb részletben teljesíthetjük«.

Hat évig élt Párizsban és több időt töltött a selyemipar főhelyén, Lyonban. Félévig kék zubbonyban együtt dolgozott a szocialista érzelmű munkásokkal, hogy észjárásuk és az általuk végzett dolgokkal alaposan megismerkedjék. Olaszországi utazásai közben meglátogatta Kossuth Lajost is, a ki azzal bocsátotta el magától a nagyreményű, törekvő ifjút, hogy »fiam, odahaza csináljatok industriát«. Ezt, valamint a többi intelmeket nem feledte, sőt a selyemtermelés és ipar felkarolását mintegy reá bízott szent küldetésnek tekinté. Nagyra becsült István bátyja is élete végéig szeretettel csüggett azon és a letiport haza szomorú sorsának szemlélete közben némi vigaszt abban talált. Nagy cél tudatossággal és szilárd elhatározással képezte hát, hogy felismert hivatásának minél teljesebb sikerrel szentelhesse magát. Ő valósággal »gondolt merészet és nagyot s rátette életét«. A munkamegosztás elvének ez a következetes gyakorlati érvényesítése is nagyon jellemzi őt.

Merészet gondolt, mert hiszen a mire vállalkozott, nem volt kis dolog, t. i. felvirágoztatni azt a termelési ágat, melyet ebben az országban oly hatalmas egyének, fejedelmek és főurak annyi szilárd akarattal és nemes áldozatkészséggel nem tudtak meggyökereztetni. És úgy intézte a dolgát, hogy a mit ezek ismételt nagyszabású kísérletek után nem tudtak elérni, az harmincznyolcz évi önfeláldozó, odaadó, lelkes, de egyszerűsmind tárgyias, a helyzethez és viszonyokhoz bámulatosan alkalmazkodó, tervszerű munkásság révén fényesen sikerült neki.

Hogy eredményeit igazságosan méltányolhassuk, egy pillantást kell vetnünk a selymészet multjára hazánkban.

Annak első nyomaira 1680-ban Baranya megyében, Pellérdén találkozzunk, a hol I. Lipót király uralkodása alatt Passardi Péter toricellai olasz lakos tett kísérletet a selyem-

tenyésztéssel. Magyar felesége őt is magyarrá tette s I. Józseftől 1708-ban nemességet kapott.

De halálával elalszik az egész ügy. Folytatása Temes vármegye újabb betelepítése után indult meg, midőn Mercy Kolos Florimund tábornok veszi azt kezébe, ugyanaz, a kit III. Károly király 1720-ban a temesi bánság kormányzójává nevez ki. Ez Rossi mantuai apát közreműködésével nagy eperfaültetvényeket létesített és azokat eréllyel védelmezi. Ez időben Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót, sőt selyemszövő gyárat állítanak fel. De a Mercy tábornok 1733-ban bekövetkezett halálával megint nagy hanyatlás állott be e téren. Új életre az Mária Terézia alatt kelt, midőn Eszéken gubóbeváltó hivatal keletkezik, s a temesi bánságban és Kecskeméten megint hozzálátnak felkarolásához. II. József szintén lendíteni akar rajta, s 1787-ben tudvalevőleg nagy aranyérmekeket adat át a szarvasi evangélikus templomban Thessedik Sámuel lelkésznek és a selyemtermelést Bugattonál Budán megtanult feleségének azokért az eredményekért, melyeket vele el tudtak érni.

Azonban mintha átok sujtotta volna az ebbeli kezdéseket, II. József halála után megint nagy visszaesés állott be. Tolna megyében, mely itt első sorban jön tekintetbe, a helytartótanács 1766-ban indítja meg e részben a mozgalmat, de egy 1770-ben hozzá intézett jelentés szerint az egész megye területén akkor még csak 768 darab szederfa létezett. Hanem ezek száma gyorsan emelkedett. Az eredmény 1788-ban már 2371 font beváltott gubó, de ez 1812-ben újfent 736 fontra csökken. Később a megye karolja fel és 1829. évi márczius 31-én erélyes intézkedéseket tesz, melyek eredménye szembeszökő. Van akkor három megyei főkertész, a kik kezelése alatt az eperfaállomány közel százezer darabra szaporodik fel. Szekszárdon tíz kazánnal dolgozó gombolyító keletkezik.

A jeles tolnai alispán és kiváló gazda, Csapó Dániel, majd Bezerédj István veszi kezébe ezt az ügyet. A megindult országos mozgalomban akar részt venni ő is. Birtokán már előbb létesíti a ma is virágzó Szedres nevű községet, a hol főleg a selymentenyésztésre szorítja és édesgeti a lakosságot, melynek örökbérletet ad s különféle felekezetű templomokat

építtet. Annak nemcsak földesura, de őszinte barátja és áldozatkész támogatója. Ő nemsokára a selyemipari tevékenységet is megkezdi, s azzal az egész országban figyelmet keltő eredményeket ér el. Széchenyi már előbb létesítette Czenken a nagy eperfaültetvényeket, a hol ráveszi a lakosságot a selyemhernyó tenyésztésére. Az ő buzdítására Tolnában is megalakul a szeder-selyem egyesület, melynek főtényezőjévé ugyancsak Bezerédj István lett. Az itt nyert selymet eleinte egy pozsonyi szalaggyárnak adták el. Később Hidján is szőttek selyemárút, de csak annyit, a mennyit évenként a család barátainak elajándékozhattak. Deák Ferencz is kapott minden karácsonykor hat darab selyem zsebkendőt onnan. Ez az ipari tevékenység másutt is, nevezetesen Czenken és Ikervárott hasonlókat indított meg. A Bezerédj István selyemárui az 1844. évi honi kiállításon, majd 1853-ban is aranyérmeket és elismerő oklevelet kaptak. A legombolyított selyem Hidjáról Bécsbe és Berlinbe került. Özvegyének, a ki a lelkére kötött ipart híven folytatta, szerződése volt a maga idején általán ismert váci utczai Alter és Kiss divatárúkereskedő czéggel.

Az 1873. évi kiállításon megint aranyérmeket kapott, a mi a mindnyájunkra nézve, a kik megtekintettük s a vele kapcsolatos első nagy országos gazdasági congressuson részt vettünk, nevezetesen 1879. évi székesfejvári kiállításon ismétlődött.

Akkor ismerkedtem meg én is Bezerédj Pállal, a ki a hidjai selyemtermékeket ott személyesen képviselte.

A magyar kormány az özvegynek 500 darab arany jutalmat adott, melyből ő férje emlékére alapítványt alkotott. A megye által kiosztott kamatait kiválóbb selyemtenyésztők kapják ma is.

Meg kell itt még említenem azt a viszonyt, melyben a Bezerédj-család a selyemtenyésztés tekintetében gróf Széchenyi Istvánnal állott. Olaszországi benyomásain kívül Bezerédj István buzgalma inspirálta őt, hogy a selyemtenyésztésnek a társadalom által való felkaroltatását előmozdítsa. A sopronvasmegyei szederfa- és selyemtermelés egyesületét alkotta meg mindenek előtt. Hogy a többieknek mintául szolgáljon, elnökévé ő maga lett, alelnökül pedig idősb Bezerédj Pált vette

maga mellé. Ehhez Széchenyi a szóban levő ügyben négy, tudtommal eddig még kiadatlan, levelet intézett.

Az egyikben, mely 1840. évi december 16-án Pesten kelt, a következő jellemző szavak olvashatók: »Szeretném megállapítva látni, hogy zsidó is vehessen részt Egyesületünkben. Ez ugyan ex principio nincs kirekesztve, de tapasztalásból tudom, s pedig az itteni (pesti nemzeti) Casino után, hogy sorsolás után alig veendünk zsidót be, ha közöttünk nem létez már néhány.« Egy másik levélben Tatai evangélikus lelkészt megfenyegeti, hogy ha a selyemtenyészés ügyét lanyhán fogja szolgálni, »akkor püspökké majd nem tesszük meg«.

De hiába buzgólkodtak korábban és később is legjelesebbjeink, a selyemtermelés nem terjedt el úgy, mint lehetett és kívánatos lett volna. Az 1879-ben már annyira hanyatlott volt, hogy felderített sajnós állapota általános megütközést keltett és ennek a termelési ágnak a kormány által teendő hathatós gyámolítása iránti hangos követelést váltotta ki.

Képzeltető, hogy ezt az állapotot a selyemtenyészés hagyományai közt felnőtt Bezerédj Pál hazafias lelke menynyire fájlalta. A közgazdasági miniszteriumban ez ügynek főelőadója akkortájt Kenessey Kálmán miniszteri tanácsos volt, a ki vele a siralmas állapotok megszüntetése tárgyában először érintkezett. Ő volt az, a ki a Bezerédj Pál tartózkodó szerénységét legyőzvé, ajánlkozását, hogy mint a kormány meghatalmazottja a dolgot kezébe veszi, a miniszternél közvetítette.

Egy kihallgatás után programját 1880. évi február hó 10.-ről keltezett emlékirat alakjában mutatta be. Felette érdekes és gazdasági történeti szempontból is fontos okmány ez. Abban Bezerédj Pál a selyemtenyészés súlyos helyzetét, annak valódi okait, orvoslásának eszközeit és módjait alaposan, behatóan és nagy szakértelemmel világítja meg. Kíméletesen, de egész határozottsággal deríti fel az összes igazolhatatlan mulasztásokat és tévedéseket. Megjelöli a hibákat és azok elkövetőit. Azután részletes programot fejt ki és pedig megokolással. Felsorolja azokat a kívánalmakat, melyeket az ügy élére állítandó egyénnek magában egyesíteni kell. De oly követelményeket állapít meg, melyeknek az egész országban egye-

dül csak ő felelhetett meg igazán. Jellemző ez a beadványa a köz-állapotokra, de reá magára nézve is, a ki a benne megírtakat azután a legteljesebb mértékben csakugyan megvalósította. Nincs annak egy pontja sem, melynek nem tett volna eleget, s nincs e téren egy észszerű követelmény sem, melyet emlékiratában ki nem fejtett volna. Ez a cél tudatos kötelességérzet által diktált okmány egyúttal az ő legjobb, legtalálhatóbb jellemrajza is.

Emlékiratában abból indul ki, hogy fogadtatása alkalmával a miniszter a maga törekvésének céljául azt jelölte meg, hogy a selyemtenyésztés akkor már sajnálatosan alacsony fokánál lejjebb ne szálljon. Bezerédj kereken kijelenti, hogy ha a miniszterium eddigi eljárását meg nem változtatja és pedig az ellenkezőre, akkor az bizonyosan meg fog szünni az egész országban, s megint nemzedékek fognak elmúlni, míg ismét talpra lesz állítható. Úgy tárgyi, valamint személyi nagy hibák követettek el, a melyek folytán a neheztelés és az elítélő felháborodás általános. A vezetőkben mindenek előtt hiányzik a kellő szakértelem, nincs meg az elengedhetlen gondosság és szervezőképesség. Utal arra a selyemhernyóbetegségre, mely a század közepe óta a gubótermelést egész Európában korábbi mértékének egy ötödére redukálta. E bajnak azonban megtalálták a biztos orvoslási módját, de nálunk arról egyszerűen tudomással sem bírnak.

A korábbi miniszter által alkalmazott selyemtenyésztési felügyelő merőben tapasztalatlan, sőt teljesen tudatlan fiatal ember, a ki kétségbeejtette a legbuzgóbb tenyésztőket is. Képessége és a reá ruházott feladat között mutatkozó távolság komikus, de egyúttal nagyon szomorú is. A kormány egyéb rendelkezései is a legvíszásabbak. A miniszter intenióinak tisztaságáról meg van győződve, de a kik szaktanácsokat adtak e téren neki, úgy jártak el, mintha őt szándékosan vezették volna félre. A selyemtermelés életrevalósága hazánkban a legmostohább viszonyok közt is bebizonyult. Annak itt megfelelő eljárás mellet nagy jövője van. Ez pedig a létező és el nem tüntethető előnyök felhasználása mellett az egyedül tőlünk függő okszerű termelési és szervezeti föltételek megteremtése által alapozható meg.

Részletesen kifejti ezután, hogy a nélkülözhetetlen szederfa-ültetvények létesítése, gondozása s folytonos szaporítása és javítása nélkül gondolni sem lehet e termelési ág fölvirágoztatására. Elmondja továbbá, hogy ezt miként lehet biztosan elérni. Azután rátér az 1870. évi nemzetközi selyemtermelési szaktanácskozmány megállapításaira, a melyek folytonos szem előtt tartása alkalmas lesz a népünk körében elterjedt, de megokolatlan pesszimizmus leküzdésére. Bemutatja erre a később tényleg keresztülvitt vezető és felügyelő országos és vidéki szervezetet és annak minden főbb részletét megokolja. Számol az ország azon korbeli roppant súlyos állampénzügyi helyzetével és valósággal oly gazdálkodást ajánl, mint a milyen volt az a csoda, hogy a krisztusi hegyi predikáció alkalmával öt kenyérrel és három hallal ezrek éhét csillapították.

Kiemelem itt, hogy a vezetéssel megbízandó főfelügyelőtől, nemcsak önzetlen, teljesen jutalmazatlan hivataloskodást, hanem anyagi áldozatokat is kíván. Ennek persze csak úgy van értelme, ha tudjuk, hogy ő akkor szóval a megbízatást már elnyerte és hazafias buzgalmában kész volt a nagyobb anyagi áldozatok hozatalára is.

Emlékiratának két becses és kivonat által nem pótolható passzusát most már szó szerint idézem: »Nem tagadhatom, — írja — hogy mindezen rendszabályok keresztülvitele, a melyek nem kevesebbet jelentenek, mint egy új termelési ágnak a legnehezebb viszonyok közt hazánkban történő meghonosítását, egy embernek bizony egész erejét és idejét veszi igénybe. S most az a kérdés, ki legyen ez az ember? Legyen az magyar ember, ki minden kellékekkel rendelkezik, melyek által hatni lehet azokra, kikre hatni kell. Legyen az továbbá mindenek előtt teljesen független ember, minden hangzatos cím nélkül, a kihez még a feltevés sem ér, hogy a kormány által díjaztatik. Mutassa meg az illető, hogy azon ügy, melynek szolgálatában áll, oly szent előtte, hogy minden tekintetben ingyen áldozza fel érette idejét, erejét és hogy vissza fogja nyerni ezen ügy iránt a népnek régi bizalmát, melytől azt, mi tagadás benne, senki más, mint az eddigi díjazott királyi felügyelők fosztották meg. Érzem, hogy oly argumentatio az előttünk, a melyet megbotránkozás nélkül alig vagyunk

képesek leírni, de hiába, a ki a néphez akar szólani, ahhoz a maga nyelvén szóljon. Mellőzzük tehát elnevezését, hogy kormány- vagy miniszteri biztos; legyen ő címtelen, ki ismert névvel ugyan, de csakis a felügyelőség nevében tesz és a miniszter vagy miniszterium megbízásából rendelkezik ott, a hol absolute kell. Az így kvalifikált emberek közül, de csakis ezek közül keressük ki azt, a ki legtöbb szakértelemmel bír. »Hogy legyen most már ezen miniszteri megbízottnak viszonya a miniszteriumhoz szabályozva? Felelet: legyen az egyrészt a miniszteriumnak teljesen alárendelve, másrészt a miniszteriumtól teljesen független. Alárendelt legyen annyiban, hogy köteleztessék a lehetőség részletes előirányzat felterjesztésére, valamint a felhasznált pénzről szóló számadások beadására, hetenként, havonként vagy évnegyedenként. Számoljon a legrészletesebben arról, hogy mikor vette fel az egyes szükségelt kisebb összegeket és mire adta ki azokat. De másfelől utalványoztassék ki neki az év első havában mindenkorra ama 6000 forint, melyet az év folyamán felhasználnia szabad. Mondassék ki, hogy a mit ezen összegen felül találna költeni, azt az illető sajátjából köteles megtéríteni; s ha csak legkevésbé is szokásos az ilyen dolog, tétessen le a miniszterium ezen eljárás biztosításául az illető által egy 6000 forintra rúgó cautiót... Teljesen önállónak kell lenni azonban a felügyelőségnek minden ezen kereten kívül eső intézkedéseiben. Kell, hogy teljes szabadsággal tehessen mindent, a mit jónak lát, s csakis utólagosan legyen felelős a földművelési osztály vezetője, vagy egyenesen a miniszter irányában. Kell, hogy a helyszínén működő szakemberek felelősek legyenek mindenről, mit tenni jónak látnak; lehetetlen, hogy ezek egyes esetekben tanácsot kérjenek, vagy rendeletet várjanak a helyszínétől távol élő nem szakemberektől. Csak két esetben tartom a miniszterium előleges beleegyezését okvetlenül szükségesnek: a) a kinevezéseknél, melyek azonban csakis a felügyelőség előterjesztése folytán történhetnének; b) a gubóbeváltási ár és eladási árak meghatározásánál. Ez utóbbi intézkedés azonban oly közletről érinti a felügyelőség működésének sikeres vagy sikertelen voltát, hogy tán méltányos volna, ha a miniszterium arra kötelezné magát, hogy ez irányban semmit sem

fog tenni és határozni a felügyelőség előleges meghallgatása nélkül, a melynek szintén jogkörébe tartoznék bármely irányú kezdeményezés ezen a téren.«

Az, hogy a kezdet óriási nehézségeivel szemben, melyektől minden más valaki visszariadt volna, mesés áldozatkészsége fejében úgyszólván föltétlen bizalmat kívánt az általa tisztán látott siker érdekében, most utólag nagyon érthető, sőt természetesnek látszik. De az ő korában uralkodó nézetek mellett az nem volt ily egyszerű dolog. Az akkori politikai viszonyok közt annak megadása s ennek előmozdítása épp oly kockázatosnak tűnhetett fel, mint tárgyi nehézségei miatt annak elvállalása. Hányszor mondott itt már csütörtököt az ilyen vállalkozás, melynél a selyem, e fényüzési cikk, árhullámzása miatt koronként a termelése és különösen annak következetes fejlesztése nagy kockázattal volt összekötve. Ehhez járultak a pebrine nevű selyemhernyó-betegség okozta bajok és káros következmények, melyik egyideig az előbbieknél is súlyosabbak voltak. Mind a két baj miatt nemcsak nálunk, de másutt is óriási visszaesések következtek be, melyek ez országban az egész termelési ágat hajótöréssel fenyegették. Az említett betegség egy időben Franciaország termelését 25 millió kilogrammról 5 millióra csökkentette; a mi kezdetleges selyemtenyésztésünk pedig miatta úgyszólván megszűnt létezni. Láttuk, hogy az illetékes tényezők nálunk a világ haladásáról és a gyakran előfordult óvó példákról nem vettek tudomást, azok tanulságaival egyszerűen nem törődtek. És ezek a példák akkor nem is voltak nagyon régiek. A kormány a múlt század negyvenes éveiben a bécsi Hoffmannsthal-czégnek adta meg azt a kizárólagos jogot, hogy az országban termelt gubókat beválthassa. De midőn az árak 30—40%-kal csökkentek, s a termelőktől a gubókat a megígért árakon nem volt képes beváltani, a tenyésztési kedv a minimumra lohadt, pedig akkor tájt a termelés már szépen el volt terjedve. Bezerédj Pál belátta, hogy oly kevés ellenállóképességgel bíró közönségnél, mint a mienk, ezt a kérdést csak a legtökéletesebb technikai berendezéssel és csupán igen bölcs, előrelátó, a piacot ismerő és emberekkel bánni tudó üzletszerűség ruganyos rendszerével lehet megoldani. Plein pouvoir kellett tehát hozzá, de ezt

csak olyan embernek lehetett megadni, a ki tudása és erkölcsi tökélye alapján azt meg is érdemelte. Hogy Bezerédj Pál ilyen volt, azt a jelenségekből ítélni tudók előtt csakhamar be is bizonyította. Megbízataa folytán rögtön egymásután küldte embereinek csapatait Görzbe, hogy a bacillusmentes peték előállítását alaposan mielőbb megtanulják. A kormány azelőtt már létesített volt Szekszárdon egy külön selyemtenyésztési felügyelőséget, de azt nagyon rosszul töltötte be és látta el. Továbbá egy 30 orsóra berendezett kis fonódát is állított fel, s ezt egy olasz czégnek adta bérbe. Ezek az erőfeszítések annyira nem vezettek célhoz, pedig évek során 200.000 koronánál többet fordítottak azok fejlesztésére, hogy 1879-ben az egész ország területén 100 tenyésztő 2507 kilogramm gubót termelt alig 6000 korona értékben, a szekszárdi fonóda olasz bérlője pedig megszökött.

Bezerédjnek első gondja volt a legmegbízhatóbb és a legújabb kor mindennemű vívmányait felhasználni képes szakértelmet az egész vonalon elterjeszteni. A szervezet megalkotásával egy napig sem késlekedett. Átalakította a szekszárdi felügyelőséget. Megindította a szederfák nagyarányú ültetését országszerte. Gubóbeváltó raktárakat és fonódákat létesített. Ezek kifogástalan építésére méltán nagy súlyt fektetett. Szerencsés volt abban, hogy záhonyi Ritter Vilmost, egy akkori világhírű görzi czég vezetőjét, megnyerhette, a ki a pancsovai első fonóda létesítésénél őt a legkisebb részletekig terjedő kivétel nélkül bevált jó tanácsokkal látta el. A földművelésügyi miniszterek bizalmát egymásután megszerezvén, az államkincstártól az ügy fejlesztésére tőlük nagy összegű előlegeket kapott, melyeket úgy fektetett be, hogy a gyorsan gyarapodó forgalomból csakhamar visszafizethesse, de azokat újból és újból igénybe vette, hogy tartozásait ismét pontosan lerovogassa. — A selyemtenyésztés egész nagy szervezete ilyformán évről évre fejlődött és három évtized alatt az érdeklődő külföld legilletékesebb embereinek elismerését vívta ki. Minden nyugati és keleti nagy selyemtermelő országból jöttek ide, hogy megbámulják. Midőn Olaszország déli tartományáiban a selyemtermelés nagyon hanyatlott, még a parlament nyilvános ülésén is hivatkoztak a követendő sikeres magyar példára. Az észak-

amerikaiak, orosz és a kotnyeles japáni szakértők is eljöttek okulni.

Az árhullámban rejlő veszélyt Bezerédj úgy háritotta el, hogy a leszállott világpiaczi árak idején is a régi magas árakat fizette s e célból milliónyi hitelek vett igénybe, de azokat az előbb említett árak felemelkedése után nemsokára törlesztette. A termelők bizalma így e kereset iránt megszilárdult, s azok, valamint a termelt gubók súlyegységének és a külföldről aranyban bekerült ellenérték millióinak száma aztán évről évre szaporodott. Ismert gyarló és valóban gyökeres reformra utalt közigazgatási viszonyaink közt is minden hivatalos és nem szorosan hivatalos tényező rokonszenves támogatásával is mindinkább dicsekedhetett. Hogy ez nem volt játszva elérhető, ennek bizonyítékául csak egy adatra hivatkozom. Még nem nagyon régen mondta nekem egy előkelő munkása a mezőgazdasági érdekképviselőnek, hogy mennyi kárt csinált túlzott buzgalomával az a Bezerédj, mikor a rossz fát adó szederültetvényeket erőszakolta a sokkal hasznosabb akáczfák rovására.

Nálunk igazán csoda számba menő roppant szervezetet létesített, melynek szellemét valóban csupán az értheti meg és értékelheti helyesen, a ki annak szellemébe és elrejtett mélyeibe is bele tud hatolni. Bezerédj Pál minden reményt meghaladó sikerének titka, vagy helyesebben észszerű eljárása eredményeinek kulcsa kettős természetű: azt minden, de főleg két irányban, a termelés és a szervezkedés terén, a cél tudatos szakszerűség és eljárásának nemcsak egészében, de minden egyes tényében az emberbaráti szellem és a lélektaniség jellemzi. Már a selyemtermelés előfeltételét alkotó szederfatevényésztés szabályozásával a selymértáplálék szaporítására, folytonos javítására, felhasználásának minél gazdaságosabbá tételére irányuló törekvéseinél is szigorú szakszerűséget érvényesített. Ő erre különösen azért vetett súlyt, mivel a szederfalombot ingyen kívánta a magyar termelőknek juttatni, hogy e gazdasági águnk versenyképességét biztosíthassa a világpiaczon. A külföldön a termelők ugyanis a szederfalombért nyers bevételök átlag 30%-át kénytelenek odaadni. Ennek az elvnek ő nagy jelentőséget tulajdonított s ezért egyes esetekben, midőn

valahol előkelő birtokosok nem voltak hajlandók a szegény népnek ingyen adni a szederfalombot, mivel másként nem tudott volna elszámolni a fizetendő bérrel, a magából is anyagi áldozatokat hozott. Azután ő a Széchenyi által hirdetett közgazdasági felfogásnak hódolva, a selyemtenyésztés útján minden másra nem használható, de már vagy még meglevő munkaerőt értékesíteni kívánt, és pedig oly időben, midőn a gazdának másnemű termeléséből kevesebb jövedelme van. Ehhez a termelési ághoz alig kell valami beruházás és a hozzá megkívántató szaktudás is könnyen megszerezhető, az tehát igen széles körökben mint mellékfoglalkozás is felkarolható. Jövedelmező munkát adhat a társadalom minden rétegében mindenféle gyöngye elemnek, a mi azután a maga összeségében óriási gazdasági horderővel bírhat.

A selyem világczikk, a magyar selyem pedig kiváló természetes tulajdonságainál fogva nagyon keresett árú. Ha az versenyképes marad, fizetési mérlegünk kedvező alakulására is minden körülmények közt nagy hatása lehet. Hogy ezt a kitünő minőségét felismerték a külföldi piacokon is, az szintén nem kis részben Bezerédjnek köszönhető. Ilyen sikerek után érthető, ha bizalommal nézett a jövőbe és nagy feladatába egész élete és valója úgyszólván beleolvadt. Annak oly fontosságot tulajdonított, hogy részleteinek is nagyra tartásáért — mint láttuk — sokan a túlzás vádjával illették. De neki igaza volt, mert ő tudta, hogy itt is, mint a jól működő gépezetnél, minden részletnek hajszálra össze kell vágni. Azért ő a rend és fegyelem szenvedélyes szeretetét a szorosabb értelmű technikáról átvitte a szervezés technikájának terére is. Egy kérdésemre volt hivatalnokai azt felelték, hogy »ő társadalmi érintkezéseiben európai műveltségű, hanem mint hivatalfőnök talán túlszigorú is volt; de egyes alkalmazottai általában odaadó munkatársai«.

Ez azonban nem mindig volt így. Különösen eleinte neki következetes szigort kellett alkalmazni, hogy az ilyen szellemű munkatársak gárdáját megteremtse. E közben nem kímélte önmagát sem s képes volt éjjeleket átutazni, hogy a

hanyagnak mutatkozó alkalmazottakat meglepje, megbüntesse, de azután jóságával az ügynek véglegesen meg is nyerve. Belátta, hogy egy ily sokoldalú és kényes feladatot csupán a zöld asztal mellől és a központból megoldani nem lehet, hanem ehhez oly élő és működő hálózatra van szükség, mely minden fölösleges bürokratikus békóktól felszabadítva, s minden heterogen érdeket kizárva, egyedül az eléje tűzött cél elérésére törekszik.

Már 1910-ig mintegy 3000 községben létesíté e szerves hálózat utolsó, végrehajtó közegeit, mindenütt egy-egy alkalmas külön egyént bízván meg a teendők végzésével. Minden 15—20 községet egy felügyelőnek osztott be, 10—12 felügyelőt pedig egy főfelügyelő alá rendelt, a ki közvetlen összeköttetésben áll a központtal. A központban pedig egy osztálynak ügykörét a személyi dolgok és a felügyelőség alkalmazottainak ellenőrzése képezi. Egy másik osztály a szederfatenyésztés ügyeivel foglalkozik. Ehhez tartoznak a faiskolai felügyelők, a kik az állam költségén fenntartott faiskolákat kezelik és ellenőrzik a szolgabírói járásokban működő faiskolai felügyelők tevékenységét. A felügyelő oktatja a tenyésztőket, személyesen vezeti a szederfák tisztítását, szabályszerű csonkítását, ellenőrzi a szederfák ültetését, azok helyes gondozását, a tenyésztés befejeztével pedig beváltja a gubókat a tenyésztőktől. Ilyen felügyelő 80 működött 1910-ben.

Jól van szervezve az üzletvezetés is. Van két alkalmazott a központban, akik az oktatással foglalkoznak és vezetik a göröcső-vező telepet. Van egy fonódai igazgató, a ki az állami kezelésben volt fonódákat s az összes beváltott gubómennyiség szakszerű válogatását vezeti, a bérbeadott fonódák bérlőivel pedig fenntartja a szükséges érintkezést. Minutiosus gondossággal van szabályozva a gubóbeváltás. Ennek és az árhullámmás ellenére egyenletesen fizetett beváltási áraknak köszönhető, hogy a selyemtermelés nálunk a koronként beállott rossz conjuncturák mellett sem csökkent, hanem most első ízben megszakadás nélkül fokozatosan elmelkedett.

Nem kevésbé jól van berendezve a gubók raktározása. A mindennel felszerelt gubóraktárak száma 19, melyek átlag 80.000 koronába kerültek. Azokban vagy 200.000 kilogramm

gubó helyezhető el és kezelhető s bennük mintegy 1100—1200 munkásnő foglalkozott. A nyers selyem előállítására selyemfonódáink feladata. Utoljára 9 ilyen fonóda létezett, egynek építése és felszerelése átlag 400.000 korona beruházását és 250.000 korona forgó tőke alkalmazását tette szükségessé.

A fonódákban körülbelül másfél millió kilogramm nyers gubót több mint 4 és fél millió korona értékben dolgoztak fel évenként. Azokban 2650 munkásnő foglalkozott, akiknek keresete évi 800.000 koronára rugott. A selyemfonást a gyöngébb szálak sodrása egészíti ki. A fonódák közül Bezerédj csak a tolnait kezelte maga, hogy mintául szolgáljon az üzletszerűen bérbeadottaknak, melyek élén azonban szintén szigorúan ellenőrzött szakavatott vállalkozók álltak. A bérösszegeből törlesztetett a gyárakba beruházott tőke.

Mivel tenyésztőink legnagyobb részének nincs saját földje, mindenekelőtt az állami, megyei és községi utakat, valamint a községnek más célra nem használt területeit igyekezett befásíttatni. Ez irányban volt a legnagyobb küzdelme, melyet erélylyel és szívós kitartással csaknem négy évtizeden át folytatott. De ennek volt is látszatja. Az ő felügyelői működése alatt 1880-tól 1917-ig 69.987 liter szederfamagot, 113,684.931 két-három éves csemetét és ötven állami faiskolából 2,658.057 darab szederfát osztatott ki a termelőknek és községeknek ingyen. A községi faiskolákból ez idő alatt 6,307.489, tehát az összes ily helyekről összesen kevés híján 9 millió kész szederfát ültettek ki. De miután ezek fele el szokott pusztulni, e munkának szerinte nem volt szabad szünetelni.

Hogy mindennek mily pozitív eredményei voltak, azt néhány sommás számadat összehasonlításával jelezhetem: Volt 1880-ban egyfelől s a világháború első évében, t. i. 1914-ben másfelől a termelő községek és puszták száma 71 és 2471, a termelő családoké 1058 és 71.560, a termelt gubók mennyisége 10.131 és 1,390.169 kilogramm, az összes kereset pedig, mely a selyemtenyésztéssel és selyemiparral foglalkozóknak kifizetett, 40.051, illetve 4,521.870 korona, összesen pedig 1880-tól 1915-ig bezárólag 111,523.845 korona 14 fillér. Hogy ez eredményt kellően méltányolhassuk, meg kell állapítani

még a következőket. A Bezerédj Pál működése 30 évének 1910-ben történt bezárultáig 31 megyének 2549 községében kerek számmal 100.000 tenyésztőt oktattak ki szóval, írásban és képekkel. A kincstártól 1917 végéig 1581 millió koronát vett igénybe, ebből visszafizetett 1106 milliót készpénzben, 1,050.000 koronát tett ki az à fond perdu nyújtott állami segély. Azt a 110¹/₂ milliót külföldről nyert vételár fejében aranyban szolgáltatotta be a kincstárnak. Az állam tulajdonát képező árúkészletek értéke abban az időben, továbbá a beruházásokra, befektetésekre és leltári tárgyakra fordított összeg 10,907.069 korona 41 fillért tett, s így az 1916/1917-dik év végén 4,503.650 korona cselekvő vagyon mutatkozott. A külföldi cégeknek bérbe adott fonódák 1,650.000 koronát igényeltek, mely összeg szintén a magyar selyemipar érdekében volt lekötve. Fájdalom, a világháború kitörése óta ezek a bérletek részben szünetelnek, részben lejártak.

Elve mindig az volt s ezt meg is valósította, hogy az általa folytatott üzlet a maga eredményeivel fedezzen az államtól kapott minden néven nevezendő hozzájárulást; de mégis olyformán, hogy a selyemtenyésztéstől és a selyemfonóipartól semmi se vonassék meg, a mi annak továbbfejlesztéséhez szükséges. Mert ő az elért eredményekkel korántsem volt megelégedve. Adatokkal mutatta ki, hogy éghajlatunk alatt sokszorosan nagyobb állandó eredményeket lehetne itt elérni, melyekre pedig úgy a szegény lakosság, valamint hazánk mélyen megrendült közjóléte annyira utalva van.

Nem is hagyott semmit figyelmen kívül, egy felhasználható tényezőt sem hanyagolt el, hogy ezt a magasabb célát minél előbb s minél jobban megközelíthessük. De tudta, hogy azt csupán bármily szakszerűen, pontosan és szabatosan alkalmazott anyagi és hatalmi eszközökkel biztosítani lehetetlen. Azért vetett oly nagy súlyt az erkölcsi mozzanatokra is, s ezért törekedett a lélektani megfontolás és számítás valamennyi segédeszközének és fogásának hathatós alkalmazására. És sikerei titkának ez volt a második kulcsa. E tekintetben azt kell szemügyre vennünk, hogy miként bánt a helyi hatóságokkal és a termelőkkel, továbbá azt, hogy a munkásügyet mily szociális érzékkel kezelte.

Hivatalos érintkezésében mindig előzékenységet és finom tapintatot alkalmazott, de soha sem volt erélytelen, vagy elnéző. Ebbeli cselekvőségét nem volt módom közvetlenül megfigyelni, hanem évenként kiadott s nyomtatásban megjelent, sok költségbe került, de ámulatba ejtő czéltudatossággal megyék szerint külön is adatokkal gazdagon felszerelt jelentései e nézőpontból már régebben megragadták figyelmemet.

Országos jelentéseiben folyton arra utalt, hogy a selyemtenyésztés csak úgy lendíthető fel, ha a tenyésztők meg vannak győződve arról, hogy ebbeli munkálkodásuk reményteljes és czélszerű. Tudniok és folyton szemeik előtt kell tartaniok továbbá, hogy Magyarország gazdasági és éghajlati viszonyainál fogva, mert selyme elsőrendű, hivatva van arra, hogy hatalmas selyemtermelő állam legyen. A kik tehát a közgazdasági érdekeket szívükön viselik hazánkban, lássanak buzgón és kitartással e termelési ág felkarolásához, a néppel való megkedveltetéséhez s kitartásának előmozdításához. Az egyes megyék selyemtenyésztéséről évenként kiadott 250—300 lapos jelentéseiben pedig példás komolysággal arra törekedett, hogy a megyei, városi és községi, továbbá az egyházi hatóságokat s a tanítókat kellően tájékoztassa az iránt, a mi közvetlen szomszédságukban már tényleg eléretett és minden módon buzdította arra, a mi még ott könnyen elérhető.

Nem csupán igen bő és áttekinthető táblázatokat közölt bennök, hanem úgy az illető megyére, valamint az egyes községekre nézve elért haladást is kitünteté, de felemlítette a minden irányban elkövetett hibákat és észlelt hiányokat megmulasztásokat. És ezt sem sommásan tette, hanem úgyszólván egyénítve és lehetőleg személyesítve.

Minden érdemes, buzgó és kiválóbb sikerű szolgálatteljesítő hatósági személyt, lelkeszt, tanítót és honoratiort, de az ügyesebb, kitartóbb, szerencsésebb kezű, s épp ezért jobban boldoguló tenyésztőket is névszerint, eljárásukat pedig adatokkal támogatva kövér betűkkel említette fel. Ezt tette már a szederfák gondozását illetően is. Ha valahol utasításait e részben híven követték, azt mint öröndetes jelenséget feltűnően domborította ki. Minden apróbb mozzanatra kiterjedt a figyelme. A megyémbeli Magyarád községében egyesek a házuk előtt

levő utcán néhány lépés széles kis kertet csináltak, melybe egy-egy szederfa is beleesett, melyek lombjaihoz így a selyem-tenyésztők nem juthattak. Ő ezt is szóvá tette. Sommásan elmondja, hogy minden községben mi volt a kereset átlaga, de szám- és névszerint kitünteti azokat, a kik azon felül tudtak emelkedni. Ezt a vetélkedés szellemének felkeltése érdekében csinálta. Hanem feltünteti azokat a megyéket is a többiek előtt, a hol a lefolyt évben a legnagyobb eredmények érettek el. Azután a külföld haladottságáról sem feledkezik meg, hogy annak példájára minél többen induljanak meg. Általában oly benső szeretettel bánt el a tárgyakkal és emberekkel s ezt oly kitartóan és következetesen tette, hogy az általa önfeláldozással vezetett ügy iránt mindig többen érdeklődtek.

De a mily rendszeres volt agitatioja, épp oly öntudatos rendszerességgel folytatta a szakértelem terjesztését is. Első sorban a tenyésztők ellenőrzésével megbízott egyéneket oktatta ki. Majd a termelők közt különböző hazai nyelven szerkesztett és százezrekre menő kisebb-nagyobb nyomtatványt osztatott szét. Később szükségesnek látta, hogy e részben is behatóbb működést fejtsen ki. Úgy intézkedett, hogy minden második, de legalább minden harmadik évben az összes községekben előadást tartsanak a nép nyelvén a selyem- és a szederfa-tenyésztésről, még pedig egyenként 130—140 vetített képpel illusztrálva. Az eredmény észlelt fokozódása nem egy esetben ennek volt tulajdonítható. Már 1905-ben például az egész országban 36 szakember 654 községben 87.143 hallgató előtt tartott ilyen előadásokat. Ha ezeken a helybeli értelmiség tagjai megjelentek, hogy az ily példaadásra buzdítsa őket, gyakran köszönő leveleket intézett hozzájuk.

A nyilvános köszönetmondásokkal s az érdeemes világi és egyházi előjáróknak a miniszter figyelmébe való ajánlásával sem fukarkodott jelentéseiben. A megrovásokkal óvatosabb volt és annak előbb csak jelzéseit olvashatták az illetők, a kik azonban biztosak lehettek, hogy ha ezeket meg nem szívlelik, a következő évben a pellengéren olvashatják nevüket. Mindenkiel érdeme szerint és nem sommásan bánt el. A socialis osztó igazságot a lehető legteljesebb módon akarta megvaló-

sítani, azért a gubóbeváltásnál is nagy figyelmet fordított arra, hogy a jobb áruért megfelelően nagyobb árt fizessenek, mint a silányért.

Rászoktatta a termelőket, hogy a gubók válogatását, az osztályozást a saját érdekekben már otthon maguk eszközölgék. Minden oly eljárást, vagy intézkedést, melyet utánzásra méltónak talál, kellően kiemel és annak gazdasági jelentőségét meggyőzően magyarázza. Kalácschal és ostorral a kezében jutalmazott és büntetett, fegyelmezett és oktatta, befolyásolta a közönséget s a közigazgatást egyaránt.

Nagy gondozásban részesítette a selyemipart is, melynek fejlődését a mi munkás viszonyaink rendkívül megnehezítik. A fonódák létesítésénél nemcsak a legjobb technikai berendezésre, hanem arra is figyelt, hogy azok minél jobb és biztosabb munkásokkal rendelkezzenek. Szabály szerint ott állíttatta fel azokat, a hol a népesség hajlandóságot mutatott az ipar iránt. De ha a kiválasztott vidék azután számra és minőségre nézve nem szolgáltatott elegendő munkást, azokat haladéktalanul más vidékekről szerezte be. A külföldieket csak addig alkalmazta, míg a magyar munkásokat jól betanították.

Lélektani helyes és finom tapintata sehol sem tűnt ki annyira, mint a munkásügy kezelésénél, melyre nézve nem csak érzéke, hanem saját gyakorlatával a külföldön szerzett befejezett iskolázottsága is volt. Ő nem csupán fogadni, hanem nevelni is akart munkásokat és különösen az ezen iparágnál első sorban is túlnyomólag figyelembe jövő munkásnőket. Az első munkásnőotthont, a mint ő nevezte, orfelinátot, 1910-ben a tolnai selyemfonódával kapcsolatban létesítette. Abban fiatal munkásnőknek alkalmazott 13 éves oly leánygyermekeket helyezett el, a kiket az állami gyermekmenhelyek, az Országos Gyermekvédő Liga, kivételesen az árvaszékek és jótékony magánosok bocsátottak rendelkezésére. Az otthonok felállításával kettős czélt óhajtott elérni: segíteni kívánt a selyemfonódáknál mutatkozó munkáshiányon, továbbá a hazai iparnak is szolgálatot vélt tehetni a képzett, megbízható és ügyes munkáselem nevelése által. Együttal realis és gyakorlati módon akarta megkönnyíteni, illetve kiegészíteni a gyermekvédelem nemes feladatát az által, hogy az állami gondozás

alól kikerülő, rendszerint elhagyatott leánygyermekeket 15 éves korukon túl is, midőn felügyeletre leginkább szorulnak, szigorú fegyelem alatt igyekezett tartani. Arra törekedett, hogy azok az addig élvezett könyöradományok demoralizáló hatásától az önerejükre való támaszkodásnak idején való megszokása révén meneküljenek. A tolnai selyemfonódával kapcsolatos munkásnőotthonon kívül még Győrött és Komáromban is létesített ilyeneket, melyek azonban csak később alakultak ki, azért az általa kiadott idevágó füzetben róluk még nem számolt be. De a tolnai szerkezetének és eljárásának tüzetesebb ismertetése is messze vezetne. Csak annyit említek fel, hogy a mi munkásjóléti gondozása külföldön csak létezik, annak tanulságait ő itt megvalósítani igyekezett. A leányok egy része már a züllés lejtőjén volt, de ő az otthonok egyik feladatává tette, hogy ezeket is lehetőleg megmentse a társadalomnak. Eljárása e részben szintén lélektani és paedagogiai alapon nyugodott. A leányok keresetükből tartották fenn magukat, női hivatásukra is készülhettek, így háztartási ismeretekre is oktatták, s megvédték őket a munkaadók és a kapzsi szülők zsarolásától. Testi jólétük mellett gondoskodtak lelkük és szívük nemesítéséről is. A gyári munka is az ifjú leányok korához mértén volt berendezve. A folytonos szeretetteljes ellenőrzés s a gyermekek keresményének és vagyonkájának nyilvántartása a legjobb hatással volt rájuk. Erősíté önbizalmukat és nagyobb szorgalomra serkentette őket. Ha terve szerint az otthonok mind kiépültek volna, azokat külön szervezettel kívánta ellátni. Elve az volt, hogy a munkásnők otthonait azok tartsák fenn, a kiknek érdekében állanak, t. i. maguk a munkásnők, a gyárak és a hazai ipar. Bőven kifejté, hogy ez a tehermegosztás miként eszközöltessék. Jelentésében meg van elégedve az elért eredményekkel és azok fokozódását várja.

De óva int az ilyen otthonokkal való visszaélésektől, melyek ellen munkásvédelmi törvényes rendelkezéseket sürget. Bezerédj Pál tekintve, hogy az állami gyermekmenedékhelyekről közel 4000 tizenhárom éves gyermek kerül ki, okszerű berendezés és ellenőrzés mellett nagyobb jövőt jósolt alkotásának úgy a gyermekvédelem, mint a hazai iparfejlesztés javára. De csak kellő szervezés mellett, különben annak csődjét, mely

Franciaországban tényleg beállott, biztosan bekövetkezendőnek mondta nálunk is. Méltán írták nekem volt hivatalnokai, hogy ő összes vállalatainál, de különösen a fonódákban alkalmazott munkások és munkásnőkkel szemben valóságos okos atyai jóindulattal volt eltelve.

És most felmerül előttem az a kérdés, hogy ezek után van-e szükség a Bezerédj Pál jellemrajzának megírására még külön is. Hiszen az ő valóban kiváló, mert senki máshoz nem hasonlítható, nemes egyénisége teljesen összeolvadt volt nagy alkotásával, melybe belevitte a maga szellemét, vagy talán helyesebben mondhatni, azt egészen ennek mintájára létesítette. Úgy hiszem azonban, hogy éppen mert az ilyen alkotó szellem másutt is, de különösen nálunk, a ritkaságok közé tartozik, azzal erre való hivatkozással egészen sommásan a kegyelet ez órájában sem szabad végezni.

Kévs emberünk volt főleg a közgazdasági élet terén, a ki elsörendű nagy tulajdonságok oly szerencsésen kombinált harmoniáját valósította volna meg önmagában és cselekvőségében, mint Bezerédj Pál. Ez összhang alapelemei: idealismus a célok kitűzésében, realismus eszközeinek megválasztásában és teljes altruismus azok felhasználásában. A legjobb magyarok hazafias lelkesedése és önfeláldozása párosul nála oly szellemi és erkölcsi tényezőkkel, melyek, sajnos, nem általános magyar lelki energiák: a lelkesedés mellett meghódolás a lemondani tudó következetes munkafelosztásnak; a buzgalom mellett törhetlen erély és eltéphetetlen szívósság; a részletek feltűnő szeretete mellett a bámulatos szervezőképesség. A rend bálványozása, a kis és nagy dolgok természetes hierarchiajának több mint intuitív átértése, a mindenre kiterjedő figyelem, a dolgok és emberek alapos és gyors megítélésének képessége, az apostoli hev és az alkotó erő, melyek között az elsőséget nem lehet megállapítani, oly jelenségek, melyek együttese a leghaladottabb országokban is ritkítja párját. Ez a szellem az, mely Bezerédj Pál nálunk szokatlan egyhangúsággal elismert roppant sikereit megmagyarázza s már csak a példaadás okából is maradandóvá teendő alkotását megteremtette. Mily csoda mostanság Magyarországon egy ember, a kinek útjába nem állanak, a kinek nincs ellensége, sőt ellenfele sem, a kire

nem irigykedik senki és a kinek magának a mi utilitárius, kapzsi és telhetetlen korunkban nem kell semmi, még vasúti szabadjegy sem, és a ki éppen azért imponál és az ő fenkölt jellegű, de nem csattanós népszerűségére ezen az áron nem áhítozik a mai kor gyermekének különben mindenre éhes becsvágya. Ember, a kit évekig kell rábeszélni, hogy főrendiséget és a belső titkos tanácsosságot elfogadja és a ki kereken visszautasítja a már megkapott francia magasosztályú becsületrendet, otthon pedig az ilyen fajta kitüntetésekét nyomatékosan ismételve deprecálja. De hálával fogadja polgártársai megkülönböztetéseit, a szekszárdi díszpolgárságot, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület tiszteletbeli és a Magyar Tudományos Akadémia által csak tavaly előtt neki juttatott tiszteleti tagságot. A Wahrmann-díjat pedig, melyet nagy dicséretekkel 1911-ben kapott meg, visszaadja, hogy az Akadémia megható kegyelettel őrzött boldog emlékü István nagybátyja életrajzának megírására azt pályadíjúl tűzze ki. A kiírt pályázat meddő maradván, később megbízatás alapján sikerült egy oly elfogadható nagy szabású művet kapnunk, melyhez ő is sok adattal járult s melynek megjelenését alig várta. Fájdalom, ezt már nem érte meg. Régebben betegeskedett.

Magas kora mellett csaknem példátlan munkás élete meghozta neki is az öregekre leselkedő arteriosklerosist. Kétszer kisebb szélhűdés érte, melyek igen erős szervezetét alapjaiban támadták meg. Bezerédj Pál tagbaszakadt, széles vállú, zömök termetű alakján classicus szépségű, igazi arisztokrata fej foglalt helyet. Szemeinek különös fénye, átszűrő, fürkésző tekintete volt. Szeretett a lelkekbe nézni. Szellemes társalgó, ötletes, szípkázó elméjű, mindenkivel szemben keresetlenül udvarias ember volt. Barátai beszélnek, hogy dicsőült Erzsébet királynénk nagyon kedvelte őt, állítólag előkelő feleséget is szemelt ki számára. Bezerédj azonban várt s nem Magyarország imádott királynéjának ajánlatára, hanem a saját szívére hallgatott, midőn aránylag későn, ötvenkét éves korában magyar hölgygel, baráthi Huszár Máriával kötött több mint negyedszázadig tartott boldog házassági frigyet, melyből két leánya, Mária és Ottilia, s nagybátyja után Istvánnak keresztelt egyetlen fia maradt.

Szerető családjában részesült igen gondos ápolásban. A múlt év végén a badeni gyógyfürdőt ment használni. Egyik utolsó levelét onnan, 1917. évi december 5-én, hozzám írta. Abban felel egy kérdésemre, melyet ismerve áldozatkészségét, mint a jelzett mű bírálója, de mint régi tisztelője és őszinte barátja is bátor voltam hozzá az iránt intézni, hogy a jelen nyomdászati viszonyok közt annak a munkának megjelenhetése nagyon kétesseé válván, azt nem volna-e hajlandó anyagilag is előmozdítani? »Roppantul restelem«, írta, »hogy nagybátyám életrajzát illető javaslatoddal megelégtél. Én akartalak arra kérni, hogy közölnéd velem a könyv kiadásának költségeit. Ez a kérésem sokféle foglalkozásom és gondom közt elmaradt; most azonban kérlek, tudasd velem, mennyibe kerülne a könyv kiadása; de nagy súlyt fektetek arra, hogy ha az én költségemen is, azt az Akadémia adná ki, a mi a könyv tekintélyét nagyban emelné. Ha január közepén innen hazatérek, okvetlenül felkereslek«. Várva várt látogatása helyett azonban egy halotti jelentés jött, melyben Hidján 1918. évi januárius 21-én történt elhúnytának híre volt olvasható. Előtte való nap délután még egy hosszabb emlékiratot diktált a munkásotthonok ügyében és a rákövetkező éjjél után egy órakor alig pár pillanat alatt kiszenvedett. Elhunytá óriási részvétet keltett mindenfelé, végtisztessége is impozáns részvétel mellett ment végbe. Hosszú sorokban zarándokolt az egész megye közönsége a kies Hidjára. Mint írják, könnyekig megható volt a tolnai orfelinat növendék-munkásleányai mély hálájának szívhez szóló énekben való megnyilatkozása. A megye, melynek büszkesége volt, rövid idő múlva elhatározta, hogy 10.000 koronával gyűjtést kezd meg és annak kézbevitelére a földművelési miniszteriumot kéri fel, hogy mint István bátyjának Szekszárdon, neki Budapesten emeljenek szobrot. De nemcsak szűkebb hazájában, hanem az ország szívében és egész területén a viskók és paloták lakói is igaz meghatottsággal és hálás érzelemmel fogadták halála hírért. A nekrologok egész sora tanuskodik arról, hogy felülmúlhatatlan odaadását és önzetlenségét széles körökben tudják méltányolni. A kormány képviselőjében a földművelésügyi miniszterium politikai államtitkára jól mondta azonban ravatalánál,

midőn koporsóját imádott nagybátyja mellé voltak helyezendők, hogy minden márványkőnél megfelelőbben hirdeti majd az ő dicsőségét, ha az az alkotás, melyet atyailag gondozott, száz és százezernyi szegények és az ország általa szolgálni kívánt közgazdasága érdekében létesített, tovább virágzik, mert emlékének abban kell élni időtlen időkig. Ez volt az ő leghőbb vágya is. Abbáziából 1910. évi márczius 14-én írta nekem: »Te ismered azt az irányt, melyben én működni igyekszem. A mi tőlem tellett, azt jó szívvel megtettem és csak arra kérem az Istent, hogy engedje meg, miszerint tevékenységemnek igazi gyümölcseit majd a későbbi generációk élvezhessék, a midőn selyemproductionk, nem úgy, mint most évi 5—6 millió aranykorona értéket, hanem ennél aránytalanul nagyobb fog teremteni.«

Valamint a József-műegyetem nemzetgazdasági katedráján közel huszonöt évig a fiatalság ezreinek minden esztendőben, úgy most is és míg tehetem, mindig hirdetni kívánom az ő fenkölt dicsőségét és irányzatának nemcsak a selyem-tenyésztés, hanem ezer és ezer sebből vérző egész közgazdaságunk összes terén való minél teljesebb megvalósításának múlhatatlan szükségességét. Az államhatalom és az érdekelt egész társadalom fogjanak össze, hogy elméje fényével és szíve izzó melegével megteremtett nagybecsű hagyatékát a váltakozó kormányzók szeszélye és balfogásai s a közönség ellobbanni annyira hajlandó szalmalángja meg ne ronthassák, s az a kincs, melynek kiásása hazánk földjéből századok jóakarátú, de hiú törekvései után először neki sikerült, ne csak megmaradjon s ne csupán az anyagi jólétet mozdítsa elő, de az ő magasztos példáját követő újabb és újabb apostolok felmerülése alakjában is kamatozzék. Főnséges életéből minél többen tudják levonni azt a nagy tanulságot, hogy csak az a nemzet maradhat fenn, melynek minél több hű fia képes magát, lelkes, okos munkásságát s ha kell életét is feláldozni annak erkölcsi alapon nyugvó boldogulásáért.

	VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól.....	—	K 20 f.
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól.....	1	" "
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól.....	—	" 90 "
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	2	" "
	III. Páncz József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól.....	1	" "
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól.....	1	" 50 "
IX. kötet.	I. Cantu Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérfataky László</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Margó Tivadar r. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Házslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Abel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól.....	1	" "
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Marki Sándor</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 50 "
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól.....	1	" "
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól.....	1	" "
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól.....	—	" 30 "
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól.....	1	" 20 "
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól.....	2	" "
	V. Laufenauser Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VI. Arneith Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VII. Hollósy Jusztinián t. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól.....	—	" 40 "
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.....	—	" 40 "
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	1	" "
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinszky Mór</i> l. tagtól.....	—	" 30 "
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól.....	—	" 60 "
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> l. tagtól.....	—	" 45 "
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól.....	—	" 40 "
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól.....	—	" 80 "
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól.....	—	" 80 "
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.....	—	" 60 "
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Salogh Jenő</i> lev. tagtól.....	1	" "
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól.....	—	" 30 "
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól.....	1	" "
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól.....	—	" 80 "

	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	K	20	f.
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól	—	"	60	"
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	—	"	80	"
XIV. kötet.	I. Bubicz Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin k. tagról. <i>Fröhlich Isidor</i> r. tagtól	1	"	—	"
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	—	"	40	"
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	40	"
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Déssi Lajos</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	—	"	60	"
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Khernál Antal</i> r. tagtól	—	"	60	"
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	—	"	30	"
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	—	"	40	"
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól.....	1	"	20	"
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól.....	—	"	40	"
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1	"	—	"
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól.....	—	"	20	"
	VII. Misteli Ferencz ö. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	80	"
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	—	"	60	"
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	—	"	80	"
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XI. Hunfalvy Pál r. tagról. <i>Munkácsi Bernát</i> r. tagtól	1	"	50	"
	XII. Katona Lajos l. tagról. <i>Császár Elemér</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
XVI. kötet.	I. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól	—	"	80	"
	II. Heller Eduárd k. tagról. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól	1	"	50	"
	III. Berthelot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1	"	—	"
	V. Pór Antal r. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól	—	"	50	"
	VI. B. Eötvös József elnökről. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól.....	—	"	30	"
	VII. Hampel József r. tagról. <i>Ortway Tiivadar</i> r. tagtól.....	1	"	40	"
	VIII. Osthoff Hermann k. tagról. <i>Schmidt József</i> l. tagtól.....	—	"	80	"
	IX. Duka Tiivadar t. tagról. <i>Stein Aurél</i> k. tagtól	—	"	60	"
	X. Podmaniczky Frigyes l. tagról. <i>Bercsik Árpád</i> r. tagtól	—	"	30	"
	XI. Szalay László r. tagról. <i>Angyal Dávid</i> l. tagtól.....	1	"	50	"
	XII. Böckh János l. tagról. <i>Schafarszik Ferencz</i> l. tagtól.....	1	"	20	"
	XIII. Borovszky Samu l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	40	"
	XIV. Pulszky-émlékünnep. <i>Berzeviczy A. t., Marczali H. és Nagy G. l.</i> tagoktól	2	"	—	"
XVII. kötet.	I. Fabriczy Kornél t. tagról. <i>Berzeviczy Albert</i> t. tagtól	1	"	—	"
	II. B. Korányi Frigyes l. tagról. <i>Jendrassik Ernő</i> l. tagtól	—	"	30	"
	III. König Gyula r. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	IV. Tormay Béla l. tagról. <i>Ráts István</i> l. tagtól	—	"	60	"
	V. Vályi Gyula l. tagról. <i>Réthy Mór</i> l. tagtól	—	"	60	"
	VI. Vámbéry Armin t. tagról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	—	"	60	"
	VII. Rónai Horváth Jenő t. tagról. <i>Dr. Ssendrei János</i> l. tagtól.....	—	"	60	"
	VIII. Hajnik Imre r. tagról. <i>Kováts Gyula</i> l. tagtól	1	"	—	"
	IX. Baksay Sándor t. tagról. <i>Kozma Andor</i> l. tagtól	—	"	70	"
	X. Jalava Antal k. tagról. <i>Szinnyi József</i> r. tagtól.....	—	"	60	"
	XI. Bunyitay Vincze l. tagról. <i>Karácsonyi János</i> r. tagtól.....	—	"	70	"
	XII. Engel Ernő k. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól.....	—	"	80	"
	XIII. Lengyel Béla r. t. emlékezete. <i>Ilosvay Lajos</i> r. tagtól.....	1	"	—	"
	XIV. Trefort Ágoston emlékezete. <i>Berzeviczy Albert</i> elnöktől.....	1	"	—	"
	XV. Schvarcz Gyula r. t. emlékezete. <i>Hornyánszky Gyula</i> l. tagtól.....	4	"	—	"
	XVI. Medveczky Frigyes r. t. emlékezete. <i>Pauler Ákos</i> l. tagtól	1	"	—	"
	XVII. Csoma József l. t. emlékezete. <i>Aldásy Antal</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
XVIII.	Tompa Mihály l. t. emlékezete. <i>Váczy János</i> l. tagtól.....	1	"	—	"
	XIX. Rátz István l. t. emlékezete. <i>Hutjra Ferencz</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	XX. Kitaibel Pál emlékezete. <i>Tuzson János</i> l. tagtól.....	2	"	—	"
	XXI. Bezerédj Pál emlékezete. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	10	"	—	"